Bericht van het Bestuur

In de verslagen en mededelingen behorend bij Castellogica aflevering 1998-2 heeft u kunnen lezen dat het bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting na langdurig overleg besloten heeft te stoppen met het uitgeven van Castellogica in de huidige vorm. De voor u liggende aflevering is dan ook de laatste in zijn soort. Band III is daarmee ruim gevuld.

Na bijna 17 jaar is Castellogica zowel binnen als buiten NKS-kringen in de kastelenwereld een begrip. Castellogica is een naslagwerk geworden voor allen die geïnteresseerd zijn in de ontwikkelingen op het terrein van het kasteelonderzoek. Het bestuur van de stichting is daarom van mening dat deze functie zeker niet beëindigd moet worden. Het is echter de vorm waarin Castellogica uitgebracht werd die nu zal veranderen.

De plannen die zullen leiden tot Castellogica nieuwe stijl nemen steeds vastere vorm aan. Deze gaan in de richting van een reeks van bundels. Iedere bundel zal een aantal artikelen bevatten die één thema behandelen. Onderhandelingen met diverse partijen zijn op dit moment gaande. Zodra deze besprekingen hebben geleid tot een definitief besluit, zal het bestuur u hierover berichten. Vast staat dat de Nederlandse Kastelenstichting haar doelstelling wetenschappelijk onderzoek te bevorderen en te publiceren niet zal loslaten.

Gebleken is dat velen onder u prijs stellen op nieuws uit de kastelenwereld dat niet direct te maken heeft met wetenschappelijk onderzoek en de neerslag daarvan. Nieuws dat kan variëren van tentoonstelling tot opgraving of restauratie. Meer ruimte dan tot nu toe kan gegeven worden aan het werk van de stichting op het gebied van educatie en het ijveren voor 'bedreigde kastelen'. Meer nieuws over recente of te verwachten uitgaven, maar ook, wanneer mogelijk, nieuws over de leerstoel. Het houdt ondermeer ook in dat er ruimte is voor door onze begunstigers aan te leveren kastelennieuws.

De bedoeling is dat al het bovenstaande in de vorm van een nieuwsbrief zeker tweemaal per jaar naar u verzonden zal worden, en wellicht vaker.
Daarnaast bestaat er de mogelijkheid mededelingen met een hoge nieuwswaarden via het Internet te verspreiden. De stichting is sinds een jaar te vinden onder HYPERLINK http://www.kastelen.nl (e-mail HYPERLINKmailto:info@kastelen.nl). Zo zal bijvoorbeeld de gids 'Kastelen opengesteld voor bezichtiging 1999' binnenkort te vinden zijn op Internet, in zowel een Nederlandse als een Engelse versie.

Het bestuur hoopt door middel van al deze nieuwe plannen en veranderingen de band met de begunstigers te verstevigen. Door gebruik te maken van de huidige ontwikkelingen, onder meer op het gebied van de media, zoals het Internet, in te spelen op het verlangen bij begunstigers en geïnteresseerden naar meer informatie, hoopt het bestuur tevens de groei van het begunstigersaantal te bevorderen. Tevens is het de bedoeling hierdoor alle leeftijdsgroepen te bereiken en te interesseren voor het onderwerp HET KASTEEL. De activiteiten die de stichting sinds enige jaren ontplooit op educatief terrein is hiervan al een voorbeeld. Het kweken van belangstelling voor de Nederlandse kastelen bij jong en oud is een bijdrage tot het behoud van deze monumenten voor de toekomst.

Het bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting

De redactie van Castellogica

Erratum

In de verhandeling van J. Roefstra (p. 335 – 342) zijn wat storende fouten geslopen. De redactie heeft de fouten gecorrigeerd door het complete artikel te laten herdrukken. Pag. 335-342 dus vervangen.

Met excuus van de redactie.

CASTELLOGICA

VERKENNINGEN

MEDEDELINGEN VAN DE
NEDERLANDSE KASTELEN STICHTING

III

NEDERLANDSE KASTELEN STICHTING
DOORN

Samenstelling redactiecommissie

Drs. J.E. Dilz, *eindredacteur*
Drs. A.C. Kranenburg-Vos
Drs. M.A. Prins-Schimmel
Prof. dr. J.G. Renaud, *voorzitter*

Secretariaat Nederlandse Kastelen Stichting

Poortgebouw "Huis Doorn"
Langbroekerweg 10a
3941 MT Doorn
telefoon: 03430-16282

© v.a. 1993 **Nederlandse Kastelen Stichting, Doorn**

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Nederlandse Kastelen Stichting.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the Nederlandse Kastelen Stichting.

ISBN 906011.170.2

Vormgeving en druk: Walburg Pers, Zutphen

Inhoudsopgave Castellogica

BAND III

Bauer, T.C., *Batenburg* 11- 17
119-123

Bauer, T.C. en M. Tillema,
De Holtmühle te Tegelen 227-234

Bauer, T.C. en A.J.A.M. Corten,
Genhoes te Brunssum I 313-330
Genhoes te Brunssum II 343-352

Broeders, P.W.A.,
Het speelhuisje voor Joachim Ferdinand de Beaufort, Drossaard te IJsselsteyn 135-138

Bullinga, N., *De Lunenburg; woontoren in het Kromme Rijngebied* 7- 10

Bullinga, Nicki, *Het kasteel van Ooy* 99-108

Bullinga, Nicki, *Kasteel Nederhemert* 148-152

Cordfunke, E.H.P.,
Het versterkte huis te Akersloot 331-334

Dell'Aira, R., *Over een zeventiende-eeuwse steen van de families Van Bronckhorst en Vijgh in kasteel De Waardenburg* 365-366

Dell'Aira, R., *De vergeten steen van Brakel* 367-368

Dinther, N.L. van, *Kasteelbouwer(s) in Heeswijk* 193-220

Dreiskämper, Petra, *Thomas Ongewassen en Johan Copper; leven op Blitterswijk* 179-192

Flokstra, M., *'t Huusken Oijen te Kessel; 1479-1780* 81- 98

Flokstra, M., *De burchtruïne van Grebben* 157-170

Flokstra, M., *De Kasteelruïne van Ter Horst* 171-178

Flokstra, M., *Het verdwenen kasteel Blitterswijk* 211-222

Flokstra, M., *Riddermatige Huizen in het Pruisisch Gelderse Overkwartier* 235-248

Flokstra, M., *Van Hertogenhof tot Prinsenhof te Venlo* 307-311

Flokstra, M., *Baarlo, de Borgh* 353-360

Flokstra, M., *Het verdwenen huys Baersdonck te Grubbevorst; 1399-1529* 73- 80

Hermans, D.B.M. en Kamphuis, J., *Huis Doorn* 109-118

Hermans, D.B.M., *Jan van Stolk en kasteel IJsselstein in 1769* 18- 30

Hermans, D.B.M., *Castellogie in het kort: Rossum* 223-226

Hermans, D.B.M., *Castellogie in het kort: De Rode Toren te Heteren* 267-271

Janssen, Hans L., *Het bisschoppelijk kasteel Vreeland, ca. 1258 - ca. 1700* 31- 72

Kamphuis, J., André Viersen en Karel Emmens,
De Roffaert 257-266

Luys, W., *De Oudborg, een kasteelruïne in het Swalmdal* 273-278

Meischke, R., *Een plan voor een citadel te Amsterdam uit ca. 1545* 139-147

Mulders-Thijssen, mevr. N.,
Huis Westering te Maasbree 249-255

Nissen, Peter J.A., *De betekenis van het verleden voor het heden* 207-210

Numan, A.M., *Het huis ter Kleef te Haarlem, II* 153-156

Renaud, J.G.N., *Van mot tot slot* 201-202

Renaud, J.G.N., *Een bisschop als oorlogs-correspondent vóór Puttesteyn* 277-278

Renaud, J.G.N., *Iets over de gedaantewisselingen van het kasteel Baarlo* 361-364

Roefstra, J., *Op zoek naar Albert Banjaert en zijn huis te Beverwijk (St. Agathenkerk)* 279-284

Roefstra, J., *Onderzoek naar een bodemreliëf te Heemskerk* 335-342

Smals, L.J., en J.H. Soentgeraht,
Het kasteel van Wageningen 285-306

Stöver, J., *Een donjon te Warmond* 369-382

Timmer, F., *Een adellijke erfkwestie in Schagen* 3- 6

Weber, Erik, en Joke Batink,
Een kijkje achter de kantelen 203-206

Wevers, L.B., *Kasteel Asten* 124-134

Een adellijke erfkwestie in Schagen

DOOR

F. TIMMER

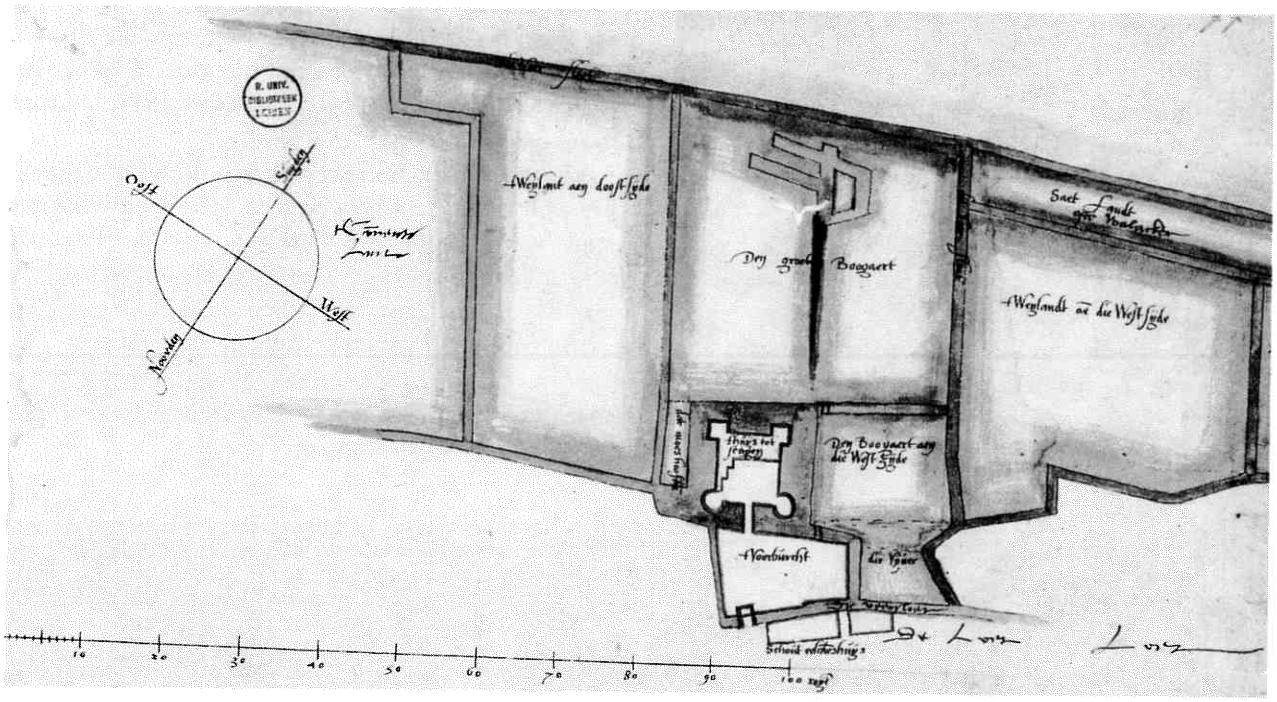

Afb. 1. *Plattegrond van het kasteel van Schagen met omliggende percelen, 16de eeuw.* Coll. Bodel Nijenhuis. Foto Universiteitsbibliotheek Leiden.

In de kaartencollectie Bodel Nijenhuis van de universiteitsbibliotheek te Leiden bevindt zich een landmetersrapport van een opmeting van het kasteel van Schagen en de bijbehorende grond, compleet met een viertal kaarten. Vooral dat laatste is een bijzonderheid, omdat in het verleden kaarten en de bijbehorende stukken vaak op een dusdanige manier zijn gescheiden dat de samenhang voorgoed verloren is gegaan.
De tekst van het landmetersrapport is geschreven in een zeer regelmatig, zeer goed leesbaar handschrift. De tot het pakket behorende kaarten laten een duidelijk herkenbare situatie zien:

> "thuys tot Scagen mit die omliggende landen."

De op de kaarten zelf geschreven tekst vertoont allerminst de duidelijkheid van het rapport: twee van de vier kaarten – en dat zijn de kaarten met de meeste tekst(!) – wekken de indruk ter plekke, dus in het veld, vervaardigde schetskaarten te zijn en hebben een dienovereenkomstig schrift; ze verhogen wel de overigens al unieke waarde van de verzameling.
Op grond van het landmetersrapport moet het geheel gedateerd worden op 1561. Er is echter een probleem bij deze datering: op enkele kaarten zijn de jaartallen 1544 en/of 1547 herkenbaar.

Het conflict

De inleidende tekst van het rapport noemt met naam en toenaam door wie en op wiens verzoek het rapport is opgesteld. Er blijken twee partijen te zijn: enerzijds

> "die edele Vrouwe van Scagen als Elisabeth van Bronchorst weduwe wijlen heer Willem van Scagen als moeder en mombersse van haren onmondigen soon genaempt heer Jan van Scagen"

en anderzijds

"Mr Hemrick van Medenblick advocaet voor den hove van Utrecht als executoor vanden testamente van Frans van Nijenrode".

Beide partijen hebben een beëdigde landmeter in de arm genomen:

"Adriaen Cornelisz. Lisse gesworen landmeter bijden hove van Hollandt..."

en

"Cornelis Cornsz. van Berck geometer vandie Landen van Utrecht...".

Kennelijk ligt er tussen beide partijen een conflict waarbij het kasteel van Schagen inzet is. De landmeters reppen er met geen woord over; waarschijnlijk hebben zij er ook niets van geweten.
Het archief van de Heren en de Vrouwen van Schagen – het zogenoemde Heerlijkheidsarchief – geeft over deze kwestie geen enkele informatie. Gelukkig zijn er ook stukken betreffende de familie Van Beieren van Schagen, samen met stukken betreffende aanverwante geslachten, terecht gekomen in het familiearchief Van Aerssen van Voshol en binnen dit archief als aparte groep beschreven. En met dit laatste archief komen we verder.
Het archief herbergt namelijk een drietal charters aangaande een proces voor het Hof van Holland tussen de familie Van Beieren van Schagen en de familie Van Nijenrode. De stukken noemen dezelfde, hierboven genoemde namen. Ze zijn gedateerd tussen juli 1563 en maart 1571, maar in één van de charters wordt verwezen naar een in deze zaak al eerder gewezen vonnis... gedateerd 21 oktober 1544. De zaak loopt dus al heel lang.
Kort gezegd is er het volgende aan de hand: de families zijn verwant. In het verleden is door huwelijk een rente van tweehonderd Carolusgulden in de familie Van Nijenrode gekomen en deze maakt nu deel uit van de nalatenschap van Frans van Nijenrode. De rente is nooit uitbetaald en wordt nu opgeeist.
Daarnaast ligt er ook nog een geschil over de status van leengoed of niet van 21 geersen land en duin, gelegen bij het huis te Schagen[1].

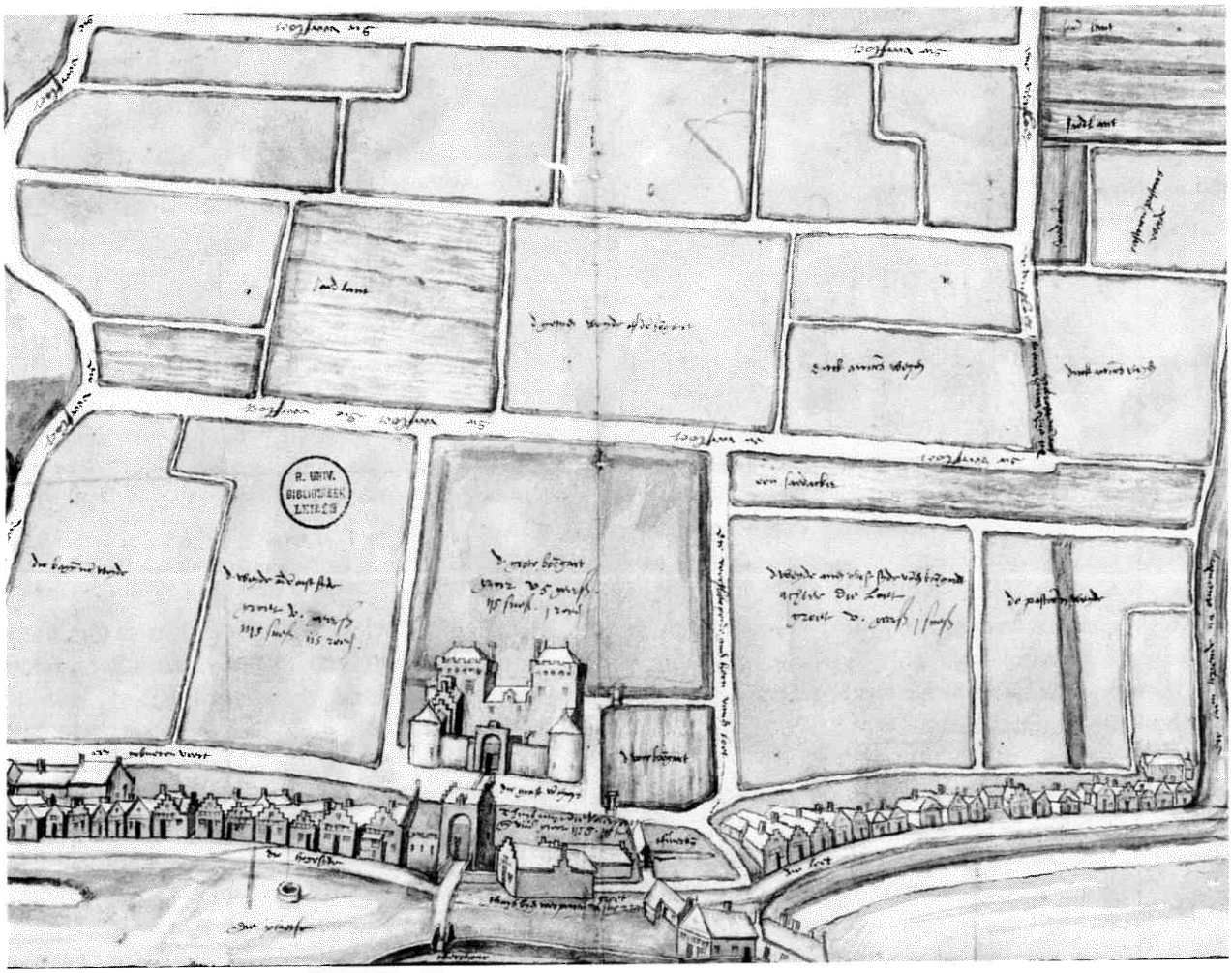

Afb. 2. *Het kasteel van Schagen met de omliggende percelen in de 16de eeuw.* Coll. Bodell Nijenhuis. Foto Univ. bibliotheek Leiden.

Afb. 3. *Het kasteel van Schagen in vogelvlucht.* Tek. Roeland Roghman (1646/1647). Foto Rijksmuseum-Stichting Amsterdam.

De situatie is inmiddels uiterst precair. Om hun vordering kracht bij te zetten hebben de Van Nijenrodes een deel van Schagens kasteelgoederen in bezit genomen, namelijk "de wilde boomgaard" en "het huis bezijden de voorpoort".
Om op de goederen rechten te kunnen laten gelden moet er echter wel sprake zijn van privébezit en niet van leengoed; vandaar het tweede geschilpunt.

Op 6 maart 1571 beslist het Hof van Holland, na een appèl bij de Hoge Raad van Mechelen, dat de rente alsnog volledig uitbetaald moet worden, waartoe de heer van Schagen aan het Hof een "suffisante hypotheek" zal stellen. Bovendien wordt bepaald dat de kasteelgoederen leengoederen zijn en dus onvervreemdbaar. Zij dienen derhalve ontruimd te worden.

Conclusie

Alhoewel het nergens met zoveel woorden wordt gezegd, mogen we aannemen dat we hier te maken hebben met processtukken. Het landmetersrapport en de bijbehorende kaarten zijn naar alle waarschijnlijkheid vervaardigd op verzoek van of zelfs in opdracht van het Hof van Holland. In dat geval is daarmee ook de eendrachtige samenwerking van de landmeter uit Holland en de geometer uit Utrecht verklaard.
Het kan ook de verklaring zijn voor de jaartallen 1547 en 1561.

Literatuur

- Bregman, dr mr J, Schagen door de eeuwen heen. (Wormerveer, z.j.)
- Graaf, Saskia A.L.de, Inventaris van het archief van de heren en vrouwen van Schagen, 1414-1830 (Haarlem, 1980)
- Verhoeff,J.M.,De oude Nederlandse maten en gewichten (Amsterdam, 1983, 2e druk)
- Verspijck Mijnssen, J.A.G., Beschrijving eener verzameling stukken afkomstig van de familie Van Aerssen van Voshol. In: Verslagen omtrent 's Rijks oude Archieven XXXVIII, deel I, 1915. ('s-Gravenhage, 1916)

De transscriptie van het landmetersrapport

"Opten XLe enXIJe van deser maent iulij anno XV (honderd) LXJ hebben Adriaen / Cornelisz Lisse gesworen lamdtmeter bijden hove van Hollandt / gecommitteert residerende tot Valcko bij Scaghen ten versoucke van die / Edele Vrouwe van Scagen als Elisabeth van Bronchorst weduwe wijlen / heer Willem van Scaghen als moeder ende mombersscbe van haren / onmondigen soon genaempt heer Ian van Scagen ende Cornelis Cornsz / van Berck geometer vandie landen van Utrecht gerequireert bij Mr. Hemrick / van Medemblick advocaat voorden hove van Utrecht als executoor vanden / testamente van Frans van Nijenrode / gemeten thuijs tot tot Scagen mit / die omleggende landen mit die roede van Scagen lang wesende twalef / voeten ende elcke voet twalef duijm ende dat inder forme ende maniere / als hier na volcht

Ende eerst gemeeten den grooten boogaert leggende / aende suijdtsijde van thuijs tot aan die graften / excluijs en de bevonden groot vijf geersen vijf sneesen / VIJ roden twe voeten ende twe duijm

Noch gemeten den bogaert gelegen aen die westsijde / van thuijs tot aen de graften als boven ende bevonden / groot een geers drie sneesen VIJ roden IX voet ende / een halven duijm

Noch gemeten die vijver noortwaerts daer aen / streckende ende is groot drie sneesen twe roeden ende / een halven duijm

Noch gemeten thuijs mit sijn graften ende is groot / een geers een snees XVIJ roden VI voet

Noch gemeten een clenen moeshoofken gelegen aen / doostsijde vanden huijse ende is groot een snees acht / roeden vijf voet XJ duijm

Noch gemeten tvoorburch vanden huijse mit die voorgraft / tusschen tvoorburch ende tvoorhuijs ende is groot VIIJ sneesen / VIJ roden V voet acht duijm

Noch gemeten thuijs voor die voorpoort daer in woont / die weduwe van schout Eelke ende is groot een snees / XVIIJ roden XJ voet VJ duijm

Noch gemeten die weijde aen die oost sijde ende is groot / vijf geersen twe sneesen XV roden IX duijm

Noch die weijde aende westsijde vanden huijse groot / vier geersen XJ sneesen XIX roden X voet

Item soo den wilden bogaert geen vestigien en van huisen / en heeft en is niet gemeten dan blijft staen op doude / metinge op VIIJ sneesen

Noch gemeten den sloot tusschen den bogaert ende die / weijde aen doostsijde vanden huijse van Scagen is groot / twe sneesen X roden IX voet

Noch die sloot tusschen den cleijnen bogaert ende die / vijver die nu gevult is is groot J snees V roeden IX voet

Noch die sloot tusschen tvijverken ende ende tvoorburch / is groot XIIJ roden XJ voet X duijm

Ende sijn dese voorschreven drie leste slooten groot vier / sneesen X roden vijf voet X duijm

Ende als die selfde drie slooten tot die voorschreven gemeten / landen gevoucht soude sijn so souden die selfde gemeten / landen mit die drie slooten ende den wilden bogaert te / samen groot sijn XX geersen IIIJ sneesen XV roden J voet IX duijmen

Item gemeten die veersloot beginnende vande oosthoeck / vande oosterweijden ende voorts achter die wester / weijden ende bogaert streckende of loopende tusschen / tusschen den selfden boogaert ende westerweijde achter / tvijverken om tot aen die loot ende tvoorburch / toe is groot X sneesen XVIJ roeden V voet."

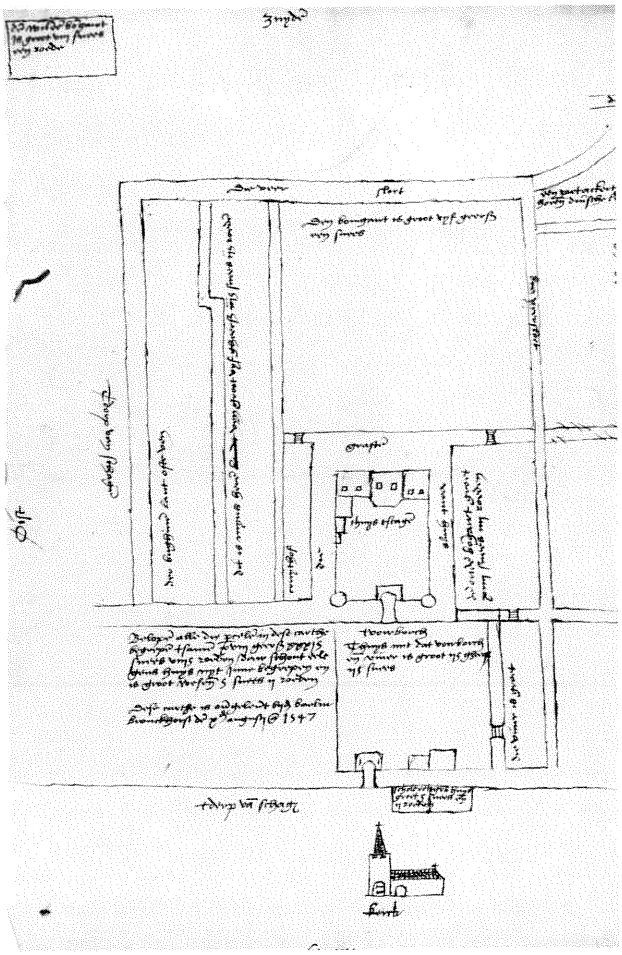

Afb. 4. *Schetsopmeting van kasteel Schagen met omgeving uit 1547.* Coll. Nijenhuis. Foto Universiteitsbibliotheek Leiden.

Noten

[1] Verhoef, J.M., De oude Nederlandse maten en gewichten.
geers : 0,27 ha
snees : 230 m2
roede : 11,5 m2
voet : 0,283 m
duim : 2,35 cm

De Lunenburg, woontoren in het Kromme Rijngebied

DOOR

N. BULLINGA

Al sinds mensenheugenis is er bewoning geweest in het Kromme Rijngebied. Er waren vruchtbare stroken rivierklei, die door hun wat hogere ligging als vanouds bewoond werden. Deze stroken vormen o.a. het oudste centrum van het Sticht. Waarschijnlijk heeft de vroege bewoning zich beperkt tot de stroomruggen. Tussen de stroomruggen en komgronden liepen paden die door de eerste bewoners waren aangelegd. Dit alles gebeurde echter in een zeer kleinschalige indeling, waardoor ontginning makkelijker verliep dan bijvoorbeeld in de onbewoonde Hollands-Utrechtse gebieden.

Tussen de Utrechtse Heuvelrug en het land, dat zich noordoostelijk van het oude stroomgebied van de Kromme Rijn uitstrekte, lagen de zogenaamde "broeklanden". Deze bestonden voornamelijk uit moerasland, in oorkonden "palus" en "paluster" genoemd: moerassen en poelen. Nederzettingen werden hier gesticht, ondanks de hoge stand van het grondwater. De latijnse benaming voor het voor ons interessante gebied zegt al genoeg: Longa Palus (Langbroek of lang moerasgebied). Toch bracht de waterrijkdom problemen met zich mee, want het Lange Broek had geen natuurlijke mogelijkheden om het overtollige water kwijt te raken. Hierdoor liepen de broeken vol, vooral in de winter. De enige manier om zich te vrijwaren van overstromingen bestond uit het graven van een wetering die het water kon opvangen en afvoeren. Zo ontstond in de twaalfde eeuw de Langbroekerwetering.
Voordat dit karwei geklaard was, kwam er natuurlijk op bestuurlijk gebied heel wat kijken. De macht van de kerk was groot, vooral die van de Utrechtse Kerk. Door koninklijke schenkingen - in de regel grond - breidde deze macht zich steeds verder uit; het goederenbezit was aanzienlijk en zo ontstond aan het eind van de negende eeuw het nieuwe bisdom waarvan de stad Utrecht en Dorestad de kern vormden. In de tiende eeuw werd de Utrechtse zetel bezet door bisschoppen, die beschikten over het grondrecht en de jurisdictie. In de elfde eeuw werd een ambtenarenkorps gevormd, waaraan bestuurlijke en militaire functies werden vergeven. Aan de in de elfde eeuw opgerichte kapittels werden grond en rechtsmacht geschonken. De wereldlijke en de geestelijke macht berustten nu bij de bisschop, de Domproost, de kapittels en verscheidene abdijen. De Domproost verkreeg macht door het feit dat de bisschop, wanneer hij kerkelijke instellingen rechtsmacht toebedeelde, gewoon was die in de vorm van een allodium te doen. Zo kreeg in 1126 de Domproost allodiale rechtsmacht over het Lange Broek.

Ontstaansgeschiedenis van Langbroek

Het wateroverschot dat vanaf de Boven-Rijn de Kromme Rijn inliep, zorgde voor veel problemen in de laaggelegen gebieden aan de oostkant van deze Rijnarm. Ontginning van het gebied zou alleen zin hebben indien het smeltwater van de Boven-Rijn tegengehouden zou worden door middel van een dam. Door de aanleg van een dam zou bovendien de afwatering van de landen aan weerszijden van de Kromme Rijn tot de mogelijkheden kunnen gaan behoren. Dan zouden ook de broeklanden ontgonnen kunnen worden. Waarschijnlijk is men met de bouw van bedoelde dam rond 1120 of 1122 begonnen[1].Het waterwerk zorgde ervoor dat het Rijnwater in de rivier de Lek terecht kwam.

Door de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk, vermeld in een oorkonde uit 1165, kwam de ontginning van het Broekland op gang[2]. Om dát deel van de broeken dat ontgonnen zou worden te ontwateren, werd in het centrale deel de Langbroekerwetering gegraven. De eerste ontginning heette "Veertig Hoeven", aan de Heuvelrugkant begrensd door de Goyerwetering en aan de Kromme-Rijnzijde door de Hoofdwetering[3]. Een hoeve is een maat van 16 morgen (een morgen is zoveel land als op één morgen geploegd kon worden). Op het kruispunt van de Cotherweg en de Langbroekerwetering ontstond een nederzetting: Nederlangbroek.
De Langbroekerwetering gaf de aanzet tot de ontginning van de aangrenzende gebieden. Zo ontstonden

meerdere hoeven. Aan de oostzijde van de Veertig Hoeven vond de ontginning van de "Vijftig Hoeven" plaats; hier ontstond Overlangbroek.

Woontorens in de dertiende eeuw

Waar eens de bisschop de drijvende kracht was achter de grote ontginningen en landuitgiften ten gunste van zijn onderdanen en dienaren, zijn het later de steeds machtiger wordende abten die het land uitgeven aan kloosters en vrije heren. Het eerste geval van grootgrondbezit in Langbroek staat vermeld in een oorkonde van 1253: Steven, ridder van Wijk, neemt van de deken en het kapittel van St.Jan te Utrecht 3,75 hoeven land, gelegen in "Langhebruch" in erfpacht[4]. Enkele jaren later is Langbroek belangrijk genoeg geworden om genoemd te worden in een geschil tussen de bisschop en de graaf van Gelre;in de betreffende oorkonde wordt over een "castrum" gesproken. Welk kasteel? Dit is onduidelijk, maar het woord castrum voert ons naar de kastelen en woontorens langs de Langbroekerwetering.
De heren die zich hier vanaf de ontginningsperiode hebben gevestigd zijn door erfopvolging en nakoop machtig geworden. Immers, bij elke nieuwe nederzetting vormde zich een kern van heren die voor de rechtsmacht zorgden en een groep van geestelijken die voor het zieleheil van de nieuwe bevolking zorg droegen. Naarmate het bezit van de oude ministeriale geslachten zich uitbreidde, gingen de leenmannen over tot de bouw van steenhuizen om hun aanzien te vergroten. Dat deze steenhuizen gebouwd konden worden, is misschien te danken aan het feit dat de "kolonisten" zich betrekkelijk snel van de status halfvrij tot vrij ontwikkelden. Zij gingen het land als hun bezit beschouwen en de erfopvolging kwam van lieverlee vast te staan naarmate de tijd verstreek. Zo kon alles in de familie blijven. De woontorens die langs de Langbroekerwetering zijn gebouwd werden vrijwel allemaal op het zelfde stramien opgetrokken. De omvang is uiteraard afhankelijk van de aanwezige contanten. Overigens moeten we er rekening mee houden dat deze torens voornamelijk als statussymbool zijn bedoeld. De leenheren, onder wier naam de torens in leen werden gehouden, zijn in de dertiende en veertiende eeuw de bisschop, de graven van Holland en Gelre, de domproost en de heren van Vianen, Abcoude en Culemborg. Naast deze grote heren verschenen de families die zich omhoog werkten door tot de geestelijke stand toe te treden of zich tot de ridderstand te doen verheffen.

Het begrip woontoren heeft toch enige uitleg nodig: de benaming staat voor een toren met stenen muren, meestal omringd door een gracht, toegankelijk via een ophaalbrug. Het huis was zowel een statussymbool als fortificatie en woongelegenheid. Baksteen was duur en duurzaam. Meestal gebruikt men heden ten dage de term kasteel, maar in oorkonden en leenakten vindt men "huus", "steenhuus", "too(e)rn". De latijnse benaming is "domus", "mansio" en "castrum". Later verschijnt het stichtse "hofstad". Tevens wordt gesproken over de bijbehorende goederen, zoals bijvoorbeeld het "goed Ten Zijl".

De familie Ten Zijl

Vele oorkonden en charters vertellen van overdrachten, twisten, tienden en erfpachten. Een familie die vanaf de dertiende tot in de vijftiende eeuw een behoorlijke machtspositie bereikte en hield was de familie van Zijl, of Ten Zijl, zich noemende naar het bij Cothen gelegen goed. Volgens een oorkonde uit 1279 nam Albern Havezo, zoon van eerder genoemde Steven van Wijk (de "eerste" grootgrondbezitter) 3,75 hoeven land in pacht en kreeg hierdoor de hoeven

> "*quator mansos terre uno quartario minos sitos in Langebroke, quorum mansus unus est situs inter bona ecclesie sanctie Martini Traiectensis ac bona Pontiani de Syle.*[5]"

Hij werd dus buurman van Pontiaan van Zijl, bezitter van het goed Ten Sijl. Albern's erfpacht doet hier verder niet terzake, maar met deze Pontiaan deed het Cothense geslacht van Zijl in de dertiende eeuw zijn intrede in deze regio. De familie kan tot de sociale bovenlaag van de maatschappij gerekend worden.

Pontiaan van Zijl heeft heel wat onderzoekers op het verkeerde been gezet. Aangezien hij als eerste van zijn geslacht vermeld staat, wordt hij maar al te vaak beschouwd als de stichter van de woontoren Lunenburg, die als het bezit van de Van Zijls wordt gezien. Pontiaan van Zijl was dan wel bezitter van gronden in Langbroek, maar zijn veronderstelde rol in de bouw en bewoning van de woontoren Lunenburg staat nergens vermeld noch ergens bewezen.

Stamboom Van Zijl

In 1339 nam Arnold van Lunenburg senior drie hoeven land in pacht van het kapittel van St.Jan te Utrecht op Merewijk onder Langbroek, een gebied dat grenst aan land van Gijsbrecht van den Zijl, Loef van den Zijl en hemzelf:

> "*terram dictie Arnoldi de Lunenborch; et terram Loefs dictie de Zile, terram Ghiselberti dicti de Zile.*"[6]

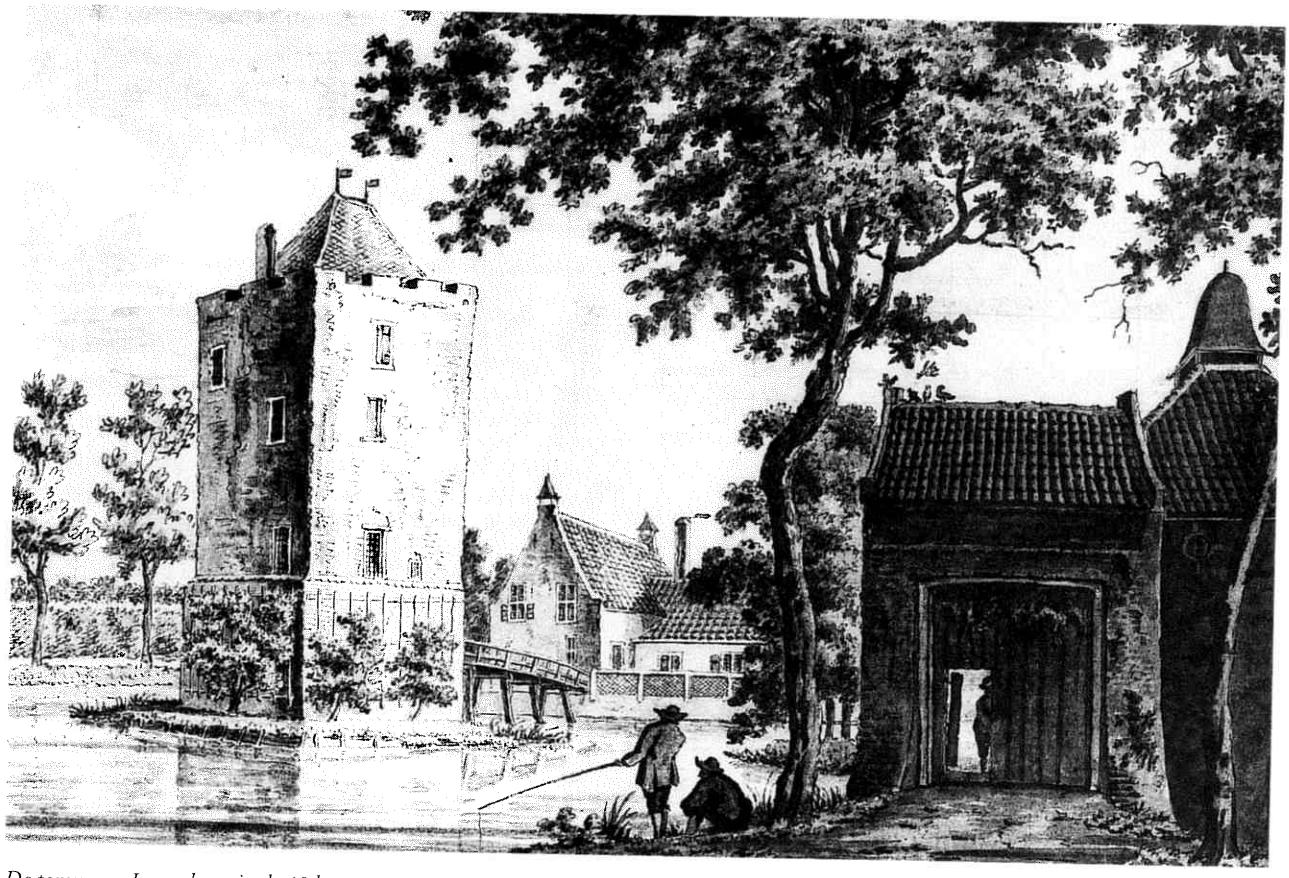

De toren van Lunenburg in de 18de eeuw.

Nu wil zijn naam geenszins impliceren dat deze Arnoldus, of Arend senior de Lunenburg zelf heeft gebouwd. Onbekend is wat voor functie hij heeft gehad. Omstreeks 1347 is Arnold van Lunenburg senior gestorven; zijn weduwe wordt dan genoemd[7]. Opmerkelijk is het feit dat Arnold/Arend zich onderscheidde van zijn familie: hij heette Arend van Lunenburg, terwijl zijn familie zich Van Zijl noemde. Men hoeft niet aan te nemen dat Arend senior de Lunenburg gebouwd heeft. Het is goed mogelijk dat hij de toren heeft geërfd, gekocht of via erfpacht in bezit heeft gekregen. We moeten zoeken naar eerdere vermeldingen van de Lunenburg. In verscheidene oorkonden staat Gerrit van den Zijl vermeld als rechter tussen 1313 en 1340. Als rechter van Nederlangbroek had deze Gherart/Gheraet van de/van den Zile waarschijnlijk grond en een huis waarin hij woonde. Evenzo zou hij – in de hoedanigheid van gerechtelijk functionaris – een gevangenis bij zijn huis gehad kunnen hebben:het zogenaamde "stok", met houten kooien waarin de gevangenen zaten opgesloten. Indien hij deze kooien niet gebruikte, zou hij de gevangenen in zijn eigen huis hebben kunnen opsluiten, in een kerker. Dat zou kunnen betekenen dat er een kerker bestond in een bestaand stenen huis waarin Gerard van den Zijl recht sprak: Lunenburg?
Dan zou Gerard zich echter toch naar zijn bezit zijn gaan noemen en zegelen met de naam Gerard van Lunenburg. In een aantal oorkonden en charters zegelde hij met Gerard van den Zile. Een oorkonde uit 1313 vermeldt hem als "famulo" (schildknaap) een man die nog niet in de ridderstand is verheven. Anders dan Van Lunenburg senior. De naam Lunenburg komt voor het eerst voor in voornoemde oorkonde van 1339. Wellicht bestond de toren toen ook al en zou Arend van Zijl van Lunenburg de toren gebouwd hebben en er de ons bekende naam aan hebben gegeven. Behalve dat Arend een klinkende naam, een stenen huis en een landgoed had, was hij ook in status verhoogd: in een oorkonde van 1341 wordt hij als "Arnoldus de Lunenborch miles" vermeld. Arnold was ridder geworden, als eerste in zijn familie[8]. Als ridder kon Arnold heel goed in een stenen huis hebben gewoond, in overeenstemming met zijn status.
Wat Gerard van den Zijl betreft, hij zou in de functie van recher de toren kunnen hebben doen bouwen als een logisch gevolg van zijn beroep: op het land van zijn vader Pontiaan die in 1279 werd vermeld. Hij verbond er zijn naam echter niet aan, of liet dat over aan zijn oomzegger Arend senior. die zich toen Van Lunenburg ging noemen. Een mogelijkheid waarom Gerard zich niet naar zijn bezit noemde is het feit dat hij "famulo" blijft en geen ridder geworden. Erg waarschijnlijk is dit alles overigens niet.

Het zal nooit duidelijk worden wié de Lunenburg heeft laten optrekken tenzij er een vergeten document opduikt waarin de stichting staat aangegeven. Niettemin is één ding waarschijnlijk : de familie van Zijl heeft de toren gebouwd. Zij schonk de toren de naam Lunenburg, die als naam niets met de familie te maken heeft. Tevens gaf zij haar familiewapen aan de sterkte: een schild met drie rode bemmels op een zilveren achtergrond. Er was geen andere familie mee gemoeid, noch werd een andere naam gebruikt.
Reeds was sprake van het feit dat niet de hele familie zich naar de Lunenburg noemde. Zo wordt bijvoorbeeld in een oorkonde van 1374 Aernt van Lunenborch genoemd naast zijn familieleden

> "*Willem van den Zijlen ... Gerrit van den Zile, ende Gijsbrecht van den Zile, gebroeders Canonichen ten doem t'utrecht.*"[9]

De Van Zijls hadden naast hun functies in het Nedersticht ook veel grondbezit. Waarschijnlijk waren de woontorens Sandenburg en Noordwijk ook in hun bezit. Zij worden als riddermatig beschouwd doordat zij in oorkonden als "miles, famulus en knaepen" worden vermeld. De Van Zijls konden zich echter toch niet meten met geslachten van hogere afkomst en in de vijftiende eeuw vervielen zij tot gewone poorters en boeren van Utrecht en Wijk bij Duurstede[10].
Men wordt beleend en opnieuw beleend met de Lunenburg en hoeven in Nederlangbroek. Gijsbrecht van Lokhorst was de eerste leenman in 1402 die geen lid van de familie van Zijl was.

> "*Item Ghijsbrecht van Lochorst hout vanden domproest een toerne te Lunenborch met enen merghen lants daer die toern opstaet inder manieren als die brieve inhouden die daer of sijn.*"[11]

In 1391 stond de toren nog bekend als de "Toern tot Langbroec", in 1402 is deze dus gespecificeerd tot "Toerne tot Lunenborch". Een aantal jaren later (1419) omschreef een zekere Steven van Everdingen de Lunenburg als een huis "metter hofstat"[12]. De Lunenburg, na wisseling van verscheidene families, wordt in 1538 als ridderhofstad in de lijst van Ridderhofsteden opgenomen met als eigenaar Cornelis de Ridder. In de negentiende eeuw werd de toren compleet ingekapseld door een landhuis, dat echter in de twintigste eeuw tijdens de Tweede Wereldoorlog tot een ruïne verviel. Pas in de jaren 1969-1970 wordt een stichting in het leven geroepen om de toren in zijn oude luister te doen herrijzen.

Afkortingen

OBU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht
BB	Collectie Booth
RAU	Rijksarchief Utrecht

Noten

1. Dekker, C., De dam bij Wijk, in: Het Nederlands Archievenblad 84, jrg. 1980, p.255.
2. Koch, A.F.C., Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel I (Den Haag, 1970), nr. 158.
3. Dekker, C. op.cit., p. 193.
4. OBU 111, nr. 1303.
5. OBU IV, nr. 1998.
6. BB 43 nr.18, f. 34 (voorheen Handschriften nr 313).
7. Dekker, C., De gebroeders Willem, Gerrit en Gijsbert van Zijl, domkanunniken te Utrecht in de tweede helft van de 14e eeuw, in : Jaarboek Oud Utrecht 1981, p.64.
8. BB 43 nr. 18, f. 43.
9. BB 43 nr f.133.
10. Dekker, C., op.cit. p.67.
11. RAU Domnummer 2368-1, f.37v.
12. RAU Domnummer 2368-1, f.87.

Batenburg

Verslag van de zomercampagne 1992

DOOR

T.C. BAUER

Inleiding

In tegenstelling tot het onderzoek in 1991 (zie Castellogica 1992-1), dat vooral ten doel had inzicht te verkrijgen in de stratigrafie van het binnenterrein, waren de werkzaamheden ditmaal meer gericht op het traceren van funderingen van binnenmuren en eventuele kelders. Het accent lag daarbij op het gebied direct grenzend aan de binnenzijde van de ringmuur.
Daarnaast werd het onderzoek van de beide poorttorens verder voortgezet.
Op basis van de onderzoeksgegevens zal in de loop van 1993 een terreinindeling ontworpen worden, die een duidelijk beeld moet geven van het verleden en de bouwkundige ontwikkeling van het kasteel.
De werkzaamheden vonden ditmaal op diverse locaties op het binnenterrein plaats, die in het onderstaande verslag achtereenvolgens besproken worden.

I Het poortgebouw

De zuidelijke poorttoren

Het niveau van de begane grond van deze toren kon enigermate in het zicht gebracht worden na verwijdering van de begroeiing en een dik puinpakket. De deels al bekende kanalen voor de afvoer van kruitdamp werden ingemeten; ze waren afgedekt met platen, samengesteld uit hergebruikte fragmenten natuursteen, nu grotendeels verdwenen. De oostelijke torenwand lijkt slechts tot de helft van de beoogde dikte te zijn opgetrokken, getuige een vertanding aldaar en de brede fundering. Mogelijk lag het in de bedoeling hier later een stookplaats te creëren?

De noordelijke poorttoren

De noordelijke poorttoren werd verder schoongemaakt, de aansluiting op de ringmuur kwam daarbij duidelijk aan het licht. De spekbanden van deze laatste bleken nog vrij ver door te lopen in zuidelijke richting. De ringmuur zal hier echter, in tegenstelling tot de situatie bij de westtoren, zeker niet eerst geheel zijn herbouwd. Het lijkt er meer op dat de poorttorenmuren in zekere samenhang met de herbouw van de ringmuur werden opgetrokken. Een bevestiging van deze hypothese had verkregen kunnen worden na het uitgraven van de brugkelder, met name ter plaatse van de aansluiting van de zuidelijke torenwand op de ringmuur onderin deze kelder. Vanwege geldgebrek konden de werkzaamheden aan de brugkelder helaas niet meer uitgevoerd worden.

De noordelijke buitenmuur van de toren bleek grotendeels te zijn verdwenen, waardoor ook het koepelgewelf aldaar geen steun meer had. Het begin van de kanalen vanaf de centrale opening in de kruin van het gewelf was nog juist te zien. Het naar het oosten lopende kanaal is niet blootgelegd; de afdekking lijkt ook hier niet meer aanwezig.
De overige schoonmaakwerkzaamheden op beide poorttorens zouden later worden verricht in samenhang met de verdere consolidatie.

II Het binnenplein achter het poortgebouw en direct ten noorden daarvan

Aansluitend aan de werzaamheden van het vorige jaar werd nu de bovengrond achter de noordelijke poorttoren verwijderd. Het bracht een chaotisch beeld van muurresten en bestratingssporen aan het licht. Duidelijk was slechts de voortzetting van het, vorig jaar al ontdekte, zware blok metselwerk op enige meters achter de binnenzijde van het poortgebouw (zie afb. 1.4). Dit eindigde aan de noordzijde vlak en zonder verdere vertanding. De totale lengte is ca. 9 m bij een breedte van ruim 2,5 m.
Op de noordoosthoek sluit een twee-steens brede muur aan, die in de richting van de ringmuur loopt. Deze muur is gefundeerd tot in de oorspronkelijke heuvelhelling, de onderzijde volgt trapsgewijs het talud. Ten opzichte van het zware blok muurwerk is deze sluitmuur nogal verzakt.
Het blijft onduidelijk welke bestemming het bouwwerk heeft gehad dat op bovengenoemde muren moet hebben gestaan; een functie als bescherming van een

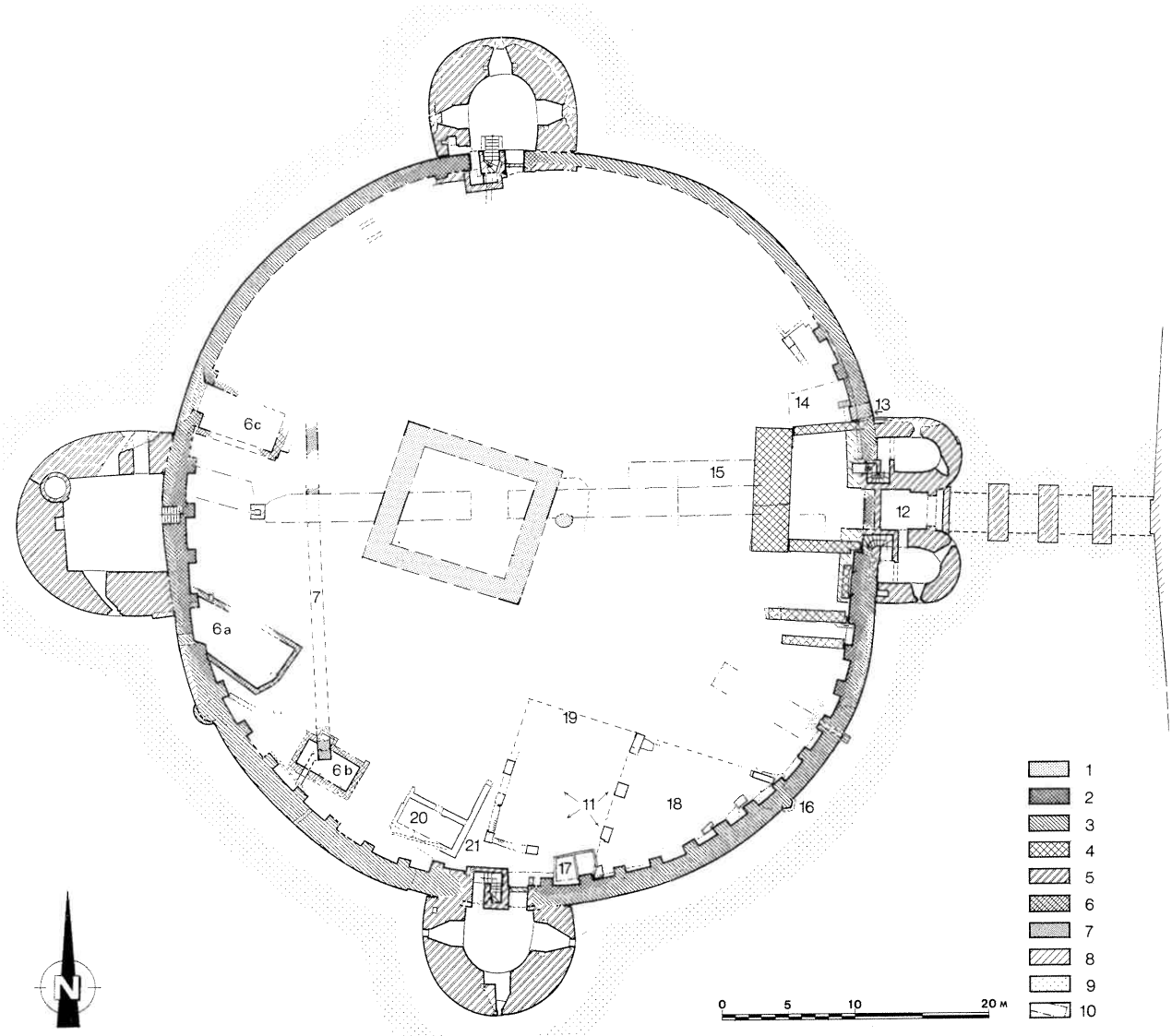

Afb. 1. *Plattegrond*

1: centrale toren, circa 1150;
2: ringmuur, eerste fase , tweede helft 14de eeuw;
3: ringmuur, tweede fase, midden 16de eeuw;
4: fundering ouder poortgebouw?, 15de eeuw;
5: uitspringende halfronde torens, tweede helft 16de eeuw;
6: restanten van 16de eeuwse kelders;
7: funderingsporen van de westvleugel (1686);
8: recent;
9: gracht;
10: werkputbegrenzingen;
11: poeren van de zuidvleugel, circa 1600;
12: brugkelder;
13: oorspronkelijke doorgang in de ringmuur;
14; 15: werkputten;
16: zuidoostelijk arkeltorentje;
17: kalkputten;
18: gedeelte van de zuidvleugel;
19: Gelderse (top)gevel;
20: smalle dienstvleugel;
21: gang?

poortdoorgang lijkt het meest waarschijnlijk. Deze doorgang zou ten zuiden van het gebouw hebben gelegen.
Het gebouw dateert waarschijnlijk uit het begin van de vijftiende eeuw, korte tijd later dan de eerste periode van de ringmuur. De baksteen is iets korter, maar wel dikker (27 x 13 x 7/8 cm). De ringmuur van de eerste periode bestaat uit baksteen van 28/29 x 13,5/14 x 6/6,5 cm. Dit is overigens in tegenspraak met de gangbare theorie dat in het algemeen de dikte van de baksteen afneemt naarmate deze jonger is.
Een diepe werkput ten noorden van dit mogelijke poortgebouw bracht eveneens vreemde verschijnselen aan het licht.
De ringmuur is in meerdere perioden te onderscheiden. Naast de al bekende eerste en tweede periode (resp. veertiende en zestiende eeuw) is er nog een derde: een vermoedelijke zeventiende-eeuwse herstelling. Deze hangt mogelijk samen met de verbouwing (een vergroting naar het westen) van de achterzijde van het poortgebouw. De slecht gemetselde en verzakte fundering hiervan was opgetrokken van baksteen met een formaat van 22,5 x 10,5 x 4,5 cm. Ongeveer dit zelfde kleine formaat was toegepast bij de herstelling van de bovenzijde van de ringmuur.
Opvallend was hier met name een ca. 1 meter brede, oorspronkelijke opening in de eerste ringmuurperiode (de enige die tot heden in deze ringmuur werd aangetroffen!) juist ten noorden van de aansluiting met de noordelijke poorttoren (afb. 1.13). Deze onderbreking was eerder ook al aan de buitenzijde geconstateerd en toen als mogelijke brugkelder opgevat. Aan de binnenkant bleek dat de opening ogenschijnlijk geen afsluiting aan de achterzijde heeft gehad. Op grote diepte is er aan de noordzijde wel een kort dwarsmuurtje (ongeveer 1,5 meter het binnenterrein instekend) dat nooit hoger werd opgetrokken. Aan de zuidzijde vormt de al genoemde noordelijke sluitmuur van een mogelijk ouder poortgebouw de begrenzing.
Deze opening is, waarschijnlijk in de zestiende eeuw, in zijn geheel opgevuld met mergelblokken. Omdat een direct verband met de tweede bouwperiode van de ringmuur niet is aangetoond, zou het kunnen zijn dat de opening nog enige tijd na de herbouw als doorgang heeft gefunctioneerd. De oorspronkelijke functie van de doorgang is evenmin duidelijk. Het veertiende-eeuwse buitenoppervlak is verdwenen, mogelijk bevond zich daarin een poortje waardoor men op het talud van de gracht kon komen. De achterzijde van de doorgang kan afgesloten zijn geweest met een dun tussenmuurtje of een houten schotwerk binnen de dikte van de ringmuur, dit teneinde de grond van het binnenterrein tegen te houden. In de aldus verkregen koker zou men met een ladder hebben moeten afdalen om door de doorgang te kunnen. Hierdoor kan worden verondersteld dat de doorgang als sluippoort zou hebben gefungeerd.

Afb. 2. *De grondboog in de zuidvleugel.*

Het in de richting van de noordtoren schoongemaakte deel van de noordoostelijke ringmuur vertoonde het gebruikelijke beeld van poeren aan de binnenzijde met spaarvelden daartussen. Het muurwerk van de eerste periode was op één plaats zichtbaar: ten noorden van de diepe werkput (afb. 1.15), met nog de aanzet van de grondboog. Verder noordwaarts was alleen de herstelperiode na 1540 in het zicht, de ruimte tussen de poeren was overdekt door zeer vlakke "bogen" rustend op puin.
De bovenzijde van het muurwerk bestond geheel uit kleine baksteen, waarschijnlijk een zeventiende-eeuwse reparatie.
Daarnaast werden fragmenten van funderingen aangetroffen van een bijgebouwtje met een daar tegenaan gelegen kalkput.

De werkput tegen het mogelijk oudere poortgebouw

In het verlengde van de poortdoorgang werd een tegen de westzijde van het zware blok metselwerk aansluitende werkput aangelegd die een uitbreiding vormde van de doorgaande oost-west sleuf uit 1991 (afb. 1.15).
De bedoeling was hierin een aantal onopgeloste verschijnselen nader te kunnen verklaren, zoals de vreemde noord-zuid lopende ingraving met houtsporen (zie Castellogica 1992-1, p. 286).
Helaas werd niet de beoogde duidelijkheid verkregen. In de vlaksgewijs aangelegde werkput werden wel door elkaar gegraven kuilen uit verschillende perioden aangetroffen. De soms diepe ingravingen bevatten echter niets waaruit kon worden afgeleid waarvoor ze ooit hadden gediend.
Ook het oorspronkelijk oppervlak van waaruit de kuilen waren gegraven was niet meer vast te stellen;

een zeer grote kuil, waarschijnlijk zeventiende-eeuws, gevuld met nogal wat baksteenpuin, maakte dit op deze plaats onmogelijk. Deze laatste kuil zou ontstaan kunnen zijn tijdens het uitbreken van funderingen of het zoeken naar bouwmateriaal zoals tufsteen. De kuil bevatte onder andere zeventiende-eeuws steengoed.
Wel werd de onderzijde van het zware blok metselwerk bereikt, waarbij bleek dat het was ingegraven met een zeer krappe insteek, komende van boven het huidige maaiveld. De onderste lagen sloten direct tegen de wand van de bouwput aan. Voorts kon hier uit het profiel worden afgeleid dat men de uit de grachten afkomstige grond in de vorm van een (ring)dijk aan de binnenzijde had opgeworpen alvorens verder op te hogen en aan te vullen. In deze grond kwam ijzertijd-aardewerk voor.

III Het zuidelijk deel van het binnenplein; het gebied ten noordwesten van de zuidtoren tot aan het zuidoostelijk arkeltorentje (afb. 1.16)

Dit terrein is op uitgebreide schaal onderzocht op de aanwezigheid van funderingen en eventuele kelders. De nadruk lag daarbij op de zône van 3 à 5 meter binnen de ringmuur waar naar verwachting de bovengrond recent het minst verstoord was, al was reeds bekend dat daar nogal veel puin voorkwam.
Inderdaad bleek over vrijwel het gehele gebied de ruimte tussen de helling van de opgeworpen heuvel en de aan de voet daarvan later gebouwde ringmuur te zijn gevuld met puin: voornamelijk baksteen, specie en ook wel plaatselijke leien en aslaagjes. Dateerbare vondsten kwamen nauwelijks voor, enkele fragmenten wezen op een tijd rond 1400. Ook het aangetroffen baksteenpuin vertoonde een sterke overeenkomst met het materiaal van de eerste, laat veertiende-eeuwse ringmuurperiode. Als dit zo is blijft de grote vraag waar al dat puin vandaan is gekomen. Toch van afbraak van oudere bebouwing? Of moeten we een (tot dusver onbekende verwoesting) veronderstellen van een deel van het nieuw gebouwde kasteel in de loop van de vijftiende eeuw?
Een groot probleem daarbij is dat de diverse puinstortlagen soms moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Bij de verwoestingen rond 1500 is er zeker veel puin bijgekomen en zal, daar waar de veertiende-eeuwse muur uit de eerste ringmuurperiode voor een

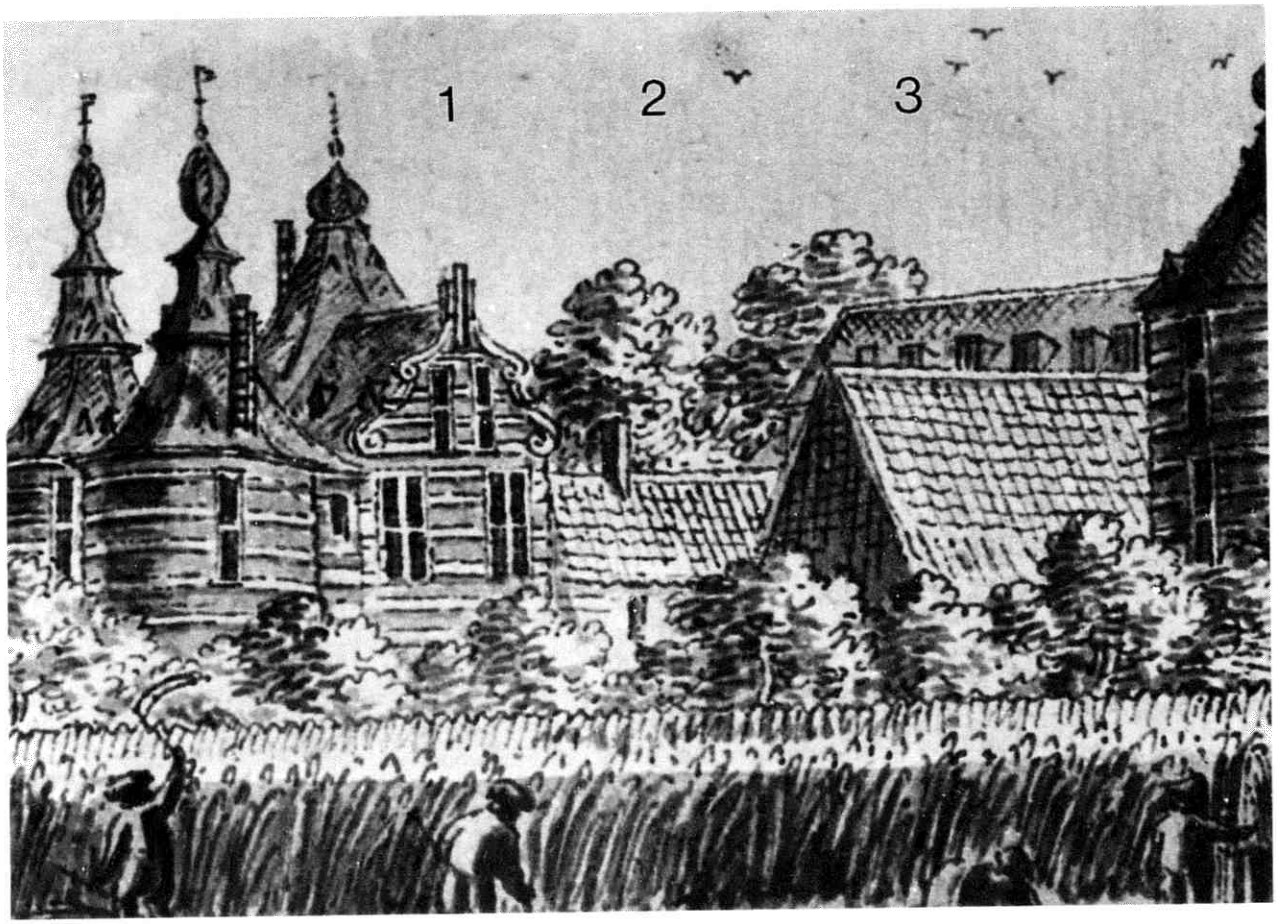

Afb. 3. *Detail van een tekening van J. de Beijer; Het kasteel gezien vanuit het noordoosten: rechts van de zg. Gelderse gevel (1) bevindt zich de lagere smalle dienstvleugel (2). Bij 3 zien we boven het dak van een aanbouw tegen de noordtoren het hoge dak met dakvensters van de westvleugel uit 1686.*

groot deel verdwenen was, ook een deel van de veronderstelde oudere puinstort in de gracht geschoven zijn. Ofwel is deze tijdens de herhouw in de zestiende eeuw alsnog afgegraven. De nu aanwezige puinlagen tegen de zuidtoren kunnen dan ook deels vijftiende- of zelfs zestiende-eeuws zijn, bovendien moeten we het tijdstip van deponeren nog onderscheiden van de ouderdom van het puin zelf.

De woonvleugels

Tamelijk onverwacht troffen we echter midden in de puinstort een groot aantal rechthoekige poeren van baksteen aan (afb. 1.11), gefundeerd tot in de ophogingskleilagen van de motte. Ze waren ten dele nog onderling verbonden door grondbogen. Deze waren gemetseld op het puin dat daartoe was afgedekt met een gebogen laag klei die aldus een soort formeel vormde.
In het verlengde van het al in 1990 bekende muurwerk dat aansluit op het zuidoostelijke arkeltorentje, werd een poer aangetroffen die de noordwestelijke hoek vormde van een driehoekige vleugel met een lengte van ongeveer 10 meter. Deze vleugel is waarschijnlijk kort na de herbouw van de ringmuur tesamen met het arkeltorentje gebouwd (± 1550 ?). De westwand ervan bestond uit een drietal poeren met bogen daartussen. De aansluiting op de ringmuur was slecht uitgevoerd: de boog eindigde koud tegen de ringmuur, daarbij rustend op een kalkput die daar kennelijk al aanwezig was (afb. 1.17). Op het al genoemde noordwestelijk hoekpunt na was de noordmuur vrijwel verdwenen, de ondiep gefundeerde muur zal geheel zijn uitgebroken bij de aanleg van de moestuinen in de negentiende eeuw.
Uit de bekende achttiende-eeuwse afbeeldingen kon worden afgeleid dat in het verlengde van de driehoekige vleugel (afb. 1.18), aansluitend op de zuidtoren, een bouwdeel had gelegen met een zogenaamde Gelderse topgevel (afb. 1.19). De fundering van dit gebouw was echter niet zo duidelijk te traceren. Directe aansluitingen op de torenachterwand waren er niet. De poeren, gevonden op enige meters afstand van de zuidtoren, zouden de zuidwestelijke hoek moeten vormen. Van de zuidmuur, die in dat geval los stond van de zuidtoren, ontbreekt een poer ter plaatse van bovengenoemde kalkput. De muur moet dan zijn gefundeerd op de met puin gevulde en buiten gebruik gestelde kalkput. Een tamelijk vreemde situatie.
Van de westelijke zijmuur is een drietal poeren aangetroffen, de eerste twee nog verbonden door een boog (afb. 2). Meer naar het noorden, buiten de puinzône waar de klei van de motte veel dichter aan de oppervlake ligt, zijn alle muursporen uiteraard weer verdwenen door de latere vergravingen. De situering van de voormalige noordmuur is echter hier en daar nog herkenbaar in de wandprofielen in de vorm van ondiepe smalle ingravingen gevuld met baksteenpuin. Deze muur moet in elk geval later worden gedateerd dan het driehoekige bouwdeel, mogelijk omstreeks 1600.

De Ringmuur

Bij de herbouw van de zuidoostelijke ringmuur na 1500 is zowel mergel als baksteen toegepast. Het nog zichtbare deel van de poeren die ooit de weergang droegen, ongeveer ter hoogte van het maaiveld, is vrijwel uitsluitend van mergelsteen. De spaarvelden tussen de poeren zijn ongeveer ter hoogte van het maaiveld overdekt (geweest) met vlakke bogen van baksteen. Dit alles in tegenstelling tot het zuidwestelijke ringmuurgedeelte, waar in de poeren vrijwel uitsluitend baksteen is verwerkt. De vlakke overwelving van de spaarvelden komt daar niet voor.
Onderzoek van het ringmuurgedeelte achter en naast de trap van de zuidtoren bracht zekerheid betreffende de veronderstelde kelderaanleg aldaar. Hoewel de overwelfde doorgang zelfs voorzien was van een deursponning en een draaipunt aan de binnenzijde van de dichtzetting, is de zeker wel geplande kelder nooit aangelegd. Van een vloerniveau was geen sprake en het muurwerk vertoonde nergens een afwerking die op een binnenruimte duidde: integendeel, vooral hogerop waren grote mergelblokken zeer onregelmatig en naar binnen overhangend aangebracht. Hier viel in het profiel tegen de ringmuur met name de grote hoeveelheid leien tussen het puin op. Misschien afkomstig van de afbraak van de bebouwing van voor 1500?
Betreffende de overgang van de eerste ringmuurperiode op de tweede uit de zestiende eeuw is op deze plaats vooral vermeldenswaard de vrijwel naadloze aansluiting van het metselwerk, met name in de poeren. Slechts aan de dikkere zestiende-eeuwse baksteen en de iets andere voegafwerking was het verschil te zien.

Dienstvleugel

De funderingsresten van de bebouwing tegen de zuidwestelijke ringmuur waren van een totaal ander karakter: hier geen poeren meer maar ondiep gefundeerde muurtjes op en over elkaar, soms zelfs op een ouder plavuizenvloertje opgetrokken.
Duidelijk was slechts de voortzetting van het keldertje dat al in 1990 gedeeltelijk was opgegraven en nu een binnenwerkse afmeting bleek te hebben van 2 x 5 m (afb. 1.6b). Het was volgestort met puin, kort voor de bouw van de westvleugel in 1686, die er gedeelte-

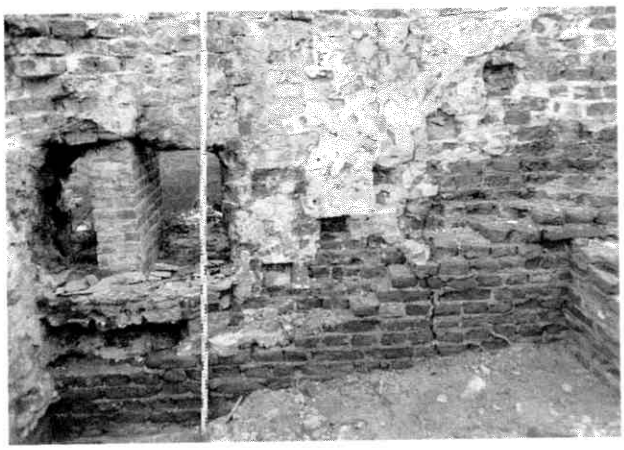

Afb. 4. *De kelder nabij de westtoren (6 a); duidelijk zichtbaar zijn de afdrukken van de traptreden aan de binnenzijde van de ringmuur.*

lijk overheen werd gebouwd. Het overige muurwerk zal behoord hebben tot een lange smalle (dienst)vleugel (afb. 3), gelegen tussen het gebouw met de Gelderse gevel en de westvleugel. Mogelijk stond dit dienstgebouwtje eerst (in de zestiende eeuw) los tegen de toen nog niet afgehakte weergang op bogen (afb. 1.20). Toen de weergang eenmaal was afgebroken (ook in 1686?) zal de binnenruimte zijn doorgetrokken tegen de ringmuur, waarin toen tevens de drie vensters zullen zijn aangebracht. Van de vloeren zijn op diverse plaatsen nog restanten aanwezig, overigens daterend uit verschillende perioden en deels bestaand uit baksteen op z'n plat, deels uit plavuizen.
De oostelijke zijwand van het smalle bijgebouw loopt nog enkele meters naar het noorden door en is mogelijk verder vergraven. Daarnaast is de smalle strook opmerkelijk die nog overblijft tot aan de poeren van de westwand van de Gelderse gevelbouw; was er een smal gangetje tussen beide bouwdelen (afb. 1.21)?

IV Het binnenplein ten (zuid)oosten van de westtoren

Hier was oorspronkelijk het belangrijkste onderdeel van het gehele onderzoek gepland: een werkput, zo diep mogelijk, tegen de binnenzijde van de ringmuur ter plaatse van de westtoren, nabij de trap naar de kelder van deze toren.
Vanwege de nog voortdurende consolidatie-werkzaamheden aan de toren kon daar helaas de eerste weken niet gegraven worden. De noodzakelijke verschuiving van het graafwerk naar het zuiden bracht echter een vrij grote kelder aan het licht, ongeveer 4,5 x 6-7 m (afb. 1.6a), ingegraven in de puinstort aldaar. De kelder was ooit overdekt met een bakstenen tongewelf. De muren bestonden deels uit mergel en deels uit baksteen. Sporen van de trap die toegang gaf tot deze kelder werden aangetroffen aan de binnenzijde van de ringmuur, ter plaatse van de aansluiting met de zuidmuur van de westtoren (afb. 4). Voor de aanleg van deze trap was een gedeelte van de veertiende-eeuwse poer van de ringmuur (dus van de eerste periode) weggehakt. Aangenomen mag worden dat deze kelder dateert uit de herbouwperiode van het midden van de zestiende eeuw of korte tijd later.
Waarschijnlijk is hij in onbruik geraakt bij de bouw van de westvleugel in 1686.
De poeren, en ook de tussenliggende muurgedeelten van de herbouwde ringmuur achter en ten zuiden van deze kelder zijn geheel, voorzover te zien, van baksteen opgetrokken. Overdekking van de spaarvelden door vlakke bogen komt evenmin voor.

V Het binnenplein ten zuiden van de noordtoren

Vanwege de bouwkeet en het opgeslagen steigermateriaal kon slechts een bescheiden proefsleuf worden aangelegd. De bedoeling was daarbij te bepalen of er iets van de funderingen van de binnenmuren van de noordelijke bijgebouwen overgebleven zou zijn. Volgens een achttiende-eeuwse plattegrond zou deze een opvallend gebogen vorm hebben gehad.
Er werden restanten van een tweetal muurtjes blootgelegd, ondiep in de puinstortlagen aldaar gefundeerd en erg verzakt. De breedte van de sleuf was te gering om te kunnen bepalen of er sprake zou kunnen zijn van een gebogen muur in de lengterichting. Over een datering valt weinig te zeggen, de zeventiende eeuw lijkt het meest waarschijnlijk.

Tot slot een korte samenvatting van de resultaten van de onderzoekscampagnes van 1989 tot heden.

De Heren van Batenburg worden al vanaf de late 11de eeuw genoemd en uit het onderzoek is gebleken dat zij in de loop van de 12de eeuw op het onderzochte terrein een versterking opgericht hebben in de vorm van een omgrachte kunstmatige heuvel: een motte. Deze zal nog enkele meters hoger zijn geweest dan het niveau van het huidige binnenterrein en een (tuf?)stenen toren gedragen hebben, waarschijnlijk omringd door een palissadering. Tijdens de aanleg is gebruik gemaakt van een bestaand rivierduin, ten noorden van de tegenwoordige Maasbedding.
In de loop van de 14de eeuw werd aan de voet van de heuvel een bakstenen ringmuur opgetrokken. Op grond van de ronde totaalvorm zou een datering in de 13de eeuw meer voor de hand liggen; de baksteen en het toegepaste metselverband – koppen en strekkenlagen – wijzen veeleer op de 14de eeuw. Dit wordt bevestigd door de aangetroffen scherven in relatie tot de muur, die een datering tegen het einde van de 14de eeuw opleveren.

Door middel van een afsluitende onderzoekscampagne, in het komende najaar op het westelijk deel van het binnenplein, hopen we uiteindelijk zekerheid te verkrijgen of er mogelijk toch nog een oudere – 13de eeuwse – ringmuur zal zijn geweest.
Wie in de 14de eeuw het kasteel heeft ver- of herbouwd is tot heden onbekend, één van de heren van Bronckhorst, die dan juist door huwelijk Batenburg verworven hebben, zou daarvoor in aanmerking kunnen komen.
Omtrent de overige bebouwing op het binnenplein tasten we grotendeels in het duister, De funderingen ten westen van het huidige poortgebouw kunnen daar nog van afkomstig zijn.

Omstreeks 1500 is er sprake van grootschalige verwoestingen: de ringmuur wordt daarbij afgebroken tot onder het binnenplein-niveau. Gezien de toestand waarin de ringmuur verkeerde zal van de eventuele woonbebouwing op het binnenplein niets zijn overgebleven.
Herbouw vindt plaats na 1540 door Herman van Bronckhorst Batenburg, die op de overblijfselen van de oude ringmuur een nieuwe muur laat optrekken, voorzien van mergelbanden. In de tweede helft van de 16de eeuw volgen dan de uitspringende torens, eveneens alle voorzien van zg. spekbanden.
De bebouwing op het zuidelijk deel van het binnenterrein (tegen de zuidtoren) waarvan enkele funderingsrestanten in de vorm van poeren met spaarbogen het afgelopen jaar werden aangetroffen, zal omstreeks 1600 tot stand zijn gekomen.
In 1686 wordt tegen de Bronckhorstertoren een groot gebouw opgetrokken: de westvleugel. De indeling is enigermate bekend uit een taxatierapport uit 1721. Van fundamenten van een Romeinse tempel, waarvan toen sprake was, bleek echter geen spoor te vinden. Mogelijk betrof het de funderingen van de centrale toren die kort daarna zullen zijn uitgebroken.
In 1795 tenslotte, breekt brand uit waardoor met name de westvleugel verwoest wordt en het gehele kasteel spoedig tot ruïne vervalt. Herbouwplannen uit het begin van de 19de eeuw van de toenmalige eigenaars, de vorsten van Bentheim-Steinfurt, worden nimmer uitgevoerd.

Delft, februari 1993

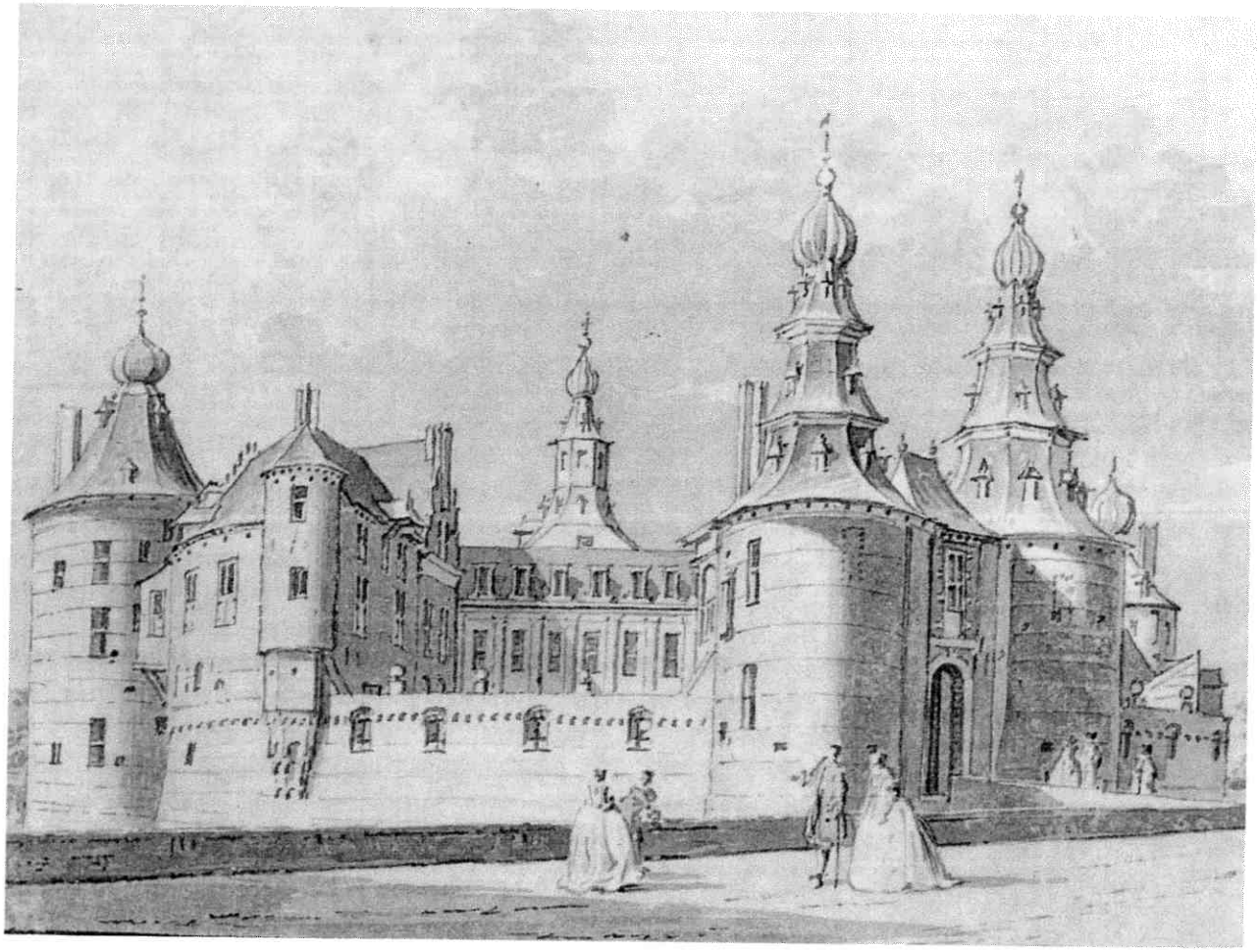

Jan van Stolk en kasteel IJsselstein in 1769

DOOR

D.B.M. HERMANS[1]

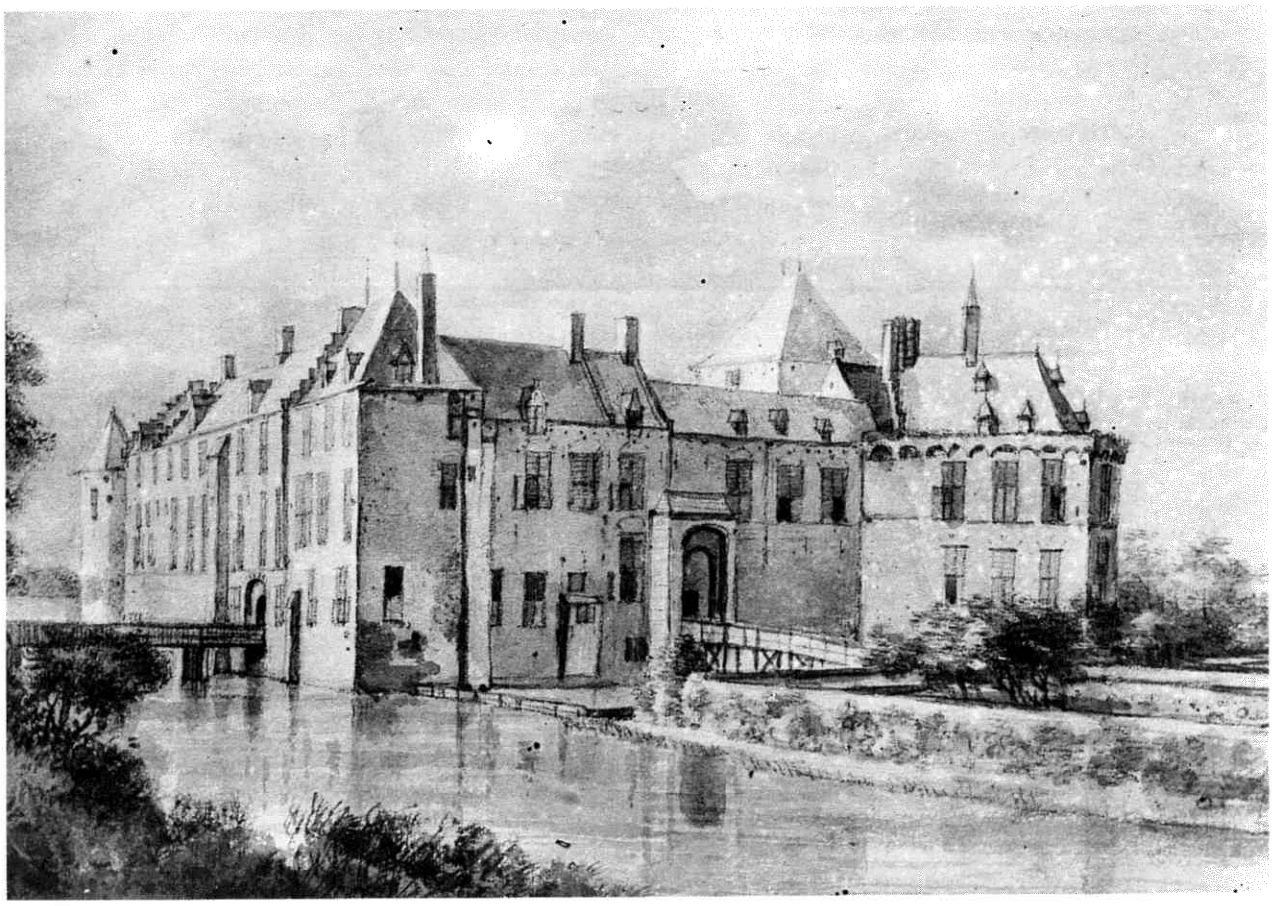

Het kasteel IJsselstein vanuit het oosten. Tek. Roeland Roghman, 1646/1647. Coll. Teylers Museum, Haarlem. Foto Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist.

Inleiding

Van het eens trotse kasteel IJsselstein is weinig meer over. Het kasteel is in 1888 gesloopt, met uitzondering van een traptoren, die om architectuurhistorische redenen is gehandhaafd.
Van de bouwgeschiedenis van het kasteel is weinig bekend: het kasteel is gesloopt, dus gegevens kunnen alleen worden ontleend aan geschreven bronnen (onder meer bouwrekeningen) en afbeeldingen. Eén van deze geschreven bronnen is een notitieboekje van Jan van Stolk uit 1769, waarin hij aan de hand van een inspectie aangeeft waar er onderhoud aan het kasteel moet plaatsvinden[2]. Tevens bevat het een verbouwingsplan voor de bovenste verdieping van de traptoren. De tekst gaat vergezeld van een aantal verklarende tekeningen. Tekst en afbeeldingen te samen geven een redelijk goed beeld van het kasteel, zoals dat er uitzag aan het eind van achttiende eeuw.
De vondst van het boekje is niet uniek, dat wil zeggen: in een paar publicaties is er zijdelings naar verwezen, waarbij de aandacht zich dan veelal richtte op de plattegrond van het kasteel, die in het boekje wordt afgebeeld. Er is echter nog nooit echt aandacht besteed aan de werkelijke inhoud van het boekje en de waarde ervan voor de kennis over (de bouwgeschiedenis van) het kasteel. Maar er is meer, de tekst geeft onder meer ook inzicht in de in die tijd gebruik-

te terminologie, de te verwerken materialen en de wijze van onderhoud plegen. In dat opzicht bezit de tekst een meerwaarde, die het belang ervan nog eens onderstreept.

In de tekst is sprake van een tuinhuisje, dat op het kasteelterrein moet worden gebouwd. In 1771 maakte Jan van Stolk hiervoor het ontwerp, bestaande uit een tekening en een bestek[3]. De vondst hiervan is in zoverre uniek, dat er alleen zijdelings melding van wordt gemaakt in een, uitsluitend binnen de familiekring verspreid boek over de familie van Stolk[4]. Ook dit stuk is van waarde. Niet alleen voor de geschiedenis van het kasteel, maar ook omdat het inzicht geeft in de architectuur van het tuinhuis in die tijd en de daarvoor gebruikte materialen.

In dit artikel worden beide teksten integraal weergegeven te samen met de afbeeldingen. Aan het eind van ieder stuk wordt een korte toelichting op de inhoud gegeven.

Jan Davidszoon van Stolk

Jan van Stolk (Rotterdam 12-8-1731 – onder Cool 9-2-1810) was de jongste zoon van David van Stolk[5]. Evenals zijn vader was hij architect, houthandelaar en loodwitfabrikant. Nog geen 22 jaar oud, op 19 april 1753, werd Jan door Prinses Anna aangesteld als "Architecq en Inspecteur over alle de Huysen en Gebouwen in onse respective domeynen gelegen", onder toezicht van zijn vader[6]. Jan trad daarmee in de voetsporen van zijn vader, die vanaf 1753 werkzaam was als opzichter en architect aan het Stadhouderlijk hof en al sinds 1743 inspecties verrichtte op de Nassause Domeinen[7]. Dat niet David, maar Jan in genoemde functie werd benoemd, was in die tijd nogal gebruikelijk; vaak assisteerden zonen van jongs af aan hun vader en werden dan later in hun plaats benoemd[8].
Na het overlijden van zijn vader in 1770 schijnt hij de functie niet langer zelfstandig te hebben bekleed. De laatste vergoeding dateert van september 1770 en daarin wordt over Jan gesproken als "de afgetreden architecq"[9]. Dat neemt echter niet weg dat hij toch als zelfstandig architect af en toe een opdracht aanvaardde, getuige het ontwerp voor het tuinhuisje voor de drossaard, dat hij in 1771 maakte. Overigens wijdde hij zich na 1770 vrijwel geheel aan de houthandel en de loodwitmakerij en na 1782 ook deels aan de bierbrouwerij.

In de functie van inspecteur verrichtte Jan in 1769 een inspectie in IJsselstein aan "gebouwen en werken welke in reparatie en onderhoud zoude moete koomen"[10]. De gebouwen en werken waar het om gaat zijn: "het stads huys, het latijnsche school, het duytsche school, de 2 stadtspoorten en de poortiers huysjes, de stadsbruggen, binne, en buyten, de stats walmuuren en waterpoortjes, de stadts doele, de stads steygers en scheiyinghen, de stadts rioole en de stadts bleek"[11]. De waarnemingen noteerde hij, vergezeld van schetsjes, in een klein boekje en daarin is ook de inspectie van het kasteel opgenomen.

Korte schets van het kasteel

Kasteel IJsselstein was gelegen aan de noordwestzijde van de oude stad op een omgracht stuk grond, dat al in de zestiende eeuw rechtstreeks toegankelijk was vanuit de stad. Ten noordoosten van het kasteel lag toen nog een apart omgracht terrein, de voormalige voorburcht, maar op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1550 komt er echter al geen bebouwing meer voor op dit terrein.
Wanneer de (bouw)geschiedenis van kasteel IJsselstein precies begint, is niet duidelijk. Al in 1144 is er sprake van een heer van IJsselstein, maar veel meer dan dat is er over hem niet bekend. Pas in 1279 klaart de mist enigszins op, want in dat jaar verwierf Gijsbrecht V van Amstel van het kapittel van Sint Marie te Utrecht rechten in IJsselstein, Meerlo en IJsselveld[12]. In het voor deze transactie opgemaakte stuk wordt vermeld, dat de ouders en voorvaders van Gijsbrecht ook al heer van IJsselstein waren[13]. Met zijn ouders worden bedoeld Arnoud en Johanna van Amstel. Arnoud was de jongere broer van de beroemde Gijsbrecht IV, die samen met zijn zwager Herman van Woerden en Gerard van Velzen samenzwoer tegen Floris V. IJsselstein zou in de familie van Amstel zijn gekomen, doordat de vader van Arnoud, Gijsbrecht III van Amstel, trouwde met Bertranda of Baarte, dochter van Jan van IJsselstein[14].
Hoe het kasteel er in de begintijd uit zag is niet bekend, want het werd meermalen belegerd en vermoedelijk daarbij deels verwoest. Sommige auteurs menen dat de huidige grondvorm op zijn vroegst kan zijn ontstaan na circa 1470, na een zoveelste belegering[15]. De oudste afbeelding die mij bekend is, dateert uit 1618 en aan de hand van deze anonieme tekening[16], de twee tekeningen van Roelant Roghman uit 1646/47[17] en de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1652[18], is een beeld te krijgen van de omvang en vorm van het kasteel in de zeventiende eeuw. Vergelijking van deze afbeeldingen met afbeeldingen uit later tijd leert, dat het kasteel in die eeuw zijn grootste omvang had. Het had een veelhoekige plattegrond, met woonvleugels aan de zuidoost- en noordoostzijde en een traptoren aan de noordwestzijde ("de Loyer Toren"[19]). Op de noordelijke hoek bevond zich een uitbouw met driezijdige sluiting, die gezien de rijke architectuur een

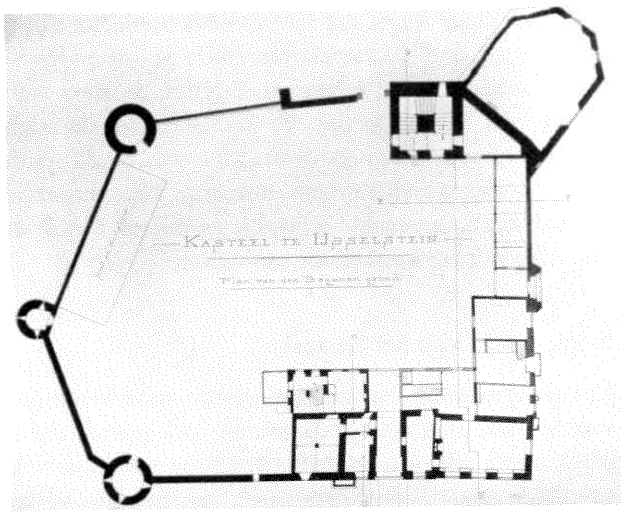

Plattegrond van IJsselstein vóór de afbraak. Opmeting en tekening van A. Mulder, 1887. Coll. Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist.

voorname vleugel van het kasteel zal zijn geweest. De zuid- en westzijde van het terrein werden omsloten door een muur met één D-vormige en twee ronde torens op de hoeken. In de woonvleugel aan de noordoostzijde bevond zich de oorspronkelijke hoofdtoegang, bereikbaar via de voorburcht, en deze vleugel bevatte aan de zijde van de binnenplaats een galerij, waarvan men aanneemt dat hij door de architect Alexander Pasqualini (1493-1559) rond 1531/32 is ontworpen. Pasqualini wordt ook gezien als de ontwerper van de traptoren en mogelijk meerdere delen van het kasteel[20]. In recente literatuur wordt echter Anthonis I of Rombout II Keldermans als mogelijk ontwerper van de toren gezien[21].

Na de zeventiende eeuw trad het verval van het kasteel in. Vóór 1727 was van zowel de muurtoren aan de westzijde ("de stok"[22]) als aan de oostzijde ("het hoeregat"[23]) het dak verdwenen en een deel van de ommuring ingestort[24]. Tussen 1727 en 1731 verdween een deel van de vleugel aan de zuidoostzijde en in dezelfde tijd stortte ook het dak in van de vleugel op de noordhoek[25]. Afgaande op de tekeningen uit die tijd, waaruit blijkt dat de muren nog overeind stonden, zou brand de oorzaak van het instorten van het dak kunnen zijn geweest. De vleugel is vóór 1744 tot op de kelders afgebroken[26].

Kasteel IJsselstein vanuit het zuiden. Anonieme tekening uit 1618. Coll. Bodel Nijenhuis, Leiden. Foto Index Bouwkunst, R.U. Utrecht.

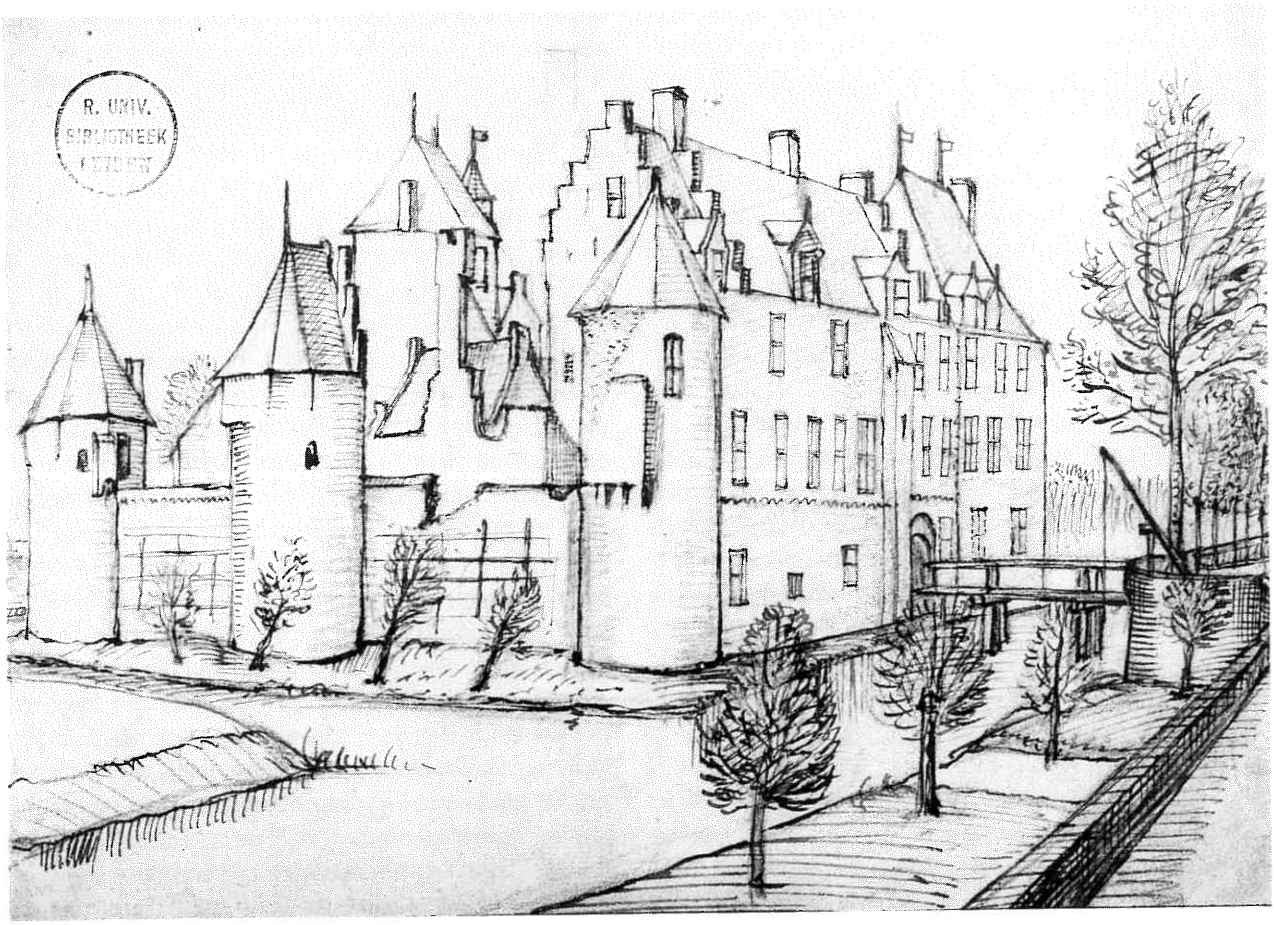

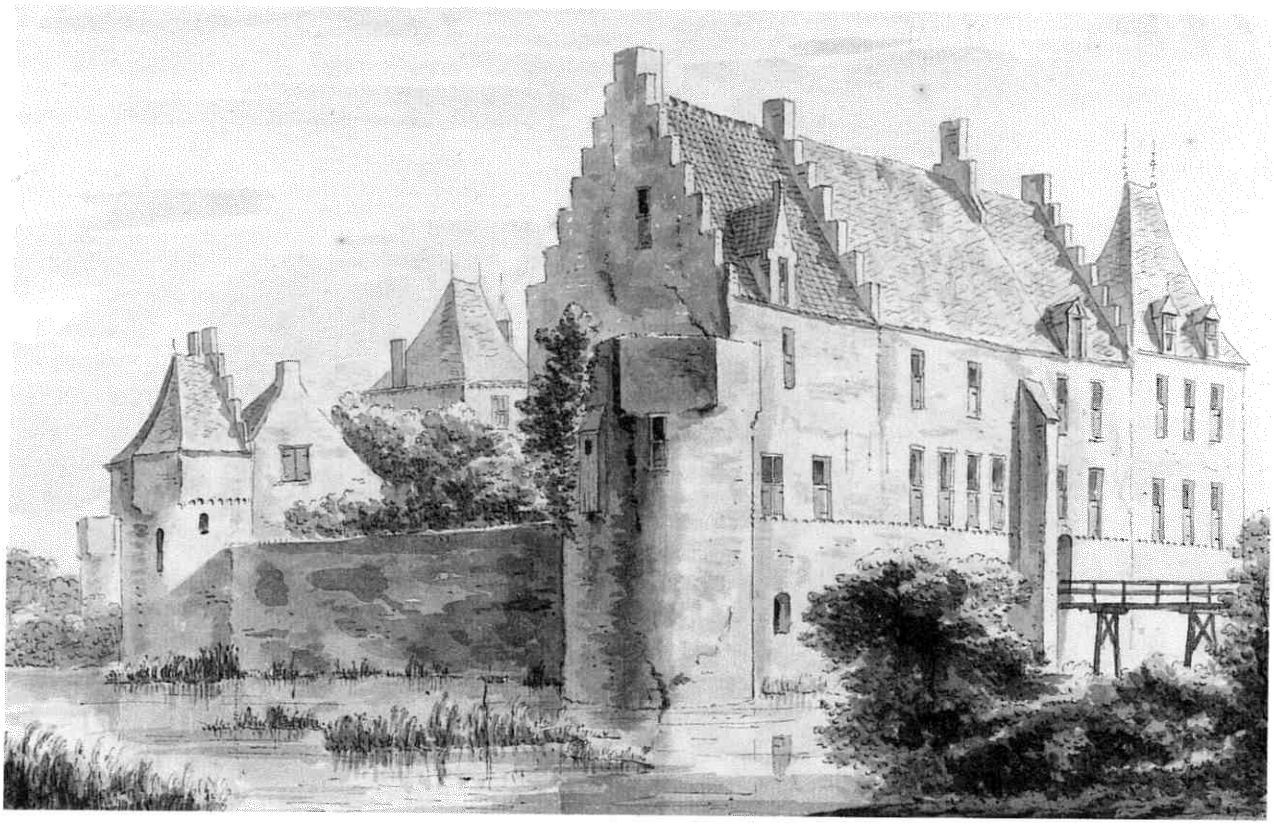

Kasteel IJsselstein vanuit het zuiden. Hoektoren "het hoeregat" zonder dak. Tekening A. de Haan, 1727. Foto R.A. Utrecht.

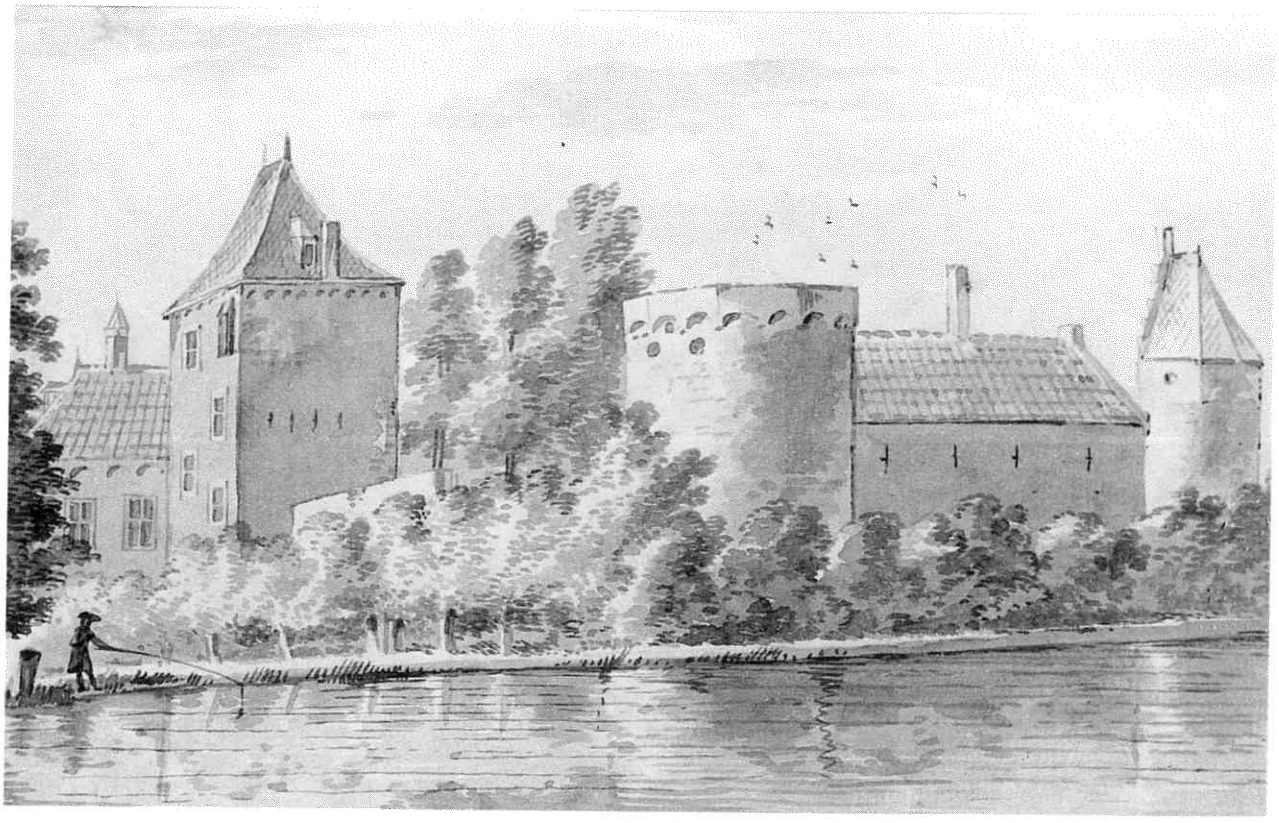

Kasteel IJsselstein vanuit het westen. Hoektoren "de Stok" zonder dak. Tekening A. de Haan, 1727. Coll. R.A. Utrecht. Foto Index Bouwkunst, R.U. Utrecht.

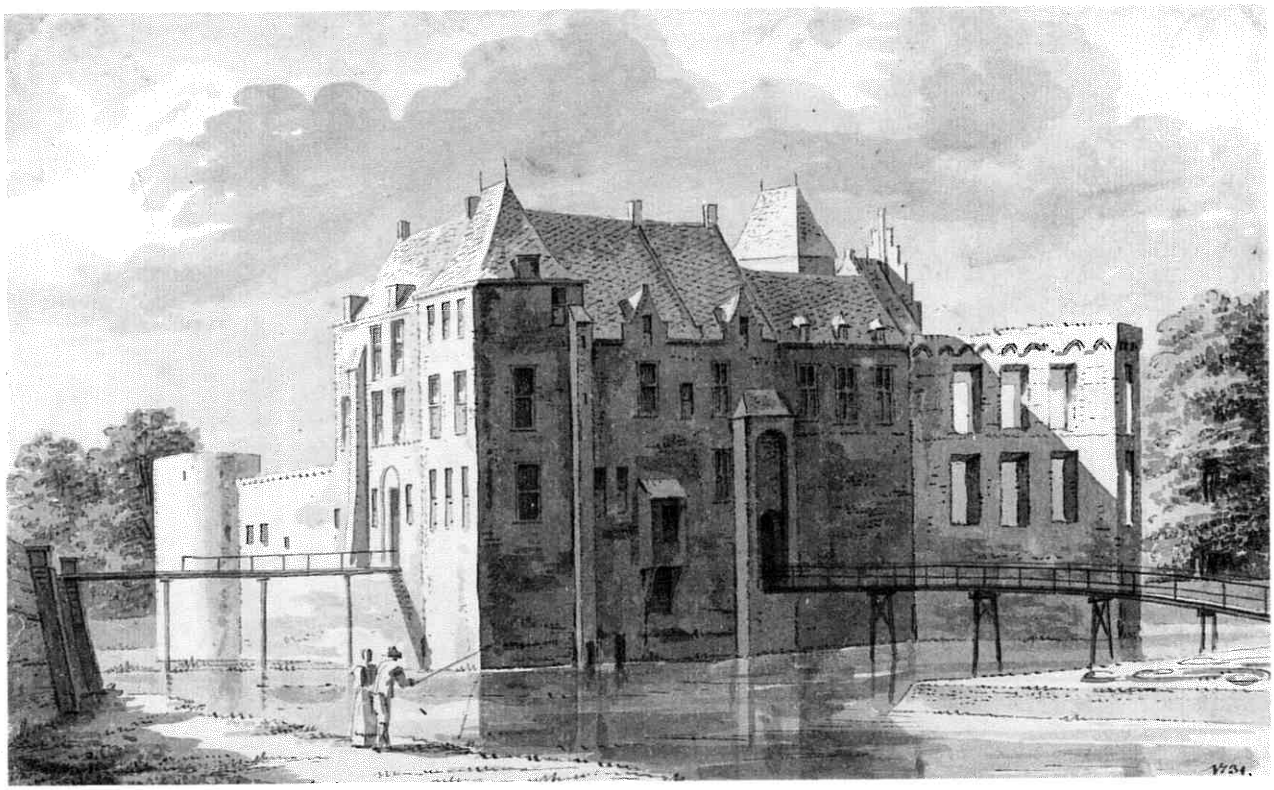

Kasteel IJsselstein vanuit het oosten. Noordvleugel zonder dak; deel zuidoostvleugel verdwenen. Tekening Cornelis Pronk, 1731. Coll. Museum Flehite, Amersfoort. Foto R.A. Utrecht.

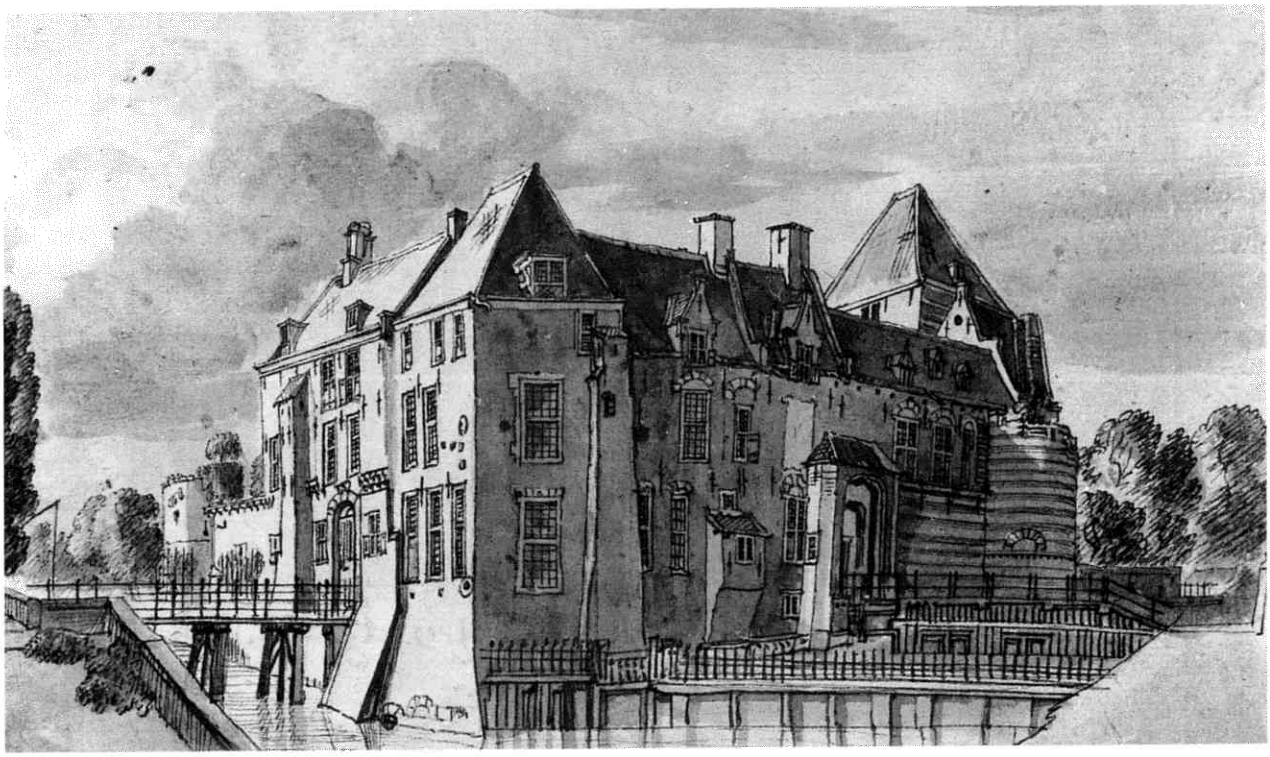

Kasteel IJsselstein vanuit het oosten. Noordvleugel vrijwel geheel verdwenen. Tekening Jan de Beijer, 1744. Coll. Museum Flehite, Amersfoort. Foto R.U. Utrecht.

Na 1744 stabiliseerde het verval zich en bleef het kasteel vrijwel ongewijzigd tot 1888, het jaar waarin het, op de traptoren na, werd gesloopt. Hoe het kasteel er vlak voor de sloop uit zag, is te zien op de opmeting die Adolf Mulder in 1887 maakte[27].

Het inspectierapport van het kasteel IJsselstein

Zoals gezegd kreeg Jan van Stolk in 1769 de opdracht de bouwtechnische staat van het kasteel te inspecteren. Naast de inspectie werd ook een voorstel gedaan tot verbouwing van enige vertrekken in het kasteel. Op de bovenverdieping van de traptoren moesten drie gevangenissen worden gemaakt en een kamer ernaast, het meest westelijke vertrek boven de galerij, moest worden opgeknapt en ingericht als verhoorkamer. Naast deze verbouwingen, die het openbare gedeelte van het kasteel betroffen, werd in een privévertrek van de drost nog een kachel geplaatst.

folio 21 recto[28]

"Volgt de inspectie van het Casteel IJselsteyn.

De gebouwe welke behoore aan het Domeyn, bestaan in de volgende

het Casteel
de korenmoole
de 3 nieuw huyze in de Kloosterstraat
de boerewooning leggende in de Barronnie bij den Enge IJsel

folio 21 verso

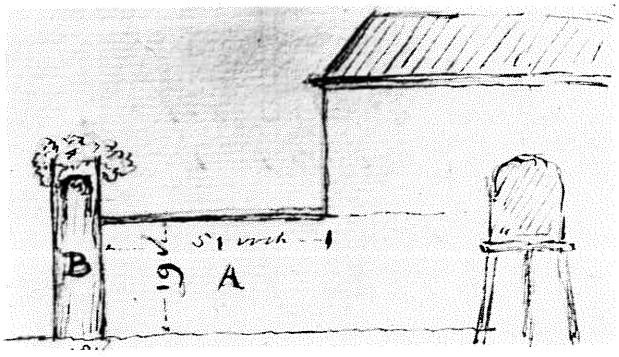

A. Muir hoog 19 voet uyt de beneede grond, welke zeer regt in ordre staat. Is hier buyte nietz aan te doen als alleen eenige wijjinge en voegen. 3 gl.
Deeze muur moet aan de binnezijde, alwaar die 3 voet boven de hooge grond komt, al het losse muurwerk worde uytgebrooken en weeder ingestopt van de ouden steen. En zooverre de rollaag ge... is, vernieuwen. 20 gl.

B. Hoektoorn, genaamt het hoeregat, is circa 10 voet bove de wal. Staet zeer regh te lood, zonder uytsettingen, en is bovenop als een ruïne, zeer sterk met groff boomgewas en klim bewassen.
Moet enkel eenige invoegingen van weynig belang. Al de losse steene, zoo bovenop als aan het uytstek op de zijde, moet worde afgebrooken en het nieuw werk weeder aangestopt. Maar het gras bovenop dezelve moet onaangeroerd blijven. *f* 8,--
De muur van deze toorn is 3 voet dik.

Den Heer Drossaart zal mogelijk op deze toorn een hout speelhuysje laate plaatse, hiervan een schetzje aan zijn Edele te zenden.

C. Muur lang 51 voet, hoog 13 v[oe]t boven de grond met een platte rollaag geslooten, moet buyte het groen uytgewijt en de groote ope voege volgezet, is van weinig belang, stelle 4 gl.
De rollaag op dezelve, welke 30 d^m breet is, moet worde uytgewijt, de losse en ingerotte steen vernieuwt, vastgelegt en gevoegt. Zoomede de borstweering (die 3 voet hoog is) het losse muurwerk instoppen, wyje en voegen. Saame 18 gl.

folio 22 recto

D. Zijnde een toorn circa 12 voet boven de muur C. Is bove met een pannedak gedekt. Deeze staat staat meede regt in 't lood. Mankeert eenige weynige invoegingen en wyje, zoomeede de losse steene der kanteelinge[29] op de voorzijde afbreeken op aanwijzinge en het mankeerende aan het pannedak herstellen. 10 gl.

E. Walmuur, h. 60 v[oe]t, is voor een gedeelte met groen bewassen. Moet gewijt en gevoegt en het losse werk bove op vast gelegt. In ordre. 8 gl.
Binne aan de hooge walzijde is daaraan nietz te doen, als zijnde het stal en koetshuys daarteege gebouwt. De hoogte van deeze walmuur is circa egaal als de muur C.

F. Ronde toorn genaamd *de Stok*, komende cirka met zijn kruyn 10 voet boven de walmuur E. Deeze is bove ope en met groen bewassen. Alle de losse steene moete afgenoomen tot op het vaste werk. Het uytsteekende sekreet wegbreeke en in verband

weeder instoppe. Verder eenig los muurwerk van weynig belang instoppe, wyje en de groote ope voege volsetten. 16 gld.
De buytedeur te vernieuwe van gren. 11/2 d. hout, sterk opgeklampt, gehange en gesloote. Is circa 3-5 voet groot.

G. Walmuur is hoog 12 voet boven de laage grond en lang tot aan de steene beer 44 voet[30]. Is nieuw werk, voor eenige jaare gemaakt en is dus niets aan te doen, zoomeede niet aan de rollaag als alleen eenige wijnigen wijjingen en voeginge.

folio 22 verso

H. Wal met de steene beer. Dit is oud muurwerk en aan de beer veel los muurwerk. Moet het losse ingestopt, gewijt en gevoegt. 16 gl.
Bove op G en H moet de rollaag welke goet is maar enkel gewijt en gevoegt. 2 gl.
Aan de binnezijde is alles in goede ordre.

I. Is een muurtje met een rollaag gedekt tot separatie tusse de beneede en bove grond. Is circa 3 voet hoog. Deeze is geheel ontset, moet zooverre deze los is worde uytgebrooke en van oude steen worden opgemaakt, met een rollaag geslooten. Egaal als het van outz is geweest. 25 gl.

K. Zijnde aan de westzijde van het gebouw agter de muur A. Zijn twee kelders onder het afgebrooke gebouw, alwaar bevoorens de verhoorkamer is geweest. Bovenop deeze wulve is niet anders als grond, met gras bewassen.
Deeze kelders behoorde digt gemaakt, zoo tot het droog houde der kelders van het groote gebouw, als om reede dezelve kelders nog tot gebruyk zoude kunne dienen.
Daartoe moet bove dezelve gelegt een nieuwe straat van harde klinkers op zijn kant, in tras behoorlijk afwaterende. Deeze straat moet lang zijn 27 voet en breed 21 voet, behoorlijk teege de oude murasien geslooten. En de berste en scheuren in de zijgeevel van het groote gebouw teege deeze straat komende in het verband instoppen.
Met de walmuur A, zooverre de borstweeringe betreft, te handele als voor bij de muur A is geannoteert.

folio 23 recto

L. Opgaande separatiemuur tusse de Looyers tooren en verdere gebouwe en tussen de afgebroke ruïne aan de noordzijde van het Casteel. Moet van al zijn groen gezuyvert en uytgewijt, alle de losse steene afgebrooken en in het verband zooverre nodig is weeder vast gelegt. Verder de groote ope voege volsetten, zoomeede aan het verdere daarbij zijnde muurwerk op aanwijzingen. *f* 40.-

Verder moet al het groen in de murasien van het groote gebouw en wooningen worden uytgewijt en gezuyvert. De groote open voege volgezet en de bersten en scheuren na den eys ingestopt. 8 gl.

Boven de driekant kamer M, zijnde onder het leydak, behoorde gemaakt 2 niwe luyke of vensters in de wange om in de goote te kunne koomen, van gr. 11/4 d. hout, gehange en gesloote en de houte wangen repareeren.

Verder eenige reparatien aan het leydak op deeze driekante kamer. Van weynig belang, in de zoome herstellen.

folio 24 recto

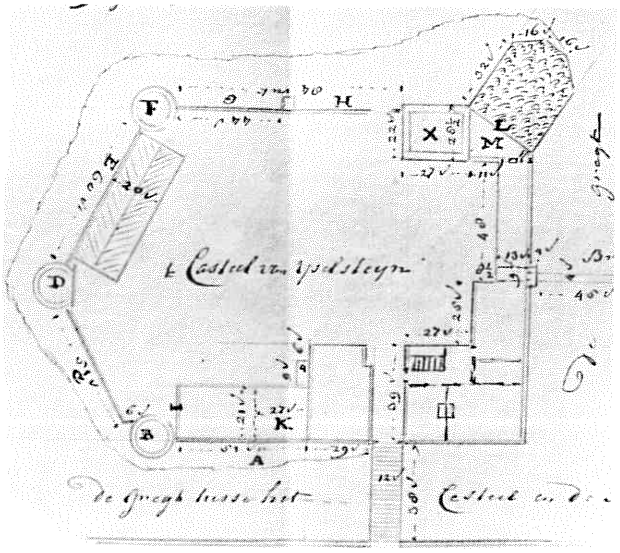

folio 25 verso

Op het Casteel staat een vierkante hooge toorn, genaamd de Loyer Toorn, waarin de crimineele gevangene moete bewaart worden, zoomeede is daarneevens een plaats dienende tot een verhoorkamer. Deeze beyde plaatse, zoowel verhoorkamer als gevankenisse, moete ten koste

van het graaffschap worde in staat gebragt volgens opgaave van[31]

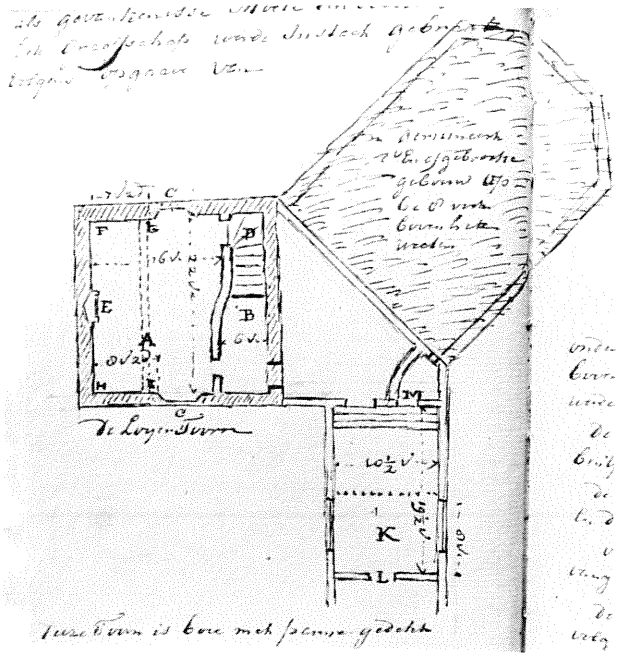

Deeze toorn is bove met pannen gedekt.

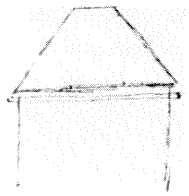

Rontom met houte goote voorzien, zooverre dezelve geheel weg of verrot zijn, moete die vernieuwt van goet greene hout ten zelve zwaarte en bewerking.

folio 26 recto

Op de bovenste verdiepinge van de Loyer toorn moete deeze gevangenisse koomen. Deeze verdieping is hoog 10 voet.

A is een moerbint waarin de kinderbintjes zijn gewerkt[32].

B is het eenige criminele gevangenis op deeze geheele toorn.

C C zijn 2 stene kruyscozijne, waarvan het agterste geheel en het voorste op de halve hoogte is toegemetselt.

D steene trappe na beneede.

E oude schoorsteenmantel van metselsteen.

In het vak of plaets FGHI moet dan gemaakt 3 plaetse voor gevange. Deeze te maake met dubbelt beschot. Den deure aan de voorzijde, waarin gaate voor de lugt en om de spijs door te geeven. Kribbens etc.

Onder moet ook beschot in de steene vloer, en boven aan de buytezijde van het moerbint worde vastgekoppelt na den eys. De zolder dient meede onder teegen de kinderbintjes worde verdubbelt voor de sterkte. De schoorsteen E moet worde weggebrooken en de muur gelijk ingestopt. Verder moet de teegele vloer voor deeze gevangeplaatse worde herstelt in tras. De twee steene kruyscozijne, welke nu volgemetselt zijn, moete worde ope gemaakt. In gevalle de ijzere spijle niet aanweezig zijn, insette. Verder glasraame en vensters tot dezelve. Verder moete alle de glasraame en vaste glaaze in deeze geheele Loyers toorn zijnde, zoo bove als in de raame in 't geheel 10 stuks worde vernieuwt. In de steensponden passenden, gisse dat yder raam 2 voet breet

folio 26 verso

en 4 voet hoog is.

Eene verdieping laager, zijnde treede[33], moet de verhoorkamer gebragt in een gebouw daarneeven staande als hier op de schets is te zien bij K.

In deeze kamer moet dan gemaakt een balustrade tot separatie van het Colegie en de gevangene op circa 9 voet uit den muur L, met een deurtje daarin. In reedelijke ordre gemaakt en vast staande. Verder een tafel tot gebruyk der Heeren.

In het vak M te stelle 2 deurstijlen, in het latey en onder in de vloer. Een deur daarin gehange en geslooten. Het mankeerende aan de treede van de trap S in deeze kamer te vernieuwen. 3 gl.

Het afgebledderde en het mankeerende aan de murasien herstellen in ordre. In deeze kamer is een houten vloer, de 4 houten trappe zijn tesaam 3 voet breet. Het mankeerende aan de twee kruiscozijne in deeze kamer, zoo mede aan de glaazen, glasraame en vensters moete worde herstelt op aanwijzinge. Verder dezelve, zomeede de zolder en deure en cozijne te verven.

NB, het groen laake behoorende tot den bekleeding der reghtaefel word gereekent op twee ellen breet scheers (?) de strekse el, en dus de ... (twe?) vierkante elle kost 56 a 60 stuyvers.

folio 27 recto

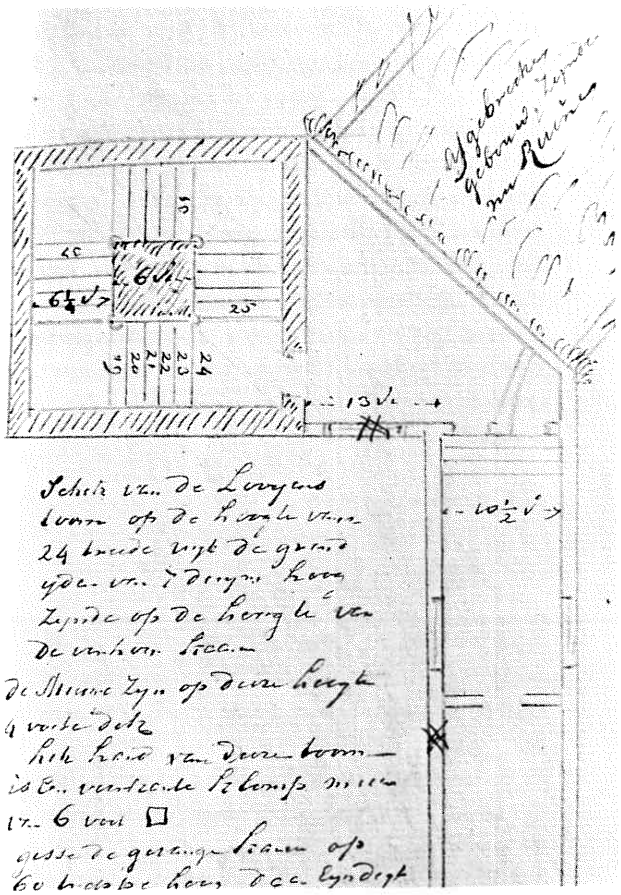

Schets van de Looyers toorn op de hoogte van 24 treede uyt de grond, yder van 7 duym hoog, zijnde op de hoogte van de verhoorkaamer.
De muure zijn op deeze hoogte 4 voete dik. Het hard van deeze toorn is een vierkante klomp muur van 6 voet □.
Gisse de gevangekamer op 60 treppe hoog, daar eyndigt deeze middelklompmuur, en de kamer is vierkant.
In deeze toorn komen 8 bordesse yder van 6 treede. En dan komt de regtopgaande trap na de gevangekamer. Op de 48 treede komt de spanplaat van het gebouw # daar de verhoorkamer onder is.
Op deeze gevangekamer volgt de kap met panne gedekt, als hiervoor is te zien.

folio 31 verso

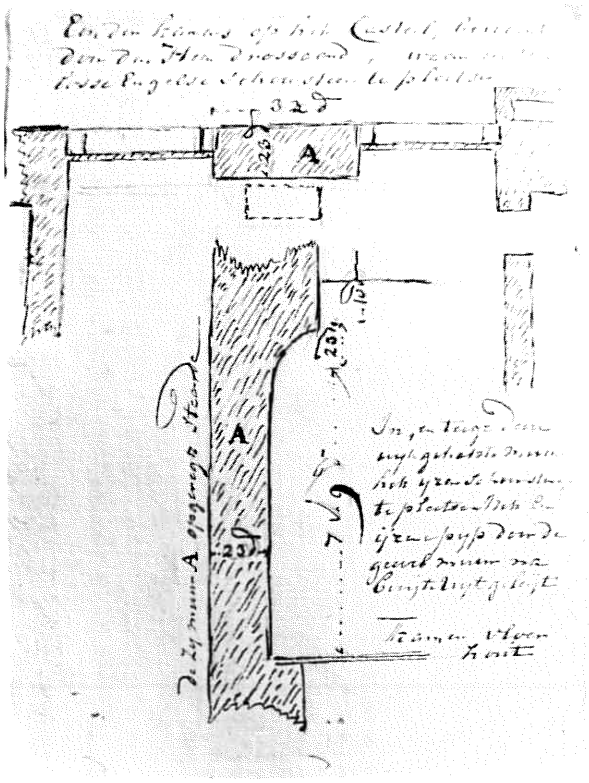

Een der kamers op het Casteel, bewoont door den Heer Drossaard, waarin een losse Engelse schoorsteen te plaatsen.

In en teege deeze uytgehakte muur het ijzer schoorsteentje te plaatsen met een ijzeren pijp door de gevelmuur na buyten uytgeleyt."

Opmerkingen

Uit de tekst valt op te maken, dat het kasteel vermoedelijk enige tijd niet voor het vastzetten van gevangenen is gebruikt en dat er ook geen verhoren werden afgenomen. Tenminste, de oude verhoorkamer was, zoals we reeds zagen, al vóór 1731 afgebroken en er moet nu (pas?) een ander vertrek daarvoor in gereedheid worden gebracht. Ook blijkt één gevangenis niet genoeg en worden er op de bovenverdieping van de traptoren drie nieuwe in hout bijgemaakt. Deze traptoren stond, zoals vermeld, aan de noordwestzijde van het kasteelterrein en bevat een gemetselde spiltrap, rondom een (naar wordt aangenomen) massieve kern van 2 bij 2 m. De trap wordt overkluisd door kruisgewelven en eindigt onder de bovenste verdieping, die bereikbaar is via en rechte trap. Deze bovenste verdieping bevat een gemetselde gevangenis en een uitkragend gemak. Voor het aanbrengen van de drie gevangenissen werd de stookplaats tegen de zuidwestwand verwijderd. De gevangenissen en het gemak waren in 1887 niet meer aanwezig en bij de restauratie van 1948 zijn de stookplaats en het toilet weer teruggebracht. Mulder geeft in zijn opmeting van de bovenverdieping echter wel de plaats en maat aan van de "weggebroken cachotten", dus deze zijn of kort voor de opmeting verwijderd, of de sporen waren nog zeer duidelijk waarneembaar[34].

De verhoorkamer kwam op de eerste verdieping van de noordoostvleugel, direct boven de galerij. Deze

verdieping bevond zich ongeveer halverwege de hoogte van de toren. De kamer was van de toren gescheiden door een driehoekige kamer en in de noordoosthoek daarvan bevond zich een klein vertrek, vermoedelijk een toilet. De toegang tot dit toilet bevond zich in de verhoorkamer en moest worden hersteld. Ook twee kruiskozijnen in de verhoorkamer moesten worden hersteld, de één bevond zich aan de zijde van de binnenplaats, de ander aan de zijde van de voorburcht. De verhoorkamer was als vertrek eveneens verdwenen in 1887. Het kruiskozijn aan de zijde van de binnenplaats was dichtgemetseld en aan de zijde van de voorburcht vervangen door een 6-ruits schuifvenster van een grotere lengte. De deur naar het toilet was dichtgemetseld.

Het privévertrek waarin een kachel geplaatst moet worden, bevond zich op de begane grond van het kasteel, aan de noordoostzijde, vlak naast het vertrek op de oosthoek. Met de "Engelse schoorsteen" wordt, zoals van Stolk zelf al aangaf, een ijzeren kachel bedoeld. Deze moet geplaatst worden in een nis met een hoogte van 7 (Rijnlandse) voet en 32 duim, dit is 3,03 m. Afgaande op de vorm en de hoogte van de nis in de wand zal met deze "Engelse schoorsteen" een kolomkachel zijn bedoeld, dat wil zeggen een kachel met de vorm van een zuil, geplaats op een voetstuk of piedestal. Het voordeel van deze kachels was dat de warmtespreiding groot was, zodat er minder warmte de schoorsteen in verdween[35].
De opmeting van Mulder geeft niet de "uytgehakte muur" weer, maar wel een tegen de buitengevel gemetseld rookkanaal. Of dit kanaal al bestond of later is aangebracht, is niet duidelijk. Het blijkt ook niet uit de tekst van Van Stolk, die volstond met de opmerking dat de metalen pijp van de kachel door de muur naar buiten gevoerd moest worden. Afgaande op de opmeting van Mulder, bevond de onderzijde van het rookkanaal zich ongeveer op vloerhoogte. Dit is dan weer in tegenspraak met de kolomkachel, die de rookafvoer aan de bovenzijde van de kachel heeft.

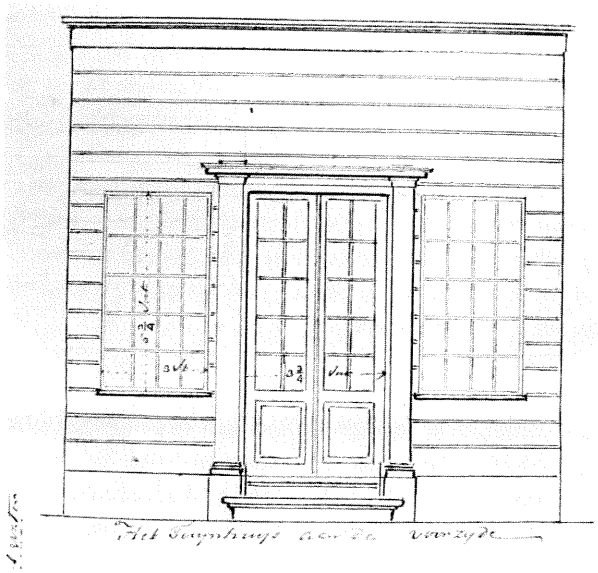

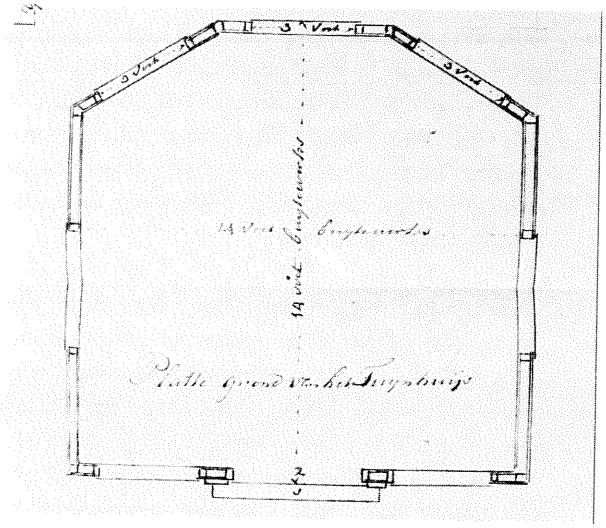

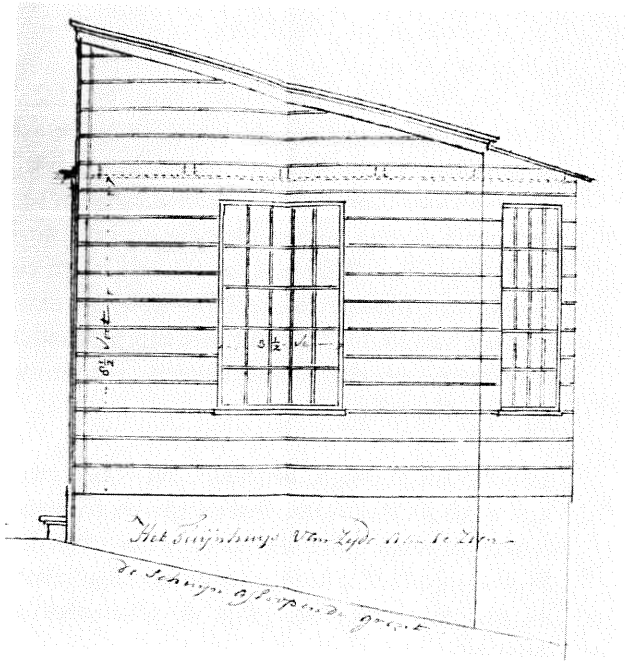

Het "speelhuysje" voor de drossaard

Door het huwelijk van Anna van Egmond met Willem de Zwijger in 1551 is de baronie IJsselstein in het bezit gekomen van het huis Oranje-Nassau. De Oranjes bewoonden slechts sporadisch het kasteel. Hun goederen werden daarom beheerd door een drost, die tevens recht sprak over het gebied. De drost bewoonde het kasteel en in 1769 was dit Joachim Ferdinand de Beaufort, die tijdens de Franse tijd ook nog enige tijd baljuw is geweest.
Volgens de annotatie op folio 21 verso van het inspectierapport had de drossaard het plan om op de muur-

toren aan de zuidzijde, "het hoeregat", een "hout speelhuysje" te laten bouwen. Deze toren heeft een cirkelvormige doorsnede en gedacht moet dan worden aan een soort van rond of veelhoekig tuinhuisje of theekoepel. Zover is het echter niet gekomen. In 1771 maakte Jan van Stolk namelijk een ontwerp voor een houten tuinhuis op stenen basement, met driezijdige sluiting aan de achterzijde. Het geheel was voorzien van een lessenaarsdak, gedekt met gesmoorde pannen.

"Memorie tot het maken van een nieuw tuynhuys, onder op een steenen voet en boven houtwerk, groot 14 voeten Rijnlantsen maat buytenwerks, volgens de schetsteekening hierneevens gevoegt.

Op de hoogte van het ordinaare zoomer ijselwaater gefondeert op denne 3 duyms plaaten breet 12 a 14 d. het muurw[er]k onder op 11/2 steen aangelegt en op een steen dikte gesneeden tot 6 [d] hoogte beneede de bovegrond van bovesteen en verder {tot circa 14 duym bove de laage grond van de tuyn van}[36] ondersteen en na den eijs bewerkt en afgereet.

Hierop en in 6 gr vloerbintjes d 6 a 8 d, de vloere van 11/2 d hout, de opgaande stijle gr hout d 4 a 4 d, daarin de ligtcozijnen verdeelt en gemaact volgens de schetsteekening. Buyte bekleet met ... van 11/4 d deelen en binnen met van 3/4 d hout, alles in elkander geploegt. Een plintje aan de vloer, {het noodigen reegelw[er]k en} ... op de hoogte van 81/2 voet uyt de vloer te leggen 1 ribbe d 4 a 6 d en tegen de onderkant beschoten met van 3/4 d hout in elkander geploegt na den eys.

Het dak gespannen op de schuynte als word aangewezen. De gordingen 4 en 6 d, boven bekleet met ruwe digte 1 d agterdeelen, {yder in eene lengte} binnen teegen elkander en eene dito over ydere naat. Belat met gr. enkelde latten en gedekt met blauwe pannen. De noodige dekstukken van gr 11/2 d hout met een hol onder dezelve, de noodigen boeyborden, een houte goot en aflaatpijpen.

In het front dubbelde deuren in het voorcozijn, van eyke 11/2 d hout. Boven glazen in hout, onder paneelen, {met het noodige sluytw[er]k}. Pilasters gr 11/2 d hout, met de noodige lijsten en plinten en treeden, gelijk de schetzteeking aanwijst.

Te weederzijden dat cozijn 2 glasraame van 11/2 d wageschot, welke moeten opeschuyven, de noodige leede ...

Nog zoo in de zijdens als agter te saam 5 stuks dito glasrame ter groote als is bepaalt, welke alle na buyten moete op draayen tot voorkoominge van inwatering. Met winkelhaak, duymhanger, gehangen en geslooten na den eys.

Verder alles te maaken na den eys als doorg[aan]ts eenen w[er]k betaemt. Al het houtw[er]k hetwelke gezien word of den dag beschijnt moet worden geschaaft en alles sterk gespijkerd. Alle de glasruyten van best Frans glas in stopverff behoorlijk gezet en aangestopt.

En dat alles in ordre afgemaakt zijnde 3 maal verven met goede oliverff, de couleur en verder alles ten genoegen van den Heer Besteeder."

Opmerkingen

Omdat er geen tuinhuis op de toren werd gebouwd, ligt het voor de hand aan te nemen dat het te bouwen tuinhuis ergens op het kasteelterrein zou worden geplaatst, dus binnen de ommuring. Deze aanname leek te worden bevestigd door een tekening uit 1816 van D.J.L. Strick van Linschoten, die het kasteel vanuit het zuiden weergeeft. Op de tekening is een gebouwtje met een lessenaarsdak te zien, dat net boven de muur uitsteekt. Zoals het getekend staat, lijkt dit gebouwtje te zijn geplaatst tegen of vrij dicht tegen de muur. Dit maakt dan de vensters in de driezijdige achtergevel, de zijde die in dit geval dus naar de muur gekeerd zou zijn, onzinnig.
Waar is het huisje dan wel geplaatst? Er zijn twee aanwijzingen, die daarover wellicht iets meer duidelijkheid geven. Ten eerste geeft het ontwerp een talud weer waarop het huisje wordt gebouwd, ten tweede is er de mededeling op de tekening, dat de driezijdige sluiting grenst aan het "IJselwater". Dit sluit een plaatsing op het toen nog steeds ommuurde kasteelterrein dus uit[37]. Een andere plaats voor het tuinhuisje is mogelijk de volgende. De Beaufort liet omstreeks 1770 een ontwerp maken voor een Engelse landschapstuin, gepland op een stuk grond ten noordoosten van het kasteel met een omvang van ca. 86 bij 105 meter[38]. Het terrein grensde aan de zuidwestzijde aan de gracht om de voormalige voorburcht en aan de zuidoostzijde aan de stadsgracht. De tekening geeft een "zomerhuis" weer en als we de tekening juist interpreteren, dan lijkt het of de, overigens anonieme, ontwerper een deel, namelijk de driezijdige sluiting, van dit zomerhuis afbeeldt, geplaatst aan de rand van

de voormalige voorburcht, tegenover de tuin. In dat geval is een talud verklaarbaar en moet met het "IJselwater" de hiervoor genoemde gracht zijn bedoeld, die op het tuinontwerp overigens "de vijver" wordt genoemd. De naam "IJselwater" is dan verwarrend, want de IJssel stroomt veel verder naar het noordoosten.
Een probleem vormt nog de maat van dit "zomerhuis". Van Stolk geeft een maat van "14 voet buytewerks" = ca. 4,5 meter, en het tuinontwerp een maat van ca. 1,7 "Stigtse Roeden" = ca. 6,4 meter. Dit maatverschil kan mogelijk verklaard worden wanneer we aannemen dat tuinhuis en tuin tegelijkertijd zijn ontworpen. De ontwerper van de tuin hoefde niet de juiste maat weer te geven, maar slechts alleen de plaats om de opdrachtgever te tonen wat hij vanuit het tuinhuisje van de tuin zou zien.

Conclusie

Uit het voorgaande mag duidelijk geworden zijn, dat de beide stukken tekst uiteraard maar een klein beetje inzicht hebben gegeven in de (bouw)geschiedenis van kasteel IJsselstein. Dat neemt niet weg dat de informatie toch belangrijk genoeg is: het geeft een indruk van het gebruik van een kasteel, en dan IJsselstein in het bijzonder, in een tijd waarin deze gebouwen als verdedigbaar object hun waarde al lang verloren hadden en waarin kastelen of werden omgebouwd tot landhuizen, of werden gesloopt. Maar meer dan dat geeft het een indruk hoe met een deels ruïneus kasteel in bouwtechnisch opzicht werd omgegaan. In dat kader wordt gewezen op de afdekking van de muren met gras, waarvan gezegd wordt dat dat "onaangeroerd" moet blijven. Van Stolk ging er blijkbaar van uit, dat een dergelijke afdekking beter was voor het behoud van het metselwerk. Er wordt ook gesproken over het uithakken, het "wijjingen", van voegen en het weer opnieuw aanbrengen daarvan. Zolang we geen inzicht hebben in de diepte van het uitgehakte voegwerk, zullen we dus voorzichtig moeten zijn met het trekken van conclusies aan de hand van voegspecie.

Nijmegen, maart 1993

Noten

[1] De auteur wil graag zijn dank betuigen aan mevrouw E. van Stolk te Rotterdam voor haar bereidwillige medewerking bij het onder meer ter inzage geven van de archiefstukken.
[2] Familiearchief Van Stolk (FAvS), band IX nr. 23.
[3] FAvS, band IX nr. 28: *Project tot het maken van een nieuw tuynhuys bij het casteel te IJselsteyn ten verlys van den Heer Drossaard J.F. de Beaufort 1771.*

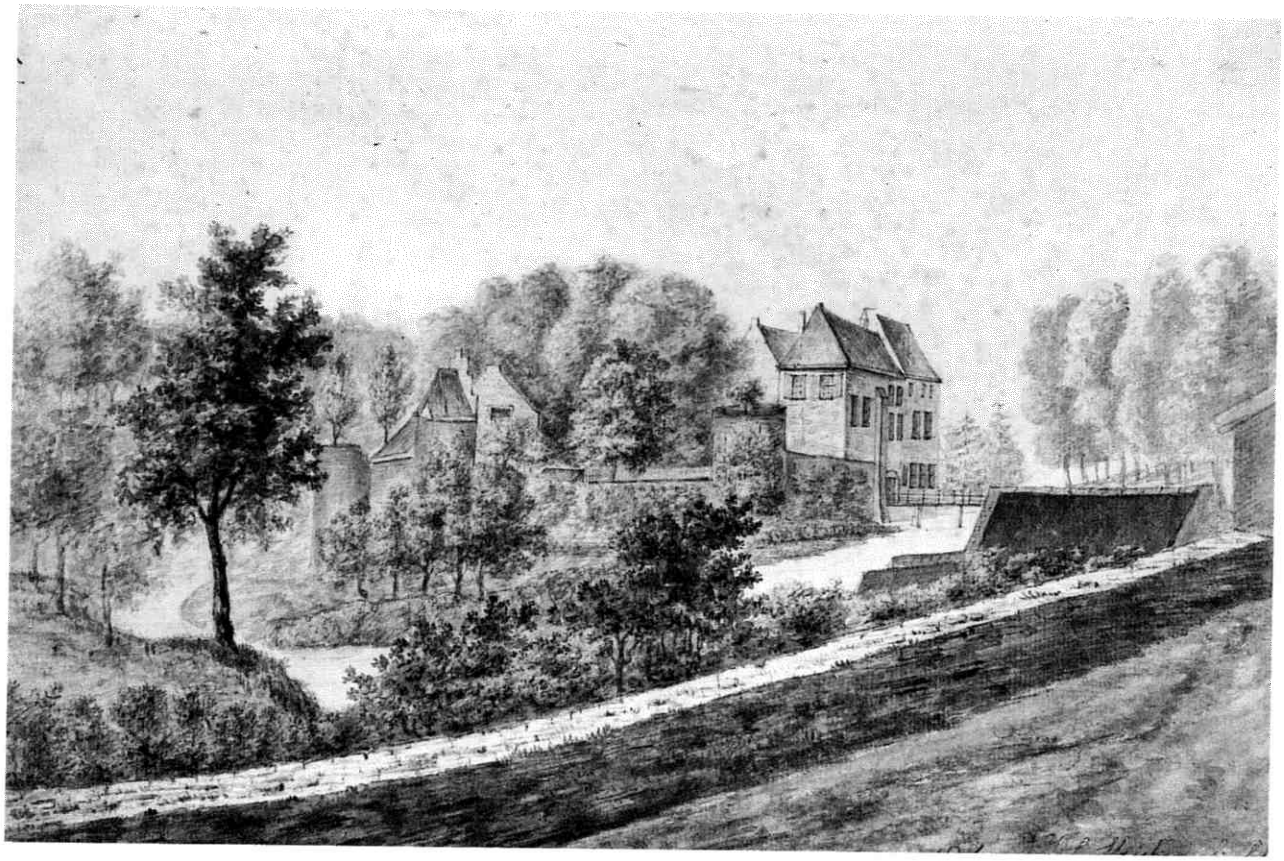

Kasteel IJsselstein vanuit het zuiden. Tekening D.J.L. Strick van Linschoten, 1816. Foto Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist.

[4] W. Wijnaendts van Resandt et al., *Genelaogie van het geslacht Van Stolk*, s.l. 1940, pag. 127-129.
[5] Zie voor biografische gegevens het in noot 4 genoemde boek.
[6] Ibid. 127 en J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770), architect, deel II: in dienst bij Prins Willem IV en Willem V', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1985: Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden*, Delft 1987, pag. 482 en 483.
[7] Bierens de Haan o.c. pag. 481.
[8] Bierens de Haan o.c. pag. 483.
[9] Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief van de Nassause Domeinen, inv. nr. 754, fol. 292.
[10] FAvS, band IX nr. 23, folio 1 recto.
[11] Ibid.
[12] J.G.M. Boon, *IJsselstein uw woonstede*, [IJsselstein] 1977², pag. 13 en 14.
[13] Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU), deel IV, nr. 1949.
[14] A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden deel I*, Haarlem 1852, pag. 266. De nummering van de diverse Gijsbrechts is in deze publicatie onjuist.
[15] A.M. Fafianie, 'IJsselsteinse stadsmuur, beproefd weerbaar', *Historische Kring IJsselstein* (1989)50/51, pag. 222.
[16] Leiden, Universiteitsbibliotheek, collectie Bodel Nijenhuis (LBN), inv. nr. Port. 313-III Nr. 2.
[17] Haarlem, Teylers Museum, inv. nr. O**35 en Amersfoort, Museum Fléhite (AMF), inv. nr. AC 11-88-1.
[18] *Toonneel der steden van Holland, Westvriesland, Utrecht*, Amsterdam 1652, pag. T verso.
[19] FAvS band IX nr. 23, folio 25 verso.
[20] H. Hardenberg, 'Pasqualini, architecte Bolonais, aux Pays-Bas (1530-1548)', in: *Studi in onore di Riccarde Filangieri*, vol. II, Napels 1959, pag. 386.
[21] R. Meischke en F. van Tychem, 'Huizen en hoven gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', in: H. Janse et al., red., *Keldermans Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987, pag. 134 en 135.
[22] FAvS band IX nr. 23, folio 22 recto.
[23] FAvS band IX nr. 23, folio 21 verso.
[24] Volgens een gewassen pentekening uit 1727, toegeschreven aan Abraham de Haen de jonge (1707-1748), Rijksarchief in Utrecht (RAU), top. atlas inv.nr. 1998-1 en een ingekleurde tekening met pen en penseel uit 1727 van dezelfde tekenaar, AMF, inv.nr. 11-85-1.
[25] Volgens een tekening in pen en penseel in grijs uit 1731 van Cornelis Pronk (1691-1759), AMF inv.nr. 11-85-2.
[26] Volgens een tekening in pen en penseel in grijs uit 1744 van Jan de Beijer (1703-ca. 1785), AMF inv.nr. 11-89-1.
[27] De tekeningen bevinden zich in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (RdMz).
[28] De bladzijdenummering is niet oorspronkelijk, zij is later in potlood toegevoegd.
[29] Deze D-vormige toren had aan de noordoostzijde een gekanteelde trapgevel.
[30] Bedoeld is een steunbeer.
[31] De zin is in de tekst niet afgemaakt.
[32] Dit is blijkbaar een vroege vermelding van moerbalken en kinderbinten, want in het bouwkundig woordenboek staat dat de termen moerbalk en kinderbint in deze zin pas sinds XIX worden gebruikt.
E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen*, Utrecht/Antwerpen 1986, pag. 251.
[33] Het aantal is niet ingevuld.
[34] Opmeting door Adolph Mulder in 1887 van het "kasteel te IJsselstein, plan van de 2de verdieping", tekeningenarchief RdMz, inv.nr.? 15987.
[35] H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam 10 (1982) 38: De warmte beschouwd deel 2*, Amsterdam 1982, pag. 375. Zantkuijl behandelt in dezelfde aflevering op pagina 368 een Engelse schoorsteen, maar dan gaat het om een insluithaard, bedoeld voor een stookplaats met mantel en boezem en daar is hier geen sprake van.
[36] De tekst tussen { } is in de oorspronkelijke tekst in margine toegevoegd.
[37] Deze ommuring was in 1887 nog geheel aanwezig.
[38] Rijksarchief in de provincie Utrecht (RAU), archief De Beaufort, inv.nr. 1548.

Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca.1258 - ca.1700

DOOR

Hans L. JANSSEN

Inleiding

Het hiernavolgende artikel over het kasteel Vreeland maakt deel uit van een door mij verrichte studie naar de kastelen van de bisschop van Utrecht in de periode ca 1050-1528 in het Neder- en Oversticht. Als bisschoppelijke kastelen zijn beschouwd alle dertig kastelen, die door de bisschop zelf zijn gebouwd of gedurende kortere of langere tijd door hem of zijn ambtenaren zijn beheerd (afb. 1). De studie bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een aantal algemene hoofdstukken, waarin een functionele analyse wordt gegeven van de verschillende functies (militair-politiek; juridisch-bestuurlijk; economisch; residentieel, etc.), die deze kastelen voor de bisschop vervulden;
2. Een gedetailleerde analyse van de geschiedenis en bouwgeschiedenis van elk van de dertig kastelen afzonderlijk volgens een gestandaardiseerde opzet.

Het (archief)onderzoek voor deze omvangrijke studie is grotendeels in de periode 1971-1973 verricht, maar de afwerking en publicatie van de resultaten is, naast een volledige dagtaak, een werk van zeer lange adem, zodat tot nu toe slechts een beperkt aantal, met dit project verband houdende publicaties zijn verschenen.

In "Castellogica" zullen verdere onderdelen van deze studie als artikelen worden gepubliceerd. Het betreft vooral de monografieën over de afzonderlijke kastelen, die primair tot doel hebben de uiterst verspreide gegevens over de geschiedenis en bouwgeschiedenis van elk kasteel afzonderlijk volgens een gestandaardiseerde opzet te inventariseren. Na de in 1990 verschenen studie over Stoutenburg wordt hier als tweede onderdeel de studie over Vreeland gepubliceerd. Ze is in februari 1974 voltooid en wordt hier, op enige technische aanpassingen van het notenapparaat en enige kruisverwijzingen naar later verschenen onderdelen van het project na, vrijwel ongewijzigd gepubliceerd. Na 1974 gepubliceerde literatuur en bronnen zijn niet meer verwerkt.[1]

I De politieke en bestuurlijke geschiedenis

1. De Stichting

De stichting van het kasteel Vreeland verliest zich bij uitzondering eens niet in de traditionele nevelen der geschiedenis. Naast een aantal oorkonden, beschikken we over een ongewoon gedetailleerd kroniekverhaal van de hand van Johannes de Beka over de omstandigheden, waaronder de stichting tot stand kwam. Bisschop Hendrik van Vianden (1250-1267) kreeg al spoedig na zijn benoeming te maken met opstanden van zijn grote vazallen in het grensgebied van het Sticht, Herman van Woerden en Gijsbrecht van Amstel.[2] Beiden waren afstammelingen van bisschoppelijke dienstliedengeslachten, die in de twaalfde eeuw waren aangesteld ter bewaking van het grensgebied, waarin de belangrijkste handelsrivieren, de Vecht en de Hollandse IJssel liepen, maar die zich in de loop van de volgende eeuwen hadden opgewerkt tot machtige feodale heren. Johannes de Beka verhaalt omstandig hoe beide heren zich verbonden met graaf Otto II van Gelre, maar dat, voordat ze de kans gekregen hadden deze verbintenis uit te buiten, de bisschop erin slaagde hen in een gewapend treffen buiten de Catharijnepoort te Utrecht te verslaan en hen beiden gevangen te nemen. Tegen zijn enig overgebleven vijand, de graaf van Gelre, organiseerde de bisschop vervolgens een strafexpeditie op de Veluwe, waarvan hij rijk beladen met buit en krijgsgevangenen terugkeerde. Van de opbrengst van deze buit zou de bisschop het kasteel Vreeland hebben laten bouwen om het Sticht af te grendelen tegen mogelijke toekomstige invallen van Gijsbrecht van Amstel en om de brandhaard, die het gebied van Gijsbrecht ook qua bevolking vormde te bedwingen.[3]
Dit verhaal is de enige versie van de politieke achtergronden van de stichting van het kasteel, waarover we beschikken. Beka's bron is ons niet bekend.[4] Hoewel Beka in het algemeen in de weergave van details niet altijd even betrouwbaar is [5], is er toch geen reden aan de feiten zelf, namelijk de opstand van de heren van Amstel en Woerden tegen de bisschop, diens over-

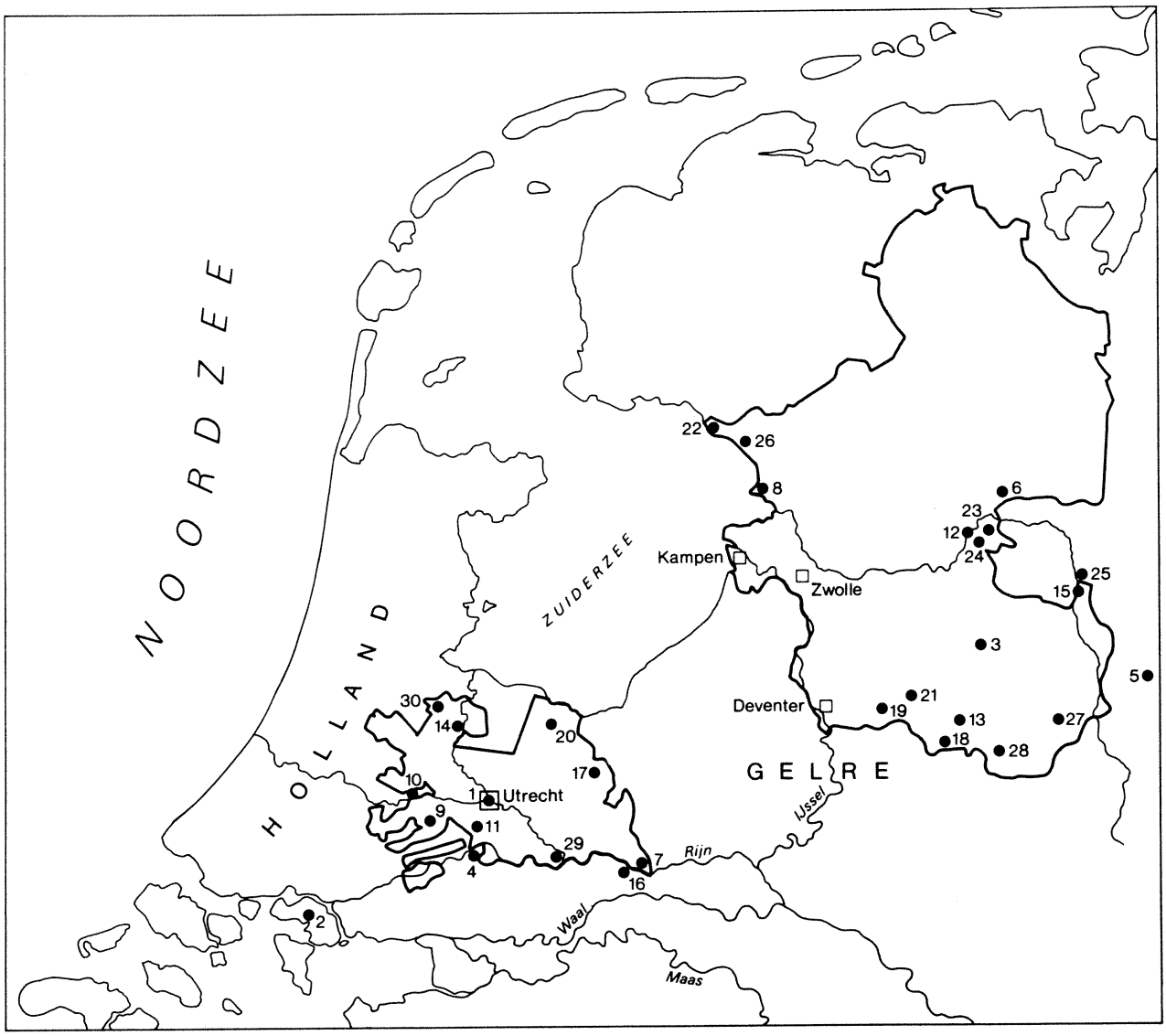

Afb. 1 Kaart van de bisschoppelijke kastelen in het Nedersticht (de huidige provincie Utrecht) en Oversticht (de huidige provincies Overijssel en Drente). Geografische situatie ca. 1500, voornamelijk naar H.J. Keuning, Atlas van Nederland, Blad VIII-4, 's-Gravenhage 1963-...). De volgorde van de nummering van de kastelen wordt bepaald door de vroegste vermelding als bisschoppelijk kasteel. Een vraagteken achter de naam geeft aan, dat het niet zeker is of het gaat om een kasteel of een versterkte nederzetting.

1.	Castellum te Utrecht	VII-X	
2.	IJsselmonde	1076	
3.	Schulenborg	1123,1228	
4.	Lexmond?	1133	
5.	Bentheim	1146-1178/1196	
6.	Coevorden	1139/1150-1528	
7.	Ter Horst	1156/1178-1528	
8.	Vollenhove	1156/1178-1528	
9.	Montfoort	1156/1178-1528	
10.	Woerden	1156/1178-1297	
11.	Gein?	1225	
12.	Hardenberg	1228-1393	
13.	Goor	ca. 1250-1394/1421	
14.	Vreeland	1228/1260-1528	
15.	Lage	1270-1528	
16.	Dullenborg	1312/1318-1319, 1357	
17.	Stoutenburg	1325/1316-1457	
18.	Diepenheim	1331-1528	
19.	Arkelstein	1347/1360-1528	
20.	Ter Eem	1347-1348-1528	
21.	Waardenborg	1378/1379-1528	
22.	Kuinre	1407-1528	
23.	Slingeborg	1411-1528	
24.	Venebrugge	vóór 1413-1500	
25.	Neuenhaus	1418/1429-1435	
26.	Blankenham	vóór 1434-1528	
27.	Enschede	1433-1437/1455	
28.	Blankenborg	1449-1528	
29.	Duurstede	1449-1528	
30.	Abcoude	1449-1528	

winning op hen, de daaropvolgende veldtocht op de Veluwe en de uit de opbrengsten van die veldtocht bekostigde bouw van het kasteel Vreeland, te twijfelen, omdat deze feiten grotendeels door betrouwbare oorkonden worden bevestigd.
Anders ligt het met de kwestie van de datering. Beka noemt geen datum voor deze gebeurtenissen, maar suggereert een tijdstip vóór 1253.[6] Waarschijnlijk lijkt dit echter niet, op grond van een aantal oorkonden, die wijzen op een iets latere datum. Op 12 juni 1257 werden Gijsbrecht van Amstel en Gijsbrecht uten Goye gedwongen zich te onderwerpen aan de bisschop, 1000 pond boete te betalen en, vergezeld door 500 van hun mannen, in de Dom van Utrecht de bisschop om genade te smeken, blootsvoets en in boetekleed gehuld.[7] Waarschijnlijk is dit het einde van het conflict van de bisschop met de heren van Amstel, dat Beka laat afsluiten met de slag buiten de Catharijnepoort. Blijkbaar is kort hierna de oorlog met Gelre ontbrand. Nog bij het verdrag met Gijsbrecht, op 12 juni 1257, was graaf Otto als bisschoppelijk arbiter opgetreden. Op 5 mei 1258 is er echter sprake van een vredesverdrag tussen bisschop Hendrik en graaf Otto van Gelre. Dit verdrag werd niet uitgevoerd en nadat ook bemiddelingspogingen van naburige vorsten waren mislukt, kwam een definitief vredesverdrag pas tot stand op 12 februari 1262.[8] Als Beka's verhaal over de plundertocht van de bisschop op de Veluwe en de daaruit bekostigde bouw van het kasteel Vreeland juist is, dan kan de stichting van het kasteel dus gesteld worden op een datum vanaf juni 1257.

Ook de einddatum, waarvóór de stichting moet hebben plaatsgevonden, kan vrij dicht benaderd worden door de oudste oorkonde waarin het kasteel wordt vermeld, daterend van 19 september 1260.[9] De bisschop, die de oorkonde uitvaardigde, begint het stuk met uiteen te zetten waarom hij tot de stichting van het kasteel was overgegaan. Het was iedereen duidelijk dat de stichting van het nieuwe kasteel, Vreeland genaamd, absoluut noodzakelijk was voor de verdediging en veiligheid van het Sticht. Tot deze maatregel had de bisschop dan ook na rijp beraad met zijn getrouwen besloten.[10] De werkzaamheden aan het kasteel vorderden goed, maar helaas doemde het gevaar op, dat er niet voldoende contant geld beschikbaar zou zijn om de werklieden uit te betalen en het werk te voltooien.[11] Daarom had de bisschop zich genoodzaakt gezien over te gaan tot de verkoop van het goed Enge (tussen de Utrechtse Catharijnepoort en Papendorp) voor 350 pond Utrechts geld aan de deken en het kapittel van de Dom van Utrecht. Dit bedrag moest in baar geld aan de bisschop worden uitbetaald, zodat de betaling aan de werklieden en daarmee de voltooiing van het kasteel gegarandeerd was.[12]

Voegen we de nu bekende gegevens samen, dan is het duidelijk dat de stichting van het kasteel Vreeland gesteld kan worden tussen 12 juni 1257 en 19 september 1260. Een ontstaansdatum in de eerste helft van deze periode is het meest waarschijnlijk, omdat het kasteel op 19 september 1260 kennelijk reeds voor een groot gedeelte was voltooid. Hiermee komt uitstekend overeen een bepaling uit het niet uitgevoerde vredesverdrag van 5 mei 1258, waarin ondermeer wordt gesteld dat schadevergoeding moet worden betaald voor de oorlogshandelingen op de Veluwe.[13] Dit zou er dus op kunnen wijzen, dat de plundertocht van de bisschop op de Veluwe, die Beka vermeldt, heeft plaatsgevonden vóór 5 mei 1258. Ook dit gegeven wijst op een stichtingsdatum van het kasteel Vreeland in 1258 of mogelijk 1259. Het kasteel is gefinancierd met de verkoop van het goed Enge en waarschijnlijk vooral met de opbrengst van plundertochten op de Veluwe.
Het kasteel is waarschijnlijk nog in het najaar van 1260 voltooid. Op 3 november 1260 beloofde bisschop Hendrik aan de burgers van Utrecht en aan de met hen handeldrijvende kooplieden dat ze ongehinderd de rivier de Vecht op en af mochten varen. Wanneer ze in deze vrijheid toch zouden worden gehinderd, dan zou de bisschop zijn kasteel Vreeland inschakelen om hen te helpen, terwijl hij verder beloofde geen nieuwe tol bij zijn kasteel in te stellen.[14] Reeds in 1265 verleende de bisschop stadsrecht aan de eveneens Vreeland genaamde nederzetting, die rond het kasteel was ontstaan en die kennelijk door hem werd geprotegeerd. De overheersende rol van het kasteel in de nederzetting blijkt wel uit het feit dat de kastelein van het kasteel bij afwezigheid van de bisschop moest instemmen met de toelating van nieuwe burgers.[15]
Op zijn sterfbed, op 15 mei 1267, droeg Hendrik van Vianden het kasteel over aan de Utrechtse Kerk. Vanaf dit ogenblik was Vreeland dus officieel een kasteel van het Sticht.[16]
Het krachtige bewind van bisschop Hendrik had orde op zaken gesteld in het Sticht. Het conflict tussen de bisschop en zijn machtige vazallen Amstel, Woerden en vele anderen was in een onbetwiste overwinning voor de bisschop geëindigd. De bouw van het kasteel Vreeland was een duidelijk symbool van deze overwinning. Dat het kasteel in de eerste plaats gericht was tegen de heren van Amstel, is niet alleen de interpretatie van Johannes de Beka, maar blijkt ook uit de motivering van de bisschop zelf in de oorkonde van 19 september 1260, die zonder in bijzonderheden te treden, duidelijk maakt dat het hoofddoel van de stichting was het brengen van orde en rust in een kennelijk oproerig gebied. Hierop wijst ook de naam van het kasteel, die, zoals uit de oorkonde blijkt, van de bisschop zelf afkomstig is.[17] Voor de bisschop heeft

misschien nog een ander motief meegespeeld bij de stichting van Vreeland, hoewel hierover noch door hemzelf, noch door Beka met een woord wordt gerept. Via het kasteel langs de Vecht beschikte de bisschop over een machtig pressiemiddel op de hem vijandig gezinde stad Utrecht die voor haar handel voor een groot deel afhankelijk was van deze rivier. Dat dit argument wel degelijk meegespeeld heeft, kan blijken uit het feit, dat de bisschop in zijn oorkonde van 3 november 1260 de stad Utrecht uitdrukkelijk moest verzekeren geen nieuwe tol in te stellen bij zijn kasteel Vreeland. Ook de geforceerde verheffing van Vreeland tot stad in 1265 kan gezien worden als een stap in het streven van de bisschop om door het scheppen van een nieuwe concurrent de stad Utrecht onder druk te zetten.

2. *Omstreden Bezit 1274-1353*

De heren van Amstel hadden zich echter allerminst neergelegd bij hun nederlaag en loerden op een kans om het kasteel Vreeland onschadelijk te maken. Die kans kwam, toch nog vrij onverwachts, in 1274.[18]
Na de dood van bisschop Hendrik van Vianden kozen de Utrechtse kapittels onder zware druk van de Gelderse graaf Otto II diens neef Jan van Nassau tot bisschop. De nieuwe elect (verkozen, maar nog niet gewijde bisschop) bevond zich van het begin af aan in een vrij zwakke positie. Politiek afhankelijk van de Gelderse graaf sleepte deze hem mee in zijn conflicten met de aartsbisschop van Keulen, waardoor hij zich voor eeuwig diens vijandschap op de hals haalde en door de kerkelijke autoriteiten nooit is erkend. Omdat Jan geen priesterwijding had ontvangen, moest hij het kerkelijk bestuur over zijn bisdom overlaten aan de kapittelgeestelijkheid, die voor een groot deel bestond uit familieleden en aanhangers van Gijsbrecht van Amstel.
Gebeurtenissen in Holland veroorzaakten echter een plotselinge escalatie van al lang smeulende conflicten. In de herfst van 1273 brak in Kennemerland een opstand uit , die al spoedig oversloeg naar Westfriesland, Waterland en tenslotte ook naar het Stichtse Amstelland.[19] Dit was de kans voor Gijsbrecht van Amstel. Hij stelde zich aan het hoofd van de opstandelingen en sloeg onmiddelijk het beleg voor het door hem zo gehate Vreeland.[20] Het slot bood echter zo'n heftige tegenstand dat Gijsbrecht besloot naar de stad Utrecht op te trekken. Ook hier brak een opstand uit en grepen de ambachtsgilden, die het heersende patriciaat verdreven, de macht. Op 10 augustus 1274 sloten Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden een bondgenootschap met het nieuwe bewind. Op dit ogenblik toonde ook de Hollandse graaf Floris V voor het eerst zijn politiek inzicht door een neutraliteitsverdrag met het nieuwe Utrechtse bewind te sluiten en zo een wig te drijven in de tegen hem gerichte opstandige beweging. De elect zag zich genoodzaakt om na een mislukte poging de stad te heroveren uit te wijken naar Deventer. Pas op 4 september 1276 zagen zijn aanhangers kans de stad weer in handen te krijgen en kon de elect terugkeren. Het patricisch bewind werd echter niet volledig hersteld en de ambachtsgilden behielden een groot deel van hun invloed. Door de aanhoudende oorlogstoestand was de financiële positie van Jan van Nassau zo benard geworden, dat hij volkomen van zijn schuldeisers afhankelijk was geworden. Anders is het niet te verklaren dat de elect nog in het jaar 1276 gedwongen werd het kasteel Vreeland te verpanden voor een schuld van ruim 1824 pond aan één van zijn grootste vijanden, Gijsbrecht van Amstel,[21] kort hierna gevolgd door de verpanding van de kastelen Montfoort aan Herman van Woerden en Ter Horst aan Jan van Cuyk.
Vergeleken met de situatie tijdens bisschop Hendrik van Vianden zijn de rollen nu volledig omgekeerd. De elect is volkomen overgeleverd aan zijn grote vazallen. Toch zou de uiteindelijke overwinnaar geheel iemand anders zijn, namelijk de Hollandse graaf Floris V, die op zeer subtiele wijze beide partijen tegen elkaar uitspeelde en volkomen van zich afhankelijk maakte. De eerste stap op deze weg zette Floris door in de stad Utrecht zijn oude bondgenoten, de ambachtsgilden, te verdrijven en het patriciaat weer volledig aan de macht te brengen. Op 5 september 1278 sloot de graaf een verbond met het nieuwe bewind, waarbij hij een zeer grote invloed op het bestuur van de stad kreeg. Deze ontwikkeling betekende ook de eerste knauw voor de machtspositie van Gijsbrecht van Amstel, die sinds 1274 zijn politieke lot in sterke mate met dat van de ambachtsgilden had verbonden. Zijn voornaamste steunpunt was nu nog het aan hem verpande kasteel Vreeland. Ook hierin werd hij echter bedreigd. Op 21 januari 1279 werd in aanwezigheid van Gijsbrecht van Amstel en de elect in Wassenaar door een aantal Hollandse edelen een scheidsrechterlijk oordeel geveld, waarin werd bepaald dat Gijsbrecht pas één jaar nadat hem de pandsom voor het kasteel Vreeland was betaald, dit aan de elect terug zou behoeven te geven.[22] Waarschijnlijk moet deze uitspraak als volgt worden geïnterpreteerd. Er zijn duidelijk twee partijen, de elect, die kennelijk van plan was het pand te lossen en Gijsbrecht van Amstel, die het kasteel liever nog enige tijd in handen hield, waarschijnlijk omdat hij vanuit Vreeland een zeer winstgevende tol kon heffen van het handelsverkeer via de Vecht naar de hem nu vijandig gezinde stad Utrecht.[23] Floris V bemiddelde in dit conflict niet zelf, maar door middel van een aantal van zijn edelen. Het is vrij logisch aan te nemen, dat de merkwaardige be-

paling dat het kasteel pas teruggegeven behoefde te worden één jaar nadat de pandsom was betaald, te danken is aan deze bemiddeling. Als we bedenken, dat het waarschijnlijk Floris V zelf is geweest die de elect financieel in staat stelde het pand te lossen[24], dan ontstaat het sterke vermoeden, dat het er Floris bewust om te doen was de elect en Gijsbrecht tegen elkaar uit te spelen. In elk geval bood elk conflict tussen beide partijen Floris ongekende mogelijkheden tot penetratie in het Sticht.De volgende gebeurtenissen zullen hem zeker niet teleurgesteld hebben.

De verbitterde elect weigerde zich bij de uitspraak van de Hollandse edelen neer te leggen en probeerde zich met geweld van Vreeland en Montfoort meester te maken. Bij de Zweser Eng werd hij echter jammerlijk door de verzamelde legers van Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden verslagen. Grootmoedig stak Floris nu de ontredderde elect de helpende hand toe. Op 26 juli 1279 sloten beide vorsten een verdrag, waarbij de elect alle inkomsten en rechten in het Nedersticht aan Floris moest verpanden. Hiermee stond hij in feite het bestuur af en plaatste hij zich onder Hollandse voogdij. Floris had nu zijn handen vrij om ongestoord met de heren van Amstel en Woerden af te rekenen. Hierbij kon hij misschien als argument hanteren dat Gijsbrecht in strijd met het arbitrageverdrag van januari 1279 nog steeds weigerde het kasteel aan de elect af te staan.[25]

Eerst sloeg Floris, in gezelschap van Jan van Nassau, het beleg voor Vreeland, dat verdedigd werd door Gijsbrechts broer Arnoud. Na een beleg van ongeveer veertien dagen gaf deze zich omstreeks half mei 1280 over en werd, samen met Gijsbrecht zelf, die bij een poging tot ontzet gevangen was genomen, gevankelijk weggevoerd naar Zeeland.[26] Hierna sloeg Floris het beleg voor Montfoort, dat echter pas na een langdurig beleg, in de winter van 1280/81, ingenomen kon worden. Op 24 januari 1281 rekenden de graaf en de elect de kosten af, die voor de verovering van beide kastelen waren gemaakt, De elect, die immers al zijn inkomsten aan de graaf had verpand, kon niets anders doen dan voor de nieuwe schuld van 6000 pond alle Stichtse leengoederen van de heren van Amstel en Woerden in pand te geven aan de graaf.[27]

In 1285 verzoende graaf Floris zich met Gijsbrecht van Amstel, in 1288 met Herman van Woerden. Beide heren kregen het merendeel van hun goederen terug, maar nu als leen van het graafschap Holland in plaats van het Sticht. Floris mocht niet ontevreden zijn over het resultaat van zijn inmenging: hij had het feitelijke bestuur over het Sticht in handen, de heren van Amstel en Woerden op de knieën, hun goederen losgemaakt van het Sticht en bij zijn graafschap gevoegd. Toch was Floris' overwinning niet definitief. Daarvoor was ze te zeer afhankelijk van de persoon van de hulpeloze elect.

In het begin van 1290 werd duidelijk dat de kerkelijke autoriteiten de toestand niet langer wilden aanvaarden. Op 25 januari 1290 werd Jan van Nassau gesommeerd om zich binnen vier maanden in Rome voor zijn misdrijven te verantwoorden. In het licht van de dreigende afzetting van zijn melkkoe, de elect, nam Floris snel zijn maatregelen. Op 1 april 1290 vaardigde hij een oorkonde uit, waarin hij verklaarde dat de elect al zijn schulden had betaald en dat hij hem dientengevolge alle verpande goederen en sloten had teruggegeven.[28] Het is echter wel zeker dat deze verklaring alleen een poging was van de graaf om de afzetting van Jan van Nassau te voorkomen. Dat de schulden nog niet betaald waren, blijkt ook wel uit een oorkonde van 31 maart 1290, toen de panders van de kastelen Vreeland en Ter Horst, Jan van Cuyk en zijn zoon Hendrik, beloofden de beide sloten alleen aan graaf Floris over te geven na betaling van de voor het Sticht gemaakte kosten.[29] Waarschijnlijk heeft de teruggave inderdaad plaats gevonden. De elect liet Floris' oorkonde van 1 april 1290 vidimeren door de stad Utrecht en de prior en gardiaan van de Minderbroeders, die beiden achter hun vidimus een verklaring toevoegden dat de kastelen inderdaad aan het Sticht waren teruggegeven.[30] Toch hielp deze kunstgreep Floris en de elect niet veel. Jan van Nassau werd onder zo'n zware druk gezet, dat hij op 16 december 1290 officieel van al zijn Stichtse goederen afstand deed. Op 10 januari 1291 benoemde de paus Jan van Sierck tot zijn opvolger.

In de feitelijke situatie in het Sticht veranderde dit niet veel. Ook Jan van Sierck bleef financieel afhankelijk van Floris V. In het begin van 1296 werd Jan van Sierck overgeplaatst naar het bisdom Toul en werd Willem Berthout uit Mechelen tot diens opvolger benoemd. Op 27 juni 1296 werd Floris V, toch nog vrij onverwachts, door een aantal van zijn edelen vermoord. De aanstichters van de oorspronkelijk geplande gevangenneming, de heren van Amstel en Woerden, moesten het land uit vluchten en verdwenen uit de geschiedenis. Dit was de kans voor bisschop Willem om zich van de Hollandse invloed te bevrijden. Gebruikmakend van de partijtwisten die na de dood van Floris V in Holland waren uitgebroken, probeerde hij gewapenderhand de Amstelse en Woerdense leengoederen te heroveren. Verder dan de inname en afbraak van het door Floris V na de overwinning op de heren van Amstel gestichte kasteel Muiderslot aan de monding van de Vecht, kwam hij echter niet.[31] Dit had ongetwijfeld wel tot gevolg, dat de positie van het kasteel Vreeland weer veel belangrijker werd. In Holland herstelde Wolfert van Borselen echter al spoedig de orde en op 2 oktober 1297 kwam tussen Holland en het bisdom een vrede tot stand, waarin in hoofdzaak alles bij het oude bleef.[32]

Door het krachtige optreden van Willem Berthout was de bisschoppelijke positie ten opzichte van Holland wel enigszins versterkt. Toch doemden al weer spoedig nieuwe moeilijkheden op door een hoog oplopend conflict met de stad Utrecht, vooral wegens het expansief financieel beheer van de bisschop. Tenslotte werd de bisschop zelfs gedwongen de stad te verlaten. Toen bleek weer hoe belangrijk het bezit van het kasteel Vreeland was. Willem's kastelein Theobaldus grendelde, evenals Alard van Buren op het kasteel Ter Horst, de scheepvaartroute naar Utrecht volledig af, hield kooplieden aan en zette hen zelfs gevangen.[33] De verdere ontwikkeling van dit conflict, waarin de stad werd gesteund door de Hollandse graaf, valt buiten ons bestek. De afloop was fataal voor de bisschop. In juli 1301 werd het leger van de bisschop door Hollandse en Utrechtse troepen verslagen en de bisschop zelf gedood.[34]

De nieuwe bisschop, Guy van Avesnes (1301-1317), broer van de Hollandse graaf, erfde de schulden van zijn voorganger. Slechts met geld, opgenomen bij de Utrechtse bankier Lambrecht de Vriese, kon Alard van Buren, de partijganger van bisschop Willem, uit Horst gekocht worden voor 5000 pond. Als borg werd door Lambrecht de Hollandse graaf gesteld. Het hoeft ons dus niet te verwonderen, dat de kastelen Horst en Vreeland op 26 juli 1302 opnieuw werden verpand, nu aan de Hollandse graaf als onderpand voor zijn vorderingen op het Sticht en als garantie voor zijn borgstelling.[35]

Uit de verdere regeringsperiode van bisschop Guy en die van zijn opvolger Frederik van Sierck (1317-1322) zijn geen verdere gegevens over het kasteel Vreeland bekend. Of en zo ja, onder welke omstandigheden het pand is gelost, is niet bekend. Het is wel waarschijnlijk dat het kasteel in elk geval in de jaren 1305-1307 nog in Hollandse handen was.[36] Op 7 juni 1323 blijken Willem van Bronkhorst, Johannes van Bare en Zweder van Wisch in het bezit te zijn van de kastelen Ter Horst, Stoutenburg en Vreeland, die waarschijnlijk aan hen waren verpand.[37] Als de volgorde van de namen en kastelen bewust is gekozen, dan zal Zweder van Wisch de pandhouder voor Vreeland zijn geweest. De namen van deze heren wijzen op Gelderse invloed en het lijkt daarom niet gewaagd aan te nemen, dat deze verpandingen tot stand gekomen zijn tijdens het kortstondige optreden van de uit Gelderland afkomstige elect Jan van Bronkhorst van november 1322 tot februari 1323, die bovendien een oom was van Willem van Bronkhorst, de vermoedelijke pandhouder van Ter Horst.[38] Ook de politieke omstandigheden maken een eerdere verpanding onwaarschijnlijk. Het is tenminste niet aan te nemen, dat Guy van Avesnes en Frederik van Sierck, die beiden onder sterke Hollandse invloed stonden, de enige drie bisschoppelijke kastelen in het Nedersticht verpand zouden hebben aan een aantal Gelderse edelen. Bovendien was bisschop Frederik van Sierck bij zijn dood in juli 1322 nog in het bezit van zijn kasteel Ter Horst.[39] Dit betekent wel dat de verpanding van de kastelen Horst en Vreeland aan Holland in 1302 tussen 1307 en 1322 ongedaan is gemaakt.

De nieuwe bisschop Jan van Diest (1323-1340) trof de financiën van het bisdom in een deplorabele staat aan. Tot een forse sanering bleek hij echter niet in staat. Integendeel, hij stopte het ene gat met het andere. Wel is hij er waarschijnlijk nog in geslaagd de pandsom voor Vreeland aan Zweder van Wisch en die voor Ter Horst aan Willem van Bronkhorst, af te betalen, waarschijnlijk in 1324.[40]

In elk geval beschikte de bisschop in 1327 weer over Vreeland, maar op 7 oktober 1327 zag hij zich opnieuw gedwongen het kasteel te verpanden, nu voor een schuld van 3700 pond aan de Hollandse graaf Willem III. De bisschop verplichtte zich hierbij wel het jaarsalaris van de Hollandse kastelein ten bedrage van 200 pond te betalen en de reparatiekosten voor zijn rekening te nemen. De graaf beloofde het kasteel te zullen ontruimen, zodra hem de 3700 pond terugbetaald zouden worden.[41] Deze verpanding werd gevolgd door een reeks andere, waarbij de bisschop in toenemende mate onder Hollandse invloed geraakte. Bij zijn dood in 1340 liet Jan van Diest een volkomen failliete boedel achter.[42]

Ondanks de structurele financiële zwakte, heeft het bewind van Jan van Diest ook positieve aspecten gehad. Onder zijn bestuur werden, rond 1325, voor het eerst systematisch de bisschoppelijke kastelen gekoppeld aan de belangrijkste bestuursambten van het Sticht, de maarschalksambten in het Nedersticht en de drostambten in het Oversticht. Hierdoor kregen deze ambtenaren voor het eerst een eigen ambtsdistrict met een eigen ambtszetel. In de volgende eeuwen zou deze koppeling het fundament gaan vormen van de bestuurlijke en administratieve organisatie van het Sticht als territoriale staat.

Als de hoogste bisschoppelijke ambtenaren waren de drosten en maarschalken verantwoordelijk voor militaire zaken en de rechtspraak namens de bisschop, hielden ze toezicht op het innen van de belastingen en waren ze belast, met zeer vele, niet scherp omlijnde bestuurlijke taken. Hun gezag strekte zich uit tot de meeste lagere ambtenaren. Het maarschalksambt omvatte nooit het kasteleinsambt, maar het werd in de loop van de veertiende eeuw wel gebruikelijk, dat beide ambten door één persoon werden vervuld. Op Vreeland was Wouter van Oudshoorne de eerste ambtenaar, die van 1327 tot 1329 het maarschalksambt van het Nedersticht combineerde met het kasteleinsambt van Vreeland.[43]

Gelukkig redde een ernstige verzwakking van het grafelijk gezag in Holland het Nedersticht van de totale ondergang. Na de dood van graaf Willem IV in 1345 ontstond in Holland een strijd om de opvolging tussen de jonge graaf Willem V en zijn moeder Margaretha, een strijd, die de geschiedenis in zou gaan als de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Pas in 1351 kristalliseerden zich echter de definitieve partijverhoudingen uit, waarbij de Hoekse partij het voor Margaretha opnam en de Kabeljauwse partij Willem steunde. De nieuwe Utrechtse bisschop Jan van Arkel, die in 1342 aan het bewind gekomen was, maakte op handige wijze gebruik van deze partijtwisten en is er langzaam maar zeker in geslaagd het Sticht aan de Hollandse invloed te ontworstelen. Eén van de voorwaarden voor het slagen van deze politiek was de lossing van het kasteel Vreeland, dat tijdens de voortdurende oorlogen, die Jan van Arkel in de jaren veertig tegen Holland voerde, bezet gehouden werd door Florens van de Boechorst, Hollands rentmeester en baljuw van Amstelland, Waterland en de Zeevang, die er een fors garnizoen van 25 man onderhield[44], dat, behalve met de traditionele bewapening, ook nog uitgerust was met enige stukken, voor die tijd hoogst modern, vuurgeschut.[45] Behalve dat een dergelijk Hollands bolwerk midden in het Stichtse gebied, zeker in oorlogstijd, hoogst ongewenst was, betekende de verpanding ook een belangrijk verlies aan inkomsten, die aan het kasteel waren verbonden en die de bisschop hard nodig had. Toch heeft de bisschop niet geprobeerd het kasteel met geweld te heroveren, hoewel de Hollandse autoriteiten in de jaren 1345 tot 1346 ernstig rekening hielden met een aanval op Vreeland[46] en, zoals we hierna zullen zien, het kasteel uitgebreid hebben laten versterken. De bisschop gaf kennelijk de voorkeur aan onderhandelingen, die uiteindelijk inderdaad tot resultaat hebben geleid.

De geschiedenis van de lossing van het kasteel Vreeland is een ingewikkelde zaak, die tot nu toe niet bevredigend is opgelost. Vast staat alleen dat het pand gelost is. In 1351 sloot bisschop Jan van Arkel vrede met de Hollandse graaf Willem V, waarbij bepaald werd dat de bisschop het kasteel zou mogen lossen voor het oude pandbedrag, 3700 pond. Een jaar later sloot de bisschop een dergelijk vredesverdrag met de tegenstandster van Willem, zijn moeder Margaretha, waarbij de som echter werd vastgesteld op 6500 pond. In 1371 klaagt hertog Albrecht, ruwaard van Holland, dat hem nog steeds de 3700 pond die bisschop Jan van Arkel had beloofd te betalen, niet is voldaan. Wat is er nu precies gebeurd?

Rutgers meent[47], steunend op de historiografische traditie[48], dat gravin Margaretha in of kort na 1352 een betaling in termijnen toestond, dat haar bij de definitieve verzoening met haar zoon Willem in 1354

> "...nog niets betaald was en dat, toen zij afstand had gedaan van haar rechten in Holland, Jan van Arkel zonder meer meende te kunnen terugvallen op het bedrag van 3700 pond, te betalen aan Willem V, maar voorlopig niet voldaan wegens geldgebrek."

Deze redenering, hoe vernuftig ook, is in strijd met de feiten. Het essentiële probleem van deze redenering is, dat ze er stilzwijgend van uitgaat, dat Willem V in 1351 en Margaretha op haar beurt in 1352 beiden in het bezit waren van het kasteel. Dit is echter niet het geval. Toen de twisten tussen Willem en Margaretha in het voorjaar van 1351 in volle hevigheid waren losgebarsten, ging Willem, die aan de winnende hand was, in maart 1351 over tot het benoemen van twee van zijn aanhangers als ambtenaren in Amstelland en Waterland, namelijk Heynric Jansz. als rentmeester (2 maart) en Hendrik van Heemskerk als baljuw (13 maart).[49] De ambtenaar, die tot dit ogenblik beide functies had vervuld, Florens van de Boechorst, bleef echter Margaretha trouw en weigerde zijn nieuwe opvolgers te erkennen. Hij trok zich terug op het kasteel Vreeland en nam zijn gehele archief met zich mee.[50] Zo was de situatie, toen bisschop Jan van Arkel op 15 mei 1351, handig gebruik makend van de moeilijkheden in Holland, een voordelige vrede sloot met Willem V, waarbij hij onder andere gedaan wist te krijgen, dat de graaf beloofde hem het kasteel Vreeland voor de oude pandsom, 3700 pond, over te leveren, zonder rekening te houden met eventuele devaluatie of rente. Dat de graaf op dit ogenblik niet de beschikking had over het kasteel, is kennelijk voor geen van beide parijen een doorslaggevend bezwaar geweest. Waarschijnlijk verwachtten beiden dat het een kwestie van tijd zou zijn voordat de graaf het kasteel weer in handen gekregen zou hebben. Toch spreekt er wel een zekere voorzichtigheid uit de formulering van de overdrachtsbepalingen. De graaf verzoekt na de betaling van de 3700 pond een half jaar uitstel om het kasteel over te leveren. Lukt hem dit niet, dan mag de bisschop als sanctie van zijn Hollandse krijgsgevangenen een losgeld bedingen in plaats van hen zonder meer vrij te laten.[51]

Het is de graaf echter niet gelukt het kasteel binnen dit halve jaar in handen te krijgen. Wel schijnt Margaretha te hebben willen meewerken aan een vredesregeling tussen haar en haar zoon, die door haar zwager Eduard III, koning van Engeland, was ontworpen. Als inleidende maatregel besloot deze op 10 december 1351 dat alle kastelen, die namens Margaretha bezet werden gehouden, overgedragen moesten worden aan zijn vertegenwoordigers William Stury en William Burton.[52] Inderdaad gaf Margaretha drie dagen

later aan haar bevelhebbers, Willem van Duvenvoorde op het kasteel Geertruidenberg, de heer van der Leck op het huis te Heemskerk en Florens van de Boechorst op het kasteel van Vreeland, opdracht hun vestingen aan de Engelse afgezanten over te leveren.[53] Van deze overdracht is echter niets terechtgekomen.[54] Vreeland bleef een centrum van Hoeks verzet, dat Willem heel wat zorgen baarde. Hendrik van Heemskerk, baljuw van Amstelland en Waterland, het ambtsgebied, waaronder Vreeland ressorteerde, werd op 13 mei 1352 ontboden om op de dagvaart in Delft verslag uit te brengen van de toestand met betrekking tot het kasteel en op 14 juni moet hij zelfs de graaf achterna reizen naar Zeeland voor hetzelfde doel. Nog in dezelfde zomer, waarschijnlijk tussen 14 juni en 20 juli, werden in Ouderamstel onderhandelingen gevoerd door heer Gerrit van Heemskerk met vertegenwoordigers van heer Florens van de Boechorst.[55]
Margaretha's politiek in deze maanden lijkt niet erg consequent. Enerzijds lijkt zij wel te hebben ingestemd met de bemiddeling van koning Eduard, anderzijds ging zij toch door met het voeren van eigenmachtige onderhandelingen. Zo sloot zij op 24 juli 1352 zelf op haar beurt een vredesverdrag met Jan van Arkel, waarin zij onder andere beloofde het huis Vreeland over te zullen leveren voor een bedrag van 6500 pond.[56] De grootte van dit bedrag, bijna het dubbele van het bedrag dat de bisschop een jaar tevoren met graaf Willem was overeengekomen, heeft wel verwondering gewekt bij de historici, omdat men zich niet heeft gerealiseerd, dat het Margaretha was, die het kasteel feitelijk in handen had. Het is begrijpelijk, dat de gravin, die ook in andere opzichten niet van een zekere schraapzucht was vrij te pleiten, deze machtspositie bij haar onderhandelingen met de bisschop ten volle heeft uitgebuit. De bisschop van zijn kant zal waarschijnlijk de voorkeur gegeven hebben aan dit hogere bedrag boven de onzekerheid van Willem's toezeggingen en het dreigende gevaar van Engelse inmenging.
De grote vraag is nu of het kasteel werkelijk voor dit hoge bedrag is ingelost.[57] Hieraan lijkt geen twijfel mogelijk te zijn. Een vervolg op de kroniek van Johannes de Beka maakt melding van het feit dat de bisschop in 1353 7000 pond aan Florens van de Boechorst als vertegenwoordiger van Margaretha heeft overhandigd, die hem daarop het kasteel overdroeg.[58] De juistheid van deze mededeling wordt ook bevestigd door andere gegevens. De belangrijkste is een oorkonde van 1 juni 1353, waarin graaf Willem V bekendmaakte, dat hij Florens van de Boechorst het geld had afgepakt, dat deze van de domproost en het kapittel van den Dom had gekregen, terwijl uit een oorkonde van 28 juni 1355 blijkt dat Florens van de Boechorst zich in Hollandse gevangenschap bevond.[59]
De juistheid van de mededeling van de schrijver van het vervolg op de kroniek van Beka wordt ook bevestigd door de uitspraak, die hertog Eduard van Gelre op 15 juni 1371 deed in het geschil tussen Albrecht van Beieren, jongere broer en opvolger van graaf Willem V en de bisschop en stad Utrecht over het betalen van de 3700 pond voor de lossing van het kasteel, waarop Albrecht toen nog steeds recht meende te hebben. Een specifieke klacht van Albrecht is dan, dat heer Florens van de Boechorst Vreeland buiten medeweten van graaf Willem aan de stad Utrecht had overgeleverd.[60] We mogen dus wel als vaststaand aannemen, dat de bisschop vóór 1 juni 1353, waarschijnlijk met geld, voorgeschoten door het Domkapittel, maar mogelijk ook door de stad Utrecht[61], de pandsom voor het kasteel Vreeland aan Florens van de Boechorst namens Margaretha heeft betaald. Margaretha heeft het geld echter nooit gekregen, omdat Florens van de Boechorst, waarschijnlijk kort na zijn aftocht van Vreeland, met het geld en met zijn helpers door troepen van Willem V gevangen is genomen.
Willem V heeft niet in deze gang van zaken berust. In het definitieve vredesverdrag tussen bisschop Jan van Arkel en de graaf, gesloten op 30 juni 1356, wordt de regeling van de geschillen over Vreeland echter duidelijk naar een later tijdstip opgeschoven. De bisschop zal voor Vreeland het vastgestelde bedrag moeten betalen, dat, hoewel niet nader gepreciseerd, waarschijnlijk slaat op de 3700 pond. Als de bisschop met kwitanties of getuigen kan aantonen, dat hij al een gedeelte heeft betaald, dan mag hij dit van dat bedrag aftrekken.[62]
Misschien hebben de vlagen van krankzinnigheid, die zich bij Willem in toenemende mate openbaarden, een nadere regeling, zoals in 1356 was voorzien, in de weg gestaan. Zijn opvolger Albrecht liet de kwestie rusten tot 1371, toen hij de 3700 pond, die de bisschop beloofd had te betalen in ruil voor de teruggave van het kasteel, opeiste. Juridisch stond hij natuurlijk sterk, "...want [hij] die principael brieff noch hadde".[63] Het door Beka verwoorde verweer van de bisschop, dat hij de pandsom had ingelost door 7000 pond te betalen aan Willem's moeder Margaretha, werd door Albrecht niet aanvaard omdat dit bedrag niet aan de officiële graaflijkheid was betaald. Natuurlijk was dit waar, maar de officiële graaflijkheid had evenmin het kasteel aan de bisschop overgeleverd. Hertog Eduard van Gelre deed op 15 juni 1371 uitspraak in dit geschil. Hij stelde Albrecht volledig in het gelijk. Het geld zou in twee termijnen betaald moeten worden, op straffe van een dwangsom van 5000 mottoenen per termijn, die de graaf dan zonder toestemming van de bisschop of de stad Utrecht mag innen uit de inkomsten van het Sticht.[64]
Bisschop Jan van Virnenborch is kort na deze uit-

spraak overleden en zijn opvolger Arent van Hoorne weigerde aan deze uitspraak gehoor te geven. Tot een definitieve regeling kwam het pas in 1375.

3. Stabilisatie 1363-1393

Hoewel het kasteel Vreeland dus sinds 1353 weer in Utrechtse handen was, was de bisschop nog lang niet uit de zorgen. Op 15 maart 1363 moest bisschop Jan van Arkel aan de stad Utrecht, die hem had geholpen het kasteel te lossen, beloven dat hij de stad niet uit het kasteel zou beoorlogen en dat hij het slot niet van het Sticht zou verpanden of vervreemden zonder toestemming van de stad en de gezamenlijke kapittels.[65] Deze verklaring kan natuurlijk duiden op het feit, dat de bisschop pas in dit jaar het kasteel terugkreeg van de stad Utrecht, die dan zelf van 1353 tot 1363 misschien het kasteel in onderpand heeft gehad voor het betalen van de 6500 of 7000 pond aan Margaretha.
In 1364 werd bisschop Jan van Arkel overgeplaatst naar Luik. Zijn opvolger, Jan van Virnenborch voerde geen erg gelukkig bewind. Het dieptepunt werd bereikt toen hij in 1368 in Goor door een groepje Overijsselse edelen gevangen werd genomen, wat hem op een buitensporig hoog losgeld kwam te staan, waarvoor hij gedwongen werd onder meer vrijwel al zijn goederen in het Nedersticht te verpanden. Vreeland is toen waarschijnlijk verpand aan Hendrik van Loenersloot, want op 23 januari 1369 erkende bisschop Jan dat hij van de stad Utrecht een som van ruim 18230 pond of 1736 mark had geleend, waarmee hij het maarschalksambt van Utrecht en het kasteel Vreeland van heer Hendrik van Loenersloot had gelost. Als garantie voor deze som gaf de bisschop het ambt en huis daarop in pand aan de stad Utrecht, die daarbij het recht kreeg de maarschalk en de kastelein te benoemen. De bisschop beloofde tevens de stad 2000 pond per jaar te betalen voor de kosten van het beheer en ook de reparaties voor zijn rekening te nemen.[66]
Kort hierna ontstond een gevaarlijke situatie doordat een aanhanger van hertog Albrecht, Zweder van Abcoude, heer van Gaasbeek, Putten en Strijen deze schuld van de stad overnam. Op 14 februari 1371 sloten beiden een overeenkomst, waarbij Zweder aan de stad Utrecht garandeerde dat de maarschalk van Utrecht, tevens kastelein van Vreeland en sinds 1369 door de stad benoemd, zich zou houden aan de voorwaarden, die door de bisschop bij de verpanding in 1369 aan de stad gesteld waren.[67] Deze merkwaardige bepaling kan vrijwel nergens anders op wijzen dan dat Zweder in ruil voor de betaling aan de stad van de gelden, die Utrecht weer aan de bisschop had betaald, het recht had bedongen van voordracht van de maarschalk en kastelein van Vreeland, die daarna krachtens het verdrag met de bisschop van 1369 door de stad werd aangesteld.[68] Dat dit inderdaad de relatie was waarin de partijen tot elkaar stonden, blijkt ook uit de bepaling, dat wanneer Zweder of de maarschalk hun geld terug eisen, beiden, zowel Zweder als de stad, de bisschop tot betaling zullen aanmanen, maar dat de stad niets behoefde terug te betalen vóór ze zelf het geld van de bisschop had ontvangen.[69] Dat Zweder geen rechtstreekse overeenkomst met de bisschop sloot, toen hij het bedrag, dat de stad aan de bisschop had voorgeschoten, op zijn beurt aan de stad had betaald, hoeft geen verwondering te wekken. De stad Utrecht had zich in 1369 zo'n sterke positie verworven, dat de voorwaarden, die Zweder in 1371 in ruil voor de betaling van de pandsom had bedongen, vermoedelijk het maximum was, waartoe de stad bereid was.
De overeenkomst van 14 februari 1371 werd op 3 maart door de stad Utrecht bevestigd[70] en inderdaad werden de benoemingen van de maarschalken Ghisebrecht van Hardenbroek (nog op dezelfde dag, 3 maart) en Johan van de Velde in 1373 door Zweder van Abcoude bekrachtigd.[71]
Hoe gevaarlijk voor het Sticht de positie, die Zweder innam op het kasteel Vreeland, was, bleek wel in 1374, toen de al lang smeulende vijandschap, die tussen de bisschop en hertog Albrecht onder andere wegens diens aanspraken op Vreeland bestond, tot een openlijke uitbarsting kwam door de bouw door de stad Utrecht van het kasteel Gildenborch ter bescherming van de sluizen bij Vreeswijk aan de Lek. Zweder, die altijd al een trouwe aanhanger was geweest van Albrecht, schaarde zich op 20 april 1374 volledig achter de ruwaard door te beloven hem uit het huis Vreeland in de oorlog met de bisschop en de stad Utrecht zoveel mogelijk te zullen steunen. Hij bood aan een garnizoen van minimaal 16 man op kosten van de graaf in te nemen. Zweder brak hiermee zijn verdrag met de stad Utrecht, maar de graaf had eerder al beloofd hem alle daardoor geleden schade te zullen vergoeden.[72] Het is onbekend of Zweder in deze oorlog inderdaad de beschikking heeft gehad over het kasteel en van daaruit zware schade heeft toegebracht aan het Stichtse platteland, zoals meestal wordt verondersteld.[73] Als Johan van de Velde, burger der stad Utrecht in dit jaar nog steeds het kasteleinsambt vervulde, lijkt dit niet zo erg waarschijnlijk.
Op 21 maart 1375 kwam er tussen de bisschop en hertog Albrecht een vrede tot stand, waarin met betrekking tot Vreeland werd bepaald, dat Zweder het pandbezit van het kasteel en het maarschalksambt zou behouden totdat men hem zijn geld betaald had. Tevens werd vastgesteld dat de jurisdictie te Vreeland zou worden uitgeoefend door twee mannen, de één benoemd door de hertog, de andere door de bisschop, die bij geschillen zelf een derde persoon als scheids-

rechter zouden mogen aanwijzen. Zoals hierboven uiteengezet, verklaarde Albrecht tevens dat de stad Utrecht hem de verschuldigde pandsom had terugbetaald.[74]
De stad Utrecht was dus uiteindelijk voor de Hollandse druk gezwicht en had de door Albrecht geëiste pandsom van 3700 pond betaald. Weliswaar was het totale bedrag dat voor Vreeland betaald was, nu tot astronomische hoogten opgelopen, maar het had wel tot resultaat dat de angel uit het conflict was getrokken en dat Albrecht de mogelijkheid was ontnomen om zich, met de niet betaalde pandsom als voorwendsel, in Stichtse zaken te mengen.
Nu resteerde alleen nog de positie van Zweder van Abcoude, die bij het vredesverdrag nadrukkelijk door Albrecht in zijn rechten was gehandhaafd, hoewel hij zijn overeenkomst met de stad Utrecht had gebroken. Op 18 augustus 1375 sloot bisschop Arnold van Hoorne met Zweder een verdrag, waarbij de bisschop beloofde hem op 25 december of een maand daarna de helft van de pandsom en de helft van 3500 pond te betalen. Pas wanneer ook de tweede helft van dit geld werd betaald, zou de maarschalk van Utrecht en kastelein van Vreeland, Otto van Schonauwen, ontslagen zijn van zijn eed aan Zweder.[75] Deze overeenkomst werd nog dezelfde dag door de stad Utrecht bekrachtigd. Als de bisschop Zweder niet betaalt, wordt de oude overeenkomst van Zweder met de stad van 14 februari 1371 weer van kracht.[76]
Bisschop Arnold van Hoorne heeft tijdens de rest van zijn episcopaat dit bedrag niet betaald, want één van de eerste regeringsdaden van bisschop Florens van Wevelinkhoven was, toen hij in 1379 aan het bewind kwam, de stad Utrecht te bedanken voor het feit dat ze Vreeland en het maarschalksambt gelost had uit handen van heer Hendrik van Loenersloot. Tevens verklaarde hij dat hij het haar niet kwalijk nam dat ze het kasteel voor hetzelfde bedrag wederom had verpand aan heer Zweder van Abcoude. De bisschop beloofde heer Zweder te zullen betalen.[77]
Toen het geld een jaar later nog niet betaald was, begon heer Zweders geduld op te raken. Een acute situatie ontstond, toen Zweder, zoals uit een toevallig bewaarde Utrechtse stadsrekening blijkt, in het begin van november 1380 met een aantal gewapende mannen voor Vreeland verscheen en het huis opeiste, wat echter door een Utrechts garnizoen onder leiding van Willem van Mijnden verhinderd werd.[78] Waarschijnlijk geactiveerd door deze gebeurtenissen werd in het volgende jaar de schuld aan Zweder van Abcoude inderdaad afgelost. Jacob van Zulen leende de bisschop op 23 augustus 1381 onder borgstelling van de stad Utrecht 3000 oude schilden, waarvoor hij zelf op zijn beurt het maarschalksambt van Utrecht en het kasteleinsambt van Vreeland in pand kreeg.[79] Het is waarschijnlijk met deze som dat Zweder van Abcoude werd betaald, want op 10 september 1381 verklaarde hij dat aan de overeenkomst tussen hem en de stad Utrecht was voldaan en dat hem de verschuldigde som was betaald.[80]
In 1388 blijkt deze schuld van 3000 oude schilden overgenomen te zijn door Gijsbrecht van Nijenrode, die hiervoor eveneens beide ambten in pand heeft.[81] Er werd hem een jaarsalaris toegekend van 1600 pond, waarvan hij op 20 maart beloofde 400 pond uit te keren aan Johan van de Spiegel, burger te Utrecht, die het kasteleinsambt zou vervullen.[82] Bisschop Florens van Wevelinkhoven heeft het pand in elk geval niet meer gelost, want bij zijn dood in april 1393 vervulde Gijsbrecht van Nijenrode nog steeds het maarschalksambt. Kastelein was toen Dirk van Jutfaas.[83] Of en zo ja wanneer, het pand uiteindelijk is gelost, is niet bekend.
Op 16 augustus 1425 bevestigde bisschop Zweder van Culemborg dat de kasteleinschappen van Vreeland en Ter Eem door Utrechtse burgers vervuld behoorden te worden. Tevens blijkt dat op dit ogenblik Heer Dirk van Zulen nog 2000 oude schilden schuld had staan op Vreeland uit de tijd van bisschop Frederik van Blankenheim,[84] d.w.z. tussen 1393 en 1423. Misschien gaat het hier om een restant van de 3000 oude schilden die de bisschop in 1388 schuldig was aan Gijsbrecht van Nijenrode.
Hoewel de opeenvolgende reeks verpandingen sinds 1368, met name tijdens het pandhouderschap van Zweder van Abcoude, niet helemaal zonder gevaar waren geweest voor de territoriale integriteit van het Sticht, was de politieke situatie toch door het optreden van de stad Utrecht, die in 1369 in ruil voor het betalen van de pandschuld aan Hendrik van Loenersloot het feitelijk beheer over het kasteel en het maarschalksambt had overgenomen, in opmerkelijke mate gestabiliseerd. De stad zou vanaf dit ogenblik altijd een Utrechts burger als kastelein benoemen, zodat de rechten van de geldschieters, waaraan de bisschop tot nu toe vrijwel hulpeloos overgeleverd was geweest, ingeperkt waren tot het eventueel vervullen van het maarschalksambt, terwijl bij werkelijke oorlogsdreiging het kasteel altijd in Utrechtse handen was. Op deze wijze kon zelfs een zware schuldenlast niet meer tot een reëel gevaar uitgroeien. Het begin van deze ontwikkeling was al zichtbaar geweest in 1363, toen de bisschop, nadat de stad het kasteel uit handen van Margaretha had gelost, moest beloven Vreeland niet van het Sticht te vervreemden zonder toestemming van de stad en de kapittels. De stad zette hiermee een politiek voort, die ze in de jaren vijftig van de veertiende eeuw was begonnen. Langdurige verpandingen, zoals van 1327 tot 1354 aan Holland, die tot blijvende losmaking van het Sticht dreigden te leiden,

zouden in de toekomst dan ook niet meer voorkomen.[85]

4. Naspel, 1393-1528

Nadat de stad Utrecht in de tweede helft van de veertiende eeuw in feite het beheer van het kasteel Vreeland van de bisschop had overgenomen, is in deze situatie in de laatste eeuw van het bestaan van het kasteel geen verandering gekomen. De gebeurtenissen, waarin het kasteel nog een rol speelt, zijn, vergeleken met de belangrijke structurele moeilijkheden uit de voorafgaande periode, niet meer dan incidenten. Illustratief voor de bestaande toestand zijn ze echter wel. De oorlog van 1427-1428 bij voorbeeld toont aan, dat de kastelein van Vreeland, de Utrechtse burger Jan van der Meer, zijn orders uitsluitend ontving van de stad Utrecht. De moeilijkheden met deze structuur ontstonden pas in 1481, toen de bisschop zich niet aan deze regeling wenste te houden en één van zijn dienaren, die geen Utrechts burger was, tot kastelein aanstelde.

Na de dood van bisschop Frederik van Blankenheim in 1423, ontstond een strijd om de opvolging, die het Sticht tot 1450 verdeeld zou houden. In 1423 werd Rudolf van Diepholt, weliswaar in een enigszins onregelmatige verkiezing, tot bisschop gekozen (gepostuleerd).[86] Na enige diplomatieke manoeuvres slaagde Philips de Goede, hertog van Bourgondië, die ook naar de heerschappij in Holland streefde, er in de kandidaat van de Kabeljauwse partij, Zweder van Culemborg, door de paus tot bisschop te laten benoemen. In 1425 werd Zweder door het Nedersticht aanvaard, maar niet door het Oversticht, dat Rudolf van Diepholt bleef steunen. Reeds in 1426 werd Zweder uit de stad Utrecht verjaagd, waarna het gehele Nedersticht overging naar de postulaat Rudolf van Diepholt. Er volgde nu een zware oorlog tussen Zweder van Culemborg, gesteund door Philips de Goede en de Gelderse hertog aan de ene kant en de postulaat Rudolf van Diepholt, het grootste deel van het Neder- en Oversticht en Jacoba van Beieren, mededingster van Philips de Goede om de macht in het graafschap Holland, aan de andere kant.

Het kasteel Vreeland is in deze oorlog niet rechtstreeks betrokken geweest. Wel dreigden er herhaaldelijk aanslagen. In de paasweek van 1427 werd de kastelein Jan van der Meer door de Utrechtse boden gewaarschuwd dat er grote vijandige troepenconcentraties waargenomen waren bij Muiden en Weesp, terwijl men hem herhaaldelijk op het hart drukte "...dat hij totten huse wel zien zoude." Op 28 juni 1427 werd de jonker van Zevenbergen door de stad Utrecht met dezelfde boodschap naar Jan van der Meer gestuurd "...omme dat men seide dat die Gelresch ende Hollander gaderden."[87] In 1428 werd de brug gebarricadeerd.[88]

Na de capitulatie van Jacoba van Beieren in juli 1428 knoopte Rudolf van Diepholt onderhandelingen aan met Philips de Goede, die in december 1428 resulteerden in een wapenstilstand met Holland. De onderhandelingen over een definitieve vrede tussen Holland en het Sticht werden in april 1429 voortgezet op het kasteel Vreeland. Niet alleen was het kasteel gunstig gelegen op de grens van beide vorstendommen, maar kennelijk werd het ook representatief genoeg geacht om de onderhandelingen te laten plaatsvinden en de delegaties onder te brengen. In de eerste dagen van april 1429 voerde de stad Utrecht druk overleg met de kastelein Johan van der Meer om alles voor het hoge bezoek in gereedheid te brengen.[89] Op 9 april arriveerde de Hollandse onderhandelaar heer Roelant van Uutkerke, een Vlaams edelman, die namens Philips de Goede als stadhouder in Holland optrad, op het kasteel, spoedig gevolgd door de postulaat Rudolf van Diepholt zelf en de overste van de stad Utrecht, die van Stichtse zijde de onderhandelingen voerden. Er werd vergaderd tot 11 april, waarbij de stad aan heer Roelant een staatsiebanket aanbood, waarvoor ze van de ridders van het Duitse Huis in Utrecht een grote zilveren schaal had geleend.[90] Tot resultaten leidde deze bijeenkomst nog niet, hoewel de Utrechtse overste voor de zekerheid enige vellen perkament mee naar Vreeland had genomen.[91] Ondanks de wapenstilstand bleef het onrustig in het Sticht. In mei en juni werd de kastelein van Vreeland door de stad tot twee maal toe gewaarschuwd voor een aanslag van Utrechtse ballingen.[92] De onderhandelingen tussen Rudolf van Diepholt en de stad Utrecht aan de ene, en Roeland van Uutkerke en Boudewijn van Zwieten, tresorier van Holland, aan de andere kant, werden in oktober in Utrecht hervat, in januari 1430 gevolgd door een duurzame vrede.[93]

In de nu volgende halve eeuw speelde het kasteel Vreeland geen rol van betekenis in de politieke geschiedenis van het Sticht. Dat veranderde pas na de dood van Karel de Stoute bij Nancy in 1477, toen de tegenstanders van het centraliserende bestuur van bisschop David van Bourgondië, bastaardbroer van Karel de Stoute, in openlijk verzet durfden te komen. Dit verzet uitte zich in de vorm van de oude Hoeks-Kabeljauwse tegenstellingen, waarbij alles wat anti-Bourgondisch dacht of voelde, zich Hoeks noemde, Eén van de meest gehate ambtenaren van bisschop David van Bourgondië was Frederik Uten Ham, die op 28 december 1477 tot maarschalk van het Nedersticht was benoemd en op 11 september 1481 ook tot kastelein van Vreeland was aangesteld.[94] Een specifieke klacht tegen hem was dat hij geen Utrechts burger was,

> "...mer hoer vyant wezende, die de borgeren ende ondersaten der stat ende gestichts van Utrecht daer van gevangen, beroift ende beschedicht heeft...",

hoewel de kastelein van de bisschop sedert de stichting van het kasteel verplicht was de Utrechtse burgers en de bezoekende kooplieden , die de Vecht op en neer voeren, uit het kasteel te beschermen.[95] Op 7 augustus 1481 kwam het tot een openlijke confrontatie tussen de bisschop en zijn Hoekse tegenstanders, die in de stad Utrecht gewapenderhand de macht overnamen, waarna een verwoestende guerilla-oorlog tegen de Bourgondische autoriteiten volgde, die twee jaar zou duren. Frederik Uten Ham bleef de bisschop trouw. Bij een verkenningstocht werd hij echter op 1 februari 1482 door de Utrechters gevangen genomen. Nadat hij ternauwernood aan een lynchpartij door de Utrechtse burgerij ontsnapt was, werd hij samen met zijn jongste broer op de Catharijnepoort gevangen gezet.[96] De stemming tegen hem was zo vijandig dat op 16 april 1482 een woedende menigte, die zijn hoofd eiste , de raad dwong hem ter dood te veroordelen, waarna het vonnis onmiddelijk door de beul Mr. Tyman voor het vaste tarief van 6 pond werd voltrokken.[97]

Het is mogelijk dat de Utrechtenaren in deze oorlog geprobeerd hebben het kasteel Vreeland te veroveren,[98] maar dit is in elk geval niet gelukt. Nadat Maximiliaan van Bourgondië zelf op 3 september 1483 de stad Utrecht tot overgave had weten te dwingen, annexeerde hij op 5 oktober 1483 de grensvestingen Vreeland en Abcoude bij Holland en droeg aan de stad Amsterdam op om "tot eeuwigen dagen" voor hem de bewaking op zich te nemen.[99] Eeuwig was deze toestand zeker niet, want in maart 1490 werden beide kastelen weer aan bisschop David terug gegeven.[100]

Het is opvallend, dat Vreeland na 1490 veel minder belangrijk werd. Haar rol als grensvesting werd vanaf deze datum overgenomen door het kasteel Abcoude,dat samen met het kasteel Duurstede in 1449 door de bisschop was aangekocht.[101] De laatste kasteleinsaanstelling voor Vreeland, waarover we beschikken, is die van Goert de Coninck uit 1502, toen het kasteleinsambt van Vreeland al was gecombineerd met dat van Abcoude. De kastelein woonde toen ook al op Abcoude. Het is waarschijnlijk dat tot het einde van het Sticht als zelfstandige staat in 1528 alle opvolgers van Goert de Coninck als kastelein van Abcoude dit ambt hebben gecombineerd met het kasteleinschap van Vreeland, hoewel dit in hun aanstelling niet meer expliciet werd vermeld.[102]

Waarschijnlijk is ook het onderhoud van het kasteel in deze periode nogal verwaarloosd, want toen na de dood van bisschop Philips van Bourgondië in 1524 het generaal-kapittel aan de kastelein van de kastelen Vreeland en Abcoude, Anthonis van Mijnden, vroeg de eed af te leggen, deelde deze mee, dat hij aarzelde dit te doen, omdat het kasteel Vreeland geheel en al verlaten en onbewoonbaar was.[103]

Toch heeft het kasteel tijdens de laatste bisschop, die tevens wereldlijk vorst was, de elect Hendrik van Beieren (1524-1528), nog wel als een kazerne dienst gedaan. Opnieuw was namelijk tussen de bisschop en de stad, evenals in de periode 1481-1483 en gedeeltelijk wegens dezelfde kwesties, een oorlog ontstaan, maar nu werd de stad Utrecht gesteund door hertog Karel van Gelre, die een sterke troepenmacht in Utrecht had gelegerd. Hendrik van Beieren had zich teruggetrokken op zijn kasteel Duurstede. In een poging de levensmiddelenvoorziening naar de stad af te snijden, legde hij een garnizoen op de kastelen Vreeland, Abcoude, Loenersloot en Nijenrode.[104] Op 15 november 1527 zag de in het nauw gebrachte elect zich gedwongen een verdrag te sluiten met Karel V, waarbij de keizer aan Hendrik 16000 gulden leende en in ruil hiervoor de kastelen Abcoude en Ter Eem in onderpand kreeg. Vrijwel tegelijkertijd werden de kastelen Ter Horst, Ter Eem en de stad Rhenen door Gelderse troepen onder leiding van Maarten van Rossum ingenomen.[105] Toen kort hierna de deurwaarder bij het Hof van Holland, Claes Colijn, bij de elect kwam informeren, hoe groot de kans was dat ook Vreeland en Abcoude verloren zouden gaan, smeekte Hendrik dat

> "...omme te bewaeren thuijs te Vreelant ende thuijs tApkouwe ende anders es zijn hartelick begheeren [was] dat men hem zoude willen seynden drie ofte vier getrouwe cappiteynen, die men die zoude mogen betrouwen".[106]

Misschien zijn deze bevelhebbers inderdaad gestuurd, want op 17 december lag er op Vreeland nog een bezetting van 80 man onder leiding van een zekere Back.[107] Het was echter niet meer dan uitstel van executie. Op 12 februari 1528 deed de elect officieel bij het verdrag van Dordrecht afstand van de temporaliteit van het Sticht ten behoeve van Karel V.

5. Afbraak en opgraving

Karel V heeft het kasteel niet als vesting gehandhaafd. Daarvoor was het waarschijnlijk te bouwvallig geworden en bovendien was het in strategisch opzicht niet belangrijk meer nu Holland en het Sticht in één hand waren verenigd. Hij liet een nieuwe dwangburcht binnen de stad Utrecht, het Vredenburg, bouwen en gebruikte daarvoor de steen van de nu nutte-

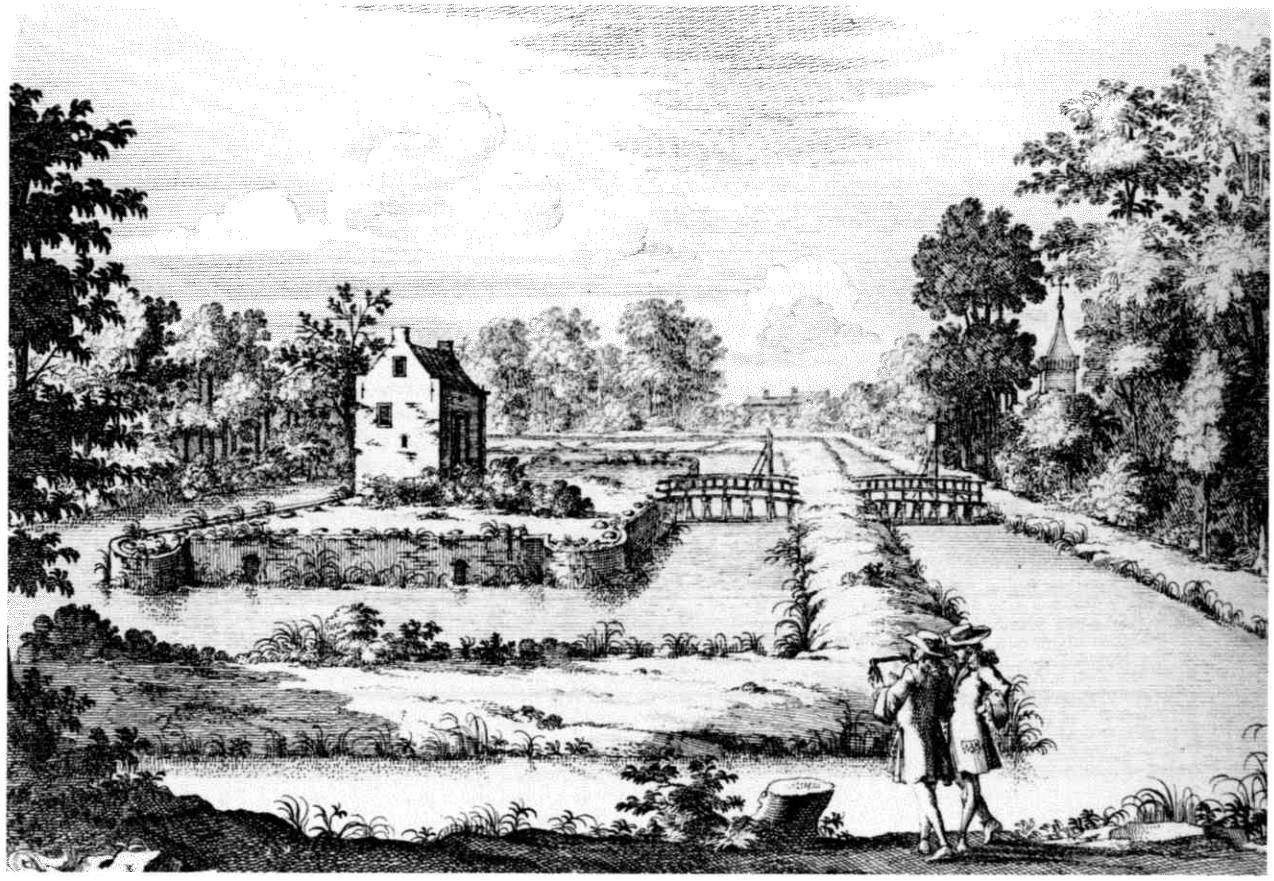

Afb 13 J. Schijnvoet (1685-ca. 1733). Kopergravure van de opgegraven fundamenten van het kasteel Vreeland. RAU, Topografische Atlas Inv. nr. 1919. Foto RAU.

loos geworden vesting. Samen met gedeelten van het kasteel Ter Horst en het klooster Vredendaal is Vreeland waarschijnlijk nog in 1528-1529 afgebroken.[108]

De eerste vermelding van het afgebroken kasteel Vreeland dateert uit 1531, toen de rentmeester-generaal van de domeinen in het Nedersticht in zijn rekening over dat jaar noteerde, dat hij het salaris van de kastelein van Vreeland, evenals dat van Ter Horst niet uitbetaalde, "alzoe die huysen beide affgebroecken zijn".[109] Met ingang van Kerstmis 1534 werd "die cingel mit zijn toebehoeren van taffgebroecken huijs van Vrelandt" voor de tijd van zes jaar verpacht aan Marigen, weduwe van wijlen Croeck Jansz. voor een jaarlijkse pachtsom van 12 pond.[110] Met ingang van Kerstmis 1540 werd deze pacht overgenomen door Gerijt Claesz. voor de som van 21 pond per jaar, waarbij de voorwaarde werd toegevoegd, dat Gerijt verplicht was in de eerstkomende zes jaar het kasteelterrein te egaliseren.[111] Waarschijnlijk heeft deze egalisatie inderdaad plaatsgevonden, want bij de jaarlijkse afrekeningen met Frederick Ghijsbertsz., die het terrein van Kerstmis 1546 zeker tot en met 1563, het laatste jaar, waarin we over een complete rekening van de rentmeester-generaal beschikken, in pacht had voor een jaarlijkse som van 27 pond, ontbreekt deze bepaling.[112]

Met de egalisatie van het terrein zouden we de geschiedenis van het kasteel kunnen besluiten, ware het niet, dat het terrein in de zeventiende eeuw nog een zeer merkwaardige ontwikkeling zou doormaken.

Als oorspronkelijk bezit van het Sticht was het terrein tenslotte in handen van de Staten van Utrecht overgegaan. Deze stonden op 3 november 1636 het kasteelterrein ("den Heuvell") in eeuwigdurende erfpacht af aan de kerkmeesters van Vreeland, die deze erfpacht echter op 27 februari 1653 weer overdeden aan Gerard van Reede, heer van Nederhorst en Vreeland.[113] De vader van deze edelman, Godart van Reede, had op 17 maart 1631 kans gezien van de Staten van Utrecht, zij het onder heftig protest van de stad Utrecht, gedaan te krijgen, dat het oude Stichtse maarschalksambacht werd omgezet in een ambachtsheerlijkheid en tegen een betaling van een jaarlijkse geldsom aan hem werd afgestaan. Op 28 januari 1637 volgde de verheffing van de ambachtsheerlijkheid tot een vrij en onversterflijk erfleen door stadhouder Frederik Hendrik.[114]

Nu deze eerste fase, het losmaken van de heerlijkheid

uit het bezit der Staten en het toevoegen aan het eigen bezit, voltooid was, rijpte bij de zoon van Godart van Reede het plan het oude kasteel te herbouwen. In 1653 liet hij daarom de fundamenten van het oude slot opgraven en er een (hierna besproken) plattegrond van vervaardigen. Waarschijnlijk is Gerard van Reede van plan geweest Vreeland door de Staten tot een ridderhofstad te laten verklaren. Een ridderhofstad vereiste echter, behalve fundamenten en grachten, ook enige vorm van opstallen. Met de plannen voor een herbouw namen de Staten echter genoegen en op 4 mei 1680 werd Vreeland tijdens Gerards opvolger, Hendrik Jacob van Tuyll van Serooskerken, tot een ridderhofstad verklaard.
Van een herbouw is echter niets gekomen en toen in 1694 de vrije en hoge heerlijkheid werd verkocht, bestond van de ridderhofstad nog niets anders dan

> "...de fundamenten voor 't voorsz. huis binnen dubbelde graften met vier toorens, omtrent een manslengten uit het water opgehaald en het zelve huis rontom beplant met verscheiden lanen van cierlijke opgaande sparrenbomen".

Op het kasteelterrein was alleen een klein huisje gebouwd, misschien nog vóór 1680, dat is afgebeeld op Schijnvoets gravure (zie afb. 13) en dat pas in het tweede decennium van de twintigste eeuw is afgebroken. Het is niet waarschijnlijk dat het ongedateerde, maar in elk geval zeventiende eeuwse "Besteck van Casteel van Vreelandt", dat in het archief van het kasteel Zuilen is bewaard, voor dit huisje bestemd geweest. Mogelijk gaat het om een niet gerealiseerd ontwerp.[115]
Wordt vervolgd.

Noten

[1] De tot nu toe verschenen studies zijn: Janssen 1977, Janssen 1981, Janssen 1990a en Janssen en Verlinde 1977. Het niet gebruiken van literatuur na 1974 levert nauwelijks problemen op. Het betekent bij voorbeeld, dat voor de kroniektekst van de zogenaamde "Vermeerderde Beka" de editie van Matthaeus uit 1738 is gebruikt en niet de moderne editie van H. Bruch uit 1982. Inhoudelijk heeft dit verder geen consequenties. Ook de enige mij bekende, na 1974 verschenen studie, die op een onderdeel van de geschiedenis van Vreeland ingaat, namelijk H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982,97-99,533, geeft geen andere gegevens dan die in deze studie zijn gebruikt en bevat met betrekking tot de chronologie der gebeurtenissen zelfs enige onjuiste conclusies. Ten aanzien van de archivalische gegevens is in enkele gevallen (bij voorbeeld in het geval van het Huisarchief van het kasteel Zuilen) het archiefbestand opnieuw geïnventariseerd, waarbij inventarisnummers zijn gewijzigd.

[2] De gezamenlijke kapittels van Utrecht hadden in 1249 Gozewijn van Randenrode tot bisschop gekozen. Rooms-Koning Willem II en de toen nog met hem samenwerkende aartsbisschop van Keulen, Koenraad van Hochstaden, die een meer anti-Staufisch gezinde bisschop nodig achtten, aanvaardden deze keuze niet en zagen kans hun kandidaat, de Keulse domproost Hendrik van Vianden, door de paus tot bisschop te laten benoemen. Volgens Beka, Bruch (ed.) 1973 (caput 71),199 en de auteur van het Chronicon Tielense: van Leeuwen (ed.) 1789,215 was Gozewijn een bloedverwant van Gijsbrecht van Amstel. Pijnacker Hordijk 1899,191-192 toonde aan dat Gozewijn niet uit het geslacht Amstel, maar uit het geslacht Randenrode stamde. Desondanks neemt Opperman 1909,195 toch aan dat er een familieband met de Amstels bestond. In elk geval zagen de Amstels met de afstand van Gozewijn hun politieke plannen in rook opgaan, zodat Beka's mededeling, dat de heren van Amstel uit woede over deze afstand tegen bisschop Hendrik in opstand kwamen, wel enige waarheid zal bevatten. Over het mogelijke verband tussen deze rebellie en de afwijzing van Gozewijn's verkiezing, zie verder Tenhaeff 1913,182.

[3] Beka, Bruch (ed.) 1973, (capita 71, 72a-72c),199-203; Chronicon Tielense, van Leeuwen (ed.) 1789,216-218. De passage over de stichting van Vreeland luidt bij Johannes de Beka: "Ex quibus [=buit] idem episcopus adeo ditari cepit, ut castrum fortissimum Vredelant adversus incursionem domini de Aemstel expensis magnificis edificaret, cum quo circummanentes rusticos a consueta rebellione consimiliter absterreret". Beka, Bruch (ed.) 1973 (capud 72c),199. De formulering bij het Chronicon Tielense is vrijwel identiek. Ook de grafschriften op bisschop Hendrik van Vianden, die niet door Beka worden vermeld en hem misschien niet bekend waren, vermelden de stichting van het kasteel Vreeland:
"Struxi, Martine, Vredelant pro pace tuorum
Pace beatorum fruar ut te cum sine fine".
Zie Muller (ed.) 1888,494-495. Ook het Chronicon Tielense, van Leeuwen (ed.) 1789,218, waarschijnlijk gebaseerd op deze bron, vermeldt hetzelfde grafschrift. Door van Heussen 1714,162 wordt een ander grafschrift vermeld, dat echter met betrekking tot Vreeland wel van dezelfde strekking is.

[4] Over de bronnen, die Beka voor deze episode kan hebben gebruikt, lopen de meningen van de historici uiteen. Oppermann 1909,198 meende dat sommige passages in het Chronicon Tielense teruggaan op een oudere bron en dat die oudere gegevens ook Beka tot bron gediend kunnen hebben. De gevestigde opinie is dat het Chronicon Tielense in zijn geheel opgesteld is in de vijftiende eeuw door Willem van Wije (overleden na 1455), mogelijk aan de hand van een Vermeerderde Beka. Romein 1932,126-129;Bruch 1956,50-52; Bruch,(ed.) 1973,XI. In elk geval heeft Willem van Wije meer bronnen tot zijn beschikking gehad dan alleen de Beka. Vergelijk bijvoorbeeld zijn kennis van het niet bij Beka voorkomende grafschrift, zie noot 3. Bruch in zijn Beka-editie beperkt zich tot de mededeling, dat hem voor het onderhavige verhaal geen bron bekend is. Bruch, (ed.)1973,198,202.

[5] Vergelijk bijvoorbeeld Tenhaeff 1913,175-176, die aantoonde dat Beka's versie van de gedwongen afstand van de elect Gozewijn en de benoeming van Hendrik van Vianden tot bisschop van Utrecht, niet juist kan zijn.

[6] Beka gaat strict chronologisch te werk en de volgende gebeurtenissen die hij vermeldt, spelen zich af in 1253. Beka, Bruch (ed.) 1973 (caput 72d),205 vgl.

[7] OBU,III,nr.1413. Ook Gijsbrecht uten Goye had waarschijnlijk tot de opstandige edelen behoord. In elk geval onderhield hij zeer nauwe betrekkingen met de Gelderse graaf Otto II. Op 28 december 1252 had hij zijn allodiaal huis te Gasperweerd (misschien het huis te Hagensteyn) aan de Gelderse graaf opgedragen, die het hem weer in leen teruggaf. OBU,III,nr.1276.

[8] OBU,III,nr.1437 (5 mei 1258); OBU,III,nrs.1500 (12 juli 1259),nr.1550 (25 juli 1261),nr.1561 (26 februari 1262). Zie ook de Vries 1960,63-64.

[9] OBU,III,nr.1527.

[10] "...notum facimus, quod propter evidentem et urgentem necessitatem structure novi castri Vredelant nominati, quod deliberatione provida nostrorum fidelium et ecclesie nostre Traiectensis pro defensione et munimine fortiori totius terre Traiectensis duximus construendum..."

[11] "...nec sine gravibus expensis, velut apparet ex facto, poterat consummari propter defectum parate pecunie, que de die in diem, de tempore in tempus, sine intermissione per nos vel nuncios nostros usque ad operis incepti consumnationem operariis et labo-

rum consortibus extitit numeranda..."

[12] "...in pecunia per dictos decanum et capitulum nobis integraliter numerata, quam ad utilitatem et commodum nostre Traiectensis ecclesie dictum castrum Vredelant construendo convertimus, ad prebendarum dictorum decani et capituli perpetuo fructus emendandos pure et sincere vendidimus..."

[13] OBU,III,nr.1437. "Et huiusmodi iniurie et exactiones ex illa parte Ysile feria tercia proxima post diem Pentecostes et exista parte Velue Sabbato proximo subsequenti ex utraque parte debent restitui et persolvi."

[14] OBU,III,nr.1532.

[15] OBU,III,nr.1681.

[16] OBU,III,nr.1717: "...quod castrum in Vridelant, quod opere valde sumptuoso construi fecimus, cum omni iure et proprietate, censu arearum dicti loci dumtaxat excepto, in ecclesiam nostram libere transtulimus..."
De grenzen tussen persoonlijk bezit van de bisschop, bezit van de Utrechtse kerk als geestelijke instelling en als wereldlijk vorstendom lijken in deze tijd nog niet erg scherp gedefiniëerd.

[17] Zie noot 10. Ook het grafschrift van de bisschop wijst in deze richting. Zie noot 3.

[18] De nu volgende episode uit de geschiedenis van het Sticht heeft bij uitzondering een grote belangstelling van de zijde der historici ondervonden. Een degelijk overzicht van de feiten is te vinden bij Ketner 1957,1-25. Zie verder Muller 1914,66-104;Berkelbach van der Sprenkel 1923,38-54;Niermeyer 1950,289-293,297-298;Hugenholtz 1966,54-55,60-71. Het nu volgende overzicht is in hoofdzaak op deze literatuur gebaseerd. Alleen speciale gebeurtenissen met betrekking tot Vreeland en controversiële punten zijn afzonderlijk geannoteerd.

[19] Voor de datering van deze opstand zie Oppermann 1909, 211-212,216-223.

[20] Beka, Bruch (ed.) 1973 (caput 74b),221.

[21] OBU,IV,nr.1922.

[22] OBU,IV,nr.1997.

[23] Inderdaad deelt Beka mee, dat Gijsbrecht een tol op de Vecht had ingesteld. Beka, Bruch (ed.) 1973 (caput 75b), 233.

[24] Hugenholtz 1966,66

[25] Of dit argument een voorwendsel was of niet, hangt af van het feit of de elect inderdaad de pandsom had betaald. Hieromtrent valt geen absolute zekerheid te verkrijgen. Uit de bewoordingen van de uitspraak zelf blijkt dat de som op 14 januari 1279 nog niet betaald was maar ook dat het de bedoeling was dat deze som kort hierna betaald zou worden.

"...ende dat men hem [=Gijsbrecht van Amstel] zijne penningen gheve van diin voirscr. huyse, alse zijn brief houdt; ende alse die penningen betaelt zijn, soe zal die heere van Amestelle een jaer blijven op dat huys, ende dat zal wezen naeste jaer".

Gezien de houding van de elect, die binnen het jaar overgaat tot het gebruiken van geweld, lijkt het mij uitermate onwaarschijnlijk dat hij de pandsom tijdens of na deze uitspraak heeft betaald. Beka zegt alleen dat Jan van Nassau het geld had aangeboden, maar dat Gijsbrecht weigerde dit geld te aanvaarden.

"Quapropter episcopus de consilio civitatis et ecclesie Ghiselberto pecuniam exhibens castrum expeciit, sed Ghiselbertus diversas condiciones in contrarium allegans pecuniam accipere rennuit." Beka, Bruch (ed.) 1973 (caput 75b),233.

De enige constructie, waarbij het denkbaar is dat Floris en de elect zich wel op het arbitrageverdrag van 1279 konden beroepen, is dat Jan van Nassau geweigerd had zich aan de uitspraak te houden en na betaling van de pandsom het kasteel onmiddelijk opeiste, wat Gijsbrecht, wel vasthoudend aan het verdrag, dan geweigerd zou kunnen hebben. Waarschijnlijk is een dergelijke gang van zaken echter niet, omdat dan de elect zelf het arbitrageverdrag gebroken zou hebben door gewapenderhand tegen Gijsbrecht op te treden, zodat Floris en hij zich er in 1280 ook niet op konden beroepen, Bovendien is een dergelijke gang van zaken in strijd met de hierboven geciteerde mededeling van Beka. Het is waarschijnlijker dat Floris' optreden vooral gebaseerd is geweest op het verdrag van 26 juli 1279, dat hem de mogelijkheid bood op te treden tegen de "rebellos et malefactores", die zich verzetten tegen de elect. Ketner 1957,14-15, meent, waarschijnlijk terecht, dat hiermee de heren van Amstel en Woerden worden bedoeld, die zich in de ogen van de elect door openlijk tegen hem ten strijde te trekken, tot rebellen hadden gemaakt. De opinie van Hugenholtz 1966,67, en in mindere mate Ketner 1957,15, die wel van mening zijn, dat de elect de pandsom had betaald en dat Gijsbrecht zich tot rebel had gemaakt door het arbitrageverdrag van januari 1279 niet na te komen, deel ik dan ook niet.

[26] Op 3 mei 1280 beleende Floris V Nicolaas van Cats met Schoonhoven "...doe wi laghen vor Vredelant.": OBU,IV,nr. 2030. De oorkonden OBU,IV,nrs.2031 (6 mei),2035 (13 mei) en 2036 (14 mei) zijn alle uitgevaardigd "apud Vredelant". Zie ook Stoke, bk IV, vs. 330-357, Brill (ed.) 1885,I,226-227, Beka, Bruch (ed.) 1973 (caput 75b),235 en Muller (ed.) 1888.

[27] OBU,IV,nr.2062.

[28] OBU,IV,nr.2418.

[29] OBU,IV,nr.2416.

[30] OBU,IV,nr.2432. Vidimus van schout en schepenen van de stad Utrecht (19 juni 1290): "...protestamur, quoad dominus noster Traiectensis electus prefatus, recuperavit et rehabet terram Traiectensem et castra predicta". OBU,IV,nr.2430 (11 juni 1290) is een vidimus van de prior der Predikheren en de gardiaan der Minderbroeders: "...esse in quieta et libera possessione dictorum castrorum suorum ac terre Traiectensis prenominate."

[31] Stoke, bk. V, vs.567-597, Brill (ed.) 1885,28-29. Zie ook Renaud 1954,193-201.

[32] OBU,V,nr.2844. Zie ook Berkelbach 1923,78-79.

[33] OBU,V,nr.2960 (4 november 1298).

[34] Voor de achtergronden en de ontwikkeling van het conflict, zie Berkelbach 1923,86-100.

[35] Berkelbach (ed.) 1937,nr.21. Zie ook Berkelbach 1923, 102-103.

[36] Rekening van Bernd van den Dorenwerde, baljuw van Amstelland betreffende uitgaven voor bisschop Guy van Avesnes, 1305-1307. Smit (ed.) 1924-1939,II,400 vgl. Vooral 413,420.

[37] RAU,BA,inv.nr.398 (2 oorkonden). In inv.nr. 398-2 wordt de verpanding als volgt omschreven:

"...ordinavimus et constituimus nuncios speciales ad requirendum et monendum Wilhelmum de Bronchorst, Johanni de Bare et Suederus de Wissche ac alios qui municitiones et castra scilicet Horst, Stoutenberch et Vredelant detinent ac occupant..."

Regesten bij Muller (ed.) 1918-1920,I,nr.456: een machtiging van de vijf Utrechtse kapittelen aan twee kanunniken om de Gelderse heren aan te zeggen in Utrecht verantwoording te komen afleggen over hun uitgaven. Idem,nr.455 is een vrijgeleide van de bisschop aan de heren voor dit doel. Ook in Berkelbach (ed.) 1937,nr.572. Zie ook Janssen 1990a,122.

[38] Voor het optreden van Jan van Bronkhorst als elect zie Post 1933,95-96. Oorkonden bij Berkelbach (ed.) 1937,nrs. 528 (8 nov. 1322),537-538 (17 nov. 1322),553-558 (kort vóór 30 jan.-27 febr. 1323). Willem van Bronckhorst is heer van Bronckhorst van 1315-1328. Zijn vader, Gijsbrecht wordt vermeld van 1284-1315. De elect Jan van Bronckhorst, proost van Elst en Oudmunster, was diens broer. Zie van Schilfgaarde 1957,67-88, vooral 68-69.

[39] Berkelbach (ed.) 1937,nr.516.

[40] Dit zou tenminste kunnen worden afgeleid uit een oorkonde van 31 juli 1324, waarin Willem van Bronkhorst verklaarde 500 pond te hebben ontvangen van bisschop Jan van Diest en hem verder niet meer lastig te vallen. Berkelbach (ed.) 1937, nr.612. Het zou hier heel goed kunnen gaan om de afbetaling van het pandbedrag aan Willem van Bronkhorst, mogelijk voor de verpanding van Ter Horst. Als dit juist is, is het waarschijnlijk, dat tegelijkertijd ook Zweder van Wisch is afbetaald en Vreeland is gelost.

[41] van Mieris (ed.) 1753-1756,II,445-446;Berkelbach (ed.) 1937, nrs.793-794.

[42] Voor de "uitverkoop" van de bisschoppelijke goederen zie Muller 1900,7-21.

[43] Enklaar 1922,68-78, Enklaar 1930 en Maris 1954,103-135 voor de maarschalksambten; Eiken 1974,135-138, ter Kuile 1945,33-

35, ter Kuile 1966,91-95 en van Kalveen 1974,20-39 voor de drostambten; Janssen 1977,153-154 voor de koppeling van de drost- en maarschalksambten aan de bisschoppelijke kastelen; Muller 1889-1891 (ed.) I,96-100,229-230 voor Wouter van Oudshoorne op Vreeland.

[44] De rekeningen van Florens van de Boechorst van 22 november 1342 - 22 juli 1346 zijn uitgegeven door Hamaker (ed.) 1875-1878,I,257-454. De rekeningen, lopend van 22 juli 1346-13 december 1347 in ARA, GR, Rek.Inv.nrs. 2883-2884. Voor de kosten van de bezetting, zie Hamaker (ed.) 1875-1878,I,351.

[45] "Item van 4 bande gheleyt om die bussen, elc stic 16 d., maect 5 sc. 4 d." en "Item van 8 naghelen, elc stic 10 d. , maect 3 sc. 4 d." Beide posten uit de rekening, lopend van 14 jan. 1346-22 juli 1346. Hamaker (ed.) 1875-1878,I,435. Hamaker dateerde deze rekening verkeerd. Als het hier inderdaad gaat om vuurgeschut, dan zijn dit de oudste, mij bekende vermeldingen van vuurgeschut in de Nederlanden. Voor zover tot nu toe werd aangenomen, werd het vuurgeschut in de Noordelijke Nederlanden voor het eerst gebruikt in Deventer in 1348 en in 1351 in het Grafelijk Hof in Den Haag. Kuipers 1869-1874, I,168-172; van der Sloot 1964,100-101. Het gebruik van vuurgeschut in Vreeland is, zonder bronvermelding en met een foutief jaartal, gesignaleerd door van Reyen 1965,77-78. Voor een overzicht van het gebruik van het oudste vuurgeschut elders in Europa, zie Partington 1960,97-124.

[46] Rutgers 1970,41,46.

[47] Rutgers 1970,98.

[48] Matthaeus (ed.) 1689,286-287; Wagenaar 1790-1796,III, 287,305-306; van der Monde 1837,83 en van der Heijden 1913, 242 vgl.

[49] ARA, GR, Rek.,Inv.nr. 3725. Rekening van de baljuw Hendrik van Heemskerk, 13 maart - 15 december 1351; Idem, Inv.nr. 2885, Rekening van rentmeester Heynric Jansz., 2 maart 1351-16 december 1351.

[50] Idem, Inv.nr. 3725. Zie ook Ter Gouw 1879-1893,II,10.

[51] "Maer waer dat zake, dat wy bynnen dien halve jaere voirsz. dat voirsz. huys the Vredelant den Bisscop enter stadt van Utrecht voirsz. nyet gheleveren en konden, soe mochten zy hoer ghevangen schatten, behoudelick der zoene, ende nochtants zellen wy verbonden zyn hem dat huys the leveren, alse wys machtich zyn om alsulcken gelt, alse voirsz." Van Mieris (ed.) 1753-1756,II,791-793. Van deze vrede bestaan twee vrijwel gelijkluidende versies, de eerste afgekondigd door graaf Willem (15 mei), de tweede door bisschop Jan van Arkel (15 juni). Zie ook Rutgers 1970,70.

[52] Van Mieris (ed.) 1753-1756,II,805.

[53] Van den Bergh (ed.) 1842-1847,I,234-235.

[54] Als vermoeden wordt deze conclusie ook geuit door Waller Zeper 1914,353. Behalve voor Vreeland staat dit ook vast voor het kasteel Geertruidenberg, dat in 1352 door Jan van Noordeloos namens graaf Willem werd belegerd. De bezetting onder leiding van Philips van Polanen gaf zich op lijfsbehoud over, waarschijnlijk kort na 19 augustus 1352. ARA, Leenkamer, Inv.nr.31,fol.10vso-11vso. De eigenlijke acte van overgave is ongedateerd, maar een wapenstilstand die aan de overgave vooraf ging, liep af op O.L.V. dag Assumptionis (19 augustus).

[55] ARA,GR,Inv.nr.3726,fol.14-14vso. De post over de onderhandelingen van Heer Gerrit van Heemskerk is ongedateerd, maar hij staat tussen twee posten van Donderdag na St.Odulfsdag (14 juni) en Vrijdag na St. Margarethen (20 juli), terwijl alle wel gedateerde posten elkaar in een strict chronologische volgorde opvolgen.

[56] Van Mieris (ed.) 1753-1756,II,810-811.

[57] Rutgers 1970,98 meent dat dit zelfs in 1371 nog niet het geval was, Hij verklaart echter niet, hoe het dan mogelijk is dat de bisschop in 1363 in het bezit is van het kasteel. Van wie het kasteel ook gelost is, het zal zeker niet overgedragen zijn zonder de voorafgaande of gelijke betaling van de pandsom.

[58] Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738,III,247. Dezelfde mededeling ook door Buchelius (ed.) 1643,255,noot hh, waarschijnlijk gebaseerd op dezelfde bron. Vergelijk ook de Latijnse continuatie op de kroniek van Beka, Bruch (ed.) 1973,Continuatie V,332,r.1-3, waar dezelfde mededeling voorkomt, echter zonder vermelding van de grootte van het bedrag, maar wel met de toevoeging dat de burgers van de stad Utrecht de bisschop geholpen hadden de som op te brengen, Zie ook Ibidem,334,r.16. Dat de Vermeerderde Beka een bedrag vermeldt van 7000 pond in plaats van 6500 pond, kan natuurlijk te danken zijn aan ons onbekende latere onderhandelingen, maar het kan ook het gevolg zijn van een vergissing, omdat de Vermeerderde Beka wel meer onnauwkeurig is in de grootte van bedragen. Zo noemt hij als het oorspronkelijk bedrag, waarvoor Jan van Diest het kasteel aan de graaf verpandde, 3600 pond in plaats van 3700 pond. Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738,III,264.
Helaas geven de rentmeesters- en baljuwsrekeningen van Amstelland en Waterland over de periode 25 oktober 1352- 17 november 1356 (ARA,GR,Inv.nrs. 2887-2889,3727) geen enkele informatie over het kasteel Vreeland. Misschien hangen de onderhandelingen, die de baljuw van Kennemerland en Westfriesland op 28 juli 1353 te Ysselstein voerde over het kasteel Vreeland met de heer van Ysselstein, heer Jan van Bloemenstein en de baljuw van "Aemstelredamme", met deze overdracht samen: ARA,GR,Inv.nr.3687,fol.15.
De mededeling bij Ter Gouw 1879-1893,II,16 dat heer Florens van de Boechorst zich in juli 1352 uit de voeten maakte en de bezetting het slot overgaf, berust waarschijnlijk op een verkeerde interpretatie van de in noot 55 aangehaalde post uit de baljuwsrekening.

[59] ARA, Leenkamer, inv.nr.19,fol.27 vso en inv.nr.26,fol.18.

[60] Van Mieris (ed.) 1753-1756,II,259.

[61] Voor de betrokkenheid van het Domkapittel, zie ARA, Leenkamer,inv.nr.19,fol.27 vso; voor de betrokkenheid van de stad Utrecht, vergelijk de expliciete mededeling bij de Latijnse continuator op Beka (noot 58), de klacht van Albrecht in 1371 (noot 60), het citaat in noot 62, waar de stad en de bisschop op gelijke voet worden behandeld en de oorkonde uit 1363 (zie noot 65).

[62] van Mieris (ed.) 1753-1756,III,1:

"... Voert so sell die Biscop voirsz. ons betalen alsoe veel gelts, alse wy hem betughen moghen mit opene brieven, off mit wittaftigen tughen betughen, dat men ons schuldich wesen mach, ruerende van den huse the Vredelandt. Ende wes hy, ende zyn stadt betuyghen moghen, dat zy ons selven betaelt hebben, off den ghenen, dies ghewaert was myt onsen brieven dat gelt t'ontfaen".

[63] Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738,III,264-265, die hiermee de oorspronkelijke verpandingsbrief uit 1327 bedoelt. Uit de scheidsrechterlijke uitspraak van 1371 blijkt echter, dat Albrecht zich zeker ook baseerde op het vredesverdrag van 1351.

[64] van Mieris (ed.) 1753-1756,III,259-260; Muller (ed.) 1896,nr.369; Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738,III, 264-265.

[65] Matthaeus (ed.) 1689,288-289; Muller (ed.) 1896,nr.310.

[66] van Mieris (ed.) 1753-1756,III,239-240; Muller (ed.) 1896,nr.359; zie ook de Latijnse continuatie op Beka, Bruch (ed.) 1973,334. Als oorzaak van de schulden , die tot de verpanding hadden geleid, noemt de bisschop in zijn oorkonde behalve de schulden, die hijzelf had moeten maken, vooral ook de schulden, die bisschop Jan van Arkel voor hem achtergelaten had.

[67] Muller (ed.) 1896,nr.366; GAU,AS I,Inv.nr.30,fol.75vso- 77vso.

[68] Ibidem. Dat de aanstelling van de maarschalk en de kastelein minstens met goedkeuring van Zweder plaatsvond, blijkt ook uit de oorkonde zelf: "Wi Zweder...maken cont allen luden...dat wi dien maerscalc die de stat van Utrecht gheset heeft ofte namaels zetten zel *bi onsen goetduncken*..."(cursivering van mij. H.J.).
In de oorkonde wordt verder niet vermeld dat Zweder aan de stad het gehele bedrag had terug betaald. Zweder beperkt zich tot de mededeling dat, als de stad of de bisschop hem de geleende som willen terug betalen, "...dan zellen wi opboeren also veel ghelts alse wi der stat voersz. betaelt hadden mitten belope van der pensi ende tymmeringhe, nader tijd dat wijt aenghenomen hadden."
Uit het verdrag, dat de bisschop zelf op 18 augustus 1375 met Zweder sloot, blijkt dat in elk geval op dit ogenblik de stad aan Zweder het totale bedrag, dat ze zelf in 1369 aan de bisschop had geleend, namelijk 1736 mark zilver, vermeerderd met 3500 pond aan achterstallig salaris, schuldig was: Matthaeus (ed.) 1689,290. Dezelfde toestand gold nog steeds in 1379, toen bisschop Flo-

rens van Wevelinkhoven verklaarde dat Zweder het maarschalksambacht en het kasteel "...nu onder heeft als van zulc gelt, alse onse stad voorsz. daar op geleent hadde": Matthaeus (ed.) 1689,289.

[69] GAU,AS I,Inv.nr.30,fol.76.

[70] Matthaeus (ed.) 1689,292-293.

[71] Ibidem,293; Muller (ed.) 1896,nr.384. De geijkte opvatting (zie bijv. van der Heijden 1913, 245), die terug gaat op de Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738,III,266, dat de nieuwe bisschop Arnold van Hoorne in 1371 zijn neef Zweder van Abcoude Vreeland in pand gaf, kan dus niet juist zijn, omdat Jan van Virnenborch pas op 23 juni 1371 overleed en de overeenkomst van Zweder met de stad reeds dateert van 14 februari 1371, terwijl Arnold van Hoorne pas in september 1371 zijn ambt kon aanvaarden. Zie Post 1933,108-116 en Post 1957,I,264-266.

[72] van Mieris (ed.) 1753-1756,III,289-290.

[73] Zie bijv. Struick 1968,83. Deze opinie gaat waarschijnlijk terug op Suffridus Petrus in: Buchelius (ed.) 1643,145.

[74] van Mieris (ed.) 1753-1756,III,305-307; Muller (ed.) 1896,nr.398.

[75] Matthaeus (ed.) 1689,289-290; Muller (ed.) 1896,nr.405.

[76] Matthaeus (ed.) 1689,290-291; Muller (ed.) 1896,nr.406.

[77] Matthaeus (ed.) 1689,289; Muller (ed.) 1896,nr.424 (30 oktober 1379). Bisschop Florens kon het eigenlijke bestuur over het bisdom pas rond de 20e oktober gaan uitoefenen. Zie Post 1933,117.

[78] van Asch van Wijck (ed.) 1853, 130. Op St.Vitusdag (10 oktober) werd Willem van Mijnden door het Utrechtse stadsbestuur opgedragen "dat hi totten huze wel zien zoude" (Ibidem,133). Waarschijnlijk tussen 2 en 6 november (Allerzielendag en St.Willibrordsavond) eiste Zweder van Abcoude het huis op (Ibidem,136). Op St.Barbarenavond (3 december) blijkt Willem "de lude van Abcoude" gevangen genomen te hebben. Toch is het niet helemaal duidelijk wat er precies is gebeurd. Op Donderdag na St.Gallendag (18 oktober) werd een bode gezonden naar Willem van Mijnden, "dat hi naernsteliken ende wel zien zoude totten huze, doe de ruminghe was van den heer van Abcoude, alse van den huze over te gheven" (Ibidem,132). Hieruit zou men kunnen opmaken, dat Zweder van Abcoude het huis overgaf aan Willem van Mijnden op 18 oktober, waarna hij dan echter enige weken later het kasteel weer zou hebben opgeëist! Zie verder Ibidem,116-117,120,132-133,134,139.

[79] Muller (ed.) 1918-1920,I,nr.1047; Muller (ed.) 1896, nr.137; RAU,BA,Inv.nr.137 (charter in slechte staat); GAU, AS I,Inv.nr.418. Zie ook Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738,278-279 en de Latijnse continuatie op Beka, Bruch (ed.) 1973,Continuatie V,342,r.41.

[80] Muller (ed.) 1896,nr.431; GAU,AS I,Inv.nr.417.

[81] 22 februari 1388: Muller (ed.) 1918-1920,I,nr.1111; RAU, BA,Inv.nr.137.

[82] Muller (ed.) 1918-1920,I,nr.1113; RAU,BA,Inv.nr.380.

[83] Muller (ed.) 1891,nrs.630-631; RAU,Archief Kapittel St.Pieter, Inv.nrs.1204-1205;RAU,Archief Kapittel Oudmunster, Inv.nr. 2620. (Charters 12 en 14 april 1393).

[84] Muller (ed.) 1896,nr.698; GAU,AS I,Inv.nr.455. Zie ook Burman 1750-1754,I,309.

[85] Janssen 1977,147-157.

[86] Zie Post 1933,126-153.

[87] GAU,AS I,Inv.nr.587. Kameraarsrekening 2 februari 1427-2 februari 1428,fol.60 (Pasen viel in 1427 op 20 april),fol. 62vso, 67vso,74vso. Zie ook Burman 1750-1754,I,339.

[88] GAU,AS I,Inv.nr.630: Schutmeestersrekening 1428,fol.94 vso, 111vso.

[89] GAU,AS I,Inv.nr.587: Kameraarsrekening 2 februari 1429 - 2 februari 1430, fol.89vso,90,92vso.

[90] Ibidem,fol.43 vso: "Item gegeven by bevele onser overster voir een zulveren schale die woech XVI loot die den heren van Duytschenhuys of geleent was doe onze overste mit onsen heere den postulaet mittes hertogen rade van Borgoingen opten huze tot Vredelant te dage waren ende tezamen aten dair se over maeltijt verloren wert cost 36 lb 13 sch. 4 d."

[91] Ibidem,fol.43. Vergelijk ook fol.64vso,65,68. Het is mogelijk dat enige maanden later de tresorier Boudewijn van Zwieten de onderhandelingen in Vreeland heeft voortgezet, want op 31 mei kreeg deze een geleidebrief om naar Vreeland te komen: Ibidem,fol.97.

[92] Ibidem,fol.98,102vso.

[93] Ibidem,fol.49vso,50vso,73vso,74,76,77,83vso.; voor de vredesverdragen van 1430 zie Muller (ed.) 1918-1920,II,nrs. 2628,2631.

[94] Enklaar 1922,181,203.

[95] Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848,I,164.

[96] Tenhaeff (ed.) 1920,66-67; GAU,AS I,Inv.nr.626: Kameraarsrekening 1481-1482,fol.31vso,36vso..

[97] Tenhaeff (ed.) 1920,82-83; GAU,AS I,Inv.nr.626: Kameraarsrekening 1482-1483,fol.55vso.

[98] De volgende post uit de Utrechtse Kameraarsrekening, lopend van St.Pancras (12 mei) 1482- 2 februari 1483 kan hierop wijzen: "Item gegeven Heyl van Leuuen van enen die gescoten wart voir Vrelant daer hij an starf geheten Zweer die Vreess 3 gl. 2 st. maken 15 lb 15 sch": GAU,AS I,Inv.nr.626,fol.20vso.

[99] ARA,GR,Reg,Inv.nr.4,fol.30vso. Dit afschrift heeft als datum 5 oktober 1483. Scheltema (ed.) 1866-1874,I,107 noemt als datum echter 14 september 1483.

[100] Muller (ed.) 1918-1920,II,nrs.4680-4681,4684,4687-4689.

[101] Janssen 1977,150.

[102] Achtereenvolgens waren dit Goert de Coninck 1502-1518, Johan van Renesse van Wulven de Jonge 1518-1520, en Jacob van Mijnen van Amstel 1520-1523. VORG (ed.) 1872,273-275, 363-365, 389-390, 467-469, 472-473; RAU,BA, Inv.nr. 375, fol. 35 vso,70-70vso,29vso,75vso-76,96.

[103] "...quod domus sive castrum de Vredelant esset omnino desolatum et inhabitabile...": Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848,I,5. Anthonis van Mijnden woonde waarschijnlijk op het kasteel Abcoude, want het verslag van de kanunniken, die Anthonis hadden bezocht, droeg tot titel "Relatio deputatorum in Abcoude".

[104] Hortensius 1642,110; de Geer 1851,59. Zie ook Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848,I,29.

[105] Zie ook bij de geschiedenis van Ter Horst en Abcoude (nog ongepubliceerd). Voor Ter Eem zie Janssen 1981, 309.

[106] ARA,Ambtenaren Centraal Bestuur,Inv.nr.469.

[107] Idem,Inv.nr.492.

[108] Annales hactenus inediti Nonnarum ad Biltam ad Ann. 1528, in: Matthaeus (ed.) 1740,137; Henricae ab Erp, Annales Vernaculi in: Matthaeus (ed.) 1738,I,108; Hortensius 1642, 110.

[109] RAU,Rechterlijke Archieven,Inv.nr.379-2,fol.72. In de rekening over 1529 (Idem,Inv.nr.397-1,fol.29) wordt waarschijnlijk, hoewel enigszins cryptisch uitgedrukt, hetzelfde bedoeld.

[110] Idem,Inv.nr.379-4 (1535),fol.31vso.

[111] "...dat hij gehouden es binnen die voorschr. zes jaren te effenen die huevelen van den selven huyse": Idem,Inv.nr.379-8 (1543),fol.36. Bij de eerste afrekening met Gerijt staat deze voorwaarde er in een latere hand bijgeschreven: Idem, Inv. nr.379-7 (1541),fol.42vso. Zie ook Idem,Inv.nr.379-6 (1540), fol.23.

[112] Idem,Inv.nr.379-11 (1547),fol.37; Inv.nr.379-21 (1563), fol.52 vso en alle tussenliggende jaren.

[113] J.A.F.Backer in "Het Nieuws van Loenen", 1 mei 1909. Het is mij niet gelukt deze gegevens in de resoluties van de Staten en Gedeputeerde Staten terug te vinden. Desondanks lijken ze mij wel betrouwbaar.

[114] RAU,Archief Staten van Utrecht,Inv.nr.232-18: Resolutie 17 maart 1631. Idem,Inv.nr.232-39: Resolutie 4 mei 1680. Matthaeus (ed.) 1689, 296-301. Maris 1952, 370-373.

[115] J.A.F.Backer in "Het Nieuws van Loenen", 1 mei 1909. Archief Slot Zuilen,Inv.nrs.819,826,836. Het laatste nummer betreft het bestek van de werkzaamheden van de timmerman. In het bestek, bestaande uit 23 artikelen met een kostenraming van 1800 gulden, worden de volgende vertrekken en elementen genoemd (de nummers 1-8 op de begane grond, de nrs. 8-14 op de verdieping):

1. "Ondert salet" (7 balken en een planken vloer, een haardstede waarop de schoorsteen)
2. "Onder de slaapcamer" (6 balken en een planken vloer) en "De 2 andere kleijne camertjens" (planken als ondergrond voor stenen vloer)

3. "Ondert voorhuijs" (9 balken als ondergrond voor een grenen planken vloer)
4. "Rontom in de kelder" (10 vierkante ramen)
5. "Onder inde onderste vertrecken" (6 deursponningen)
6. "Inde coockkeucken" (1 schoorsteen)
7. "Een behoorlijcke trap"
8. Op de "verdieping" "een voordeurraampt"
9. "Noch 10 raamten" van hetzelfde formaat
10. "Boven de de 2 camertjens" "...moet een soldertjen coomen"
11. "Op dese slaapcamer" (8 balken)
12. "Bovent voorhuijs salmen maacken een wentel ende een bordestrap tot aende solder"
13. "Bovent voorhuijs" (4 balken)
14. "Bovent salet" (2 balken "met een reveelhout")

De artikelen 15-23 van het bestek bevatten de voorschriften voor het maken van een lijst rond het huis, de vervaardiging van "...4 heelen met 4 halve gebinten, wel in malcanderen gewrocht", 4 hoekgebinten, een gording rond de gebinten, 4 schaarbinten op deze gebinten, de bespanning van de kap, de schoorsteen, een raam in de voorgevel en 8 deursponningen.
Met dank aan baron van Tuyll van Serooskerken, die mij toestond deze archiefstukken te gebruiken.

Wordt vervolgd.

Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca.1258 - ca.1700

II De bouwgeschiedenis

DOOR

HANS L. JANSSEN

1. Het terrein

Het terrein van het kasteel Vreeland ligt aan de oostzijde van het dorp, oorspronkelijk stadje, Vreeland, oostelijk van de Vecht (kaartblad 31F, coördinaten 131.17/471.36). Op de oudste kadastrale kaart uit ca. 1820 (afb. 2) is het terrein genummerd 368 nog duidelijk zichtbaar als een rechthoek, gelegen binnen een dubbele gracht (nrs.363-364). Het terrein lag in zijn geheel binnen de grachtengordel die het stadje omringde.

Sinds het begin van de negentiende eeuw heeft het terrein enige veranderingen ondergaan. Maar desondanks zijn de hoofdzaken wel herkenbaar gebleven. De binnengrachten zijn gedempt, en vrijwel de gehele zuidelijke buitengracht en het grootste gedeelte van de zuidoostelijke buitenwal zijn verdwenen door de aanleg van de provinciale weg Haarlem-Hilversum (afb. 3). Het eigenlijke kasteelterrein, dat thans in gebruik is als voetbalveld, is echter sinds de laatste slopersactiviteiten uit het begin van deze eeuw, intact gebleven. In dit terrein, waarvan de totale afmetingen thans ongeveer 150 x 100 m. bedragen, zijn de gedempte eigenlijke slotgracht en aangrenzende wal ("cingel") (nrs. 365-366), nog duidelijk waarneembaar, terwijl de onregelmatigheid in het midden doet vermoeden, dat er misschien nog fundamentresten onder het maaiveld aanwezig zijn. Zo kon men in 1918 bij laag water op de hoeken van het eigenlijke kasteelterrein nog fundamentresten bespeuren.[116]

Dat de fundamenten nog grotendeels aanwezig zijn, bleek ook bij een archeologische veldverkenning d.m.v. grondboringen, uitgevoerd in oktober 1978, onder supervisie van de provinciale archeoloog drs. W.J.van Tent, door 21 leerlingen van de R.K.-scholengemeenschap Laar en Berg te Laren (N.-H.). In grote lijnen bevestigden de resultaten van deze grondboringen (afb. 4) de juistheid van de hierna te bespreken plattegrond uit 1653.[117]

De ligging van de voorburcht valt niet met absolute zekerheid te bepalen. Het is niet waarschijnlijk dat ze ten zuiden of ten oosten van de hoofdburcht gezocht moet worden, omdat ze in dat geval buiten de stadsbuitengracht zou hebben gelegen. Dientengevolge komt alleen een ligging ten noorden of ten westen van de hoofdburcht in aanmerking. Het terrein, dat op de kadastrale kaart ten noorden van de hoofdburcht ligt en ongeveer de vorm heeft van een rechthoekige driehoek (nrs. 205-206), aan de oostzijde afgesloten door de stadsbuitengracht, is dan de meest waarschijnlijke lokatie.

Het kasteelterrein is niet geclassificeerd als een archeologisch monument, hoewel de wetenschappelijke waarde groot is. Wel moeten we er rekening mee houden, dat de verschillende zeventiende- en achttiende-eeuwse activiteiten op het terrein enige schade hebben aangebracht aan het middeleeuwse metselwerk en woonniveau. Niettemin ziet het er naar uit, dat de fundamenten van het middeleeuwse kasteel nog steeds in de ondergrond aanwezig zijn.

2. De plattegrond

Het kasteel Duurstede, het kasteel Ter Eem en het kasteel Vreeland zijn de enige drie bisschoppelijke kastelen in het Nedersticht waarvan een volledige plattegrond bestaat. Tussen het tot stand komen van deze plattegronden bestaan echter zeer grote verschillen. De plattegrond van het kasteel Duurstede is het resultaat van een archeologisch onderzoek, die van Ter Eem bevindt zich op een ontwerptekening van nieuwe verdedigingswerken uit ca. 1530. De plattegrond van het kasteel Vreeland danken we echter aan een uiterst merkwaardig zeventiende-eeuws document, dat thans berust in het archief van kasteel Zuilen (afb. 5).[118] Het is een waterverftekening op perkament, met de afmetingen 26 x 30 cm. De tekening draagt het jaartal "A° MDCLIII" (1653). Een zevenregelig Latijns opschrift deelt onder andere mee, dat het kasteel na de afbraak door Karel V

> "...e fundamentis refectum fuit a° 1653 a Generosissimo ac Nobilissimo D^no^ DD Gerardo Baro de Rheede, Toparcha de Nederhorst, Domino oppidi Vreedeland etca..."

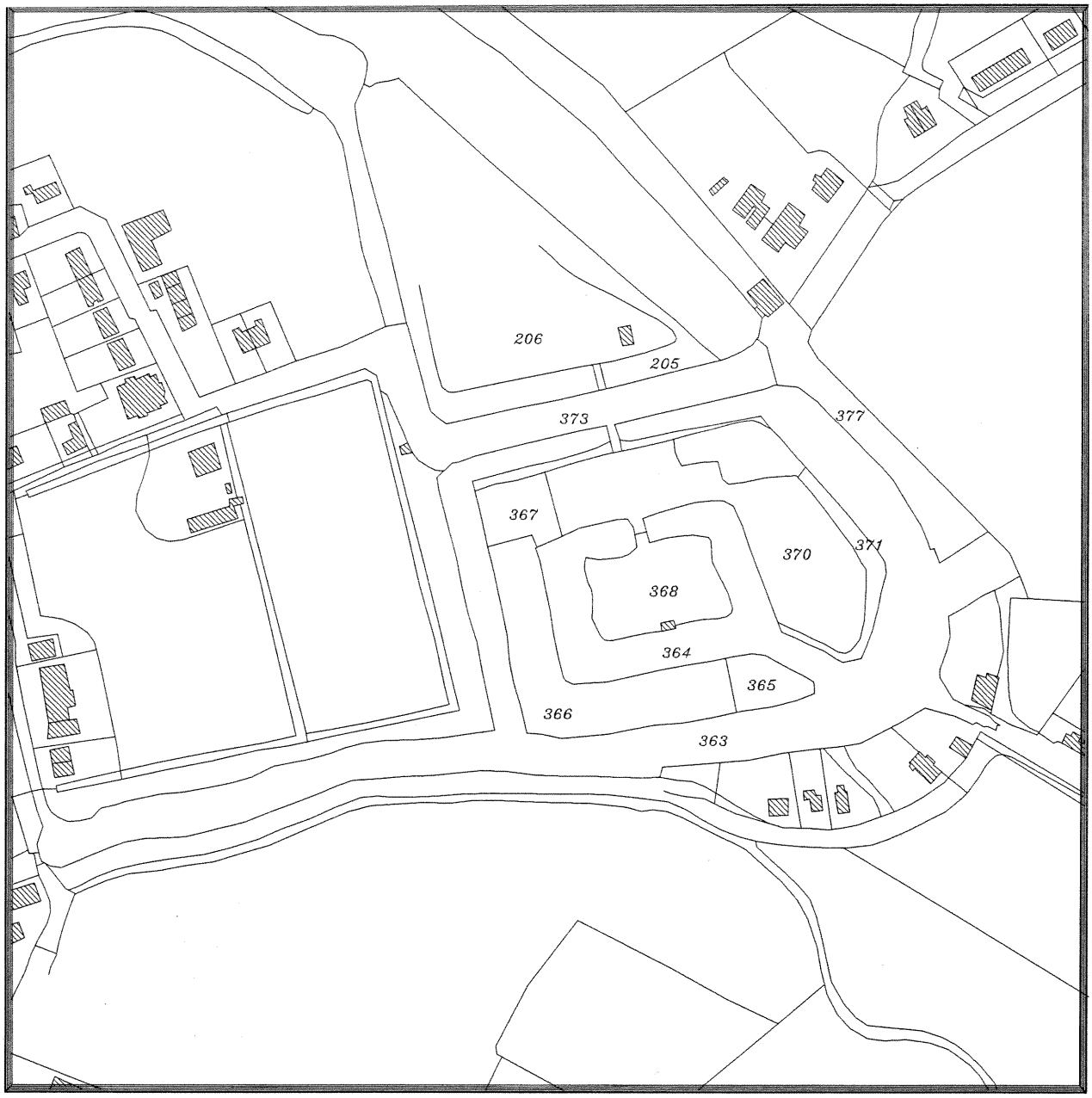

2. Oudste kadastrale situatie van het kasteel Vreeland ca. 1820.
Tek. Ir R.J.W.M. Gruben.

Dit "herstel op de oude fundamenten" is echter een enigszins weidse omschrijving voor wat er in feite is gebeurd. Verder dan het opgraven en optekenen van de oude fundamenten is men namelijk niet gekomen. Waarschijnlijk kan deze opgraving gedateerd worden kort nadat heer Gerard van Reede op 27 februari 1653 de erfpacht van het kasteelterrein van de kerkmeesters van Vreeland had overgenomen.

De vraag naar de betrouwbaarheid van deze plattegrond hangt ten nauwste samen met de motieven van Gerard van Reede om deze opgraving te ondernemen. Hierover valt echter geen absolute zekerheid te verkrijgen. Vast staat alleen dat de heren van Reede in de zeventiende eeuw veel belangstelling voor Vreeland hebben gekoesterd (zie pp. 43-44). Verder mag worden aangenomen dat de heren van Reede inderdaad van plan zijn geweest op de oude fundamenten een nieuw kasteel te bouwen. Een streven naar statusverhoging zal hier misschien niet vreemd aan zijn geweest. De dikwijls geuite veronderstelling dat het de heren van Reede er vooral om te doen is geweest Vreeland tot een ridderhofstad te laten verklaren om op deze wijze een vertegenwoordiging in de Ridderschap van de Staten van Utrecht te verkrijgen, lijkt mij niet zo erg waarschijnlijk omdat Gerard van Reede tijdens de opgraving nog in het bezit was van de

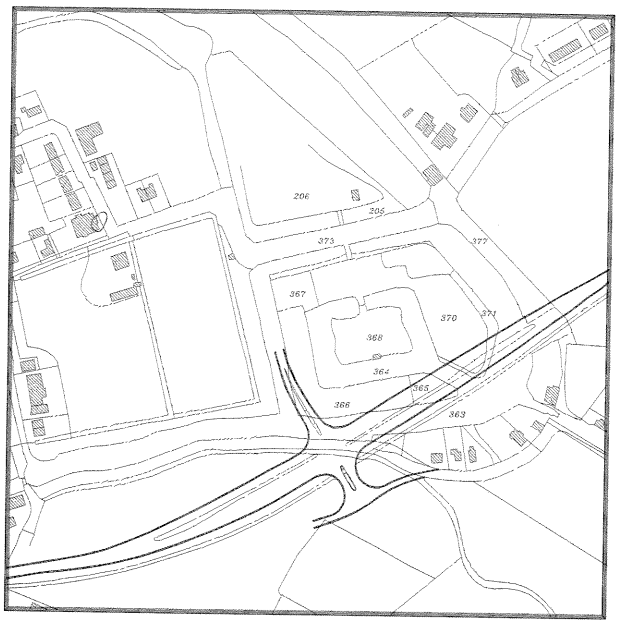

3. Oudste kadastrale situatie van het kasteel Vreeland (ca. 1820), waarover de huidige weg Haarlem- Hilversum is geprojecteerd, waaronder het zuidoostelijke gedeelte van het kasteelterrein is verdwenen. Tek. Ir. R.J.W.M. Gruben.

ridderhofstad Nederhorst, die hem al van een plaats in dit college verzekerde.[119] De opinie dat de plattegrond de fundamenten zou afbeelden van een nieuw kasteel, dat de heer van Reede van plan was te bouwen, is in elk geval onjuist, omdat de begeleidende tekst bij de plattegrond duidelijk spreekt van het middeleeuwse kasteel Vreeland dat door de heer van Reede "... e fundamentis refectum fuit." Bovendien maken de grondslagen eerder de indruk dat we te maken hebben met een middeleeuws dan met een zeventiende-eeuws gebouw. De conclusie kan dus luiden, dat de in 1653 getekende plattegrond de fundamenten afbeeldt van het middeleeuwse kasteel Vreeland. Het is natuurlijk wel mogelijk dat men niet alle verschijnselen even goed begrepen heeft.

De plattegrond van het kasteel toont een zeer regelmatig rechthoekig gebouw met vier ronde torens op de hoeken en een zeer zware vierkante toren, die misschien de rol van donjon vervult, in de rechter korte zijde. De ingang bevond zich waarschijnlijk in de tegenoverliggende zijde in een kleinere vierkante toren. De binnenbebouwing vertoont de bekende L-vorm, waarbij de ridderzaal waarschijnlijk aan de lange zijde (bovenzijde) is te situeren. Een zeer ruime binnenplaats, waarin zich alleen een ronde waterput bevindt, rondt het gehele complex af. De globale betrouwbaarheid van deze plattegrond is bevestigd door de resultaten van de veldverkenning in 1978 (afb. 4). Tevens konden bij deze gelegenheid de globale afmetingen van het kasteel worden vastgelegd: ca. 43 x 29 m. (inclusief de hoektorens). De globale diameter van de ronde hoektorens was ca. 8.40 m. Tevens bleek uit de verkenning, dat de globale oriëntering van de zeventiende-eeuwse plattegrond het noorden aan de bovenzijde heeft.[120]

Ook in details maakt de plattegrond een betrouwbare indruk. Zo is het bijvoorbeeld niet vreemd, dat de ronde hoektorens aan de binnenzijde open zijn. Waarschijnlijk waren zij, zoals dikwijls in de Middeleeuwen, op een hoger niveau wel gesloten. Hetzelfde geldt voor de opening van de poorttoren aan de binnenzijde. Waarschijnlijk bestond de doorgang uit een gewelfconstructie en was het muurwerk aan de binnenzijde pas op de eerste verdieping gesloten. De inhammen in het muurwerk naast de poorttoren kunnen wijzen op een weergang op bogen. Wel zouden we dan verwacht hebben, dat men ook bij de massieve muur aan de onderzijde van de tekening deze constructie toegepast zou hebben. Een ander detail dat vertrouwen wekt, is het feit, dat de muur van de grote vierkante toren aan de rechterzijde opvallend dikker is aangegeven dan de aangrenzende ringmuur. Dit feit, gevoegd bij de wijze waarop deze toren in de omliggende bouwdelen is opgenomen, kan er op wijzen dat deze toren een ouder fragment is, dat in een nieuwere aanleg, een rechthoek met vier ronde hoektorens, is opgenomen.

Wanneer we de rechthoek, die deze plattegrond vormt, in het rechthoekig terrein, zoals de oudste kadastrale kaart die te zien geeft, proberen in te passen, dan is één ding met één oogopslag duidelijk. De ingang, die bij het middeleeuwse kasteel onmiskenbaar in de linker korte zijde heeft gelegen, kan niet dezelfde zijn als de toegang tot het terrein, zoals de kadastrale kaart die laat zien. Als we aannemen, dat de toegang tot het gehele kasteelterrein, ook in de Middeleeuwen, ongeveer op de plaats heeft gelegen waar zich ook in 1820 de toegang bevond, dat wil zeggen aan de noordzijde, dan kunnen we de middeleeuwse toestand als volgt reconstrueren. Men kwam, komend

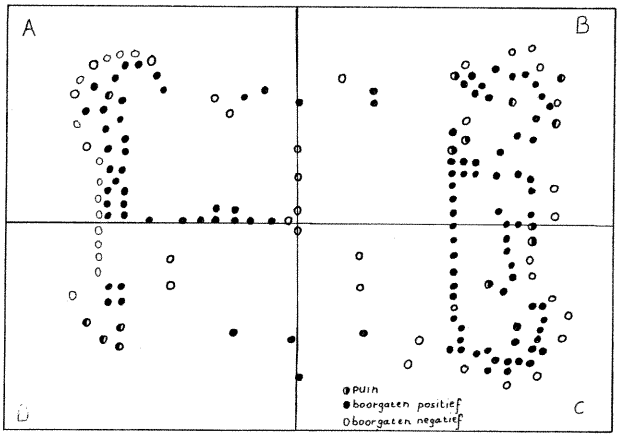

4. Resultaat van de grondboringen op het kasteelterrein van Vreeland door leerlingen van de R.K.-scholengemeenschap Laar en Berg te Laren (N.-H.) in 1978. Naar Anoniem z.j. [1979],10.

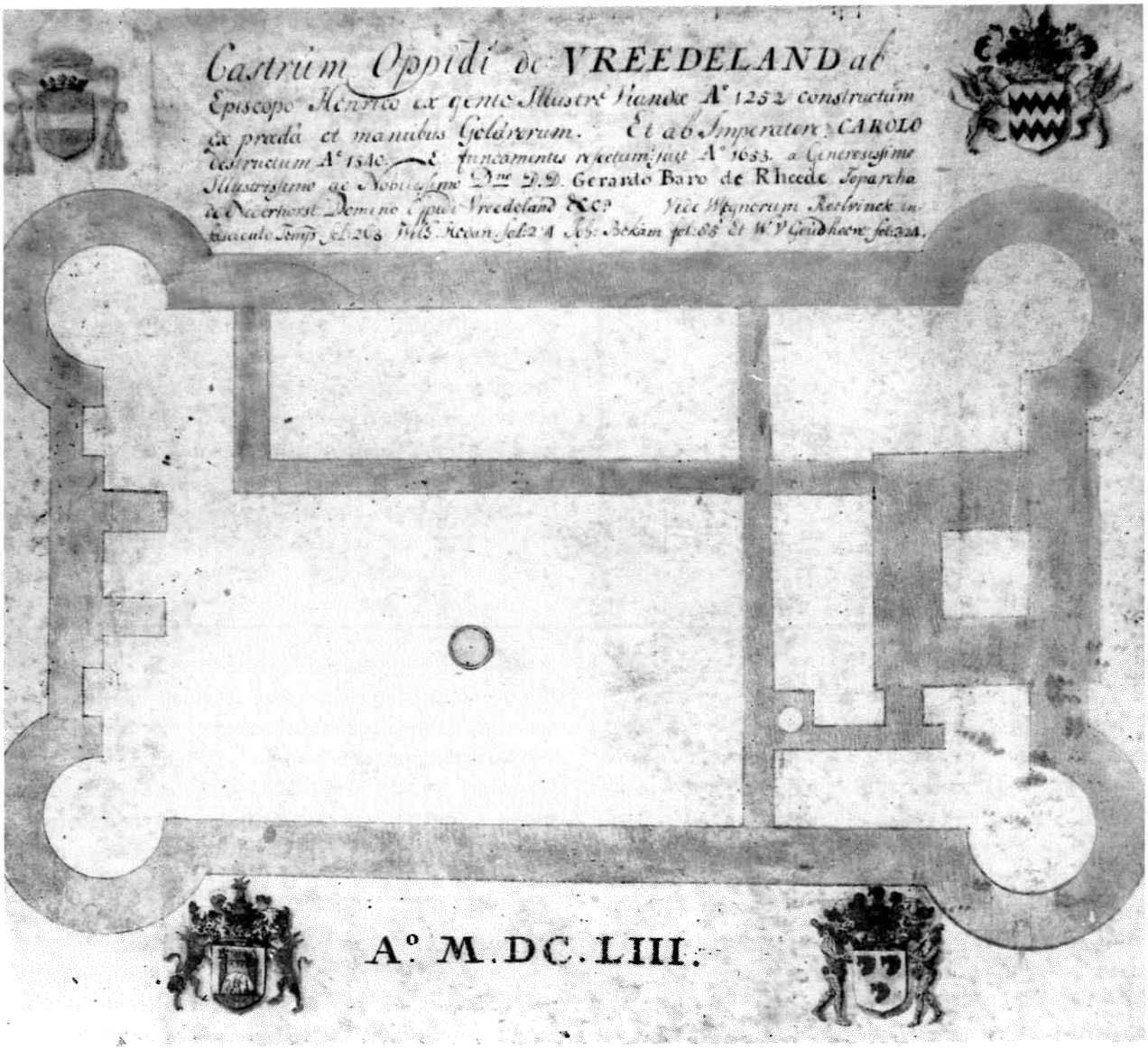

5. Plattegrond van de opgegraven fundamenten van het kasteel Vreeland, 1653. Waterverftekening op perkament, 26x 30 cm, Kasteel Zuilen. Foto W.H.M. Bouts.

uit de poorttoren, eerst op de wal, die rond het gehele kasteel lag, sloeg dan rechtsaf, ging vervolgens de wal voor een kwart rond en kwam dan pas bij de toegang tot het gehele terrein. Dit berust op een zeer algemeen verdedigingsprincipe. De eventuele aanvaller moest een eind rond het kasteel marcheren, voordat hij de ingang bereikte, zodat de wachters hem voortdurend onder schot konden houden. Dit betekent dus dat na de opgraving van de fundamenten in 1653 de ingang verplaatst is naar de plek waar hij zich in 1820 nog bevond: voor het gemak in het verlengde van de toegang tot het gehele terrein.

3. Afbeeldingen

We beschikken niet over contemporaine afbeeldingen, die met zekerheid het kasteel Vreeland afbeelden. De oorzaak hiervan is vooral de vroege afbraakdatum (1528-1529). Betrouwbare topografische tekenaars zouden pas een eeuw later gaan opereren.
Op de zogenaamde "ronde" kaart van Gooiland, die uit ca. 1526 dateert, komt een klein schetsje voor, waaronder staat geschreven "Vrelant" (afb. 6).[121] De moeilijkheid met deze kaarten in het algemeen is, dat de tekenaar sommige objecten, die hij goed kende, redelijk betrouwbaar weergaf, terwijl andere onderdelen, die hij niet kende, met een stereotiep krabbeltje werden afgedaan. Op één kaart kunnen dan ook betrouwbare naast onbetrouwbare afbeeldingen voorkomen.
Deze fundamentele onzekerheid geldt ook voor deze afbeelding van Vreeland. Bovendien hebben we zelfs niet de zekerheid, dat het hier gaat om een afbeelding van het kasteel en niet eventueel een stadspoort. Wel

6. Detail van de zogenaamde "Ronde kaart van Gooiland", ca.1526. ARA, Inv. Hingman nr. 2580. Foto ARA.

7. De oudst bekende afdruk van het stadszegel van Vreeland uit 1415. Archief Slot Zuilen Inv. nr. 830. Foto RAU.

is dit laatste, gezien ook de belangstelling van de tekenaar voor andere kastelen, minder waarschijnlijk. We zien een zeer forse vierkante poorttoren, bekroond door een boogfries, en gedekt door een eenvoudig tentdak, geplaatst in het midden van een laag, langwerpig gebouw. Het blijft moeilijk deze schets in overeenstemming te brengen met de plattegrond. Het zou kunnen gaan om de vierkante donjon, maar daartegen spreekt, dat deze donjon waarschijnlijk niet de poorttoren is geweest. Een andere mogelijkheid is, dat hier de poorttoren wordt bedoeld. In beide gevallen, poorttoren of donjon, missen we echter de ronde hoektorens, die aan beide zijden het lage, langwerpige gebouw behoorden af te sluiten.

Een geheel apart probleem vormt het stadszegel van Vreeland, waarvan de oudst bekende afdruk hangt aan een oorkonde uit 1415 (afb. 7). In de zeventiende eeuw werd dit zegel, hoewel opnieuw gestoken, nog in vrijwel ongewijzigde vorm gebruikt (afb. 8 en 9).[122] Het stadszegel vertoont boven een afbeelding van St.Maarten die zijn mantel doormidden snijdt en aan de bedelaar geeft, een kerkachtig gebouw, aan de linkerzijde afgesloten door een ronde toren, aan de rechterzijde door een zeer zware, dubbel gekanteelde toren.

De betrouwbaarheid van stadszegels als bron voor het uiterlijk van middeleeuwse gebouwen in het algemeen is een omstreden probleem.[123] Zelfs wanneer dit echter niet het geval zou zijn en we er van uit zouden kunnen gaan dat op de meeste stadszegels een of ander belangrijk gebouw uit de desbetreffende stad redelijk natuurgetrouw afgebeeld zou zijn, dan nog zouden we over geen enkel bewijs beschikken dat dit zegel een zelfs maar gestileerde afbeelding van het kasteel Vreeland zou betreffen. Onmogelijk moet het echter niet geacht worden, al worden onze twijfels door het nogal hybride karakter van het gebouw wel versterkt.

Niet minder problematisch is het gesteld met een drietal tekeningen, die volgens de tekenaars het kasteel Vreeland afbeelden (afb. 10-12).[124] De eerste tekening dateert uit de eerste helft van de achttiende eeuw en is van de hand van L.P.Serrurier. Nu is het bekend dat Serrurier veel oude tekeningen natekende en het moet dus niet bij voorbaat uitgesloten worden geacht, dat aan zijn tekening een oudere afbeelding ten grondslag heeft gelegen. Het afgebeelde gebouw, een onregelmatig complex, gedomineerd door een grote, ronde toren is echter op geen enkele wijze in overeenstemming te brengen met de plattegrond uit 1653, ter-

8. Het oudste stadszegel van Vreeland volgens Arnold van Buchel: Beka, Buchelius (ed.) 1643, 90.

wijl met name het feit, dat het gebouw, uit bouwkundig oogpunt bezien, erg onlogisch in elkaar zit en in feite in deze vorm onbestaanbaar is, ook niet pleit voor de betrouwbaarheid.

Er bestaan nog twee andere, technisch nogal knullige tekeningetjes, die beide duidelijk op dezelfde bron teruggaan als de tekening van Serrurier. Ze zijn van de hand van Andries Schoemaker (1660-1735) en komen voor in een door hem aangelegd album, "Historie van de bisschoppen van Utrecht", dat zich thans in de Koninklijke Bibliotheek bevindt (afb. 11-12). Schoemaker, een Amsterdams linnenkoopman, was, vooral op zijn oude dag, een verwoed verzamelaar en samensteller van topografische beschrijvingen in tientallen delen. Als hij van een bepaald object geen bestaande tekening bezat, vervaardigde hij er één naar een bestaand, al dan niet betrouwbaar schetsje. Vaak was hiervoor de berucht onbetrouwbare tekenaar J.Stellingwerf de bron. Zo kunnen waarschijnlijk de beide door Schoemaker vervaardigde tekeningen, die op opeenvolgende bladen staan, worden verklaard. Afb. 12, met als onderschrift "thuijs te Vreedelant soo twas in den jaare 1528", representeert waarschijnlijk het quasi authentieke, oeroude schetsje, afb. 11 de vertaling daarvan door Schoemaker in een volwassen tekening. Van deze laatste tekening is de tekening van Serrurier een technisch betere versie. Schoemaker's bron voor zijn schets van de toestand in 1528 zou ook in dit geval heel goed een tekening van J.Stellingwerf kunnen zijn geweest.[125] Aangezien Schoemaker zijn tekeningetjes waarschijnlijk eerder vervaardigde dan Serrurier, is het te verwachten, dat Schoemaker of Stellingwerf de eigenlijke bron van deze tekening is.

Hoe het ook zij, of het duo Schoemaker-Stellingwerf de bron is of dat ze beide teruggaan op een oudere bron, de conclusie moet zijn, dat het vrijwel uitgesloten is, dat met deze tekeningen het kasteel Vreeland is bedoeld.

Van geheel andere aard is de gravure van de hand van J. Schijnvoet (1685-ca.1733), daterend uit het begin van de achttiende eeuw (afb. 13).[126] Hierop zijn de omtrek van de platttegrond, het grachtenstelsel en de aarden wal rond het kasteel afgebeeld, zoals de heer van Reede het in 1653 heeft laten opgraven. De hoofdelementen daarvan, enigszins schetsmatig aangegeven ronde torens op de hoeken, zijn duidelijk herkenbaar. Ook blijkt dat op het terrein een niet al te groot huis is verrezen, waarschijnlijk bedoeld als aanloop voor de bouw van een nieuw kasteel, dat echter nooit van de grond is gekomen. Ook de ligging ten opzichte van het dorp, dat in de rechter bovenhoek zichtbaar is (d.w.z ten N.W. van het kasteel) komt overeen met de kadastrale kaart uit het begin van de negentiende eeuw.

De conclusie van deze paragraaf moet dus helaas negatief zijn. Van het oude kasteel Vreeland vóór de afbraak van 1528-1529 bestaat geen enkele, zonder meer betrouwbare, afbeelding. Onze enige gegevens zijn de plattegrond uit 1653 en de gravure, door Schijnvoet vervaardigd van de toestand van de fundamenten rond 1700. Willen we tot enige vorm van reconstructie van het kasteel komen, dan zullen we ons moeten wenden tot gegevens van een andere aard: de geschreven bronnen.

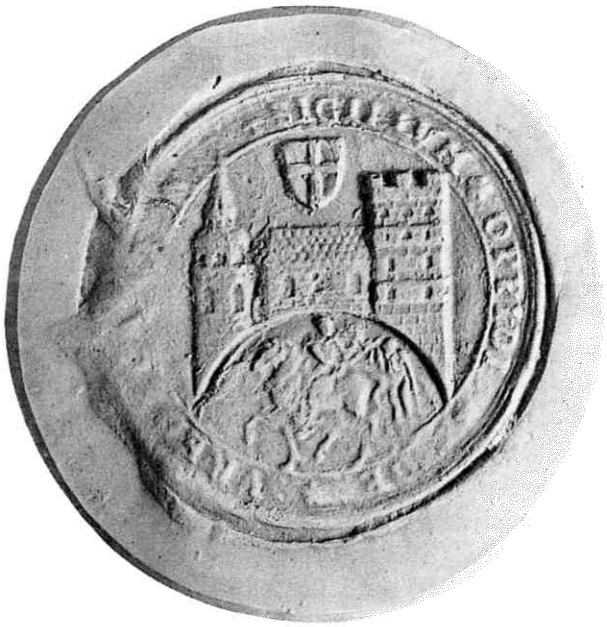

9. Het stadszegel van Vreeland in 1638. RAU, Afgietselverzameling nr. 163. Foto RAU.

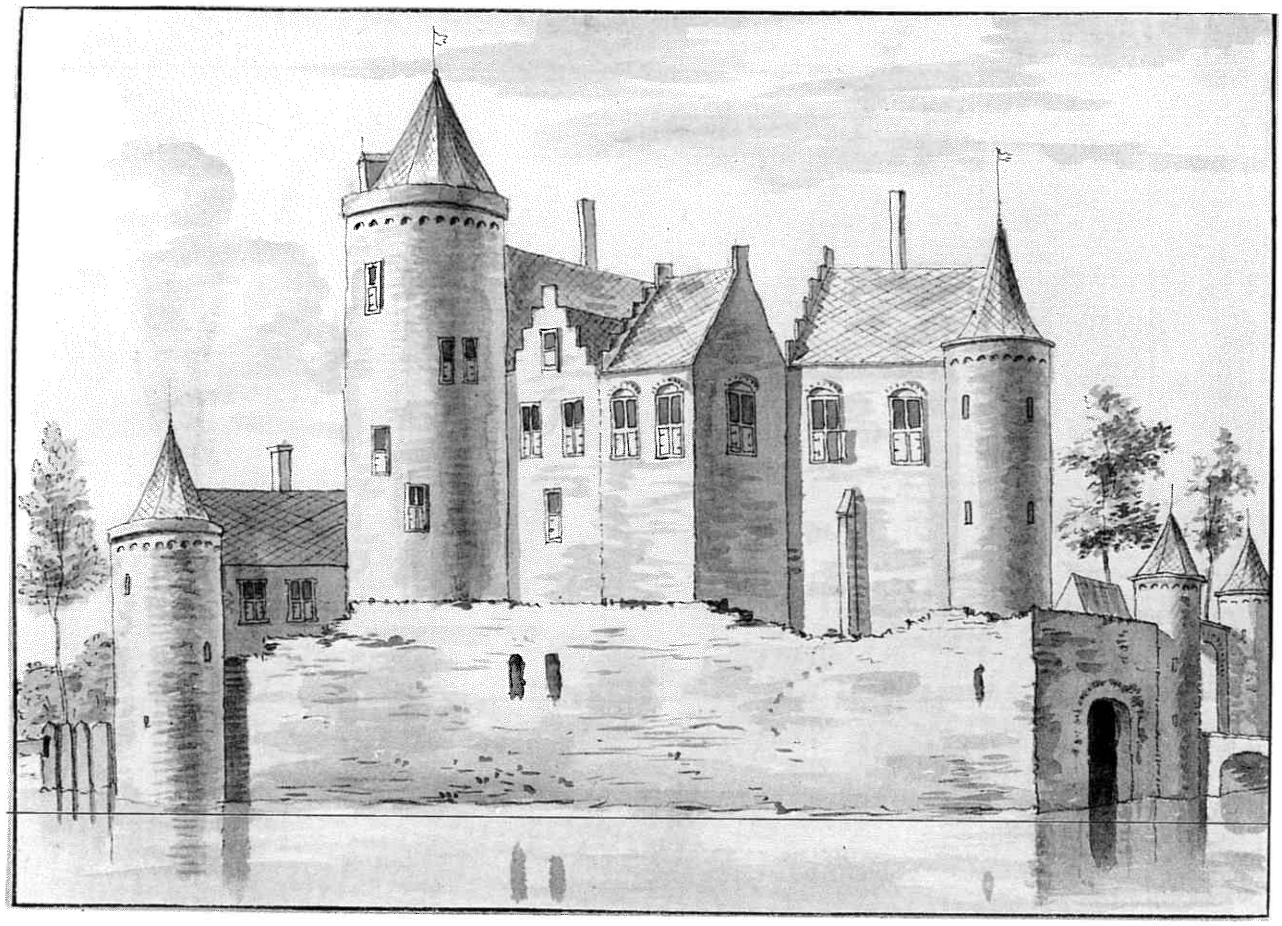

10. Het kasteel Vreeland volgens L.P. Serrurier (ca. 1730). Tekening in Oostindische inkt: RAU, Topografische Atlas Inv.nr. D 1913. Foto RAU.

4. De geschreven bronnen

4.1. De hoofdburcht

De voornaamste gegevens over het uiterlijk van het kasteel zijn afkomstig uit de rekeningen van Florens van de Boechorst (1342-1347; zie ook bijlage 1). Eénmaal wordt "den ronden toern" vermeld. De hiermee samenhangende problemen worden echter in het laatste hoofdstukje besproken. Behalve de ronde toren wordt er één keer gesproken over "den groten toern", waarvoor 17 balken worden aangeschaft, misschien in verband staande met de vernieuwing van vloeren.[127] Dezelfde formulering komt voor in een kleine inventaris, die waarschijnlijk dateert uit de jaren 1418-1420 (zie bijlage 4). Hieruit kunnen we ook opmaken, dat zich in deze grote toren de kerker bevond.[128] Deze vermeldingen wijzen op het bestaan van een grote, dominerende toren, vrijwel zeker de grote vierkante toren, die waarschijnlijk de rol van donjon vervulde en veel groter was dan de overige, ronde torens.
Over de verdere indeling van de hoofdburcht geven Florens' rekeningen niet veel informatie. De bisschop had er nog steeds zijn eigen kamer.[129] Waarschijnlijk is dit vertrek identiek aan "mijns heren camer", die wordt vermeld in de inventaris uit 1418-1420 (zie Bijlage 4). Misschien bevond dit vertrek zich in de grote vierkante toren. Behalve de kamer van de bisschop wordt in dezelfde rekening nog "die camere" vermeld, waarschijnlijk een ander vertrek.[130] In de volgende rekening, over 1345-1346, komt nog "des bisscops coken" voor, waarvan de vloer met aarde wordt opgehoogd en die dus vermoedelijk wel ergens gelijkvloers gezocht kan worden.[131] De keuken wordt ook vermeld in de inventaris uit 1418-1420. Dezelfde inventaris noemt ook voor het eerst de zaal, waarmee waarschijnlijk het langwerpige gebouw aan de bovenzijde van de plattegrond uit 1653 bedoeld zal zijn. In deze zelfde inventaris wordt ook de kapel vermeld. Van het bestaan van een kapel bij het kasteel wordt ook al melding gemaakt in het testament van bisschop Hendrik uit 1267.[132] Vanzelfsprekend bevindt zich op het kasteel ook een "scutcamer", waarvan geregeld de sloten worden vernieuwd.[133]
Van de dakbedekking op de hoofdburcht krijgen we geen duidelijk beeld. We mogen aannemen, dat het grootste gedeelte van de belangrijkste gebouwen met leien gedekt zal zijn geweest. In 1342-1343 werkt

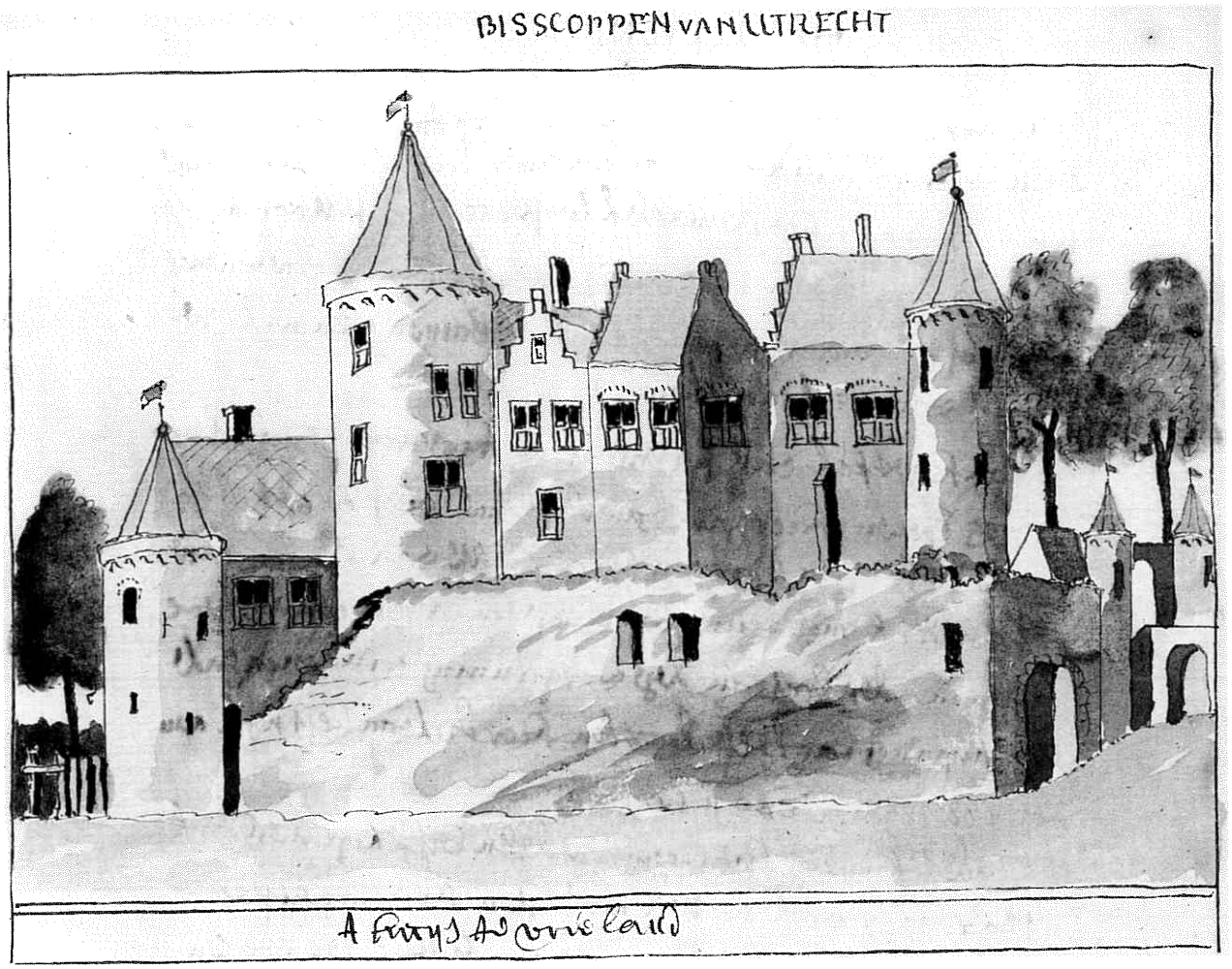

11. Het kasteel Vreeland volgens A. Schoemaker (1660-1735). Koninklijke Bibliotheek, Handschriften Inv.nr. 131 C 16, fol. 184. Foto K.B.

"meester Coenraet den leydecker" 19 dagen op het kasteel, zijn knecht 11 dagen.[134] Tussen 30 mei 1345 en 14 januari 1346 werkt de leidekker "meester Ghenen van Alcmaer" met zijn knechten in totaal 42 dagen op het kasteel, waarbij hij 50 pond tin, 11.000 leinagels en 5 bundels touw om de steigerpalen vast te binden, nodig heeft.[135] Van 8 februari tot 20 maart 1347 treffen we meester Ghenen opnieuw op Vreeland aan, wanneer hem samen met anderen voor 34 dagen werkloon wordt uitbetaald en hij, samen met zijn knecht, voor 43 dagen in de kost is geweest. Ditmaal heeft hij 7 rijst leien nodig om "dat huus mede te decken", 25 pond tin en 23.000, in Utrecht gekochte leinagels.[136] Helaas wordt nergens vermeld aan welke gebouwen deze leidekkers werkzaam zijn. Een post in de rekening over het eerste halfjaar van 1346 wekt zelfs de indruk, dat een gedeelte van de hoofdburcht met stro gedekt is geweest: "Item van decken an den huse meester Jan den maerseman 17 sch. 10 d."
Meester Jan den maerseman was de vaste strodekker voor het kasteel. Misschien slaat de uitdrukking "an den huse" hier op het gehele kasteel, zodat ook de voorburcht kan zijn bedoeld.[137]

Ook aan de waterafvoer werd aandacht besteed. In 1342-1343 werd voor 18 sc. 3½ d. 152 pond lood aangeschaft "ghebesicht an die goyten te Vredelant".[138] Waarschijnlijk niet op het dak, maar bij de gracht zullen we de goten moeten zoeken, waarvoor in 1345 drie "zarken", misschien grafzerken, maar waarschijnlijker onbewerkte stukken zandsteen, worden aangeschaft.[139]
Een opmerkelijke voorziening, bedoeld om het dichtvriezen van de grachten in de winter tegen te gaan, blijkt uit de volgende post uit de rekening over 1346-1347:

> "Item van coste van sciptouwe daer de balken aen henghen al omme thuus te Vredelant in den winter voerleden 23 sc."

Waarschijnlijk gaat het hier om zware balken, hangend aan stevige touwen en bevestigd aan de kantelen, die men 's winters af en toe naar beneden liet vallen om het ijs te breken.[140] Een dichtgevroren gracht was natuurlijk bij een eventuele belegering hoogst ongewenst. Deze post kan er tevens op wijzen, dat er geen

12. Het kasteel Vreeland volgens A. Schoemaker (1660-1735),"... soo twas inden jaare 1528". Koninklijke Bibliotheek, Handschriften Inv.nr. 131 C 16, fol. 183. Foto K.B.

talud lag tussen de gracht en het muurwerk, maar dat het water rechtstreeks tegen de muren stond.

4.2. De voorburcht

Van de voorburcht is vrijwel niets bekend. Zelfs de ligging is niet met zekerheid vast te stellen, al kunnen we vermoeden dat hij ten noorden van het kasteel heeft gelegen (zie hiervoor). Twijfel aan het bestaan van de voorburcht hoeven we echter niet te koesteren. Eénmaal, in de rekening van 1345, wordt hij expliciet vermeld, wanneer er een nieuwe gracht wordt gegraven "voer 't voerborch".[141]

Waarschijnlijk kunnen we op de voorburcht de meeste dienstgebouwen lokaliseren, zoals het "stalhuus", dat in 1344-1345 met stro wordt gedekt, waarschijnlijk opnieuw in 1346-1347[142], en het "bouhuus", dat in 1344-1345 van nieuwe sloten wordt voorzien en in 1347 opnieuw met stro wordt gedekt[143] en ook in de inventaris uit 1418-1420 wordt vermeld (zie Bijlage 4). Een ander vertrouwd element, dat we in elk kasteel tegenkomen is de hooiberg, waarvan tussen 1344 en 1347 het rieten dak, dat het hooi tegen weer en wind moest beschermen, herhaaldelijk wordt hersteld of vernieuwd[144] en die ook in 1418-1420 aanwezig is. Misschien zal ook de rosmolen, een graanmolen die door paarden wordt aangedreven, op de voorburcht gezocht kunnen worden. In 1344-45 wordt de molen opnieuw, waarschijnlijk met riet, gedekt. Kort daarna levert meester Florans de timmerman 100 kamhouten, 10 staven en twee schijven voor de molen.[145]

Al deze gebouwtjes waren met stro of riet gedekt. De vaste rietdekker, die we herhaaldelijk voor deze gebouwtjes in de weer zien, is meester Jan de maerseman, meestal bijgestaan door enige knechten, die hem helpen de bossen stro of riet in te binden.[146] Over de vorm en dakbedekking van de, ongetwijfeld stenen, ommuring en eventuele hoektorens leveren de rekeningen ons geen enkele inlichting.

4.3. Verdedigingswerken

A. WALLEN EN GRACHTEN

Vanzelfsprekend waren zowel de voorburcht als de hoofdburcht omgracht. In 1345-1346 is er sprake van het schoonmaken van de gracht. In dezelfde rekening

wordt aan "Dirc die Keyser mit him derden" 9 schellingen uitbetaald wegens 3 dagen werk om een "grafte te graven voer tvoerborch".[147] In de aansluitende rekening over het eerste halfjaar van 1346 wordt de betaling verantwoord aan 18 werklieden , die samen 208 mandagen nodig hebben gehad om "der grafte te maken te Vredelant", terwijl er ook nog gedurende 12 nachten in de gracht werd gehoosd.[148] Misschien slaan ook deze posten op het graven van de nieuwe gracht rond de voorburcht, waarvan in de voorafgaande rekening sprake was.

Er zijn aanwijzingen, dat de grachten bestonden uit een dubbele gracht, gescheiden door een aarden wal, een zogenaamde "cingel". In 1344-1345 werd rond deze cingel een omheining of een beschoeiing aangebracht.[149] In 1346-1347 is Claes Ghijstginszoen 5 dagen bezig om "der cingel te effenen", wat vermoedelijk neerkomt op het wieden van onkruid en het opruimen van kleine struikjes.[150] Natuurlijk kan men zich de vraag stellen of met deze cingel niet alleen de buitenste oever van de gracht kan zijn bedoeld. Hier kan tegen in worden gebracht dat "cingel" een zeer specifiek woord is, dat in verband met kastelen zelden een andere betekenis heeft dan "wal". Bovendien was de cingel rond het kasteel Vreeland tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw kennelijk nog als een wal tussen de dubbele gracht zichtbaar en heeft men bij de opgraving van 1653 niets anders gedaan dan die contouren enigszins accentueren. De gravure van Schijnvoet (afb. 13) geeft deze toestand weer die, getuige de oudste kadastrale kaart (afb. 2) en een mededeling bij van der Aa, tot diep in de negentiende eeuw in het terrein zichtbaar is gebleven.[151]

Er is dus niets tegen om aan te nemen dat Vreeland in het midden van de veertiende eeuw reeds met een cingel, een wal tussen een dubbele gracht, was omgeven. Bovendien was dit procédé niet onbekend bij de bisschoppelijke en Hollandse grafelijke kastelen in het midden van de veertiende eeuw. Als voorbeeld kunnen worden genoemd het bisschoppelijke kasteel Arkelstein en het grafelijk kasteel Nieuwburg. In september van het jaar 1349 werd op de Nieuwburg bij Alkmaar de "wal van der scingel" bekleed met planken van een speciaal voor dit doel gesloopt schip, vermoedelijk om het uitzakken van de grond te voorkomen. Deze wal is bij de opgraving van het kasteel, in het najaar van 1971, inderdaad aangetroffen.[152]

Een verklaring voor het feit, dat men er toe overging, een dubbele gracht, gescheiden door een wal, aan te leggen, kan gevonden worden in de terreinomstandigheden, die geen diepe grachten toelieten, zodat men het vooral in de breedte ging zoeken. Een wal in de gracht is vooral in de vijftiende en zestiende eeuw een veel toegepast procédé om de kogels van het vuurgeschut te smoren. Het is niet onmogelijk dat dit motief hier ook een rol gespeeld heeft. We hebben gezien dat in 1346 op Vreeland al vuurgeschut aanwezig was. In elk geval verloor dit geschut bij grotere afstanden al snel zijn effectiviteit.

B. POORTEN EN BRUGGEN

Veel aanknopingspunten over de ligging en constructie van de poortgebouwen verschaffen de veertiende-eeuwse rekeningen niet. In 1346 en 1347 wordt "tpoerthuus" vermeld, waaraan het eerste jaar voor 6 schellingen nieuwe sloten worden bevestigd, het volgend jaar twee "houten" worden aangebracht.[153] Misschien wordt met dit "poerthuus" het eigenlijke gebouw bedoeld van de poorttoren van de hoofdburcht (op de plattegrond van 1653 links).

Raadselachtig is de post uit de rekening over 1347, waarin wordt medegedeeld, dat Maes Backerszoen twee reemhouten heeft verwerkt "an den dam voer die poerte".[154] Misschien slaat dit op de wal tegenover de poort.

Waarschijnlijk heeft voor de poort een ophaalbrug gelegen, die toegang gaf tot de wal. In 1346 werden ten behoeve van deze brug aangeschaft

> "4 gaspen [=haken] ende 2 anlegghen, daer men die vallebrughe mede op sluut".[155]

Waarschijnlijk hadden deze tot doel de brug in horizontale toestand te verankeren. Dit was niet de enige ophaalbrug. In de rekening over 1342-1343 wordt de "uterste vallepoerte" vermeld, waarvoor

> "2 veteren ijzeren kettingen, elc 3½ vadem lanc, mit gaspen ende mit ringhen"

ter waarde van 28 schellingen worden aangekocht.[156] Waarschijnlijk gaat het hier om een brug in de buitenste verdedigingslinie, misschien behorend tot één van de poortgebouwen van de voorburcht.

5. De bouwgeschiedenis. Een poging tot synthese

Zoals hierboven is betoogd, kan gesteld worden, dat het kasteel gesticht is tussen 1258 en 1260 door bisschop Hendrik van Vianden met als hoofddoel het in toom houden van de heren van Amstel. Over het uiterlijk van het kasteel in deze jaren en eventuele latere verbouwingen zijn de bronnen, zoals gewoonlijk, uiterst zwijgzaam. Wanneer het kasteel in 1327 door bisschop Jan van Diest aan de graaf van Holland wordt verpand voor een schuld van 3.700 pond zwarte Tournoysen, wordt daarbij bepaald dat de bisschop de reparatiekosten zal betalen, die vertegenwoordigers van de graaf nodig zullen achten.[157] Inderdaad erkende de bisschop kort hierna, op 13 juni 1329, dat

Willem van Oudshorne namens de Hollandse graaf ruim 300 pond had uitgegeven voor verbouwingen aan het kasteel Vreeland.[158] Deze gegevens wekken sterk de indruk, dat de graaf in 1327 onmiddelijk begonnen is het kasteel op kosten van de bisschop te versterken. Over de aard van de werkzaamheden hebben we echter geen enkele aanwijzing.

Pas uit een latere periode van het Hollandse pandschap, van het najaar 1342 tot december 1347, zijn de rekeningen overgeleverd van Florens van de Boechorst, rentmeester en baljuw van Amstelland, Waterland en de Zeevang, aan wie ook het onderhoud van Vreeland was opgedragen. De totaalbedragen, die door hem aan het kasteel ten koste zijn gelegd, vertonen een opmerkelijke bouwactiviteit in de periode, lopend van 30 mei 1345 tot 22 juli 1346, namelijk ruim 571 pond.[159] De hoogte van dit bedrag staat in opmerkelijke tegenstelling tot de betrekkelijk geringe bedragen die in de overige perioden besteed zijn, namelijk ruim 68 pond in de rekening over de periode 22 november 1342 - 23 augustus 1343[160], ruim 8 pond over 18 augustus 1344 - 30 mei 1345[161], ruim 29 pond over 22 juli 1346 - 1 februari 1347[162] en ruim 32 pond over 1 februari - 13 december 1347[163], die eerder wijzen op kleine onderhoudswerkzaamheden. Ook de totale baksteenaanschaf vertoont ditzelfde beeld. Naast de zeer geringe hoeveelheid steen (1.000 ex.) die door een gering aantal metselaars in 1342 -1343 in 10 dagen wordt verwerkt[164], staat een aankoop van 70.000 steen bij meester Jan Voet in de periode 30 mei 1345 - 1 februari 1347.[165]

Bij de aankoop van baksteen bleef het vanzelfsprekend niet. In de zomer en herfst van 1345 werden nog 15 schuiten zand, waarvan 2 afkomstig uit Muiderberg, en 30 hoet kalk aangevoerd[166], in het voorjaar van 1346 gevolgd door nogmaals 15 schuiten met zand en 84 hoet kalk, afkomstig uit Wijk bij Duurstede en aangevoerd in 4 schepen.[167]

Toch was de gekochte 70.000 steen nog niet voldoende. In de zomer van 1345 werden 15 korven besteld om puin te verzamelen, dat bij het leeghozen en uitbaggeren van de grachten van het kasteel Cronenborch was vrijgekomen. Ook dit puin werd aan het kasteel Vreeland vermetseld.[168] In het volgende jaar werden er nog 40 mandagen besteed om de steen uit de grachten van Vreeland zelf te verzamelen.[169] Hoe dringend men om baksteen verlegen zat, blijkt ook uit een andere post uit de rekening over de periode 30 mei 1345 - 14 januari 1346, waarin aan een bode 2 schellingen werden uitbetaald om alle steenovens langs de Vecht op te dragen aan niemand anders steen te verkopen dan aan de Hollandse graaf.[170]

Het totaal aantal mandagen voor de metselaars in de periode 30 mei 1345 - 1 februari 1347, bedroeg 658, waarvan behalve in de eerste periode er permanent 3 à 4 op het werk aanwezig waren. De opperlieden maakten in dezelfde periode 736 mandagen.[171] Misschien was het ook voor hen, dat 100 paar handschoenen werden aangeschaft om " ...stenen mede te werpen".[172]

De essentiële vraag, die we ons nu moeten stellen, is: hoeveel heeft men van deze hoeveelheid steen kunnen bouwen? Een kleine berekening leert dat dit niet bijster veel is. Stellen we de afmetingen van de Vechtsteen, inclusief de voegen, op 30 x 8 x 15 cm., dan kan men van 70.000 steen bij een muurdikte van ongeveer 1.50 m. en een gemiddelde hoogte van 6 m., één zijde metselen van ongeveer 28 m. lengte.[173]

Wel mogen we aannemen dat de hoeveelheid steen, die in totaal gebruikt is, groter is, omdat ook steen uit de grachten van Vreeland zelf en het kasteel Cronenborch is verwerkt. Zelfs wanneer we echter de totale hoeveelheid gebruikte steen zouden opvoeren tot bijvoorbeeld 100.000 stuks, dan nog steken deze hoeveelheden mager af tegen de 282.000 steen, die men in 1386 nodig had voor de bouw van de ridderzaal in het Muiderslot[174], terwijl we bij een totale nieuwbouw van een kasteel op het einde van de veertiende eeuw eerder moeten denken in de orde van miljoenen stenen.[175] Vergelijken we echter het totaal aantal mandagen, dat de metselaars op Vreeland uitbetaald werd, namelijk 658, met de in totaal 740 mandagen die de metselaars op het Muiderslot nodig hadden om 282.000 steen te verwerken, dan lijkt het er toch op dat de verbouwing van Vreeland omvangrijker is geweest dan het aantal aangeschafte stenen suggereert.[176]

Waarschijnlijk is het gerechtvaardigd te concluderen, dat de verbouwing van het kasteel in de jaren 1345-1346, gezien de eraan gespendeerde steen en mankracht, niet grootser opgevat kan worden dan de bouw van eventueel één flank van het kasteel of één van de ronde hoektorens.

In de richting van deze laatste mogelijkheid wijst een post in de rekening over 30 mei 1345 - 14 januari 1346, waarin meester Meynaert, smid in Amsterdam, wordt betaald voor het leggen van 3 ijzeren muurankers "in den ronden toern".[177] Aangezien men muurankers alleen aanbrengt bij het leggen van een balkvloer, kan men uit deze post concluderen, dat in dit jaar de vloer werd vernieuwd, of, wat nog waarschijnlijker is, voor het eerst werd aangelegd. In dit laatste geval hebben we te maken met de afwerking van een nieuwbouwfase. Het meest fundamentele gegeven dat deze post oplevert, is echter dat in 1345 in elk geval één van de ronde torens reeds bestond.

Als we nu terugkeren tot de plattegrond en op basis van deze schamele historische gegevens tot een periodisering proberen te komen, dan blijkt dat we eigenlijk maar van één ding vrij zeker kunnen zijn. Op grond van het bestaan van de ronde toren in 1345 en het aanbrengen van muurankers in dit jaar mogen we

aannemen, dat de ons bekende plattegrond rond 1345 tot stand is gekomen.
De zeer regelmatige plattegrond wijst niet op een totstandkoming bij stukjes en beetjes, maar eerder op één ontwerp, dat in korte tijd is uitgevoerd en waaraan later niet veel meer is toegevoegd. De historische gegevens suggereren hierbij zeer sterk de mogelijkheid, dat het kasteel in zijn geheel ontworpen en tot stand gekomen is tijdens de Hollandse pandperiode, van 1327-1351. We moeten dan aannemen, dat ons van deze herbouw alleen gegevens over de aanvang (1329) en de eindfase (1345-1347) bereikt hebben.
Als er in deze nieuwe totaalconceptie nog elementen van het oude kasteel, gesticht door bisschop Hendrik van Vianden tussen 1258 en 1260, opgenomen zijn, dan zullen deze waarschijnlijk gezocht moeten worden in de zware vierkante toren, die door een grotere muurdikte duidelijk afwijkt van de aansluitende buitenmuur, en de aansluitende bebouwing, die een enigszins onlogische opbouw heeft. Beide maken de indruk van oudere elementen, die in het nieuwe concept zijn opgenomen.
De mogelijkheid dat bisschop Hendrik van Vianden in 1258-1260 het kasteel, zoals zich dat op de plattegrond uit 1653 vertoont, in zijn geheel ontworpen en gebouwd heeft, is onwaarschijnlijk niet alleen op grond van de tot nu toe bekende historische gegevens, maar ook op grond van de typologie van het kasteel, die eerder wijst naar een ontstaansdatum op zijn vroegst op het einde van de dertiende eeuw, dan naar de jaren rond 1260.
Het kasteeltype, waarvan de hoofdvorm bestaat uit een vierkant of rechthoek met ronde hoektorens, is niet geheel onbekend in het midden van de dertiende eeuw, met name niet in de Franse kastelenbouw en de kastelen, gebouwd door de Hohenstaufen in Italië. Niets wijst er echter op dat Hendrik van Vianden met dit type kastelenbouw bekend was. Vóór zijn benoeming tot bisschop was hij domproost in Keulen, een streek, waar vrijwel uitsluitend hoogteburchten werden gebouwd, meestal gedomineerd door een grote vierkante of ronde toren. Ook in de Noordelijke Nederlanden is tot het midden van de dertiende eeuw het kastelentype, dat wordt gevormd door een woontoren, die op variërende manieren in een omwalling is opgenomen, vrijwel het enige dat werd toegepast. Hier komt bij, dat het bouwen van een vierkant of rechthoekig kasteel aanzienlijk duurder was dan het bouwen van een eenvoudige toren, terwijl Hendrik van Vianden niet direct de indruk maakt van een kapitaalkrachtig vorst. Het ligt dus voor de hand aan te nemen dat het door Hendrik in 1258-1260 gebouwde kasteel in hoofdzaak bestaan zal hebben uit de grote vierkante toren. Ook de betrekkelijk korte duur van de bouw wijst in deze richting.

Het vierkante of rechthoekige kasteel is in de Noordelijke Nederlanden geïntroduceerd door Floris V (1256-1296), of zijn iets oudere familieleden.[178] De overeenkomst van de plattegrond van Vreeland met het grondplan van het Muiderslot en het kasteel te Medemblik, beide gebouwd door Floris V, is zeer opvallend. Als het kasteel inderdaad in hoofzaak tijdens de Hollandse pandperiode, van 1327-1351, is gebouwd, dan is het misschien mogelijk aan een directe beïnvloeding door het kasteel Medemblik te denken, omdat het Muiderslot in het midden van de veertiende eeuw niet meer bestond. In 1297 was het kasteel door bisschop Willem verwoest en het is pas door Albrecht in de jaren 1370-1386 opnieuw op de oude fundamenten opgebouwd.[179]
De mogelijkheid van beïnvloeding door bestaande Hollandse kastelen krijgt nog iets meer inhoud, als we zien dat een groot deel van de werklieden die van 1342-1347 aan Vreeland werkzaam waren, zoals de leidekker meester Genekijn uit Alkmaar, de timmerman meester Florans en de metselaar meester Engelbrecht, in dienst waren van de Hollandse grafelijkheid. In deze functie namen ze ook het onderhoud en de verbouwingen aan de andere grafelijke kastelen, waaronder ook Medemblik, voor hun rekening. Meester Genekijn, "mire vrouwen leydecker" in 1346-1347, in 1358-1359 "mijns heren shertoghen leydecker" genoemd, werd bij een steekproef in de grafelijke rekeningen[180] aangetroffen van 1343-1359.[181] Bij dezelfde steekproef werd meester Florans, "mire vrouwen tymerman", ook aangetroffen in een grafelijke rekening over 1346-1347[182], terwijl meester Engelbrecht, "mire vrouwen maetselaer" in de rekeningen voorkomt van 1346-1354.[183]
Toch mogen we de mogelijkheid niet bij voorbaat uitsluiten, dat de ons bekende plattegrond met zijn vier ronde hoektorens reeds eerder dan het midden van de veertiende eeuw tot stand gekomen is, bijvoorbeeld tijdens de eerste Hollandse pandperiode, die liep van 1280-1290, in welk geval het kasteel in dezelfde tijd gebouwd zou zijn als het Muiderslot en het kasteel Medemblik door dezelfde vorst.
Een ontstaansdatum tijdens bisschop Jan van Sierck (1291-1296), Frederik van Sierck (1317-1321) of de eerste jaren van Jan van Diest (1322-1327), is vrijwel uitgesloten wegens het nijpende geldgebrek en de verregaande afhankelijkheid van deze vorsten van de Hollandse graaf. Waarschijnlijker zou dan zijn een datum van ontstaan aan te nemen tijdens Willem van Mechelen, de bisschop die in 1297 het Muiderslot verwoestte en liet afbreken, of eventueel tijdens Guy van Avesnes (1301-1317), broer van de Hollandse graaf. Aangezien echter elke concrete aanwijzing in deze richting ontbreekt, zijn dit zuiver theoretische mogelijkheden.

De laatste mogelijkheid waar we aandacht aan moeten besteden, is dat het kasteel na het midden van de veertiende eeuw sterk kan zijn verbouwd. Dankzij Johannes de Beka en een oorkonde uit 1381 weten we dat het kasteel tijdens bisschop Floris van Wevelinkhoven (1379-1393) is verbouwd en versterkt[184], terwijl het ook vast staat dat zijn opvolger, Frederik van Blankenheim (1393-1423) geld heeft gestoken in de verbouwing van het kasteel.[185] Het exacte bedrag, dat aan de versterking besteed is en hoe grootschalig deze was, valt echter niet vast te stellen. Dat deze verbouwingen consequenties hebben gehad voor de ons bekende plattegrond, lijkt niet erg waarschijnlijk. Deze wekt niet de indruk dat er na de uitvoering van het basisplan nog veel aan is verbouwd. De berichten over deze latere verbouwingen zijn ook te vaag om te besluiten, dat dit wel is gebeurd.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw schijnt er niet veel aandacht meer te zijn besteed aan het kasteel en in 1524 was het voor de kastelein vrijwel onbewoonbaar geworden. Kort hierna, in 1528-1529, volgde de afbraak.

De slotconclusie moet dus luiden, dat het waarschijnlijk lijkt, dat het kasteel Vreeland, in oudste aanleg rond 1260 misschien een zware vierkante toren met aanbouwsels, tijdens de Hollandse pandperiode van 1327-1351 op last van de Hollandse graaf, is uitgebouwd tot een regelmatig, rechthoekig kasteel met ronde torens op de hoeken, waarbij de zware vierkante toren in de korte rechterzijde kan zijn opgenomen en de toegang waarschijnlijk is verlegd naar een kleinere vierkante poorttoren in de tegenover gelegen zijde. In latere tijden is er vermoedelijk niet veel meer veranderd.

Utrecht, najaar 1993

Noten

[116] P.(ortengen) 1918, 45

[117] Anoniem 1979, 9-13. Bij de veldverkenning in 1978 werden geen baksteenformaten vastgelegd. Bij een eerdere verkenning werd door de provinciaal archeoloog drs. W.J. Tent en mij op 9 oktober 1974 in een leidingsleufje oud muurwerk waargenomen met de baksteenformaten 23½/24 x 11/11½ x 4½/5 cm. Dit muurwerk, gelegen op ca. 95 m. ten zuiden van de brug, die toegang geeft tot het terrein, lijkt zich echter te bevinden buiten het eigenlijke terrein van de hoofdburcht.

[118] De plattegrond is gepubliceerd door J.A. P.(ortengen), 1918, 43-45. Voor de plattegrond van Ter Eem zie Janssen 1981.

[119] Wittert van Hoogland 1909-1912, II, 364. Op 6 september 1654 droeg Gerard van Reede Nederhorst op aan Adam van Lockhorst.

[120] Anoniem 1979, 13.

[121] ARA, Hingman, Inv.nr. 2580.

[122] Archief Slot Zuilen, Inv.nr. 830, akte van verhuring van land voor de markt te Vreeland (1415). Het stadszegel dat in 1638 werd gebruikt, is iets groter en engszins renaissancistischer van karakter. RAU, Afgietselverzameling, nr. 163.

[123] Suhle 1954, 195-197 meent, mijns inziens terecht, dat de voorstellingen van gebouwen op middeleeuwse munten en zegels op enkele uitzonderingen na, niet als natuurgetrouwe afbeeldingen van individuele gebouwen opgevat moeten worden, maar als de weergave van een stereotiep symbool. Voor de betekenis van deze symboliek zie b.v. Baldwin Smith 1956, passim en vooral 96-106.
Het is daarom misschien zinvoller te trachten families van verwante voorstellingsgroepen op te stellen dan te proberen voorstellingen op zegels en munten met individuele gebouwen te verbinden. Alleen de voorstellingen waarvan de directe ontlening niet duidelijk is, verdienen dan misschien een nader onderzoek naar hun mogelijk waarheidsgehalte.

[124] RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. D1913; Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, Inv.nr. 131 C16, fol. 183,184.

[125] In het Koninklijk Huisarchief (Kast H, Portefeuille V nr. 488, D.DA/T-561) bevindt zich een tekening met de omschrijving: "Thuys Vreelant 1528. Tekening in O.I. inkt in sepia gewassen. In de trant van Stellingwerf". Het werd mij echter niet toegestaan deze tekening te raadplegen.

[126] RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. 1919. Afkomstig uit Smids, Schatkamer: "Nieuwer grondslag van het vernietigde Huis te Vreeland aan de rechtersyde". Van deze gravure bestaat ook een (slecht getekende) kopie door A. Schoemaker; K.B., Inv.nr. 131 C16, fol. 184.

[127] Rekening 30 mei 1345 - 14 januari 1346. Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 416. Misschien slaat ook de volgende post "Item 340 plancken, tstic 2 sc. maect 34 lb ghebesicht an sciltraminghe ende an solren" op deze zelfde toren.

[128] "Item 1 stock in den groten toern". Afgedrukt door Van Asch van Wijck (ed.) 1855, 195-196. Het origineel in RAU, BA, Inv.nr. 173, afgedrukt als bijlage 4. In de verdere tekst worden verwijzingen naar dit inventarisje niet meer afzonderlijk geannoteerd.

[129] "Item meester Henric, den smit te Vredelant, van 1 slote an sbisscops camer te vermaken 4 d." Rekening 18 augustus 1344-30 mei 1345. Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 346.

[130] Idem, I, 346.

[131] Idem, I, 418.

[132] OBU, III, nr. 1717.

[133] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 293-295.

[134] Idem, I, 293.

[135] Idem, I, 420.

[136] ARA, GR, Rek., Inv.nr. 2884, fol. 25

[137] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 436.

[138] Idem, 293.

[139] Idem, 422.

[140] ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 14. Dr J.G.N. Renaud te Amersfoort was zo vriendelijk mij mede te delen, dat dergelijke voorzieningen ook bekend zijn uit het bekende, uit het begin van de vijftiende eeuw daterende handschrift "Bellifortis" van Conrad Keyser. Zie voor dit handschrift ook Partington 1960, 146-152; Jähns 1889, 249- 258.

[141] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 426.

[142] Idem, I, 346; ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 13.

[143] Idem, I, 346; Idem, nr, 2884, fol. 25.

[144] Idem, I, 346; Idem, fol. 25-25vso.

[145] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 346, 420.

[146] Idem, I, 346; ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 13, nr. 2884, fol. 25.

[147] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 422, 426.

[148] Idem, I, 441-442.

[149] "Item van hendinghe om den cinghel 5 sc. 8d." Idem, I, 346.

[150] ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 13vso.

[151] In de rentmeestersrekeningen, lopend van 1529-1563 wordt over het kasteelterrein nog steeds gesproken als "den singel mit zijnen toebehoeren gelegen om den affgebroeken huyse van Vrelandt". Zie p. 43. Toen Aernout van Buchel in 1594 het kasteelterrein bezocht, waren de grachten van het kasteel nog duidelijk zichtbaar ("aream et fossas"): Brom en van Langeraad (eds.), 1907, 376. Van der Aa 1839-1851 XI,904 deelt mee dat het terrein in zijn tijd nog met dubbele grachten was omgeven.

[152] Voor de bisschoppelijke kastelen zie b.v. de Arkelstein, gebouwd tussen 1347 en 1361: van Doornink 1940, 90-94. Voor de Nieuw-

burg zie ARA, GR, Rek. Inv.nr. 3686, fol. 22 (Rekening 5 november 1348-16 december 1351). Bovendien lijkt het onwaarschijnlijk dat men de buitenkant van de gracht zou bekleden met planken, omdat men op deze wijze de toegankelijkheid van het terrein voor een eventuele vijand bevordert. De opgraving van het kasteel is nog niet gepubliceerd. Voor een voorlopig verslag zie Renaud, 1971, 51-66, vooral 55-56.

[153] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 438; ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2884, fol. 25.

[154] ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2884, fol. 25vso.

[155] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 438.

[156] Idem, I, 294.

[157] Zie noot 41.

[158] Muller (ed.)1889-1891, I, 229, "...de edificacione et reparacione castri de Vredeland 200 l.28 s. 6d."; Idem, 230:"...van timmeringhe an onsen huse tot Vredeland, ...300 l. 38s. 6d. Zw.Torn." Het verschil tussen 200 en 300 pond in beide, één dag na elkaar gedagtekende afrekeningen kan ik niet verklaren. Is de tweede afrekening een correctie van de eerste? Zijn het twee verschillende afrekeningen? Hoeveel 300 pond in deze tijd waard was, is moeilijk te zeggen. Een reuzenbedrag was het zeker niet, maar het was in elk geval 1½ maal het jaarsalaris van de kastelein.

[159] In deze periode heeft Florens tweemaal verantwoording afgelegd over zijn uitgaven. Zijn eerste rekening liep van 30 mei 1345-14 januari 1346 met als totale kosten ruim 344 pond. Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 427. De tweede liep van 14 januari 1346-22 juli 1346, met als totale kosten ruim 227 pond. Idem, 443.
Ten onrechte meende Hamaker dat de eerste rekening afliep op 19 november 1345. De rekening loopt tot St. Ponciaensdag 1345. St. Ponciaensdag valt echter op 14 januari en niet, zoals men vroeger meende, op 19 november. In verband met de gebruikte Paasstijl moet deze datum herleid worden tot 14 januari 1346. Zie ook Fruin 1934, 20, noot 6.

[160] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 296.

[161] Idem, 347.

[162] ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 14.

[163] Idem, nr. 2884, fol. 25vso.

[164] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 295-296.

[165] Idem, 418, 439; ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 13. De afzonderlijke partijen bedroegen resp. 32.000, 22.000 en 16.000 steen. De familie Voet leverde enige decennia later ook de steen voor de herbouw van het Muiderslot. Renaud 1954, kol. 203.

[166] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 417-418.

[167] Idem, I, 439.

[168] Idem, 409, 418.

[169] Idem, 439.

[170] Idem, 409.

[171] In de rekening van 30 mei 1345-14 januari 1346 voor de metselaars 274, voor de opperlieden 353 mandagen. Idem, 423-424. In de rekening van 14 januari-22 juli 1346 252 mandagen voor de metselaars, 254 voor de opperlieden. Idem, 438-439, 441. In de rekening over 22 juli 1346-1 februari 1347 132 mandagen voor de metselaars, 129 voor de opperlieden. ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol. 13-13vso.

[172] Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 441.

[173] Bij een gemiddelde afmeting per steen inclusief voeg van bijvoorbeeld 30x8x15 cm. is de inhoud van één steen 3600 cm^3. Dit betekent dat men in 1 m^3 ongeveer 280 stenen gebruikt. Stellen we de muurdikte op 1.50 m., dan komt dit neer op ongeveer 420 stenen voor een vak van 1 m. bij 1.50 m. Van 70.000 steen zou men dan een muur van 166 m. kunnen metselen bij een hoogte van 1 m. en een dikte van 1.50 m. Stellen we nu de gemiddelde muurhoogte op ca. 6 m., dan komt dit neer op een muurlengte van ca. 28 m.

[174] Renaud 1954, kol. 204.

[175] Voor de bouw van het Bourgondische kasteel te Kortrijk, van 1397-1404, had men 4.445.100 steen nodig. Alleen al voor de bouw van de brug in 1408 werden 165.000 steen gebruikt. Vriendelijke mededeling van drs. T.J. Hoekstra.

[176] Renaud 1954, kol.204. geeft het aantal mandagen op het Muiderslot als 474. Hierbij heeft hij dan echter niet geteld de dagen die gemaakt werden door meester Hendrik en diens neef Bartolomeus, die samen 266 dagen volmaakten, zodat het totaal aantal mandagen gesteld kan worden op 740. ARA, GR, Inv.nr. 2903a, fol. 2-2vso. Sinds Renaud in 1954 deze rekening raadpleegde, is ze overgebracht van Inv.nr. 5005 naar nr. 2903a.

[177] "Item 3 ankers gheleit in den ronden toern, die makeden 218 pont weghens, tpont 3½ d., maect 3 lb. 3 sc. 7 d." Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 421.

[178] Janssen 1990b, 238-239.

[179] Voor de plattegrond van het kasteel Medemblik zie Renaud 1957-1958, 164. Voor de plattegrond van het Muiderslot Renaud 1954, kol. 195-196.

[180] Deze steekproef is gebaseerd op de resultaten van een door mij verricht onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het kasteel Nieuwburg bij Alkmaar.

[181] Op Vreeland in de rekening van 30 mei 1345-14 januari 1346, Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 420 en in de rekening 1 februari-13 december 1347, ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2884, fol. 25. Als grafelijk leidekker is meester Genekijn in 1343 en 1344 werkzaam op de kastelen Middelburg en Nieuwburg bij Alkmaar. Hamaker (ed.) 1875-1878, II, 304, 401. Op het kasteel Nieuwburg is hij eveneens werkzaam tussen 9 juli 1346 en 5 november 1359. ARA, GR, Rek. Inv.nr. 3685, fol. 24; nr. 3686, fol. 26-26vso.; nr. 3687, fol. 11vso-13; nr. 3688 fol. 15-15vso.; nr. 3689, fol.15, 16.

[182] Op Vreeland wordt meester Florans vermeld tussen 22 november 1342 en 1 februari 1347. Hamaker (ed.)1875-1878, I, 293-295, 420, 423, 426, 437 en ARA, GR, Inv.nr. 2883, fol. 14. Op de Nieuwburg is Florans werkzaam tussen 9 juli 1346 en 2 februari 1347, ARA, GR, Inv.nr. 3685, fol. 23.

[183] Op Vreeland komt meester Engelbrecht voor tussen 30 mei 1345 en 13 december 1347. Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 423, 425-426, 438, 441 en ARA, GR, Rek. Inv.nr. 2883, fol.13vso., nr. 2884, fol. 25. Op de Nieuwburg tussen 9 juli 1346 en 22 april 1354. ARA, GR, Rek. Inv.nr. 3685, fol. 21-22vso., 25; nr. 3686, fol. 21vso.-23vso.; nr. 3687, 11vso.

[184] Vermeerderde Beka, Matthaeus (ed.) 1738, III, 291: RAU, BA, Inv.nr. 137 (oorkonde van 23 aug. 1381) waaruit blijkt, dat de verbouwingskosten door de stad Utrecht voorgeschoten waren.

[185] Lodewijk van Montfoort, maarschalk van Utrecht van 1413 tot 1415, schoot de bisschop 1410 oude Franse schilden voor teneinde twee veldtochten tegen "die Vriesen" en "...sonderlinge...[die] tymmeringe onss huys tot Vredelant" te financieren. RAU, BA, Inv.nr. 371, p. 173. (Oorkonde 31 mei 1416). Zie ook de oorkonden van 24 mei 1416, idem p. 169 en 14 februari 1420, RAU, BA, Inv.nr. 372-I, fol. 77-77vso.

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
BA	Bisschoppelijk Archief
GAU, AS	Gemeente-archief Utrecht, Archief Stad
GR, Rek	Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen
GR, Reg	Grafelijkheidsrekenkamer, Registers
LRK	Leen en Registerkamer van Holland
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
KR	Kameraarsrekening
OBU	Muller Fzn, S., A.C. Bouman, C.D.J. Brandt, F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln), Utrecht 1920-1959.
RAU	Rijksarchief Utrecht
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VORG	Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

Uitgegeven bronnen

Asch van Wijck, Jhr. A.M.C. van (ed.), De oudste kameraarsrekening der stad Utrecht (1380), *Codex Diplomaticus*, 2e serie, 2e deel, 1e afd. (Utrecht 1853), 77-158.

Asch van Wijck, Jhr. A.M.C. van (ed.), Inventaris van het krijgsmateriaal en ander huisraad, aanwezig op de bisschoppelijke sloten ter Eem, Vredeland en Koevorden, eene bijdrage vooral belangrijk voor de kennis van het middeleeuwsch geschutwezen, *Kronijk van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, 11, 1855, 192-198.

Bergh, L. Ph. C. van den (ed.), *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis, opgezameld uit de archieven te Rijssel, en op gezag van het gouvernement uitgegeven* (3 dln), Leiden 1842-1847.

Berkelbach van der Sprenkel, J.W. (ed.), *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie nr 66), Utrecht 1937.

Brill, W.G. (ed.), *Rijmkroniek van Melis Stoke* (2 dln; Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie nrs 40, 42) Utrecht 1885.

Brom, G. en Langeraad, L.A. van (eds.), *Het Diarium (1560-1599) van Arend van Buchell* (Werken van het Historisch Genootschap 3e serie nr 21), Amsterdam 1907.

Bruch, H. (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143), 's-Gravenhage 1973.

Buchelius, A. (ed.), *Ioannes de Beka, Canonicus Ultrajectinus, et Wilhelmus Heda, praepositus Arnhemensis, De Episcopis Ultrajectinis*, Ultraiecti 1643.

Burman, K. , *Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw... zedert den jare 1402 [-1481]* (3 dln), Utrecht 1750-1754.

Dodt van Flensburg, J.J. (ed.), *Archief van Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* (7 dln), Utrecht 1838-1848.

Doorninck, J.I. van e.a. (eds.), *De cameraarsrekeningen van Deventer, 1337-1393* (7 dln), Deventer 1885-1914.

Hamaker, H.G. (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis* (3 dln; Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie, nrs 21,24,26), Utrecht 1875-1878.

Heeringa, K. (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573* (2 dln; Werken van het Historisch Genootschap 3e serie, nrs 50-51), Utrecht 1926-1932.

Henricae ab Erp, *Annales vernaculi*, in: Matthaeus (ed.) 1738, I, 93-124.

Heussen, H.F. van, *Batavia Sacra sive regestae apostolicorum qui fidem Bataviae etc.*, Bruxellis 1714.

Hortensius, L., *Secessionum civilium Ultrajectinarum, et bellorum ab anno XXIV supra MCCCCC usque ad translationem episcopatus ad Burgundos*, Ultraiecti 1642. (In één band uitgegeven achter Beka, Buchelius (ed.) 1643).

Leeuwen, J.D. van (ed.), *Auctoris incerti Chronicon Tielense*, Trajecti ad Rhenum (=Utrecht) 1789.

Matthaeus, A. (ed.) , *De iure gladii tractatus et de toparchis etc.*, Lugdunum Batavorum [=Leiden] 1689.

Matthaeus, A. (ed.), *Veteris Aevi Analecta, seu vetera monumenta* (5 dln), Hagae-Comitum 1738(2).

Matthaeus, A. (ed.), *De rebus Ultrajectinis etc.*, Hagae-Comitum 1740.

Mieris, F. van (ed.), *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* (4 dln), Leyden 1753-1756.

Muller Fzn, S. (ed.), Catalogus episcoporum Ultrajectinorum, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 11, 1888, 485-496.

Muller Fzn, S. (ed.), *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336* (Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie nrs 53-54; 2 dln), Utrecht 1889-1891.

Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het kapittel van St. Pieter*, 's-Gravenhage 1891.

Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het archief der stad Utrecht*, Utrecht 1896.

Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (4 dln), Utrecht 1918-1920.

Muller Fzn, S., A.C. Bouman, C.D.J. Brandt, F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln), Utrecht 1920-1959.

Scheltema, P. (ed.), *Inventaris van het Amsterdamsche Archief*, (3 dln), Amsterdam 1866-1874.

Smit, H.J. (ed.), *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis* (3 dln, Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie nrs 46,54,69), Utrecht 1924-1939.

Suffridus Petrus, *Appendix ad Historiam Ultrajectinam*, in: Beka, Buchelius (ed.) 1643.

Tenhaeff, N.B. (ed.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad, Utrechtsch-Hollandsche Jaarboeken 1481-1483*, Utrecht 1920.

Vermeulen, J.P. (ed.), De bisschoppelijke rekening van 1377-78, *Codex Diplomaticus* 2e serie, 2e deel, 1e afd. (Utrecht 1853), 252-464.

VORG (ed.), *Officiatorum referendissimi Frederici de Baden 1496-1516*, (Werken VORG nr. 9), Deventer 1872.

Water, J. van de (ed.), *Groot Placaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantiën en Edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's lands van Utrecht* (3 dln), Utrecht 1729.

Literatuur

Aa, A.J. van de, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (13 dln), Gorinchem 1839-1851.

Anoniem, *Om de fundamenten van een kasteel. Rapport van het in oktober 1978 gehouden archeologische werkkamp te Vreeland*, Vreeland z.j. [1979]

Baldwin Smith, E., *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton 1956.

Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr 9), Utrecht 1923.

Bruch, H., *Supplement bij de geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen*, Haarlem 1956.

Doornink, G.J. van, De ontgraving van den Arkelstein, *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijs-*

selsch Regt en Geschiedenis, 56, 1940, 90-94.

Enklaar, D.Th., *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJsel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr 8), Utrecht 1922.

Enklaar, D.Th., De vorming van de Stichtsche maarschalksambten, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 45, 1930, 360-373.

Eijken, E.D., De drost van Twente, *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 14, 1, 1974, 127-171.

Fruin, R., *Handboek der chronologie*, Alphen 1934.

Geer, J.J. de, Proeve eener geschiedenis van het geslacht van Nyenrode, *Berigten van het Historisch Genootschap, gevestigt te Utrecht*, 4e deel, 1e stuk, 1851, 1-123.

Gouw, J. ter, *Geschiedenis van Amsterdam*, (8 dln) Amsterdam 1879-1893.

Heijden, L.J. van der, Het kasteel Vreeland en eenige aanteekeningen omtrent het kerspel, *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 39, 1913, 228-257.

Hugenholtz, F.W.N., *Floris V*, Bussum 1966.

Jähns, M., *Geschichte der Kriegswissenschaften*, I, München-Leipzig 1889.

Janssen, H.L., The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric, in: *Château Gaillard VIII* (Actes du colloque international tenu à Bad Münstereifel, 30 août-4 septembre 1976), Caen 1977, 135-157.

Janssen, H.L., De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (eds.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel.* Festschrift J.G.N. Renaud, Zutphen 1981, 302-318.

Janssen, H.L., Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543), *Castellogica, Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, II, 1988-1992 (1990)a, 120-139.

Janssen, H.L., The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos and H.A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen-Maastricht 1990b, 210-264.

Janssen, H.L. & A.D. Verlinde, *Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg*, Bussum-Amersfoort 1977 (Archeologische monumenten in Nederland 6).

Kalveen, C.A. van, Het beheer van het drost- en rentambt Coevorden en Drente in de vijftiende eeuw, *Nieuwe Drentse Volkalmanak*, 91, 1974, 20-39.

Ketner, F., De elect Jan van Nassau en zijn tijd, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 12, 1957, 1-25.

Kuile, G.J ter, Drosten van Salland en IJsselmuiden,, *Verslagen en Mededeelingen VROG*, 60, 1945, 30-53.

Kuile, G.J. ter, Johan van Judenvelde, schout van Twente, *Verslagen en Mededeelingen VROG*, 81, 1966, 79-96.

Kuipers, F.H.W., *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot op heden* (4 dln), Nijmegen 1869-1874.

Maris, A.J., *Van voogdij tot maarschalksambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht 1954.

Maris, A.J., Coenraet van Diepholt, maarschalk van het Nederkwartier van Utrecht, als rechtsvorderaar bij de schepenbank der stad Vreeland, *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 10, 1952, 370-424.

Monde, N. van der, Het slot Vreeland, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, 3, 1837, 77-88.

Muller Fzn, S., Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten, in: *Schetsen uit de Middeleeuwen I*, Amsterdam 1900, 1-25.

Muller Fzn, S., De elect Jan van Nassau, in: *Schetsen uit de Middeleeuwen II*, Amsterdam 1914, 66-104.

Niermeyer, J.F., Het Sticht Utrecht en het graafschap Holland in de dertiende eeuw,in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (13 dln, Utrecht 1949-1958) , II (Utrecht 1950), 269-305.

Oppermann, O., Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 37, 1908, 185-263 und 38, 1909, 155-243.

Partington, J.R., *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge 1960.

P(ortengen), J.A.P., Een plattegrond van het kasteel Vreeland, *Jaarboekje Niftarlake 1918*, 43-45.

Post, R.R., *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 19), Utrecht 1933.

Post, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (2 dln), Utrecht-Antwerpen 1957.

Pijnacker Hordijk, C., Iets over den elect Gosewijn van Utrecht, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e reeks, 10, 1899, 185-204.

Renaud, J.G.N., De bouwgeschiedenis van het Muiderslot; een correctie op Berden, *Bulletin KNOB*, 6e serie, 7, 1954, 193-212.

Renaud, J.G.N., Graaf Floris V als burchtenbouwer, *Berichten ROB* 8, 1957-1958, 158-171.

Renaud, J.G.N., De Nieuwburg bij Oudorp, opgraving en historische achtergronden, *Alkmaars Jaarboekje* 7, 1971, 50-66.

Reyen, P.E. van, *Middeleeuwse kastelen*, Bussum 1965

Romein, J., *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de middeleeuwen*, Haarlem 1932.

Rutgers, C.A., *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (diss.), Groningen 1970.

Schilfgaarde, A.P. van, De heren en graven van Bronckhorst, *De Nederlandsche Leeuw* 74, 1957, 67-88.

Sloot, R.B.F. van der, *Middeleeuws wapentuig*, Bussum 1964.

Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht-Antwerpen 1968.

Suhle, A., Sind die Meissnischen Burgbrakteaten wahrheitsgetreue Darstellungen mittelalterlicher Burgen?, in: *"Frühe Burgen und Städte. Beiträge zur Burgen und Stadtkernforschung*, Berlin 1954, 195-197.

Tenhaeff, N.B., *Diplomatische Studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht nr 1), Utrecht 1913.

Vries, W. de, *De opkomst van Zutphen* (Werken Vereeniging "Gelre" nr 31), Arnhem 1960.

Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie, vervattende de geschiedenissen der nu Verenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland etc.* (21 dln), Amsterdam 1790-1796.

Waller Zeper, S.A., *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont*, 's-Gravenhage 1914.

Wittert van Hoogland, E.B.F.F., *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtsche Ridderhofsteden en Heerlijkheden* (2 dln), 's-Gravenhage 1909-1912.

Bijlage 1: LIJST VAN KASTELEINS

* = datum van aanstellingsbrief

De spelling van de naam is die van de eerste vermelding. Bij de bronnen is verwezen naar de oorspronkelijke tekst, alsmede de (vaak onvolledige) tekstuitgaven. In het geval van een goede teksteditie is met de vermelding hiervan volstaan.

Jaar	Kasteleins	Gekoppeld met	Aard	Bronnen
1265	Functie wel, persoon niet met name genoemd			OBU, III, nr. 1681.
1276-1280	Gijsbrecht van Aemstel		Verpanding	OBU, IV, nr. 1922; Beka, Bruch (ed.) 1973, (caput 75b), 233; OBU, IV, nr. 1997; Stoke bk. IV, vs. 330-357, Brill (ed.) 1885, I, 226-227; Beka, Bruch (ed.) 1973, (caput 75b), 235
1290	Jan, heere van Cuijck of diens zoon Heinrick van Cuyck		Verpanding	OBU, IV, nr. 2416
1298	Theobaldus (bisschoppelijk 'castellanus' op Vreeland)			OBU, V, nr. 2900
1302	Jan II, graaf van Holland		Verpanding	Berkelbach (ed.) 1937, nr. 21
1323	Zweder van Wisch?		Verpanding?	RAU, BA, inv. nr. 398
1327-1329	Willem van Oudshorne, gezamenlijk namens de bisschop en graaf Willem III van Holland, aan wie Vreeland op 7 okt. 1327 was verpand	Maarschalksambt (Neder)sticht	Aanstelling	Muller (ed.) 1889-1891, nrs. 89-91, 209-210; van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 446
1342-13 mrt. 1351	Florens van de Boechorst, namens de graven Willem IV en Willem V van Holland ingevolge de verpanding van 7 okt. 1327		Aanstelling	Hamaker (ed.) 1875-1878, I, 257-454; ARA, GR, Rek., Inv.nrs. 2883-2884, 3725
13 mrt. 1351-vóór 1 juni 1353	Florens van de Boechorst, als Hoekse opstandeling namens Margaretha		Usurpatie	ARA, GR, Rek., Inv.nr. 3725, fol. 1, nr. 3726, fol. 14 vso; ARA, LRK, inv.nr. 26, fol. 18; Beka, Matthaeus (ed.) 1738, III, 247; Beka, Bruch (ed.) 1973, Continuatie V, 332
1365	Steven van Nyevelt, maarschalk en/of kastelein			van Doorninck e.a. (ed.) 1885-1914, III, 504
1368?-13 jan. 1369	Henric van Loenresloet	Maarschalksambt (Neder)sticht	Verpanding	van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 239-240; Beka, Bruch (ed.) 1973, 334
1371-1373	Ghisebrecht van Hardenbroec *3 mrt. 1371	Maarschalksambt (Neder)sticht	Aanstelling	Muller (ed.) 1896, nr. 384
1373	Johan van den Velde *9 aug. 1373	Maarschalksambt (Neder)sticht	Aanstelling	Mattheus (ed.) 1689, 293; Muller (ed.) 1896, nr. 384
1375	Otto van Sconauwen	Maarschalksambt (Neder)sticht	Aanstelling	Matthaeus (ed.) 1689, 289-290; Muller (ed.) 1896, nr. 405
1380	Willam van Minden			van Asch van Wijck (ed.) 1853, 116, 117, 130, 132, 136
1381	Jacob van Zulen	Maarschalksambt (Neder)sticht	Verpanding	Muller (ed.) 1918-1920, I, nr. 1047; Muller (ed.) 1896, nr. 432
1388	Johan van den Spieghel		Aanstelling	Muller (ed.) 1918-1920, I, nr. 1113
1390	Vrederic van Drakenborch *2 mei 1390		Aanstelling	Matthaeus (ed.) 1689, 291; Muller (ed.) 1896, nr. 467

Jaar	Kasteleins	Gekoppeld met	Aard	Bronnen
Vóór 14 april 1393	Dirc van Jutfaes		Aanstelling	RAU, Archief St. Pieter, Inv.nr. 1205; RAU, Archief Oudmunster, Inv.nr. 2620; Muller (ed.) 1891, nr. 631
1393	Dirc van Jutfaes *14 april 1393		Aanstelling	RAU, Archief St. Pieter, Inv.nr. 1205; RAU, Archief Oudmunster, Inv.nr. 2620; Muller (ed.) 1891, nr. 631
Vóór 10 mei 1414	Claes Sloyer		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 371, fol. 141-141vso
1414	Peter van Snellenberch *10 mei 1414		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 371, fol. 141-141vso
1416	Adriaen van Lantzkroen *13 mei 1416		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 371, 173-174
1416-1418	Henric van den Slijck *29 nov. 1416		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 371, 173-174
1418-1420	Henric van Zulen *17 dec. 1418	Maarschalksambt Nedersticht	Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 371, 173-174
1420	Tyman van Zulen *14 febr. 1420		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 371, 173-174
1427-1430	Jan van der Meer		Aanstelling	GAU, AS I, Inv.nr. 587, KR 1427-1428, fol. 59vso, 60, 62vso, 67vso, 74vso; Archief Hoge Raad van Adel ('s-Gravenhage), Collectie Wagner 55/1, p. 86 (1428); GAU, AS I, Inv.nr. 587, KR 1429-1430, fol. 89vso, 90, 92vso, 98, 102vso; Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 365 (1429-1430); GAU, AS I, Inv.nr. 587, KR 1430-1431, fol. 42vso, 57vso
1430-1435	Vrederick van Drakenborch *19 sept. 1430		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 372-I, fol. 20vso-21, 69vso, 75vso-76; GAU, AS I, Inv.nr. 587, KR 1430-1431, fol. 57vso; Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848, II, 213-214
1435	Gijsbert van Hijndersteyn?			GAU, AS I, Inv.nr. 587, KR 1434-1435, fol. 51vso
1436-1443	Aelbert Proys		Aanstelling	GAU, AS I, Inv.nr. 587, KR 1436-1437, fol. 51; RAU, BA, Inv.nr. 372-II, fol. 5-5vso
Vóór 5 apr. 1453-1457	Frederick van Zulen van Nievelt		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 3-II, fol. 124vso; RAU, Handschriften, Inv.nr. 358-I, fol. 128, 129vso; GAU, AS I, Inv.nr. 13 (Raadsdagelijks boek 1458), fol. 124
1457	Melis van Mijnden *5 april 1457		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. 15vso-16
1458, 1469	Johan Borre van Amerongen		Aanstelling	GAU, AS I, Inv.nr. 13 (Raadsdagelijks boek 1458), fol. 132; RAU, BA, Inv.nr. 4, fol. 119vso
1477-1481	Johan Borre van Amerongen *24 juni 1477		Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. 225
1481-1482	Frederick Uten Ham *11 sept. 1481	Maarschalksambt Nedersticht	Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. 225; Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848, I, 164; Tenhaeff (ed.) 1920, 66-67, 82-83; GAU, AS I, Inv.nr. 626, KR (1481-1482), fol. 31vso, 36vso en KR (1482-1483), fol. 55 vso

Jaar	Kasteleins	Gekoppeld met	Aard	Bronnen
1483-1490	Vreeland en Abcoude geconfisceerd door Maximiliaan van Oostenrijk			ARA, GR Reg, Inv.nr. 4, fol. 30-31; Ter Gouw 1879-1893, III, 166-167
1484	Henrick van Boetselaer, namens Amsterdam en Maximiliaan van Oostenrijk			Scheltema (ed.) 1866-1874, I, 108
1490	Herbaren van Mynen, kanunnik ten Dom, Utrecht *6 maart 1490	Kasteleinschap Abcoude	Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. *5
1490	Ernst van Ysendoern en Starckenborch *25 maart 1490	Kasteleinschap Abcoude	Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. *5; RAU, BA, Inv.nr. 4, fol. 255vso
1490	Gerijt Uuten Hamme *29 aug. 1490	Maarschalksambt Nedersticht	Aanstelling	RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. *9 vso
1493	Wolter Uuten Hamme			RAU, BA, Inv.nr. 4, fol. 332vso-333
1496-1502	Gherijt Uten Hamme *21 nov. 1496	Maarschalksambt Nedersticht en Kasteleinschap Abcoude	Aanstelling	VORG (ed.) 1872, 62-63, 273-275
1502-?	Goert de Conijnck *11 maart 1502	Kasteleinschap Abcoude	Aanstelling	VORG (ed.) 1872, 273-275
1524	Anthonis van Mynden	Kasteleinschap Abcoude		Dodt van Flensburg (ed.) 1838-1848, I, 5
1527	Back, zuiver militaire bevelhebber			ARA, Ambtenaren Centraal Bestuur, Inv.nr. 492

Bijlage 2: LIJST VAN MAARSCHALKEN MET HET KASTEEL VREELAND ALS MEEST WAARSCHIJNLIJKE RESIDENTIE

* = datum van aanstellingsbrief

De spelling van de naam is die van de eerste vermelding. Bij de bronnen is verwezen naar de oorspronkelijke tekst, alsmede de (vaak onvolledige) tekstuitgaven. In het geval van een goede teksteditie is met de vermelding hiervan volstaan.

Toelichting

In de 14e en 15e eeuw was de maarschalk de hoogste ambtenaar, die namens de bisschop verantwoordelijk was voor de rechtspraak, de inning van de belastingen, de correcte ambtsuitoefening van lagere ambtenaren en tal van bestuurlijke en militaire zaken. In de 14e eeuw was er één maarschalk voor het Nedersticht en één voor het (oorspronkelijke schout-) ambacht van Eemland. Vanaf het bewind van bisschop Jan van Diest (1301-1340) hebben de maarschalken van het Nedersticht een strak omlijnd ambtsdistrict met het kasteel Vreeland als residentie. In 1413 werd het maarschalksambt in tweeën gesplitst; de maarschalk voor het Nederkwartier (Nedersticht genaamd) bleef zetelen op Vreeland, de maarschalk voor het Overkwartier kreeg het kasteel Ter Horst als residentie (Enklaar 1922,73). Maris daarentegen (1952,398,n.1) meent, dat de splitsing van het maarschalksambt in Nederkwartier en Overkwartier plaatsvond bij de ambtsaanvaarding van bisschop Frederik van Blankenheim in 1393. Als Maris gelijk heeft, kan dit verklaren, dat we voor het gehele jaar 1404 twee maarschalken voor het Nedersticht aantreffen naast een derde maarschalk voor Eemland. Gezien deze situatie valt het niet met zekerheid vast te stellen welke van de (in de hierna opgenomen lijst) tussen 1402-1408 genoemde maarschalken op Vreeland zetelden.

Het staat vast, dat de maarschalken daadwerkelijk op Vreeland resideerden in de jaren dat het maarschalksambt met het kasteleinsambt gekoppeld was (1327-1329, 1368-1375, 1418-1420, 1477-1483). Na 1490, en zeker na 1502 werd de rol van het kasteel Vreeland als residentie overgenomen door het kasteel Abcoude.

Het staat niet vast of de maarschalken op Vreeland resideerden voor de jaren waarin beide ambten in verschillende handen waren, maar waarschijnlijk is dit wel. Ook de hiërarchische verhouding tussen de maarschalk en de kastelein van Vreeland is niet geheel duidelijk. Weliswaar had de kastelein als militaire bevelhebber en als schout van Vreeland een eigen verantwoordelijkheid, maar de maarschalk was in bepaalde opzichten zijn meerdere. Zo betaalde de maarschalk het salaris van de kastelein, kon hem in bepaalde gevallen bevelen geven, hield onafhankelijk van de kastelein een aantal gewapende mannen op het kasteel en bezat een bepaalde mate van eindverantwoordelijkheid voor de militaire toestand van de versterkingen van het kasteel (Maris 1952,402). Eventuele competentieproblemen bestonden natuurlijk niet in de jaren dat het maarschalksambt en het kasteleinsambt in één persoon verenigd waren.
Voor de stad Utrecht was het militaire belang van het kasteleinsambt voor de veiligheid van het Sticht als staat in elk geval belangrijker dan het maarschalksambt. Dit blijkt uit het feit, dat het kasteleinsambt sinds 1369 niet meer verpand kon worden en dat de (afzetbare) ambtenaar per definitie een burger van de stad Utrecht was. Geheel anders was de situatie bij het voor de veiligheid van het Sticht minder vitale maarschalksambt. De bisschop zag zich door geldgebrek vrijwel permanent genoodzaakt het maarschalksambt te verpanden aan de meestbiedende. Aangezien hij na 1381 vrijwel nooit in staat was de schulden te lossen, vererfde de schuld en daarmee het ambt of werd het verkocht. Dit leidde in de loop van de 15e eeuw tot ware maarschalksdynastieën (de families van Zulen, van Cronenborch, van der Horst en vooral Uuten Hamme).

Jaar	Maarschalken	Gekoppeld met	Aard	Bronnen
1327-1329	Willem van Oudshorne, gezamenlijk namens de bisschop en graaf Willem III van Holland,aan wie Vreeland op 7 okt. 1327 was verpand	Kasteleinschap Vreeland	Aanstelling	Muller (ed.) 1889-1891,nrs.89-91,209-210;van Mieris (ed.) 1753-1756,II,446
1365	Steven van Nyevelt, maarschalk en/of kastelein			van Doorninck e.a. (ed.) 1885-1914, III,504
1368?-23 jan. 1369	Henric van Loenresloet	Kasteleinschap Vreeland	Verpanding	van Mieris (ed.) 1753-1756,III,239-240; Beka,Bruch (ed.) 1973,334
1371-1373	Ghisebrecht van Hardenbroec *3 mrt.1371	Kasteleinschap Vreeland	Aanstelling	Muller (ed.) 1896,nr.384
1373	Johan van den Velde *9 aug.1373	Kasteleinschap Vreeland	Aanstelling	Mattheus (ed.) 1689,293;Muller (ed.) 1896,nr.384
1375	Otto van Sconauwen	Kasteleinschap Vreeland	Aanstelling	Matthaeus (ed.) 1689,289-290;Muller (ed.) 1896,nr.405
1381	Jacob van Zulen	Kasteleinschap Vreeland?	Verpanding	GAU,AS I,Inv.nr.418; RAU,BA, Inv.nr.137
1388-na 12 april 1393	Ghiselbert van Nyenrode		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.137,380;RAU,Archief St. Pieter,Inv.nr.1204;RAU,Archief Oudmunster, Inv.nr.2620
1402	Melis Uytteneng?			van de Water 1729,II,1069
1403-1404	Ernst van Hinderstein?			RAU,BA,Inv.nr.371,13
1404	Jacob van Lichtenberg?			RAU,BA,Inv.nr.371,10
1405-1408	Johan van Clarenborgh?			RAU,BA,Inv.nr.371,20,51
1413-1415	Lodewijk van Montfoort		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.371,73,140,173
1416-1418	Frederic uten Hamme		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.371,168-170,79,173; GAU, AS I,Inv.nr.13,fol.62vso
1418-1420	Henric van Zulen *10 oct. 1418	Kasteleinschap Vreeland	Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.371,168-170,173
1420-1436	Deric van Zulen *14 febr. 1420		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.371,162,168-170,173, 85; RAU, 372-I,fol.75vso-78,93;RAU, BA, Inv.nr.3-I, fol.15vso
1436-1438	Sweder van Zulen		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.372-I,fol.93
1438-?	Henric van Croenenberg *11 aug. 1438		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.372-I,fol.76-77, 92vso-93
1443-1447	Willem van Cronenborch *11 jan. 1443		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.372-II,fol.5-5vso, 8-8vso,35
1447-?	Aernt van Amerongen en Dirc die Jonge, waarnemend voor Willem van Cronenborch *6 mei 1447		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.372-II,fol.35

1452-1467	Alpher van der Horst *16 sept. 1452		Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.372-II,fol.46,50;RAU, Handschriften,Inv.nr.358-I,fol.128; RAU,BA,Inv.nr.373,fol.1vso,20,44vso-45vso,114vso
1467-1469	Gerrit van Zuylen van Blickenborch,waarnemend voor Alphers minderjarige zoon Alpher *15 okt. 1467		Aanstelling	RAU,BA,Inv.nr.373,fol.114vso,130vso
1469-1477	Gerrit Mulert *12 mrt 1469	Kasteleinschap Ter Eem, waarneming maarschalksambt Amersfoort en Eemland	Verpanding 173vso	RAU,BA,Inv.nr.373, fol.129vso,134,
1477-1482	Frederik Uutenham *28 dec. 1477	Kasteleinschap Vreeland	Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.373,fol.129vso
1482-1483	Johan Uuten Ham, waarnemend voor Frederik Uuten Ham *6 febr. 1482			RAU,BA,Inv.nr.373,fol.252vso
1483-1511	Gerrit Uuten Ham, als minderjarige broer en erfgenaam van Frederik Uuten Ham, in elk geval tot 1484 onder voogdij van Adriaan Uuten Ham *1 nov. 1483	Kasteleinschap Vreeland, kasteleinschap Abcoude en rentambt Abcoude	Verpanding	RAU,BA,Inv.nr.373,fol.256bvso, 269vso, *9vso,*29;VORG (ed.) 1872,62,63-64,244-245,273-275, 283-284,400;Muller (ed.)1918-1920, III,nr.4897,4904,4906,4909,4971
1511-1533	Frederick vuijten Hamme Fredericxzoon *4 nov. 1511		Verpanding	VORG (ed.) 1872,400-402,450-451, 471-472; RAU,BA,Inv.nr.375,fol.52, 35vso-36,80,78- 79vso,97vso-98,99vso; van de Water (ed.) 1729,II,1069; RAU,

Bijlage 3 IN DE BRONNEN GENOEMDE GEBOUWEN, VERTREKKEN EN VERDEDIGINGSELEMENTEN

Hoofdburcht?

gebouwen	den toern	1342-1343, 1418-1420
	den ronden toern	1345
	den groten toern	1418-1420
	zael	1418-1420
	poerthuus	1346, 1347
	die capel	1267, 1418-1420
vertrekken	's bisschops coken	1345
	coken	1418-1420
	's bisschops camer	1344-1345
	die cameren	1344-1345
	mijns heren camer	1418-1420
	nywen stoc	1344-1345
	1 stock in den groten toern	1418-1420
	scutcamer	1342-1343

Voorburcht?

stalhuus	1344-1345, 1346-1347
bouhuus, bouhuys	1344-1345, 1347, 1418-1420
molen, rosmolen	1344-1345, 1345
barch	1344-1345
nywe barch	1347
vijfroeden berch	1418-1420

Bruggen en poorten

die vallebrugghe	1346
uterste vallepoorte	1342-43
den dam voer den poerte	1347
poerthuus	1346, 1347

Grachten en wallen

cinghel	1344-1345, 1346-1347
grafte	1345
grafte te graven voer 't voerborch	1346

Bijlage 4 INVENTARIS VAN HET KASTEEL VREELAND, CA. 1418-1420*

Rijksarchief Utrecht, Bisschoppelijk Archief, Inv.nr. 173
Afgedrukt door van Asch van Wijck (ed.) 1855, 195-196

Dit is Henric van Zulen maerscalc gelevert op Vredelant

Int jierste in mijns heren camer een betstede
Item opten torn een betstede
Item inden zael een strijcsitten ende i voetschemen
Item i tafel twe schragen ende een tritsoer
Item inden zael ij lange bancken
Item noch twe bancken in die capel ende in die coken ende
vier sijn vueren bancken
Item noch i eyken banc
Item i groten backtroch in die coken
Item i paer cleynre rosmolen steen
Item iiij bussen ende sijn vogelers
Item c ende xvi steen totten bussen
Item i stock inden groten toern
Item i cleynen stoc in cleyne rosendael
Item beneden int bouhuys een grote haver kiste
Item enen vijfroeden berch

Dit is alsulke reytschap als mijne here op Vredelant heeft

Item iij camer bussen
Item ij cleyne tonnen cruyts
Item c bussen steen
Item v boghen, die ander sijn ontwe
Item ij tonne schuts
Item soe heeft die maerscalc dair op een camer busse mit c stene

* De spelling is naar het origineel, dat op enkele, ondergeschikte punten afwijkt van de uitgave door van Asch van Wijck.

Het verdwenen huys Baersdonck te Grubbenvorst, 1399-1529

DOOR

M. FLOKSTRA

Via kaartmateriaal is de ligging van een kasteel, huis of een boerderij vaak vrij eenvoudig terug te vinden. Het vroegere complex van de Baersdonck, gelegen te Grubbenvorst troffen we op een kadasterkaart uit 1821 aan.[1] Natuurlijk geeft deze kaart niet de middeleeuwse situatie weer. In de loop van de eeuwen was de Baersdonck ongetwijfeld onderhevig aan verbouwingen. Dit wordt min of meer bevestigd door een leenspecificatie uit het jaar 1676.[2] Op 27 juni verklaarde M.Schenck uit Sevenum namens de eigenaar Baron Van Wylich dat: "het adelijck ende riddermassigh huys Barsdonck tegenwoordigh gedemolieert ende alleen betummert is met huys ende schuyre".
Hieruit blijkt duidelijk in welke staat huis Baersdonck zich op dat moment bevond. Het goed zou een totale omvang hebben van 86 morgen zowel akkerals weiland, verdeeld over diverse percelen. Daarnaast beschikte de Baersdonck over negen onderlenen, welke merendeels in Grubbenvorst lagen. Het Baersdonck was sedert 1401 een afzonderlijk leen van de hertogen van Gelre en werd verheven volgens de regels van het Gelderse leenrecht. De Baersdonck gelegen in de nabijheid van de burcht Grebben mag niet verward worden met Haus Baersdonk gelegen tussen Geldern en Nieukerk dat later in de vijftiende eeuw Haus Bellinghoven wordt genoemd.[3] Wellicht is dit de bakermat van de familie Van Baersdonck?
Sommige geschiedschrijvers van Grubbenvorst zijn echter van mening, dat het goed Baersdonck al inbegrepen was in de belening van Gerard van Baersdonck in 1394, maar de reeds genoemde Gerard werd op 11 januari 1394 slechts met "die heirlicheit van Vorst half ende dat gericht half" beleend.[4] Een deel van de heerlijke rechten over het dorp Grubbenvorst is belangrijker dan alleen het goed Baersdonck. Pas bij de belening van Gerards opvolger Aleid van Baersdonck in 1401 is er sprake van het goed Baersdonck met de halve heerlijkheid Grebben. Dezelfde geschiedschrijvers zijn eveneens van mening dat de Baersdonck over een tijnsboek beschikte, dat zijn aanvang zou hebben in het jaar 1391[5]. De Romeinse cijfers vertellen ons echter, dat dit tijnsboek niet uit 1391, maar uit het jaar 1399 stamt. Voorts behoorde tot de rechten van de heren van de Baersdonck het jachtrecht, het veer en de visserij op de Maas, waarvan zij gezamenlijk met de heren van het Gebroken Slot gebruik maakten.
Over de deling van de heerlijkheid Grebben ofwel Grubbenvorst is heel wat te doen. De één vindt op grond van zijn vermeende Baersdonckse tijnsboek uit 1391, dat de deling minstens kort voor dat jaar zou moeten liggen. Een ander daarentegen ziet meer in een vermelding van de beide heren van Grebben in het Gelderse en Kleefse vredesverbond van 1359.[6] Aan Gelderse zijde trad zowel Frederik van den Bergh als Bars van Baersdonck tot dit verbond toe. De betrokken partijen maakten de afspraak bij eventuele schending van het verdrag een aantal gewapende mannen te paard te zullen leveren tot het herstel van de vrede. De heer van Mirlaer, ook bij dit verbond betrokken, verplichtte zich tot de uitrusting van twaalf mannen; terwijl bijvoorbeeld de heer van Broekhuizen, evenals de heer van Arcen ieder zes mannen in het veld zou sturen. Frappant is dat Frederik van den Bergh en Bars van Baersdonck gezamenlijk zes gewapende mannen zouden sturen. Hieruit zou men kunnen afleiden dat de heerlijke rechten over het dorp Grubbenvorst vóór 1359 reeds verdeeld waren. De op zich genomen verplichtingen weerspiegelen duidelijk de status van de genoemde heren. Met andere woorden: Frederik van den Bergh en Bars van Baersdonck bevinden zich op dat ogenblik in Grubbenvorst kennelijk op hetzelfde niveau. Al gauw vraagt men zich af: Wie zijn deze heren?
Van oudsher wordt Grebben gezien als een bezit van de familie Van Millen. De oudste vermelding van de burcht Grebben treft men aan in een leenakte uit 1311, waarbij de toenmalige eigenaar Willem van Millen "dat huys Grebben" als een open huis opdraagt aan graaf Reinald I van Gelre.[7] Na het overlijden van deze graaf was Willem van Millen genoodzaakt zijn leenverhouding opnieuw te bevestigen aan Reinalds opvolger. Hij werd zodoende in 1326 beleend met 'dat hues te Grebben ende tguet dat daerto behoert'.[8] Opmerkelijk is het, dat in beide leenakten van de heerlijkheid Grebben geen sprake is, waardoor we

1. *Alard van Barsdonck, 1365 april 22*
Bron: HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 469
Randschrift: + S. ALARDI.DE.BARSDUNC.
Diameter 26 mm.

2. *Gerard van Baersdonck, 1398 december 15*
Bron: RAO, Archief Abdij Mariënhorst te Ter Hunnepe
inv.nr. 350 Regest 242.
Randschrift: + S 'GERAD' VAN BAR[SDV]NCK
Diameter 29 mm.

omtrent een eventuele deling van deze heerlijkheid in het ongewisse blijven. Via vererving in vrouwelijke lijn kwam de burcht Grebben in handen van de familie Van den Bergh. Uit deze familie stamt Frederik van den Bergh, die buiten de burcht kennelijk ook delen van de heerlijkheid Grebben erfde. Toch is het onduidelijk op welke gronden Frederik zich in 1357 en 1365 'heer van Grebben' laat noemen.[9] Evenals één van z'n opvolgers met name Willem van Wevelinghoven, stoorde deze zich eenvoudig niet aan het feit, dat hij slechts voor de helft heer van de heerlijkheid Grebben was. Intussen vragen wij ons af wat deze heren met de titel 'heer van Grebben' eigenlijk precies pretenderen. Wordt hier soms alleen maar het bezit van de burcht Grebben bedoeld? Zelfs een vermelding van beide heren "Vrederijcz van Wevelichoven,

3. *Aleid van Baersdonck, 1401 juni 12*
Bron: HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 78
Randschrift: S'ALEIT + VAN + BARSDVNCK
Diameter 25 mm.

4. *Willem Brant van Brede, 1391 juni 2*
Bron: RAL, Archief kapittel Venlo, charters zonder nr.
Randschrift: onleesbaar
Diameter : circa 22 mm
Schild beladen met drie (2:1) dubbelkoppige adelaars.

5. *Agnes van Elvervelde, tweede echtgenote van Johan van Brempt, 1456 juli 31*
Bron: Archiv Schloss Wissen (Weeze)
Randschrift: S. Angnese van Elvervelde en van Breempt
Diameter : 29 mm
Schild beladen met vijf dwarsbalken.

6. *Johan van Brempt, 2e echtgenoot van Aleid van Baersdonck. 1456 augustus 2*
Bron: Gemeente archief Venlo, Archief kasteel Arcen, Doos 25, charter nr. 50
Randschrift: S. Ia[n] va[n] Brempt .... Barsdonck .....
Diameter 29 mm.
Schild met vier dwarsbalken.

here to Grebben en Gheraert van Baersdonck heren van Vurst" in een oorkonde uit 1394 blijkt op het eerste gezicht geen uitkomst te bieden.[10] De interpretatie hiervan zou kunnen zijn, dat zij beiden heer van de heerlijkheid Grubbenvorst waren. Daarnaast was Frederik van Wevelichoven de bezitter van de burcht Grebben.

Op de kadastrale opmeting uit de vorige eeuw valt te zien, dat de gebouwen van de Baersdonck vlak aan de Maas lagen. Vanwege haar natuurlijke ligging was dit complex 's winters en in het vroege voorjaar slechts ten dele tegen de wateroverlast beschermd. De situatie van de Baersdonck is niet te vergelijken met het even verderop gelegen Gebroken Slot, dat een schoolvoorbeeld is van een "chateau à motte", een kasteeltype, dat op een kunstmatige aangelegde heuvel is gebouwd. Bovendien is het bijzonder jammer dat er geen oude tekening van de Baersdonck bekend of bewaard is gebleven. We kunnen tot nu toe alleen veronderstellingen opperen over het uiterlijk van de Baersdonck in de Middeleeuwen. Alleen opgravingscampagnes zouden duidelijkheid kunnen brengen in de omvang van het huis of de boerenhoeve.

De familie Van Baersdonck

Hoewel we diverse dertiende en veertiende eeuwse vermeldingen over de familie Van Baersdonck aantreffen, laten deze niet toe om duidelijke genealogische verbanden te leggen met de genoemde Bars van Baersdonck uit 1359 en evenmin met de latere eigenaars van het goed Baersdonck. Een familie-relatie echter is niet uitgesloten. Slechts één enkele keer, in de al eerder genoemde verbondsbrief uit 1359, komen we Bars van Baersdonck tegen. Hierna verschijnt ene Alard van Baersdonck ten tonele. Op 22 april 1365 draagt deze op aan Johan, graaf van Kleef 'vyer Hollensche merghe gelegen in den kyrspel van Waembel, (=Wamel) in den Rijswart', waarna Alard het goed als een manleen terug ontvangt.[11] Het bij deze gelegenheid door Alards aangehechte zegel is gelukkig bewaard gebleven. Dit zegel toont ons een schild met een kruis. In de horizontale balk van het kruis is een vis geplaatst. Wat ligt nu meer voor de hand dan te veronderstellen dat die vis een baars moet zijn. Zoals nog zal blijken, geeft Alards zegel op z'n minst een verwantschap aan met latere bezitters van de Baersdonck. Op 23 april 1365 verkreeg Alard uit de tol te Huissen van de graaf van Kleef een manleen, ter waarde van '20 alde scilde'.[12] In 1369 moest Alard van Baersdonck aan de rentmeester van Gelre acht pond betalen wegens grondbezit in het dorp Wamel.[13]

Gerard van Baersdonck

Als opvolger van Alard treffen we in de stadsrekening van Venlo uit 1389 Gerard van Baersdonck aan. Namens de stad kreeg Heyn Zuemerken op 20 septem-

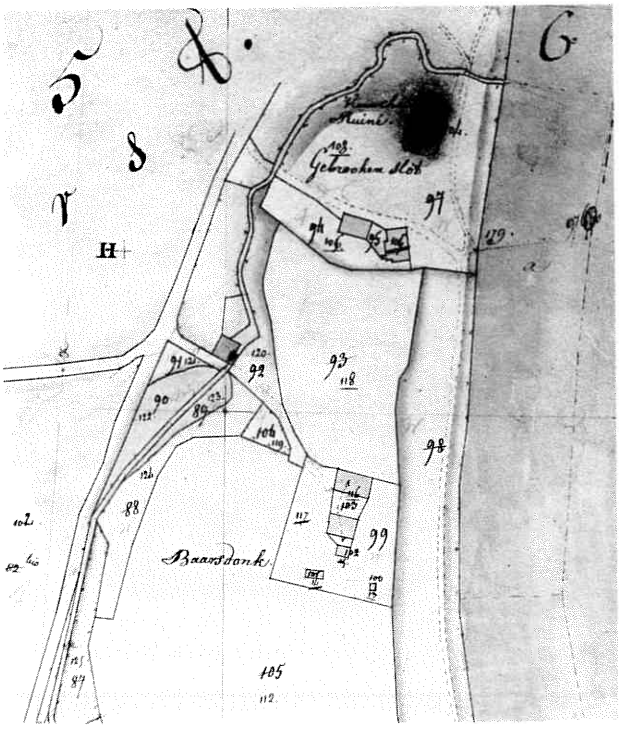

7. Situatie tekening van Baarsdonk (Baersdonck), 1821 RAL, Archief kadaster, Gemeente Grubbenvorst.

ber 1389 "vur sijne cost den hij hadde te Vurst van Gherats weghen van Baersdonck V placken" betaalt.[14] Wat zijn bemoeienissen waren weten we helaas niet.
Gerard wordt op 11 januari 1394 met "die heirlicheit van Vorst half ende dat gericht half" beleend.[15] Op 16 februari van dat zelfde jaar werd Gerard met een hof tot Schandelo onder Velden en voorts met een hof onder Lomm, beleend.[16] Op 24 februari 1394 beleend Gerard van Baersdonck als leenheer Johan van Hattem met een halve morgen land gelegen op 't Sant te Hoesden (Heusden) en 9 1/2 hout land gelegen in Nijenberch. Vier jaar later op 15 december 1398 verkreeg dezelfde Johan deze stukken land als allodiaal goed, van zijn leenheer, in eigendom.[17] De hertog van Gelre gaf Gerard op 12 mei 1400 toestemming om uit zijn leengoed de halve hof tot Eckenraide, gelegen onder Blerick, een jaarlijkse erfpacht te verkopen aan Arnt Vyncken.[18] De familie Vynck (Vyncken) was een Venloos schepengeslacht. Volgens een delingsakte van 22 augustus 1393 bezat Arnt Vynck reeds de hof Eckenraide.[19] Zijn zoon Sander Vinck evenwel erfde in 1393 de genoemde hof.
Gerard van Baersdonck was getrouwd met Belie(Byelien), waarvan de achternaam onbekend is. Uit dit huwelijk zijn twee kinderen geboren, een zoon Willem en een dochter, Aleid. Gerard had nog een zus, waarvan bekend is dat zij gehuwd was met Gadert van Deelst. Tussen 12 mei 1400 en 12 juni 1401 is Gerard van Baersdonck gestorven. Zijn echtgenote Byelie wordt na 12 juni 1401 niet meer in de bronnen genoemd, waardoor haar overlijdensdatum niet bekend is.

Aleid van Baersdonck

Kort na het overlijden van Gerard van Baersdonck kreeg zijn echtgenote Byelien van haar dochter Aleid van Baersdonck op 12 juni 1401 een lijftocht (= vruchtgebruik) ter waarde van 80 Gelderse guldens. Buiten de kost kreeg Byelien o.a. voor kleding nog eens 40 guldens en zij mocht "die grote camer ende sulre daerboeven tot Baersdonc" blijven bewonen. Hiervoor werden de halve tienden van wijlen Gerard, de hoeve op Gheenraede en goederen onder Meghen gelegen, als onderpand aangewezen.[20] Voorts vertelt deze akte ons dat Aleid reeds gehuwd is met ene Willem Brant van Brede. Samen met haar man bezegelt zij deze oorkonde. Het grappige van Aleids zegel is, dat het identiek is aan het zegel van Alard van Barsdonck uit 1365. Resumerend kunnen we met deze oorkonde vaststellen dat het gebouw van de Baersdonck al in 1401 bestond; Het moet dus zeker uit de veertiende eeuw stammen. Op 24 juni 1401 werd Aleid van Baersdonck beleend met de halve heerlijkheid van Vorst en het goed Baersdonck met al haar toebehoren aan beide zijden van de Maas. Aleid werd eveneens beleend met dat goed gelegen te Wamel 'in all der maten als Gerit van Bairsdonck, dat van ons te leene te halden plach'.[21] Gerard was dus ook met dat goed te Wamel beleend geweest. Herinneren wij ons Alard van Baersdonck die in 1369 wegens grondbezit in Wamel door de Gelderse rentmeester werd aangeslagen. Dit wil niet meteen zeggen dat Bars, uit 1359, of Alard van Baersdonck, uit 1365-1369, de vader van Gerard is. Maar gezien de vererving van de goederen zijn ze minstens aan elkaar verwant. In dezelfde akte schenkt Aleid haar echtgenoot het vruchtgebruik van haar zo juist beschreven leengoederen.
Nadien treedt Willem Brant van Brede als voogd op namens zijn vrouw en noemt zich regelmatig "mede heer der heerlicheit van Vurst". Bijvoorbeeld op 1 augustus 1413, waarbij hij als leenheer van Baersdonck aan zijn nicht Neese van Gheenraede toestemming verleent om de hoeve Gheenraede over te dragen aan haar broer Johan voor een jaarlijkse rente van 12 malder rogge.[22]
Op 7 september 1403 gaven Frederik van Wevelinghoven met zijn zoon Willem en Willem Brant van Brede met Aleid van Baersdonck gezamenlijk een stuk land gelegen achter de Alden Wytvelt aan Goedert van Koedekoeven.[23] Hierbij draagt Willem Brant van Brede geen enkele titel. Door het ontbreken van nietszeggende titels is deze akte wegens de vermelding dat de schepenbank van Grubbenvorst deze akte met haar eigen "scependombs" zegel bekrachtigd. Een van de oudste afdrukken van dit zegel dateert van 16 augustus 1547.[24] Het zegel vertoont een gedeeld wapenschild: rechts; een dwarsbalk gearceerd, in de

bovenhoek een zespuntige ster, links onder een schuin geplaatste vis (een baars), daarboven een verkort kruis gearceerd. Het betreft een gecombineerd wapen van de heren van Grubbenvorst uit de geslachten Van Millen en Van Baersdonck. Dit is het enige zegel uit land van Kessel dat zijn oorsprong vindt in de vijftiende eeuw. Toch zou het mij niet verbazen wanneer het zegel zelfs uit de veertiende eeuw zou stammen. Bovendien geeft het schitterend de tweedeling van de heerlijkheid Grubbenvorst weer.

Uit het huwelijk van Aleid met Willem Brant van Brede zijn geen kinderen bekend. Tussen 21 februari 1420 en 25 maart 1420 is Willem Brant van Brede gestorven, want op laatstgenoemde datum komt Aleid voor als weduwe.[25] De oorkonde van 21 februari 1420 mag niet onvermeld blijven. Hieruit blijkt namelijk dat Aleid een broer had; deze heette Willem. Hij is vóór 21 februari 1420 overleden, nalatend een zoon, Arnt geheten. Aleid van Baersdonck had zelf geen kinderen en gaf haar jonge neef acht hondert alde schilde uit al haar goederen.[26] Toch blijf ik het vreemd vinden waarom Aleids broer Willem niet aan de Baersdonck gerechtigd was. Door het ontbreken van bijvoorbeeld een erfdelingsakte tussen de erfgenamen van Gerard van Baersdonck en zijn echtgenote Byelien blijven wij in het ongewisse. Waren er soms nog meerdere goederen, of werd Arnt op deze wijze uitgeboedeld? Arnt was de stichter van de familietak Van Baersdonck rond de steden Viersen en Kempen. Hij komt in 1450 voor als scholtis van Viersen.[27]

Aleid van Baersdonck hertrouwde tussen 1422 en 1426 met Johan van Brempt. Zij schonk haar tweede echtgenoot in 1426 de gebruiksrechten van haar leengoederen in Grubbenvorst en Wamel.[28]

De nalatenschap van Aleid van Baersdonck

Aleid moet tussen 1428 en 1453 zijn overleden, haar tweede man Johan van Brempt hertrouwde onder huwelijksvoorwaarden op 9 oktober 1453 met Agnes van Elvervelde.[29] Agnes was een nicht van Anna van der Straten, weduwe van Johan van Broekhuizen, die in leven heer van Loe en Geysteren en ambtman van Kessel en Goch was. Anna van der Straten was zeer bemiddeld, zij beschikte over een aanzienlijk aantal goederen, waarvan kasteel Wissen, gelegen bij Weeze één van de belangrijkste was. Anna schonk haar nicht de rechten van het ambtmanschap van Goch als huwelijksgeschenk. Nadien noemde Johan van Brempt zich tot zijn dood heer van Baersdonck en ambtman van Goch.[30] Hij is tussen 8 april 1458 en 22 februari 1460 overleden.[31] Na diens dood waren de erfgenamen van Aleids tante gelijkberechtigd aan de nalatenschap van Aleid. Haar tante die gehuwd was met Gadert van Deelst blijkt 39 erfgenamen te hebben waarvan vier geestelijken.[32] Gelukkig waren zij niet allemaal geinteresseerd in de goederen van Aleid van Baersdonck. Slechts een gering aantal lieden te weten; Herman van Deelst, Gadert van Wylich en Cornelis van Merwijck waagden diverse pogingen tot het verwerven van de gehele nalatenschap. Op 22 februari 1460 werd Herman van Deelst als eerste met dat 'huyss, hofstede ende heerlicheyt van Baersdonck' beleend.[33] Nauwelijks twee jaar later werd Herman opgevolgd door zijn zoon Ude.[34] Gadert van Wijlich blijkt echter slimmer te zijn geweest. Alvorens hij zich liet belenen, kocht hij op 5 maart 1460 van 23 andere erfgenamen hun aandeel.[35] Arnold, hertog van Gelre beleende Gadert van Wylich op 11 maart 1460 met diens verworven delen.[36] Daarentegen verscheen Cornelis van Merwijck pas in 1464 ten tonele. Hij werd op 21 oktober 1464 met zijn aandeel beleend.[37] Door de opvolgers van hertog Arnold werden deze drie partijen telkens beleend. Zo ook door hertog Adolf in 1465 en door de Bourgondische bezetter, hertog Karel, in 1473. Het kon gewoonweg niet uitblijven dat tussen deze partijen grote onenigheid ontstond. Een lang slepend proces had tot gevolg dat op 24 september 1485 het deel van Ude van Deelst tussentijds aan Gadert van Wylich werd verkocht.[38] Vol-

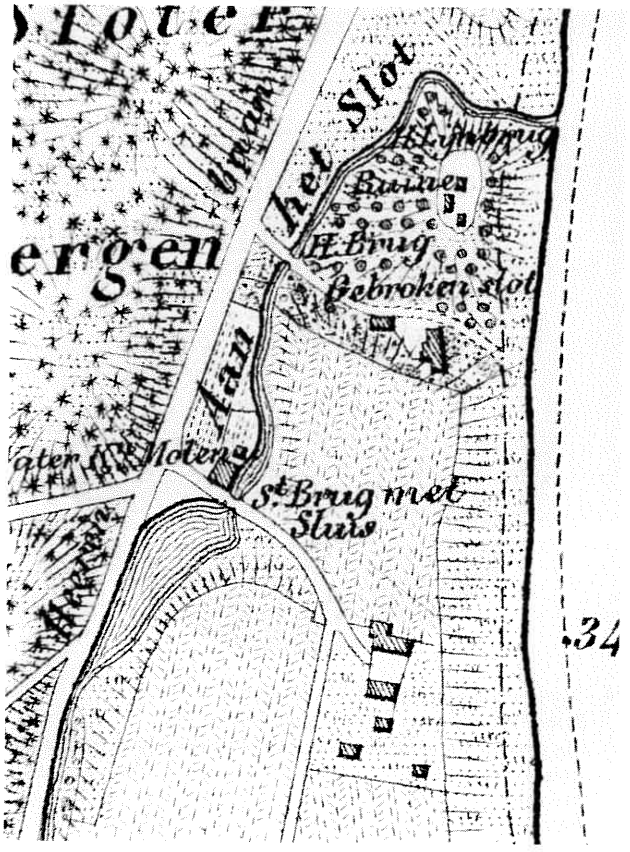

8. Situatie van zowel de Baersdonck als het Gebroken Slot (de burcht Grebben) en omgeving in 1850. Detail uit een kaart van de Boven-Maas van Visé tot Woudrichem, door de landmeter E.Olivier Dz. Uitgave 1855, Atlas Gemeente archief Venlo.

gens een niet gedateerde brief blijkt Gadert van Wylich op een gegeven moment zelfs over 33 van de 35 wereldlijke delen en over 3 van de 4 geestelijke delen te beschikken.[39] De erfgenamen van Cornelis van Merwijck, overleden 'LXVI omtrent vastelavent', bezaten slechts een klein deel.[40] Waarom zij zich zo hardnekkig verzetten tegen de verkoop van hun deel aan de Van Wylichs is een raadsel. Pas door tussenkomst van hertog Karel van Gelre en de hertog van Kleef verkocht Cornelis kleinzoon Jasper van Merwijck op 26 mei 1529 al zijn rechten op de Baersdonck aan Otten van Wylich.[41] Na bijna zeventig jaar lang gesplitst te zijn, kwam het goed de Baersdonck opnieuw in één hand.

Aan het einde van deze bijdrage wil graag mijn dank betuigen aan de heren H.J.J. Vermeulen (Broek op Langedijk) en Prof. Dr. J.G.N. Renaud (Amersfoort) P. Weijs (Broekhuizenvorst) voor hun waardevolle bijdragen.

Gebruikte afkortingen:

HSAD = Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
RAL = Rijksarchief in Limburg
RAG = Rijksarchief in Gelderland
RAO = Rijksarchief in Overijssel

9. Zegel van de schepenbank Grubbenvorst.
Bron: RAL, collectie Zegelstempels, inv. nr. 175.
Een gedeeld wapenschild: rechts; een dwarsbalk gearceerd in de bovenhoek een zespuntige ster, links; onder een schuin geplaatste vis (baars) met in het schildhoofd een verkort kruis. Het betreft een gecombineerd wapen van de heren van Grubbenvorst uit de familie Van Millen en de familie Van Baersdonck.
Randschrift: S(IGILLUM) SCABB(INORUM) DE GROBBENFORST.
Diameter 35 mm.
Foto: F.J.M.Bastings.

Noten

[1] RAL, Archief kadaster Grubbenvorst.
[2] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III, nr. 7 (II) fol. 446-450.
[3] J.J.S. baron Sloet, Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, deel Overkwartier, Arnhem (1904), 33 nr. 45; A. Kaul, Geldrische Burger Schlösser und Herrensitze Kevelaer (1976), 20-22.
[4] P.N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397, Haarlem (1901), 210. (1394 jan. 11).
[5] Onder andere J.E. Dilz, Grubbenvorst, heren, heerlijkheid en kasteel (Utrecht 1981) hfdst. 6, 29; idem, Het Gebroken Slot te Grubbenvorst, in: Castellogica, Verkenningen, Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting (Doorn, 1983-1988) Bd I, 259; HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Akten nr.59, fol. 14. (Is datiert Anno XIIIc XCIX).
[6] I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland (Arnhem 1833) dl. II, Oorkonden nr. 89 (1359 jan.25).
[7] RAG, Hertogelijk Archief inv. nr. 25 Waardenburgse kroniek fol. 37v.-38; idem, Aanwinst 1941, inv. nr. A I.a 1 fol. 74v.
E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis van Grubbenvorst bij Venloo en Millen bij Nieuwstad, in: De Maasgouw 12 (1890) 65; P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415 (Haarlem 1908), 319-320 volledige tekst. (1311 mei 20)
[8] P.N. van Doorninck, Het oudste Leenactenboek van Gelre 1326 (Haarlem 1898), 2.
[9] 's Heerenbergh, Archief Huis Bergh, inv. nr. 4944 regest nr.125 (1357 jan. 20); RAG, Archief Diverse charters zonder inv.nr. (1365 okt. 31).
[10] Köln, Historisches Archiv Köln, HUA 1/5209 (1394 april 4).
[11] HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 469 (1365 april 22).
[12] E. Dösseler en F.W. Oediger, Die Lehnregister des Herzogtums Kleve, (Siegburg 1974), 269 nr. 396/2.
[13] P.N. van Doorninck, Schatting van den lande van Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369 (Haarlem 1903), 125.
[14] Venlo, Gemeentearchief Venlo, Oud Archief inv. nr. 1194, Stadsrekeningen, 1389 fol. 7.
[15] P.N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397 (Haarlem 1901), 210 (1394 jan .11).
[16] Idem, 215 (1394 febr. 16).
[17] RAO, Archief Abdij Mariënhorst te Ter Hunnepe, inv. nr. 322 Regest 215 (1394 febr. 24) en inv. nr. 350 Regest 242 (1398 dec. 15).
[18] P.N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1400-1404 (Haarlem 1901), 26 (1400 mei 12).
[19] RAL, Archief charters Kessel achter Scheres, voorlopig inv. nr. N (1393 aug. 22).
[20] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 78 (1401 juni 12).
[21] RAG, Hertogelijk Archief, Gelderse Leenkamer, inv. nr. 1 (A) fol. LVIIv. (1401 juni 24).
[22] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk.101 (1413 aug.1).
[23] RAL, Archief Schepenbank Lottum, evac. nr. 3728 (1403 sept.7).
[24] S. Frankenwitz, G. Venner, A. Berkvens, M. Flokstra, J. Hanssen en F. Hermans, De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder (Venlo 1986), 163-164.
[25] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk.109 (1420 maart 25).
[26] Archiv Schloss Haag bij Geldern, Urk. 355 (1420 febr. 21).
[27] F.J. Donner, K.L. Mackes und A. Nabrings, Viersener Urkunden buch, Quellen und Regesten zur Geschichte von Viersen, Dülken, Süchteln und Boisheim (1080-1500) (Viersen 1990) 254 regest 267 (1450 maart 25). Tevens werd het zegel van Arnt van Barsdonck afgedrukt, helaas op z'n kop, pag. 487.
[28] RAG, Gelderse Leenkamer, inv. nr.2 (B) fol. CLXVIIv. (1426 juli 2).
[29] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg, VROA 1905-1906), inv. nr. 3. Afschrift van de akte van huwelijksvoorwaarden tussen Johan van Brempt en Agnes van Elvervelde. HSAD, Reichkamme rgericht Wetzlar RKG, H 4629 nr. 16 fol. 38-43. Aander Heyden, Geschichte des Geschlechtes der Feiherren van Elverfeldt (Elberfeld 1883-1886) Bd 2, nr. 704.
[30] Carl Wilkes, Regesten der Urkunden des Gräflich von Loe' schen Archivs in Schloss Wissen zu Weeze (1456 juli 27).
[31] Idem, Urk. 1458 april 8; RAG, Gelderse Leenkamer, inv. nr. 2 (B) fol. CLXXIIIv. (1460 febr. 22).
[32] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Akten 1223 fol. 37.
[33] RAG, Gelderse Leenkamer, inv. nr. 2 (B) fol. CLXXIIIv. (1460 febr.22).
[34] Idem, inv. nr. 2 (B) fol. CLXXIIIIv. (1462).
[35] Herdringen, Grafelijk Archief Von Fürstenberg, Urk. 403 (1460 maart 4), Urk. 404 (1460 maart 5), zie ook Urk. 405 (1463 okt. 27) en HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 178 (1462 aug. 23).
[36] RAG, Gelderse Leenkamer, inv. nr. 2 (B) fol.CLXXIIIv. (1460 maart 11); HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 169.
[37] RAG, Gelderse Leenkamer, inv. nr. 2 (B) fol. CLXXV (1464 okt. 21).
[38] Herdringen, Grafelijk Archief Von Fürstenberg, zonder Urk. nr. [Rep. IV, F12 nr. 125] (1486 april 28), vidimus van 24 sept. 1485; zie tevens HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk.218 (1486 dec. 31).
[39] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Akten 1223 fol. 37.
[40] Idem, Akten 1223 fol. 70.
[41] Herdringen, Grafelijk Archief von Fürstenberg, Urk. 937 (1529 mei 26); RAG, Gelderse Leenkamer, inv. nr. 12 fol. CXLIIIv. (1529 mei 27).
N.B.de originele oorkonde is een dag eerder gedateerd.

Genealogie: familie Van Baersdonck

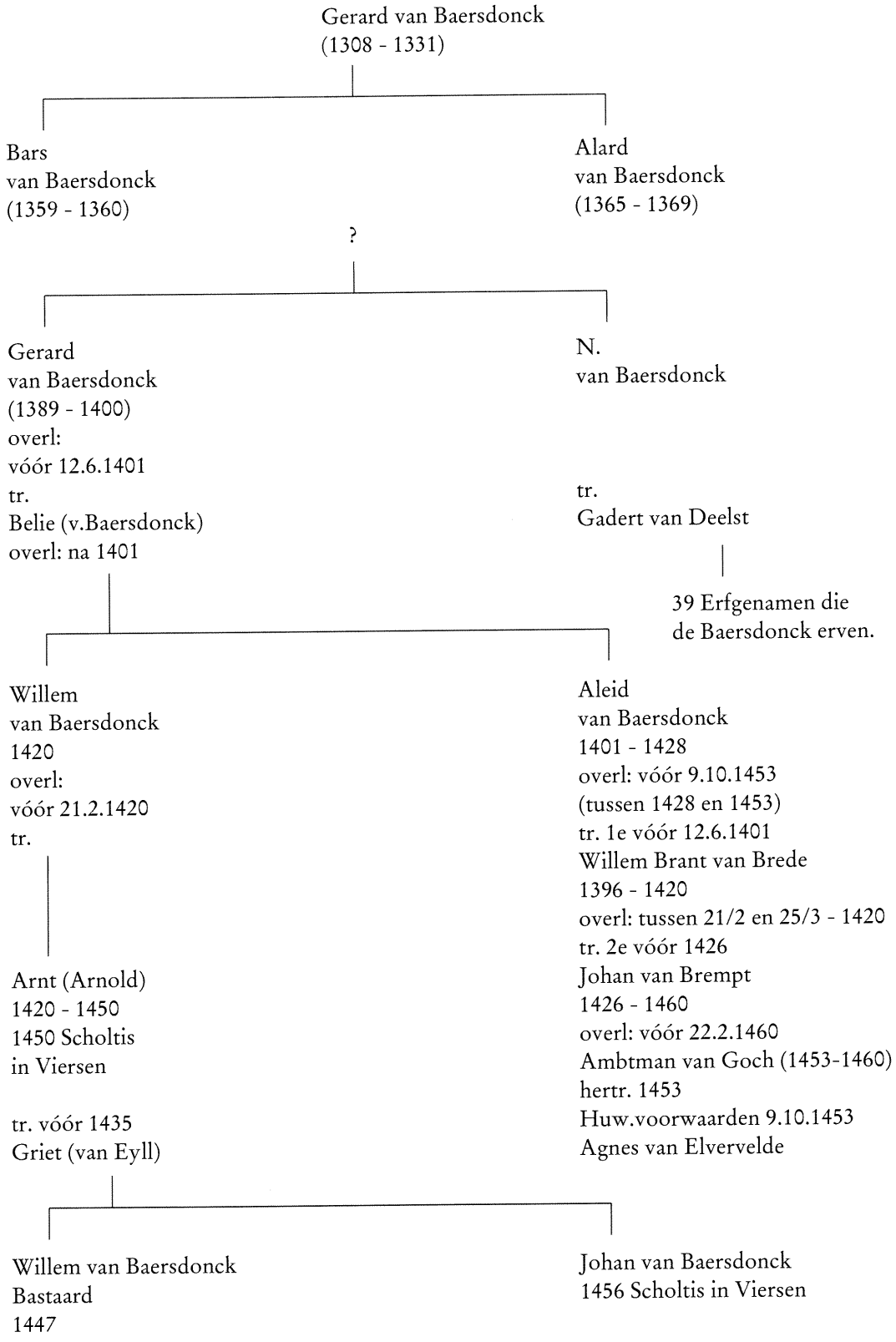

't Huuske Oijen te Kessel, 1477 - 1780

DOOR

M. FLOKSTRA

Inleiding

Tussen weilanden aan de rand van het winterbed van de Maas ligt op Kessels grondgebied de hof Oijen, ook wel "het Huuske" genaamd. In de eerste helft van de 18e eeuw was de bekende landmeter Adam Blum, sedert 1725 in Pruisische dienst, vaak werkzaam in deze streken. Zo vervaardigde hij in 1752 ook een kaart van Baarlo en een groot stuk van Kessel[1]. Volgens deze kaart en de oude kadasterkaarten ligt de gemeentegrens van Baarlo en Kessel tussen de hof Oijen onder Kessel en de Roffaert onder Baarlo. De boerderij de Boshoek, die Adam Blum als "Bosshoeks huijs" aanduidde, ligt tussen beide huizen in. De Boshoek behoort nog tot Kessel (afb. 1).

De hof Oijen, tegenwoordig een boerderij, ligt idyllisch in een rustig landbouwgebied en was in 1752 helemaal omgeven door grachten. Deze grachten zijn in de jaren vijftig van onze eeuw geslecht, waarvan de contouren nog zichtbaar zijn. De oprijlaan die tegenwoordig richtig Maas loopt, liep eertijds richting Kesselse kerk. In de gevels van het huidige hoofdgebouw ziet men de zogeheten speklagen: rode baksteen afgewisseld met mergel. Zelden of nooit hebben de eigenaren van 't Huuske een rol van betekenis gespeeld in de geschiedenis van het land van Kessel. Pas rond 1700, toen Oijen in handen was van de familie Van Merwijck, die ook de heren van Kessel waren, verkreeg de bezitter Theodoor Frans van Merwijck een zetel in de Staten van het Overkwartier[2]. Voorwaarden daartoe waren onder andere: riddermatige afkomst en bezit van een riddermatig goed, hoewel dat laatste niet voor de hof Oijen kon gelden. Dit komt trouwens bij meerdere huizen van dit soort, wel versterkt maar niet erkend als riddermatig goed, voor. Kortom de afkomst van de familie was vaak van oudsher beter dan hun bezittingen. Op grond van zijn afkomst verwierf deze Merwijcker een zetel in de Staten. Natuurlijk heeft ook een rol gespeeld, wie er van de familie reeds in de Staten zat en hoe groot haar invloed was. De vroegste vermelding van het huis Oijen dateert uit 1477[3]. Ene Godart van Kessel, genaamd Roffaert, bracht de hof Oijen, groot circa 180 morgen, mee in zijn huwelijk met Baetse, dochter van Vullinck van Holtmoelen. Het Kesselse Oijen mag echter niet verward worden met het leen van Godart Ruffaert, die in 1326 door de Gelderse graaf met 'den hof tot Oijen half en het goed te Swolgen, dat zijn broers hadden' beleend werd[4]. Volgens de akte van huwelijksvoorwaarden tussen Godart van Kessel, genaamd Roffaert, met Baetse van Holtmoelen op 15 mei 1477, blijkt dat de hof Oijen een leengoed was van de heren van Broekhuizen. Zonder oorkonden of ander authentiek historisch materiaal is de verbinding tussen de Gelderse leenakte uit 1326 en de Broekhuizense leenverhouding uit 1477 puur speculatief. Immers er is vooralsnog geen enkel bewijs dat het hier om dezelfde hof Oijen gaat. Sterker nog, zelfs de familieband tussen beide personen is niet duidelijk, al dragen zij dezelfde naam. Een tijdspanne van ruim 150 jaar is te lang om zomaar te overbruggen. Evenmin weten we wanneer de leenverhouding van de hof Oijen met Broekhuizen is ontstaan. Het vermoeden bestaat, dat deze leenverhouding van oudere datum is, te meer omdat in het wapen van de familie Van Kessel, genaamd Roffaert, zoals we nog zullen zien, hermelijnstaartjes voorkomen.

Godart van Kessel, genaamd Roffaert

Zoals we al zagen, trouwde Godart van Kessel, genaamd Roffaert, in 1477 onder huwelijksvoorwaarden met Baetse van Holtmoelen. Naast de hof Oijen of 't Huuske bracht Godart nog diverse andere goederen in het huwelijk in, te weten: de hof toe Molenhuijs te Venlo met een "koeremolen ind olijemolen", 18 malder rogge onder Broekhuizenvorst, de grote tienden te St. Anthonis bij Boxmeer. Verder een "beende" onder Sambeek die jaarlijks veertien vleemsche gulden opbracht en het goed ten Aldenkrickenbeke, die Borchstat, gelegen te Leuth. Godart was echter van de Aldenkrieckenbeke geen eigenaar, want dit goed behoorde toe aan Sophia van Holthusen, weduwe van Alard van Buren[5]. Hooguit kon Godart zijn rechten hierop laten gelden als schuldeiser. Rond 1492, na de dood van Sophia van Holthusen (overleden tussen

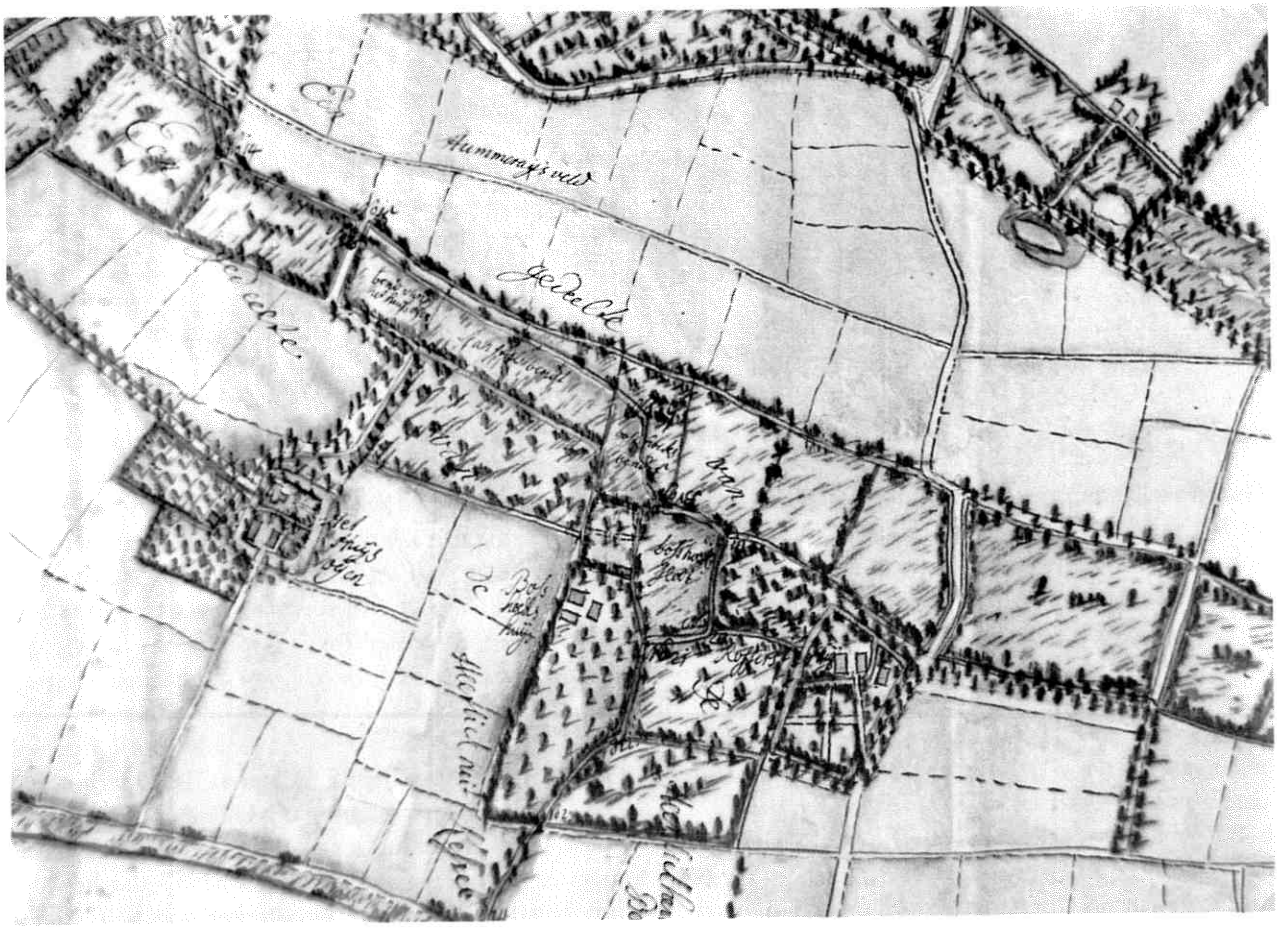

1. Situatie van het huis Oijen te Kessel en de Roffaert te Baarlo 1752 door landmeter Adam Blum (Blom).
Bron: RAL, Kaartencollectie inv.nr. 617.

1486 en 1492) loste Reynier van Holthusen als de grootste schuldeiser van Sophia diverse andere schuldeisers af. Hij werd door de hertog van Gelre in 1492 met het goed ten Aldenkrieckenbeek beleend[6]. Godart was daarentegen wel op 24 juni 1455 door Alard van Buren namens diens echtgenote, Sophia van Holthusen, beleend met

> *"alsulken laten, erfftiensrenten, erffpacht, hoenre myt gewijnne, gewerve, lijffgewijnne ende myt kuermueden, so wie die van aldtz gelegen sijn op ter Netten", wat afgescheiden was van de hoeve "ten Aldenkriekenbeke"*[7].

Godarts schoonvader Vullinck van Holtmoelen gaf zijn dochter Baetse in het huwelijk mee, "den hoff tot Oijen, soe wije die in hoighen, in leghen, in dijepen inden kerspel van Kessel en Baarlo gelegen", dat een allodiaal (= vrij eigen) goed was. Natuurlijk rijst de vraag bij het lezen van deze passage: Welke hof "Oijen" bedoelen ze nu eigenlijk? Voorlopig moeten wij het antwoord schuldig blijven.
De voornaam Godart (Gaert/ Goert) komt in de familie Van Kessel, genaamd Roffaert, vrij frequent voor, zodat voorzichtigheid is geboden. Doordat Godart het Venlose molenhuis met zijn toebehoren in 1477 bezat, zijn we er vrijwel zeker, wie zijn ouders waren, namelijk Gerard van Kessel, genaamd Roffaert en Catharina Vinck. Het molenhuis stamt oorspronkelijk uit de familie Vinck[8]. Catharina Vinck kreeg dit namelijk als huwelijksgift mee. Gerard van Kessel, genaamd Roffaert, komt in de jaren 1436-1444 als schepen en burgemeester van de stad Venlo voor[9]. Op 26 maart 1435 voerde Gerard een opmerkelijk zegel, dat een mogelijke verwantschap met de familie Van Broekhuizen doet vermoeden[10]. Het zegel vertoont een schildhoofd met daarin 4:3 hermelijnstaartjes en in het heraldische vrijkwartier staat het bekende Kesselse ruitenkruis afgebeeld (afb. 2). De hier geplaatste hermelijnstaartjes kunnen er op duiden, dat hij een leenman van het huis Broekhuizen was. Twee jaar later op 16 maart 1437 voerde Gerard een schild met daarop het Kesselse ruitenkruis en in het linker vrijkwartier een klein schildje met daarin 3:2 hermelijnstaartjes[11] (afb. 3). Zijn zoon Godart (Gaert) voerde op 10 februari 1491 hetzelfde wapen met één verschil, hij voerde namelijk het kleine schildje met de hermelijnstaartjes in het rechter vrijkwartier[12] (afb. 4).

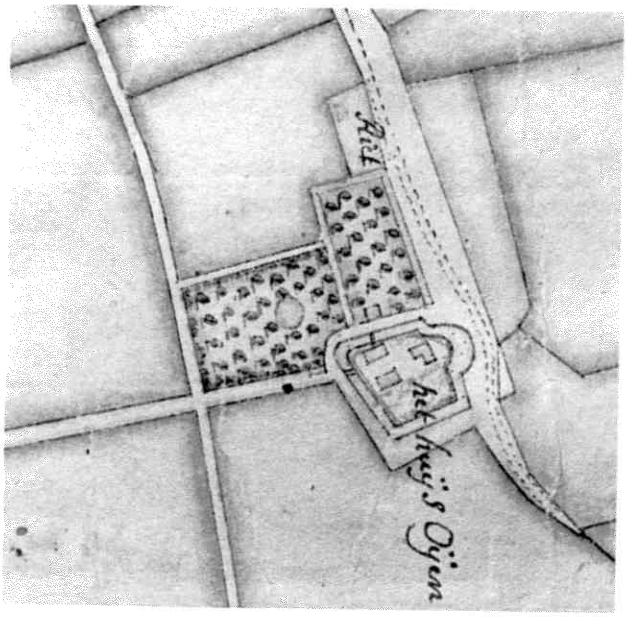

2. Situatietekening van het Huis Oijen ookwel t'Huuske geheten te Kessel door landmeter J. Smabers, 1774. Bron: RAL, aartencollectie, inv.nr. 632.

Gerard van Kessel, genaamd Roffaert

Godart werd als eigenaar van de hof Oijen opgevolgd door zijn zoon Gerard. Volgens het leenboek van het huis Broekhuizen, dat in 1515 werd overgeschreven van een ouder exemplaar, was Gerard reeds in 1515 met de hof Oijen beleend[13]. In 1510 trouwde Gerard met Metten (Mechteld) de Groet (Groot), weduwe van Ott van Wailwick[14]. In de jaren 1531-1534 was Gerard schepen en in 1532 zelfs burgemeester van de stad Venlo. Uit zijn huwelijk met Metten de Groot had hij drie kinderen, Gairt, Thijs en Baetsken geheten. Vóór of in 1523 is Metten de Groot gestorven. Gerard bleef achter met drie kleine kinderen en nam Neesken (Agnes) Bruijns tot zijn vrouw. Hij trouwde haar officieel pas op 24 november 1546 in de Kesselse kerk[15]. Gerard en Agnes leefden reeds geruime tijd samen eer de huwelijksvoorwaarden werden opgesteld. Hierbij kreeg Agnes het vruchtgebruiksrecht van de hof Oijen bevestigd. Samen kregen zij zeven kinderen; Cornelis, Stijneken, Thoenis, Peter, Elisabeth, Gerard en Lenart geheten. Daarnaast was Gerard nog de vader van een natuurlijke dochter, Baets geheten. De kinderen uit het eerste huwelijk verkregen de Venlose goederen, waaronder het molenhuis. Terwijl het Broekhuizense onderleen, de hof Oijen, op 27 december 1546 verheven werd door Gerards oudste zoon uit het tweede huwelijk, Cornelis Roffaerts[16]. Deze werd te boek gesteld voor hem zelf en voor zijn broers en zussen. Gerard is tussen 24 november 1546 en 3 september 1553 gestorven. Op laatstgenoemde dag werd Peter Roffaerts onder dezelfde condities als z'n broer Cornelis met de hof Oijen beleend[17].

Agnes wordt op 4 december 1559, toen haar zoon Gerard Roffaerts met de hof Oijen werd beleend, ook vermeld[18]. Gerard ontving de hof

> *"in behoff siener gesusterenn, die siene vann ene vader unnd moeder vann einenn bedde unnd der moeder alss Agneiss Bruynss naegelaeten weduwe z. Gerart Roffartz oer thocht".*

Gerard van Kessel, genaamd Roffaert, junior

Op 15 januari 1561 maakte Agness Bruyns een erfdeling met haar kinderen, waarbij allerlei kleine details werden geregeld[19]. Een ding valt wel op, namelijk dat zoon Gerard met uitzondering van het vruchtgebruik van zijn moeder, de twee bouwhoeven "tho Oeden" (= Oijen) zal behouden. Het Broekhuizens leenhof verleende Gerard daarna octrooi (toestemming) om het onderleen ten gunste van zijn zus Elisabeth, echtgenote van Johan van Kessel, genaamd Bree te bezwaren tot "ier hielix pennong"[20]. Nog op dezelfde dag doen Elisabeth Roffertz en haar man afstand van eventuele rechten die zij op de hof Oijen zouden hebben[21].

Op 1 augustus 1567 trouwde Gerard onder huwelijksvoorwaarden met Maria van Waldoes (Waldous), genaamd Baerlo, en bracht in het voorgenomen huwelijk mee "houss und woeninghe tho Oeyen, met bouhoeff sijn visserijen, holtgewasch en wiltbaen". De bruid bracht daarentegen 1.000 dalers mee[22].

De geschiedschrijvers over Kessel zijn van mening, dat ten tijde van de tachtigjarige oorlog (1568-1648) huis Oijen bij de veldtocht in 1572 door de troepen

3. Zegel van: Gerard van Kessel genaamd Roffaert, 26 maart 1435. Bron: RAL, Kloosterarchief van de Kruisheren te Venlo, inv.nr. 23. Diameter 26 mm. Randschrift moeilijk leesbaar.

4. Zegel van: Gerard van Kessel genaamd Roffaert, schepen van Venlo, 16 maart 1437. Bron: Gemeente archief Venlo, Charters voorheen RAL, Doos 3 nr. 7. Randschrift: S'Gerat va[n] ..... Diameter 26 mm.

5. Gaert (Godert) van Kessel genaamd Roffaert, 10 februari1491. Bron: Gemeente archief Venlo, O.A.V. inv.nr. 1880. Randschrift: S' Gaert van Kessel ..... Diameter 25 mm.

van Willem van Oranje op 14 augustus van dat jaar geplunderd en in brand zou zijn gestoken. Doch de bezitter Gerard van Kessel, genaamd Roffaert die in 1608 een proces voerde over zijn riddermatigheid verklaarde iets anders[23]. Toen de troepen van Oranje de stad Roermond innamen, zou zijn huis

> *"gespolieert (geplunderd) zijn geworden, bij welcke spoliatie hij neffens all sijn gereyt goedt heeft verlooren alle sijne munimenten (bewijsstukken) en de brieven, dewelcke in een besonder kist bewaert stonden".*

Volgens de eigenaar werd het huis geplunderd en zijn huisarchief dat zich in deze kist bevond, heeft hij nooit meer terug gezien. Over brand spreekt de eigenaar niet. Uit een akte, van 4 september 1593, blijkt dat de Roffaerts ook over de hof opgen Graiff (Graaf) te beschikken. Deze hof was een leengoed van de burcht Kessel[24]. Elisabeth van Roffart en haar toenmalige echtgenoot Jacob van Goye deden afstand van hun rechten op deze hof ten gunste van haar broer. Uit het huwelijk van Gerard van Kessel, genaamd Roffaert en Maria van Waldoes zijn tenminste twee zonen bekend: Adolf, genoemd naar z'n opa en Godart, een oude vertrouwde naam bij de Roffaerts. In 1610 en 1615 was Gerard als getuige aanwezig bij de schepenen van Kessel en Helden. Op 23 augustus 1610 zou hij circa 65 jaar oud zijn, terwijl hij in 1615 80 jaar oud zou zijn geweest[25]. Erg nauwkeurig was men in die tijd kennelijk niet.
Wanneer hij precies gestorven is, is niet bekend, maar het moet vóór 1621 zijn.

De erfenis van Gerard van Kessel, genaamd Roffaert

De onroerende en roerende goederen van Gerard en Maria werden in 1624 verdeeld onder hun kinderen. Adolf was in 1621 met het huis Oijen beleend, voor hem zelf en voor zijn broer en zussen[26]. Zijn moeder Maria van Waldoes behield als weduwe haar vruchtgebruiksrechten. Adolfs broer Godart vroeg buiten weten van Adolf zelfstandig op 14 januari 1624 aan het Broekhuizense leenhof toestemming voor deling van het leengoed[27]. De leenheer had geen enkel bezwaar en wilde het wel in twee bijzonder lenen delen, mits de leenverheffingen maar gewaarborgd waren.
Adolf, die in 1614 luitenant was onder graaf Philip van Solms, zou volgens E. Rosenkrantz eerst met Anna van Bocholtz getrouwd zijn geweest en daarna pas met Sibilla van der Lantscroon[28]. De moeder van Adolfs dochter Maria Anna blijkt Anna van Bocholtz te zijn. Als erfdochter van het Oijense Huuske trouwde zij met Hendrik van Eynholts, ritmeester in Spaanse dienst. Namens zijn echtgenote werd Hendrik van Eynholts op 10 juli 1634 met Oijen beleend[29].
Op een gegeven moment zag Maria Anna van Kessel, genaamd Roffaert, dat haar huwelijk kinderloos zou blijven en wilde ze niets liever dan haar bezittingen via bijvoorbeeld een testament vermaken. Op 20 mei 1638 verkreeg zij van de leenheer toestemming om op eigen wijze het Broekhuizense leen te disponeren (vermaken cq. na te laten)[30]. In 1641 bezwaarde Maria Anna huis en hof Oijen met 800 rixdaalders (elke rixdaalder ter waarde van á 56 stuivers Roermonds ten gunste van Gerard Cox en zijn echtgenote Helena

Schinck (Schenck)[31]. Nauwelijks een jaar later, op 17 maart 1642, verkochten Maria Anna en haar oom van moederszijde, Jochim van Bocholtz, samen het Broekhuizense leengoed Oijen aan Gerard Cox licentiaet en auditeur over de Gelderse garnizoenen en zijn vrouw Helena Schinck[32].

Aanvankelijk was er geen vuiltje aan de lucht. Maar Godart van Kessel, genaamd Roffaert, was met deze gang van zaken helemaal niet gelukkig. Trouwens de deling, die hij op 3 juli 1624 met z'n broer had gemaakt, beviel hem niet en na ruim 18 jaar begon hij een proces tegen zijn nicht Maria Anna van Kessel en haar echtgenoot Hendrik van Eynholts[33]. Dank zij dit proces zijn we iets wijzer geworden van wat er zich destijds heeft afgespeeld. Adolf en Godart hadden onder andere twee zussen, waarvan één "joffer Herme" (Hermina) heette, de voornaam van de ander is niet bekend. Godart zelf was in 1614 getrouwd met Maria Spee, weduwe van Arnold van Bocholtz[34]. Godart en Maria kregen tenminste vijf kinderen. Uiteindelijk kwam de deling in 1624 hierop neer, dat Adolf als eerstgeborene aanspraak kon maken op huis en hof Oijen, terwijl zijn jongere broer en zusters zich tevreden moesten stellen met een veel kleiner deel. Godart verwierf uit 't Huuske een groot stuk land. Op zijn deel, dat grotendeels onder Baarlo viel, is hij, na de deling in 1624, gestart met bouwaktiviteiten, hetgeen in het proces, van rond 1642, als volgt wordt omschreven[35]

> *"het waerachtigh is, dat sijn deel beter ofte ommers soe goedt was als, des Hendriks schoonvaeders, aen stondt op sijn aengedeylte quote getimmert heeft sijn tegenwoordige residentie".*

Met andere woorden, hieruit blijkt duidelijk dat Godart op zijn deel, dat van oorsprong onder huis en hof Oijen behoorde, de residentie "De Roffaert" onder Baarlo heeft gebouwd. Hiervan getuigt nog steeds de wapensteen boven de ingangspoort van de Roffaert. Naast de wapens staat een opschrift: 'Fiat voluntas tua. Domine Godart van Kessel, genant Roffaerts ende Maria Spee, Eheluyden den XV Sept. Anno MDCXXIX". Gelet op de wapensteen die een bekroning vormt op zijn bouwaktiviteiten, nam de bouw van de Roffaert ongeveer vijf jaar in beslag. Hij beschouwde de Roffaert als vrij eigen goed en liet z'n broer opdraaien voor de leenverplichtingen. Godart moet vóór 1657 zijn overleden, want zijn echtgenote Maria Spee wordt in dat jaar als weduwe vermeld[36]. Maria Spee maakte op 30 juli 1663 met haar drie zonen Gerard, Willem en Godart junior een erfdeling[37]. Gerard, de oudste zoon, verkreeg uit de boedel "Het Aedelick goet genoempt den Pelmpter" gelegen onder Hinsbeck. Omdat dit goed gerestaureerd moest worden, kreeg hij vijf eiken bomen, uit het huis "ingen Ohe" (= de Roffaert) onder Baarlo. Willem, de tweede zoon, kreeg "het huis ingen Ohe tot Baerloe" en de tijns gerechtigheden onder Bree (= Maasbree). Godart junior verwierf de "Heijthuiserhof" gelegen onder Grefrath, alle landerijen die zijn ouders hadden onder Kessel met het collatierecht van het St. Anthoniusaltaar. Daarnaast kreeg junior 1.000 guldens Venloos van zijn oudste broer Gerard. De drie broers moesten gezamenlijk hun broer Johan onderhouden, die reeds voor 1658 in het klooster van Kornelimünster te Aken was getreden[38]. Maria Spee behield het recht van vruchtgebruik van, zowel het huis ingen Ohe onder Baarlo als van de "Broeckholden" goederen.

Erg verwarrend werd toen met de benaming van de huidige Roffaert omgesprongen. Maar gelukkig wordt steeds de ligging van het huis ingen Ohe, erbij geschreven. We vragen ons af: wanneer precies het Baarlose "huis ingen Ohe" vooreerst "de Roffaert" wordt genoemd? Vermoedelijk is dit pas na het verdwijnen van de familie Van Kessel genaamd Roffaert uit Baarlo het geval.

Godart junior

Wie nu meent dat de deling geregeld was, vergist zich, want over de betaling van 1.000 gulden kregen de broers Godart en Gerard onenigheid. Godart junior maakte tegen Gerard rond 1670 een proces aanhangig. Volgens de procesbijlagen had Godart junior zelf het huis "Oeyen" aangekocht[39]. Over de datum van aankoop werd helaas niet gesproken. Of de verwerving iets te maken heeft met het beschudsrecht is nog onduidelijk. Immers door dit oud Gelders recht kon men zich beroepen, wanneer iemand een familiebezit wilde verkopen. Familieleden waren gerechtigd het bewuste goed binnen een bepaalde periode, circa één jaar, tegen de geboden verkoopprijs over te nemen. Hoe het ook zij, huis en hof Oijen was sinds 17 maart 1642 in handen van Gerard Cox en Helena Schinck. In het huisarchief van Broekhuizen ontbreekt jammer genoeg het leenboek of register over de jaren 1640 - 1745. Uit die ontbrekende periode is er gelukkig een leenspecificatie van het Gelderse leengoed huis en heerlijkheid Broekhuizen bewaard. Volgens het plakkaat (edikt) van 11 maart 1676 moesten alle Gelderse leenmannen bij de Koning van Spanje als hertog van Gelre een volledige lijst van diens onderhorigheden indienen. Zo'n leenspecificatie vormt een rijke bron aan genealogisch materiaal. Hierin staan alle onderlenen. Zo vinden we in de leenspecificatie over Broekhuizen, Godart van Kessel genaamd Roffaert als leendrager van huis en hof Oijen[40]. Godart junior moet tussen 17 maart 1642 en 24 maart 1670 eigenaar van

6. Huis Oijen te Kessel, circa 1920. Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

het huis en hof Oijen onder Kessel zijn geworden. Na de verwerving van het Broekhuizense leengoed moet hij vóór 24 maart 1670 zijn beleend. Godart heeft na 1670 diverse malen op zijn nieuw verworven bezit een hypotheek genomen. In het archief van de Burcht Kessel zijn daarvan een paar kwitanties van aflossingen bewaard gebleven[41]. Godart junior overleed op 9 april 1694 in Baarlo.

De erfenis van Godart junior

Zijn erfgenamen, waarvan Gisbert Thewissen als leendrager te boek stond, verkochten het adelijk huis Oijen met de Boshoek in 1696 aan Johan Godefridus van Bodinckhuysen, scholtis van Kessel. De scholtis werd op 8 augustus 1696 met Oijen beleend[42]. De landerijen met de boerderij werden daarna door hem op 13 april 1697 verpacht[43]. Of dat de scholtis toen al namens de heer van Kessel uit de familie Van Merwijck handelde, weten we niet zeker, immers op 23 mei 1700 werd Theodoor Frans van Merwijck toegelaten tot de leden van de Staten van Overkwartier vanwege het bezit van 't Huuske[44]. Uiteindelijk op 12 maart 1717 kwam het Broekhuizense onderleen in bezit van Caspar, baron van Merwijck, heer van Kessel, nadat scholtis Johan Godefridus van Bodinckhuysen het bij testament op 22 februari van dat jaar aan Caspar had nagelaten[45]. De scholtis is op 27 februari 1717 's morgens om "5 uhren" gestorven[46]. Vervolgens ging de familie Van Merwijck 't Huuske vanaf 1719 exploiteren. Het goed werd op 1 april 1719 onder bepaalde condities verpacht[47]. Als opvolger van Caspar baron van Merwijck werd op 12 oktober 1727 zijn zevenjarig zoontje Anthon Adriaen Michiel van Merwijck met de Oijense goederen beleend[48]. Deze koos later een loopbaan als geestelijke en werd in 1740 kanunnik van de St. Servaaskerk te Maastricht. Uit een vasallentabel van 1756, die in opdracht van de koning van Pruissen werd samengesteld, komt naar voren, dat de kanunnik slechts tendele in Kessel verbleef[49]. Hij maakte 12 januari 1765 zijn testament en overleed plotseling op 9 december 1778 te Roermond. Uiteindelijk werd Carel Ludwig baron van Keverberg uit Haelen op 14 maart 1780 beleend, met zowel "Het Huuske" als de Boshoekerhof te Kessel[50].
De geschiedenis van dit kleine "Huuske" loopt daarmee parallel met die van de Burcht van Kessel.

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan Mevr. N. Mulders-Thijssen (Maasbree), de heren J. Hanssen (Baarlo), H. Hendrix (Horst-America) en A.J.G. Hendricks (Kessel) voor hun waardevolle bijdragen.

Venray, juli 1994

Naschrift van de redactie

Toen Godaert van Kessel genaamd Roffaert in 1477 met Baetse van Holtmoelen trouwde, bracht hij onder meer de hof Oijen ten huwelijk. De hof, gelegen in het kerspel Kessel, staat sinds mensenheugenis te boek als 't Huuske. Waarom, wordt de bezoeker van de streek al gauw duidelijk. Op het terrein van de hof verheft zich namelijk nog altijd een opvallend huis met muren van rode baksteen, als regel om de zes lagen doorschoten met zogeheten speklagen: banden van gele mergel. Een overblijfsel van een kasteel?
Hoewel het terrein volgens kaarten uit de achttiende eeuw zeker omgeven was door een gracht, vallen er overigens geen bijzondere kenmerken te noteren, die de krijgsbouwkundige betekenis van het gebouw op een in het oog vallende wijze zouden kunnen onderstrepen. Hoewel er nog al wat aan de buitenmuren gesleuteld is, zoekt men tevergeefs naar sporen van schietgaten, die toch op z'n minst het weerbaar karakter van het Huuske zouden moeten markeren. Tenslotte is ook de muurdikte niet bepaald in drukwekkend,. Of de muren soms ooit bekroond waren door een rij kantelen en het dak teruggelegen heeft, zodat er een loopruimte tussen de kantelen en de dakrand ontstond, laat zich niet meer vaststellen. Alleen al de muurdukte maakt het niet waarschijnlijk!
De vensters zijn bijna alle gewijzigd; slechts hier en daar ontdekt men nog de aftekening van een dichtgezet oorspronkelijk venster.
Het huis is niet groot; de afmetingen – 11,50 x 6,50 m – wijzen meer op een eenvoudig verblijf ten plattelande dan op een vorstelijk landhuis. De ruimte heeft men op de begane grond verdeeld over drie vertrekken; het middelste vertoont een breedte van slechts ± 2,50 m en had hoogstwaarschijnlijk de functie van hal. Hier begon de trap naar de verdieping en hier moet zich de hoofdingang bevonden hebben. Het rommelige muurwerk aan de zuidvleugel kan wijzen op een dichtgezette toegang. Heden ten dage komt men in de hal via de aanbouw uit later tijd. Het heeft er alle schijn van, dat het Huuske in feite als een zomerhuis dienst deed. Een huis dus, dat zo nu en dan door de familie bewoond werd; 's zomers en in het jachtseizoen.
Hoewel we niet zó uitvoerig ingelicht zijn over het doen en laten van de Kessels geheten Roffaert is door het boven gepubliceerde onderzoek van M. Flokstra wel duidelijk geworden, dat we met een aanzienlijk Venlose familie te maken hebben; de vader van Godaert was schepen en burgemeester; zoon Gerard vinden we ook weer in het stedelijk bestuur terug. Godaert zelf zou zijn Baetse op het voormalige huis de Putting te Kessel hebben kunnen vinden.
In de achttiende eeuw stonden er volgens het voorhanden kaartenmateriaal (afb. 1 en 2) meerdere ge-

bouwen op het omgracht terrein. Een hof was dan ook in de eerste plaats een agrarisch bedrijf, dat over verschillende bouwsels moest kunnen beschikken: stallen, wagenloods, voorraadschuren, om maar enkele te noemen. Het herenhuis bevond zich altijd een beetje apart en werd trouw bewaakt door de pachter van de hof.

De datering van het Huuske schept nog al wat problemen. Het muurwerk was kennelijk voorzien van muurankers, waaronder er vier waren die een jaartal vormden. Daarvan schijnt enkel een "3" te zijn overgebleven. Dit getuigenis van een bouwdatum vindt men wat verstopt aan de zuidzijde, vastgezet in de bouwnaad tussen het Huuske en de aanbouw.

Het gebruik van speklagen valt op het platteland niet vóór de tweede helft van de vijftiende eeuw te verwachten. De eerste Godaert is niet zó oud geworden; waarschijnlijk werd het Huuske gebouwd door zijn zoon Gerard, die tussen 1502 en 1547 vermeld wordt. De muurankers kunnen het jaartal 15.3 of 153. hebben vastgelegd. Mialaret dateert het huis in zijn Geïllustreerde Beschrijving (pag. 105) in het begin van de zeventiende eeuw. Met een groot vraagteken overigens; schrijver dezes voelt meer voor de eerste helft van de zestiende eeuw. De eigenaar van huis en hof beklaagt zich dat de soldaten van Willem van Oranje zijn huis "gespolieert" (geplunderd) hebben.

Bij een rondgang door het huis wordt de aandacht getrokken door een balksleutel met een geriemd peerkraalprofiel. De aanvankelijk kleine vensters mede in aanmerking genomen valt er alles voor te zeggen om aan een datering in de eerste helft van de zestiende eeuw te denken.

[1] RAL, Kaartencollectie inv.nr.617, voorheen Huisarchief Scheres-d'Olne (Baarlo.
"Geometrique beschrijvinghe van de Limitscheijdinghe tusschen de heerlickheden van Baarlo en Blerick (en Kessel) 1752.

[2] RAL, Archief van Staten van het Overkwartier, inv.nr.306 f.97 (1700 mei 23).

[3] RAL,Huisarchief Kessel (Keverberg), VROA 1905 en 1906, inv.nr.5 (1477 mei 15).

[4] Doorninck, P.N.van,Het oudste Leenactenboek van Gelre 1326 (Haarlem 1898), 4 en 9.

[5] Sloet, J.J.S.baron van en Veen, J.S.van, Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Deel Overkwartier (Arnhem 1904), nr.75.

[6] RAG, Gelderse Leenkamer, inv.nr.9 f.99 (1492 nov.5).

[7] Kempen, Kreisarchiv Viersen, Gräflich von Schaesberg'sches Haus- und Familienarchiv, Teil Krickenbeck, Urk.99 (1455 juni 24). Zie ook Urk. 98 (1445 aug.29), Urk.100 (1480 febr.22), Urk.101 (1486 juli 3), Urk.102 (1542 juli 12) en Urk.103 (1557 aug.5).

[8] GA Venlo, Archief RK-Armbestuur, inv.nr.55 (1434 aug.15).

[9] GA Venlo, Archief Schepenbank Venlo, charters voorheen RAL, doos 3 (1436 maart 16); RAL, Archief Klooster Maria-Weide Venlo, inv.nr.68, reg.68 (1444 mei 25).

[10] RAL, Archief klooster van de Kruisheren te Venlo, inv.nr.23, reg.176 (1435 maart 26).

[11] GA-Venlo, Archief Schepenbank Venlo, charters voorheen RAL, doos 3 (1437 maart 16).

[12] GA Venlo, Oud Archief Venlo (AOV), inv.nr.1880 (1491 febr.10).

[13] RAL, Archief Schepenbank Broekhuizen (eigenlijk Huisarchief Broekhuizen), aanwinst 1948 nr.6 Leenboek van het Huis Broekhuizen, 1515-17e eeuw, f.6, 1e akte.

[14] GA Venlo, Archief Schepenbank Venlo, charters voorheen RAL, doos 2 (1510 okt.22).

[15] Idem, doos 2 (1549 nov.3).

[16] Leenboek van het Huis Broekhuizen, f.6, 2e akte (1546 dec.27).

[17] Idem, f.6, 3e akte (1553 sept.3).

[18] Idem, f.8, 1e akte (1559 dec.4).

[19] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg) VROA 1905 en 1906, inv.nr.10 (1561 jan.15).

[20] Leenboek van het Huis Broekhuizen, f.8, 2e akte (1562 okt.16).

[21] Idem, f.8, 3e akte (1562 okt.16).

[22] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg), VROA 1905 en 1906, inv.nr.13 (1567 aug.1).

[23] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg). Inventaris door Baron d'Olne,nr.413 f.94-96 (1608 aug.9).

[24] RAL, Hof van Gelre te Roermond, inv.nr.233 f.1-1v. (1593 sept.4).

[25] RAL,Hof van Gelre te Roermond, Processen 1615 (1610 aug.23 en 1615 juni 1).

[26] Leenboek van het Huis Broekhuizen, f.32 (1621 febr.)

[27] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg). Inventaris door Baron d'Olne, nr.479 f.113 (1624 jan.14).

[28] Rosenkrantz, E. Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel, in:De Maasgouw, jrg.20 (1898), p.27.
In 1624 blijkt Adolf luitenant te zijn van de compagnie Ruiters van graaf Herman Frederik van den Bergh.
RAL, Hof van Gelre te Roermond, inv.nr. 178 f.24-25v. (1624 juni 28).

[29] Leenboek van het Huis Broekhuizen, f.33 (1634 juli 10).

[30] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg) ongeordend 16.1111 A inv.nr.603 II; Leenboek van het Huis Broekhuizen, f.33 en 42 (1638 mei 20).

[31] Idem, f.41 (1641 maart 21).

[32] RAL, Archief Scheres-d'Olne (Baarlo), inv.nr.2276 (1642 maart 17).

[33] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg). Inventaris door Baron d'Olne, nr.481 f.113-117 (1642 juni 16).

[34] Rosenkrantz, E.(1898), p.27.

[35] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg). Inventaris door Baron d'Olne, nr. 481 f.115, punt 8. Idem inv.nr. 603.

[36] RAL, Hof van Gelre te Roermond, Processen 1654-1657.
Proces van de schepenen van Baarlo tegen Maria Spee, weduwe Rofferen.

[37] RAL, Archief Hof van Gelre te Roermond, Procesbijlagen 1670.
Proces tussen Goddart van Kessel genaamd Roffaert tegen zijn broer Gerard.

[38] HSAD, Archiv Kloster Kornelimünster bei Aachen, Lfd.nr.468 Korn.227.

[39] Zie noot 37.

[40] RAL, Documentatie D274 (1676 juli 15).

[41] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg) VROA 1905 en 1906, o.a. inv.nr.359 (1683 okt.29), inv.nr.360 (1689 dec.11).

[42] RAL, Archief Scheres-d'Olne (Baarlo), inv.nr.265 (1696 aug.8).

[43] RAL, Familiearchief d'Olne (Baarlo), ongeordend 16.503 doos 14 (1697 april 13).

[44] RAL, Archief van Staten van het Overkwartier, inv.nr.306 f.97 (1700 mei 23).

[45] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg) VROA 1905 en 1906, inv.nr.361 (1717 maart 12).

[46] RAL, Archief Schepenbank Kessel, inv.nr.37 f.49.

[47] RAL, Familiearchief d'Olne (Baarlo), ongeordend 16.503 doos 14 (1719 april 1).

[48] RAL, Huisarchief Kessel (Keverberg) VROA 1905 en 1906, inv.nr.362 (17 okt.12); HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr.186 Register der Unterlehen 1746, van het Huis Broekhuizen, f.99 en f.106.

[49] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III nr.13, Vasallentabel 1756, Amt Kessel nr 51.

[50] HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr.186 f.99 en 106.

Genealogie: familie Van Kessel, genaamd Roffaert
Versie: 25 januari 1994

Godart (Godaert/Gaert)van Kessel,
genaamd Roffaert
zn v. Gerard van Kessel genaamd Roffaert
en v. Catharina Vinck
1477 - 1480, overl: na 1480
tr. 2e 1477 huwelijksvoorwaarden
Baetse van Holtmeulen
dr v. Vulling van Holtmeulen
1477

Gerard van Kessel
genaamd Roffaert
1502 - 1547, overl: voor 3.6.1547
tr. 1e 1510
Met (Metten/Mechteld) de Groot
weduwe van: Ott van Wailwick
1510 - 1523, overl: 1523
tr. 2e 24.11.1546 te Kessel
Agnes (Nees) Bruyns
1546 - 1561, overl: na 1561

voor kind | 1e huwelijk | 2e huwelijk

Baets van Kessel gen. Roffaert 1546

Gairt van Kessel gen. Roffaert 1533

Mathijs van Kessel gen. Roffaert 1552

Baetsken van Kessel gen. Roffaert 1546

Cornelis van Kessel gen. Roffaert 1546

Stijneken van Kessel gen. Roffaert 1546

Thoenis van Kessel gen. Roffaert 1546

Peter van Kessel gen. Roffaert 1546 - 1562 overl: na 5 okt. 1562

Lijsbet van Kessel gen. Roffaert 1546 - 1562 overl: na 1562

tr. na 1546 Johan van Kessel genaamd Bree

Gerard van Kessel gen. Roffaert 1536 - 1614 overl: vóór 1624
- 1559 beleend met huis en hof Oijen
tr. 1567 Maria van Waldoes 1567 - 1621 overl: na 1621

Lenart van Kessel gen. Roffaert 1546

Venlose familie-tak

Adolf van Kessel genaamd Roffaert
1598 - 1634
overl: vóór 26.6.1634
- 1614 luitenant bij graaf Philips van Solms
- 1621 beleend met Oijen

tr. 1e Anna van Bocholtz
tr. 2e Sibilla v.d.Lantscroon 1634

Herme (Hermina) van Kessel genaamd Roffaert
1642
overl: na 1642

Godert van Kessel genaamd Roffaert
1614 - 1636
- 1624 start met de bouw van de Roffaert
overl: vóór 1657
tr. 1614 Maria Spee, weduwe van Arnold v.Bocholtz 1614 - 1679

..... van Kessel genaamd Roffaert [2e dochter]

Maria Anna van Kessel genaamd Roffaert
1599 - 1667
- Erfdochter van Oijen
- 1634 beleend met Oijen
overl: 7.9.1667 Roermond
tr. Hendrik van Eynholts (van Eijndhouts) Ritmeester in Spaanse dienst, 1634

Gerard van Kessel genaamd Roffaert
1663 - 1693
- 1663 deling 't goed de Pelmpter te Hinsbeck.

overl: 6.10.1693 te Baarlo

Willem van Kessel genaamd Roffaert
1663
- 1663 't huis ingen Ohe (= de Roffaert) te Baarlo en de tijns te Bree.

Goddart van Kessel genaamd Roffaert
1663 - 1694
- 1663 Heythuiser hof te Grefrath Met collatierecht van het St.Antonius altaar.
- Koopt 't Huuske Oijen te Kessel
- beleend vóór 1670
overl: 9.4.1694 te Baarlo

Johan van Kessel genaamd Roffaert
1658 - 1663
- 1658 reeds in het Klooster St. Kornelimünster gelegen bij Aken.

- In 1642 wordt Huis en hof Oijen verkocht door Maria Anna van Kessel genaamd Roffaert aan Gerard Cox licentiaet en auditeur over de Gelderse garizoenen en zijn echtgenote Helena Schinck (Schenck).

- In 1696 wordt Huis en hof Oijen verkocht aan Johan Godefridus van Bodinckhuysen, scholtis te Kessel. Deze liet het bij testament in 1717 na aan Caspar, baron van Merwijck, heer van Kessel.

Huis Kaldenbroek te Lottum, 1394 - 1820

door

M. FLOKSTRA

1. Luchtfoto van Huis Kaldenbroek uit de jaren dertig met de oude oostelijke toegangsweg.

Aan de dorpsgrens tussen Lottum en Grubbenvorst ligt aan de Lottumse zijde het Huis Kaldenbroek. Afgelegen en verscholen gelegen aan een oude Maasmeander is Kaldenbroek zonder hulp van een gedetailleerde kaart nauwelijks te vinden. Rondom het huis is de natuur nog ongerept.

In de bosrijke omgeving kan men zich vermaken met fietsen of wandelen en aan de in de buurt gelegen vijver vindt de visser zeker een stek.

Jammer dat er geen 18e eeuwse prent bekend of bewaard is, zodat men de op zich rommelige aanblik van het huis en bijgebouwen beter zou kunnen interpreteren. Bij het bekijken van oude kadasterkaarten en de Tranchotkaart krijgt men de indruk dat nogal eens verbouwd werd. De plattegronden verschillen sterk van elkaar.

Van het voormalige middeleeuwse Huis Kaldenbroek is boven de grond niets meer over. In enkele gevels is vrij veel hergebruikt bouwmateriaal verwerkt met hier en daar enkele zogeheten speklagen, baksteen afgewisseld met mergel, een bouwtrand die op het einde van 15e eeuw en het begin van de 16e eeuw zeer in zwang was. De noordgevel van de huidige hoofdbouw laat sporen zien van vier dichtgemetselde ramen. Na het dempen van een stuk gracht plaatste men twee grote steunberen. Van het in 1825 (zie kadasterkaart) trapvormige gebouw is slechts een woonhuis overgebleven, dat de vorm heeft van een winkelhaak. Een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek zou zeker op z'n plaats wezen, waarbij ook een bodemonderzoek niet te vermijden valt. De mogelijkheid bestaat immers, dat er meer van het oude middeleeuwse huis onder de grond zit dan er bo-ven. Het hele complex was omgeven door een gracht en wordt gevoed door de Gekkegraaf, die daarna in de Houthuizermolenbeek stroomt.

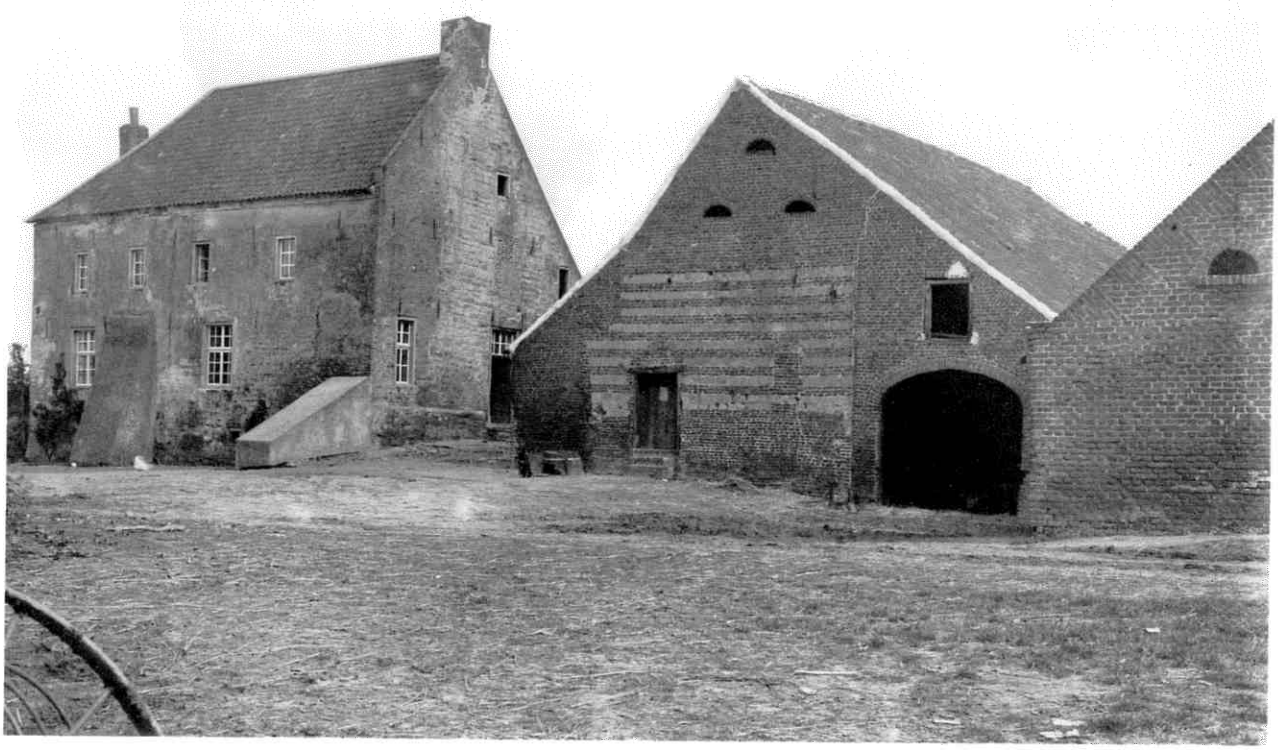

2. Huis Kaldenbroek 1926, Zuid-westgevel. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Vleck van Caldenbroek

Voor zover we momenteel weten, komt de oudste vermelding over het Huis Kaldenbroek voor in een leenakte uit het jaar 1394. Op 11 januari 1394 ontving Alart Vleck "dat huys tot Caldenbroick" in leen van de Gelderse hertog[1]. In 1369 werd ene Vlecke van Beke door de Gelderse schatheffer, wegens bezit in Lottum voor acht pond aangeslagen[2]. Een verwantschap tussen Vlecke van Beke en Alart Vleck, die zich ook "Vleck van Caldenbroek" noemde, ligt voor de hand. Volgens de 14e eeuwse Gelderse heraut Claes Heinen voert de familie Vlecke van Beke een wapen, dat bestaat uit een groen veld met een zilveren balk in het midden, die beladen is met hermelijnstaartjes[3]. Frappant is het dat we hier opnieuw te maken hebben met dit type familiewapen. De families Van Broekhuizen en Van Holthuisen, die eveneens over bezittingen in Lottum beschikten, voerden min of meer het zelfde wapen met exact dezelfde kleuren[4]. Er is weliswaar één verschil, de familie Van Broekhuizen plaatste haar hermelijnstaartjes namelijk in het schildhoofd. Ondanks deze gelijkenis in wapen is er vooralsnog geen familierelatie tussen deze drie families vast te stellen.
In 1401 kocht Alart Vleck van Caldenbroek van Vrouwe Aleid van Baersdonck een hof te Lomm aan de overkant van de Maas gelegen tussen Arcen en Velden[5]. Na de dood van Alart verkreeg zijn echtgenote Elisabeth het vruchtgebruik van Kaldenbroek bevestigd. Op 15 juni 1414 werd hun dochter Gertruid met zowel het Huis Kaldenbroek als de hof te Lomm beleend[6].

De familie Van Ghoor

De erfdochter Gertruid van Caldenbroek huwde met Daniël van Ghoor, stammend van kasteel Aldenghoor te Haelen. Hiermee doet de familie Van Ghoor haar intrede in Lottum. Toch komt deze tak van de familie slechts enkele malen voor, zoals in een aantal leenakten en in een paar andere akten waarbij zij als getuige aanwezig zijn. Kortom te weinig om een goed beeld te krijgen over het reilen en zeilen van Huis Kaldenbroek. Op 22 augustus 1435 werd Daniël van Ghoor namens zijn echtgenote Gertruid met de Kaldenbroekse goederen beleend[7]. Op 7 juni 1440 komt Daniël als getuige voor bij het samenstellen van het huwelijkscontract tussen Johan van Eyll, Bernts zoon en Agnes, dochter van Johan van Dript[8]. Vrij kort daarna is Daniël gestorven. Zijn zoon Alard van Ghoor werd

3. Daniel van Ghoor, 7 juni 1440
Diameter 29 mm.
RAO, Archief kasteel Rechteren, inv.nr. 407
Randschrift: SIGILLUM DANEL VAN GHOER.

4. Alard van Ghoor, 10 september 1468
Diameter 27 mm.
Bron: Märkisches Museum zu Witten, Archiv Herrschaft Witten, Urk. 53. Randschrift: [S]: ALART VAN GHOER

5. Alard van Ghoor, 12 september 1543
Diameter 28 mm.
ARA-Brussel, Weense charters, Doos XII nr. 424.
Randschrift: S' ALART VAN GOIR

6. Adolf van Ghoor, 7 februari 1576
Diameter 28 mm.
HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 337.
Randschrift: ADOLFF VAN GOIR

7. Gerard van Ghoor, 30 september 1593
Ovale zegelring afdruk 18 x 20 mm.
Gemeente archief Venlo, O.A.V. inv.nr. 886.

8. Willem Lodewijck van Efferen, 11 augustus 1674
Ovale zegelring afdruk 18 x 23 mm.
Gemeente archief Venlo, Archief schepenbank Venlo, inv.nr. 2905.

op 2 december 1442 met het huis Kaldenbroek beleend[9]. Over Alard vernemen we nauwelijks iets meer dan zijn leeneedvernieuwingen aan de hertogen van Gelre, zoals in 1465 bij hertog Adolf en in 1473 bij hertog Karel van Bourgondië als hertog van Gelre[10].
Volgens E.Rosenkrantz was Alard met Bela, dochter van Sibert van Kessel gehuwd[11]. Bela erfde van haar broer Sibert een hof gelegen onder Hinsbeck, dat ook een Gelders leengoed was. Alard werd, namens zijn echtgenote, in 1473 met deze hof beleend[12]. Uit het huwelijk van Alard en Bela zijn twee kinderen bekend: Gerrit en Elisabeth. De laatste huwde op 12 juli 1483 met Johan van Eyll heer van half Geysteren[13].
In 1469 werd Alard van Ghoor door de Gelderse schatheffer aangeslagen wegens diverse bezittingen gelegen onder Kessel-Eik, Swolgen en "Holthuse-Lothem" (= Lottum)[14]. Tussen 16 oktober 1473 en 13 mei 1486 is Alard gestorven. Zijn oudste zoon Gerrit komt in 1486 al als diens opvolger voor[15]. Naar het zich laat aanzien was Gerrit van Ghoor niet Bourgondisch gezind, want hij liet zich na de dood van zijn vader Alard door hertog Karel van Egmond pas in 1493 met het huis Kaldenbroek te Lottum belenen[16].
Gerrit van Ghoor was getrouwd met Catharina van den Bongart, die op 2 juni 1503 als weduwe wordt vermeld[17]. In 1502 werd Gerrit opgevolgd door zijn zoon Alard, die destijds nog minderjarig was. Als hulder werd een zekere Alard van Kessel namens Alard van Ghoor op 19 maart 1502 met Kaldenbroek beleend[18]. Op 6 oktober 1504 was het Herman van Dript, die namens Alard beleend werd[19]. Uiteindelijk was Alard van Ghoor in 1523 meerderjarig en vernieuwde hij zelf de leeneed aan Karel, hertog van Gelre[20]. Hij trouwde met Ursula van Wijenhorst. Alard en Ursula kregen zes kinderen, te weten: Adolf, Gerrit, Reyner, Willem, Anna en Katharina. Rond 1540 kochten zij de hof Soeterbeek gelegen onder Baarlo en de hof over de Beek onder Wanssum[21]. Beide boerderijen waren Gelderse leengoederen. Een van Alards belangrijkste wapenfeiten is, dat hij als onderhandelaar aanwezig was bij het opstellen van het Tractaat van Venlo in 1543[22]. Maar niet minder interessant was zijn aanwezigheid bij de kerkmeesters van Lottum toen dezen op 17 juli 1552 alle rechten, die de kerk volgens een tijnsboek bezat aan de Arcense zijde, verkochten aan de Dederik van Gelder, heer van Arcen en diens echtgenote Frederica van Voorst en Keppel[23].
Alard van Ghoor overleed op 4 april 1553. Zijn weduwe Ursula van Wijenhorst heeft hem jaren overleefd, want zij wordt nog in een akte uit het jaar 1589 genoemd. Als weduwe kreeg Ursula zowel 22 mei 1554 als op 13 december 1554 uitstel van de belening[24]. In grote lijnen zag de erfenis van Alart van Ghoor er als volgt uit: na zijn dood in 1553 kreeg Ursula het vruchtgebruik van Kaldenbroek. Zelfs de

9. Huis Kaldenbroek 1926, Zuid-oostgevel. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

oudste zoon Adolf (Aloff) en kleinzoon Alart die meestal Adelhart wordt genoemd, hebben nauwelijks invloed gehad. Trouwens Adolf van Ghoor stierf tussen 1576 en 1581. In 1589 werd Gerard van Ghoor beleend met Kaldenbroek en de andere goederen met uitzondering van het vruchtgebruik van zijn moeder. Hoe lang deze situatie precies heeft geduurd is niet bekend. Zelfs na de dood van Gerard van Ghoor – overleden vóór 13 november 1604 – is er opnieuw sprake van verwarring. Ondanks de belening van diens dochter Catharina op laatst genoemde datum, komt Kaldenbroek in 1605 in handen van Gerards zus, Anna van Ghoor. Wellicht geeft deze manier van vererving aan dat Anna een oudere zus van Gerard is, hoewel we hierover geen zekerheid hebben. Pas in 1635 komt Kaldenbroek na veel omzwervingen terecht bij de rechtmatige erfgename Catharina, dochter van Gerard. Ze was toen al weduwe van Adolf Dirk van Efferen. Hoe dit in detail verliep zien we als volgt.

Adolf van Ghoor

De oudste zoon van Alart van Ghoor en Ursula van Wijenhorst Adolf, of Aloff, werd op 13 juli 1555 beleend met alle ouderlijke erfgoederen[25]. Hij ontving ze "vur hem ende zijne metgedelingen". Met andere

10. Philip Carel, baron van Wylich, 12 april 1702.
Ovale zegelring afdruk 17 x 20 mm.
RAL, Archief schepenbank Lottum, inv.nr. 3728.

11. Alexander Jacob Levin de la Marck en Sophia Charlotte Maria Elenora van Baexen, 13 september 1788.
Ovale ringzegel afdruk 17 x 20 mm.
RAL, Familie archief Van Moorsel, inv.nr. 145.

woorden de erfgoederen waren in 1557 nog niet verdeeld. In hetzelfde jaar trouwde Adolf onder huwelijksevoorwaarden met Elisabeth, dochter van Johan van Wilack en Gerberch van Ossenbroich[26]. Adolf en Elisabeth kregen één zoon die zij noemden naar diens grootvader Alart van Ghoor. Doordat zijn moeder Ursula van Wijenhorst Kaldenbroek in vruchtgebruik bezat, moest Adolf zijn draai elders vinden. Wellicht dat hij daarom in 1560 het goed "Ter Hattert" (= Hatert) gelegen in het schependom van Nijmegen kocht van Willem en Dirk Prieck[27]. Dit goed bestond uit een huis en een hofstede met circa 17 morgen land en werd volgens de leengriffier uit Moers ook wel de Winckelsteegh genoemd. Het was leenroerig aan de Graven van Moers. Van Elisabeths broer Hendrik van Wilack erfden zij het Huis Wenge (Wengen) gelegen onder Dornick tussen Emmerick en Rees aan de Rijn[28], dat na Adolfs dood uit de familie vererfde. Tussen 6 augustus 1579 en 23 september 1581 overleed Adolf kinderloos[29]. Zijn weduwe Elisabeth van Wilack wordt na 7 maart 1583 niet meer genoemd. Voor haar zoontje Adelhart verkreeg Elisabeth van Wilack op laatst genoemde dag voor het Lottumse bezit uitstel van belening[30]. Huis Hatert kwam daarentegen op 3 maart 1583 in handen van haar schoonmoeder, Ursula van Wijenhorst[31]. Ondanks dat Adelhart van Ghoor zelf nooit met Kaldenbroek werd beleend, noemde hij zich Van Ghoor tot Kaldenbroek[32]. Over Adelhart is verder nog bekend, dat deze op 8 augustus 1587 z'n beklag deed bij het Hof van Gelre over het feit dat zijn vader door Spaanse soldaten gevangen was genomen en weggevoerd naar een kasteel gelegen in de buurt van Steenwijk. Daarna werd zijn vader alsnog vrijgesproken van misdaad, maar zijn goederen, waaronder Kaldenbroek, werden geconfisceerd. Hierover was Adelhart verbolgen en drong er op aan dat onschuldige lieden geen onrecht mocht worden aangedaan en dat zij de beschikking moesten hebben over haar eigen bezittingen[33]. In 1595 verkreeg Adelhart van de rentmeester in Venlo zijn achterstallige rente uitbetaald uit de halve tol te Venlo[34]. Deze rente had zijn oom Gerard van Ghoor namens zijn moeder Ursula van Wijenhorst voordien in 1585 en 1591 ontvangen[35].

Uiteindelijk werd deze oom Gerard van Ghoor op 4 november 1589 met de erfgoederen beleend met uitzondering van het vruchtgebruik dat zijn moeder Ursula van Wijenhorst bezat[36]. Gerard was gehuwd met Catharina, dochter van Bernhard Claur van Wohra en Katharina van Lutzerode. Gerard en Catharina kregen slechts één dochter, Catharina geheten. Gerard moet vóór 13 november 1604 zijn gestorven. Men vraagt zich af: hoe zit met de vererving van Kaldenbroek? Over welke bezittingen kreeg zijn weduwe Catharina Claur van Wohra vruchtgebruiksrechten

en waren deze gerelateerd aan huwelijksvoorwaarden of waren zij zonder voorwaarden gehuwd? Een delingsakte zou hier verhelderend kunnen werken. Na de dood van Gerard werd zijn dochter Catharina op 13 november 1604 met Kaldenbroek beleend, waarbij zij nog als "onmondige" wordt vermeld[37]. Zij maakte in 1608 haar testament[38].

De familie Hoen van Cartiels

Kort hierna heeft Catharina van Ghoor van haar rechten moeten afzien, want haar tante Anna van Ghoor werd in 1605 met Kaldenbroek beleend[39]. Anna van Ghoor was in 1605 reeds weduwe van Ivo Hoen van Cartiels. Uit haar huwelijk met Ivo had zij drie kinderen, twee zonen Adelhart en Hendrik en één dochter Ursula. Namens zijn moeder werd Adelhart op 28 mei 1605 met Kaldenbroek beleend[40]. Vanaf 1607 tot zijn dood in 1616 beschikte Adelhart Hoen van Cartiels vanwege Kaldenbroek over een zetel in de Staten van het Overkwartier[41]. Na zijn dood verzocht zijn broer Hendrik Hoen, als opvolger van Adelhart, om als riddermatig persoon zitting in de Staten te mogen nemen[42]. Anna van Ghoor liet zich op 26 mei 1618 alleen met Kaldenbroek belenen[43]. In 1621 werd zij pas met de hof over de Beek te Wanssum en de hof Soeterbeek onder Baarlo te boek gesteld[44]. Tussen 7 september 1621 en 14 september 1624 moet Anna van Ghoor overleden zijn. Haar zoon Hendrik verkreeg in 1624 Kaldenbroek[45]. Kort hierna deed Hendrik Kaldenbroek over aan zijn zus Ursula. Doch in het testament dat Hendrik maakte in 1635 noemde hij zich nog steevast Heer van Cartiels en van Kaldenbroek[46]. Wolter Tengnagel, die met Ursula was getrouwd werd namens zijn vrouw op 26 mei 1626 met Kaldenbroek beleend[47]. Wolter en Ursula hadden in 1617 uit de boedel van de Van Ghoors het huis Hatert geerfd. Lang hebben zij dit goed niet in bezit gehad, immers nadat ze op 14 december 1617 waren beleend[48], werd het nog vóór 23 augustus 1618 verkocht aan een zekere Johan van Diemeren uit Nijmegen[49]. Volgens Fahne overleed Ursula Hoen van Cartiels in 1633 kinderloos[50].

Catharina van Ghoor

De goederen die van oorsprong afkomstig waren van de Van Ghoors gingen na het overlijden van Ursula Hoen van Cartiels door vererving terug naar Catharina, dochter van Gerard van Ghoor. Zij werd volgens het Gelderse leenhof te Roermond op 3 maart 1635 bij de "rebellen" te Arnhem beleend[51]. In Roermondse ogen kon dit niet goedgekeurd worden, vandaar dat Catharina in 1638 te Roermond opnieuw werd beleend[52]. Bij de belening van Catharina van Ghoor in 1635 wordt zij weduwe van Efferen genaamd Hall genoemd. Uit haar huwelijk met Adolf Dirk van Efferen zijn drie kinderen bekend: twee zonen Gerard, Willem Lodewijk en één dochter Maria Eleonora.
Sedert 1416 werd de halve tol van Venlo, die in handen was van de Heer van Grebben (= half Grubbenvorst) belast met een jaarlijkse som van 50 rijnse guldens ten gunste van de heer van Kaldenbroek. Maar liefst 231 jaar lang hebben de bezitters van Kaldenbroek genoten van de genoemde jaarrente. Op 9 juli 1647 echter werd Catharina van Ghoor, vrouwe van Kaldenbroek door Barbara van der Lip genaamd Hoen, Vrouwe van Grebben, uitgekocht[53].

De familie Van Efferen

Catharina maakte in 1662 een deling met haar zonen Gerard en Lodewijk van zowel haar eigen goederen als van diegene waarvan zij het vruchtgebruik bezat. De oudste zoon Gerard verkreeg uit de boedel in hoofdzaak de bezittingen die afkomstig waren van de familie Van Efferen, zoals de huizen Angeren noordelijk van Düsseldorf, Efferen tegenwoordig een stadsdeel van Keulen en Gelehn onder Mechernich in de Eifel. Willem Lodewijk kreeg Kaldenbroek met de andere goederen die in het Land van Kessel lagen en de goederen te Hinsbeck. Wat hun zus Maria Eleonora kreeg wordt niet in deze akte vermeld[54]. Catharina van Ghoor moet vóór 10 juni 1671 zijn gestorven, want op laatst genoemde dag werd Willem Lodewijk van Efferen als opvolger met Kaldenbroek beleend[55]. Willem Lodewijk trouwde met Anne Cecile de Garches. Op 8 augustus 1671 tekende de pastoor van Grubbenvorst in de kerkregisters aan, dat Anna Cecilia de Garches elf dagen na de bevalling van een zoon

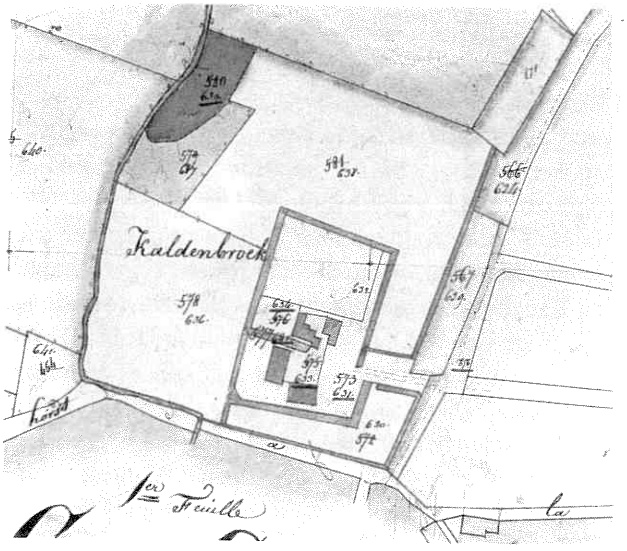

12. Situatie-tekening van Huis Kaldenbroek te Lottum 1825 RAL, Kadasterkaart, gemeente Grubbenvorst, Sectie B3.

13. Philip Ernest Alexander Leopold de la Marck, 1 juni 1789.
Ovale ringzegel afdruk 17 x 20 mm.
RAL, Familie archief Van Moorsel, inv.nr. 132.

14. Marie Stephanie Alouise Helene de Radzitzky d'Ostrowick echtgenote van Philip de la Marck, 1 juni 1789.
Ovale ringzegel afdruk 17 x 20 mm.
RAL, Familie archief van Moorsel, inv.nr. 132

gestorven was in de ouderdom van 27 jaar. Zij werd in de kerk van Grubbenvorst begraven en wel in de kapel toegewijd aan de Heilige Maagd en martelares Barbara op 10 augustus 1671 laat in de avond, na veel tegenstand en tegenstribbelen van de heer van Rhoe d'Obsinnich bezitter van de Steegh te Grubbenvorst[56]. Kaldenbroek viel namelijk kerkelijk onder Lottum.

Uit diverse stukken blijkt dat Willem Lodewijk graaf van Efferen twee verschillende wapens heeft gevoerd. Zijn eerste zegel komt voor op de reeds genoemde delingsakte uit het jaar 1662. Dit zegel is gevierendeeld met in het 1e en 3e kwartier het oorspronkelijke familiewapen; een barensteel en twee dwarsbalken. In het 2e en 4e kwartier staat afgebeeld een naar rechts gekeerde klimmende leeuw. Zowel z'n oudste broer Gerard als z'n zus Maria Eleonora voerden eveneens dit wapen. Toch blijven wij ons afvragen waarom de leeuwtjes aan het wapen zijn toegevoegd?

Voor het verkrijgen van een zetel in de Staten van het Overkwartier moest men 16 adelijke kwartieren overleggen. Op 24 januari 1679 diende Willem Lodewijk zijn kwartierstaat in. De kwartierstaat werd ditmaal opgesierd met het oorspronkelijke familiewapen[57].

Na 1679 moet Kaldenbroek in handen gekomen zijn van zus Maria Eleonora die met Johan (Hans) Walner van Rauchenzaun getrouwd was. In 1684 noemde hij zich Heer van Kaldenbroek[58]. Op welke titel hij zich heer kon noemen blijft vooralsnog een open vraag. Door allerlei langdurige processen die Van Rachenzaun voerden en die ten nadele van hem uitvielen, moest hij vele bezittingen verkopen[59]. Wellicht is dit een van de oorzaken, dat dit echtpaar de Lottumse goederen niet lang in bezit heeft gehad, want Kaldenbroek werd op 20 december 1687 publiekelijk verkocht aan de hoogste bieder[60].

De familie Van Wijlich en Van Quadt

Voor Lottum en directe omgeving was de koper geen onbekende. Het was Philip Carel van Wijlich, baron van Lottum. Naast Caldenbroek beschikte hij over de heerlijke rechten van Lottum en half Grubbenvorst met het goed Baersdonck, de heerlijkheid met het gelijknamige Huis Hueth, Wehl (Weehl), de burcht Rosau gelegen tussen Emmerich en Rees aan de Rijn en de bij Herwen en Aerdt gelegen heerlijkheid Grondstein. Philip Carel trad in Brandenburgse dienst en richtte een eigen regiment op, dat de Infanterie van Lottum werd genoemd. Op 20 januari 1701 werd Philip Carel van Wylich door Keizer Leopold I in de Rijksgravenstand verheven. De soldatenkoning Frederik Willem I koning van Pruissen benoemde hem in 1713 tot zijn GeneraalVeldmaarschalk. Daarnaast bekleedde hij funkties zoals erfkamerling en drost in het hertogdom van Kleef[61]. Door zijn positie en stand kon Philip Carel met zijn echtgenote meer dan eens geld lenen, waarvoor zijn goederen garant konden staan. Dit was ook 't geval kort voordat hij in december 1687 Kaldenbroek in bezit kreeg. Hij leende op 24 april 1687 van Johan Adam Schenck van Nydeggen uit Sevenum een som van 4.000 Rijksdaalders[62].

Uiteindelijk deed zijn kleinzoon Frederik Willem, graaf van Wylich-Lottum, in 1749 afstand van Kaldenbroek ten gunste van zijn neef Carel, vrijheer van Quadt zu Wickrath, omdat de erfgenamen Van Schenck van Nydeggen terugbetaling eisten. Met de overgang op 10 september 1749 naar Carel vrijheer van Quadt kwam ook de schuldenlast die op Kaldenbroek rustte mee, maar Carel was niet bij machte om het tij tijdig te keren[63].

De familie Van Baexen

Opnieuw werd Kaldenbroek verkocht. De koper was Hendrik Leopold van Baexen bezitter van "De Raey" in Baarlo, die reeds op 29 december 1753 de boerderij gelegen bij het Huis verpachtte[64]. Volgens een Pruisische Vasallentabel uit het jaar 1756 had Hendrik Leopold van Baexen 't adellijk goed Kaldenbroek onder Lottum den 22 september 1755 voor 3120 rijksdaalders publiekelijk aangekocht. Hij was kapitein in koninklijke dienst[65]. Ondanks dat Hendrik Leopold van Baexen één dochter Sophia had, benoemde hij zijn halfbroers en zus in 1770 tot zijn universele erfgenamen[66]. Dezen werden zowel in 1776 als in 1787 met Kaldenbroek beleend[67]. De oorzaak van het conflict was het huwelijk van Sophia Charlotta Maria Eleonora van Baexen met Alexander de la Marck in 1765. Vanwege dit huwelijk werd zij door haar vader Hendrik Leopold van Baexen onterfd. Sophia was immers zonder medeweten van haar vader met Alexander in 1765 getrouwd. Ze liep daardoor de erfenis van zowel De Raay te Baarlo als Kaldenbroek mis. Natuurlijk ging Sophia in verweer, maar het mocht niet baten. In de brieven van Sophia aan haar twee zonen, die Habets in 1882 publiceerde, komt duidelijk tot uiting hoe Sophia over één en ander dacht[68]. Ze schrijft onder andere dat haar vader Hendrik Leopold van Baexen gestorven is op 9 november 1776 op Haus Coull te Straelen, maar ook dat haar half-ooms en tante beloofd hebben dat haar kinderen zowel het Huis de Raay als de Lottumse goederen zouden erven. Inderdaad kwam Kaldenbroek tussen 1792 en 1812 aan Sophia's zoon, Marie Philip Ernest Alexander Leopold de la Marck[69]. Deze deed op 3 augustus 1820, dus na de Franse tijd, Kaldenbroek van de hand aan het echtpaar Pieter Joannes Schraven en Anna Catharina Hendrickx uit Broekhuizen[70].

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan Mevr. N. Mulders-Thijssen (Maasbree), de heren J. Hendrix (Lottum), H. Hendrix (Horst-America) en J. Hanssen (Baarlo) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Venray, zomer 1994.

Gebruikte afkortingen

HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
RAL	Rijksarchief in Limburg
RAG	Rijksarchief in Gelderland
RAO	Rijksarchief in Overijssel
ARA	Algemeen Rijksarchief in Brussel
GAV	Gemeente archief Venlo

Noten

1. P.N. van Doorninck, Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402 (Haarlem 1901), 84.
2. P.N. van Doorninck, Schatting van den Lande van Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369 (Haarlem 1903), 39.
3. P. Adam-Even, L'Armorial universel du Heraut Gelre 1370-1395 (Neuchatel 1971), nr. 1218.
4. Heimatbuch Kreises Viersen 1994, 62-63. Kleurfoto's van het wapen van de familie Van Holthuisen (Holthausen).

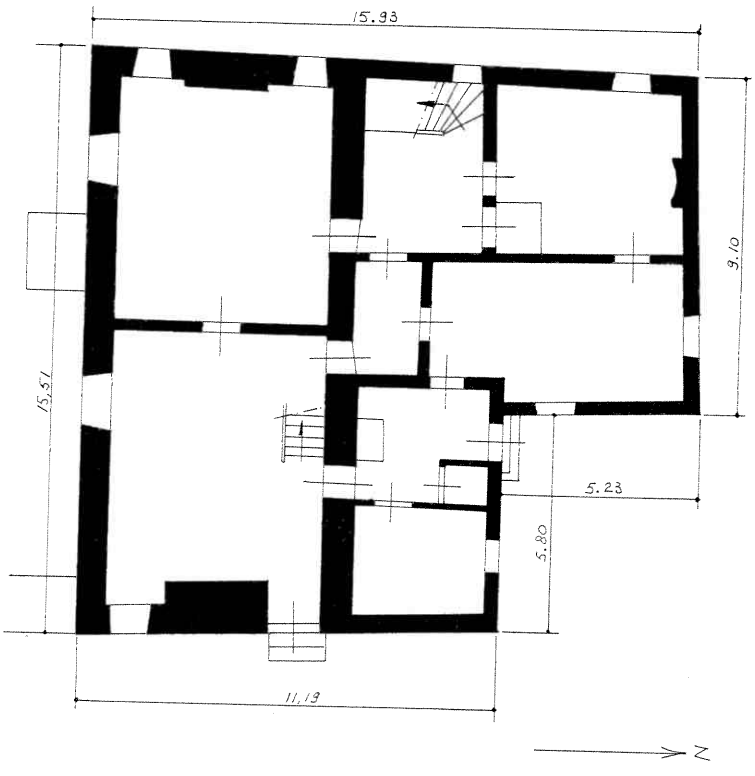

Begane grond Huis Kaldenbroek te Lottum. Situatie na opmeting door dhr. J.J.C. van Dijk (1977).

[5] RAG, Gelderse Leenkamer, inv.nr. 1 f. LX verso (1401 dec.4).
[6] Idem, inv.nr. 1 f.211 v. (1414 juni 15).
[7] Idem, inv.nr. 2 f.CXX (1435 aug.22).
[8] RAO, Archief kasteel Rechteren te Dalfsen, inv.nr.407.
[9] Gelderse Leenkamer, inv.nr. 2 folio 170 (1442 dec.2)
[10] Idem, inv.nr. 3 f.119v (1465 nov. 18), inv.nr. 5 f. 159 (1473 okt. 16).
[11] E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel, in: De Maasgouw 1901, pag. 48.
[12] Gelderse Leenkamer, inv.nr.5 f. CL verso (1473 okt.16).
[13] E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel in: De Maasgouw 1901, 48.
[14] RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473 inv.nr. 1602, onder Kessel-Eick, folio 7; onder Holthusen-Lottum folio 17 en Swolgen folio 19.
[15] Lobberich, Pfarrarchiv der Kirchengemeinde St.Sebastianus Dok. nr. I/15 (1486 mei 13).
[16] Gelderse leenkamer, inv.nr. 9 f. 103 verso (1493 juni 1).
[17] Archiv Schloss Harff, Urk. 870 (1503 juni 2).
[18] Gelderse leenkamer, inv.nr. 9 folio 116 verso - 117 (1502 maart 19).
[19] Idem, inv.nr. 9 f. 117 in de kantlijn (1504 oktober 6).
[20] Idem, inv.nr. 12 folio CXLII (1523 november 18).
[21] J.J.S. Baron Sloet, Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Deel Overkwartier, Arnhem 1904, onder nr. 155 de hof over de Beek te Wanssum en nr. 181 de hof Soeterbeek te Baarlo.
[22] ARA-Brussel, Weense charters, Karton (doos) XII nr. 424.
[23] Gemeente archief Venlo, Huisarchief Arcen, doos 26 nr. 91 (1552 juli 17).
J.G.M. Stoel, Oorkondenboek Arcen Deel 2, 1400 - 1782, Lomm 1993, 100-101. Volledige tekst van de oorkonde.
[24] Gelderse leenkamer, inv.nr. 19 f. 69 verso (1554 mei 22), folio 98 verso (1554 december 13).
[25] Idem, inv.nr. 19 folio 106-106 verso (1555 juli 13).
[26] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 337 (1557 januari 6).
[27] HSAD, Landesarchiv Moers, Lehen Gen. 2A folio 92 (1560 november 1).
[28] Franz-Josef Lensing, Geschichte von Haus Wenge in: 800 Jahre Dornick, Emmerik 1988, 67.
[29] Gelderse leenkamer, inv.nr. 25 f. 6 verso (1581 september 23).
[30] Idem, inv.nr. 25 folio 42 (1583 maart 7).
[31] HSAD, Landesarchiv Moers, Lehen Gen. nr. 3 (B), folio 143 (1583 maart 3).
[32] F. Gorissen, Urkunden und Regesten des Stiftes Monterberg-Kleve, Band II, Kleve 1990, inv.nr. U 949, Regest 3844 (1602 juli 11). Band III, Kleve 1993, 156 Tekening (nr. 265) van het zegel van Adelhart van Ghoer zu Kaldenbruch.
[33] RAL, Archief Hof van Gelre Roermond, VROA 1895, Port. 304 Losse stukken nr.1-268 nr.3A (1587 augustus 8).
[34] Gemeente archief Venlo, Oud archief Venlo (O.A.V.) inv. nr. 1194, Stadsrekeningen nr. 284 kwitantie van Adelhart van Ghoer (1595 december 22).
[35] Idem, O.A.V. inv.nr. 885 en 886 (1585 mei 10; 1591 febr.7 en juli 28).
[36] RAL, Archief Rekenkamer Roermond, inv.nr. 103 folio 70 verso - 72 (1589 november 4).
[37] Idem, inv.nr. 105 folio 1 - 1 verso (1604 november 13).
[38] Historisches Archiv Stadt Köln, Testamente G. 2/307 (1608 december 30), testament van Catharina van Ghour.
[39] A. Fahne, Geschichte der Kölnischen, Jülichschen und Bergischen Geschlechter in Stammtafeln, Wappen, Siegeln und Urkunden 1e Theil, Osnabrück 1848, Herdruk 1965, 160.
[40] RAL, Archief Rekenkamer Roermond, inv.nr. 105 folio 12 verso (1605 mei 28).
[41] RAL, Archief Staten van het Overkwartier inv.nr. 306 folio 51.
[42] Sivré, Inventaris Oud archief der gemeente Roermond, Deel 2, pagina 65 (1617 januari 24).
[43] RAL, Archief Rekenkamer Roermond, inv.nr. 106 folio 174 - 175 (1618 mei 26).
[44] Idem, inv.nr. 107 folio XLII-XLII verso (1621 sept. 7).
[45] Idem, inv.nr. 108 folio 57 (1624 september 14).
[46] Historisches Archiv Stadt Köln, Testamente H. 3/856 testament van Hendrik Hoen, her zu Cartels und Caldenbroech (1635 februari 23).
[47] RAL, Archief Rekenkamer Roermond, inv. nr. 108 folio 98 (1626 mei 20).
[48] HSAD, Landesarchiv Moers, Lehen Gen. nr. 3 (B), folio 144 verso - 145 verso (1617 december 14).
[49] Idem, nr. 3 folio 155-156 (1618 augustus 23).
[50] A. Fahne, Geschichte der Kölnischen, Jülichschen und Bergischen Geschlechter in Stammtafeln, Wappen, Siegeln und Urkunden 1e Theil, Osnabrück 1848, Herdruk 1965, 160.
[51] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 29 folio 5 - 5 verso (1635 maart 3).
[52] RAL, Archief Hof van Gelder inv.nr. 216 folio 84 - 85 (1638 juli 30).
[53] Archiv Schloss Haag, Urk. 2049 (1647 juli 9).
[54] RAL, Huisarchief Scheres Baarlo, inv.nr. 1856.
[55] RAL, Archief Hof van Gelder, inv.nr. 221 folio 74 verso - 75 (1671 juni 10).
[56] RAL, Archief Schepenbank Grubbenvorst, voorlopig inv.nr. 3438 (1671 augustus 10).
[57] RAL, Archief Staten van het Overkwartier, inv.nr. 305 f. 16 Kwartierstaat van Willem Lodewijk van Efferen 1679.
[58] Kempen, Kreisarchiv Viersen, Familiearchief Von Schaesberg Teil Krickenbeck, Akten L2-2.
[59] RAL, Hof van Gelre Roermond, Procesdossiers 1678 port. 382 Proces Johan Walner van Rauchenzaun tegen Elsken Michiels weduwe van Jacob Kerstiens. Of in port. 383 (1678-1683) een proces tegen zijn zwager Willem Lodewijk van Efferen.
[60] RAL, Archief Hof van Gelder, inv.nr. 225 folio 147-148 vermeld in de leenakte (1688 december 1).
[61] Dr. Dieter Kastner, Inventar der Urkunden des Archivs von Schloss Diersfordt bei Wesel, Köln 1993, 15.
[62] Geldern, Stadtarchiv Urk. 317 (1684 april 24).
[63] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III, Lehen und Adel nr. 2A folio 265 v.- 266 (1750 december 1).
[64] RAL, Familiearchief Van Moorsel, inv. nr. 319 (1753 december 29).
[65] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III inv. nr. 13 onder nr. 54; RAL Familiearchief Van Moorsel, inv.nr. 318.
[66] RAL, Familiearchief Van Moorsel, inv.nr. 218 (1770 februari 15).
[67] M. Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruissisch Overkwartier van Gelder 1713-1794, Maastricht 1991, het Huis Caldenbroek nr. 186/9 en 186/10 (1776-1787).
[68] J. Habets, Lettres de Sophie Charlotte Marie Eleonora van Baexen de Raey, etc. in: PSHAL, Tome XIX, Roermond 1882, 182-213.
[69] RAL, Familiearchief Van Moorsel, inv. nr. 321 (1812 juli 10).
[70] Idem, inv.nr. 322 (1820 augustus 3) afschrift. Gemeentearchief Roermond, archief notaris Joseph Cornelis, 1820 akte nr. 160.

HET KASTEEL VAN OOIJ

DOOR

NICKI BULLINGA

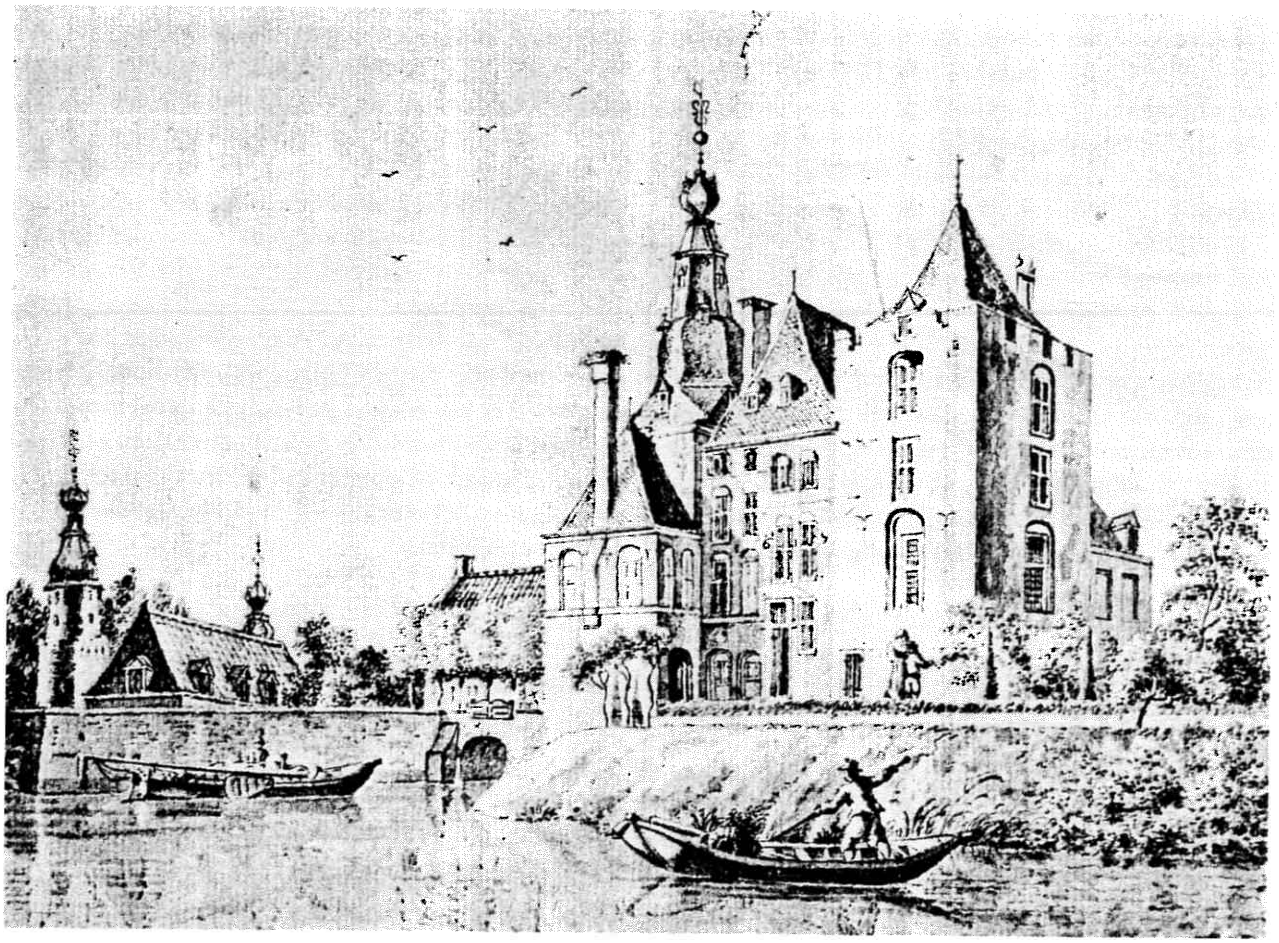

Anonieme tekening, 1e helft 18e eeuw. Particuliere collectie.

De naam Ooij (Oy, Ooyen, Ooi) als kasteelnaam kwam herhaaldelijk voor en heeft tot veel verwarring aanleiding gegeven. Naast het Huuske Oijen bij Kessel (zie pag. 49) kennen we het Huys Oyen bij Broekhuizenvorst en het kasteel Oy in Noord-Brabant aan de Maas.
Ook bij Nijmegen lag een huis Ooijen, waarvan de geschiedenis al teruggaat tot de 12de eeuw.
Dit artikel van mevr. Bullinga handelt over dit huis Ooij.

In 1790 werd Otto Willem Hendrik, graaf van Bijlandt beleend met de heerlijkheid Ooij. Het bijbehorende kasteel, het "Hoog-adelyk Huys Ooij", was al sinds het begin van de zeventiende eeuw, door huwelijk van Margaretha Judith van Ooij met Roelman, graaf van Bijlandt, in het bezit van de familie. Otto Willem Hendrik wilde er blijkbaar aan verdienen, want hij besloot het kasteel te verhuren. De kost gaat voor de baat uit: in 1791 vond een ingrijpende renovatie plaats.
Veel profijt heeft het Huis Ooij de graaf van Bijlandt niet opgeleverd. In de winter van 1794-1795 wordt het kasteel door Franse invasietroepen grotendeels

vernield. De graaf liet een lijst van de aangerichte schade opmaken en dit schaderapport geeft een, zij het onvolledig, beeld van de grootte van het kasteel: `kookkeuken, bierkelder, grote zaal, de Boskamer, de heerskamer, Mevrouws kamer, de mamesels kamer, domestique eetkamer, eetzaal en biljardzaal, slaapkamer, twee strijkkamers, gang en trappehuis en bovengang.[1] Wat te doen? Na amper vijf jaar weer een renovatie?

De oorsprong van de Ooijse burcht

In het land van het historierijke Gelre lag eertijds aan de rivier de Waal de burcht Ooij. Het dorp Ooij ligt op de oeverwal Wercheren-Ooij, een post-Romeinse formatie. Het dorpsgebied valt samen met het rechtsgebied van de vroegere heerlijkheid Ooij. De Ooijpolder, die omgeven wordt door een ringpolder, werd vroeger aangeduid met de oude naam "het circuul van Ooij". In deze omgeving wordt het kasteel gebouwd, en lezen wij voor het eerst over de heren van Ooij.
Het geslacht van de heren van Ooij wordt voor het eerst vermeld in 1084. Of dat onze heren van Ooij zijn, is overigens niet helemaal zeker, zoals verderop blijken zal. Een eeuw later, in 1184, is sprake van een "eigen goed" met een daarop gelegen kasteel van Stephanus van Ooij. De oorsprong van de Ooijse burcht zou vermoedelijk in de twaalfde eeuw kunnen liggen[2].
In het Europa van de elfde eeuw kwamen stenen bouwwerken in zwang, de kerken. In de twaalfde eeuw begon men stenen huizen en kastelen te bouwen. De middeleeuwse schrijvers gebruikten verscheidene benamingen voor kasteel, soms zelfs verschillende in één en dezelfde oorkonde. Uit het Latijn zijn overgeleverd de woorden castrum, castellum, municipitum[3]. In het Nederlands werden huus, borg, casteel, steen en burch door elkaar gebruikt[4]. Er zijn nog oudere middeleeuwse fortificaties dan de stenen kastelen. Dit zijn de zogenoemde "aarden wallen" van circa 2 tot 4 meter hoog in de provincies Gelderland en Overijssel uit de elfde en twaalfde eeuw. Deze staan ook bekend als "ringwallen", grote ronde of ovale aarden wallen met greppels of echte droge grachten. Deze ringwallen bestonden soms niet alleen uit aarde, maar waren tevens gevuld met steenmateriaal, de zogenoemde breuksteen. De ringwal is de eenvoudigste en snelste vorm van bescherming, reeds toegepast in de prehistorie. Als regel groef men er een gracht omheen. Als de aarden wal niet hoog genoeg was, werd er een houten palissade op aangebracht. In een later stadium werden de binnenterreinen aanzienlijk opgehoogd en ontstonden de mottekastelen. Zij domineerden het omringende landschap en boden een betere bescherming.

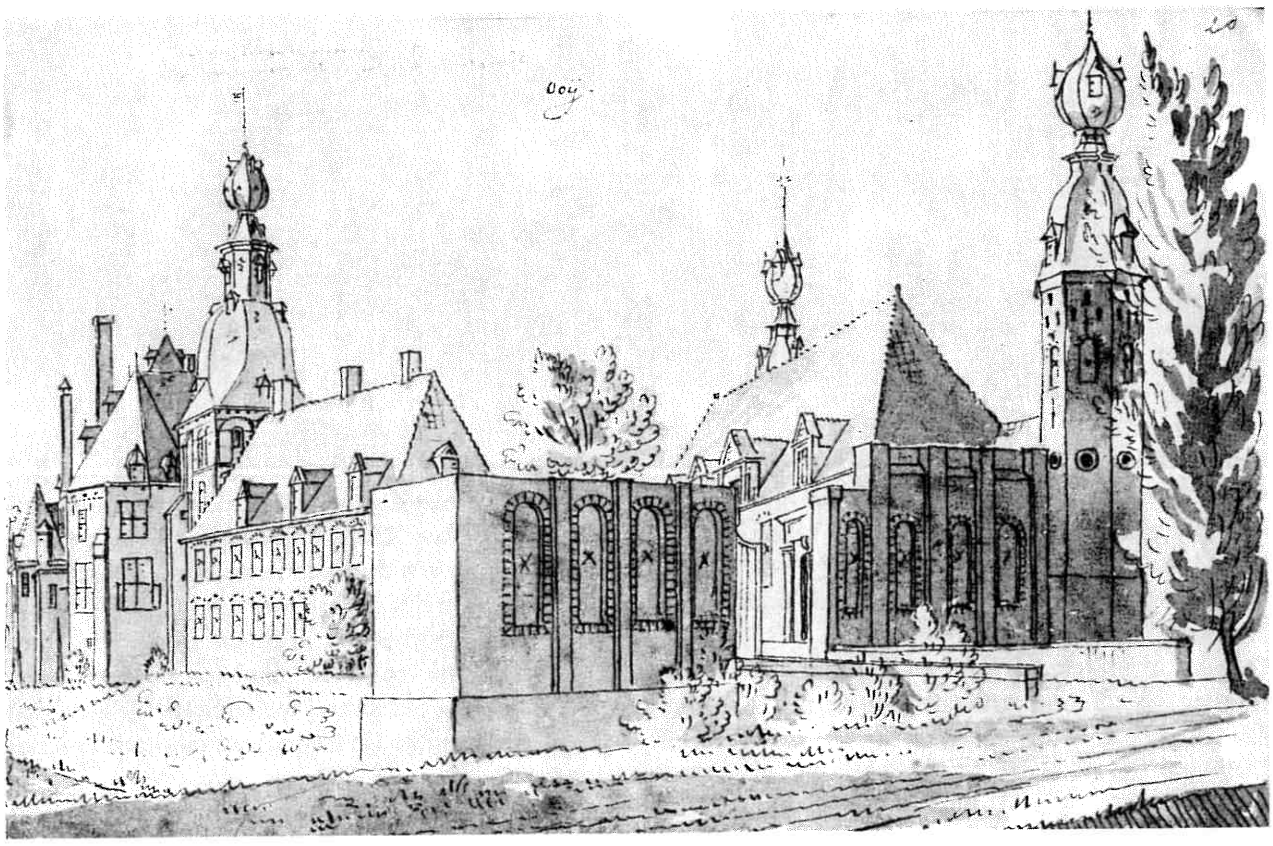

Ooy gezien vanaf de Hezelstraat in 1731. C. Pronk (Amsterdam, Schetsboek II, 20).

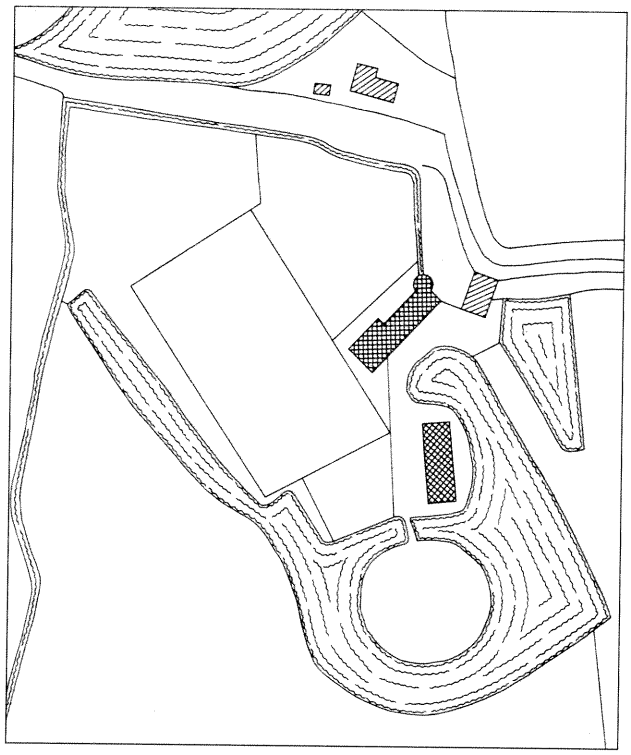

Het kasteel Ooy volgens een kadasterkaart, een minuutplan uit 1820. Tek. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

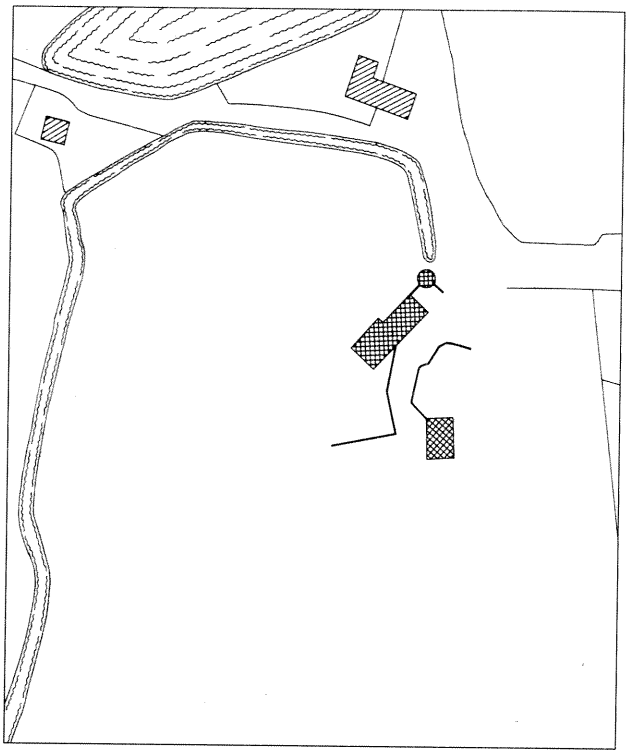

Moderne plattegrond van Ooy. Tek. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

De motte

Het woord "motte" is van Franse oorsprong en werd zo'n 150 jaar geleden in de cultuurhistorie geïntroduceerd. Het woord betekent "plag, zode", dus een motteheuvel zou opgebouwd zijn uit kleizoden of heiplaggen[5]. Er is ook verondersteld dat het woord van het Latijnse "mota" zou afstammen, maar "mota" betekent gracht, en dat is toch wat anders dan de eigenlijke motte.

Een motte is over het algemeen een kunstmatig opgehoogde heuvel,in eerste instantie ontstaan door het graven van een droge of natte gracht. Met de opgegraven grond werd het terrein binnen de gracht opgehoogd. De grachtgrond was meestal niet voldoende om er een motte van te bouwen en er een toren op te funderen. Dus werden er eerst banen van zoden gelegd die voor de stevigheid moesten zorgen. De vakken die op deze manier ontstonden vulde men met grond en hout waardoor een verankering plaatsvond. Dan was het wachten op het inklinken van de mottegrond: een houten of stenen toren kon eenvoudigweg niet op een "verse" motte gebouwd worden. Dit kostte tijd, en in roerige tijden was het niet altijd mogelijk om zolang te wachten, er moest immers snel bescherming geboden worden. In sommige gevallen werd de voeting van de toren in het oorspronkelijke maaiveld gefundeerd, om zodoende het verzakken van motte en toren tegen te gaan.

Het aanleggen van mottes verliep meestal in meerdere stadia. Het ophogen van de heuvel ging in 2 à 3 niveaus tot huidige hoogte. Hoge mottes kwamen in zwang, men was in de verdediging op een hoger plateau immers beter af dan de beneden staande aanvallers.

Maar niet alles mocht. Reeds in de tijd van Karel de Grote was het bouwen van versterkingen aan regels onderworpen. De "courtis" of hof (versterkte woonplaats) mocht men zó versterken dat men er veilig zat; de gracht mocht niet dieper zijn dan één man kon uitgraven en de wal die er omheen werd gebouwd moest zo laag blijven dat een ruiter te paard er overheen kon kijken [6].

Op de motte zelf verscheen de eigenlijke burcht. Daarvoor, over de binnengracht, kon er dan nog een soort binnenhof zijn, in Nederland ook wel "voorburcht" genoemd. Ook de voorburcht werd beschermd door een gracht. In Frankrijk, waar de oorsprong van veel van onze kasteelbenamingen ligt, heetten de kastelen "chateau à motte" en voor de voorburcht gebruikte men de naam "basse-court".

Het kasteeltype van een toren op een motte en een binnenhof kan beschouwd worden als de voorloper van de dertiende- en veertiende-eeuwse polygonale kastelen. De grote donjon of woontoren zou dan het belangrijkste element van de later uitgebreide kastelen worden.

Bekende twaalfde-eeuwse mottekastelen in Neder-

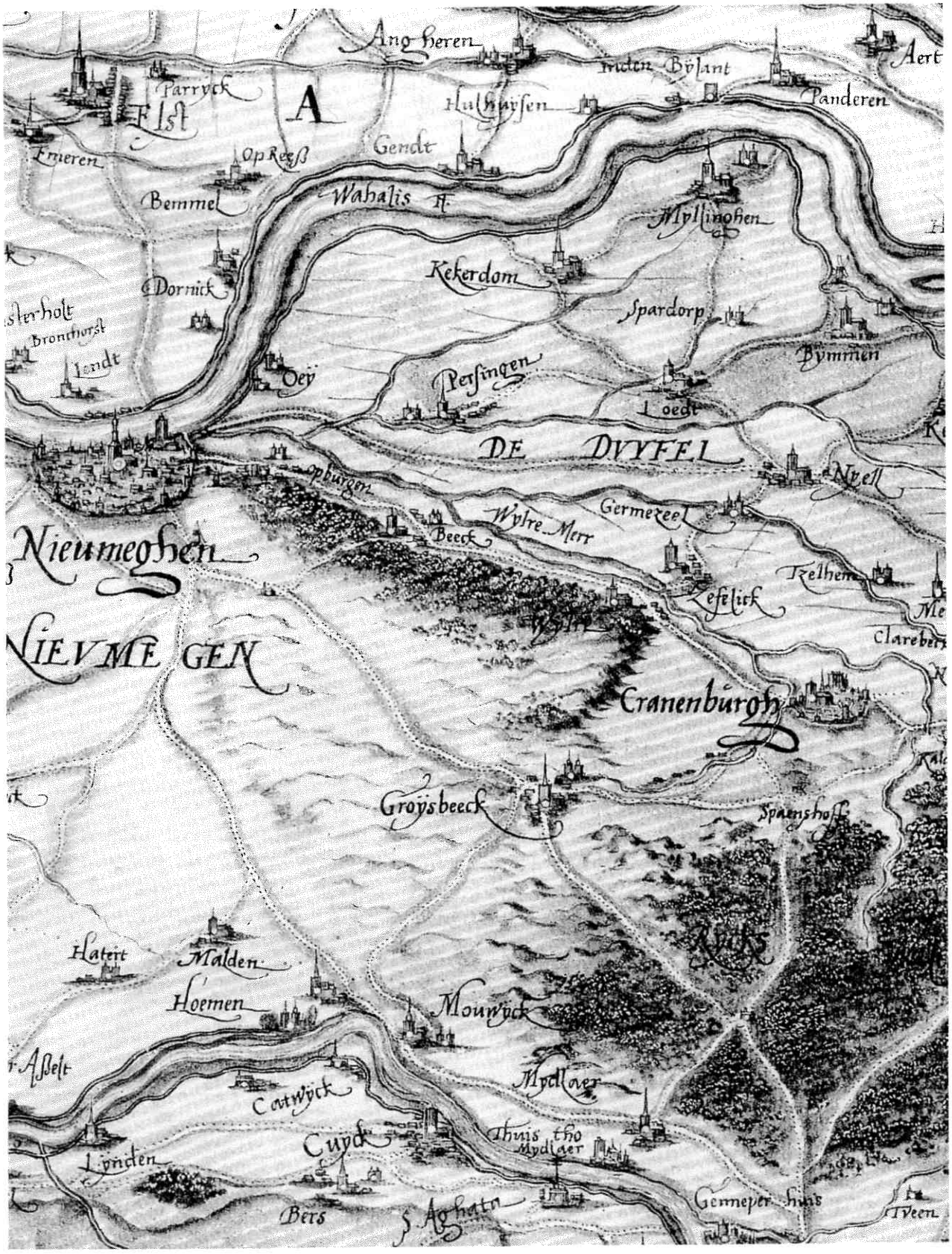

Kaart van Nijmegen en de Duffel van Christiaen Sgrooten, circa 1580. Ooi (Oey) ligt rechts boven Nijmegen. Uit de Atlas met handschriftkaarten in de Kon. Bibliotheek te Brussel.

land zijn onder meer Kessel, Millen, Leiden, Coevorden, Montferland, Oostvoorne, Borsselen, Limbricht en Grubbevorst. De compacte mottekastelen werden de administratieve centra van de opkomende heerlijkheden.
Het bouwen van versterkingen was aanvankelijk een voorrecht van de vorst. Binnen het leenstelsel kreeg hij, zich bovenaan de pyramide bevindend, plaatsvervangers (leenmannen en vazallen) die steeds machtiger werden, vooral toen in de elfde eeuw de lenen in erfelijk bezit van bepaalde geslachten kwamen. Deze vrije heren konden steeds meer macht vergaren doordat zij - al dan niet met toestemming van de landsheer - op hun grondgebied torens, mottekastelen en dergelijke, gingen bouwen. De landsheer behield zich echter het recht voor om deze versterkingen af te breken als deze voor de hem een al te grote bedreiging werden. Het feit dat de heren zich naar hun stamburcht noemden geeft de belangrijkheid aan van hun kasteel, van waaruit de heren tevens hun bezit uitbreidden. Zo nam in het graafschap Gelre in de dertiende eeuw het aantal adellijke burchten aanzienlijk toe. Zij werden als permanente basis gebruikt door en voor de dynastieën en ministerialen en waren gesitueerd in het hart van het heerlijk bezit.

Het graafschap Gelre

Gelre is een kastelenrijk gebied. Het werd pas na 1050 een territoriale staat; Brabant, Utrecht en Holland bijvoorbeeld gingen hem voor. Aanvankelijk was Gelre een graafschap. In de twaalfde eeuw trouwde graaf Gerard III (vermeld 1129-1141) met Irmgarde, dochter van graaf Otto van Zutphen, waardoor Gelre en Zutphen verenigd werden. Graaf Reinald II (1326-1343) werd in 1339 tot hertog van Gelre verheven.
Het hertogdom Gelre bestond uit vier kwartieren: het Overkwartier en de kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen. Alleen al in het Kwartier van Nijmegen werden in de middeleeuwen zestig landgoederen beleend; Ooij was een van de twee rijkslenen[7]. Op de leenman van een "open huis", een kasteel waarop het openingsrecht, het ius aperturae, van toepassing was, rustte de verplichting zijn kasteel open te stellen voor de leenheer als deze van de versterking gebruik wilde maken. Tevens kon hij er in geval van oorlog zijn troepen legeren en er zelf verblijven. De macht van de leenman werd hierdoor natuurlijk flink beperkt, wat in principe ook de opzet van de leenheer geweest moet zijn: op deze manier kon hij de macht van zijn vazal binnen de perken houden.
Het ius aperturae viel in Gelre terug te voeren op het landsheerlijk versterkingsrecht. Uitbreiding van de grafelijke en hertogelijke macht over andere kastelen en gebieden was vooral in de dertiende eeuw mogelijk door dit recht. De hertog kon op grond hiervan kastelen bouwen. Tevens kon hij toestemming geven aan anderen om kastelen in zijn gebied te bouwen. Deze toestemming gaf de hertog in ruil voor bijvoorbeeld een leenopdracht. Pas in de dertiende eeuw kwam de verwerving van eigen kastelen echt goed op gang. De oorzaak hiervan ligt in het feit dat de Gelderse heren vrij laat begonnen met de uitbreiding van het eigen machtsgebied. Onder Otto II (1229-1271) nam het Gelderse kastelenbezit aanzienlijk toe. Onder de al genoemde Reinald I (1326-1343) kwamen er veel open huizen.

De heren van Ooij

De heren van Ooij waren waarschijnlijk een vrij en adellijk geslacht. In 1081 vaardigde bisschop Koenraad van Utrecht (1076-1099) een oorkonde uit naar aanleiding van een schenking die hij deed aan de Utrechtse St. Maartenskerk. In deze oorkonde komen verscheidene namen voor van personen die getuige waren, waaronder Stephanus de Oge. Ook al is zijn achternaam iets anders, toch zou men kunnen aannemen dat hij een van de heren van Ooij is geweest. Een andere vermelding die er vlak na volgt, komt uit een

"Het hoektorentje" (zomer 1943). Foto D. Buurman.

Het Huis Oyen in de zomer van 1948. De oorlogsschade is nog niet hersteld. N.B. Het huis staat op een ophoging in verband met hoge waterstanden. Foto D.J.G. Buurman.

oorkonde uit 1084: Adelheit, dochter van graaf Everhard, draagt haar goed "Ortina" op aan de bisschop van Utrecht en ontvangt het in leen terug. Als getuige trad daarbij op Werenbertus de Oya[8]. Hierbij moet echter een kanttekening gemaakt worden. Met het landgoed "Ortina" is zeer waarschijnlijk "Orthen" bij Den Bosch bedoeld, waar een kasteel met de naam "Oyen" stond! En in dat geval zou onze Werenbertus zo'n gehate Brabander geweest zijn in plaats van één van de heren van het onderhavige Ooij. Er verschijnt in 1108 nog een heer, Gerardus van Oie, in een oorkonde van dezelfde bisschop. Daarna traden verschillende heren in de twaalfde eeuw op in de oorkonden van de bisschop van Keulen. Ooij viel in de Middeleeuwen onder het gezag van de Duitse koning en behoorde tot het Duitse Rijk. Een band met de bisschop van Keulen is daarom zeer wel mogelijk. Niettemin was het geen duurzame relatie: na 1200 wordt deze betrekking niet meer in bronnen vermeld.

De heren van Ooij zijn een invloedrijk geslacht geweest; herhaaldelijk traden zij als getuigen bij leenopdrachten en geschillen op, zoals bijvoorbeeld in 1233, toen Gerard van Ooij getuige was bij de verheffing van Arnhem tot stad door graaf Otto[9]. Het was in die tijd een belangrijke zaak als je je naar een bepaald bezit kon vernoemen. De eerste vermelding van het kasteel van Ooij komt in een oorkonde uit 1184 voor: paus Lucius III bevestigt de goederen die door aartsbisschop Philip van Heinsberg (1167-1191) verworven zijn in het kader van de uitbreiding van het aartsbisdom van Keulen. Het kasteel wordt op 7 maart van dat jaar beschreven als "allodium Stephanis de Oya, cum ipsius loci castro"[10]. Daarvoor hadden de heren het kasteel als rijksleen ontvangen van, en dus opgedragen aan, de keizer Frederik ! Barbarossa (1152-1190). Door deze oorkonde werden ze leenmannen van het aartsstift Keulen, hetgeen de opmerking uit de vorige alinea versterkt.

In 1202 veroverde hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) de burcht van Ooij, toen deze als bondgenoot van Otto IV naar Nijmegen optrok[11].

Op welke wijze het kasteel weer in handen van de heren van Ooij is gevallen is onduidelijk. Dit is ook het geval met de overgang van de heren van Ooij als leenmannen van de bisschop naar een leenverhouding met de Rooms-koning. In ieder geval wordt in 1254 het kasteel van Ooij genoemd in een document, ondertekend door de Rooms-koning. In dat jaar moest heer Bertold van Ooij kasteel en goed afstaan aan graaf Otto II van Gelre (1229-1271) en zich onder diens gezag plaatsen. In de giftbrief van Rooms-koning Willem II wordt dit beschreven:

Overblijfselen van Huis Oyen na de restauratie. Voorjaar 1951. Foto D.J.G. Buurman.

> *Wilhelmus Dei Gratia Romanorum Rex semper Augustus, universis ac fingulis, praesencia inspecturis gratiam suam & omne bonum. Ad noticiam universorum, ac singularum, volumus pervenire, quod, illustri viro, Comiti Gelrensi, in remuneracionem sui pii obsequii, Castrum apud Oye & quiquid Bertholdus vir nobilis, ab Imperio tenuit & habuit, in feodum concessimus, sibi, cum aliis bonis suis, quaedem Otto Comes ab Imperio habet, possidendum, praesentium testimonio literatum.*[12]

Waarschijnlijk is er grote rivaliteit geweest tussen Ooij en Gelre. Bertold zal zich niet zonder slag of stoot aan de graaf van Gelre hebben onderworpen. Een leenband met een opdringerige buurman zal heel wat knellender zijn geweest dan een met de machthebber in Duitsland, die zich nauwelijks liet zien. De heren van Ooij keerden zich tegen het Gelders gezag en steunden nu de graaf van Kleef. In 1282 werd het "castrum de Oye" open huis voor deze graaf. In de veertiende eeuw vond pas een verzoening plaats toen in 1395 hertog Willem I (1379-1402) van Gelre Gerrit van Ooij met het kasteel en de heerlijkheid beleende. Van deze gelderse leenoorkonde is slechts een afschrift bewaard gebleven, de oudst bekende originele oorkonde dateert uit 1402.

Wat was dat nu voor een kasteel, dat blijkbaar toch een gewild object was, een bron van inkomsten (of ergernis?) voor de heren van Ooij en de graven van Gelre?

Het kasteel van Ooij

In de beleningsoorkonde van 1395 staat:

> *die borch ende vorborcht tot Ooj; den vursten singelgrave omme die borch tot Oy*[13].

Het kasteel is dan uitgebreid met een voorburcht, zodat er nu ook sprake was van een hoofdburcht. Het woord "vursten" geeft te denken: het gaat om de buitengracht, de eerste gracht die om de voorburcht ligt. Zouden er meerdere singelgrachten geweest zijn? Luchtfoto's van het terrein zou men kunnen interpreteren als zouden er een viertal ovaal verlopende grachten met tussensingels hebben bestaan[14]. Waar men over een "vursten" singelgracht spreekt, lijkt het logisch dat er een "achtersten" i.e. de gracht die om het kasteelemplacement met het hoofdgebouw heen ligt zou zijn, maar vier stuks? Voor een eenvoudige donjon, zelfs met voorburcht, zou dit wel een zeer gecompliceerd grachtenstelsel zijn. In het leenregister van 1420 is sprake van

"die borch ende vorborcht tot Oy, end dat gerichte, hoge ende lege, buten den uutersten cingelgrave om de borch voors[15]*"*.

Afbeeldingen en een vooroorlogse luchtfoto maken in ieder geval duidelijk dat de hoofdburcht op een rond, omgracht eiland van circa 45 m doorsnede stond. De brug naar de voorburcht werd door een stevige toren beschermd. De kern van de hoofdburcht bestond uit een zware, vierkante toren of donjon, die volgens een achttiende-eeuwse beschrijving uit tufsteen (duifsteen) was opgetrokken[16]. Mogelijkerwijs was deze stenen toren de opvolger van een houten voorganger. Op een luchtfoto uit 1937 ziet men een witte stip in het centrum van de donjon. Deze is geïnterpreteerd als de poer die de centrale kolom droeg, dus de aftekening van een pijler die het steunpunt heeft gevormd van de overwelving van de kelderruimte[17].
Het kasteelterrein werd in 1981 door de Nijmeegse afdeling van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland onderzocht. De fundering van de donjon werd teruggevonden op 30 cm onder het huidige maaiveld, dat door de eeuwen heen verlaagd is. De fundering bleek 1,80 m breed te zijn, en ging 1,25 m de diepte in. De omtrek zal circa 11,25 x 11,25 m geweest zijn. De donjon was echter op een laaggelegen oeverwalafzetting langs de Waal gebouwd. Vanwege het gevaar van overstroming is rond de voet van de toren een cirkelvormige ophoging aangebracht met een diameter van circa 45 m. Deze diameter kan evenwel die van een schildmuur geweest zijn met de voet in het water. Dan hoeft de kasteelwerf niet per se 45 m in diameter gehaald te hebben.
De ophoging heeft onderzoekers ertoe gebracht het kasteel van Ooij als een mottekasteel aan te merken. Het heeft de uiterlijke kenmerken: een ophoging, een hoofdtoren op de top en een gracht er omheen. Maar een ophoging behoeft niet per definitie een motte, een hoge burchtheuvel te zijn geweest. Maar, men kan nooit zeker weten of Ooij een motte geweest is, omdat het terrein in de late middeleeuwen om de een of andere reden – bij de uitbreiding van het kasteel – is verlaagd tot de hoogte van de voorburcht.
Er zijn zelfs historici die ervan overtuigd waren dat Ooij een ronde burcht was. Maar dat rond slaat op het bouwwerk en niet op de plek waarop dat stond; met andere woorden de vorm vgan de kasteelstede is niet maatgevend. Om Ooij als een ronde burcht of een mottekasteel te classificeren is meer nodig. Het is veiliger Ooij aan te merken als een kasteelwerf, waarbij werf is afgeleid van wierde, dat is terp, opgehoogde aarde. Mij lijkt dat Ooij in oorsprong een zware donjon met aanbouw op een rond eiland is geweest. Tegen de donjon aan werden een woonvleugel en een kapel gebouwd, en de voorburcht werd extra beschermd door een tweede zware stenen toren. Sporen op de zuidmuur van de donjon duiden op verdwenen verbouwing, zoals te zien valt op de prent van C. Pronk uit 1731.
Er zijn niet veel tekeningen bekend van Ooij. In 1582 trok de burgerij van Nijmegen naar het door de vijand bezette kasteel en stak dat in brand:

"op 30 augustus iss der burgermister Hoecklom, mitt Wilhelm Lambertzsoen, schepen, ende Rutger Hoedemaecker, deputierde, bij sich hebbende die hopmanschap van de Burchtstraet, mitvlygenden vendlin utracken nae het huis Oy ende hebbe t selve beganst tontfest[18]*"*.

Het huis werd gedeeltelijk afgebroken, en in 1617 herbouwd. Aan deze herbouw dankt de tweede stenen toren zijn renaissancebekroning. In 1794 viel het kasteel ten prooi aan de furie van de Fransen.

Roemloos einde

Blijkbaar hadden de Fransen danig huisgehouden. Graaf Otto van Bijlandt zag herbouw van het Huis niet meer zitten en besloot het hoofdgebouw voor afbraak te verkopen. Deze verkoop vond plaats in augustus 1798. Artikel 6 van de verkoopvoorwaarden geeft aan wat er afgebroken mocht worden:

"Den kooper zal alleenlijk mogen afbreken 't eigentlijke Kasteel zo en als het in zijne grachten gelegen is, dog geenszins de gebouwen welke over de brug op 't Bassecour staan zoo als meede de stallinge aan de voorpoort, welke verkoopers Principaal aan zig behoud; ook zal de brug waarover men van 't bassecour naar het Kasteel gaat in zijn geheel moeten blijven en de ronde muur welke aan de zijde van 't Kasteel met zijn voet in de gracht staat en waarop de gem: brug gedeeltelijk rust, niet verder dan tot aan de begaane grond en op gelijke hoogte als de brug mogen afgebroken worden en door den koper op zijne kosten met een goede steene rollaag moeten voorzien worden ...[19]*"*

In de negentiende en twintigste eeuw gingen de heerlijke rechten van Ooij over op andere adellijke geslachten. Vanuit adellijk perspectief daalde het peil der eigenaren bedenkelijk. Via de Nederlandsche Maatschappij voor Grondbezit kwam het Kasteelse Hof in 1922 in het bezit van de steenfabrikant v/h Firma Robert Janssen.
Ook de staat van de gebouwen op de Hof liep sterk achteruit. Begin negentiende eeuw is de pas heropgerichte parochie van Ooij er een tijdlang gehuisvest ge-

weest. Het Knechtenhuis diende als pastorie en het stalgebouw was ingericht als schuurkerk. Generaties kwamen en gingen en de grote stal, het Knechtenhuis en het sierlijke hoektorentje raakten steeds verder in verval. Na het hoofdgebouw dreigde nu ook het Kasteelse Hof roemloos ten onder te gaan[20].

Gelukkig bood het particulier initiatief van het de nostalgie minnend deel van de burgerij uitkomst. In 1950 komen stalgebouw en hoektorentje in het bezit van de stichting "Vrienden der Geldersche Kasteelen", kort daarop ook het Knechtenhuis. Na nog wat wederwaardigheden zijn stalgebouw, hoektoren en Knechtenhuis in de jaren '60 en '70 in oude luister hersteld. Veel is het niet, als je het vergelijkt met het imposante kasteel van Ooij uit de achttiende eeuw, maar evengoed is er tenminste een stukje Ooijse historie bewaard gebleven.

Enkele zeventiende- en achttiende-eeuwse prenten laten het kasteel in zijn volle glorie zien. De middeleeuwse situatie is er echter, op de grote donjon na, nauwelijks in te herkennen. Een gereconstrueerde plattegrond van F. Gorissen, gebaseerd op een kadasterkaart uit 1820, laat zien hoe het kasteel er (gedeeltelijk) heeft uitgezien. Het achttiende-eeuwse kasteel is door leden van de heemkundekring De Duffelt in een maquette vereeuwigd. Zij zijn uitgegaan van de prenten van C. Pronk (1731), P. van Lienden (1752) en J. Cornet (1872) naar Th. Schutter (1752).

Men kan, na daartoe een afspraak gemaakt te hebben met de huidige bewoners, het kasteelterrein bezoeken. Met enige moeite slaagt men er dan toch in, zich het rijke verleden van het kasteel en zijn heren voor de geest halen.

De foto's bij dit artikel zijn tussen 1943 en 1951 gemaakt door de heer D.J.G. Buurman.

*** Dit artikel is eerder verschenen in het boek *De Ooij*, Bandijk Boeken, Nijmegen 1993, onder redactie van Monique Bullinga en Piet Offermans.

Utrecht, voorjaar 1994.

Noten

1. Schulte, A.G. Het Rijk van Nijmegen. Oostelijk gedeelte en de Duffelt (Den Haag, 1983), pag.238-239.
2. Idem, pag.236.
3. Toy, S., The Castles of Great Britain (London, 1963) pag. 37.
4. Besteman, J., Mottes in the Netherlands, in: Liber Castellorum (Zutphen, 1981), pag. 43.
5. Met dank aan professor dr J.G.N.Renaud, van wie deze informatie afkomstig is.
6. Deze informatie is eveneens afkomstig van prof.dr J.G.N. Renaud.
7. Idem, pag. 110.
8. Bondam, P., Charterboek der hertogen van Gelderland en Graaven van Zutphen, 2 dln. (Utrecht, 1783), dl. 2,pag.10.
9. Eliëns, F en Harenberg, J., Middeleeuwse kastelen van Gelderland (Rijswijk, 1984), pag. 270.
10. Bondam, P. (Utrecht, 1783), dl. 1, pag. 240, nr.65.
11. Leupen, P. en Thissen, B., Bronnenboek van Nijmegen, Nijmeegse Studiën 10 (Nijmegen, 1981), pag. 50.
12. Bondam, P. (Utrecht 1783), dl 1, pag. 495, nr. 83. (cursivering NB).
    Vertaling oorkonde; met dank aan dr H.P.H. Camps:
    Willem bij de gratie Gods Rooms koning, altijd Augustus wenst allen en ieder in het bijzonder zijn gunst en al wat goed is. Ter kennis van allen en ieder in het bijzonder wensen wij te komen dat wij de roemruchtige heer, de graaf van Gelre tot beloning voor zijn toegewijde dienst het kasteel van Ooi en alles wat de edelman Berthoud van het Rijk (in leen) hield en in bezit had, als leen hebben gegeven, om dit, samen met zijn andere goederen die dezelve graaf Otto van het Rijk houdt, voor zich te bezitten; getuige deze tegenwoordige brief.
13. Gorissen, F., Die Burgen im Reich von Nimwegen ausserhalb der Stadt Nimwegen, in: Niederrheinisches Jahrbuch IV (1959), pag.147-151, hier pag. 148.
14. Aarts, B., Het voormalig kasteel Ooij, in: Van Toen naar nu 12 (1982), pag. 74-80, hier pag. 77.
15. Schulte, A.G. (Den Haag, 1983),pag. 236.
16. Idem, pag. 240.
17. Freytag Drabbe, C.A.J. von, Luchtfoto en geschiedenis, in: Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde 64 (1948), pag. 161.
18. Eliëns, F. en Harenberg, J. (Rijswijk, 1984), pag. 272.
19. Schulte, A.G. (Den Haag 1983), pag. 239.
20. Een uitgebreide beschrijving van de nog aanwezige resten van het Huis Ooij in: Schulte, A.G. (Den Haag 1983), pag. 240-247.

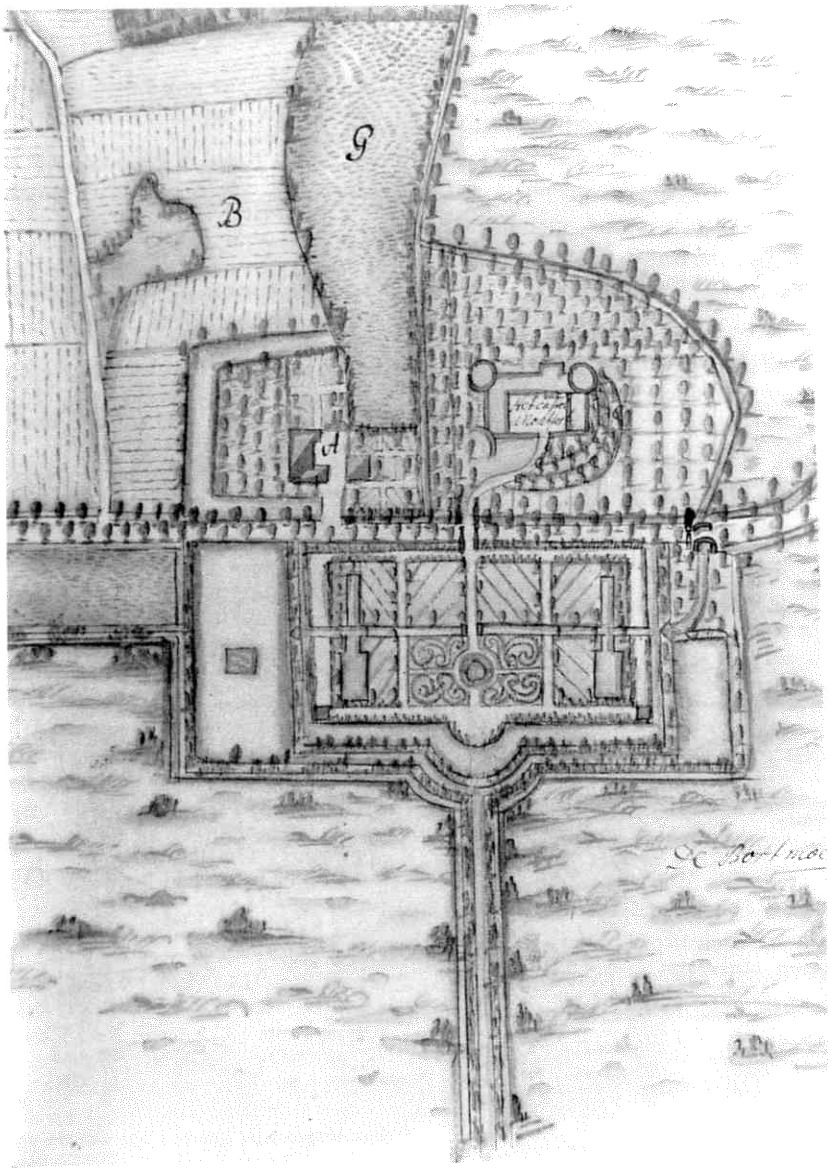

Kasteel en park Montfort. Tekening 18de eeuw door de landmeter Adam Blum. R.Archief Limburg, archief Nassause Domeinen, inv.nr. 177. Foto M. Flokstra.

Aantekening van de redactie

Deze tekening in het kaartboek van de landmeter Adam Blum is wellicht niet zo belangrijk met betrekking tot het gebouw dan wel uitermate informatief ten aanzien van de parkaanleg. Hiervan is in het terrein vrijwel niets meer terug te vinden. De huidige bebouwing geeft ook geen aanleiding om te vermoeden dat de bewoners van het kasteel zich hier zo'n tweehonderd jaar geleden zo kostelijk konden verpozen.
Men zou evenwel op een dwaalspoor geraken, indien men de uitbeelding van het kasteel als leidraad voor een bespreking van de plattegrond zou willen gebruiken. Oudere tekeningen uit het begin van de 17de eeuw geven een veel betrouwbaarder beeld van Montfort.

Het kasteel had zeker geen rechthoekige grondslag, maar een zeer onregelmatige zeshoekige. De voorburcht lag ter plaatse van de huidige boerderij A. De ingangszijde van het hoofdgebouw vertoonde – ook als ruïne – nog steeds drie torens. Kortom, de landmeter heeft te weinig belangstelling voor de architectuur gehad om het gebouw op een geloofwaardige wijze weer te geven.

Huis Doorn

DOOR

D.B.M. HERMANS EN J. KAMPHUIS *

1. Het kasteel vanuit het noord-oosten omstreeks 1646. Geheel links is de zuid-oosttoren zichtbaar met daar aansluitend de binnenplaatsmuur. Rechts is een woongedeelte met poorttoren zichtbaar. Geheel rechts is de ronde noord-westtoren getekend, waar de woontoren met trapgevel tegenaan is geplaatst. Tekening Roelant Roghman, Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ).

Geschiedenis

De oudste vermelding van Doorn is van kort na 838.[1] Op een "lijst van de goederen en hoorigen der St. Maartenskerk te Trecht" staat het vermeld als "Villa Thorhem".[2] Dit hof verzorgde – in natura – een gedeelte van de voedselvoorziening van het Domkapittel. Naast Doorn waren er tenminste nog zeven andere hoven of curtes die voor de voedselvoorziening zorgden: Amerongen en Cothen in het Sticht, Angeren, Afferden en Wadenoyen in de Betuwe en Heze en Loon in het graafschap Zutphen.[3] Elke curtis moest twee keer per jaar een hele of halve maand voor de voeding van de Domheren zorgen.[4] Zo'n "voedingsjaar" begon op 1 oktober, wanneer de oogst binnen was en wanneer dus "de dienst der nieuwe veldvruchten begon".[5] Doorn opende het jaar door op 1 oktober (en 1 april) te zorgen voor: 120 mud meel, goed voor 4031 broden, 90 mud rogge, goed voor 3600 broden, 164 mud mout voor bier, 270 kazen, 60 jonge varkens of 120 schapen, 4 grote spekzwijnen, 2 beren, 4 biggen, 60 kippen, 30 ganzen, 4 lopen zout en 1,5 pond aan geld.[6]

Voor de dagelijkse administratie was een hofmeier (villicus) verantwoordelijk.[7] Deze hofmeiers kregen in

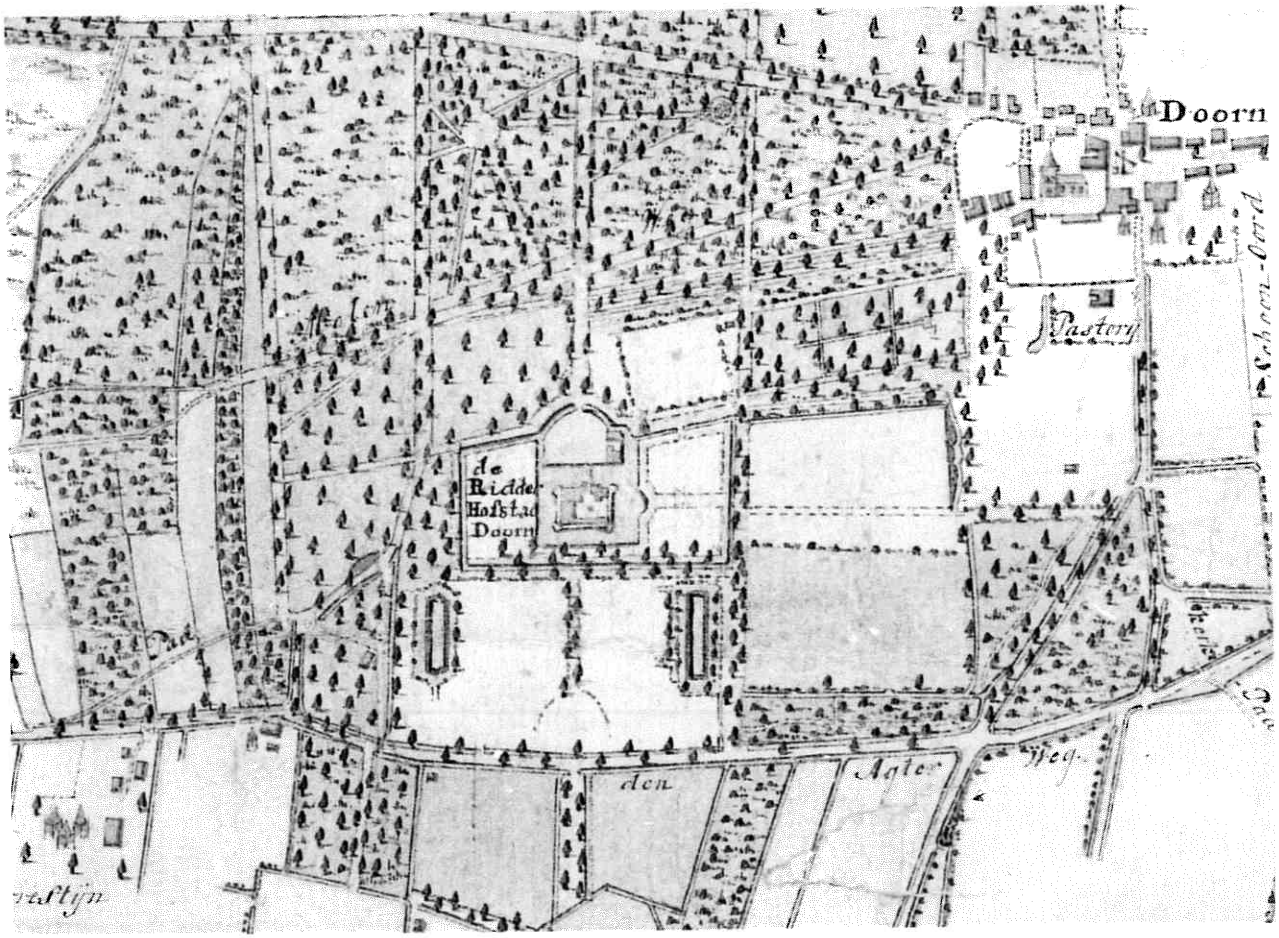

2. Detail van een Kaart van Huis Doorn uit 1792. Uit de plattegrond van het kasteel zou verondersteld mogen worden, dat ook op de noord-oosthoek een ronde toren heeft gestaan. Dit moet betwijfeld worden, want deze toren komt op geen enkele topografische afbeelding voor en tijdens de restauratie zijn er geen bouwsporen van aangetroffen. Ten noorden van het kasteel ligt – eveneens omgracht – de voorburcht.
Verz. RAU, Archief Huis Doorn (AHD).

de loop der tijd steeds meer macht. Zij maakten het hofmeierschap erfelijk en leverden ongeacht de opbrengst van de landerijen per keer een vaste hoeveelheid voedsel. Het Domkapittel zal dit met lede ogen hebben aangezien, omdat de opbrengst door grondverbetering sterk gestegen was. Het systeem van het leveren van goederen door hofmeiers werd dan ook geleidelijk afgeschaft.
Omstreeks 1200 viel de curtis in Doorn aan de domproost zelf toe en deze verhuisde naar zijn "uuthof" waar hij leefde als "een edelman aan het hoofd zijner leenmannen".[8] Hij had gronden van de curtis in leen uitgegeven om in oorlogstijd op vazallen te kunnen rekenen en twee plaatsvervangers zorgden voor zijn rechtspraak en de afrekening met de Domheren in Utrecht.[9] Het Domkapittel was minder gelukkig met deze ontwikkeling en sommeerde de Domproost in 1263 in Utrecht te resideren. Deze weigerde en de verhouding tussen de Domproost en het Domkapittel werd er niet beter op. Uiteindelijk leidde dit in 1322 tot de verwoesting van het huis Doorn. De directe aanleiding was de benoeming van een nieuwe bisschop, waar de toenmalige domproost Floris van Jutphaas minder ingenomen mee was.[10] In opdracht van Graaf Willem III van Holland begaf Arent van Boecop zich op het oorlogspad om "des nyes ghecooren byscops Uthof ende woeninghe tot Doern" plat te branden.[11] Pas in 1347 kreeg domproost Hendrik van Mierlaer toestemming van het kapittel het kasteel naar eigen smaak "weder op te bouwen, hetwelk te voren verdestrueerd was".[12] Dat de Domproosten vervreemd waren van de kerk blijkt wel uit de typering van Sweder van Uterloe, proost van 1364-1378: "een man zonder geleerdheit, onbeschaafd van manieren, onkundig in zaken die de kerkckelijke tucht raken".[13] Door de buitenwacht werden zij kennelijk niet als geestelijken aangezien maar als edellieden in een versterkt huis, want in 1536 werd Doorn, bewoond door de domproost Johannes Slaghek (1535-1543), ingeschreven in de lijst van Ridderhofsteden.[14]

Na de dood van Domproost Hennin van Bossu in 1603, werd de proosdij 13 jaar lang niet "begeven".[15] Daardoor werd er ook geen onderhoud meer gepleegd en raakte het huis meer en meer in verval.

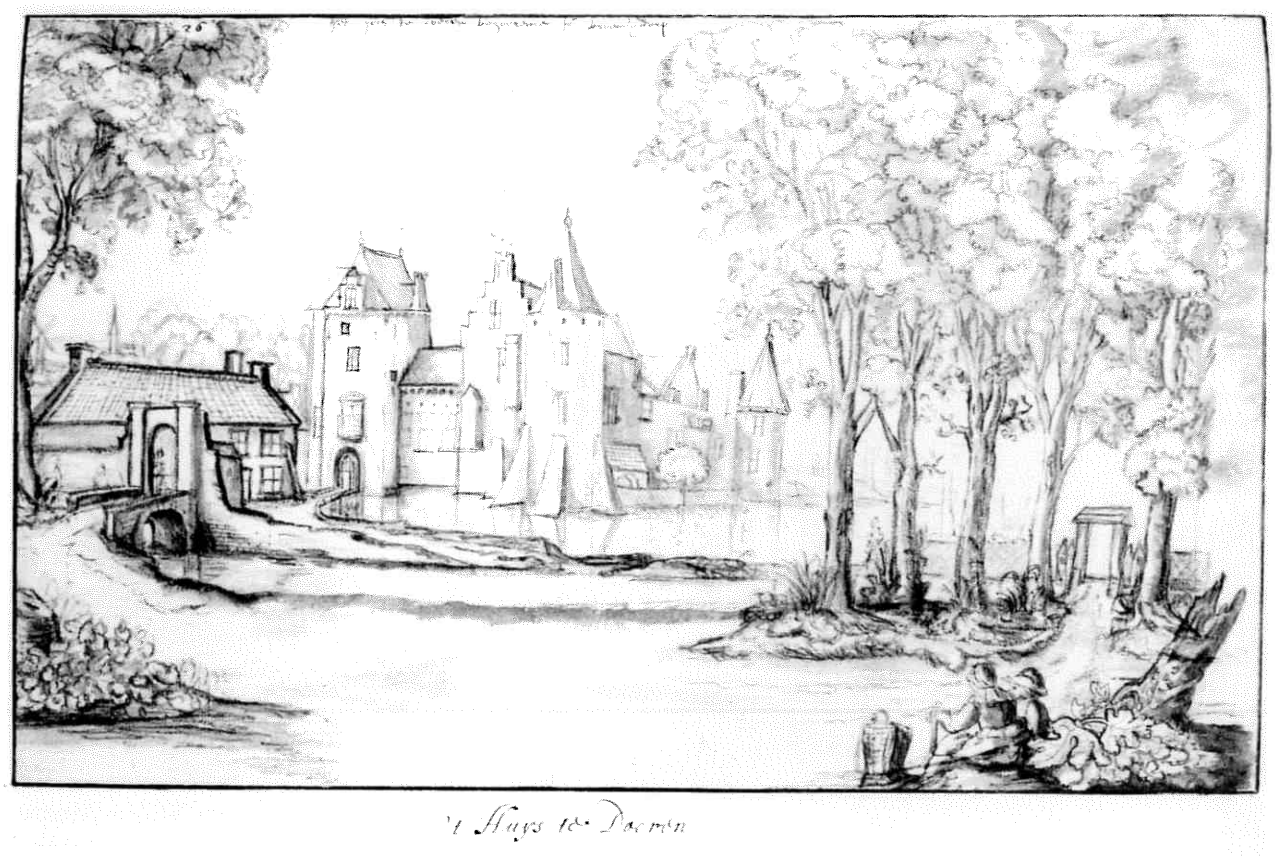

3. "'t Huys Doeren" vanuit het noord-westen in 1660. De westvleugel (tussen de beide ronde torens) blijkt geen aaneengesloten bouwmassa te hebben. De noordwestelijke toren heeft kennelijk zettingsproblemen, want hij heeft drie zware steunberen.
Anonieme tekening, Verz. Rijksarchief Utrecht.

Op 23 november 1635 werd het huis "met den hof ende vier ende twintigh mergen lants" door het Domkapittel van Utrecht verkocht aan de kanunnik jhr. Reynier van Golsteyn voor "de somme van achtduysent gulden".[16] Hij woonde al vóór 1633 op het huis, maar huurde het toen nog.[17] Hoezeer het huis toen vervallen was, blijkt uit de verkoopacte: "dat het huys tot Doorn seer ruïneus was ende geschapen, indien het niet merckelijk ende met grote costen en wierde gerepareert, dat het soude vervallen".[18] Reynier had het huis toen hij het huurde weer bewoonbaar moeten maken, waardoor hij "alrede aen te costen hadde geleyt vijfduysent vijfhondert seventien gulden, ses stuyvers, acht penn[ingen]".[19] Dit bedrag werd in aanmerking genomen bij de vaststelling van het relatief lage aankoopbedrag van *f* 8.000,–.
Van Golsteyn en zijn vrouw, Geertruyd van der Capellen, lieten het huis na de koop verder herstellen, zoals blijkt uit een brief van Geertruyd aan de Staten van Utrecht, waarin staat dat zij en haar man het huis hadden "gebroken ende gemaekt ende daermede gehandelt hadden als haer eigen goed, en dat de reparatien ende meloratien by haer man ende haer daeraen gedaen, monteerden over de 12000 gulden".[20] Na al deze reparaties heeft Roelant Roghman het kasteel in 1646 getekend (afb. 1).
De zoon van Reynier, Philip, verkocht huis Doorn in 1649 aan Caius Barthram, graaf van Broeckdorff (1619-1689), die het in 1659 overdroeg aan zijn zoon Caius Laurentius, "heer van Klescamp, Grunhaus en Boskamp, domproost [sic] en archidiacon tot Utrecht, ridder, camerheer en landraad van sijne conicklijcke mayesteyt van Dennemark en Norwegen etc. etc.".[21] Deze Caius Laurentius blijkt zo begaafd te zijn geweest, dat hij op driejarige leeftijd door prins Willem II tot domproost kon worden benoemd.[22]

Op 9 februari 1701 werd door deze Van Broeckdorff aan domproost Frederik Willem van Diest verkocht: "t Huys t' Doorn, met allen sijnen toebehoor, getimmer, bepotingh en beplantingh, met sijne gereghtigheden en privilegien".[23] De dochter van Willem van Diest, Anna Juliana, trouwde met Arent Carel baron von Hamersteyn, opperjagermeester van de Prins van Oranje en deze werd in 1754 genoemd als heer van Doorn.[24]

Na de dood van Anna vererfde in 1762 op Herman Frederik Richard Lijnslager, oud-majoor van de infanterie: "... de Adelijke Huyzinge te Doorn, met alle 't gene dat daarinne aard en nagelvast is, mitsgaders de kamerbehangsels en alle de stoelen van wat soort

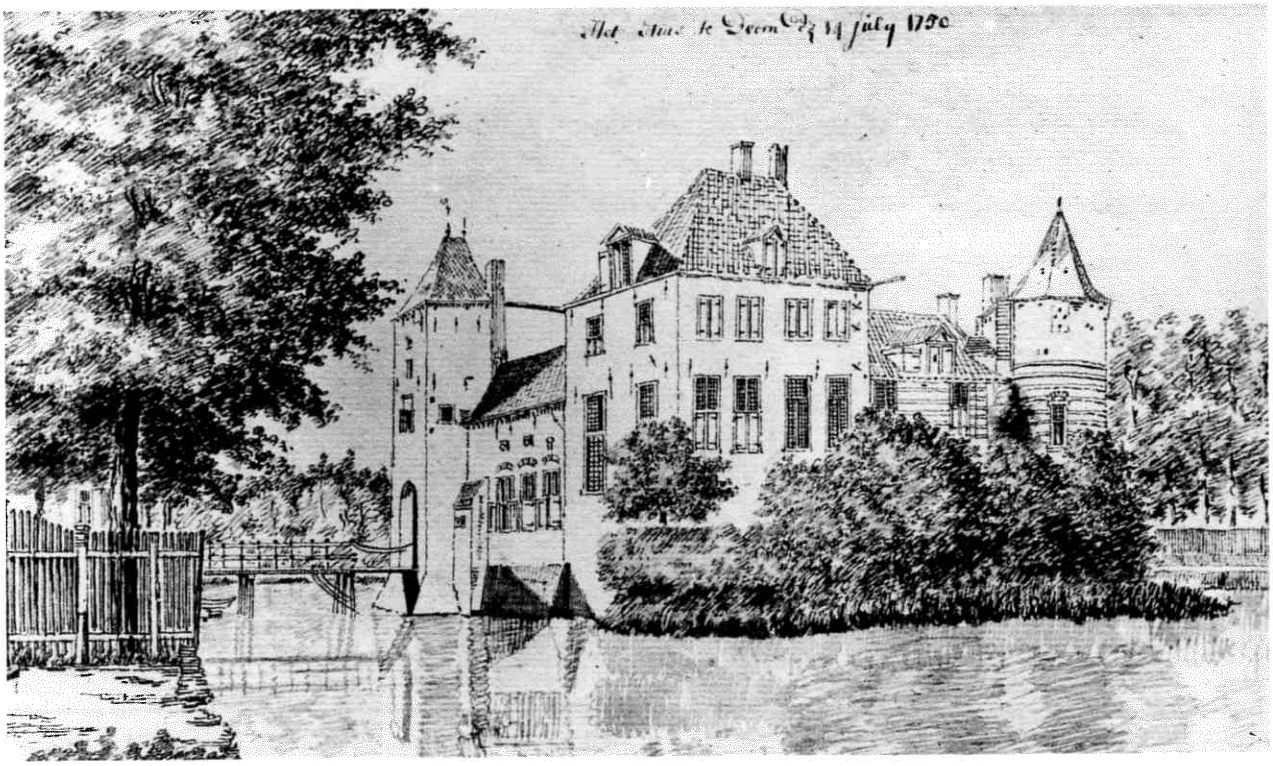

4. Het kasteel vanuit het noordwesten in 1750. De woontoren op de noord-westhoek heeft zijn trapgevel verloren (vergelijk met afb. 3). Ook de ronde toren op deze hoek is verdwenen. Daarentegen is de toren op de zuid-westhoek met een verdieping verhoogd. Tussen deze toren en de woontoren is een gebouw van één bouwlaag boven de kelder verrezen, dat met speklagen versierd is. Op de ronde toren zijn tijdens de restauratie deze gepleisterde zandsteenkleurige speklagen teruggevonden.
Tekening Jan de Beijer, RDMZ.

die soude mogen zijn, zoo verre deselve in den boedel gevonden zijn ...".[25]
Een slopende ziekte dwong Lijnslager in 1792 "den Adelijken Huize Doorn, met zijn binnen en buitenpleyn, Stallinge, Hoveniers-woning, Duiven en Duiven-Torens, bermen, grachten, Cingels, Boomgaarden ..." te verkopen. In de verkoopacte wordt helaas niets vermeld over het uiterlijk van het huis, maar wel wordt genoemd "... zijn binnen en buytenplein". Het noemen van twee "pleinen" kan zeer wel duiden op het bestaan van een binnenplaats en een voorburcht, zoals nog te zien zijn op een kaart van Huis Doorn uit 1792 (afb. 2). Hieruit valt af te leiden dat het Huis op dat moment nog grotendeels zijn middeleeuwse grondplan bezat.
Het Huis werd voor *f* 79.000,– "Caroli Guldens tot XX stuivers 't stuk" verkocht aan Wendela Eleonora ten Hove (1750-1814), weduwe van mr. Jan Carel Godin, "vrouwe van Doorn, den Bosch en Sleeburg". Zij liet het nog middeleeuws aandoende kasteel vanaf 1792 tot een neo-classicistisch landhuis verbouwen. Na haar dood op 26 februari 1814 erfde haar zoon jhr. mr. Andries Cornelis Willem Munter (1775-1861), uit het eerste huwelijk met mr. Willem Munter, het huis. Deze liet het huis na aan zijn vrouw Johanna Maria Warin (1778-1874), waarna haar schoonzoon Samuel Johan graaf van Limburg Stirum (1798-1875) het huis erfde.
Van Limburg Stirum besloot het huis op 17 september 1874 te laten veilen. Het goed werd in 43 kavels te koop aangeboden en kavel 1 omvatte: "De zeer aanzienlijke en alleraangenaamst gelegen RidderHofstad, genaamd, "HET HUIS DOORN," grenzende onmiddellijk aan het dorp van dien naam, bestaande in ruim, hecht, sterk en weldoortimmerd Heerenhuis, met groot droog onderhuis, voorzien van kelders, keukens, provisie, bad- en dienstboden-kamers; op de bel étage mooije vestibule en corridor met prachtig marmeren trap; 10 kamers waarbij groote zaal geheel opgemaakt en stuc bij uitnemendheid bewerkt; de tweede étage bevattende 12 kamers met ruime corridor; voorts grooten zolder, het geheel voldoende aan de eischen van een huis van den eersten rang ...".[26]
Het huis werd gekocht door mevr. Cornelia Henrietta Labouchere-van Lennep (1821-1902) voor een bedrag van *f* 125.000,–.[27] Na haar overlijden kocht mevr. W.C. Baronesse van Heemstra-de Beaufort (1843-1927) op 28 april 1903, "de Ridderhofstad genaamd 'het Huis Doorn', bestaande in heerenhuis, koetshuis, paardenstal, koetsierswoning, oranjerie ..." voor *f* 210.000,–.
Blijkens een akte van 16 augustus 1919 kocht "Zijne Majesteit Keizer en Koning Wilhelm de Tweede – Friedrich Wilhelm Victor Albert uit den huize Hohenzollern, zonder beroep of maatschappelijke be-

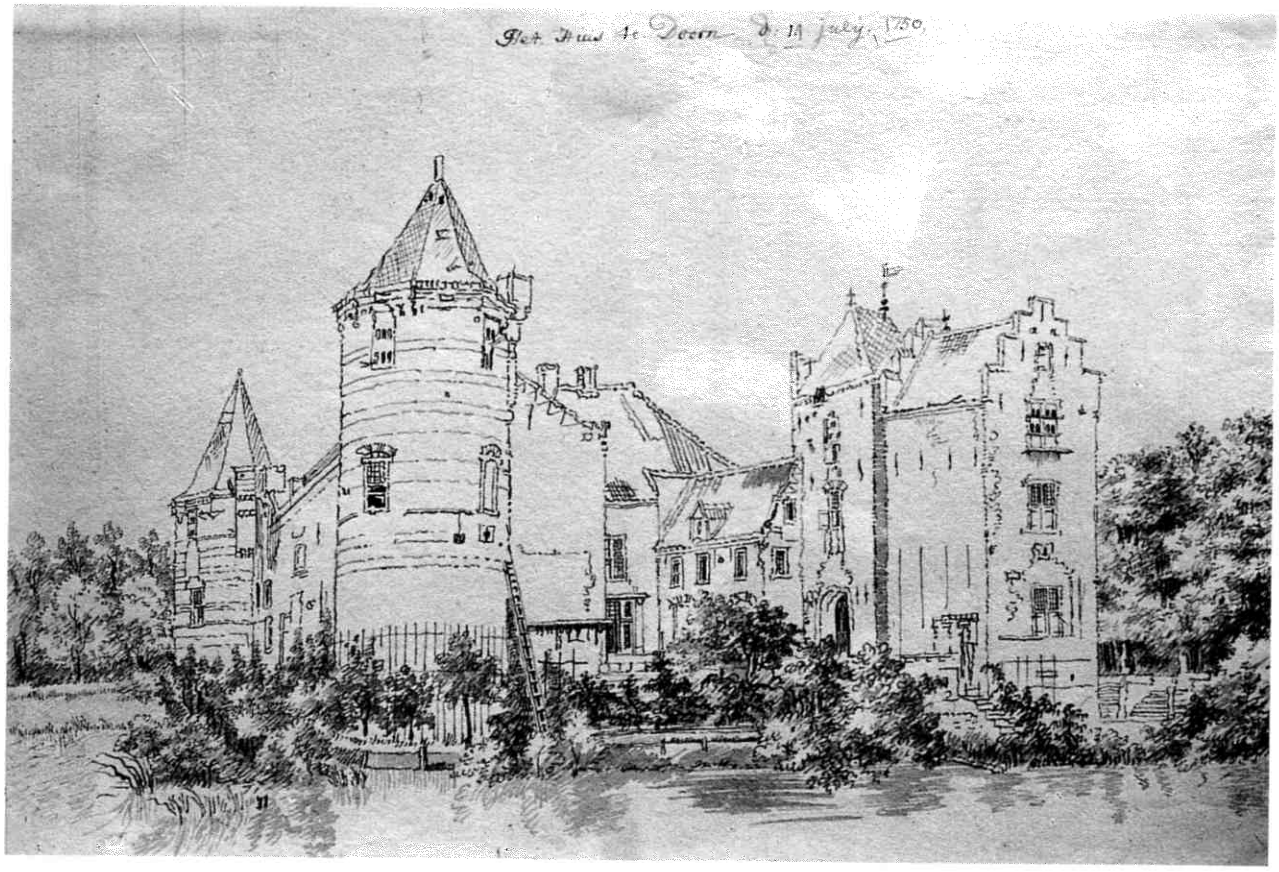

5. "Het Huis te Doorn den 14 july 1750" vanuit het zuid-oosten. De binnenplaatsmuur is inmiddels gesloopt, maar voor het overige is er in een eeuw tijd nauwelijks iets veranderd aan de bouwsubstantie (vergelijk afb. 1).
Tekening Jan de Beijer. Verz. Rijksprentenkabinet.

trekking [sic!], tijdelijke woonplaats hebbende te Amerongen, voorheen te Berlijn … het Lustslot, genaamd 'Het Huis Doorn', bestaande uit buitenverblijf met hofstede en huizen, alles met bijgebouwen, erven, tuinen, boomgaarden, bouw-, wei- en hooilanden, boschgronden, lanen en wegen, staande en gelegen in de Gemeente Doorn, … te zamen groot negen en vijftig hectare".[28]
De aanbetaling bedroeg *f* 100.000,–, het restant (*f* 400.000,–) werd bij de overdracht op 31 oktober 1919 betaald. Het kasteel werd ingericht met meubilair uit zijn duitse kastelen en paleizen: in totaal zijn 54 wagonladingen inventaris in Doorn aangekomen.[29]
Wilhelm II stierf op 4 juni 1941. Ten noorden van het kasteel werd een mausoleum gebouwd waarin zijn stoffelijk overschot werd bijgezet.
Om vrijstelling van de personele belasting te krijgen werd het huis op 1 januari 1942 een museum: het "Hohenzollern Museum". Het huis en de collectie werden na de oorlog door de staat geconfisceerd, maar wel weer opengesteld als museum. Het huis werd in 1990/92 geheel gerestaureerd en gemoderniseerd.

Bouwgeschiedenis

Het is niet bekend hoe de "Villa Torhem" er in de 9de eeuw heeft uitgezien. Gezien de functie van de hof mag men aannemen dat er één of meerdere tiendschuren hebben gestaan naast een behuizing voor de hofmeier.
Na vergroting van de machtspositie van de Domproost zal deze de oude "uuthof" in de dertiende eeuw hebben vervangen door een stenen gebouw.[30]
Tijdens de restauratie kon aan bouwsporen afgeleid worden, dat dit een rechthoekig gebouw van ca 27 x 37 m buitenwerks is geweest (afb. 6). Op drie hoeken van het kasteel verrezen ronde torens en vermoedelijk bij de vierde hoek een rechthoekige toren. Qua typologie sluit het kasteel aan bij het Muiderslot (1281), Medenblik (ca. 1290) en Brederode; allen uit het laatste kwart van de 13de eeuw (zie bijlage).
Van deze laat-13de eeuwse aanleg resteert thans alleen de zuid-westtoren. Van de zuid-oosttoren is een gedeelte van de fundering aangetroffen, toen in 1991 de huidige tuinmuur werd hersteld.[31] De noordwesttoren is eveneens verdwenen, maar in de kelder is de dichtgemetselde toegang nog aanwezig. De rechthoekige toren en de poorttoren zijn vrijwel geheel verdwenen, maar door een opmeting uit 1792 is de plattegrond bekend. Omdat het gewelf van de rechthoekige toren bakstenen heeft, die globaal overeenkomen met de

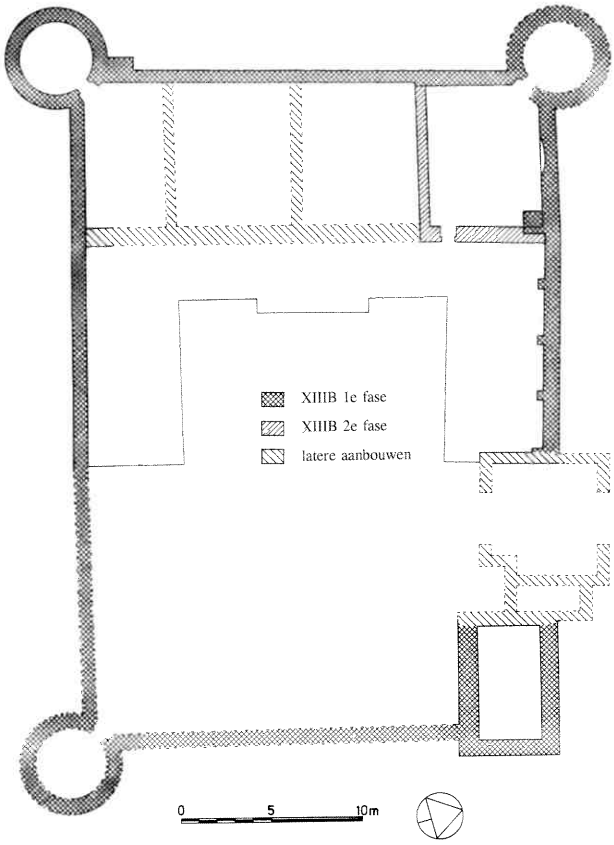

6. Reconstructie van de bouwgeschiedenis van Huis Doorn. De eerste bouwfase bestond uit een rechthoekige ommuring met drie ronde torens en een rechthoekige toren op de noord-oosthoek. Bij de noordmuur zijn poeren voor een weergang op spaarbogen aangetroffen, bij de overige muren konden geen waarnemingen worden verricht. In de noordwesthoek waren de muren iets breder aangelegd, hier werd in een tweede fase een woontoren opgetrokken. De noordmuur van de woontoren had op het kelderniveau een grote stookplaats.
Van de poorttoren zijn geen muren teruggevonden, de plattegrond is met behulp van afb. 4 gereconstrueerd. De muren van de westelijke vleugel zijn gereconstrueerd aan de hand van het beschikbare topografisch materiaal, alleen aan de zuidzijde werd over een lengte van ca 1,5 m de muur daadwerkelijk aangetroffen. Tekening: H. Götz.

7. Reconstructie van de bouwmassa van Huis Doorn omstreeks 1300, 1650, 1750, 1796 en de huidige situatie.
Tekening D.B.M. Hermans.

ringmuur, wordt aangenomen dat deze bij de eerste bouwfase behoort.[32] Van de poorttoren is geen muurwerk teruggevonden, daarom is het niet mogelijk deze te faseren.
De muren tussen de torens hadden vanwege de geringe breedte (90 cm) een weergang op spaarbogen. Bij de restauratie in 1991 kwamen aan de noordzijde een aantal poeren voor de spaarbogen in het zicht. Omdat bij de west- en zuidmuur geen graafwerkzaamheden zijn verricht, kon hier het bestaan van poeren niet aangetoond worden. Maar vermoedelijk hebben alle muren een doorlopende weergang op spaarbogen met poeren gehad. Behalve in de noord-westhoek van het kasteel: hier was een woongebouw of woontoren gepland. De muren waren hier iets breder aangelegd en in de noordwand was zelfs een stookplaats aange-

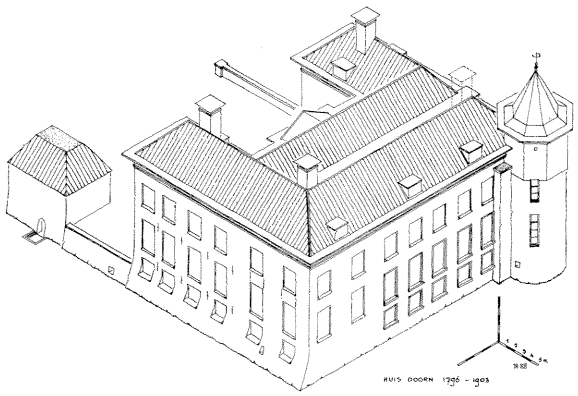

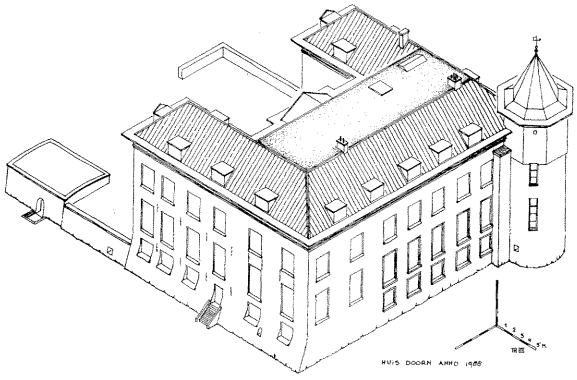

Behoort bij afb. 7.

bracht. De oorspronkelijke toegang bevond zich in de oostmuur.
Merkwaardig is dat de zuid- en oostmuur van het woongebouw met een koude naad aansluiten op de ringmuren. Kennelijk is het kasteeleiland eerst geheel ommuurd en heeft men pas later de woontoren aangebracht.

Zoals hierboven reeds vermeld werd het kasteel in 1322 platgebrand en begon men 25 jaar later pas met de wederopbouw. Dat platbranden mag letterlijk worden genomen, omdat thans het 13de eeuwse muurwerk nergens boven het begane grond niveau uitkomt: vrijwel overal zijn smallere muren op de oude 13de eeuwse funderingen gezet.

Vermoedelijk is toen de hoofdvorm van het kasteel ontstaan, zoals die door 17de eeuwse tekenaars is weergegeven (afb. 1 en 3). Het kasteel bestaat uit een aaneenschakeling van gebouwen rondom een binnenplaats, die aan de oostzijde is afgesloten met een muur. Op de noordwesthoek bevindt zich een woontorenachtig gebouw, dat – zoals hiervoor is uiteengezet – achteraf tegen de ronde toren is geplaatst. Tegen de zuidmuur is een vleugel geplaatst, waarvan tijdens de restauratie de fundering van de westelijke muur is teruggevonden.[33]
De toegang wordt gevormd door een poortgebouw aan de noordzijde, dat via een voorburcht bereikbaar is. Deze voorburcht wordt grotendeels afgebeeld op de anonieme tekening uit 1660 (afb. 3).

Het is mogelijk Willem van Diest, die het kasteel in de eerste helft van de 18de eeuw liet verbouwen. Aan de oostzijde is de muur van de binnenplaats verlaagd en de ronde toren op de noord-westhoek is gesloopt, terwijl de toren op de zuid-westhoek is verhoogd (afb. 4 en 5). De woontoren op de noord-westhoek is gemoderniseerd, waarbij de kapvorm is gewijzigd van een zadeldak in een schilddak en de sekreten aan de noordgevel zijn verwijderd. Het gebouwtje tegen de zuidoost-toren is vergroot en heeft in plaats van een lessenaarsdak een zadeldak. De Vlaamse gevel aan de noordzijde van het poortgebouw is verwijderd.

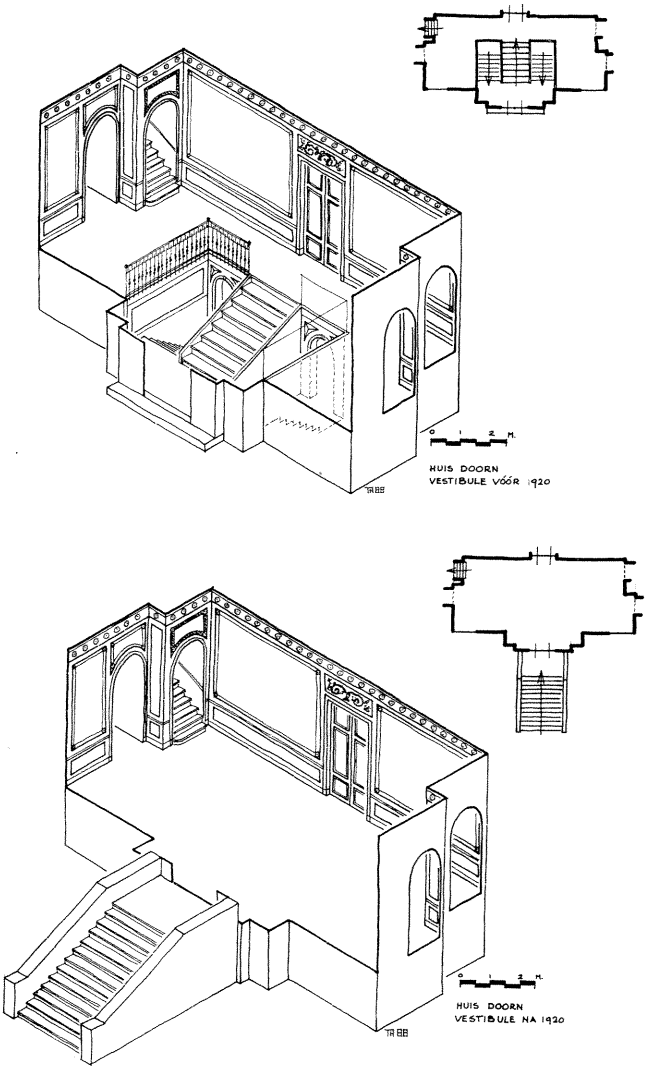

8. Isometrie van de vestibule voor en na de verbouwing in 1920. Tekening D.B.M. Hermans.

9. Voorgevel van Huis Doorn, de entree-partij is gepleisterd en de voordeur bevindt zich op het niveau van het voorplein. Hoewel er "Verblijfplaats van Z.M. Wilhelm II" op staat – dus na 1920 – is de foto van kort na 1903.
Verz. Oudheidkamer Doorn.

Over het interieur is wat minder duidelijkheid, omdat daarvan de meeste sporen bij latere verbouwingen in 1762 en 1796 zijn verdwenen. Uit de vondst van twee stukken goudleer uit de eerste helft van de 18de eeuw mag men afleiden, dat de term "de kamerbehangsels" in 1762 serieus genomen moet worden.
Na 1762 liet Lijnslager het Huis volgens de mode van die tijd aanpassen. Vermoedelijk heeft hij het niveau van de eerste verdieping van de noordvleugel gelijk getrokken met de rest van het kasteel: thans liggen daar twee vloeren boven elkaar met een tussenruimte van ca 1 m. Ook is tijdens zijn bewind de noord-westelijke kamer op de begane grond van een rococo stucplafond voorzien.

Maar de grootste bouwactiviteiten vonden plaats na de aankoop in 1792 door Wendela ten Hove. Vermoedelijk meteen in 1792 werden ontwerpen voor de begane grond en de eerste verdieping gemaakt met het bestaande muurwerk als basis, want de voorgevel is niet symmetrisch en de hoofdtrap ligt op een minder gelukkige plaats. Dit ontwerp waarin de indeling en functies is bijgeschreven werd echter niet uitgevoerd. Op de tekening zijn de poorttoren, de rechthoekige toren op de noord-oosthoek en de ronde toren op de zuid-oosthoek schematisch weergegeven. De vensterindeling en de deuren zijn niet getekend, kennelijk wilde men deze bouwdelen afbreken. Merkwaardig is het daarom dat er in het archief van Huis Doorn een ontwerp voor de poorttoren aanwezig is.

Enkele jaren later, in 1796, was het kasteel al verbouwd. Omtrent de architect bestaat enige onduidelijkheid. Mogelijk is de verbouwing het werk van de Amsterdamse stadsarchitect Abraham van der Hart (1747-1820). Zeker is echter dat een deel van het interieur (de hal) is ontworpen door Barthold Willem Hendrik Ziesenis (1768-1820), die toen nog werkzaam was bij Van der Hart (afb. 8). In tegenstelling tot het eerdere ontwerp heeft hij een royale symmetrische vestibule ontworpen met een "prachtig marmeren trap".[34] Achter de vestibule kreeg de salon een fraai stucplafond en de wanden werden voorzien van scagliola: een voor Nederland bijzondere techniek van het met verfbolletjes vervaardigen van kunstmarmer. Op de eerste verdieping kwam boven de vestibule een grote corridor waar de slaapvertrekken omheen werden gesitueerd.
Het gebouw kreeg een U-vormige plattegrond en de gevels aan de oostzijde werden vrijwel allemaal vernieuwd. Tenslotte werd op het gehele gebouw een nieuwe kap geplaatst.
Het huis werd na de koop door de Duitse Keizer in 1919 grondig gerenoveerd om te kunnen fungeren als "residentie" van het keizerlijk paar.

10. Huis Doorn vanuit het oosten. De ingangspartij is in 1920 baksteen vervangen en de trap is voor de hoofdingang geplaatst. RDMZ, 1989.

De grootste verbouwing betrof echter de wijziging van de rond 1796 ontstane vestibule, waarin de hoofdtrap was ondergebracht. Om meer nuttig bruikbaar oppervlak te creëren, werd de trappartij in de vestibule verwijderd en een nieuwe bordestrap voor de middenrisaliet geplaatst (afb. 9, 10 en 8).
De vestibule, vanaf dat moment de grootste ruimte van het kasteel, werd onder meer gebruikt als feest- en kerkzaal.

Na de dood van de Keizer is er weinig aan het huis veranderd. Wel kreeg het gebouw steeds meer bouwtechnische gebreken, waarbij met name de aantasting van de kap alarmerend was. De daardoor noodzakelijk geworden restauratie heeft de bestaande situatie vrijwel overal gerespecteerd. De bezoeker zal echter niet meer via de keizerlijke bordestrap het museum betreden, want de toegang is naar het souterrain verlegd.

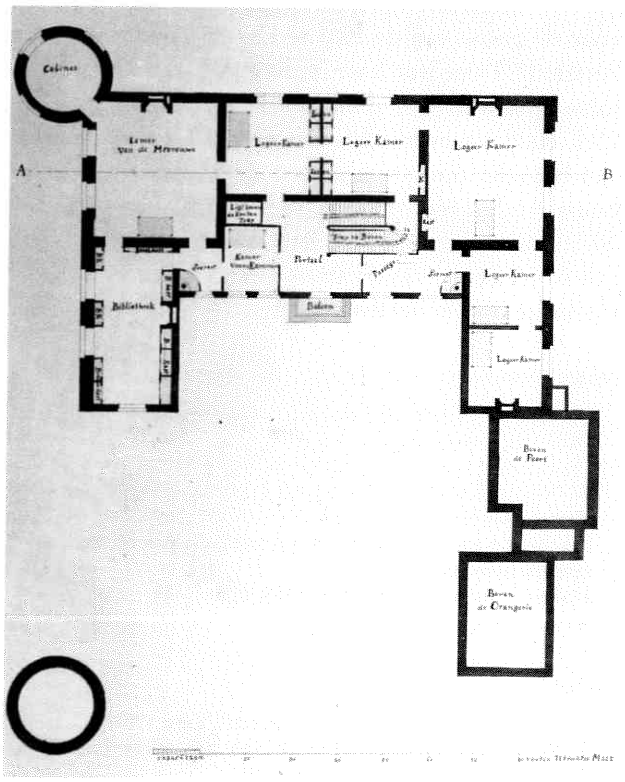

11. Plattegrond van de 2de etage uit ca 1792 met een niet uitgevoerde indeling voor slaapkamers en een Bibliotheek. Het portaal is een tamelijk rommelige ruimte geworden met links een kamenierskamer en een lichtkoof boven de keukentrap. Omdat de ruimtes "Boven de poort", "Boven de Orangerie" en de zuid-oosttoren geen raamindeling hebben gekregen, mag aangenomen worden dat men de intentie had deze ruimten te slopen. Toch is er een ontwerp voor de poorttoren gemaakt.
Verz. RAU, archief Huis Doorn.

* Voorafgaand aan de restauratie in 1990-1992 is in opdracht van de Rijksgebouwendienst door Ir D.B.M. Hermans en Ir J. Kamphuis een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Het in 1989 verschenen rapport is de basis van het onderhavige artikel. Ook tijdens de restauratiewerkzaamheden konden waarnemingen worden verricht, die in een aanvullend intern rapport van de Rijksgebouwendienst verspreid zullen worden. Het voorliggende artikel is een samenvatting van de bevindingen.

Nawoord van B. Olde Meiering

Wanneer aangenomen wordt dat de oudste fase van Huis Doorn in de laatste decennia van de 13de eeuw tot stand kwam, komt een opdrachtgever in aanmerking, die de financiële mogelijkheden had, een bovenregionale positie innam en in de omgeving van graaf Floris V opereerde.[1] Er zijn twee personen, die aan dit profiel beantwoorden: Borchard van Henegouwen en Adolf van Waldeck, respectievelijk van ca. 1275-1285 en ca. 1285-1301 domproost van Utrecht.[2] Genoemde Adolf, die het in 1301 bij de Utrechtse bisschopskeuze moest afleggen tegen Jan van Avesnes en vervolgens in Luik werd benoemd[3], is de meest plausibele kandidaat. Zijn functie van raad van Floris V en het feit dat hij in 1294 door de Hollandse graaf als gezant naar Engeland werd gezonden om te onderhandelen met de Engelse koning Edward I[4], maakt het waarschijnlijk dat we in Adolf de bouwer van het Huis Doorn moeten zien. Deze veronderstelling lijkt te worden bevestigd door enkele oorkonden. In 1289 ontsloeg hij de parochie Monster van de verplichting om de deken van Rijnland iedere drie jaar 3 Hollandse ponden te betalen. Als tegenprestatie dienden de parochianen de domproost twaalf pond te betalen, die voor de bouw van de Hof te Doorn zouden worden bestemd.[5] Twee jaar later blijkt Adolf aan Floris V de forse som van 100 pond sterling schuldig te zijn.[6] Ook deze waarschijnlijk van Floris V geleende som, kan bedoeld zijn geweest voor de financiering van de bouw van het Huis Doorn. We mogen hieruit concluderen dat Adolf van Waldeck met genoemde bedragen in het begin van de jaren '90 van de 13de eeuw de vierkante burcht liet bouwen.

Noten Nawoord

[1] Het onderzoek naar de bouwheer werd uitgevoerd door drs. B. Olde Meierink te Utrecht.
[2] Muller, Heeringa, Ketner 1920-1959, V.
[3] W. Nagge, Historie van Overijssel, I, Zwolle 1916, 103.
[4] Muller, Heeringa, Ketner 1920-1959, V, nr. 2649. Met dank aan drs. B. Hoven van Genderen te Utrecht, die ons op deze Adolf opmerkzaam maakte.
[5] Muller, Heeringa, Ketner 1920-1959, V, nr. 2389.
[6] Idem, nr. 2579.

Noten

[1] U.M. Mehrtens, "Huis Doorn te Doorn", Zeist 1983, 3.
[2] S. Muller Fz., "Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301", deel I, Utrecht 1920, 42, no. 49.
[3] Ibid, 7.
[4] C. Dekker, "Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen", Zuthpen 1983, 156.
[5] S. Muller Fz., "Schetsen uit de Middeleeuwen", deel II, 's-Gravenhage 1914, 8.
[6] S. Muller Fz., "Rechtsbronnen van de Dom van Utrecht", 's-Gravenhage 1903, 31, 32.
[7] Muller, Schetsen ... o.c. 5.
[8] Dekker o.c. 502; E.J. Demoed, "In een lieflijk landschap", Zaltbommel 1974, 205, Muller, Schetsen... o.c. 39.
[9] Muller, Schetsen ... o.c. 39.
[10] RAU, Archief Huis Doorn (AHD), inv. nr 18.
[11] E.B.F.F. Wittert van Hoogland, "Bijdragen tot de Geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden", 's-Gravenhage 1909, deel 1.
[12] RAU, Dom, inv.nr. 2286.
C.A. Rutgers, "Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht", Groningen 1970, 209.
[13] A. Bakker, Huis Doorn, Zwolle 1993, 10.
[14] Demoed o.c. 25.
[15] Ibid.
[16] RAU, AHD, inv.nr. 1.
[17] RAU, Archief Domkapittel, inv.nr. 2301.
[18] RAU, AHD, inv.nr. 1.
[19] Ibid.
[20] Demoed o.c. 26.
[21] RAU, AHD, inv.nr. 2.
[22] Bakker o.c. 16.
[23] RAU, Archief Domkapittel, inv.nr. 2301.
[24] RAU, AHD, inv.nr. 3.
[25] Ibid, inv.nr. 1.
[26] Ibid.
[27] Ibid.
[28] RAU, Archief Ex-keizer Wilhelm II, inv. nr. 422.
[29] A. Bakker, "Huis Doorn", Zwolle 1993, 47.
[30] Demoed o.c. 25.
Het baksteenformaat van de eerste fase duidt eveneens op een bouwtijd in de tweede helft van de 13de eeuw: 32 à 30 x 16 à 15 x 7,5 à 8 cm; 10-lagenmaat = 89-92 cm.
[31] Vriendelijke mededeling L. Gerdessen van architectenbureau Hoogevest te Amersfoort.
[32] Het baksteenformaat van het gewelf: 29 x 14 à 13,5 x 7,5 à 7 cm. Er van uitgaande dat voor een gewelf meestal kleinere stenen worden gebruikt dan voor de muren zelf, zou dit een aanwijzing kunnen zijn, dat deze toren inderdaad tot de vroegste fase behoort.
[33] Deze muur sluit koud aan op de zuidelijke ringmuur; het steenformaat van de muur: 28 x 15 à 14 x 8 à 7 cm; *drie* lagen = 26 cm
[34] RAU, AHD, inv. nr. 1, verkoopacte 17 september 1874.

Literatuur

Bakker, A., *Huis Doorn*, Zwolle 1993.
Clifford Kocq van Breugel, J.R., *Kastelenboek provincie Utrecht*, Utrecht 1966[4], 50-52.
Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen 1983, passim.
Demoed, E.J., *In een lieflijk landschap*, Zaltbommel 1974, passim.
Epen, D.G. van, *Het geslacht de Beaufort*, 's-Gravenhage, 1902.
Gulick, F.W. van, ed., *Nederlandse kastelen en landhuizen*, s.l. s.a. [1960], 233-235.
Hermans, D.B.M. & Kamphuis, J., *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling Huis Doorn*, intern rapport van de Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage 1989.
Ilsemann, S. von, *Der Kaiser in Nederland*, 2 dln, Baarn 1968-1969, passim.
Lunsingh Scheurleer, Th.H., *Huis Doorn, beknopte geïllustreerde gids*, Doorn 1981[7].
Luttervelt, R. van, *De Stichtsche Lustwarande*, Amsterdam 1949.
Mehrtens, U.M., *Huis Doorn te Doorn, Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen*, deel 13, Zeist 1983.
Muller Fz., S., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, deel II, 's-Gravenhage 1914, passim.
Muller Fz., S., K. Heeringa en F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel I-V, Utrecht 1920-1959.
Muller Fz., S., *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1903.
Speyart van Woerden, M.C., *B.W.H. Ziesenis, Architect der Koninklijke, Keizerlijke- en Landsgebouwen (1807 – 1820)*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis R.U. Utrecht 1988.
Wittert van Hoogland, E.B.F.F., *Bijdragen tot de Geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden*, 's-Gravenhage, Deel I 1909, Deel II 1912.

Batenburg

DOOR

T.C. BAUER

Inleiding

Van 5 t/m 16 sept. 1993 vond op het binnenplein van de kasteelruïne Batenburg de in Castellogica 1993–2 aangekondigde afsluitende onderzoekscampagne plaats. Het onderzoek was in hoofdzaak gericht op het vergroten van een vorig jaar reeds aangelegde werkput tegen de binnenzijde van de ringmuur nabij de Bronckhorster toren, met als doel het verkrijgen van meer inzicht in de opbouw van de heuvel en de ringmuur op grotere diepte. Daarnaast zou, voor zover de tijd dit toeliet, getracht worden het vervolg van de fundering van de Westvleugel uit 1686 op te sporen, alsmede de overblijfselen van een eventuele noordvleugel te lokaliseren.
Zeer ongunstige weersomstandigheden waren er de oorzaak van dat slechts een deel van de voorgenomen werkzaamheden kon worden uitgevoerd.
Van een muur van de Noordvleugel, waarvan op grond van een plattegrond uit de achttiende eeuw verondersteld werd dat deze een gebogen vorm zou hebben, werd helaas niets teruggevonden. Misschien zou een vlak, direct onder de verstoorde bovengrond op de plek waar tot 1992 de bouwketen hadden gestaan, nog iets aan het licht kunnen brengen. De aldaar nog aanwezige leidingen vormden echter een onoverkomelijke hinderpaal voor een (vluchtig) onderzoek op dat moment.

De belangrijkste doelstelling van de campagne was echter het realiseren van een zo volledig mogelijk bodemprofiel vanaf de binnenzijde van de ringmuur bij de Westtoren tot aan de uitbraaksleuf van de centrale toren. Helaas bleek het uiteindelijke resultaat teleurstellend vanwege het feit dat vrijwel geen dateerbaar vondstenmateriaal werd aangetroffen. Wanneer men begon met de bouw van de eerste fase van de ringmuur blijft aldus in het duister gehuld. Slechts indirect kan dit tijdstip, de late veertiende eeuw, worden afgeleid uit de datering van enkele scherven die in 1991 werden aangetroffen nabij de zuidoostelijke ringmuur.

De werkput tegen de Westtoren

In eerste instantie werd deze in 1992 al aangelegde werkput opnieuw uitgegraven, waarna het bodemvlak kon worden bestudeerd. Daarin tekende zich duidelijk een ingraving af, noord–zuid verlopend, die correspondeerde met een in de noordelijke en de zuidelijke profielwand zichtbaar uitbraakspoor, gevuld met grof baksteenpuin en specie. (zie afb. 1; plattegrond).
Nadere bestudering leidde tot de voorlopige conclusie dat we te maken hadden met de fundering van een binnenmuur van de westvleugel uit 1686.
Ten noorden van de werkput werd alleen de verstoorde bovengrond verwijderd; direct daaronder werd de fundering van genoemde muur eveneens aangetroffen, die daar zelfs nog bestond uit meerdere lagen baksteen in situ.
In zuidelijke richting kon het puinspoor van de muur worden gevolgd tot tegen de noordelijke keldermuur van de kelder ten zuidoosten van de westtoren (reeds onderzocht in 1992). Of de van oorsprong zestiende–eeuwse kelder na de bouw van de Westvleugel omstreeks 1686 nog in gebruik is gebleven, kon niet met zekerheid worden vastgesteld; daarvoor was het muurwerk in later tijd te ver uitgebroken.
Vervolgens werd de werkput aanzienlijk naar het oosten verlengd en tegelijkertijd verdiept, daarbij kwam een doorgaande sleuf tot stand tot aan het uitbraakspoor van de centrale toren. Ondanks de grote diepte die in de onderzoeksput werd bereikt, was het ondoenlijk de onderzijde van de ringmuur in het zicht te brengen. Het (grond)water kon, op straffe van instorting van de profielwanden, in een omgeving van overwegend grof zand en grind niet of nauwelijks weggepompt worden.
De zuidwesthoek van de voormalige centrale toren tekende zich duidelijk af in het bodemvlak van de werkput en kon redelijk nauwkeurig ingemeten worden. Helaas bleek het onmogelijk het uitbraakspoor ook fotografisch vast te leggen omdat prepareren van het bodemvlak vanwege het erbarmelijke weer onmogelijk was !

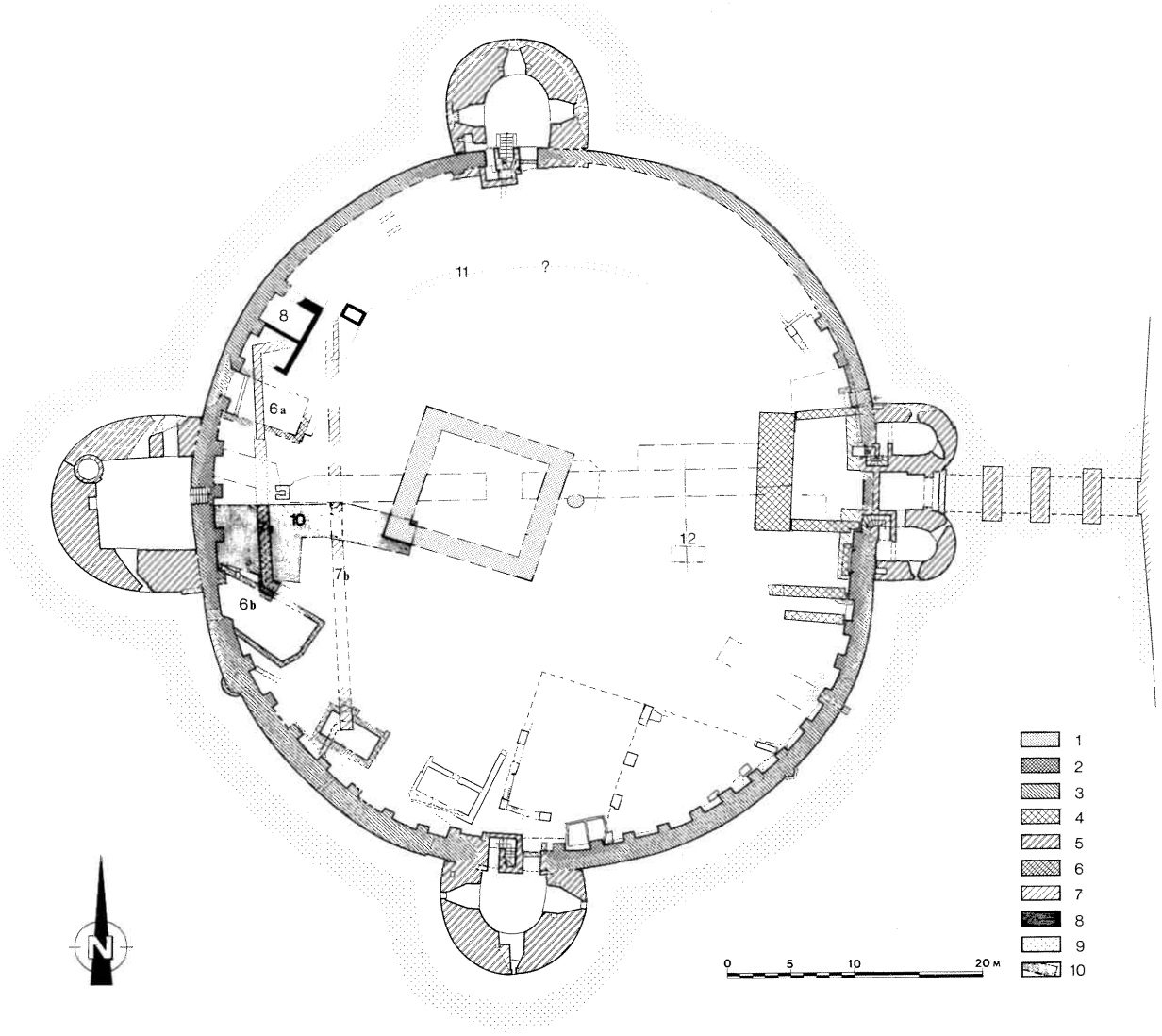

Afb. 1. Plattegrond.
1. centrale toren, circa 1150; 2. ringmuur, eerste fase, tweede helft 14de eeuw; 3. ringmuur, tweede fase, midden 16de eeuw; 4. fundering ouder poortgebouw?, 15de eeuw; 5. uitspringende halfronde torens, tweede helft 16de eeuw; 6. restanten van 16de-eeuwse kelders; 7a. fundering binnenpleinmuur van de westvleugel (1686); 7b. fundering binnenmuur van de westvleugel (1686); 8. 19de-eeuwse bouwsels?; 9. gracht; 10. werkput (noordprofiel, zie afb. 2); 11. mogelijk fundering van de noordvleugel (nog niet aangetoond); 12. spoor van houten schot.

De Profielbeschrijving (zie afb. 2; profiel)

Binnen de ringmuur werden van een mogelijk oudere gracht geen duidelijke overblijfselen aangetroffen. De oorspronkelijke, bij de motte behorende, gracht zal, naar mag worden aangenomen, gelegen hebben op de zelfde plaats als de huidige.
Het maaiveld ten tijde van het begin van de bouw van het kasteel, het oorspronkelijke oppervlak, lag aan de westzijde nabij de ringmuur een halve meter lager dan dat in de oostzijde van de sleuf. In deze bodem kwam relatief veel ijzertijd–aardewerk voor. Ongeveer halverwege trad daarbij een meer sprongsgewijze daling op, min of meer corresponderend met een inzakking van de er onder liggende zandlaag, een natuurlijk rivierduin. Verder naar het westen, nabij de insteek van de ringmuur, dook deze zandlaag nog dieper weg, mogelijk verspoeld door rivierinvloeden. Van bedijking was in de twaalfde eeuw, ten tijde van de bouw, nog geen sprake.
Alvorens men met de aanleg van de motte begon, werd het bouwterrein mogelijk eerst afgeplagd, waarbij een deel van de zode werd afgestoken. Zodenstapelingen ter bescherming van de grachtkanten of het talud van de motte zijn echter niet aangetroffen. Daarna werd allereerst een pakket humeus kleiige grond opgebracht, waarschijnlijk afkomstig uit de op dat moment gegraven grachten, deze werd zodanig gestort dat er een soort ringdijk of ringwal ontstond.
Daarbinnen zal men vervolgens begonnen zijn met de bouw van de centrale toren. Deze eerste heuvelaanzet begint in het onderhavige profiel juist op die plaats

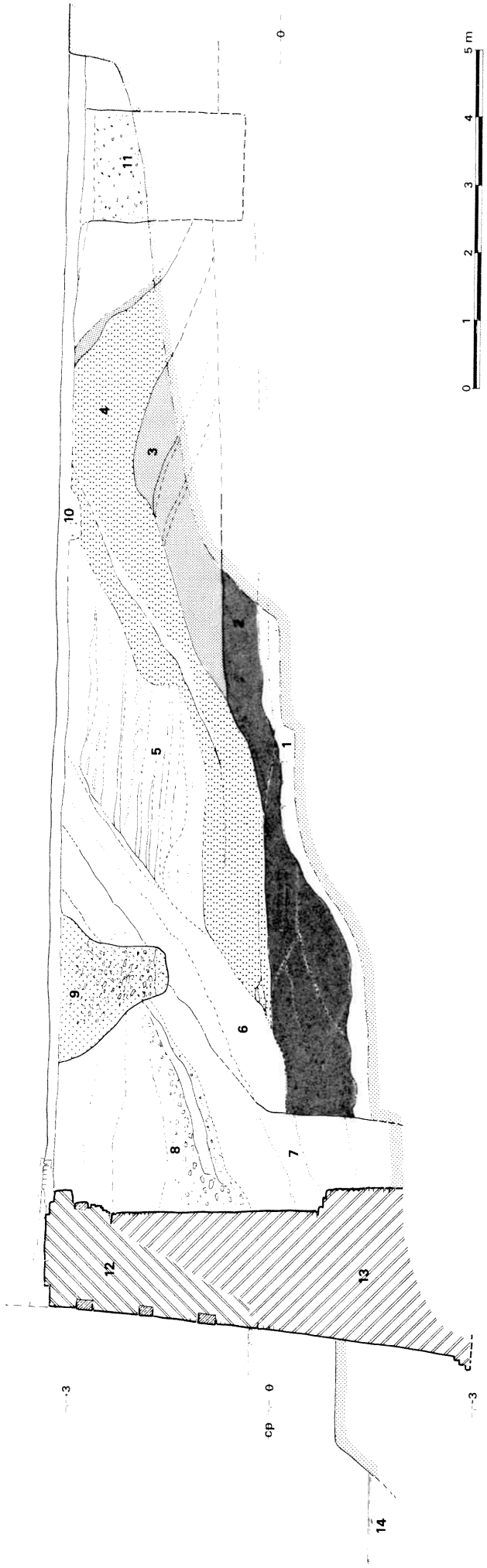

Afb. 2. Het noordprofiel van de werkput (afb. 1: 10).
1. *zand (rivierduin);*
2. *humeuze klei (maaiveld vòòr het begin van de bouw);*
3. *eerste ophoging, zand en humeuze klei (ringdijk);*
4. *voortgezette ophoging, motte (zand en klei);*
5. *egalisatielaagjes (heterogeen zand);*
6. *vette klei, deklaag talud van de motte;*
7. *zandige klei, insteekvulling eerste ringmuurfase;*
8. *mergel en baksteenpuin (insteekvulling);*
9. *grof baksteenpuin (fundering binnenmuur westvleugel);*
10. *uitbraakspoor binnenpleinmuur westvleugel (1686);*
11. *uitbraaksleuf centrale toren (ca. 1150);*
12. *ringmuur, tweede fase, midden 16de eeuw;*
13. *ringmuur, eerste fase, tweede helft 14de eeuw;*
14. *gracht.*

waar het oude maaiveld circa 50 cm oploopt in de richting van het centrum van de heuvel, hetgeen waarschijnlijk geen toeval is!
Gelijktijdig met het vorderen van de bouw van de centrale toren werd de heuvel verder opgehoogd met zwartbruine humeuze klei. Na het hoger optrekken van de toren is de overgebleven ruimte met een vette lichtbruine klei aangevuld. Inmiddels werd de motte, in elk geval aan de westzijde, gestaag verder verhoogd: zandige en meer kleiig humeuze lagen wisselden daarbij af. Kenmerkend is een pakket met tenminste een tiental heterogene zandlaagjes, afwisselend geel en meer grijzer van kleur en merendeels horizontaal gestort. Daarmee werd de basis van de heuvel flink verbreed terwijl tevens ook een grotere hoogte kon worden bereikt. In tegenstelling tot wat tot nu toe werd aangenomen, is deze verbreding waarschijnlijk vrijwel direct tot stand gekomen, dus omstreeks het midden van de twaalfde eeuw.
Tenslotte werd een steil hellende deklaag van vette bruine klei aangebracht die wegspoelen van voornoemd zandpakket moest verhinderen; waarschijnlijk was dit oppervlak begroeid, hetgeen overigens niet waarneembaar was in het profiel. Op en deels in deze kleilaag bevond zich fijn puin en specie. In feite trad een geleidelijke overgang op naar een meer zandige laag met bouwpuin. Hiermee wordt het moment weergegeven waarbij men met de bouw van de ringmuur begon; de aanzet van de duidelijk herkenbare insteek begint vanuit deze laag.
De ringmuur is in elk geval niet in één keer tot stand gekomen. Geheel onderin is een enigszins verbreed fundament zichtbaar, geheel van baksteen met afmetingen van 26 x 13 x 6 - 6,5 cm in een verband van koppen- en strekkenlagen.
De feitelijke insteek begon ongeveer ter hoogte van het "consolidatiepeil", ruim drie meter onder het huidige maaiveld; de ingraving verloopt vanaf daar nagenoeg verticaal. De vulling bestond uit afwisselend zand met fijn grind en zand met klei, meer onderin ook grof grind. Dit pakket zal onmiddellijk na de bouw van het – naar alle waarschijnlijkheid – onderste muurdeel daar zijn gestort, noodzakelijk vanwege het uitspoelingsgevaar. De funderingssleuf moet zich deels onder het waterniveau bevonden hebben, tenzij men een zeer lage stand van de Maas heeft afgewacht.
De insteek werd allereerst aangevuld tot ongeveer 50 cm boven het consolidatiepeil, waarna de ringmuur verder werd opgetrokken; mogelijk vond dit plaats na een winterstop. Er kwam daarbij een versnijding van meer dan 30 cm breedte tot stand. Vervolgens werden geleidelijk steeds meer overkragend poeren aangebouwd; deze waren in het onderste deel van het fundament kennelijk nog niet voorzien. Het steenformaat is direct boven de versnijding nog steeds vrij klein (kopbreedte 12-13, dikte 6 cm), doch wordt geleidelijk groter (zelfs tot 29 x 14 x 6,5 cm, meestal 27 x 13 x 6,5 cm). Het metselverband is merendeels een onregelmatig staand verband.
De reeds genoemde poeren werden verbonden met behulp van spaarbogen waarvan de aanzetten op een aantal plaatsen nog bewaard zijn gebleven.
Nadat de ringmuur een hoogte van ongeveer het huidige maaiveld had bereikt, werd de ruimte tussen heuvel en muur verder opgevuld met een vrij dikke laag zandige grond met fijn puin en specie, mogelijk afkomstig van het afgraven van de top van de heuvel (egalisatie van de motte). Een dunner pakket grijs zandig puin zou op een tijdelijk talud kunnen duiden; het is denkbaar dat de werkzaamheden aan de ringmuur enige tijd stilgelegen hebben.
Hierna volgde namelijk een sterk afwijkende opvulling: vrij grof, deels los puin, eerst vooral baksteen, dan leien en vervolgens ook veel mergel en speciebrokken. Het puin zou afkomstig kunnen zijn van bebouwing die op de motte heeft gestaan en dus voorafgaand aan het aftoppen moet zijn gesloopt.
Tenslotte is er de grootschalige verwoesting van omstreeks 1500. De puinvulling bleef ondanks het afbreken van de oude ringmuur grotendeels liggen en de vernieuwde ringmuur werd er tegenaan gebouwd, zoals duidelijk te zien was aan de baarden in het metselwerk. De vroeger geopperde mogelijkheid dat het puin juist van de verwoesting van 1500 afkomstig zou zijn, is op grond van de verschijnselen in het bodemprofiel vrijwel uit te sluiten.
Als laatste fase voor het definitieve einde in 1796 volgt de bouw van de westvleugel in 1686. In het profiel werd deze fase weerspiegeld door een zeer ondiep, nauwelijks herkenbaar uitbraakspoor op circa 10 m ten oosten van de ringmuur.
Een binnenmuur van deze westvleugel bleek echter veel dieper gefundeerd te zijn, ingegraven tot de zandige heuvelhelling. De ingraving tekende zich zeer duidelijk af en was onderin gevuld met aangestampt gruis en specie met daarop een vrij los pakket grof baksteenpuin, kennelijk bedoeld als grondverbetering. De eigenlijke muur zal ongeveer ter hoogte van het huidige maaiveld begonnen zijn; een deel ervan is enkele meters naar het noorden zelfs nog bewaard gebleven.

Conclusie

Een juiste datering van de ringmuur is en blijft problematisch. Ondanks het nauwkeurig afgraven van een deel van het grondpakket, met name van de insteekvulling, is vrijwel niets aan dateerbaar materiaal naar boven gekomen. Enkele steengoedscherven uit de puinstortlagen tegen de ringmuur wijzen in de

richting van de tweede helft van de veertiende eeuw. Uit het bodemvlak van de werkput werden, ten oosten van het muurspoor uit 1686, enkele fragmenten van een proto- steengoedkan geborgen, daterend uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Deze zullen op het voormalige talud van de motte gelegen hebben. Het (baksteen)puin zelf wekt de indruk veertiende-eeuws te zijn, hoogstens misschien laat dertiende? Het overige vondstenmateriaal stamde in hoofdzaak uit de ijzertijd.
Voor de datering van de eerste ringmuur-fase zijn we dus aangewezen op formaat en verband van de baksteen, alsmede op de vondsten gedaan in het grondpakket nabij de ringmuur aan de zuidoostzijde. Deze dateerden in hoofdzaak uit het einde van de veertiende eeuw, doch helaas is in 1991 daar niet diep genoeg gegraven om van de insteek met het bijbehorend heuveltalud een duidelijk beeld te verkrijgen. De context is dan ook niet geheel zeker en niet direct vergelijkbaar.
Het metselverband wees in elk geval op een datering na 1300; nergens werd Vlaams verband aangetroffen. De aangetroffen steenformaten kunnen overigens gedurende de gehele veertiende eeuw voorkomen.
De aanwezigheid van een nog oudere ringmuur onder de huidige oudste fase lijkt nu wel zeer onwaarschijnlijk. Dat er mogelijk ooit een oudere (dertiende-eeuwse) ringmuur hoger op de helling heeft gestaan, kan echter niet worden uitgesloten. De burchten van Leiden en Kessel hebben nu nog een dergelijke ringmuur. Het puin tegen de binnenzijde van de Batenburgse ringmuur zou ook van de afbraak van zo'n hoger gelegen muur afkomstig kunnen zijn; aantoonbaar is dit echter niet.

Overige waarnemingen

De binnenzijde van de ringmuur kon ter hoogte van de Westtoren over een grotere lengte worden bestudeerd. Hier was goed te zien hoe men bij de herbouw in de 16de eeuw getracht heeft de oorspronkelijke ringmuur naar binnen toe te verbreden door het aanbrengen van allerlei hulpmuurtjes tussen de poeren en veel te "vlakke" boogconstructies, die dan ook prompt weer afscheurden.
Ten noorden van de in het bovenstaande besproken werkput, achter het noordwestelijke deel van de ringmuur, werden na het verwijderen van de tuingrond op diverse plaatsen overblijfselen van muren aangetroffen, meestal bestaande uit slechts enkele lagen en ongetwijfeld daterend uit verschillende perioden. Herkenbaar en dateerbaar was alleen de voortzetting van de fundering van de muur van de Westvleugel uit 1686. De eigenlijke doelstelling alhier: het bepalen van de noordelijke beëindiging van de binnenpleinmuur van de Westvleugel, werd helaas niet verwezenlijkt.
Tenslotte werd in de nabijheid van de poort nog een proefput aangelegd met als doel het noord-zuid lopende zwarte bandje te volgen dat overigens al in 1991 was ontdekt in de doorgaande oost-westsleuf, ongeveer halverwege het poortgebouw en het uitbraakspoor van de centrale toren (zie Castellogica 1992, pag. 286). Dit grondspoor, waarschijnlijk een overblijfsel van houten planken en kleine paaltjes, bleek uiteindelijk een lengte te hebben van tenminste 9 meter. Waarvoor deze constructie – die de functie kan hebben gehad van een tijdelijke grondkering – uiteindelijk bedoeld is geweest werd niet duidelijk; misschien ten behoeve van een poortgebouw behorend bij de centrale toren. Deze eventuele bouwplannen zijn echter nooit uitgevoerd. Een andere mogelijkheid is dat er bestaande bebouwing aanwezig was, die nog niet gesloopt kon worden op het moment dat men met de aanleg van de motte begon. Slechts de aanleg van grotere vlakken zou een antwoord op deze vragen kunnen geven.

Delft, juli 1994

Kasteel Asten

Enige bouwhistorische aantekeningen bij het vijftiende-eeuwse kasteel

DOOR

L.B. WEVERS *

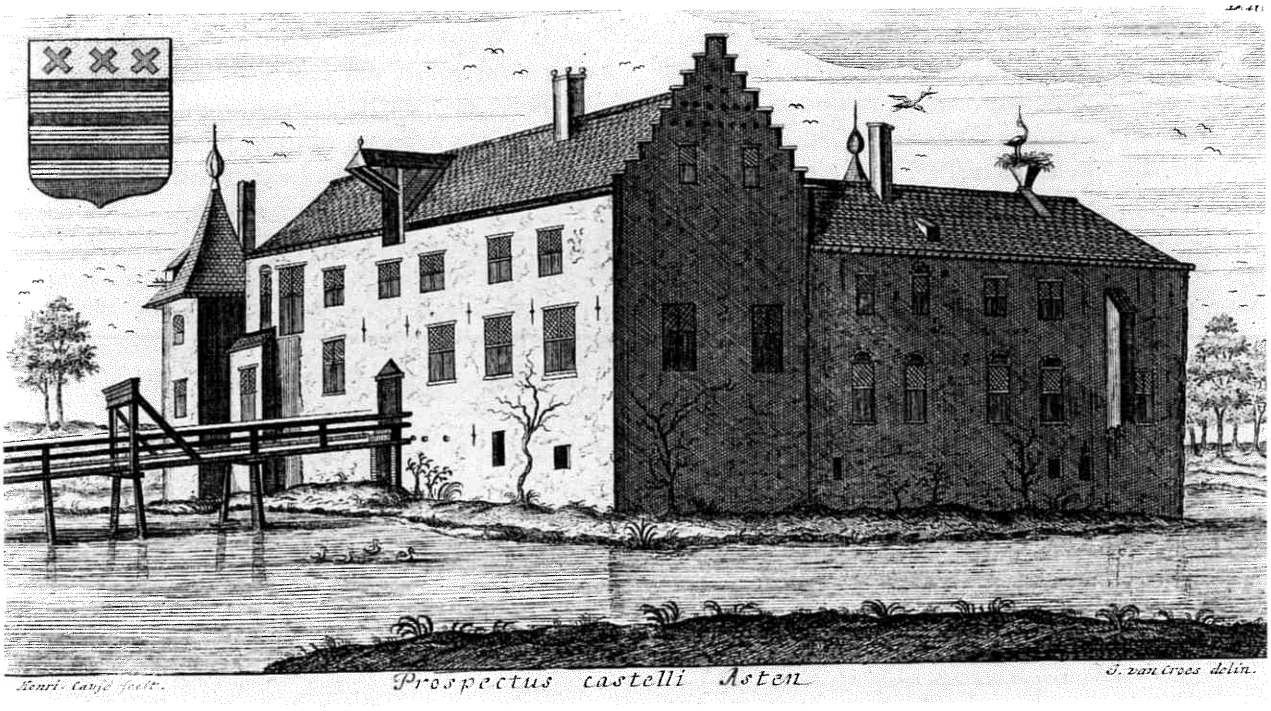

1. Het kasteel, gezien vanuit het noordoosten, omstreeks 1680. Gravure van Henricus Causé, naar een tekening van Jan van Croes.
Collectie Katholieke Universiteit Brabant, Nr. A 46 / 72.11 (4).

Inleiding

Sinds de oorlogshandelingen van 1944 staat de ruïne van het kasteel Asten er troosteloos bij. De laatste adelijke eigenaar Mr C.F.M. baron van Hövell tot Westerflier heeft in de jaren na de oorlog nog wel diverse plannen gehad, maar tot een wederopbouw is het nooit gekomen (afb. 1). Door verkoop kwam in 1984 het landgoed in handen van de Stichting Wederopbouw Kasteel Asten, die, zoals de naam al aangeeft, aanvankelijk wederom plannen had tot herbouw. Na tien jaar is inmiddels deze doelstelling gewijzigd om te komen tot de veiligstelling van de bestaande ruïne. Indien alles voorspoedig verloopt, zou medio 1995 daadwerkelijk de consolidatie ter hand kunnen worden genomen.

Ter voorbereiding van deze werkzaamheden werd de ruïne in de jaren 1987-90 aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen. Na de eerste interpretaties van het bestaande muurwerk bleek al spoedig dat de bouwgeschiedenis van de ruïne ouder en gecompliceerder moest zijn dan de destijds veronderstelde zestiende eeuwse datering van het complex.[1] Dit was de aanleiding om voorafgaand aan de door de stichting geplande opschoning der grachten, de grachtbodems ook aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. De vele lacunes in de bouwgeschiedenis konden hierdoor enigszins aangevuld worden. Op het kasteel-eiland zelf werden slechts enkele bodemwaarnemingen uitgevoerd, zodat het laatste woord over de bouwgeschiedenis van het kasteel Asten nog niet gezegd is.[2]

Beperkingen bij het onderzoek

Van het oorspronkelijke U-vormige kasteelcomplex rest sinds de achttiende eeuw slechts nog een L-vorm,

2. Kasteel Asten gezien van uit het noordwesten, omstreeks november 1954.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Nr. 51340.

3. De oostgevel van het kasteel in juni 1889.
1. vierkante poorttoren op fundering van ronde toren, circa 1600; 2. aanzet trapgevel; 3. dichtzetting kloosterkozijn; 4. metselwerk met hergebruikte bakstenen, circa 1600; 5. metselwerk met regelmatige koppen en strekkenlagen, eerste helft vijftiende eeuw; 6. ontlastingbogen van kruisvensters; 7. ontlastingsboog van kloosterkozijn.
Foto A.J.M. Mulder, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Nr. 5006.

daar de westvleugel waarschijnlijk reeds in de loop van de zeventiende eeuw verdween.[3]
Aangezien het kasteel in de zeventiende eeuw slechts vanuit het noordoosten werd afgebeeld – de gravure van Henri Causé – kunnen wij thans de bouwgeschiedenis van deze vleugel uitsluitend bestuderen aan de hand van archeologisch onderzoek.
Hoewel er van de noordvleugel nog relatief veel opgaand werk bewaard is gebleven, dateert het merendeel echter van de herbouw uit de jaren '36-'41. Ook de nog oude kelders werden toen ingrijpend verbouwd en afgedekt met betonvloeren, waardoor het onderzoek ernstig bemoeilijkt werd. De traptoren van deze vleugel is het enige bouwdeel dat nog zestiende-eeuws metselwerk tot op circa elf meter hoogte boven het binnenplein vertoont.
De oostvleugel is bouwhistorisch het meest interessant, daar deze uiteindelijk niet herbouwd werd en hierdoor haar oorspronkelijke bouwsubstantie behield. Ten gevolge van de systematische afbraak door de Astense bevolking rond de eeuwwisseling, bleven echter slechts de keldermuren van deze vleugel behouden.
Het algemene probleem voor de drie vleugels is het ontbreken van origineel opgaand werk. Hierdoor moet de analyse van het opgaand werk beperkt blijven tot de bestudering van historische afbeeldingen. De door A.J.M. Mulder in juni 1889 gemaakte foto's van het kasteel vormen een uniek document en maken het mogelijk de gevels – met diverse bouwsporen! – van het kasteel grotendeels te reconstrueren. Met name de foto van de oostgevel leidde mede tot nieuwe inzichten ten aanzien van de vroegste bouwactiviteiten ten behoeve van het kasteel (afb. 3).

De opzet van het eerste stenen huis

Hoewel uitsluitend de oostvleugel van het kasteelcomplex gedetailleerd onderzocht kon worden, zijn er enkele aanwijzingen om aan te nemen dat het eerste stenen 'Huys' van meet af aan vierkant was. Onder andere is de plattegrond, die 26 x 25 meter meet, dermate regelmatig, dat er zeer waarschijnlijk sprake is van één opzet en concept, waarbij de buitenmuren overwegend 1,05 meter of 85 cm en de binnenmuren voornamelijk 85 cm dik waren (afb. 4). Deze muren waren gemetseld met bakstenen van circa 24 x 11 x 5/5,5 cm in een metselverband van regelmatige koppen en strekkenlagen – het zogenaande 'bastaardverband', dat wil zeggen een kruising tussen staand- en kruisverband.
Gezien de overeenkomsten in muurdikte en steenformaat, mogen we voorlopig aannemen dat binnen dit vierkante grondplan drie vleugels direct gerealiseerd werden : de noord-, oost- en westvleugels. Tijdens het (archeologisch) onderzoek zijn geen sporen van een eventuele bebouwing aan de zuidzijde aangetroffen. Dit is, gezien de ligging van de oudste toegang op de zuidoostelijke hoek, ook niet te verwachten, daar er anders geen mogelijkheid was om direct het binnenplein op te gaan.
Een belangrijke in het oogspringende onregelmatigheid in de plattegrond, vormt de uitspringende ronde zuidoostelijke hoektoren. Deze wordt echter verklaard door de ligging hiervan direct naast de ingang, waardoor deze optimaal beschermd kon worden.

Hypothese oudere kern

Binnen deze vrijwel vierkante plattegrond is echter ook nog een andere onregelmatigheid aanwezig. Het staat namelijk vast dat de binnenmuur van ruimte 0.13 van de noordvleugel later tegen het aangrenzende hoekdeel werd gebouwd. Ook het gewelf van de eerstgenoemde ruimte is later ingehakt in de (buiten?)muur van de ruimte op de noordwesthoek.
Hierdoor is het mogelijk, dat dit op de noordwestelijk hoek gelegen bouwdeel ouder kan zijn dan het vierkante kasteelcomplex met drie vleugels rondom een binnenplaats. In dat geval hebben we hier te maken met een woontoren, met een grondplan van 7 x 6 meter (buitenwerks). Hoewel geen origineel opgaand muurwerk voorhanden is, laat de oudste topografische afbeelding van het kasteel – de gravure van Henri Causé – enkele elementen zien, die deze hypothese kunnen ondersteunen (afb. 1). Wij zien hier namelijk allereerst een uithangend gemak, juist op de hoek van dit noordwestelijke bouwdeel. Dit is één van de drie elementaire voorzieningen, die een woontoren geacht wordt te bezitten: een waterput, een schouw en een gemak. Verder valt ook op dat de eerste verdieping van het bouwdeel geen vensters had, in tegenstelling tot het overige deel van de noordvleugel, waardoor een bouwfaseverschil gesuggereerd wordt.
Duidelijk moet gesteld worden dat het hier een hypothese betreft. Alleerst zijn de geringe afmetingen van dit bouwdeel erg discutabel om van een woontoren te kunnen spreken. Verder zijn er te weinig bouwkundige gegevens voorhanden om een bewijs te leveren: de kelderuimte zelf is niet toegankelijk, daar deze door een betonplaat wordt afgedekt, de buitenmuren zijn in de jaren dertig beklampt en het aangrenzende gewelf van ruimte 0.13 zou secundair kunnen zijn. Slechts toekomstig archeologisch en bouwhistorisch onderzoek binnen en buiten de ruimte op de noordwesthoek kan deze hypothese staven.

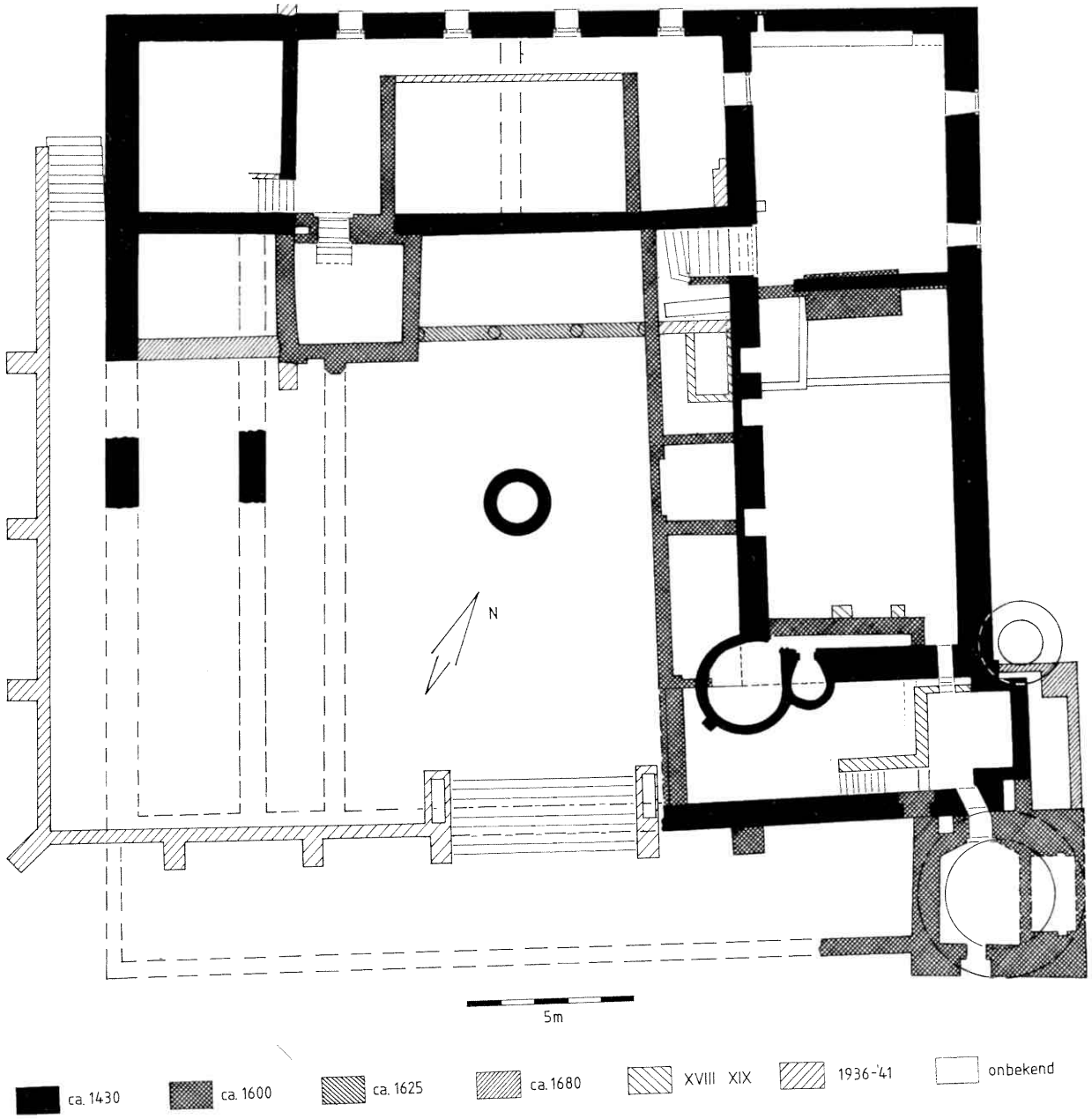

4. Plattegrond van het kasteel.
Naar opmeting en tekening L.B. Wevers, 1994.

Beschrijving van het vierkante kasteel

De poort met de uitspringende ronde toren

De entree van het kasteel was binnen deze eerste opzet op de zuidoostelijke hoek gelegen. De plaats is eenvoudig in de plattegrond te herkennen, omdat hier de gevel circa tachtig centimeter naar voren springt. De breedte van dit uitspringende deel, drie meter, maakt het mogelijk dat er hier oorspronkelijk een brede toegangsbrug aanwezig was. De in de gracht teruggevonden paal en paalgaten wijzen echter eerder op een voetgangersbrug.[4]

Het gebruik van de ruimte direct achter dit uitspringende geveldeel is enigszins onduidelijk. Het uitspringen kan wijzen op het bestaan van een brugkelder. Hierbij kon het contragewicht van een eventuele ophaalbrug in deze kelder wegdraaien. Doordat het brugdeel zelf tegelijkertijd de poort afsloot, ligt de brugas meestal exact in het vlak van de voorgevel, waardoor het uitspringen wordt verklaard. Deze brugkelder was oorspronkelijk toegankelijk vanuit de zuidmuur, waarin een opening aanwezig was (afb. 5).[5] Terplaatse van deze toegang werd waarschijnlijk al binnen deze eerste bouwfase een nieuw gebouw opgetrokken. Het betreft hier een rechthoekig bouwdeel, bestaande uit twee verdiepingen en een zadeldak, dat haaks op de voorgevel gestaan moet hebben. Hierop wijzen de sporen van een trapgevel aan de oostzijde van het gebouw, die nog herkenbaar zijn op

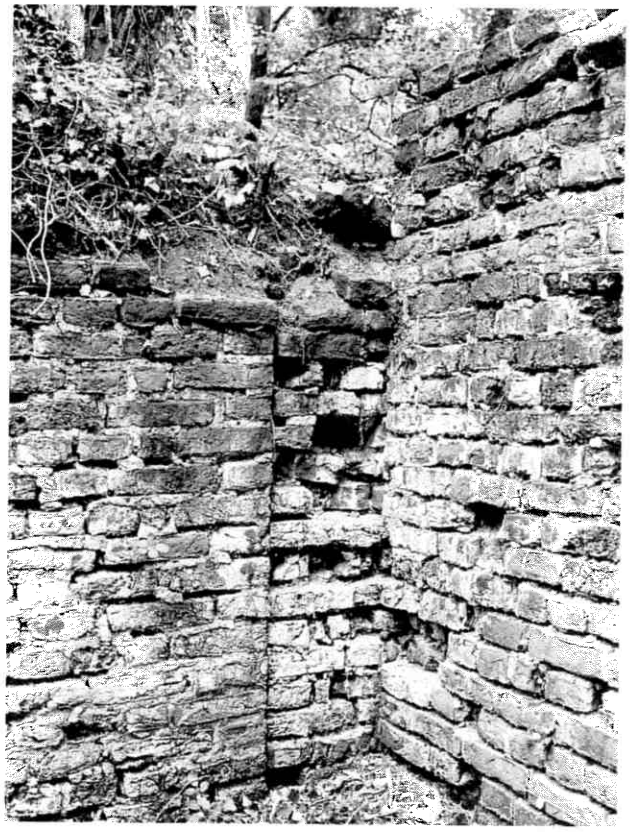

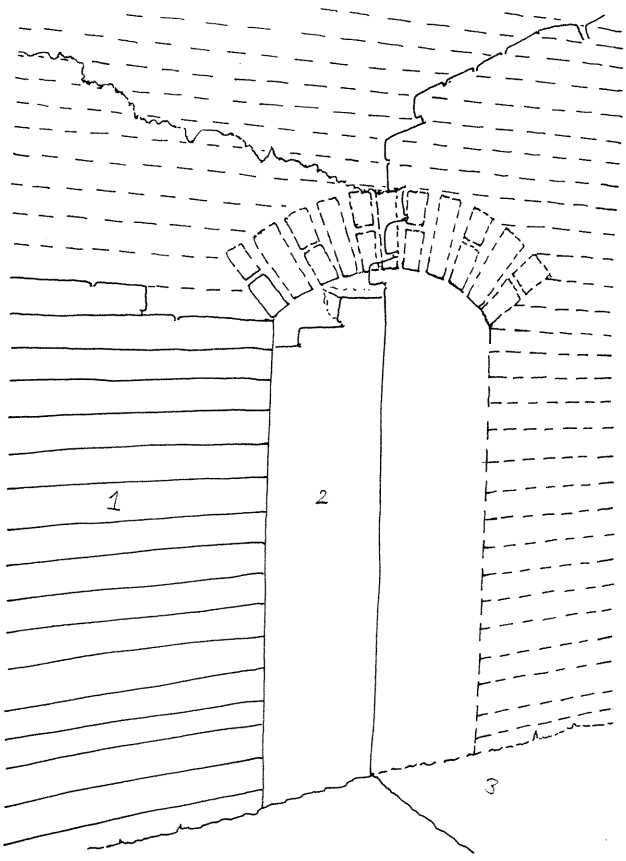

5. Dichtgemetselde doorgang in de zuidmuur van ruimte 0.03.
1. metselwerk van de zuidmuur; 2. dichtzetting doorgang;
3. aanbouw van zuidoostelijke poorttoren op funderingen van de ronde toren.
Foto L.B. Wevers, 1987.

een foto van A.J.M. Mulder uit 1889 (afb. 3). Doordat dit deel twee verdiepingen kende en een kap haaks op de voorgevel had, onderscheidde het zich aanzienlijk van de lagere oostvleugel. De voorgevel van dit poortgebouw bestond uit een trapgevel met speklagen. Deze architectuur wordt ook bij andere Brabantse kastelen waargenomen, die echter voornamelijk uit de tweede helft van de vijftiende en begin zestiende eeuw dateren.[6] Hierdoor is het niet uitgesloten, dat het poortgebouw pas later rond 1500 tot stand kwam en wellicht de opvolger was van een misschien veel eenvoudiger poortdoorgang.
Links naast de toegang bevond zich een ronde uitspringende toren. Deze toren, met een doorsnede van circa vijf meter, heeft dezelfde muurdikte als de oostelijke buitenmuur van het kasteel, namelijk 1,05 meter. Doordat de toren naar voren uitspringt, kon deze de toegang flankeren. De toren springt echter ook sterk uit ten opzichte van de zuidmuur, namelijk vijf meter. Hoewel geen duidelijke restanten van een oudste brugaanleg in de zuidgracht werden aangetroffen, is het niet uitgesloten dat deze toren tevens een ander gedeelte moest flankeren. Het feit dat het in oorsprong U-vormige complex naar het zuiden geöriënteerd is en het feit dat de teruggevonden resten van de oostelijke brug eerder op een kleine voetgangersbrug wijzen, versterken deze gedachte. Anderzijds werden tijdens het archeologisch onderzoek van de jaren '88-'89 geen sporen van een tweede, bredere brug in de zuidelijke gracht aangetroffen; er zijn slechts enkele sporen, die vooralsnog aan een mogelijk zeventiende eeuws tuinbruggetje verbonden kunnen worden.

Oostvleugel

Deze vleugel is onderverdeeld in twee traveeën en heeft behalve de kelderverdieping mogelijk slechts uit één hoofdverdieping met een zolder bestaan. Het ontbreken van de tweede woonlaag kan worden afgeleid uit het feit dat de negentiende eeuwse foto's een ander metselverband met vele hergebruikte bakstenen en een afwijkende vensterindeling op deze verdieping laten zien (afb. 3).
Diverse later dichtgemetselde gaten in de kelderwanden leiden tot de veronderstelling dat de kelder oorspronkelijk een gewelfconstructie met gordelbogen heeft gekend.[7] De gordelbogen hadden een overspanning van 5,60 m en waren vijftig centimeter breed. Tussen deze gordelbogen – hart-op-hart afstand circa 1,70 meter – zullen troggewelfjes gezeten hebben, maar hiervan zijn geen sporen aangetroffen.
De noordelijke kelderruimte kende behalve twee vensters aan de oostzijde tevens een tweetal kleine lichtspleten of schietgaten. Het merkwaardige van deze spleten is dat beide aan één zijde met een latere klamp

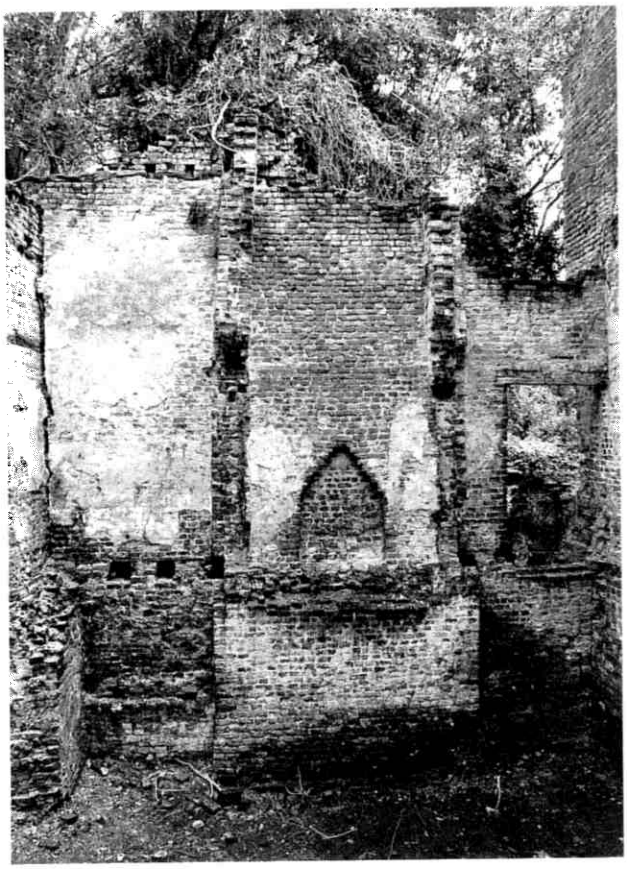

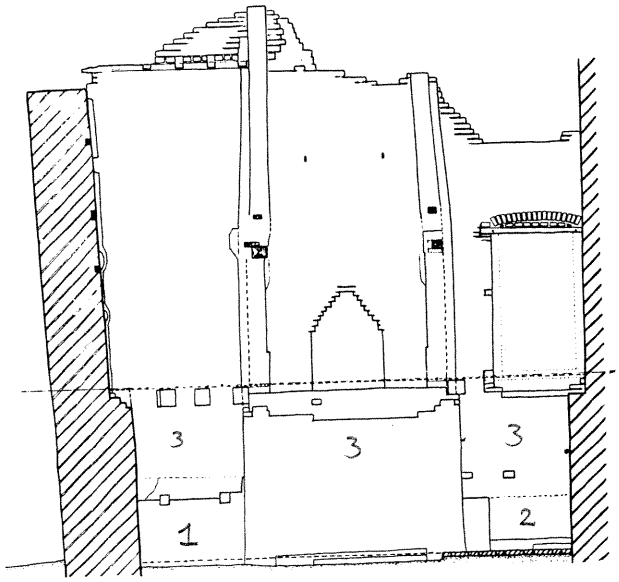

6. Zuidwand van de noordelijke kelderruimte.
1. fundering oude scheidingswand met balkgaten; 2. voormalige doorgang naar zuidelijke kelderruimte; 3. latere scheidingswand met schouw, circa 1600.
Foto L.B. Wevers, 1987.

aan het oog zijn onttrokken. Bovendien betreft het hier de enige nog bestaande licht- of schietspleten. Het is mogelijk dat het eerste kasteelcomplex ook op andere plaatsen licht- en/of schietgaten heeft gehad – bijvoorbeeld in de uitspringende ronde zuidoostelijke hoektoren – maar door het ontbreken van opgaand werk zijn hierover geen nadere uitspraken te doen.
De noordwand van deze ruimte is tevens de zwakste van het gebouw en heeft plaatselijk slechts een breedte van 85 cm. Binnen de huidige zuidwand vormt thans nog slechts het onderste anderhalve meter hoge muurdeel de oorspronkelijke scheidingswand tussen de beide kelderruimten, waarin een doorgang was aangebracht (afb. 6). Een merkwaardig detail wordt gevormd door twee balkgaten, die door hun plaatsing op circa één meter boven de keldervloer moeilijk verklaard kunnen worden. In de westwand kan men – ondanks de vergaande vernieuwing van de dertiger jaren uit deze eeuw – nog de dagkanten van de keldertoegang herkennen. Deze keldertoegang was nog tot de dertiger jaren in gebruik en kwam via een trap oorspronkelijk waarschijnlijk direct uit op het binnenplein.
De zuidelijke ruimte meet 10,5 x 5,8 meter en was waarschijnlijk de grootste ruimte binnen de eerste kasteelplattegrond. In deze ruimte vond men twee ovens benevens diverse muurnissen en kasten waardoor het hier waarschijnlijk een keukenruimte betrof. De twee bakovens bevinden zich beide in de zuidwand, waarbij er één kleine, met een hoefijzervormige grondvorm (1,05 x 1,20 meter) en één grotere overhoeks geplaatste oven (doorsnede 2,20 meter), die een vrijwel ronde grondvorm kent, te onderscheiden zijn (afb. 7). Deze laatste had bovendien nog een aparte stookruimte onder de bakvloer. Door het feit dat beide ovens ver buiten de zuidelijke en westelijke muren van dit bouwdeel steken, mogen we aannemen dat aan deze zijden binnen de eerste fase géén verdere bebouwing aanwezig was. In de westwand zijn nog sporen van drie muurnissen eenvoudig te herkennen. Deze nissen hebben een breedte van circa 80 cm en variëren in hoogte, waarbij de middelste door een boog in twee kleinere nissen onderverdeeld moet zijn geweest.
Behalve door enkele veronderstelde keldervensters in de oostwand, waarvan op de lage funderingsresten geen sporen konden worden teruggevonden, kon de ruimte tevens verlicht worden door kaarsen binnen de diverse kaarsnisjes. Een aardig gegeven hierbij is dat deze als dubbele nisjes in de zuid- en westwand werden uitgevoerd.
Aan de hand van de negentiende eeuwse foto's kan de gevelindeling van de hoofdverdieping enigszins gereconstrueerd worden. Hierbij vertoonde de oostzijde vier kruisvensters en een kloostervenster. De ruimte-

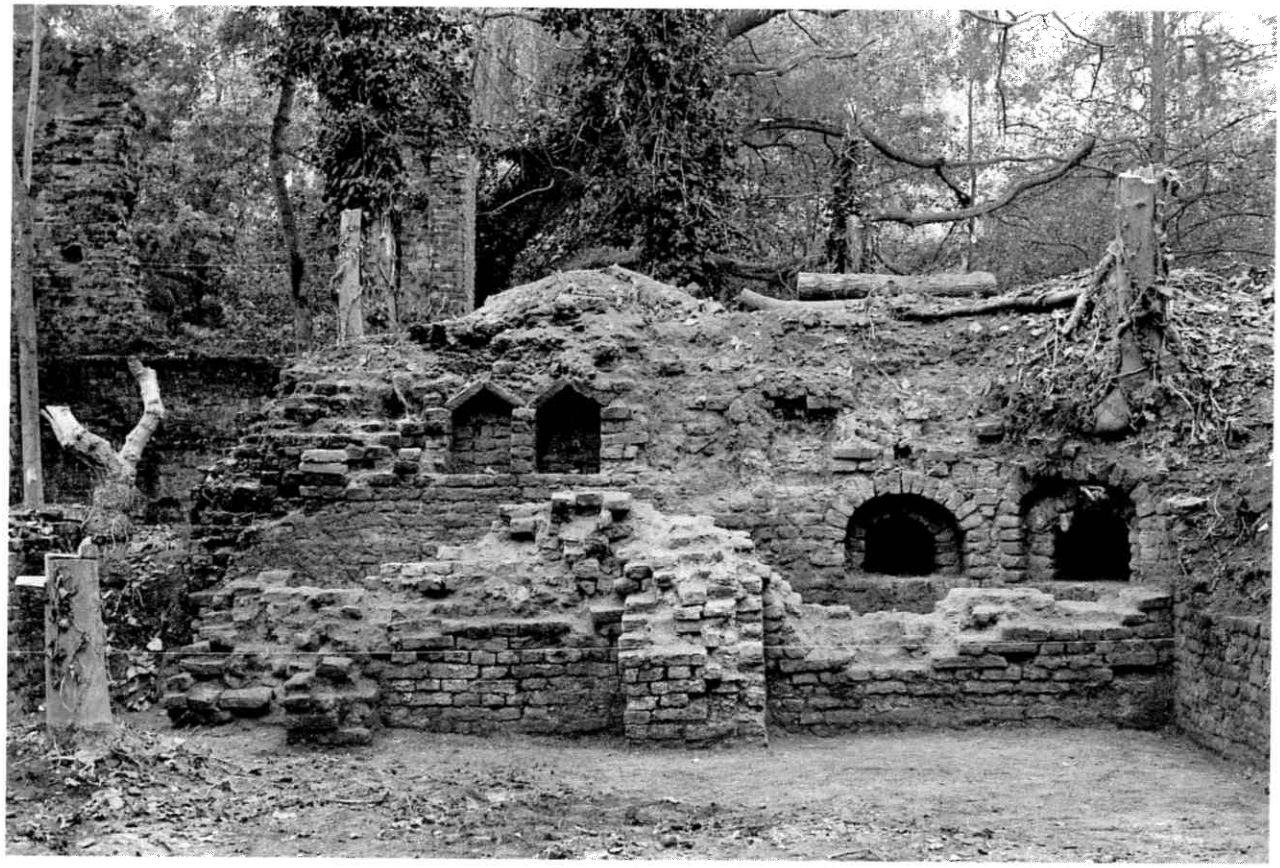

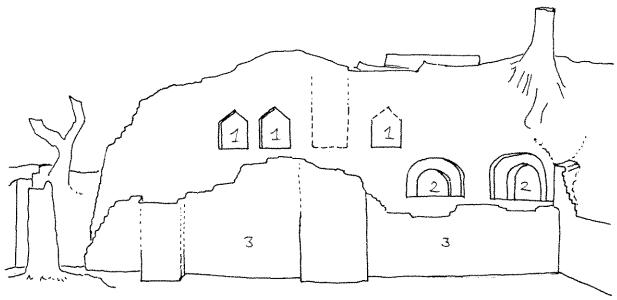

7. Zuidwand van de zuidelijke kelderruimte, met ovens en kaarsnissen.
1. kaarsnissen; 2. bakovens; 3. latere wand, circa 1600.
Foto L.B. Wevers, 1987.

indeling kan mogelijk verschild hebben van die van de kelder en kende mogelijk slechts één grote zaal. Het ontbreken van uitbraaksporen van een eventuele scheidingswand ter plaatse van de nog bestaande muurresten wijst hierop. Over het interieur van deze ruimte is slechts op te merken dat deze mogelijk een betimmering gehad heeft, getuige de aanwezigheid van houten regels in de wanden (afb. 8). Mogelijk heeft deze ruimte dienst gedaan als ontvangstzaal. Wanneer de vleugel wel in verschillende vertrekken zou zijn opgedeeld, kan dit eventueel door middel van houten scheidingswanden zijn gerealiseerd.

Noordvleugel

Deze vleugel werd waarschijnlijk ook reeds tijdens deze eerste bouwfase gebouwd. Hierop wijzen de aansluitingen met de oostvleugel, die beide in ieder geval geen duidelijke bouwnaden vertonen. Een prentbriefkaart van omstreeks 1930 laat duidelijk een inwendige tand terplaatse van de binnenhoek tussen de beide vleugels zien, waaruit we mogen afleiden, dat hoewel de oostvleugel het eerst tot stand kwam, de noordvleugel van meet af aan gepland was (afb. 9). Daar de inwendige tand slechts tot aan de eerste verdieping loopt, is over de oospronkelijke hoogte niets meer te zeggen, dan dat deze uit minimaal één verdieping bestond. De fundering aan de noordzijde van het gebouw vertoont aan de onderzijde een dubbele bouwnaad, waaruit we concluderen dat een oude afvoeropening van 60 cm is dichtgezet, terwijl hierboven het metselwerk in één verband doorloopt.[8] Mogelijk betreft het hier de monding van een voormalig privaatkoker.
Binnen de huidige noordvleugel zijn nog twee keldertjes aanwezig, die misschien uit de oudste bouwperiode dateren, maar mogelijk pas omstreeks 1600 zijn aangelegd. De keldertjes meten beide 2,60 x 5,30 me-

8. Oostwand van de hoofdverdieping met de houten regels aan de binnenzijde.
Foto L.B. Wevers, 1987. 1 houten regels.

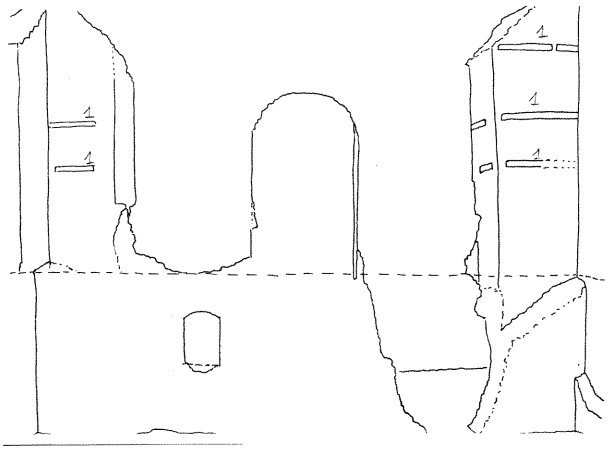

ter en hebben muren van 85 cm. De ligging van deze keldertjes, die overdekt zijn met een tongewelf, is nogal merkwaardig daar zich tussen beide kelders tegenwoordig slechts een loze ruimte bevindt. Sporen van een eventuele indeling van deze tussenruimte zijn niet teruggevonden. In de meest westelijke kelder voerde aan de zuidzijde een trap naar het binnenplein, maar deze is waarschijnlijk secundair. Een tegenwoordig volledig ontoegankelijke ruimte is het meest noordwestelijke kelderdeel (6 x 7 meter), dat zoals reeds vermeld mogelijk ouder is dan het overige deel van de noordvleugel. Hierop wijzen zowel de bouwnaad in de zuidelijke kelderwand als de inboeting van het westelijke gewelf in dit kelderdeel.

Ten aanzien van de hogergelegen verdiepingen van deze vleugel beschikken we over weinig informatie. Wel staat vast dat de indeling van de kelderplattegrond niet correspondeert met die van de hoofdverdieping. Juist in het midden van de loze ruimte tussen de beide keldertjes zou zich een zware bouwmuur moeten bevinden voor de ondersteuning van de scheidingsmuur der hogergelegen vertrekken, maar hiervan ontbreekt thans ieder spoor.

De gravure van Henri Causé is één van de weinige topografische tekeningen die een enigszins betrouwbaar beeld van deze vleugel geeft. Interessant zijn vooral de reeds besproken details van het noordwestelijke bouwdeel. Daarnaast zien wij dat de vleugel verder twee vrijwel gelijke ruimten per verdieping kende met ieder twee kruisvensters (afb. 1).

9. Voormalige binnenhoek tussen de noord- en oostvleugel. Links is de inwendige tand herkenbaar.
Prentbriefkaart ca. 1930, Collectie T. Maas.

Westvleugel

Zoals reeds in de inleiding werd vermeld, zijn de gegevens over de westvleugel zeer marginaal. De bouwkundige gegevens uit de opgravingsput nr. 5 betreffen de vondst van de binnen- en buitenplaatsmuur van deze vleugel en een bakoven.
De circa 4,80 meter brede vleugel had een buitenmuur van een meter breed en een lichtere binnenmuur van tachtig cm. Gezien de geringe breedte van deze vleugel – met een inwendige breedte van drie meter – had deze eerder een functie als bijgebouw. Over de lengte van de vleugel hebben we geen nadere informatie, waardoor we voorlopig slechts kunnen veronderstellen dat deze mogelijk tot aan de zuidmuur doorliep.
De in put 5 teruggevonden oven (doorsnede 2,20 meter, steens dik) is in iedergeval secundair, en werd mogelijk pas aan het eind van de zestiende eeuw aangelegd.

De kademuur en het binnenplein

Terplaatse van de zuidelijke muur heeft zich waarschijnlijk geen bebouwing bevonden, aangezien de toegang van het complex juist langs deze muur naar het binnenplein leidde. De ligging van de waterput aan de noordoostzijde van het huidige binnenplein, laat een eventuele bebouwing aan de zuidzijde echter wel toe.
De put op binnenplein werd in opgravingsput 5 teruggevonden, en het onderste deel dateert waarschijnlijk eveneens uit de bouwtijd van het eerste stenen huis. De put – met een doorsnede van 1,35 meter – heeft een steens muur met fraaie taps toelopende bakstenen.

Datering

De twee belangrijkste aanwijzingen voor de datering van de eerste fase zijn het metselwerk en de ouderdom van het hout van de brugpalen van de oudste kasteeltoegang. Het metselwerk met bakstenen van circa 24 x 11/11,5 x 5/5,5 in een verband met regelmatige koppen en strekkenlagen en lagenmaat van circa 68 cm komt in de regio wel meer voor. De in de nabije omgeving gelegen voorbeelden zijn het Groot Kasteel en het Klein Kasteel van Deurne, waarin bakstenen met overeenkomstige afmetingen verwerkt werden. Deze beide kastelen kunnen respectievelijk in de veertiende en in het midden van de vijftiende eeuw gedateerd worden.[9]
Met behulp van het dendrochronologisch onderzoek kon de brugpaal van de oudste kasteeltoegang gedateerd worden op 1431 +/- 6 jaar.[10] Daar deze brugpaal qua ligging direct gerelateerd is aan de licht uitspringende drie meter brede poort, kan hiermee ook het stenen huis gedateerd worden.

Conclusie

Het kasteel Asten werd gebouwd met een vrijwel vierkante kasteelplattegrond met drie vleugels rond een binnenplaats. Dit kasteel zal omstreeks 1430 tot stand zijn gekomen. De genoemde toepassing van speklagen in de voorgevel van de poort is erg vroeg, maar er is in de regio nog een ander vroeg voorbeeld bekend. Het kasteel van Eindhoven moet omstreeks 1419 ook al van speklagen voorzien geweest zijn.[11] Anderzijds kan het poortgebouw ook tot een latere bouwfase behoren, waardoor het voorkomen van de speklagen beter bij de overige laat vijftiende-eeuwse voorbeelden aansluit.
Het is mogelijk dat aan dit vierkante kasteel een ouder gebouw vooraf ging. In dat geval zou op de noordwestelijke hoek een kleine woontoren reeds gestaan kunnen hebben, die wellicht uit het einde der veertiende eeuw zou kunnen dagtekenen. Toine Maas veronderstelt dat Gerard van Berkel de bouwheer van deze eerste versterking zou zijn, aangezien omstreeks 1399 al wordt gesproken van 'tHuys tot Asten'.[12] Het "Huys" zou tussen 1389 en 1399 gebouwd moeten zijn, daar hij in 1389 de "mansio te Asten" van Ricout de Cock verwierf en er dus nog geen sprake was van een versterkt huis. Volgens Toine Maas was deze "mansio" een hoeve, die òf uitgebouwd werd tot een

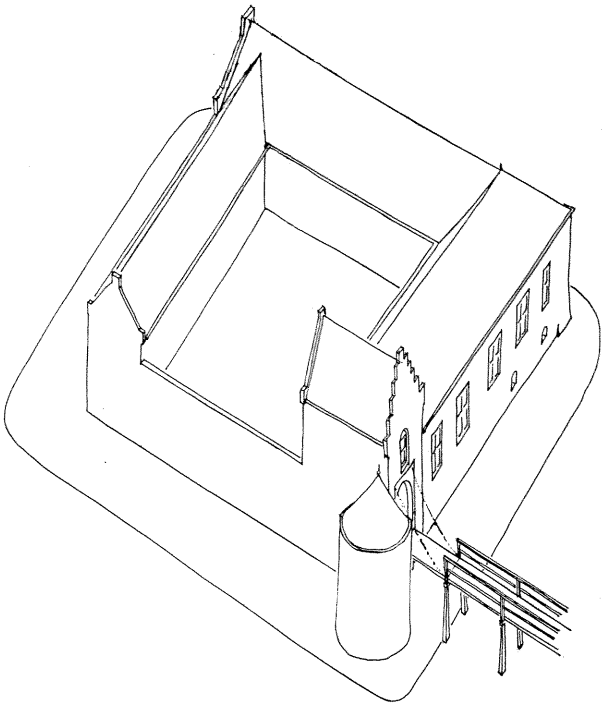

10. Reconstructie-tekening van het kasteel Asten, zoals dit er omstreeks 1430 mogelijk kan hebben uitgezien. Tekening L.B. Wevers, 1994.

gebouwencomplex waartoe ook het versterkte huis behoorde, òf als zelfstandig landbouwbedrijf bleef bestaan in de buurt van het nieuwe "Huys".
De bouwkundige gegevens voor deze veronderstelling zijn echter dermate gering, dat binnen de context van dit artikel er vanuit gegaan wordt, dat het eerste stenen huis direct het vierkante kasteelcomplex omvatte (afb. 10). Dit kasteel werd waarschijnlijk door Goossen van Berkel, die de heerlijkheid Asten van 1417 tot 1432 in leen had, gebouwd. Anderzijds kan de hypothese van een boerderij als voorloper van het huidige kasteel wel enigszins gestaafd worden. Tijdens het archeologisch onderzoek werden namelijk op het kasteeleiland enkele paalsporen gevonden. Deze bevonden zich op een laag niveau en zijn waarschijnlijk in verband te brengen met de allervroegste (bouw)activiteiten op het kasteelterrein.[13]

Noten

[1] A. van Oirschot, "Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant", Rijswijk 1981, ...
[2] Voor een gedetailleerde beschrijving over het archeologisch onderzoek: Joep Stienen, "Het archeologisch onderzoek van kasteel Asten: de opgraving" en Michiel Bartels, "Het archeologisch onderzoek van kasteel Asten: de vondsten" in GHA 1994.
[3] Uit het rapport van de bouwkundige inspectie uit 1735 blijkt dat het kasteel toen nog slechts de noord- en oostvleugel omvatte. Rijksarchief Noord-Brabant, Archief Heerlijkheid Asten, inv. nrs. 279 en 280.
[4] De paalgaten meten 21 x 22 cm en hebben een hart-op-hart afstand van ca. 1,20 meter.
[5] Merkwaardig zijn echter de sporen die wijzen op een eertijds bestaan van een dwarsmuur, die juist op de opening in de zuidmuur uitkwam. In de noordmuur van ruimte 0.03 bevind zich een inwendige tand.
[6] Men denke onder andere aan de trapgevels met speklagen van de poortgebouwen van de kastelen Heeswijk (eind vijftiende eeuw) en het Groot Kasteel te Deurne (tweede helft vijftiende eeuw).
[7] Hoewel het voorkomen van gordelbogen met troggewelfjes in de eerste helft van de vijtiende eeuw redelijk vroeg is, zijn er nog wel enkele andere vroege voorbeelden bekend. Men denke bijvoorbeeld aan de zaalbouw van het kasteel Bleijenbeek te Afferden in Limburg, die uit jaren 1405-7 dateert (Bron: A. Viersen, "Kasteel Bleijenbeek te Afferden", Castellogica II ...).
[8] Werkput nr. 12 (opgraving 1989).
[9] Bas Aarts, "tHuys tot Asten en de regionale kastelenbouw omstreeks 1400" uit GHA 1994, 79.
[10] E. Preßler, "Dendrochronologisches Gutachten vom 28 Juni 1993, Burgruine Asten, Gersten im Emsland 1993, 3.
[11] Bas Aarts, "tHuys tot Asten en de regionale kastelenbouw omstreeks 1400" uit GHA 1994, 79. Zie ook: N. Arts, "Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676, Eindhoven 1992, 91-96 en 101-103.
[12] Toine Maas, "Asten in de Middeleeuwen" uit GHA 1994, 18-19.
[13] Joep Stienen, "Het archeologisch onderzoek van kasteel Asten: de opgraving", uit GHA 1994, 30.

* Dit artikel is een bewerking van het eerder door de auteur gepubliceerde artikel getiteld "Zes eeuwen bouwen en verbouwen aan een edelmanswoning" uit het boek "Geschiedenis van de heerlijkheid Asten", in 1994 uitgegeven door de Stichting Geschiedschrijving (GHA 1994). Het boek kwam onder redactie van Toine Maas tot stand en bevat tevens artikelen over het archeologisch onderzoek, dat in de zomers van 1988, 1989 en 1990 door leden van de NJBG (Nederlandse jeugdbond ter bestudering van geschiedenis) onder leiding van Joep Stienen en Michiel Bartels en onder supervisie van Prof. drs H.L. Janssen werd uitgevoerd. Verder wordt het boek gecompleteerd door bijdragen van Bas Aarts, Wiro van Heugten, Wim Joosen, Toine Maas en Marcel Portegies waarbij aandacht wordt geschonken aan de heren en vrouwen van Asten en de wijze waarop zij hun stempel drukten op het leven in hun heerlijkheid.

Het Speelhuysje voor Joachim Ferdinand de Beaufort, Drossaard te IJsselstein

DOOR

P.W.A. BROEDERS [1]

In dit artikel wil ik aanvullende informatie geven bij het artikel dat de heer D.B.M. Hermans gewijd heeft aan het kasteel van IJsselstein [2]. Vanuit een verschillende doelstelling en invalshoek ontmoetten we elkaar bij het speelhuisje van Jonker Joachim Ferdinand de Beaufort.

Mijn aanvullingen betreffen gegevens over de bouw en de situering van dit speelhuisje, die ik heb verzameld tijdens mijn onderzoek naar de geschiedenis van het tuinencomplex bij het kasteel. Dit is gebeurd in het kader van een onderzoek naar de geschiedenis van de tuinen bij de kastelen en buitens die voorkwamen op de kaart van de Lopikerwaard door Hattinga [3] in 1771 getekend, en de verschijningsvormen van de boerentuin in dat gebied vanaf ongeveer 1700 [4]. Met betrekking tot deze materie was er nauwelijks onderzoek verricht. Voor mij stond centraal de vraag: op welke wijze werd er door de bezitters/beheerders vanaf die tijd in de Lopikerwaard concreet invulling gegeven aan de opeenvolgende tuinmodes?

Bij het onderzoek naar de tuinen bij het kasteel van IJsselstein bleek er nogal wat informatie beschikbaar te zijn uit de tijd dat Jonkheer Joachim Ferdinand de Beaufort tussen 1766 en 1803 bemoeienis had met het kasteel. Tot 1794 was dat uit hoofde van zijn functie van Drossaard. Na dat jaar, tijdens de periode van de Bataafsche Republiek uit zijn functie gezet, probeerde hij de gemaakte kosten alsnog te verhalen. Toen op 11 maart 1771 de Nassause Domeinraad ermee had ingestemd dat de zaken die hij voor eigen kosten zou laten bouwen of aanleggen, bij "vertrek of versterf" niet automatisch domaniaal eigendom zouden worden, breidde hij op huurbasis de bestaande tuin uit met de oppervlakte van anderhalve morgen [5]. Daarop

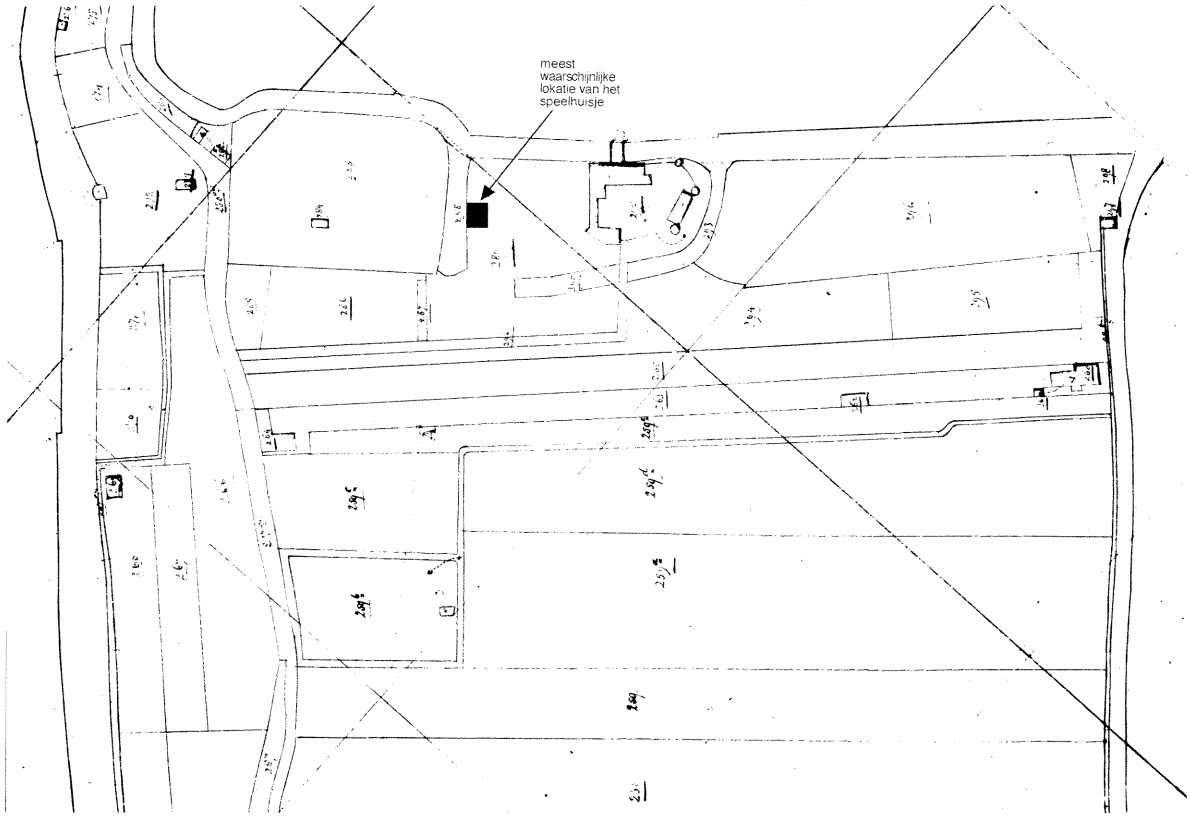

1. De plaats van het Speelhuysje op de kadasterkaart IJsseltein E 2 (1819). RAU, Top. Atlas.

3. Een foto van een portret van Joachim Ferdinand de Beaufort. RAU, Arch. De Beaufort 338.

legde hij een broeituin aan waarin hij o.a. druiven, perziken, abrikozen en ananassen ging kweken, evenals een siertuin die het "Engels plantsoen" genoemd werd, en een wandelbosje. In al deze werkzaamheden werd hij gedurende meer dan dertig jaar bijgestaan door zijn tuinman Lodewijk van der Haas.
Bij de aanleg van de siertuin en het wandelbosje werd de mode van de vroege landschapsstijl (1750-1800) gevolgd.

Maar nu terug naar het speelhuisje.

Jan van Stolk kreeg in 1769 het verzoek de bouwtechnische staat van het kasteel te inspecteren. Zijn bevindingen noteerde hij, voorzien van kleine schetstekeningen, in een aantekenboekje[6].
Op folio 21v ervan schreef hij:

> "Den Heer Drossaart zal mogelijk op deze toorn[7] een hout speelhuysje laate plaatse, hiervan een schetzje aan zijn Edele te zenden."

In zijn artikel gaat Hermans vanaf pagina 27 in op het ontwerp van een speelhuysje[8], dat hij eveneens in het familie-archief Van Stolk heeft gevonden. De auteur heeft drie detailtekeningen opgenomen, die hij ontleend heeft aan dat ontwerp. Dit bestond uit een bouwtekening en een bestek, en dat in 1771 door architect Van Stolk gemaakt is[9] in duidelijk classicistische stijl.

De bouw

Nadat Jonkheer Joachim Ferdinand de Beaufort uit zijn ambt gezet was, diende hij een bezwaarschrift[10] in tegen een resolutie van de "Thesaurier-Generaal en de Raden van Financien van de Bataafsche Republiek".
In dat bezwaarschrift zette hij uiteen wat hij zoal aan het kasteel en de tuinen op eigen kosten had hersteld en uitgebreid. En hij deed het vergezeld gaan van een inventarislijst van de volgende omschrijving: "Memorie of Lijst tot aanwijzing van hetgeene Mr. J.F. de Beaufort in den Túijn agter het Kasteel te IJsselstein te zijn privékosten heeft doen maken en stellen en waarvan den Eijgendom aan Hem toebehoort, en uit hoofde vandien, door Denzelven worden gereclameert"[11]. In dit archiefstuk staat als eerste vermeld:

> "In de binnen Túijn
> Een Túijn of zomerhúijs van 7 Schúijfraamen; en agter hetzelve een Chinees Latwerk staande"

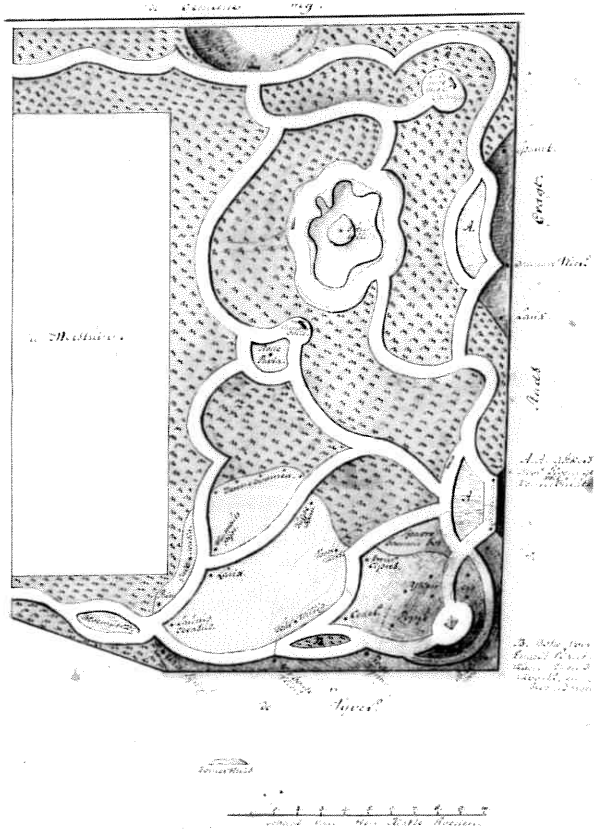

2. Het ontwerp van het "Engelsch plantsoen". RAU, Arch. De Beaufort 1548-2.

Wanneer we het bestek waarvan een transcriptie in het artikel van Hermans is opgenomen, erop naslaan [12], vinden we het aantal van zeven ramen terug, hoewel maar twee daarvan als schuiframen zijn ontworpen:

> Te weederzijden dat cozijn [van de dubbele frontdeuren, P.B.] 2 glasraame van 11/2d. wageschot, welke moeten opeschuyven, ..."
>
> Nog zoo in de zijdens als agter te saam 5 stuks dito glasrame ter groote als is bepaalt, welke alle na buyten moete op draayen tot voorkoominge van inwatering ..."

In het archief van de familie De Beaufort bevinden zich twee rekeningen i.v.m. de bouw van het tuinhuisje. De ene rekening is van de meester-timmerman en meester-molenmaker Hijmen van Zijll en de andere van de meester-metselaar J. van Oosten.

De eerstgenoemde heeft op 5 augustus 1772 een rekening [13] met de volgende inhoud voor voldaan ondertekend:

1771
Klaar Gemaakt en in 1772 Gesteld in de
Binnetúijn aan het Casteel te ijselstijn
Een Túijnhúys aangenome met houdt
Spykers àrbydsloon ijserwerk en Lood.
te same voor Een Somma van Driehonderd
en vijftig guldens 350: : :

f 350: : :

in 1771 reeds op de Rekening onfangen
Een Somma van tweehonderd en
vijfenseventig gúlde dús af 275: : :

Rek 75: : :

Vòldaan 5 Augt 1772

Hijmen Van Zijll

En de (meester) metselaar J. van Oosten heeft voor de "Hoog Edele Heer Den Heere J De Beaúfort Drossaart der Stad, en Baronie ijsselstein &&&" een jaarrekening [14] opgemaakt over werkzaamheden die hij gedurende het jaar 1771 had verricht aan de loods, aan de grafkelder in de kerk en aan het tuinhuis; op de werkzaamheden aan dit laatste heeft het hier geciteerde gedeelte betrekking:

1772 Aen Het Somerhuys gewerkt en gelevert
3 April Direckt
7000 Bovesteen volgens Rekening *f* 14: – : –
2500 Ondersteen volgens Rekening *f* 8:15: –
voor vragt en oplasten betaald *f* 5:14: –

van 12 tot 19 April
gewerkt Pieter 6 dagen, Casper 4 dage
22 st. *f* 11: – : –
Harmen 6 dage, Dirk 4 dage 16 st. *f* 8: – : –
14 sakke kalk 18 st. *f* 12: – : –
2 voeder san 12 st. *f* 1: – : –

van 19 tot 26 April
Pieter 2¼ dag, Casper 3 dagen 22 st. *f* 5:15: 4
Harme 3 dage, Dirk 1 dag 16 st. *f* 3: 4: –
4¼ sak kalk 18 st. *f* 3:16: 4
5 krúywages sant 2 st. *f* – :10: –
van My gelevert uyt hok
1950 Onderstenen Per 100 9 st. *f* 8:15: 4
met 300 Bovenstene Per 100 6 st. *f* – :18: –
gelevert Direckt 400 Blaúwe Panne
volgens Rekening *f* 8:16: –
vragt van dezelve betaald *f* – :10: –
voor Aarde Inkrúije 3 Arbeyders
Ider ½ dag *f* 1: 1: –
Mey de Panne verdekt
Pieter ½ dag, Casper ½ dag 22 st. *f* 1: 1: –
Harm ½ dag, Dirk ¼ dag 16 st. *f* – :12: –
3/8 sak kalk en 1¼ spynt Cement *f* – :16: –
24 verglaasde tegels 3/4 st. *f* – :16: –

is *f* 97:17: 4
te Rug Ontfange 35 Blaùwe Panne 17: 4

De totale kosten waren precies 97 gulden voor dit onderdeel van de rekening. De rekening is voldaan op "3 Desenbr 1772".

In het bestek stond aangegeven dat er muurwerk moest worden aangelegd bestaande uit onder- en bovenstenen, en dat het huisje moest worden "gedekt met blauwe pannen" [15] [16].

De situering

Het tuinhuisje is gesitueerd in de binnentuin [17]. Deze tuin moet gelegen hebben op het eiland aan de noordzijde van het kasteel [18].

Volgens de tekening zou het huisje op "schuyn afloopende gront" gebouwd moeten worden. Dat is – wat het meest aannemelijk is – op het grachttalud van die binnentuin. Het is vrijwel uitgesloten dat de bouwplaats zich aan de kasteelzijde bevond: het zou dan vanuit de ramen aan de achterzijde uitzicht op de kasteelmuur gegeven hebben, en dat zal wel niet de bedoeling geweest zijn; aan de westzijde van de binnentuin zou men uitkijken op de broeituin, ook niet

ideaal; dan blijven nog twee zijden van het eiland over. Een lokatie op het talud aan de stadsgrachtzijde kan acceptabel genoemd worden. Een lokatie aan de noordzijde leverde een gunstige zichtlijn op: men keek uit op het "Engelsch plantsoen" met daarachter het (griend)"bosch". Van het bovengenoemde ontwerp gaat door het schetsmatige krabbeltje aan de binnentuinzijde, voorzien van het woord "Zomerhuis", de suggestie uit dat het aan de noordzijde van die tuin heeft gestaan. Maar daarover heb ik geen zekerheid kunnen krijgen.

IJsselstein, maart 1994

Noten

[1] Met dank aan de heer Hermans voor zijn aanvullende opmerkingen.
[2] Hermans, D.B.M., Jan van Stolk en Kasteel IJsselstein in 1769. In: Castellogica, Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting (Doorn, 1993) Band III, p. 18-30.
[3] Zie daarvoor: Generaale land-kaarte van den Loopicker-waard, gemeete A0 1771 door David Willem Carel Hasttinga, ingeleid door prof. dr ir L.Aardoom (Alphen aan de Rijn, 1993).
[4] Broeders, P.W.A., Kasteel- buiten- en boerentuinen in de Lopikerwaard, deel 1: Drie eeuwen geschiedenis van de kasteel- en buitenplaatstuinen in de Lopikerwaard, en van de tuinen bij het Huis te Linschoten; deel 2: de verschijningsvormen van de boerentuinen in de Lopikerwaard (IJsselstein 1992). Waardenreeks deel 4.
[5] 1 morgen = 600 roeden = 8514,354 m²
[6] Familiearchief Van Stolk band IX nr. 23.
[7] Dit is de "Hoektoorn, genaamt het hoeregat", zie: "Castellogica", etc. p. 23 sub B f. 21v
[8] Naast de benaming "speelhuysje" komen in de archiefstukken ook "Tùynhùis" en "Zomerhùijs" (ook als Somerhijs" gespeld) voor.
[9] Familiearchief Van Stolk band IX nr. 28:Project tot het maken van een nieuw tuynhuys bij het casteel te IJselsteyn ten verlys van den Heer Drossard J.F. de Beaufort 1771.
[10] Een Memorie, gedateerd 16 april 1803. Familiearchief De Beaufort nr. 1549. Rijksarchief Utrecht.
[11] Familiearchief De Beaufort nr. 1549. Rijksarchief Utrecht. Zie voor nadere toelichting Broeders, P.W.A. (IJsselstein 1992), p. 44.
[12] Hermans, D.B.M., Castellogica etc. p. 28.
[13] Familiearchief De Beaufort nr. 1549.
[14] Idem.
[15] Hermans, D.B.M., Castellogica etc. p. 28.
[16] In mijn boek heb ik op p. 47 een afbeelding opgenomen waaraan mij de informatie die ik uit de bovenstaande rekeningen had gehaald, deed denken. De vondst van Hermans is dus een welkome correctie.
[17] De hypothese voor een alternatieve lokatie die Hermans in het tuinontwerp (Zie Familiearchief De Beaufort nr. 1548-2 Rijksarchief Utrecht) meende te kunnen vinden, is niet langer houdbaar. De gedachte aan een lokatie aan de IJssel berust op een misverstand. Het speelhuysje moest op de hoogte van het gewone zomerpeil van de IJssel gefundeerd worden zoals in het bestek staat aangegeven.
Het woord "IJselwater" zal het funderingspeil hebben moeten aangeven.
[18] Broeders, P.W.A., (IJsselstein 1992) p. 49. Zie ook de bijgevoegde reconstructietekening, afb. 1.

Van de redactie

Sommigen hebben het niet eens opgemerkt. Zij zijn gewend elke aflevering van *Castellogica* op te splitsen en – bijvoorbeeld! – de verhandeling 'Vreeland' in hun boekenkast een plaatsje te geven bij andere verhalen over Vreeland, of over de Vechtstreek, dan wel aangaande Utrechtse kastelen in het algemeen.
Wie de afleveringen van *Castellogica* in de band opbergt, heeft ongetwijfeld enige moeite gehad met de omstandigheid, dat de nummering van de pagina's niet klopte. Wij nemen aan, dat zij niettemin *Castellogica* 1994-1/2 achter 'Baersdonk' (pag. 80) ingebouwd hebben en de nummering 81-108 zelf op de betreffende bladzijden hebben aangebracht. Het is langzamerhand wel duidelijk, hoe de vergissing kon ontstaan; onze excuses voor het ongemak.
Op verzoek van velen heeft de heer Flokstra zijn behandeling van 'Kaldenbroek' willen illustreren met de geslachtsregisters van de betrokken families. De overzichten kunnen het beste ná pag. 98 en vóór 'Het kasteel van Ooy' ingevoegd worden.

Uit de boekenwereld

Met enige vertraging is het boekwerk Kasteel Suideras en zijn bewoners verschenen. Een in prachtband gebonden uitgave met talrijke, ten dele in kleur uitgevoerde afbeeldingen.
Het 'Goet te Suderoes' te Vierakker wordt in 1326 voor de eerste maal in de Gelderse leenakten vermeld. In de 17de/18de eeuw telde het Suideras onder de Gelderse havezaten. Het is aan de inspanningen van Jhr. mr. C.C.C.M. van Nispen tot Sevenaer te danken, dat dit boek tot stand kwam. Dateert het huidige landhuis pas van 1891, de geschiedenis gaat tot in de middeleeuwen terug. August Robbert baron van Heeckeren bewoonde een huis, dat aan de overkant van de gracht stond. Hij was in 1799 leider van een – mislukte – contra-revolutie in Oost-Gelderland.
Sommige bewoners/bezitters hebben bijzondere aandacht gekregen, zoals Jhr. mr. Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck (1873-1936). Deze trad twee keer op als minister-president, namelijk van 1918-1925 en 1929-1933. Een bekende figuur was ook generaal J.J.G. baron van Voorst tot Voorst (1880-1963), Commandant Veldleger en Vesting Holland in de jaren 1937-1940. Vele oud-militairen zullen zich de markante figuur nog wel herinneren.
Het boek is door Jhr. van Nispen tot Sevenaer uitgegeven en te verkrijgen onder bestelnummer CIP/ ISBN 90-900 7880-0.

Genealogie familie Van Goor

Bijvoegsel artikel Kaldenbroek, aflevering 1994, 1/2

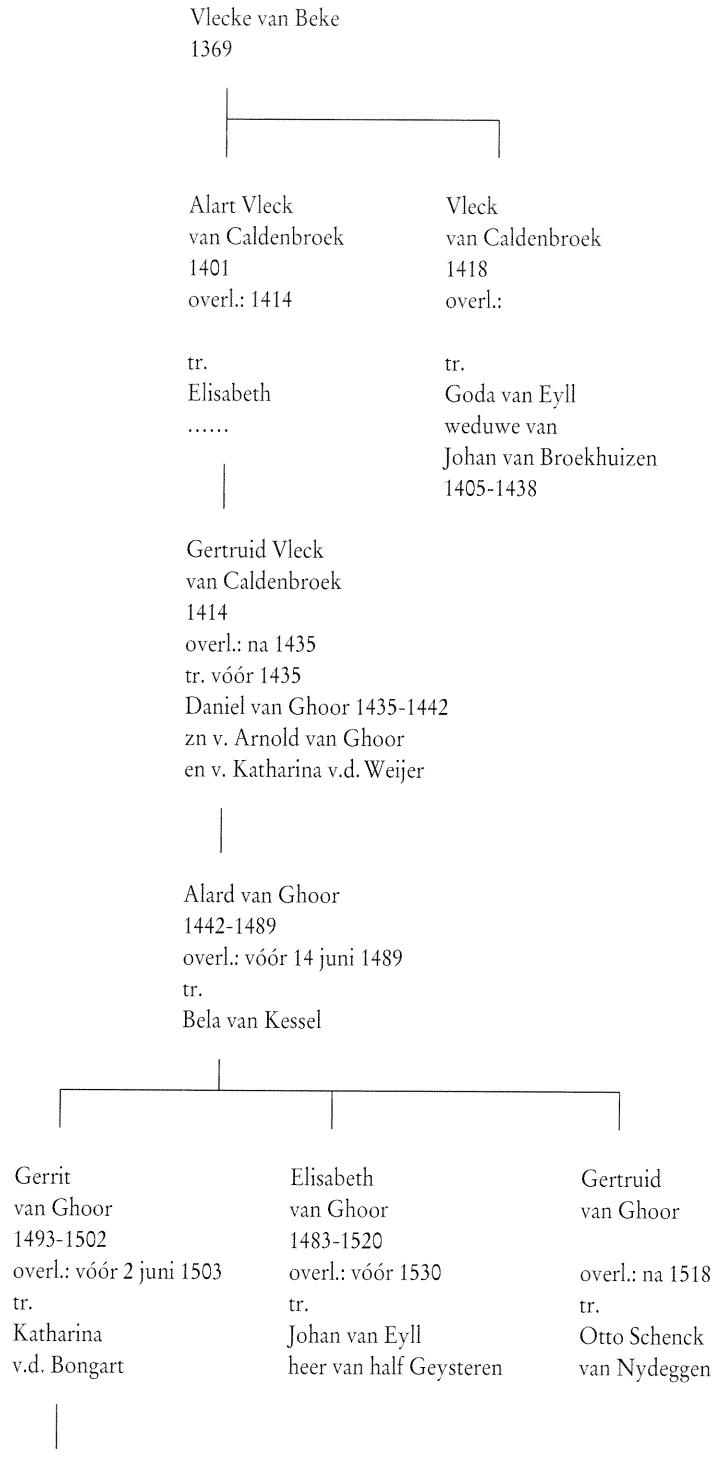

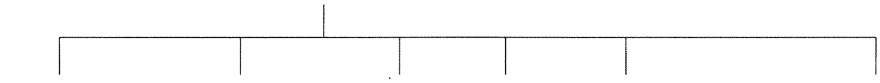

Adolf
van Ghoor
1555-1577
overl.:
vóór 23.9.1581
tr. 1557
huw.voorwaarden
Elisabeth
van Wylich
1557-1583

Gerard
van Ghoor
1565-1604
- 1589 beleend
met Soeterbeek
tr.
Katharina
Claur van Wohra
overl.:
na 1 juli 1608

Reinhart
van Ghoor
1565

Willem
van Ghoor
1565

Katharina
van Ghoor
1565

tr. 1565
huw.voorwaarden
Johan
van Marnix
1565

Anna
van Ghoor
1570-1618
overl.: tussen 1621 en 1624
vóór 7 sept. 1624
tr. 6.4.1570
huw.voorwaarden
Ivo Hoen
van Cartiels
1537-1578
overl.: 1578 begraven te Aken

Alart (Adelhart)
van Ghoor
1587-1605
overl.: 1605

Katharina
van Ghoor
1604-1671
overl.: vóór 1671
- 1604 en in 1638
beleend met
Kaldenbroek
tr. 1621
Adolf Derick
van Efferen
1621
overl.: vóór 1635

Ursula
van Marnix

tr.
Bertram
v. Lutzenradt
drost in Kleef

Adelhart
Hoen van
Cartiels
1607-1616
overl.: 1616
- 1593 studeert
- 1605 beleend
met Kaldenbroek

Hendrik Hoen
van Cartiels
1624-1635
Testament 1624

Ursula Hoen
van Cartiels
1617-1633
overl.: vóór
3 maart 1635
- 1626 beleend met
Kaldenbroek
tr. vóór 14.12.1617
Wolter
Tengnagel
1617-1626

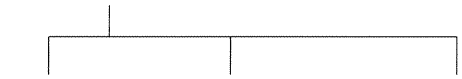

Gerard
van Efferen
1662

Willem Lowijs
van Efferen
1662-1678

tr.
Anne Cecile
de Garches
1644-1671
overl.: 8.8.1671
op Kaldenbroek te
Lottum 27 jaar

Maria Eleonora
van Efferen
1677-1684
overl.: 1684 Lottum
tr.
Johan (Hans) Walner
van Rauchenzaun
- 1684 heer van
Kaldenbroek

1687 openbare verkoop
van huis Kaldenbroek

Philip Carel, graaf van Wylich
en Lottum
1688-1720
overl.: 14.2.1719
- 1687 koopt Huis Kaldenbroek
tr. 1e
Maria Dorothea
barones van Schwerin
tr. 2e vóór 1702
Albertina Charlotta
Quadt van Wickradt
1702

o.a.

Johan Christoffel
van Wylich
1681-1727
overl.: 29.9.1727
Hueth
- 1720 beleend met
Kaldenbroek
tr. 26.7.1714
Hermina Alexandrina
van Wittenhorst

Louise
van Wylich

tr.
Lodewijk Alexander
Roelman van Quadt
van Wickrath

Sophia Charlotte
van Wylich
1738
overl.: 24.4.1738

tr.
Carel Ludwig
graaf v. Truchses

Frederik Willem
van Wylich

- 1730, 1745 beleend
met Kaldenbroek
- 1749 doet afstand
tr.
Anna Dorothea Scherf

Frederik Albert
Karel Johan
van Wylich

Carel vrijheer van Quadt
van Wickrath
1749-1755
- 1750 beleend met
Kaldenbroek

Frederik graaf van Truchses
van Waldbourg (Waldburg)

1755 openbare verkoop
van huis Kaldenbroek

Conrad Emanuel van Baexen
de Raay te Baarlo
geb. 1663 overl. 1748
tr. 1e 1695
Maria Sophia Spittael
overl.: 1698
tr. 2e
Maria C.F. van Haeften

1e | 2e huwelijk

Hendrik Leopold
van Baexen
1698-1776
overl.: 9.11.1776
Haus Coul Straelen
tr. 1737
Anna Margaretha
Louisa van Spittael

Johan Hendrik
Emanuel van Baexen
1770-1787

Frans Theodoor
van Baexen
1770-1787

Anna Maria Wilhelmina
Adriana van Baexen
1770-1792
overl.: na 2 juni 1792

In 1770 erfgenamen van
Hendrik Leopold van Baexen

Sophia Charlotta Maria
Eleonora van Baexen
1740-1804
onterfd in 1770
tr. 1765
Alexander Jacob Levin
de la Marck
1737-1804

Marie Philip Ernest Alexander
Leopold de la Marck
1766-1821
tr. 13 sept. 1788 huw.voorwaarden
Marie Stephanie Alouise Helene
de Radzitzky d'Ostrowick

Een plan voor een citadel te Amsterdam uit ca 1545

DOOR

R. MEISCHKE

Zestiende eeuwse kasteelontwerpen

Een niet uitgevoerd project voor een dwangburcht te Amsterdam uit het midden van de 16de eeuw toont een citadel met daarin als hoofdgebouw een traditioneel kasteel. Dit belangrijke ontwerp bleef bewaard bleef door een tweetal 17de eeuwse gravures (afb. 1 en 2).[1] Het behoort tot een aantal kasteelontwerpen die zijn gemaakt in opdracht van het centrale gezag te Brussel. De oudste daarvan stammen uit de Keldermans-traditie, de jongere zijn afkomstig van Italiaanse ingenieurs.[2]

De reeks begint met het ontwerp van Rombout Keldermans uit 1524 voor een nieuw kasteel te Schoonhoven.[3] Dan volgen de ontwerptekeningen voor de Vredenburg te Utrecht en voor de omwallingen van de kastelen Wijk bij Duurstede en Ter Eem.[4] De uit Italië afkomstige vestingbouwer Alexander Pasqualini tekende in 1541 een plattegrond van het kasteel van Grave.[5] Naast een uitvoerige weergave van het bestaande gebouw was er de toevoeging van een bescheiden rondeel. Een ontwerp uit 1543 van Pasqualini betrof een voorstel tot een gedeeltelijke verbetering aan de stadsmuur te Kampen.[6]

Zowel bij de Keldermansontwerpen als bij de vroege ontwerpen van de Italiaan werd nog gewerkt met versterkte poortgebouwen en rondelen, driehoekige bastions ontbraken.

Het Amsterdamse citadelproject toont met zijn zeer grote bastions een volgende stap in de ontwikkeling. Het bleef slechts bekend uit de twee gravures in de stadsbeschrijving van Dapper uit 1663 en het bijschrift daarbij. Dit luidt: "Twee nette Afteeckeningen, of platte gronden, na het ontwerp van een der zelve, te weten het dry-hoeckige, of zo andere willen; het vier-hoeckige. De Hartogh van Alva inden jare 1570 hier ter Stede, op de Lastaedje een sterck Casteel meende te laten Stichten, doch wierd by die van Amsterdam voor twee hondert duysent guldens (mits dat de Stadt oock van een Spaansche bezettingh verschoont bleve) afgekocht."[7]

Het hier genoemde jaar 1570 betekende het einde van de Amsterdamse citadelplannen, het begin ervan moet vroeger worden gezocht. De door Dapper aan de vergetelheid ontrukte plattegronden kunnen moeilijk kort voor 1570 gemaakt zijn, doch zullen eerder uit het midden van de 16de eeuw dateren.[8] Schriftelijke gegevens hierover zijn niet bekend. Wij zullen trachten hierin iets meer inzicht te krijgen door ons te verdiepen in de geschiedenis van de voor de citadel gekozen locatie, de Lastage.

De Lastage rond 1545

Dit terrein aan de oostzijde van de middeleeuwse stad, dat de naam Lastage droeg, heeft een gecompliceerde geschiedenis.[9] Het lag buiten de 15de eeuwse stadgracht, die nu nog voortleeft in de Gelderse Kade. Van de stad uit was het bereikbaar door de Sint-Anthonispoort, thans bekend als de Waag op de Nieuwmarkt. Deze buurt was sinds 1516 beschermd door een nieuwe gracht, de huidige Oude Schans. Daarlangs liep een houten paalwerk en stonden twee bescheiden verdedigingswerken: de Montelbaanstoren en een blokhuis op de Sint Anthonisdijk. Het vogelvluchtschilderij dat Cornelis Anthonisz in 1538 van de stad maakte geeft een beeld van deze situatie (afb. 3). Aan de IJ-zijde zien we scheepswerven en houtopslag, daarboven vier lijnbanen en vervolgens een drassig gebied. Bij de Sint-Anthonispoort was enige bebouwing.

Amsterdam was vanuit het oosten slechts bereikbaar via de Sint-Anthonisdijk die dwars door een moerassig gebied voerde. De weinig beschermde Lastage, zou bij een aanval op de stad een steunpunt voor de vijand kunnen vormen. Toen de Gelderse troepen in 1542 Amersfoort hadden ingenomen en Amsterdam bedreigden moest de Lastage worden ontruimd en gedeeltelijk gesloopt. Evenals rond de gehele stad werd ook hier alle bebouwing binnen de 16 roeden (± 60 m) van de stadsmuur gesloopt.[10] De vogelvluchtkaart van Cornelis Antonisz uit 1544 laat de situatie zien na deze ingrepen (afb. 4).

In deze laatste jaren van de Gelderse oorlog maakten vele steden plannen om de ommuring te verbeteren, waarbij vooral aandacht werd besteed aan de situatie

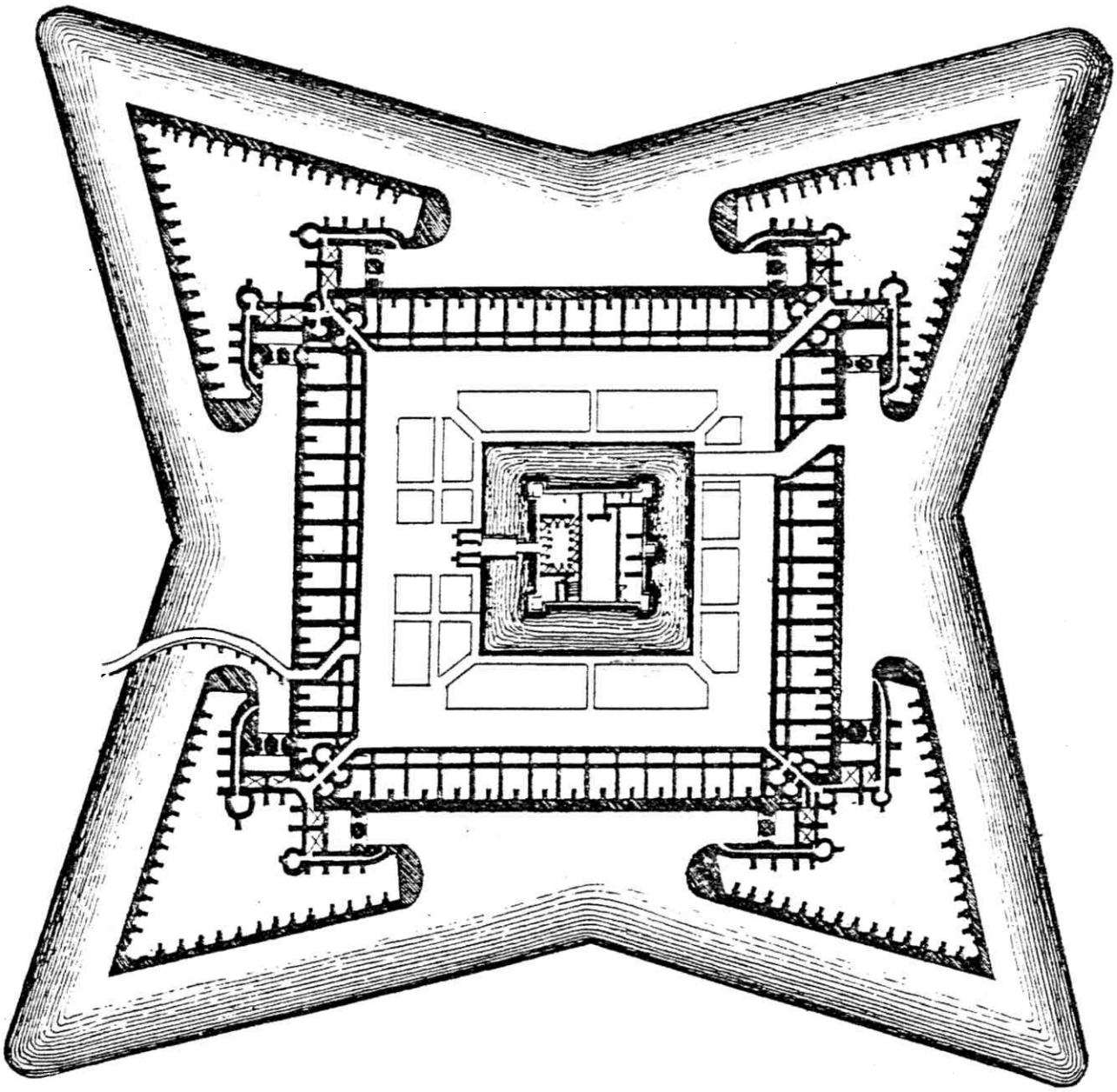

1. Het eerste plan voor een citadel met kasteel op de Lastage te Amsterdam. Vermoedelijk in 1545 ontworpen door Alexander Pasqualini. Toegang met een gebogen brug aan de zijde van de stad, aan de andere zijde een waterpoort. (Gravure Dapper, 1663).

bij de stadspoorten. De Amsterdamse stadsmetselaar Willem Dircxz reisde in 1543 naar Haarlem en Enkhuizen om daar de rondelen te bekijken, "omme gelijcke hier mede te maicken voer de poerten".[11]
Op 21 maart 1545 bespraken de burgemeesters met de 36 raden de versterking van de stad aan de oostkant. Het betrof de muur ten noorden van de Sint-Anthonispoort die "geholpen ende nedergeleyt moet wesen ende van den patronen ende concepten deze angaende, zoe by meester Alexander, architect, Willem Dircxz, deser stede metzelaer, als anderen geraempt ende bewurpen etc." Men besloot dit werk aan te pakken voor zover het nodig was en betaald kon worden.[12] Het aandeel van meester Alexander in dit overleg is omschreven in de betaling die hij ontving: "Mr. Alexander van Bononia vuyt Italien, dienaer van den graeff van Bueren, voer zijne vacatien ende moyte vuyt zaicke, dat hij van Antwerpen hier gecoemen is, omme te maicken een patroen, omme daer naer te maiken die nyeuwe muragie tusschen Schreyhouck ende Sint Thonis-poort mit alzulcke thoernen, rondeelen en strijckweringen, als daer dienen ende van noede weezen zouden. XII.-.-."[13] In deze omschrijving schijnt alles opgesomd wat ter sprake was geweest. De middeleeuwse stadsmuur was aan vernieuwing toe en buiten die vernieuwde muur wilde men vermoedelijk reeds toen een citadel bouwen. Torens en rondelen waren niet beide nodig. "Strijckweringen" was een nieuwe term die aan driehoekige bastions doet denken. Voor het hoge bedrag dat betaald werd mag men heel wat tekenwerk verwachten.
Mr Alexander was sinds 1531 in dienst van Floris en

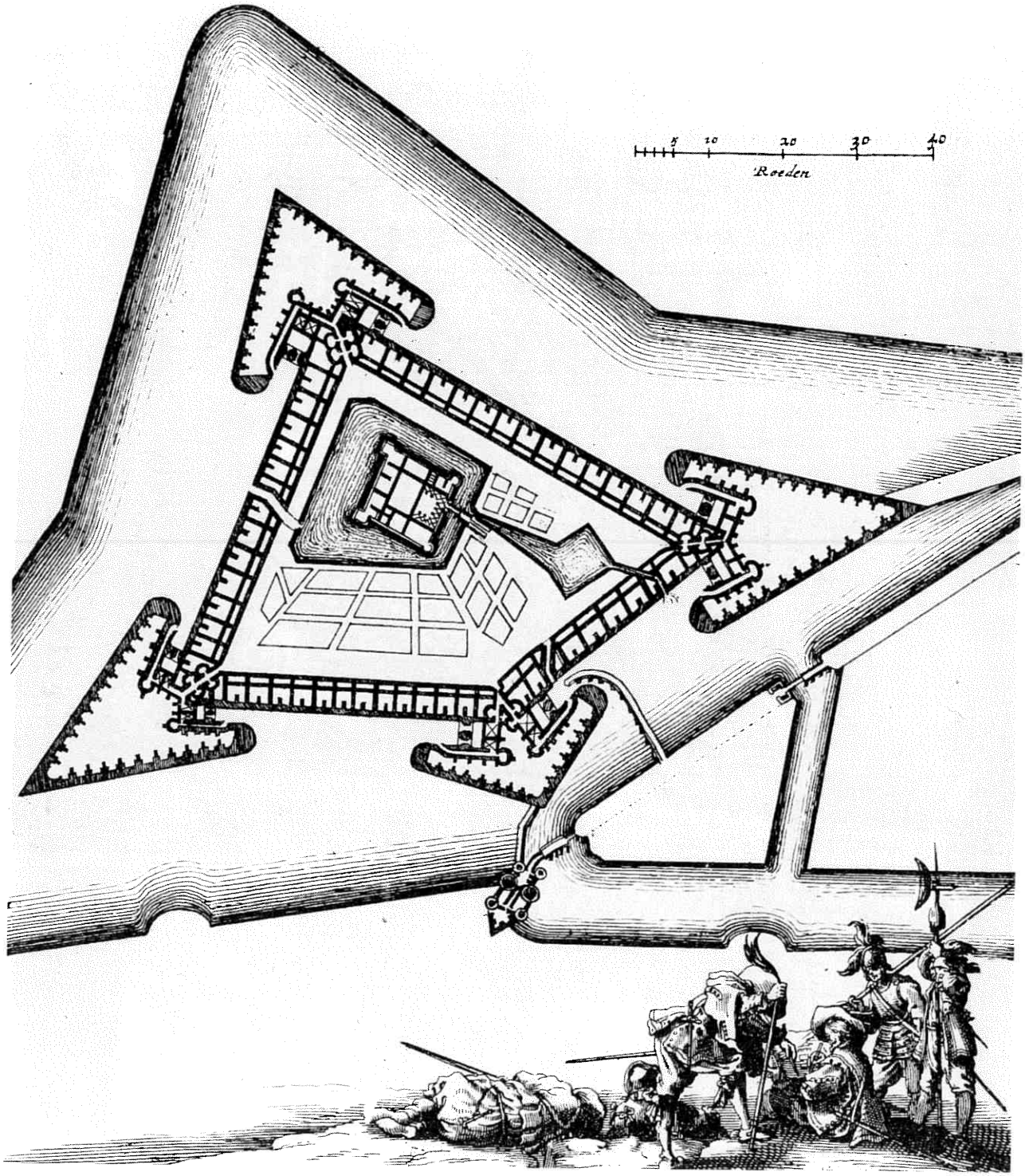

2. Tweede citadelplan, waarbij de hoofdvorm werd aangepast aan de Lastage, welke buurt geheel voor dit plan moest wijken. Veel aandacht werd besteed aan de waterbouwkundige situatie, ook binnen de vesting. Rechts grenst de citadel aan het binnendijkse water. De drie overige zijden staan in contact met het buitenwater van het IJ. (Gravure Dapper, 1663).

later van Maximilliaan van Egmond, die beiden hoge ambten bekleedden. Deze stelden hun beroemde vestingbouwkundige soms beschikbaar om elders adviezen te geven. Tijdens de Gelderse oorlogen betrof dit vaak bescheiden verbeteringen, zoals te Grave en Kampen.

Uit de vogelvluchttekening die Anthony van den Wijngaerden omstreeks 1550 van Amsterdam maakte blijkt dat ook daar de verbetering van de oostelijke stadsmuur geen indrukwekkend werkstuk was: de drie waltorens die dit muurgedeelte rijk was hadden plaats gemaakt voor een bescheiden rondeel, halverwege de Sint Anthonispoort en de Schreierstoren (afb. 5). Tot uitvoering van het tweede stuk tussen "trondeel ende nyewe muere" en de Schreierstoren werd eerst in 1550 beloten.[14] De bestaande muur werd

3. De Lastage in 1538, naar het vogelvluchtschilderij van Cornelis Anthonisz.

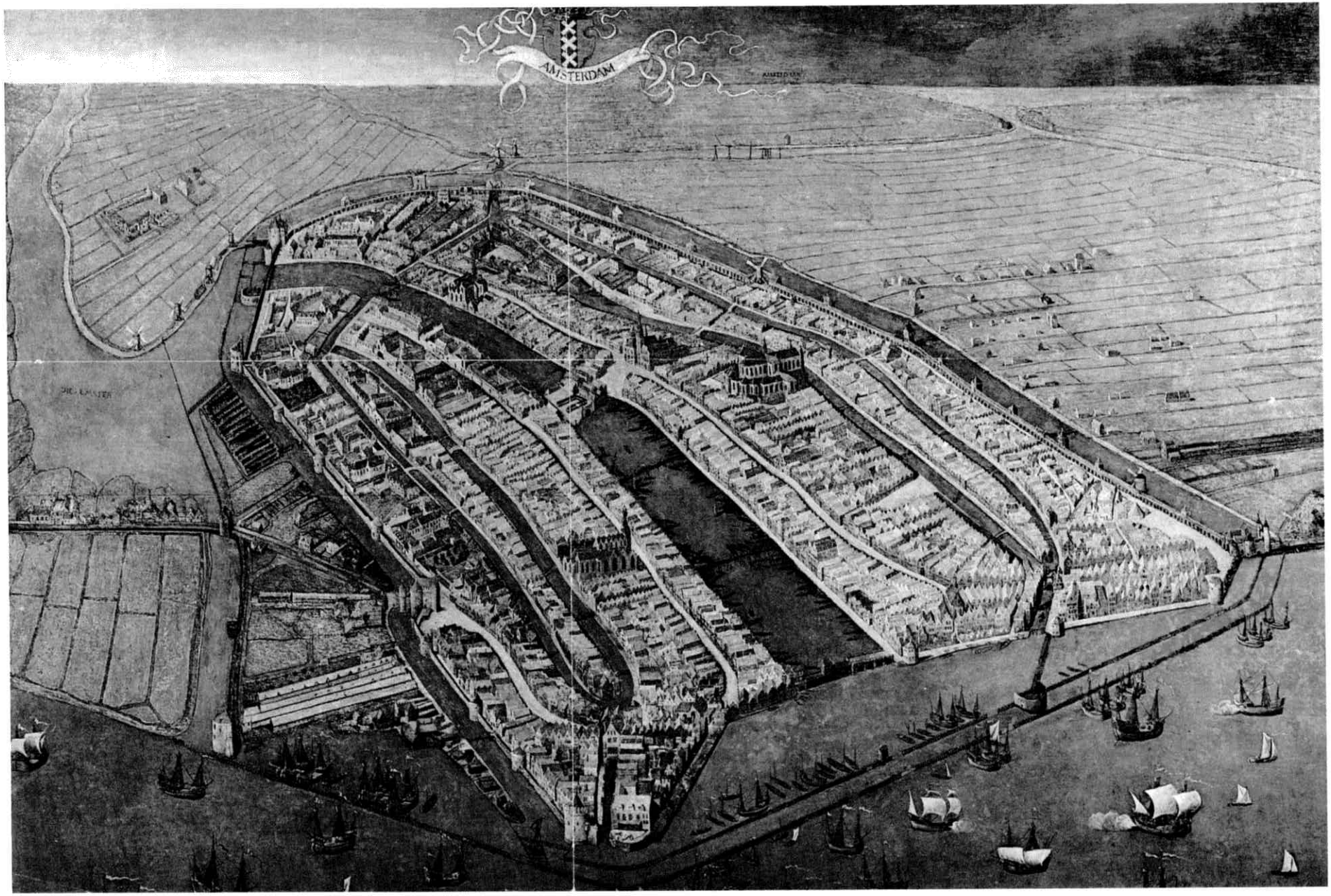

tot de grond afgebroken om het fundament voor de nieuwe te kunnen leggen. Er is geen reden om deze simpele herstelling aan Pasqualini toe te schrijven. Ook de stadsmetselaar Willem Dircxz en anderen hadden concepten gemaakt en konden zulk werk aan. De omschrijving van het tekenwerk van Pasqualini doet meer verwachten.

De door Amsterdam ter hand genomen verbetering werd door de artilleriemeester van Karel V, Frederik van Meluyne afgekeurd. Op 28 april 1545 reisde een der burgemeesters naar Antwerpen om hierover te spreken.[15] Gezien het nauwe contact dat het stadsbestuur over de verdediging aan de oostkant met het centrale gezag onderhield zal het van groter importantie zijn geweest dan alleen het herstel van een stukje stadsmuur.
Wij vermoeden dat reeds op dit moment de plannen voor een citadel op de Lastage aan de orde kwamen. Mogelijk was er een getekend ideaalplan uit Antwerpen gezonden (afb. 1). Gezien de grote gelijkenis van dit voorstel met de citadel van Gulik, die Pasqualini in 1549 ontwierp, is het waarschijnlijk dat dit ideaalplan ook van zijn hand is. Pasqualini kan tevens behulpzaam zijn geweest bij de aanpassing van dit model aan de plaatselijke situatie (afb. 2). De betaling daarvan kan zijn begrepen in de vage omschrijving van zijn werk te Amsterdam uit 1545.
Van 1545 tot 1555 ging de Lastage gebukt onder een streng regiem, waarbij bouwactiviteit zoveel mogelijk werd tegengegaan.[16] De buurt die in 1516 al half bevestigd was en steeds had gehoopt bij de stad te worden getrokken werd nu gelijk geschakeld aan de overige, armzalige buitengebieden van de stad. De bevriezing van dit gebied kan met de plannen voor de citadel samenhangen. Ook het achterwege blijven van enig rondeel of bolwerk voor de Sint Anthonispoort wijst in die richting.
Het Brusselse gezag had een voorkeur voor dwangburchten. Te Utrecht, dat in 1527 onder het gezag van Karel V was gekomen, werd sinds 1529 aan de Vredenburg gewerkt. Gent werd voor de opstand van 1537 gestraft met een dwangburcht waaraan men in 1540 begon. Amsterdam had met het Wederdopersoproer in 1535 gepoogd zich aan het centrale gezag te onttrekken; ook daarna bleef de stad onrustig. Eind 1541 werd een hoge keizerlijke belastingambtenaar door de bevolking weggejaagd, iets waarvoor de stad zijn excuses aan de Landvoogdes moest aanbieden.[17]
In 1544 vreesde het stadsbestuur een nieuwe opstand van Wederdopers en executeerde reeds bij voorbaat twee personen.[18] De centrale overheid kan een citadel een goede remedie hebben gevonden tegen lokale vrijpostigheden. Het stadsbestuur hield evenmin van oproerige lieden. Zodra de oorlog met Gelderland tot het verleden behoorde werd het tijd het binnenlandse gezag te consolideren.
De eigenaren van de grond in de Lastage voelden zich bedreigd. Zij richtten verschillende requesten tot de landvoogdes en procedeerden met het stadsbestuur, hetgeen alles tevergeefs was. Zij lieten door "Mr. Marcus van Verona, architect", in 1548 een kaart tekenen om de Lastage "aen der stede te vestigen ende fortificeeren". Deze vestingbouwer was een dienaar

4. De Lastage in 1544. Gedeelte van de houtsnede-kaart van Cornelis Anthonisz. Een deel van de bebouwing werd gesloopt uit vrees voor een inval van Maarten van Rossum. Links van de gracht moest de citadel komen. Rechts de oude muur met muurtorens.

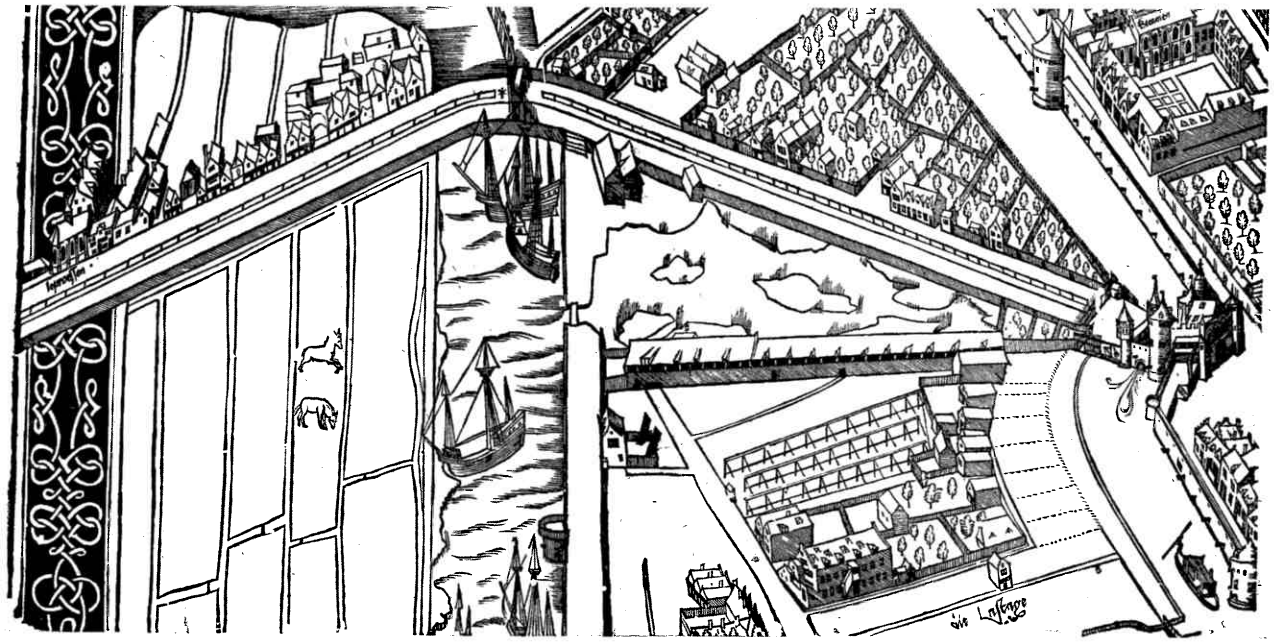

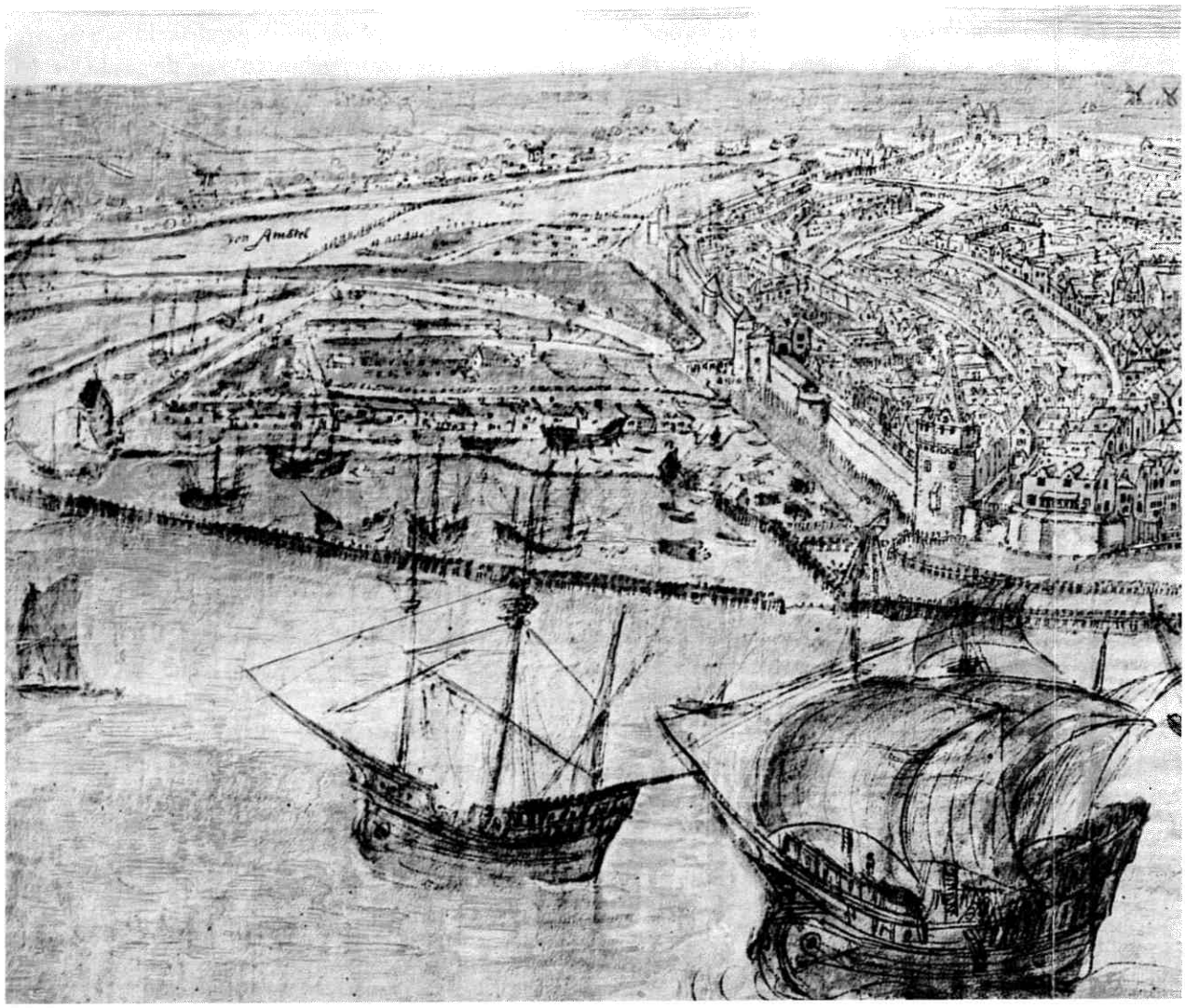

5. De Lastage omstreeks 1550. Deel van het panorama van Anthony van den Wijngaerden. Na jaren "bevriezing" was het citadelterrein bijna zonder bebouwing. Rechts, in het midden tussen de Sint-Anthonispoort en de Schreierstoren, het kleine rondeel dat in de plaats kwam van drie muurtorens.

van het Hof te Brussel. In 1543 gaf hij in opdracht van de Brusselse regering adviezen bij versterkingen in Luxemburg; eind 1550 werd hij voor soortgelijk werk naar Groningen gestuurd.[19] Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze ingenieur in overheidsdienst speciaal naar Amsterdam kwam om enkele particulieren ter wille te zijn. Mogelijk was hij betrokken bij de uitwerking van de citadelplannen en voelde hij bijtijds aan dat hij met zijn hulp aan de Lastagiërs te ver ging. Hij stond zijn tekening (of een copie daarvan?) in 1548 tegen twee pond af aan de stadsartilleriemeester.[20]

De bezoeken van belangrijke deskundigen rond het Hof te Brussel, als Pasqualini en Marcus van Verona, alsmede de contacten over de verdediging die het stadsbestuur met de landsregering onderhield maken het waarschijnlijk dat de citadelplannen toen actueel waren. Een dergelijke situatie komen we nadien niet meer tegen.

De Lastage na 1555

De bevriezing van de Lastage had tot gevolg dat de bebouwing van de buurt geleidelijk afnam. Het panorama van Anthony van den Wijngaerden toont een troosteloze onbebouwde vlakte (afb. 5). Op andere plaatsen zoals voor de Haarlemmerpoort was de bebouwing ondertussen toegenomen.

In 1555 maakten Karel V en Maria van Hongarije plaats voor Philips II en Margaretha van Parma. Het bouwen van kostbare dwangburchten raakte nu op de achtergond. In 1556 stond Philps II toe dat te Amsterdam binnen de 25-roeden zone van de stadsmuur houten hutten met week dak werden geplaatst op voorwaarde dat de eigenaars deze in geval van nood op eigen kosten zouden weghalen. "Maar de eigenaars van den grond der Lastaadje, zo veel vryheids gekreegen hebbende, traden allengskens verder, en betimmerden eindelyk eenen ruimen hoek met schuuren

pakhuizen en huizen".[21] De kaart van Van Deventer (±1565) toont in de Lastage een duidelijke toename van de bebouwing. Het citadelplan scheen voorshands niet meer actueel.
Ondertussen maakte de stad een bloeiperiode door. Er werden veel dure huizen gebouwd op nieuwe erven, zoals aan het Rokin en aan de IJkant, een uitbreiding werd steeds meer nodig. Het stadsbestuur moest het centrale gezag opbiechten dat het getal der huizen rond de stad, de Lastage uitgezonderd, inmiddels was gestegen van 25 in 1514 tot 964 in 1565. Goedkope woningen waren er in de stad nauwelijks meer te vinden, men kon de buitenbebouwing niet missen.[22] Op dat moment begonnen de vroede vaderen aan een uitbreiding te denken.
In 1566 betaalde de stad een som van 214 gld en 13 st aan Meester Christiaen Sgroeten "geographus" van de Koning. Hij was met zijn knecht van zijn woonplaats Kalkar naar Amsterdam gekomen om te "besichtigen die gelegentheyt deser stede ende naer sijn advys een caerte ende concept te maicken, waer ende hoe men alder beqaemelicx in toecomende tyden deze stede soude groeten ende forticeren, waervan hy den Burgermrsn. een caerte ofte concept gelaeten heeft". Hij was te Amsterdam van 20 tot 29 april en verteerde met zijn knecht nog eens 29 gld. Van het werk van Sgrooten bevond zich later ook een kaart te Brussel.[23]
In deze toelichting op de betaling staat de vergroting van de stad voorop. Voorstellen tot uitbreiding betroffen tot dit tijdstip steeds de oostzijde. Wanneer men na de moeilijke beginjaren van de tachtigjarige oorlog in 1585 uiteindelijk tot een uitbreiding overgaat begint men weer aan de oostkant. Vermoedelijk had men in 1566 gekozen voor dat wat de geërfden van de Lastage altijd gewild hadden: het opschuiven van de stadsgrens naar het oosten. Maar daarvoor moesten eerst de citadelplannen worden afgeblazen. De beeldenstorm in 1566 en de dreigende opstand brachten de dwangburchten echter weer op het bouwprogramma. Uit de correspondentie in 1567 tussen Margaretha van Parma en Philips II blijkt dat zij citadellen wilde bouwen te Antwerpen, Amsterdam, Maastricht, 's-Hertogenbosch en Vlissingen.[24] De dwangburchten te Groningen, Vlissingen en Antwerpen werden uitgevoerd. Van die projecten zijn vele ontwerptekeningen bewaard gebleven. Mogelijk is men door het begin van de opstand in 1568 niet meer aan het uitwerken van de citadelplannen voor andere steden toegekomen. Van hernieuwde projecten voor Amsterdam uit deze tijd is niets bekend. Het oude plan was niet meer bruikbaar, dit reusachtige stenen verdedigingsswerk paste niet meer in een tijd die de voorkeur gaf aan aarde wallen. Het plan was in 1570 alleen nog goed voor een afkoopsom. Daarmee waren beide partijen gediend.

De citadelplannen

Het eerste, vierhoekige plan (afb. 1) schijnt een ideaal ontwerp waarbij slechts beperkte aandacht werd besteed aan de lokale situatie. Toch lijdt het geen twijfel dat het voor deze plek werd opgezet, de toegangsbrug aan de ene zijde en de waterpoort aan de andere kant wijzen daarop. Het water aan de achterkant, de huidige Oude Schans, stond rechtstreeks in verbinding met het IJ. Door de waterpoort kon de citadel worden bevoorraad en het binnenterrein worden gerioleerd en bevrijd van wateroverlast. Dit plan toont een rationele opzet: een vierkant kasteel in het hart van een bijna vierkante vesting. Door de iets grotere lengte dan breedte kon aan de voorzijde van het hoofdgebouw een dubbele rij barakken voor soldaten komen.
Het tweede, driehoekige plan (afb. 2) geeft dezelfde onderdelen te zien als het voorgaande doch in een verwrongen opzet. Het was de practische uitwerking voor de complexe situatie. Hier is de oostelijke stadsrand te herkennen met in het midden de Sint-Anthonispoort en links daarvan het rondeel van 1545. Het kasteel lag hier in een hoek, de barakken voor de soldaten die in het vierkante plan daar omheen lagen zijn nu aan de stadszijde gegroepeerd. Wannneer we de beide plannen meten aan de hand van hun schaalstokken blijkt het tweede plan vrijwel even groot te zijn als het eerste.
In dit tweede plan is ook de waterbouwkundige situatie uitgewerkt. De citadel vormt een onderdeel van de scheiding tussen het binnenwater van de Amstelboezem en het buitenwater van het IJ. De korte rechterzijde van de citadel grenst aan het binnenwater, de drie overige zijden staan in verbinding met het buitenwater via de Geldersekade en de Oude Schans. De waterpoort van de citadel ligt bij dit plan in het midden van de noordelijke flank en is minder geknikt, waardoor schepen gemakkeljker binnen kunnen komen. De toegangsbrug naar het complex sluit aan op de Sint-Anthonisdijk die hier werd doorgraven zodat er voor de ingang van de citadel een extra bastion ontstond. Het buitenwater van het IJ werd gekeerd door een stenen beer tussen de Sint-Anthonispoort en een bastion van de citadel. Van een ander bastion liep een dam naar de bestaande dijk. De drassige gedeelten van het bouwterrein die op de kaart van Cornelis Anthonisz uit 1544 zijn te herkennen (afb. 5), zouden binnen de omwalling als een spaarbekken voortleven. Er was een sluisje geprojecteerd waardoor het Amstelwater ingelaten kon worden en via de slotgracht naar de waterpoort kon wegstromen. Waarschijnlijk diende dit spaarbekken voor de watervoorziening en mogelijk ook voor het levend bewaren van een aanzienlijke voorraad zoetwatervis.
Voor het project moest de gehele Lastage worden af-

gebroken. De citadel zou zich uitstrekken van de Sint Anthonispoort tot aan de Montelbaanstoren, welk laatste bouwwerk uiteraard ook het veld moest ruimen. De punten van de bolwerken van het vierkante plan lagen 75 roeden of ca. 275 meter uit elkaar. Het complex zou veel groter worden dan de Utrechtse Vredenburg waarvan de hoekpunten een afstand van 160 x 135 meter besloegen. Het was kleiner dan de dwangburcht te Gent uit 1540, waarvan de hoekpunten een vierkant van ca 420 meter innamen.
Deze groots opgezette plannen waren practisch onuitvoerbaar. Voor een zo omvangrijke stenen vesting in een moeras was een wel heel kostbare fundering nodig. Het plan was modern, de bastions van de nieuwe vestinggordel van Antwerpen, waaraan in 1542 begonnen was, waren hier nagevolgd, evenals de merkwaardig gebogen toegangsbruggen die er daar langs liepen.

De analyse van het kasteelplan

Het hoofdgebouw binnen het Amsterdamse citadelplan toont een interessant kasteelontwerp, dat in beide varianten vrijwel eender is (afb. 6). Wij zullen eerst ingaan op de functionele aspecten van dit ontwerp en daarna enige aandacht besteden aan enkele architectonische onderdelen.
Het kasteel lag binnen een eigen gracht. Het grootste deel van het vierkante kasteeleiland werd ingenomen door een tweebeukig hoofdgebouw. Daarvoor lag een binnenplaats die door een galerij was omgeven.
In de voorste beuk van het hoofdgebouw lag de grote zaal met links de schouw en aan de rechterzijde de enige mogelijkheid tot plaatsing van vensters in de buitenmuur van het kasteel. De achterste beuk was ingedeeld in een aantal kleine vertrekken. Het rechtse vertrek van deze reeks bezat een grote schouw. Waarschijnlijk was dit hoekvertrek bestemd voor de slotvoogd. Het middelste vertrek had een kleine uitbouw, waardoor we hier de kapel zoeken. Aan de linkerzijde toont het hoofdgebouw enkele kleinere kamers, mogelijk voor de secretarie. In de smalle voorvleugels ter weerszijden van de binnenplaats zou links de keuken gezocht kunnen worden en rechts een vertrek voor de wacht. Aan deze laatste zijde lag de bordestrap, die uitwijst dat het kasteel een verdieping bezat, hetgeen ook volgt uit de galerij rond de binnenplaats. Op de verdieping verwachten we appartementen voor de vertegenwoordigers van het centrale bestuur die dit Amsterdamse steunpunt zouden bezoeken.
De kleine vierkante hoektorentjes zijn gericht op de bastions en bieden een overzicht over het hele terrein. Zij kunnen echter geen vensters op de hoeken hebben bezeten zodat men alleen van een plat dak aan de bovenzijde deze inspectie kan hebben uitgevoerd. Het

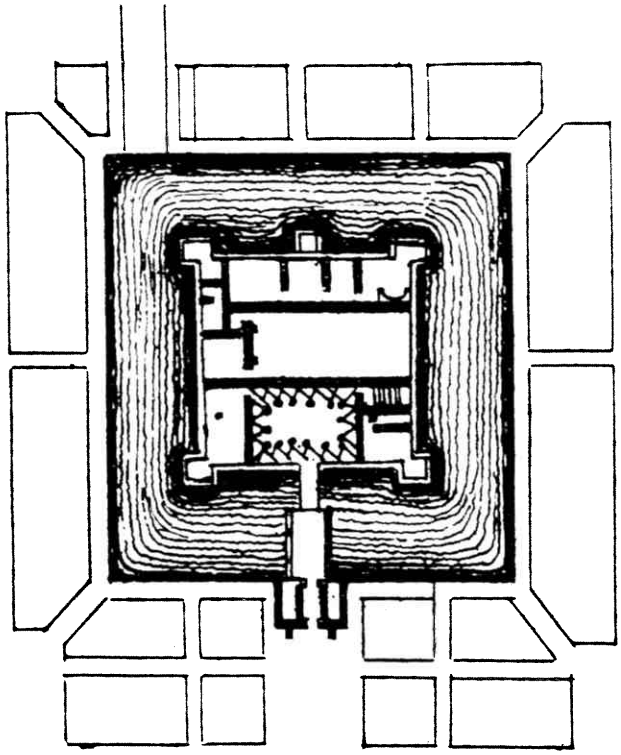

6. Het kasteelplan uit 1545 (Detail van afb. 1). Het ontwerp toont een traditionele opzet met als bijzondere elementen een verdubbelde woonvleugel en een binnenplaats met galerijen.

lijkt niet uitgesloten dat zich in deze hoektorens de secreten bevonden. Voor een hogere uitzichttoren was slechts plaats boven het vertrek aan de linkerzijde van de zaal.
Het omgrachte kasteel bezat een vierkante plattegrond van negen roeden in het vierkant, hetgeen neerkomt op ca. 33 m. In het aangepaste, driehoekige citadelplan meet het kasteel 10 roeden, hetgeen 36,7 m is. Aangezien we hier werken met gravures op kleine schaal en het kasteel waarschijnlijk in beide gevallen even groot moest worden kunnen we beide maten middelen tot ca 35 meter. De binnenplaats met galerij zou dan 15 m diep en 21 m breed kunnen zijn. De zijvleugels worden elk 7 m breed. De zaal kan 11 m breed worden en de achtervleugel 9 m. In deze maten is het muurwerk begrepen.
Bij het driehoekige plan toont de kasteelplattegrond enkele wijzigingen. De galerij langs de binnenplaats beslaat nog maar drie zijden, waardoor de grote zaal vensters aan de binnenplaats kon krijgen. Aan de rechterzijde had de zaal nu geen vensters meer nodig zodat daar ook een vertrek kon komen. De uitbouw in het midden van de achtergevel, die wij voor de altaarruimte van een kapel hielden ontbrak hier. De ingang in de voorgevel lag hier niet meer in het midden.

De architectuur van het kasteel

Na de functionele analyse van het plan komen we

tenslotte tot de vraag wat de traditionele en wat de nieuwe elementen van het ontwerp zijn. Een zeer traditioneel element is de gracht, maar deze was wel bijzonder practisch in dit laaggelegen terrein. Hij beschermde de bier- en wijnkelders tegen inbraak en diende als riolering. Ook bij het grootste kasteelproject van ons land, de algehele herbouw van het kasteel Breda waarmee men in 1536 een begin had gemaakt, werd de gracht aangehouden. De strakke vierkante opzet en de axiale ligging van ingang en kapel kunnen we onmogelijk modern noemen. Bij middeleeuwse kastelen die naar één ontwerp werden opgetrokken kwam dit reeds voor. Wij denken daarbij aan het kasteel Dussen. De ligging van de grote zaal achter een voorplein is zeer traditioneel. Hetzelfde geldt voor de beide naar voren springende zijvleugels.

Opmerkelijk is de tweebeukige opzet van het woongebouw. Deze is bij kastelen in het midden van de 16de eeuw zeldzaam.

Het meest opvallende nieuwe element is de binnenplaats. Galerijen langs een binnenplaats kwamen omstreeks 1500 in Noord-Europa steeds meer in de mode. Aanvankelijk streefde men daarbij niet naar een regelmatige opzet en evenmin naar een Renaissancistische vormgeving. Alleen bij zeer grote bouwwerken zoals het Bisschoppelijk Paleis te Luik (1526), de Beurs te Antwerpen (1531) en het kasteel van Breda (1536) was er een ruime regelmatige binnenplaats met galerij.

Een kleine binnenplaats met galerijen rondom is heel zeldzaam . Het is een zelfstandig architectonisch element, dat voorkwam in Italiaanse stadspaleizen. Ook de bordestrap met twee armen uit het Amsterdamse project toont Italiaanse invloed. Het vroegste voorbeeld van een dergelijke trapaanleg is in ons land het Kasteel van Breda (1536). Bij de verbouwing van het Kasteel van Buren in 1539, naar ontwerp van Pasqualini, werd een driezijdige galerij op de binnenplaats aangebracht ongeveer op de wijze als het kasteelontwerp van het tweede citadelplan toont (afb.7).[25]

De kasteelplattegrond van Amsterdam sluit sterk aan bij die van Buren, evenwel met een duidelijker regelmaat aangezien het plan als één geheel was ontworpen.

Het citadelkasteel moest gezag uit stralen en het representatieve onderdeel was de binnenplaats. De bestuursambtenaren waarvoor het bedoeld was behoorden tot de adel en moeten de gezag-symboliserende elementen gemeten hebben aan hun kastelen.

Bij de jongere citadellen van omstreeks 1570 traden de militaire aspecten sterker naar voren en werden de hoofdgebouwen eenvoudiger. De kasteelvorm werd daarbij losgelaten. De elementen van het Amsterdamse plan: de monumentale kleine binnenplaats, de nieuwe vorm van bordestrappen en de kleine vierkante hoektorens zouden eerst veel later in de noordelijke kasteelbouw worden aanvaard. Maar ook toen bleven zij zeldzaam aangezien op dat moment kasteelachtige bouwwerken plaatsmaakten voor landhuizen.

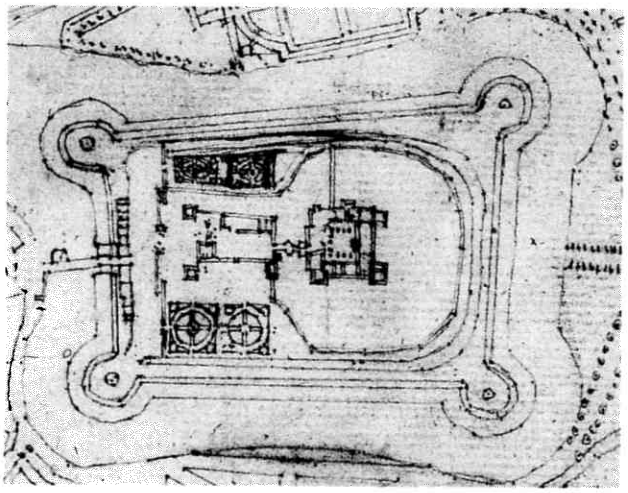

7. Plattegrond van het kasteel Buren (±1630). Gedeelte van een handschriftkaart. De zuilengalerij van de binnenplaats dateert uit 1539, de omwalling werd kort voor 1543 gemoderniseerd. Beide onderdelen toegevoegd, waarschijnlijk naar ontwerp van Pasqualini. Het citadelkasteel toont eenzelfde opzet in een regelmatiger vorm.

Noten

1. O. Dapper, *Historische Beschrijving der Stadt Amsterdam: etc.*, (1663), 51/52.
2. C.M.J.M. van den Heuvel, "*Papieren bolwercken*", (1991).
3. T. Hermans en M. Brongers, "Het niet voltooide kasteel te Schoonhoven", in: *Castellogica, Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, 1 (1983), 32.
4. R. Meischke, *De gothische bouwtraditie*, (1988), 98, 102, 103, 106.
5. H.W. Boekwijt, "Het kasteel van Grave in de 16de en 17de eeuw", *Castellogica*, 2 (1988), 141.
6. T. van Mierlo, "Alexander Pasqualini (1493-1559) architect en vestingbouwkundige", *Bulletin KNOB*, 90 (1991), 157.
7. O. Dapper, *o.c.*, n.1.
8. Met dank aan Charles van den Heuvel, die mij op de mogelijkheid van een vroege datering attendeerde.
9. W.H.M de Fremery, "De opkomst der Amsterdamsche haven", *Jaarboek Amstelodamum*, 22 (1925), 34 e.v.
10. P.A. Scheltema. *Aemstel's Oudheid*, 3 (1859), 250.
11. P.A. Scheltema, *o.c.*, n. 10, 251.
12. P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan, *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550*, (1986), 73
13. P.A. Scheltema, *o.c.*, n.10, 253; P.D.J. van Itterson en P.H.J. van der Laan, *o.c.*, n. 12,73.
14. P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan, *o.c.*, n. 12, 109, 117.
15. W.H.M. de Fremery, *o.c.*, n. 9, 46.
16. J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, 4 (1884), 420; J. Wagenaar, *Amsterdam, etc.*, 2 (1765), 87.
17. P.A. Scheltema, *o.c.*, n. 10, 249.
18. J. Wagenaar, *o.c.*, n. 16, 1 (1760), 254.
19. C.M.J.M. van den Heuvel, *o.c.*, n. 2, 154.
20. P.A. Scheltema, *o.c.*, n. 10, 257.
21. J. Wagenaar, *o.c.*, n. 16, 1 (1760), 271.
22. J.C Breen, "De verordeningen op het bouwen te Amsterdam voor de negentiende eeuw", *Amstelodamum*, 6 (1908), 129.
23. C.P. Burger, "Amsterdam in het einde der zestiende eeuw", *Jaarboek Amstelodamum*, 16 (1918) 6; B. van 't Hoff, "Christiaan Sgroten's kaart van Gelderland c. 1564 (1601)", *Gelre*, 56 (1957).
24. C.M.J.M. van den Heuvel, *o.c.*, n. 2, 107, 108.
25. R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, *De Nederl. Monumenten van geschiedenis en kunst, De Betuwe*, (1968), 91 en (afb. 66).

Kasteel Nederhemert

DOOR

NICKI BULLINGA

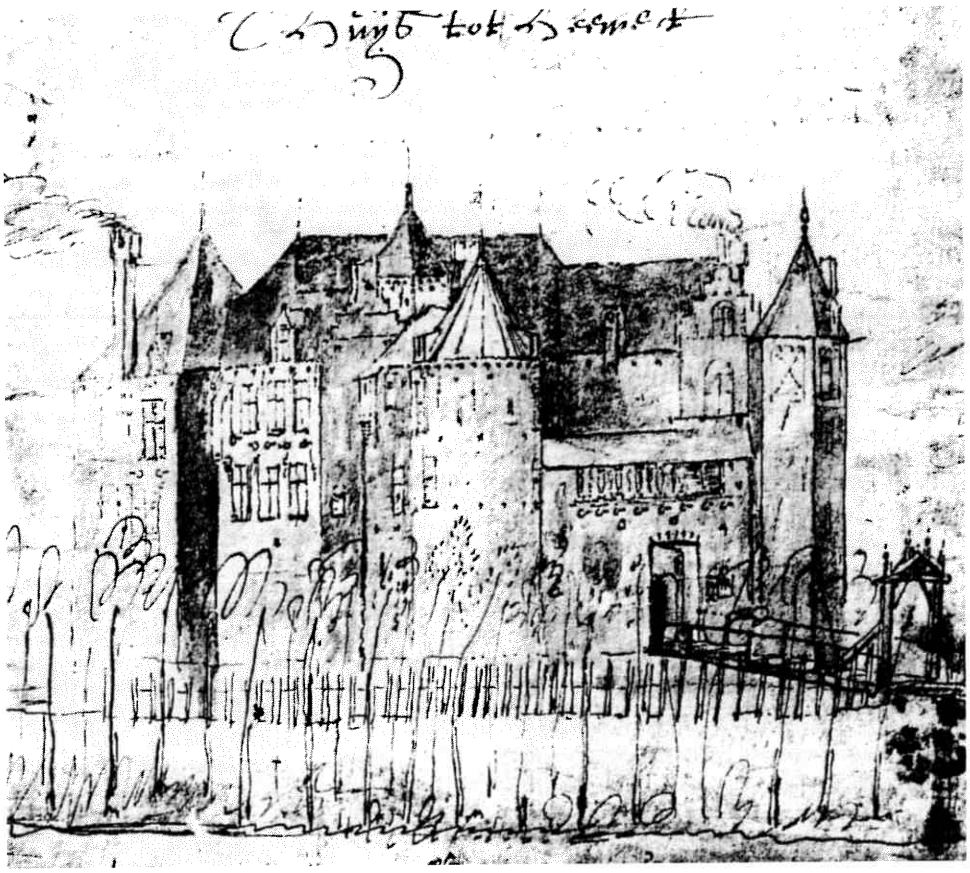

Afb. 1. Tekening van het kasteel in het begin van de 17de eeuw.
(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Aangezien er verregaande plannen bestaan om kasteel Nederhemert door een restauratie aan de tands des tijds te ontrukken, was het wenselijk dat er iets op papier zou komen te staan waardoor de geschiedenis van het kasteel weer enigszins zou herleven.

Kasteel Nederhemert

Vanaf de dijk langs de Bergse Maas, vlakbij het stadje Heusden, onttrekken rijen bomen kasteel Nederhemert aan het oog. Als men dichterbij komt en de dijkweg naar het dorp afloopt, doemt de ruïne van het kasteel op vanachter de bomen en een breed hek. Het kasteel is gelegen op het zogenaamde "Eiland Nederhemert", tussen de Oude en de Bergse Maas in de zuidwesthoek van de Bommelerwaard. De Bommelerwaard behoorde net als de Tielerwaard tot het oude graafschap Teisterband. De heerlijkheid Nederhemert maakte in de vroege middeleeuwen deel uit van het Land van Altena. Dit werd als bufferzone gebruikt door de gezagshebbers van Holland, Gelderland en Brabant. De spanningen die door deze invloedssferen veroorzaakt werden, hebben tot ingewikkelde leenverhoudingen geleid. In de 12de eeuw kreeg Holland het Land van Altena in leen van de graaf van Kleef. Tot 1310 is het kasteel een allodiaal

leengoed. Daarna draagt één van de heren van Hemert zijn kasteel op aan de graaf van Gelderland. Het kasteel is dan, in tegenstelling tot de heerlijkheid en het dorp als een Hollands leen, een feodaal Gelders leengoed.

Reeds in 814 wordt de oude naam van Hemert vermeld als "Hamaritda, (Hamerethe) in de gouw Teisterband"[1]. Echter, voor er sprake was van een Nederhemert, was er nog een Hemert, Ophemert in de Tielerwaard aan de Waal. Het is echter niet duidelijk of met "Hamaritda", Neder- of Ophemert wordt bedoeld. Vanouds is er een geslacht Hemert geweest, want reeds in 1188 komt een zekere "Snellart de Hemerten" voor als getuige van opdracht, die gravin Adelheid van Orten aan de kerk van Utrecht deed[2]. In de loop der tijd worden regelmatig heren van Hemert vermeld als getuigen, zoals bijvoorbeeld Giselberti Coci milites de Hemerte (1250), Giselberti de Hemerte (1274) en Ghisbertus van Hemert (1285).

Wie het kasteel gebouwd heeft blijft gissen, maar zekerheid over de woontoren krijgen we in 1310. Op 27 juli van dat jaar draagt Jan van Hemert zijn burcht met voorburcht op aan graaf Reinoud II van Gelre en belooft hij deze als open huis voor hem te bewaren:

> "Ich Johan van Hemert du cont alle den ghenen die desen brief solen sien ende horen lesen, dat ich mine burgh te Hemert ende dat vurgeburgthe ende die hofstat ende allet dat dar tuwe behort, also ast gelegen is binnen den vdersten graue, hebben opgedragen enen hogen man minen liuen here heren Reunaude greue van Gelren, ende hebben die vurgenumede borgh, mit den vurburgthe ende mitter hostat, als hir vur gesproken is, van hoem the leen ontfaen the Sutphansen reghten mit enen ponde the Harweden, ende in dir maniren, dat min sone, nogh mijn dogther, nogh min naeste erffname dar af niet en solen mogen werden onterft..."[3].

In deze oorkonde wordt melding gemaakt van een burcht met voorburcht en hofstad met een gracht. Wat stond er nu precies in 1310? Zoals de meeste kastelen uit het begin van de 14de eeuw, is ook het kasteel Nederhemert begonnen als een eenvoudige rechthoekige woontoren, die opgetrokken was in Vlaams verband. De toren bestond uit drie verdiepingen, te weten een kelder, de begane grond en een eerste verdieping, die met elkaar verbonden waren door muurtrappen. De kelder was overdekt met een zogenaamd Boheems gewelf, dat is een koepelgewelf op een rechthoekig grondplan. Aan de noordoost- en zuidwestzijde was een staande tand gemetseld voor een later aan te bouwen binnenplein; in de oostmuur verleende een grote poort toegang tot de toren.

In het tweede kwart van de 14de eeuw is de toren inderdaad uitgebreid: er kwam een ommuring om het bestaande kasteeleiland zodat er een L-vormige bin-

Afb. 2. Detail van "Kaart van het Gelderse rivierengebied", circa 1524, Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (Foto: Dr. J.E.A.L. Struick)

nenplaats ontstond. Een waarschijnlijk vierhoekige toren werd overhoeks op de noordoosthoek van het plein geplaatst. De muren werden op weerganghoogte verbreed door middel van spaarbogen op poeren om zo een bruikbare weergang te kunnen dragen. De opdrachtgever voor deze uitbouw was waarschijnlijk Arnold van Hemert. In een schepenbrief van Zaltbommel uit 1332 lezen we: "tugende dat men tslot van Hemert tsgreven behoeff van Gelre hauden sal, nummermeer van hom te vervremden, myt anderen voerrwarden, etc."[4]. Arnold van Hemert beloofde eveneens, net als zijn voorganger (vader?), de burcht te bewaren voor de graaf van Gelderland.

In het midden van de 14de eeuw werd een grote zaalbouw opgetrokken tussen de woontoren en de overhoekse toren, en op de noordwesthoek werd een grote ronde toren over het ronde torentje van de tweede bouwfase gebouwd. Toen enkele decennia later de overhoekse toren wegzakte in de gracht, werd het restant gesloopt en de huidige noordoosthoek van de zaalbouw gebouwd: zo ontstond een rechthoekige zaal. De toegang tot het kasteel kwam nu in een verbreding van de nieuwe oostmuur van de zaal. De mogelijke opdrachtgever voor deze verbouwing was Peter van Hemert. Hij werd in 1361 wederom door Reinoud van Gelre beleend met "die borch en dat huijs tot Hemart mitten voerborcht vesten en graven, ten Zutphensche rechte, te verheergewaden met een pond goed geld"[5].

Het geslacht Van Hemert had nauwe banden met de familie De Cock. Giselberti Coci milites de Hemerte werd reeds genoemd.

Omstreeks de tijd (1332) dat Arnold de burcht van Hemert opdraagt aan de graaf van Gelre, wordt een Johan de Cock van Hemert in een brief genoemd, en waarschijnlijk is het zijn zoon Johan van Hemert die in 1379 beleend wordt met "Het Huijs te Hemert met den voorborch, Nederhoff, Cingel en syn toebehoren"[6]. Johan krijgt twee zonen, van wie de jongste,

Gijsbert, vermeld van 1414 tot 1456, in 1424 Nederhemert in leen krijgt. Gijsberts zoon Johan krijgt Hemert in 1456.

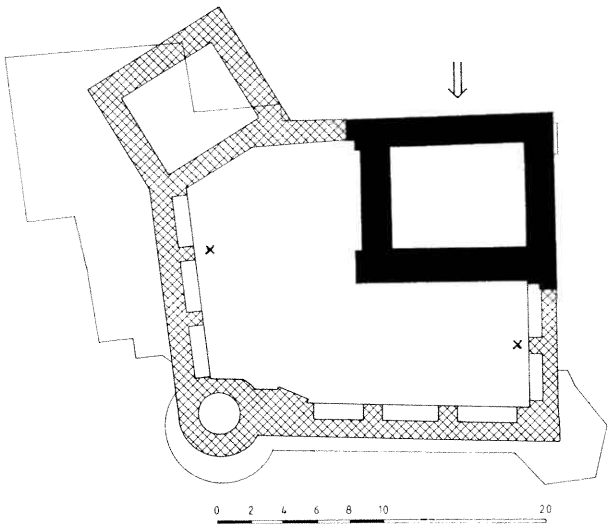

Afb. 3. Plattegrond Nederhemert; 1e helft 14de eeuw.

In 1479 wordt het kasteel grondig verwoest door de Bosschenaren. Vóór 1479 stroomde de Maas in een lus rond Nederhemert richting zuiden, langs de stadsmuren van Heusden en van daar met een flinke bocht naar Aalburg. De Bosschenaren, die bij het Bourgondische rijk waren ingedeeld, wilden het rijke, tolheffende Heusden een hak zetten en staken de meander van de Maas door, waardoor de rivier daar verzandde. Dit betekende de nekslag voor de Heusdense economie.
Om de daad van de Bosschenaren te begrijpen, is het nodig even te kijken naar de binnenlandse politiek. Het huis van Bourgondië was zeer sterk, en had reeds een groot deel van de Lage Landen (Brabant en Holland) in zijn macht. Hertog Karel de Stoute had, volgend op de dood van Arnold, graaf van Gelre in 1473, aanspraken op Gelre en Zutphen. Gelre verzette zich met hand en tand tegen de Bourgondische overheersing, zoals het zich al vanaf 1430 verzette. In dat jaar werd bij de Vrede van Gorkum besloten dat Gelre zich moest overgeven aan Bourgondië. Toen Karel de Stoute in 1477 bij de slag om Nancy sneuvelde, zagen de Gelderse edelen de kans schoon om onder de dwingelandij van Bourgondië uit te komen. Zij haalden de Gelderse Karel van Egmond terug uit het hof van Brussel, waar hij en zijn zus Phillipa lange tijd als gedwongen gasten verbleven, om hem als graaf van Gelre aan te stellen. Het Bourgondische huis was echter zijn troeven nog niet kwijt: Karel had immers een erfgename, zijn dochter Maria van Bourgondië. Zij trouwde met Maximiliaan van Oostenrijk, zoon van de Duitse keizer. Hiermee verkreeg Bourgondië niet alleen veel grondbezit, bovendien heroverde Maximiliaan, in navolging van zijn schoonvader, meer van de Lage Landen. Door deze overheersing ontstond oorlog tussen Gelre, sterk anti-Bourgondisch, en Brabant, dat vanouds op de hand van Bourgondië was. De Bosschenaren bemoeiden zich niet zozeer met de binnenlandse politiek, maar wilden vooral het naburige Heusden economisch treffen: "dat die van den Bossche deurgraefden doetertijd een stuck landts, leggende boven het slot van Hamert in Gelreland, daer die Mase heur stroom ende loop deur genomen heeft, ende dagelicx daerdeur neemt, alsoe dat die plaetse leggende voor die voorz. stede, daer men plach door te varen, ghelijcken verzandt is"[7]. Door de Maas te laten verzanden, was de opzet de stad Heusden van haar scheepvaart te beroven zeer geslaagd.
Tevens werd kasteel Nederhemert belegerd, zijnde een leen van de gehate graaf van Gelderland: "Item des dordendaigs nae Sinte Mertijn in dat selve jair (1479) doen quamen die van den Bossche weder met haire zuyten tot Hemert en cregen dat huijs tot Hemert met een deuge dat zij quelliken hielden, en doe lach Steesken van Hemert op dat huijs met een deel gesellen en ginck dair af en die van den Bossche weder op en vuerden dair al den huisraet af ten Bos en des was een groot deel, en staecke dat huijs aen ende bernden uijt".[8] Steesken van Hemert, kasteelheer op dat moment, kon het kasteel niet redden en moest machteloos toezien hoe dat volk van Den Bosch de boel plunderde en uitbrandde! Een ooggetuige vertelde vele jaren later (1543) onder eede, dat het kasteel inderdaad werd geplunderd en in brand werd gestoken. Hiermee zijn we weer terug bij het kasteel.
Na de verwoesting van 1479 werd de toegang naar de westzijde overgebracht, als gevolg van het doorsteken van de Maas. Er kwam een kapel bij in de oude poort en een zeshoekige toren in de zuidwesthoek. Helaas staat van deze zeshoekige toren, de zuidvleugel en het poortgebouw niets meer boven het maaiveld. Op de noordoosthoek van de zaalbouw werd de zogenoemde "Keukentoren" gebouwd. Hierin zijn veel schietgaten terug gevonden, men had zijn lesje geleerd. Van deze keukentoren resteert heden ten dage bijna de gehele kelderverdieping en gedeelten van het muurwerk van de begane grond. Iets later, rond 1500, werd de aan drie zijden door gebouwen ingesloten ruimte ten westen van de Keukentoren bij het kasteel getrokken. Voor een uitgebreid verslag van de verbouwingen en aanpassingen van het kasteel, verwijs ik naar het boek van J. Kamphuis, die een zeer gedetailleerde beschrijving geeft van alle veranderingen tot en met de 20ste eeuw[9].
In 1500 stierf heer Joost van Hemert, zoon van Johan en Jutta Scimmelpenninck. Zijn weduwe, Anna van Flodorp, kreeg van hertog Karel van Gelre de voogdij

over haar dochter Heilwich onder voorwaarde dat zij jaarlijks rekeningen en verantwoording zou afleggen voor "de geordineerde raden, frunden en maeghen daartoe geroepen"[10]. Haar familielid Gijsbert van Hemert hield, op bevel van de hertog, het kasteel bezet.

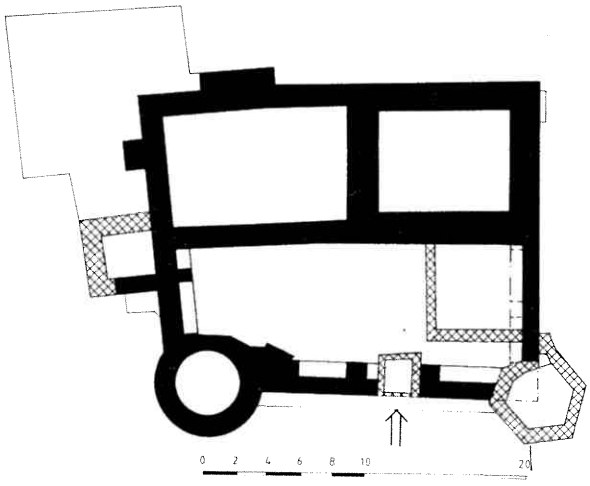

Afb. 4. Plattegrond van het kasteel in de laatste helft van de 15de eeuw.

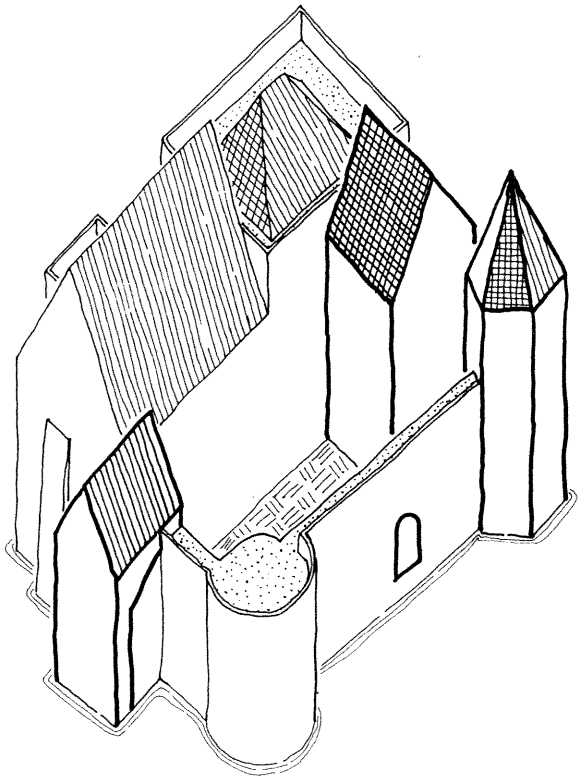

Afb. 5. Isometrie van het gereconstrueerde bouwvolume laatste helft 15de eeuw.

Na Gijsberts dood hertrouwde Anna in 1502 met Johan Scheffart van Merode, zonder hertog Karel hiervan in kennis te stellen. Dat had gevolgen die Anna waarschijnlijk niet voorzien had, want Karel van Gelre nam de voogdij over haar dochter van haar af en verklaarde de heerlijkheid en het kasteel aan hem vervallen. In 1516 beleende Jacob, graaf van Horne, heer van Altena, het dorp aan Lubbert Torck van Sinderen, de echtgenoot van Anna's dochter Heilwich. In 1517 kreeg Heilwich ook het kasteel van Karel weer terug.

De nakomelingen van Heilwich erfden het kasteel en de heerlijkheid, tot in 1655 een dochter Maria trouwde met Willem Thomas van Quadt, waarmee zij Hemert en Delwijnen in het geslacht Van Quadt bracht. Onder Johan Frederik Quadt van Wickeraet, in 1683 beleend met de heerlijkheid en het dorp, werden de bezittingen door schuld verkocht. In 1697 beleenden de Staten van Holland en West-Friesland Otto Frederik van Vittinghof met de heerlijkheid en het dorp Nederhemert. In 1715 trouwde diens dochter Stephania met Adriaan, baron van Lynden. Adriaan werd in 1726 met kasteel Nederhemert beleend, Stephania kreeg in 1727 de heerlijkheid en het dorp. Hun zoon Otto Frederik gaf opdracht tot vele verbouwingen, alle uitgevoerd door zijn rentmeester Cornelis van Ommeren. Zo werd in 1766 het gewelf van de kelder onder de keuken, dat grote verscheuringen vertoonde, verstevigd met een extra muur. Elf jaar later worden de balken van het plafond van de voorkamer in de woontoren vervangen. Dank zij een intensieve briefwisseling tussen Otto Frederik, die in Den Haag woonde, en zijn rentmeester van Ommeren, zijn we goed op de hoogte van deze restauraties. In 1781 begon men met het afbreken van de drie privaatkokers. De vrijgekomen muur bleek erg slecht te zijn daar "bij het repareren van gem. muur op verscheidene plaatzen groote verrotte en losse vlakken worden ontdekt"[11]. De daken van de keuken en de eetzaal, alsmede de bedaking van het kasteel, werden geheel vernieuwd. In hetzelfde jaar werd een lambrizering in de eetzaal aangebracht. Hiervoor werd de trapdeur dichtgemetseld. Ook de Keukentoren werd flink onder handen genomen, maar dit werk werd bemoeilijkt doordat een zwerm wespen "bijna zo groot als kevers" in de muur nestelde. Uiteindelijk heeft men de wespen met een kleine hoeveelheid buskruit kunnen verjagen!

Otto Frederik adopteerde Otteline van Reede als dochter en erfgename. Zij huwde met Willem, graaf van Bentinck, heer van Roon. Kleindochter Otteline liet bij haar overlijden in 1868 de heerlijkheid na aan haar zoon Anne Jan, baron van Nagell. Deze stierf in 1880 en liet de heerlijkheid na aan zijn echtgenote Elisabeth van Kretschmar. In 1800 was er een voorgebouw gekomen, waarin de vroegere zuidvleugel, een binnenplaats en een in de noordoostelijke hoek hier-

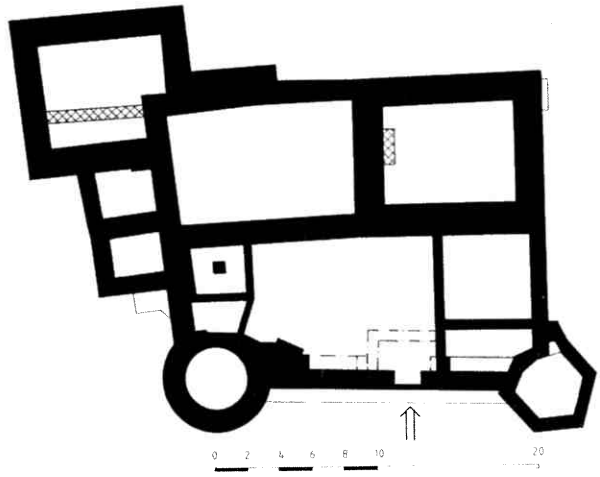

Afb. 6. Plattegrond van het kasteel aan het eind van de 18de eeuw.

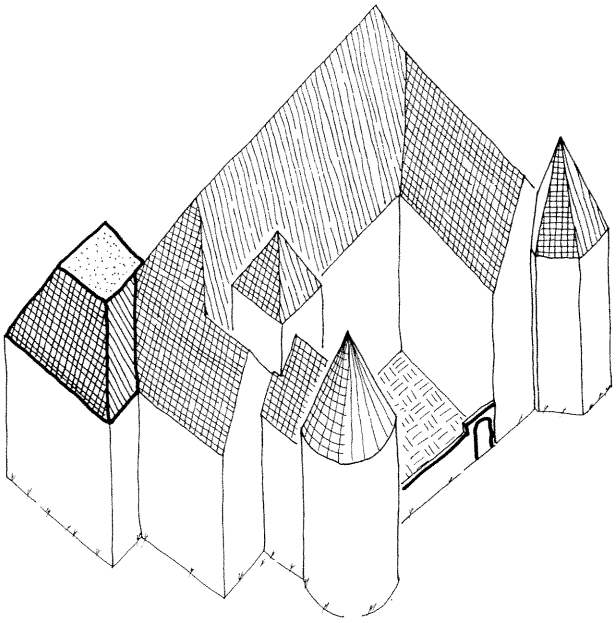

Afb. 7. Isometrie van het gereconstrueerde bouwvolume in de 18de eeuw.

van gelegen traptoren zijn opgenomen. Het voorgebouw werd geflankeerd door de ronde toren op de noordwesthoek en een zeskantige toren op de zuidwesthoek. Achter dit voorgebouw sluit de oorspronkelijke woontoren aan met het hoofdgebouw, verbonden door een vleugel langs de noordzijde van het voorgebouw met de noordwestelijke ronde hoektoren. Door vererving kwam het kasteel toe aan de familie van Wassenaer. In 1920 schrijft P. J. van den Berg: "En het huis zelf?... van roof- en plundertochten in den Spaanschen tijd, herhaaldelijk geplunderd en verbrand door Oostenrijksche en Fransche benden, staat daar nog even hecht en sterk als voor eeuwen"[12]. E. W. baron van Wassenaer zette zich, net als de eerdere bewoners, erg in voor het behoud van het kasteel. Het zal gerieflijk wonen zijn geweest op kasteel Nederhemert, wanneer men de foto's bekijkt die omstreeks 1944 gemaakt zijn. Zijn zoon, J. C. baron van Wassenaer, was de laatste bewoner van het kasteel. Van den Bergs optimistische berichtgeving ten spijt, werd het kasteel aan het eind van de Tweede Wereldoorlog in brand geschoten en gingen de negentiende-eeuwse toevoegingen verloren. Sindsdien is het een ruïne die steeds verder afbrokkelt. Ondanks verstevigingen aan de muren stortte in 1966 vrijwel de gehele zestiende-eeuwse traptoren in de hoek tussen het hoofdgebouw en de noordelijke zijvleugel in. Hierna werden, om verdere instortingen te voorkomen, noodvoorzieningen aangebracht. De muren van het hoofdgebouw werden verankerd en door een nooddak tegen inwateren beschermd. Als er niet heel snel wat gebeurt, zal het gehele kasteel, dat de eeuwen heeft getrotseerd, binnen enkele decennia vervallen tot puin. Gelukkig zijn er verregaande plannen om het kasteel te restaureren en is er reeds een maquette gemaakt die als voorbeeld moet dienen. Het kasteel van Nederhemert zal hopelijk opnieuw enkele bladzijden aan de geschiedenis kunnen toevoegen.

Mijn dank gaat uit naar T. Blom en G. Hoogbergen, voor hun enthousiaste hulp bij dit onderzoek.

Noten

1. Spaen, van, W. A., Oordeelkundige Inleiding tot de Historie van Gelderland in 1795, deel 3, Utrecht 1804, p. 271.
2. J. de Beke en W. Heda, *De Episcopis Ultrajectina,* deel 13, Utrecht 1643, p. 141, waar Snellart de Hemerten onder "Donatio de Praedio Ortina" aan het eind van een lijst namen voorkomt.
3. Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland...*, deel 1, Arnhem 1830, pp. 112-113.
4. P. N. van Doorninck en J. S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415,* Haarlem 1908, pp. 249-250.
5. P. N. van Doorninck, *Inventaris van het oud archief der heerlijkheid en gemeente Nederhemert...*, inv. nr. 14, Haarlem 1892.
6. J. C. W. Quack, "Het huis Nederhemert" in *Geldersche Volksalmanak* 1873, jg. 39, Arnhem 1873, pp. 128.
7. P. W. J. van den Berg, "Het kasteel Nederhemert", in *Buiten,* jg. 14, Amsterdam 1920, p. 472.
8. F. M. Eliëns en J. Harenberg, *Middeleeuwse Kastelen van Gelderland,* p. 212.
9. J. Kamphuis, *Kasteel Nederhemert,* Delftse Universitaire Pers, 1985.
10. P. N. van Doorninck, op. cit. inv. nr. 247.
11. F. M. Eliëns en J. Harenberg, op. cit., p. 217.
12. P. W. J. van den Berg, op. cit., p. 474.

N.B. De tekeningen zijn ontleend aan het werk van Ir. J. Kamphuis; vgl. noot 9.

Het Huis ter Kleef te Haarlem II

DOOR

A.M. NUMAN

Sinds het vorige verslag over het archeologisch onderzoek naar bovengenoemd kasteel is er veel gebeurd (zie Castellologica, Band II; 1991, III, p.p. 261-264). Ten eerste is het kasteel vrijwel geheel opgegraven, ten tweede is een groot deel van de in de loop der eeuwen dichtgeraakte gracht rondom het kasteel uitgegraven en ten derde zijn gedurende nog eens twee graafcampagnes delen van de voormalige voorhof opgegraven.
Hierna zal nader ingegaan worden op de verschillende aktiviteiten.

1. Het Kasteel

Zoals gezegd, dit werd vrijwel geheel blootgelegd; vele m^3 grond en puin werden verwijderd. Tot onze grote verrassing bleek er meer van het kasteel over te zijn dan was verwacht. Het reliëf van de ter plaatse aanwezige heuvel gaf in feite aan hoeveel er bewaard was; direkt onder de ca. 30 cm dikke laag teelaarde kwam het muurwerk te voorschijn. Nu dat de gehele plattegrond zichtbaar was kon door de voor dit project aangestelde bouwhistoricus Kamphuis uit Delft gegevens verzameld worden met betrekking tot de ontwikkeling van het gebouw.
Onderscheiden worden (zie afb. 1):

a. *De woontoren*
Dit is het oudste deel van het kasteel. De afmetingen bedragen buitenwerks ca. 12.50 x 8.30 m; het opgaande muurwerk is 1.35 m dik en is opgebouwd overwegend uit gele kloostermoppen met afmetingen van 30/32 x 14.5/17 x 5/8.5 cm. De oost-, zuid- en westmuur staan op het zand van de westflank van de strandwal van Haarlem; de noordmuur staat op een ca. 40 cm dikke laag puin, die op het zand ligt.
De plattegrond van de woontoren is vrij uniek vanwege de zogenaamde lisenen op hoeken en muurvlakken. Bij de noordwesthoek zijn sporen gevonden die er op duiden dat hier de traptoren heeft gestaan. De oorspronkelijke toegang tot de toren is in de noordmuur teruggevonden, evenals verschillende andere uit latere tijd daterende door- en toegangen. In het westelijk deel van de toren ligt een (kelder-)vloer bestaande uit secundair gebruikte kloostermoppen; deze vloer is van latere datum.

b. *De keuken*
De keuken is op een later tijdstip tegen de noordwesthoek van de woontoren aangebouwd. De afmetingen bedragen ca. 12.15 x 8.40 m; het opgaande muurwerk, ook op het zand gefundeerd, is ca. 1.10 m dik. De afmetingen van de gebruikte rode bakstenen bedragen 25/28 x 11/14 x 5/8 cm. In de oostmuur bevindt zich de toegang tot de keuken; een tweede toegang ontstond door middel van het op kelderniveau/begane grond doorbreken van de traptoren van de woontoren. Deze traptoren raakte hierdoor buiten gebruik en daarom werd er op de latere binnenplaats een nieuw trappenhuis gebouwd (afb. 1, d).
In de keuken zijn teruggevonden: de vloeren, een waterresevoir, scheidingsmuren, resten van trappen, een latrinekoker (in de noordwesthoek), een deur in de buitenmuur en in de oostmuur zijn ter hoogte van het waterreservoir sporen van een venster aangetroffen.

c. *De binnenplaats*
Op een later tijdstip is de ommuring van de binnenplaats gebouwd; dit bleek o.a. uit het feit dat de noordmuur hiervan 'koud' tegen de noordoosthoek van de keuken werd opgetrokken. Het opgaande muurwerk is ca. 1.30 m dik en is opgemetseld uit rode bakstenen met afmetingen van 21/25 x 9.5/12 x 5/5.5 cm. De aan de binnenzijde van de ommuring uitstekende muren zijn mogelijk de bases van spaarbogen, die onderdeel geweest kunnen zijn van een weergang. Op de binnenplaats zijn twee vloeren blootgelegd, gelegen op verschillende niveaux. In de noordwesthoek werden twee waterputten aangetroffen, in de zuidoosthoek de resten van een mogelijke brugkelder. Indien deze interpretatie juist is, dan zou dat betekenen, dat de toegang tot het kasteel in eerste instantie ca. 3.50 m zuidelijker gelegen was dan de latere.

d. *De noordtoren*
Daar waar de muren van deze toren samenkomen met

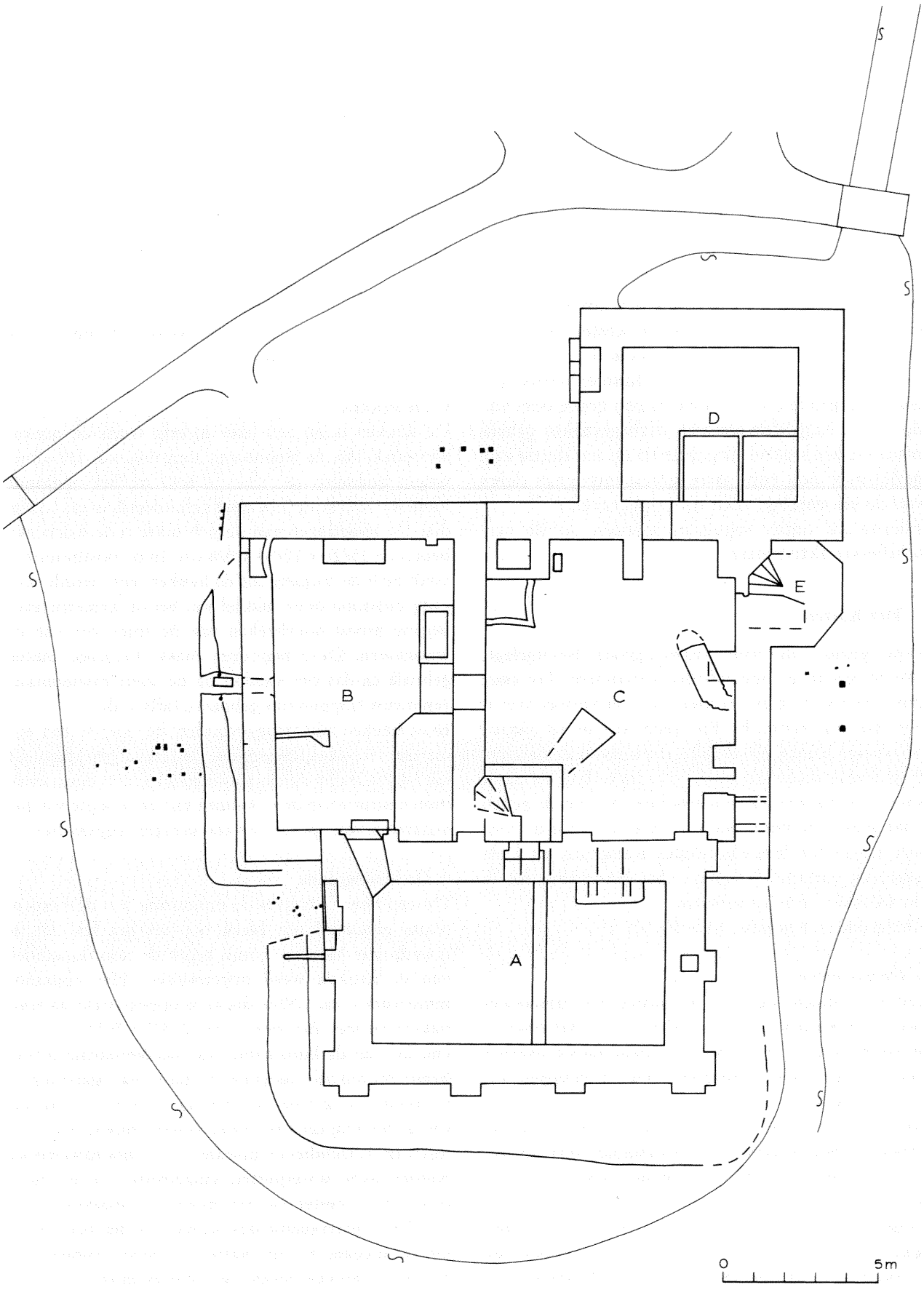

1. Plattegrond van de opgegraven funderingen van het Huis ter Kleef te Haarlem. Tekening A.M. Numan.

die van de binnenplaats is door de bouwhistoricus een zgn. staande tand waargenomen; dit betekent dat men tijdens de bouw van de ommuring van de binnenplaats al rekening heeft gehouden met de te bouwen toren. Dit verschil in tijd van bouwen is ook duidelijk gebleken bij funderingsonderzoek ter plaatse. In de noordwesthoek van de toren werd een grote latrinekoker aangetroffen.

e. *De traptoren*
Deze toren is de jongste toevoeging aan het geheel. Delen van de ommuring van de binnenplaats zijn weggebroken om deze te kunnen bouwen. Resten van de trap en treden werden reeds bij het onderzoek in 1973-75 aangetroffen.

Nemen we de gehele plattegrond in ogenschouw, dan kan gekonkludeerd worden dat we hier te maken hebben met een type kasteel dat door Janssen omschreven wordt als een 'composite tower-hall castle' (Janssen. 1990, pp. 244).

Over dateringen van de verschillende bouwonderdelen werd in het vorengaande niet gesproken. De reden hiervan is, dat er in het kasteel zelf vrij weinig dateerbaar materiaal is aangetroffen. Hopelijk dat aan de hand van het vele in de gracht aangetroffen materiaal meer gezegd zal kunnen worden over de ouderdom van de verschillende bouwonderdelen.
Een uitzondering echter kan gemaakt worden voor de woontoren. Op de binnenplaats werd n.l. een afvallaag gevonden die gelegen was op het bouwpuin van deze toren. Het aardewerk dat hieruit kwam kon gedateerd worden rond 1250.

B. De Gracht

Thans (juni 1994) is het grootste deel van het beschikbare areaal van de voormalige gracht onderzocht.
Om een goed beeld van de vondstverspreiding te krijgen is dit areaal verdeeld in vakken van 1 x 1 m. Deze vakken werden, beginnend aan de oostzijde van de woontoren en met de klok mee, voorzien van een volgnummer. De stratigrafie in de vakken werd bepaald door op verschillende plaatsen haaks op de muren profielen aan te leggen; de daarin vastgestelde lagen kregen een nummer. De uit de gracht afkomstige grond werd gezeefd. Aldus werkend werden op diverse plaatsen in de voormalige gracht vondstconcentratie's vastgesteld, met name ter hoogte van de stortgoot van de keuken en de diverse latrinekokers.

De eerste indruk van het tot nu toe geborgen aardewerk is, dat het meerendeel dateert vanaf ca. 1350 tot midden zestiende eeuw. Materiaal uit de beginperiode van het kasteel is er, op de binnenplaats na, amper gevonden.
Nader onderzoek aan het vele geborgen materiaal zal moeten uitwijzen of deze indruk juist is.

C. De Voorhof

Door de Stichting RAAP te Amsterdam werd hier een tweede weerstandsonderzoek uitgevoerd. Dit leverde een beter resultaat op dan het eerste. Aan de hand van deze resultaten kon gedurende twee campagne's van twee à drie weken gericht gezocht worden naar de resten van de voorhof. Vanwege plaatselijke omstandigheden was het helaas niet mogelijk het gehele terrein te onderzoeken. Op verschillende plaatsen werden putten gegraven, en wel: a. ter plaatse van het voormalige poortgebouw; b. direkt bij de noordwesthoek van de zogeheten Kaatsbaan; c. ter hoogte van de oostelijke grens van de voorhof en d. langs de zuidzijde van het terrein aan de Kleverlaan. Bij de interpretatie van datgene wat aangetroffen werd kon gebruik worden gemaakt van een plattegrond van het kasteel uit 1625 en diverse tekeningen uit het begin van de zeventiende eeuw.

a. *Het poortgebouw*
De voorhof kon men bereiken vanaf de Kleverlaan via een oprijlaan. Aan het einde van deze oprijlaan stond een poortgebouw samengesteld uit diverse elementen. De poort zelf heeft een afmeting van ca. 5.50 x 5.50 m. Dit is aan de buitenzijden gemeten; het gebouw is in vergelijking met de aangrenzende gebouwen zeer diep gefundeerd. De breedte van de doorgang bedraagt ca. 3.70 m. Ten oosten en ten westen van de poort zijn funderingsresten aangetroffen van gebouwen die er tegenaan zijn gebouwd. Tegen de zw-hoek van de westelijke aanbouw heeft ook een gebouw gestaan dat later naar het oosten toe is verlengd. Dit verlengde deel is over een hiertoe gedempte sloot/gracht heen gebouwd; deze sloot/gracht liep overigens parallel aan de oprijlaan. Er zijn ook sporen van een oudere bouwfase terug gevonden. Enkele funderingsresten van de westelijke gebouwen gaan n.l. door of over een enigsins diagonaal lopende muur; wat de funktie van deze muur is geweest werd vooralsnog niet duidelijk.
Vanuit de zo-hoek van het gebouw aan de oostzijde van de poort loopt een funderingsrest richting Kleverlaan. Ca. 3.80 m uit deze zo-hoek bevindt zich een muurfragment dat haaks op de muur staat. Dit muurfragment maakt ook weer een hoek en loopt parallel aan de eerder genoemde muur. In de muur werd twee mogelijke bezinkputten aangetroffen. Wat de funktie van een en ander is geweest bleef vanwege het fragmentarische karakter onduidelijk.

Van een groot noordzuid georiënteerd gebouw, zoals staat aangegeven op de plattegrond uit 1625 en op de tekening van P.J. Saenredam, zijn geen sporen teruggevonden. Dit kan te maken hebben met het feit, dat op deze hoogte enkele diep gefundeerde plantenkassen hebben gestaan.

b. Enkele meters ten westen van de noordwest-hoek van de zgn. Kaatsbaan is een kleine put gegraven met het doel om sporen te vinden van de noordelijke begrenzing van de voorhof. Inderdaad werd er het restant van een oostwest lopende fundering aangetroffen; de afmeting van de gebruikte baksteen bedraagt 24 x 11,5 x 7 cm.

c. Om vast te kunnen stellen waar de oostelijke begrenzing van de voorhof zich precies bevond, werden ten zuiden van het torentje van de Kaatsbaan enkele putten gegraven. In de dichtstbij gelegen put werd het restant van een fundering aangetroffen, de oorspronkelijke muurbreedte kon helaas niet meer worden vastgesteld. Ten oosten van deze fundering werd een deel van de bedding van een sloot/gracht aangetroffen. De tweede en derde put leverden geen duidelijke sporen op.

Op basis van datgene wat teruggevonden is en wat de diverse prenten ons tonen kan gekonkludeerd worden, dat de voorhof geen verdedigbaar karakter heeft gehad; de muren waren niet hoog en dik, er bevonden zich geen kantelen of weergangen op de diverse gebouwen, de oprijlaan was voor het grootste deel gelegen voor de westmuur langs, er bevond zich geen ophaalbrug voor de poort, er stond in de noordwesthoek een boerderij met hooihuis, langs de buitenzijde van de muren bevonden zich geen brede sloten en de Kaatsbaan is uitgebouwd.

Haarlem, najaar 1944

Literatuur

Janssen, H.L., 1990. The archeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for further research. In: Medieval Archeology in the Netherlands. 219-281.

Numan, A.M., 1991. Het Huis ter Kleef te Haarlem. In: Castellogica, Band II; 1991, III, p.p. 261-264.

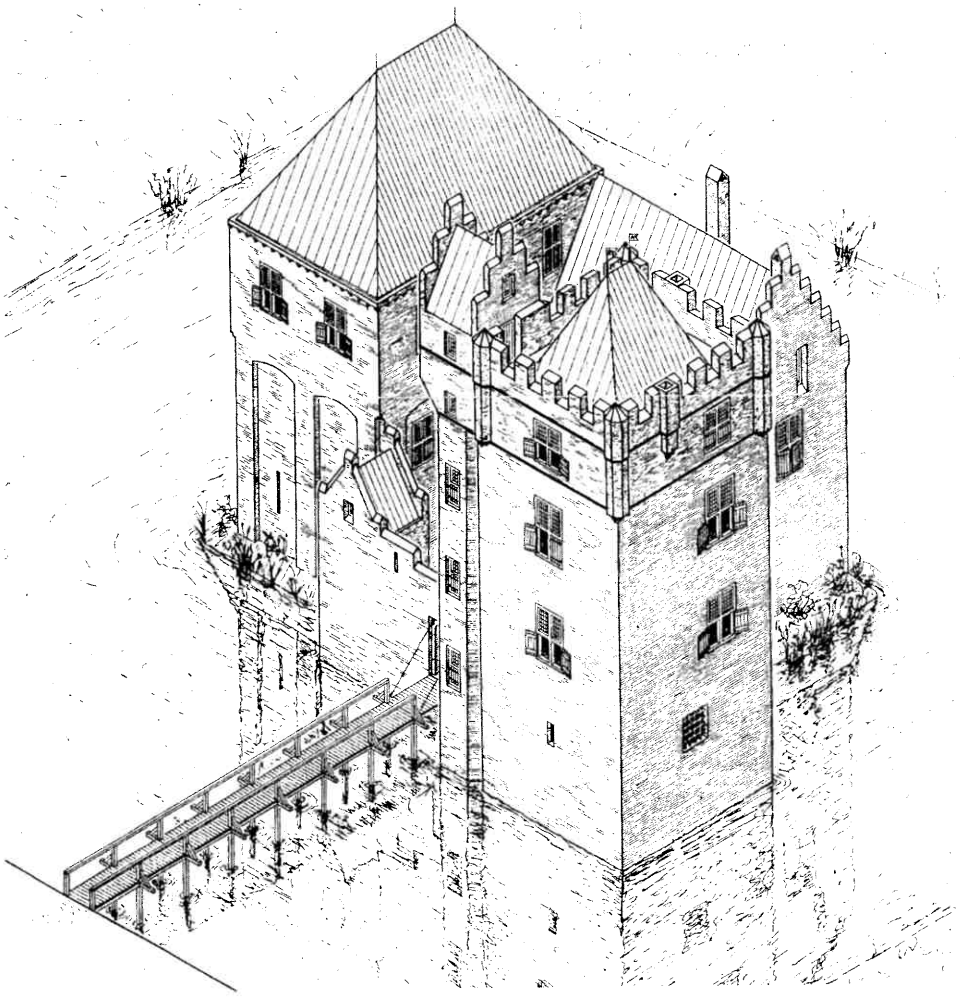

2. Het Huys ter Kleef, zoals het er rond 1500 uitgezien zou kunnen hebben. Tekening Ir. A. van Viersen.

De Burchtruïne van Grebben

DOOR

M. FLOKSTRA

Aan de rechterzijde van de weg van Blerick naar Grubbenvorst stroomt de Everlose beek, die het spaarbekken voedt voor de aldaar gelegen watermolen. Achter deze watermolen ligt de heuvel met de ruïne van het huis Grebben. In het voorjaar van 1994 werd deze ontdaan van haar overtollige begroeiïng. Hierdoor zijn de restanten van het – lang vóór 1623 – vervallen kasteel zowel vanaf de weg als vanuit de Maaskant beter zichtbaar geworden. De burcht werd rond 1300 op een kunstmatig aangelegde heuvel op de westelijke oever van de Maas gebouwd, zodat de bij een regenrivier periodieke hoge waterstanden de overlast niet te groot zou zijn. Zelfs bij een extreem hoge waterstand, zoals in januari 1995, bleef de Burchtruïne verschoond van de overlast. En dat, terwijl er ruim een meter water óp de Venlose weg werd genoteerd. Door deze heuvel is de burcht te rangschikken onder het zo bekende kasteeltype "château à motte", hoewel de motte als krijgsbouwkundig verschijnsel rond 1300 niet meer bij de tijd was. De Everlose beek die uitmondt in de Maas fungeerde aan de westzijde tegelijk als gracht om de motte.

De familie Van Millen en Hendrik van Gelre

De eerste en mogelijk ook de oudste vermelding van de burcht Grebben treffen we aan in een leenakte uit 1311, waarbij de toenmalige eigenaar Willem van Millen "dat huys Grebben" als een open huis opdroeg aan Reinald, graaf van Gelre[1]. Het goederencomplex van de familie Van Millen was in die tijd vrij omvangrijk. Naast de burcht Grebben en diverse heerlijke rechten bezat zij zelfs een landsheerlijk recht, een Tol. In 1308 sprak Willem van Millen over "mijnen tollen van Grebben ind van Venloe"[2]. Hieruit zijn in de loop van de tijd aanzienlijke bedragen naar de bezitter gestroomd.

De genoemde Willem blijkt een zoon te zijn van Willem I van Millen, die reeds vóór 1272 moet zijn overleden. In het laatstgenoemde jaar was zijn moeder Elisabeth hertrouwd met "dominus Henricus de Grebben". De oorkonde uit 1272 betreft een arbitrale uitspraak van Goswinus van Borne en Seger van Swalmen in een geschil tussen het geslacht Van Millen en de abdij van Averbode over inkomsten uit het derde deel van de grote en kleine tienden, die kerk en pastoor van Venlo zouden toekomen[3]. De oorzaak van de problemen tussen de twistende partijen lag in een schenking. In 1260 bevestigde Willem I van Millen de schenking door zijn vader Gooswijn van het patronaatsrecht en het daarbij behorende 1/3 deel van de tienden van Venlo aan de abdij van Averbode[4]. Rond 1270 bleken er namelijk onverwacht moeilijkheden te ontstaan, die op last van Otto, graaf van Gelre, geklaard dienden te worden. Inmiddels was Willem I van Millen overleden en Elisabeth, zijn weduwe, bleek hertrouwd met Hendrik van Grebben. Deze laatste nam zoals gebruikelijk de juridische kant van de zaak waar voor zijn vrouw Elisabeth en haar onmondige kinderen.

Op grond van deze ene vermelding meenden J.Linssen en andere geschiedschrijvers over Grubbenvorst dat er in de 13e eeuw een geslacht van edelheren heeft bestaan, dat zich naar Grebben noemde[5]. De vermelde Hendrik zou de enige zijn die bekend geworden is en tevens ook de laatste. Verder meende men dat Hendrik van Grebben kinderloos was overleden. Na zijn dood zou de burcht Grebben via zijn vrouw Elisabeth vererfd zijn op de kinderen uit haar huwelijk met Willem I van Millen.

Bij deze voorstelling van zaken meen ik toch een kritische kanttekening te moeten plaatsen. Wanneer de burcht Grebben in handen zou zijn geweest van Hendrik van Grebben en deze kinderloos zou zijn overleden, dan kon Elisabeth zich alleen beroepen op het recht van vruchtgebruik. De erfgoederen zouden dan na haar dood zeker terug zijn gevallen op de familie van Hendrik van Grebben. De lezer vraagt zich natuurlijk af: alles goed en wel, maar hoe zit het dan werkelijk in elkaar? Welnu, bij een poging nadere bijzonderheden over Hendrik van Grebben te achterhalen trof ik in het omvangrijke archief van de abdij Averbode een oorkonde aan uit het jaar 1273, waardoor een gedeelte van het vraagstuk omtrent Hendrik van Grebben werd opgelost[6]. In deze oorkonde verklaren:

1. Hendrik van Gelre, bastaardzoon van Otto, graaf van Gelre; 1286 november 28. Diameter 58 mm.
Randschrift: S(IGILLUM) HENRICI : MILITIS : FRIS : COMITIS : GELRENSIS :
Wapenschild: een naar rechts gekeerde klimmende leeuw, omgeven door blokjes. Over alles heen de schuinstreep (bastaarsbalk).
Bron: Namen, Charters Namur, inv.nr. 197

2. Willem van Millen; 1317 december 3.
Wapen: een schild beladen met een dwarsbalk, gearceerd.
In de rechterbovenhoek een zespuntige ster.
Diameter 34 mm.
Randschrift: +S' WILL' DE MILLEN ET WICKENRODE MILIT'
Bron: Historisches Archiv Stadt Köln, HUA 1/911

3. Elisabeth van Millen; 1333 juni 21.
Wapen: Een vrouw in het midden en houdt de wapenschilden vast. Rechts het schild van de familie Van den Bergh: een naar links klimmende leeuw met een zoomrand beladen met ronde bollen. Links het wapenschild van de familie Van Millen.
Diameter 25 mm.
Randschrift: S' Elizabe[t] ... rest onleesbaar.
Bron: HSAD, Archiv Stift Emmerick, Urk. 50
Foto: Hauptstaatsarchiv Düsseldorf.

4. Frederik van den Bergh; 1359 februari 14.
Diameter ± 23 mm.
Randschrift: nauwelijks herkenbaar.
Bron: RAL, Archief klooster Kruisheren te Venlo, inv.nr. 37

5. Frederik van Wevelinghoven; 1394 april 4.
Diameter 27 mm.
Randschrift: [S' Fred]erik va[n] Weve ...
Bron: Historisches Archiv Stadt Köln, HUA 1/5209

6. Willem van Wevelinghoven; 1407 juli 13.
Diameter 25 mm.
Randschrift: S'Willem va(n) Wev ... koiven
Bron: HSAD, Archiv Jülich Lehen, Urk. 86.1

7. Lutgarda van Mirlaer; 1412 juni 16.
Diameter 30 mm.
Randschrift:
Bron: Archiv Burgsteinfurt, Bestand D Urk. 399

8. Anna van Wevelinghoven; 1439 februari 11.
Diameter 25 mm.
Randschrift: S' Anna van Wevelkoven
Bron: Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Archiv Haus Gemen, Urk. 186
Foto: Staatsarchiv Münster

9. Hendrik van Gemen; 1439 februari 11.
Diameter 27 mm.
Randschrift:
Bron: Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Archiv Haus Gemen, Urk. 186
Foto: Staatsarchiv Münster

10. Karda (Cordula) van Gemen; 1493 oktober 10.
Diameter 30 mm.
Randschrift: S' Karde domi tho: Ghemen: Grav: to: Holstein vn Schau...
Bron: Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Archiv Haus Gemen, Urk. 344

11. Johan Graf von Holstein-Schaumburg und Sternberg, Herr zu Gemen und Grebben; 1493 oktober 10.
Diameter 38 mm.
Randschrift: Iohan van... rest onleesbaar.
Bron: Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Archiv Haus Gemen, Urk. 344

12. Dirk van der Lippe genaamd Hoen; 1536 maart 9.
Diameter 27 mm.
Randschrift S' Dirich va(n) der Lipp gena(n)t Hoe(n).
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 2077

"Henricus de Gelre miles ac Elizabet eius uxor domina de Grebben
relicta domini Wilhelmi militus quondam domini de Milne",

ter beëindiging van hun geschil met de abt van Averbode en de pastoor van Venlo, afstand van hun rechten op de Venlose kerk te doen. Met andere woorden: Hendrik van Grebben is te vereenzelvigen met Hendrik van Gelre. Door een aantal oorkonden in het Gelders oorkondenboek wordt duidelijk dat Hendrik een bastaardbroer was van graaf Reinald I van Gelre[7].
In 1286 hertrouwde graaf Reinald van Gelre met Margaretha, dochter van Gwijde, graaf van Vlaanderen. Als vertrouweling van de Gelderse graaf was diens bastaardbroer Hendrik van Gelre (alias "de Grebben") één van de vele borgen bij de opstelling van de huwelijkse voorwaarden[8].
Tijdens de Limburgse successie-oorlog (1283-1288) verloor graaf Reinald op 5 juni 1288 de Slag van Woeringen. Reinald raakte zelfs in gevangenschap van de overwinnaar, de Brabantse hertog. Volgens Sloet en anderen zou Reinalds bastaardbroer Hendrik van Gelre in deze Slag zijn gesneuveld, maar zij halen hiervoor geen bronnen aan[9]. De beroemde Rymkroniek van Jan van Heelu vertelt ons echter een ander verhaal en wel dat Hendrik van Gelre in de Slag van Woeringen niet gesneuveld is, maar slechts met andere Gelderse ridders gevangen was genomen[10].
Hij is kennelijk spoedig daarna uit gevangenschap vrijgelaten, daar hij bij enkele aangelegenheden in 1290 als oorkonder optreedt. Op 6 april 1290 noemt hij zich: Henricus miles dominus de Burne, frater nobilis viri domini comites Gelrie[11]. Hendrik van Gelre had kennelijk het van oorsprong Millens goed, waaronder de burcht van Grebben, slechts door zijn huwelijk in beheer gekregen. Deze conclusie wordt min of meer bevestigd door de reeds eerder genoemde akte van 6 april 1290 die ons duidelijk de rechtmatige, inmiddels meerderjarige bezitter van Grebben noemt, te weten Willem van Grebben. Bij de meerderjarigheid van Willem II van Millen rond 1290 zag Hendrik van Gelre (dominus de Burne) zich gedwongen om zich naar een ander goed, dat hij mogelijk eveneens in voogdijschap bezat te vernoemen. Op 5 februari 1296 wordt Willem van Grebben expliciet genoemd: "Willelmus armiger dictus de Milne et de Grebben"[12]. Op 4 augustus 1299 werd hij zelfs genoemd: "Wilhelmo milite dominus de Grebben et de Millen" [13]. Hij is de later zo bekende Willem II van Millen, die in 1311 wellicht noodgedwongen een leenverhouding met Reinald I, graaf van Gelre, aanging. Na de dood van graaf Reinald I moest Willem zoals gebruikelijk bij het aantreden van graaf Reinald II in 1326 de goederen, welke hij in leen had van de Gelderse graaf, opnieuw verheffen[14]. Hierbij blijkt dat Willem II van Millen naast Grebben ook nog andere goederen in leen had, "dat hues te Grebben ende tguet, dat daerto behoert. Item dat overste hues te Borne ende dat overste hues te Wickenrode met sijne manne te Bracht en het dagelijkse gerichte te Haren en met het derdendeel van de hof gherechte aldaar". Met "overste" werd de hoofdburcht aangeduid.
Op 17 maart 1327 droeg Willem van Millen ridder, heer van Wickerode zijn halve heerlijkheid Velden, gelegen aan de overzijde van de Maas bij Grubbenvorst, op aan de graaf van Holland[15]. Hoe lang deze leenverhouding met Holland precies heeft geduurd is niet bekend, want in 1407 blijkt dit deel als een Gelders leen te boek te staan.
Uit Willems huwelijk met Katharina van Boxtel kreeg hij drie kinderen: Willem junior, Elisabeth en Aleidis. Willem junior kwam vóór 1327 tenminste een jaar eerder dan zijn vader te overlijden, waardoor zijn zus Elisabeth zijn erfgename werd. Op 25 maart 1327 was zij al gehuwd met Frederik van den Berghe, heer van 's-Heerenbergh. Op laatstgenoemde dag kreeg zij van graaf Reinald de verzekering, dat zij na de dood van haar vader Willem van Millen – overleden 6 november 1328 – beleend zou worden met zijn nagelaten goederen[16].

De familie Van den Bergh

Vervolgens viel Grebben door het huwelijk van Elisabeth van Millen met Frederik van den Bergh in handen van deze familie. Het echtpaar kreeg drie zonen; Adam, Willem en Frederik. Elisabeth stierf, volgens een oud aantekenboek omtrent de heren en graven van den Bergh, op 29 april 1355[17]. Haar jongste zoon Frederik werd heer van Grebben. Vanaf 1357 tot 1365 komen we hem alszodanig tegen[18]. Zoals op 31 oktober 1365, toen Frederik, heer van Grebben aan Johan van Groessen verklaart dat, wanneer "dat huys ind heerheit van Grebben" verkocht zou worden, hij de bezittingen, die Johan op Grebben heeft liggen zal afleveren "seeven mylen van Grebben"[19].
Nadien kwam zowel Grebben als de halve tol in handen van zijn oudere broer Willem van den Bergh, heer van Bylandt. Willem en zijn zoon, alweer een Frederik, verkochten op 16 februari 1386 al hun Grubbenvorster goederen aan Frederik, heer van Wevelinghoven[20].

Deling van de heerlijkheid

De tweeherigheid van Grebben was zeker niet uniek, want deling van heerlijkheden was in de middeleeuwen gebruikelijk. Men denke maar eens aan Geysteren, Horst en het sterk versnipperde Lottum. De

heerlijkheid Grebben had men in tweeën verdeeld, waarvan één helft toebehoorde aan de burcht en de andere helft aan het iets verderop gelegen verdwenen huis De Baersdonck. De vraag blijft hoe en wanneer de heerlijkheid Grebben verdeeld is geraakt. Ligt dit feit soms in het duistere verleden vóór 1300? Of toch in de 14e eeuw? In beide gevallen zijn de tot nu toe achterhaalde gegevens hierover ontoereikend. Wanneer er een deling van de heerlijkheid Grebben in de 14e eeuw heeft plaats gehad, dan zou men toch verwachten dat er van zo'n belangrijk stuk tenminste ergens een afschrift bewaard zou zijn gebleven. Alleen het zegel van de schepenbank Grubbenvorst geeft de deling van de heerlijkheid prachtig weer, enerzijds het wapen van de familie Van Millen en anderzijds het wapen van de familie Van Baersdonck[21].

De familie Van Wevelinghoven

Over de financiële afwikkeling van de verkoop van Grebben werd door bemiddeling van Floris van Wevelinghoven, bisschop van Utrecht – die namens zijn neef Frederik van Wevelinghoven handelde – een paar stukken bewaard in het Utrechtse bisschoppelijk archief. Gelijk met de overdracht van Grebben in 1386 werd door de nieuwe bezitter een aantal geldschieters aangezocht. Dezen werden door de invloedrijke bisschop gevonden in de personen van Wicker van Oy en Herman van Randenrode. Zij werden keurig terugbetaald, waarvan kwitanties aanwezig zijn uit de jaren 1387 en 1393[22]. De verkoper Frederik van den Bergh, werd in termijnen betaald. Een van de laatste betalingen had plaats in 1390[23].

De familie Van Wevelinghoven kon uit het bezit van Grebben, dat overigens bestond uit de halve heerlijkheden Grubbenvorst en Velden en de halve tol te Venlo veel rendement halen. De halve tol te Venlo kon op zich al garant staan voor aanzienlijke sommen geld, want de handel op de Maas was bloeiend. In 1407 nam Willem als opvolger van zijn vader Frederik van Wevelinghoven een hypotheek van 3.000 rijnse guldens op bij Willem, heer van Broekhuizen, waarbij laatstgenoemde pandheer van Grebben werd[24]. De heer van Broekhuizen zat heus niet verlegen om een kasteel, want hij beschikte al over de kastelen Broekhuizen, Geysteren, Spraland, Loo bij Alpen en Waardenburg. Voor hem was het een geldbelegging. De Broekhuizer liet bij de leenheer, de hertog van Gelder, deze gang van zaken vastleggen, waardoor de heer van Grebben zijn bezittingen niet verder kon belasten[25]. 't Is mogelijk dat Willem van Broekhuizen dacht: "Mocht het eventueel fout gaan, dan kan ik de goederen voor een prikje opkopen". Maar door het ontbreken van de halve tol in dit pandschap beschikte de familie Van Wevelinghoven over een mogelijkheid om haar bezit veilig te stellen. Bij de boedelscheiding in 1415 van Willem, heer van Broekhuizen, erfde zijn dochter Henrica van Broekhuizen, echtgenote van Godart van Harff, alle rechten van dit pandschap[26]. Inmiddels was Willem van Wevelinghoven tussen 1407 en 1412 getrouwd met Lutgarda van Meerlair (Mirlaer = Meerlo), weduwe van Rutger van Alphen, heer van Garstorp[27].

Wanneer het bedrag van 3.000 rijnse guldens precies werd ingelost is niet bekend. Wellicht gebeurde dit vóór 1422, want op 6 januari van dat jaar leenden Willem van Wevelinghoven en zijn tweede echtgenote Ryckarde van Alfter van Hendrik Schenck van Nydeggen 1.400 rijnse gulden en in 1426 nog eens 300 gulden. Hierbij werd uitdrukkelijk vermeld, dat de tol van Venlo buiten deze lening viel[28]. De heer van Grebben benoemde in 1422 Hendrik Schenck van Nydeggen tot ambtman over zijn Grubbenvorster goederen en Hendrik werd tevens bewaarder van de burcht Grebben. Volgens een rekening uit 1426 van Johan dije Roede, die in dat jaar "den kost toe Grebben angenoemen" had van Hendrik Schenck, werd het huis Grebben verbouwd. Allerlei posten staan in deze rekening, zoals de aankoop van planken, spijkers, stenen, lei en mergel, maar ook wordt melding gemaakt van het bouwen van "dat tornken" (torentje) en "Item vur gehenge anden vinsteren an den stal"[29].

Uit het huwelijk van Willem met Ryckarde werden twee dochters geboren, Anna en Irmgard. De jongste dochter Irmgard trouwde met Johan, graaf van Salm, heer van Ryfferscheid. Voor Grubbenvorst is de oudste dochter Anna het belangrijkste. Zij trouwde in 1439 met Hendrik van Gemen[30]. Een van de belangrijkste bepalingen die in het huwelijkscontract werd opgenomen was dat Anna van Wevelinghoven in haar voorgenomen huwelijk als gift mee kreeg "die loese an Grebben ind an deme tolle zo Venloe". In zekere zin een slimme zet van Anna's vader Willem, want hij liet de vader van zijn schoonzoon – genaamd Johan, heer van Gemen – opdraaien voor 8.000 Rijnse guldens met de jaarlijkse rente waarvoor Grebben in 1439 verpand stond. Wanneer Anna kinderloos zou komen te sterven kregen haar erfgenamen de kans om alsnog de bezittingen te Grubbenvorst te vrijwaren van de enorme hypotheek vermeerderd met de kosten die uitgegeven zouden zijn aan verbeteringen en verbouwingen aan de burcht Grebben.

Johan, heer van Gemen (Ghemen) heeft vrij veel moeite gehad met de erfgenamen van Hendrik Schenck van Nydeggen om Grebben te verlossen van de hypotheek. Rond de jaren 1439 – 1442 liep er een proces, dat onderworpen was aan de uitspraak van de hertog. De familie Schenck van Nydeggen kreeg terugbetaald hetgeen zij geleend hadden aan Willem van Wevelinghoven[31]. Hierdoor was de familie

Schenck genoodzaakt Grebben te verlaten. Na dit vertrek kon de heer van Gemen zijn intrek nemen op Burcht Grebben.
Hendrik van Gemen en Anna van Wevelinghoven kregen twee dochters Catharina en Carda, die ook wel Cordula wordt genoemd. Catharina moet vóór 1457 getrouwd zijn met Arnt, graaf van Benthem zu Steinfort[32]. Het Grebbense bezit ging na de dood van Johan, heer van Ghemen over in handen van zijn zoon Hendrik. Deze en zijn vrouw Anna verwisselden onderling in 1462 Grebben tegen bepaalde rechten in de heerlijkheden Wevelinghoven en Lievendail, die afkomstig waren van Anna[33]. Bij een van de weinige transakties over Grebben die Anna persoonlijk afhandelde noemde zij zich op 12 mei 1469 "Vrouwe tot Ghemen ende tot Gribbenvorst"[34]. In 1473 werd Hendrik van Gemen mede namens zijn echtgenote door de Bourgondische hertog Karel de Stoute met Grebben beleend[35].

Carda van Ghemen

Carda (Cordula), de jongste dochter, maakte op 31 december 1457 huwelijkse voorwaarden met Gossen Stecke, Erfmaarschalk van het land van Kleef, heer van Loo bij Alpen en Meijerick, weduwnaar van Henrica van Broekhuizen[36]. Carda kreeg 4.500 rijnse guldens als bruidschat mee. Haar huwelijk met Gossen Stecke bleef kinderloos. Zij hertrouwde in 1476 met Johan, graaf von Holstein, Schaumburg und Sternberg, die "Slott ind borch geheiten die Bückeborch" gelegen tussen Minden en Hannover ten huwelijk bracht[37]. Vanaf 1476 wordt Carda gravin von Holstein und Schaumburg en vrouwe tot Gemen genoemd. Uit dit huwelijk werd slechts één zoon, Joost, geboren. Deze trouwde op 17 februari 1506 met Maria, dochter van Johan V graaf van Nassau zu Dillenburg, een tante van de later zo bekende Willem de Zwijger, Prins van Oranje[38].
Keren we terug naar de burcht Grebben. De bezittingen rond Grebben bleven vanaf de dood van Anna van Wevelinghoven, overleden op 27 oktober 1495, in een onverdeelde boedel achter[39]. Haar dochters Catharina en Carda van Gemen verdeelden alle opbrengsten ervan. Tenslotte verkochten Johan, graaf van Holstein en Schaumburg, en zijn echtgenote, Carda van Gemen, met hun enige zoon Joost en diens echtgenote, Maria van Nassau, op 26 december 1515 hun rechtmatig deel van de Grubbenvorster bezittingen aan Reiner van Gelre – bastaard – en Aleid Schenck van Nydeggen, heer en vrouwe van Arcen[40].

De heren van Arcen

Door bovengenoemde koop kreeg de heer van Arcen vanaf 1515 de beschikking over één kwart van de heerlijkheid Grubbenvorst. De afwikkeling hiervan kreeg nog in 1517 zijn beslag[41]. Het resterende Gemense deel van Grebben werd pas na de dood van Reiner van Gelre – overleden in 1522 – verworven door diens weduwe, Aleid Schenck van Nydeggen. Zij kocht op 18 november 1524 dit deel van Aerndt, graaf van Bentheim zu Steinfurt, zoon van Catharina van Gemen[42]. De vrouwe van Arcen – Aleid Schenck van Nydeggen – werd door de Gelderse leenheer – hertog Karel – op 1 april 1528 met de halve heerlijkheden Grebben en Velden, het huis Grebben en de halve tol te Venlo beleend[43].
Johan, graaf van Holstein, overleed op 30 maart 1527 te Rodenberg en werd begraven in het Stift Obernkirchen. Nauwelijks een jaar later op 3 mei 1528 stierf Carda van Gemen en werd begraven in de Franciskanerkerk, tegenwoordig Reformierte Kirche, in Stadthagen. Van beide personen zijn levensgrote grafzerken bewaard gebleven[44]. Daarnaast zijn er nog twee stenen afbeeldingen ingemetseld in de oostvleugel van Schloss Bückeburg, waarin tegenwoordig het Staatsarchiv gehuisvest is. Ook is er nog een schilderij van Carda van Gemen bewaard. Volgens H.Leenen, die in 1981 een boek over "Die Herrschaft Gemen in Bildern und Dokumenten" publiceerde werd het schilderij 85 jaar na de dood van Carda van Gemen gemaakt[45].

De familie Van der Lippe, genaamd Hoen

Aleid Schenck van Nydeggen hertrouwde vóór 1530 met Dirk van der Lippe genaamd Hoen. Deze werd op 17 maart 1530 namens zijn vrouw met de Grubbenvorster goederen beleend[46]. Dirk was een trouwe aanhanger van hertog Karel van Egmond. Hij kocht met medewerking van de hertog huis Blijenbeek – dat sedert 1527 als een Open huis van Gelre te boek stond – en een deel van de heerlijkheid Afferden[47]. Het bezit van het goederencomplex van Arcen en het aangekochte goed Grebben was gecompliceerd. Immers zowel uit het eerste als uit het tweede huwelijk had Aleid kinderen. In 1536 kwam men tot een overeenkomst[48]. Aleid en Dirk maakten met hun meerderjarige zonen Wijnand en Dirk van Gelre een erfmagescheid, waarbij dezen het huis en de heerlijkheid Arcen met alle toebehoren kregen toegewezen, benevens het huis Gruensfoert op de Veluwe bij Renkum en "Berenck , die moelen tot Eehe" (= Ede). Verder erfden zij de hof opgen Raey gelegen onder Wetten en een huis in de stad Geldern. De burcht Grebben met de halve heerlijkheden Grebben en Velden kwamen aan de kinderen van Dirk van der Lippe en Aleid Schenck van Nydeggen, echter zonder de hoge heerlijkheid en renten van Velden, die aan het huis Arcen

13. Grafzerk van: Carda (Cordula) van Ghemen echtgenote van Johan, graaf von Holstein, Schaumburg en Sternberg in de Reformierten Kirche te Stadthagen, Kreis Schaumburg.
Randschrift: Begin links boven: Anno dni MCCCCCXXVIII des sondages Jubilate ist de walgebare(n) v(a)n edle fraw Cordula gebare(n) va(n) geme(n) grewi in holste(in) schwaweborch v(a)n ster(n)berge in got v(er)storwe de sele got gnade.
Wapenschilden:
1. van Gemen. 2. van Horn, 3. van Wevelinghoven, 4. van der Marck.

zouden toebehoren. Op 21 december 1555 stierf Aleid Schenck van Nydeggen en werd te Afferden begraven[49].

Toen ontstonden er problemen rond het beheer van de heerlijkheid Grebben. Deze was tenslotte sinds mensengeheugenis gedeeld. Het deel van Grebben, dat aan de Baersdonck behoorde, was door vererving in vrouwelijke lijn van Aleid van Baersdonck en door aankoop geheel in handen gekomen van de familie Van Wylich. Allerlei zaken waren voorheen vanzelfsprekend gedeeld. Onderlenen die zowel aan Grebben als aan de Baersdonck leenroerig waren, waren reeds gelijkelijk verdeeld. Bovendien vormden ook de erftijnsen en andere heerlijke rechten nauwelijks punten van discussie. Met de komst van de familie Van Gelder en later Van der Lippe viel men in een soort vacuüm. Uiteindelijk kwam men er na veel procederen toch uit en werden er diverse accoorden gemaakt[50]. Volgens de afspraken bij de deling in 1536 kwamen na het overlijden van Aleid Schenck van Nydeggen de burcht met de halve heerlijkheid Grebben en de halve tol terecht bij Caspar van der Lippe genaamd Hoen. Deze liet zich in 1560 met deze bezittingen belenen[51].

Caspar heeft de nodige moeite gehad met zijn halfbroer Valenus van Gelre, die meende zich meester te kunnen maken van het Grebbense bezit. Het bleken uiteindelijk vruchteloze pogingen ondanks zijn belening met Grebben op 30 november 1560[52].

Op de laatste dag van het jaar 1565 stelden Caspar van der Lippe genaamd Hoen met Gertruid, dochter van Roelman van Bijlandt hun akte van huwelijkse voorwaarden op[53]. Dit huwelijk werd gezegend met vier zonen en vier dochters. Aanvankelijk kwam Grebben in bezit van hun zoon Roelman, die er in 1605 mee werd beleend[54]. Roelman moet vóór 4 november 1621 gestorven zijn, want op die dag werd zijn oudste zus Aleid, reeds in 1590 gehuwd met Christoffel Schenck van Nydeggen, heer van Hillenraadt, met Grebben beleend [55]. Kort daarna kwam Grebben in bezit van haar jongere zus Margaretha van der Lippe genaamd Hoen. Zij werd op 4 december 1624 beleend[56]. Het moet Aleid of Margaretha zijn geweest die in 1623 plannen heeft gemaakt "Wie man das gebrochen Schlos zu Gribben Vorst bauwen könte"[57]. De geschiedschrijvers over Grubbenvorst zijn namelijk van mening, dat de burcht Grebben rond 1585 door Parma's troepen zou zijn verwoest. Maar zoals helaas zo vaak 't geval is halen zij voor dit belangrijke feit geen bronnen aan. De bezitters van Grebben, de familie Van der Lippe, hadden naast deze burcht ook nog de beschikking over het kasteel Blijenbeek te Afferden en in pand bezaten zij het graafschap en het kasteel Horn. Zij beschikten ruimschoots over de nodige financiële middelen. De herstelwerkzaamheden volgens het bouwplan opgesteld in de periode van 11 tot en met 21 mei 1623 werden nooit voltooid. Op het terrein van de voormalige voorburcht werd jaren later, zoals de muurankers uit 1648 nog uitwijzen de hof gebouwd. De Vrouwe van Grebben, Margaretha van der Lippe genaamd Hoen maakte in 1645 haar testament[58]. Zij liet haar bezittingen grotendeels na aan haar jonge neef Dirk, zoon van Christoffel Schenck van Nydeggen en Aleid van der Lippe genaamd Hoen. Barbara, een zus van Aleid, werd op 9 april 1646 met Grebben beleend[59]. Zij droeg nog dezelfde dag het leengoed over aan haar eerder genoemde neef Dirk. Hij kon zich toen heer tot Grubbenvorst laten noemen. Voor de schepenen van Grubbenvorst bevestigde Barbara in 1647 deze overdracht aan Dirk Schenck van Nydeggen[60]. De hof gelegen bij het Gebroken Slot werd dus door Dirk gebouwd. Hij woonde niet in Grubbenvorst, want hij beschikte over o.a. het kasteel Blijenbeek te Afferden en kasteel Hillenraadt te Swalmen.

Nadien kwamen de Grebbense goederen door vererving in bezit van de familie Van Hoensbroek, zoals dat met het merendeel van de bezittingen van de Van der Lippe genaamd Hoen en Schenck van Nydeggen, het geval was. In 1848 verkocht de toenmalige eigenaar Frans Egon van Hoensbroek al zijn goederen in Grubbenvorst. De ruïne Grebben met de pachthof en de molen kwamen in handen van Marianna , barones de Wijmar wonend op kasteel Broekhuizen[61].

Venray, voorjaar 1995.

Noten

1. Rijksarchief in Gelderland (RAG), Hertogelijk archief, inv.nr. 25 Waardenburgse kroniek, folio 37 v.-38; Idem, Aanwinst 1941, inv.nr. A I.a 1 folio 74 v. E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis van Grubben-vorst bij Venloo en Millen bij Nieuwstad, in: De Maasgouw 12 (1890) 65; P.N.van Doorninck en J.S.van Veen, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem (1908), 319-320 volledige tekst, (1311 mei 20).
2. Gemeente archief Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 345 folio 56 regest 24 (1308 augustus 10).
3. AAA, Sectie I, charters Averbode inv.nr. 286 en 287 (1272 september 5).
4. Idem, inv.nr. 203 (1260 juli 10).
5. J.Linssen, Venlo en de Graven van Gelre, in: De Maasgouw, jrg. 80 (1961), 3.
6. AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 289 (1273 juni).
7. L.A.J.W. Baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, Den Haag 1872-1876, oorkonde nrs. 851 (1262 april 8), 927 (1271 maart 5) en 1101 (1286 mei); A.P. van Schilfgaarde, Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Werken Gelre 33, Arnhem (1967), 115.
8. Rijssel, Archives départementales du Nord, B405 nr. 2732; Algemeen Rijksarchief in Brussel (ARA), Chartes Namen, nr. 191 (1286 mei). Sloet, Oorkondenboek nr. 1101; J.Kleintjes in Limburgs jaarboek, 27 (1921), 12-27.

[9] Sloet, Oorkondenboek, oorkonde nr. 851 in de voetnoot. Zie ook F.J.Hermans, Tolheffing in Venlo in de late middeleeuwen in; Venlo's Mozaïek, (Maastricht 1990), Werken L.G.O.G. 12, 23.

[10] F.W.Hellegers und W.Schäfke, Die Schlacht von Wörringen, Jan van Heelu in: Der Name der Freiheit 1288-1988, Köln (1988), 144 onder nr.6900. Vergelijk J.F.Willems,Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den Slag van Woeringen, van het jaar 1288, Brussel 1836.11. AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 346 (1290 april 6). Idem, Sectie I, Cartularium Averbode I, folio CCXII.

[12] ARA, Brussel, Inventaire des archives de L'Abbaye de Villers, inv.nr. 63 Cartulaire de Mellemont, folio 254 verso (1296 febr.5).

[13] AAA, Sectie I, charters Averbode, nr. 577, 578 (1299 augustus 4). Idem, Sectie I, Cartularium Averbode I, folio CCXVIIv.

[14] P.N.van Doorninck, Het oudste Leenactenboek van Gelre 1326, Haarlem (1898), 2.

[15] P.N.van Doorninck, Leenacten betr. Geldersche goederen, 1313-1334 uit het grafelijkheidsregister van Holland genaamd: Ghelre E.L. 30 in: Bijdragen en mededelingen Gelre Arnhem (1900), 268.

[16] 's-Heerenbergh, Archief Huis Bergh, inv.nr. 6929, regest 67 (1327 maart 25).

[17] Mr. A.P. van Schilfgaarde, Oude aanteekeningen omtrent de heeren en graven van den Bergh in: De Nederlandse Leeuw, 1927 jrg. XLV, 99.

[18] 's-Heerenbergh, Archief Huis Bergh, inv.nr. 4944, regest 125 (1357 januari 20); RAG, Hertogelijk archief, charterverzameling, inv. nr. 272 (1359 januari 25); RAL, Archief Kruisheren klooster te Venlo, inv.nr. 37 regest 4 (1359 februari 1); RAO, Archief kasteel Rechteren, inv.nr. 1355 regest 29 (1363 september 21).

[19] RAG, Archief Diverse Charters, zonder inv.nr. (1365 oktober 31).

[20] Gemeente archief Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 789 regest 1033 (1386 februari 16).

[21] M.Flokstra, Het verdwenen huys Baersdonck te Grubbenvorst, 1399 – 1529 in: Castellogica verkenningen en mededelingen van de Nederlandse kastelen stichting, Band III, Doorn 1993, 78 Zie foto van het schepenbankzegel van Grubbenvorst.

[22] RAU, Bisschoppelijk archief Utrecht, inv.nr. 361-1 (1387 december 29); inv.nr. 361-2 (1391 april 8); 361-3 (1393 februari 7).

[23] 's-Heerenbergh, Archief Huis Bergh, inv.nr. 6931 (1390).

[24] HSAD, Archiv Julich, Lehen Urk. 86.1 (1407 juli 13).

[25] RAG, Hertogelijk archief Gelderse leenkamer, inv.nr. 1 (A) folio 154-154v. (1407 juli 12).

[26] Archiv Schloss Haag, Urk. 1034 (1415 juli 22).

[27] Burgsteinfurt, Fürstl. Bentheim und Steinfurtschen Archiv Bestand D, Urk. 399 regest 419 (1412 juni 16).

[28] Idem, Bestand D, Urk. 326 (1422 januari 6), Urk. 328 (1426 januari 5).

[29] Gemeente archief Venlo, Archief kasteel Arcen, port 36 nr. 1003.

[30] Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Haus Gemen, Kreis Borken, Urk. 186 (1439 juni 11).

[31] RAG, Hertogelijk archief afd. Buren, aanwinst 1884, inv.nr. 65 (1439-1442).

[32] Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Haus Gemen, Urk. 256 (1457 december 31).

[33] Idem, inv.nr. 264 (1462 november 1).

[34] RAL, Archief Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr. 231, regest 284 (1469 mei 12).

[35] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 5 folio 159.

[36] Staatsarchiv Münster, Archiv Landsberg-Velen, Haus Gemen, Urk. 256 (1457 december 31).

[37] Idem, inv.nr. 293 (1476 augustus 26).

[38] Idem, inv.nr. 378 (1502 augustus 26) akte van huwelijkse voorwaarden tussen Joost, graaf von Holstein-Schaumburg en Maria, dochter van Johan V, von Nassau-Dillenburg. H. Leenen, Die Herrschaft Gemen in Bildern und Dokumenten Münster (1981), 56.

[39] Die Neuenahrer Urkunden und Akten im Fürstl. Bentheim-Tecklenburgischen Archiv zu Rheda, Akten F5. (1495 okt.27). G.Aders, Urkunden und Akten der Neuenahrer Herrschaften und Besitzungen Alpen, Bedburg, Hackenbroich, Helpenstein, Linnep, Wevelinghoven und Wülfrath sowie der Erbvogtei Köln, Köln 1977, Regest 1332.

[40] RAG, Hof van Gelre, toegangsnr. 0124 civiele procesdossiers inv.nr. 4949 nr. 30 (1515 december 26). J.S. van Veen, De overgang der halve heerlijkheid Grubben- vorst en Velden in 1515 in: De Maasgouw jrg. 40 (1920), 11.

[41] Archiv Schloss Haag, Urk. 3516

[42] RAG, Hof van Gelre, toegangsnr. 0124 civiele procesdossiers inv.nr. 4949 nr. 30 (1524 november 18).

[43] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 12 folio 137 verso. (1528 april 1).

[44] H. Leenen, Die Herrschaft Gemen in Bildern und Dokumenten Münster (1981), 54 – 55.

[45] Idem, 52.

[46] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 12 folio 137 verso. (1530 maart 17).

[47] Idem, inv.nr. 12 folio 153 (1527 juni 22).

[48] Archiv Schloss Haag, Urk. 2077 (1536 maart 9).

[49] M.J.Janssen, Drietal grafzerken te Afferden in: Limburgs Jaarboek, Roermond (1886), 2.

[50] RAG, Hof van Gelre, civiele procesdossiers. toegangsnr. 0124.

[51] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 21 folio 33 – 33 verso. (1560 november 29).

[52] RAG, Hof van Gelre, civiele procesdossiers toegangsnr. 0124 inv.nr. 4949 nr. 30 (1560 november 30).

[53] Archiv Schloss Haag, Urk. 3440 (1565 december 31).

[54] RAL, Archief Rekenkamer Roermond, toegangsnr. 01.002 inv.nr. 105 (N) folio 16v – 17. (1605 augustus 23).

[55] Archiv Schloss Haag, Urk. 4436 (1590 maart 4); RAL, Archief Rekenkamer Roermond, inv.nr. 107 (Q) folio 44v- 45.

[56] RAL, Archief Hof van Gelre te Roermond, toegangsnr. 01.004, inv.nr. 215 folio 14v – 15v. (1624 december 4).

[57] Archiv Schloss Haag, Akten 2027.

[58] Archiv Schloss Haag, Urk. 3458 (1645 november 6).

[59] RAL, Archief Hof van Gelre te Roermond, toegangsnr. 01.004 inv.nr. 218 folio 8 - 10v. (1646 april 9).

[60] Archiv Schloss Haag, Urk. 2031 (1647 juli 8).

[61] Gemeente archief Roermond, Archief notaris F.W. Milliard te Roermond, 1848 nr. 278 (1848 oktober 26).

Gebruikte afkortingen:

AAA = Archief Abdij in Averbode
ARA = Algemeen Rijksarchief in Brussel
HSAD = Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf
RAG = Rijksarchief in Gelderland
RAL = Rijksarchief in Limburg (Maastricht)
RAO = Rijksarchief in Overijssel
RAU = Rijksarchief in Utrecht

De ruïne van de burcht Grebben op de heuvel bleef ook bij de hoge stand van de Maas op 1 februari 1995 – op 18,42 m plus N.A.P. – boven de waterspiegel uitsteken (foto M. Flokstra).

Kastelen-tentoonstelling

In het Museum voor Noord- en Zuid-Beveland te Goes valt van 24 juni t/m 6 september een tentoonstelling te zien onder de titel
Van Mot tot Slot. Opkomst en ondergang van de Bevelander kastelen.

Het gaat om een expositie van archiefstukken, prenten, tekeningen, maquettes en vondsten uit de slotgracht.

Warm aanbevolen!

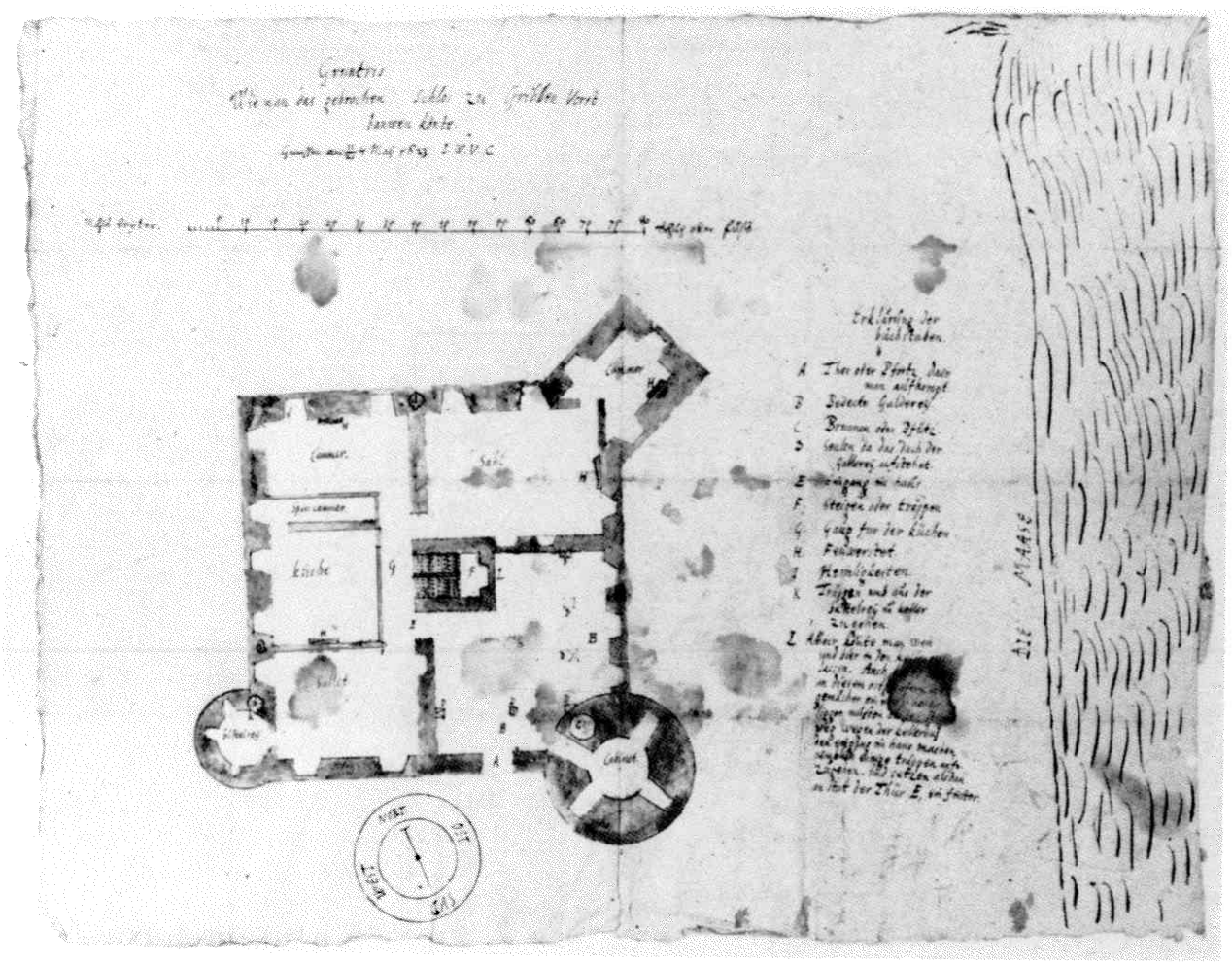

Restauratieplan van het Huys Grebben uit 1623. (Schlosz Haag, invent. Hoensbroek 2027) Foto H.L. Mordang, R.Archief in Limburg)
Bijschriften:
Erklärung der Buchstaben.
A Thor oder Pforz daer man aufkompt
B Beseite Galderey
Binnenplein, rechterbenedenhoek. Langs de rechterbuitenmuur en de ingangszijde. Op de hoek de zware hoofdtoren met "cabinet" en waterput. Rechts boven bevindt zich de "Sahl", het voornaamste vertrek van het kasteel. In de kleine linkerhoektoren was de "buttelrey" – de bottelarij – ondergebracht.
C Brunnen oder Pfutz
D Seulen da das Dach der Gallerey aufstehet
E Eingang im Haus
F Steigen oder Träppen
G Gang für der küchen
H Feuerstet
I Heimeligkeiten (privaten in de dikte van de buitenmuur)
K Träppen um aus der buttelrey im Keller zu gehen.

Aanvulling art. ASTEN, L. Wevers. Cast. III, 3
noot 1: A. van Oirschot, "Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant", Rijswijk 1981, **198-205**.
noot 7: A. Viersen, "Kasteel Bleijenbeek te Afferden", Castellogica II, **153-167**.

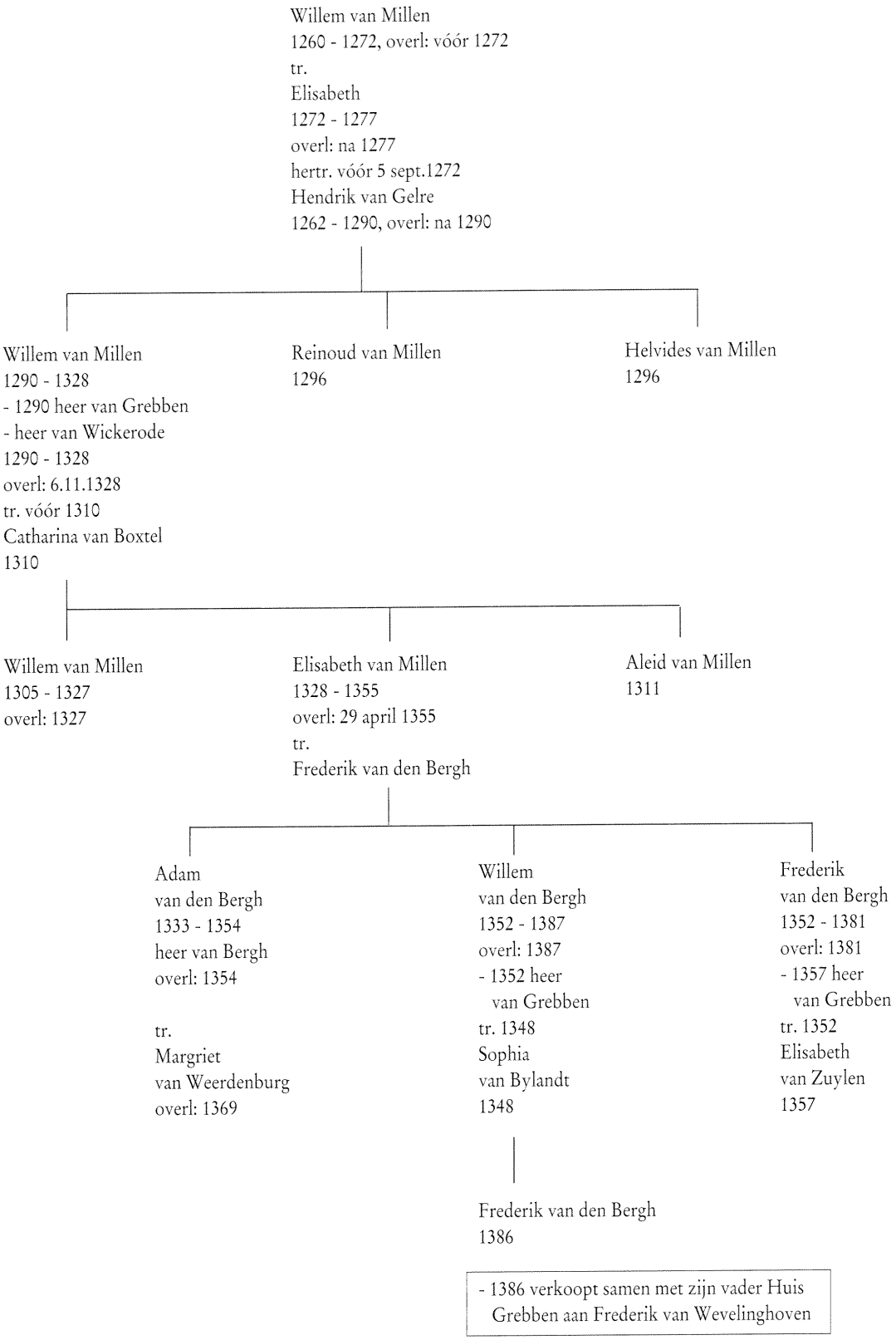
Willem van Millen
1260 - 1272, overl: vóór 1272
tr.
Elisabeth
1272 - 1277
overl: na 1277
hertr. vóór 5 sept.1272
Hendrik van Gelre
1262 - 1290, overl: na 1290
Willem van Millen
1290 - 1328
- 1290 heer van Grebben
- heer van Wickerode
1290 - 1328
overl: 6.11.1328
tr. vóór 1310
Catharina van Boxtel
1310
Reinoud van Millen
1296
Helvides van Millen
1296
Willem van Millen
1305 - 1327
overl: 1327
Elisabeth van Millen
1328 - 1355
overl: 29 april 1355
tr.
Frederik van den Bergh
Aleid van Millen
1311
Adam
van den Bergh
1333 - 1354
heer van Bergh
overl: 1354
tr.
Margriet
van Weerdenburg
overl: 1369
Willem
van den Bergh
1352 - 1387
overl: 1387
- 1352 heer
van Grebben
tr. 1348
Sophia
van Bylandt
1348
Frederik
van den Bergh
1352 - 1381
overl: 1381
- 1357 heer
van Grebben
tr. 1352
Elisabeth
van Zuylen
1357
Frederik van den Bergh
1386
- 1386 verkoopt samen met zijn vader Huis Grebben aan Frederik van Wevelinghoven

Frederik van Wevelinghoven
1386 koopt Grebben

Margaretha
van Wevelinghoven
1417

Willem
van Wevelinghoven
1407 - 1451
overl: vóór 1451
- 1407 heer van Grebben
tr. 1e tussen 1407 en 1412
Lutgarda van Mirlaer
weduwe van Rutger van Alpen
tr. 2e na 1419
Ryckarde van Alfter

Anna
van Wevelinghoven
1439 -1495
overl: 27.10.1495
Vrouwe van Grebben
tr. 1439
Hendrik
heer van Gemen (Ghemen)
1439 - 1492 overl: na 1492

Irmgard
van Wevelinghoven
1439 - 1474
overl: 7.9.1474

tr.
Johan
van Reifferscheid

Catharina van Gemen
1492
overl:

tr. vóór 1457
Arnt,
Graf von Bentheim
zu Steinfurt
1457

Carda (Cordula) van Gemen
1476 - 1513
overl: 3 mei 1528
Begraven Reformierte Kirche Stadthagen
tr. 1e 1457
Gossen Stecke
1436 - 1474
weduwnaar van Henrica van Broekhuizen
tr. 2e 1476
Johan, Graf von Holstein
Schaumburg und Sternberg
1476 - 1527
overl: 30 maart 1527 Rodenberg
Begraven in Stift Obernkirchen

o.a.

Arnt,
Graf von Bentheim
zu Steinfurt
1524

Joist, Graf von Holstein
Schaumburg und Sternberg
1483 - 1531
Overl: 5 juni 1531 Bückeburg
tr. 17 febr. 1506
Maria, gravin van Nassau
zu Dillenburg
Tante van Willem de Zwijger
1491 - 1547

Verkoopt 1/4 Grebben in 1524 aan Aleid Schenck van Nydeggen, weduwe

Verkoopt 1/4 Grebben in 1515 aan Reiner van Gelre en Aleid Schenck van Nydeggen echtlieden

Dirk van der Lippe, genaamd Hoen
1530 - 1565
overl: 9 maart 1565
- 1530 heer van half Grebben
- 1544 heer van Bleijenbeek en Afferden
tr. vóór 17 maart 1530
Aleid van Schenck van Nydeggen
weduwe van Reiner van Gelre, bastaard
Vrouwe van Arcen
1503 - 1555
- 1515 vrouwe van 1/4 Grebben
- 1524 vrouwe van half Grebben
overl: 21 december 1555
Begraven te Afferden

Caspar van der Lippe, genaamd Hoen
1560 - 1605 (1605+)
- 1560 heer van Grebben en Afferden
tr. 2e 31 december 1565
Gertruid van Bijlandt
1565 - 1616
overl: 26 oktober 1616
dr. v. Roelman van Bijlandt
en v. Barbara Vyrmont

o.a.

Roelman
v.d.Lippe
genaamd Hoen
1620

Aleid
v.d.Lippe
genaamd Hoen
1590 - 1639
Erft Bleijenbeek
tr. 4 maart 1590
Christoffel Schenck
van Nydeggen tot
Hillenraadt Swalmen
1590 - 1624

Dirk Schenck van Nydeggen
heer van Hillenraadt, van
Blijenbeek, Afferden en tot
Grubbenvorst
- 1645 erft Grebben

Barbara
v.d.Lippe
genaamd Hoen
1606 - 1647

Margaretha
v.d. Lippe
genaamd Hoen
1606 - 1645
- 1624 Erft Grebben

De Kasteelruïne van Ter Horst

DOOR

M.FLOKSTRA

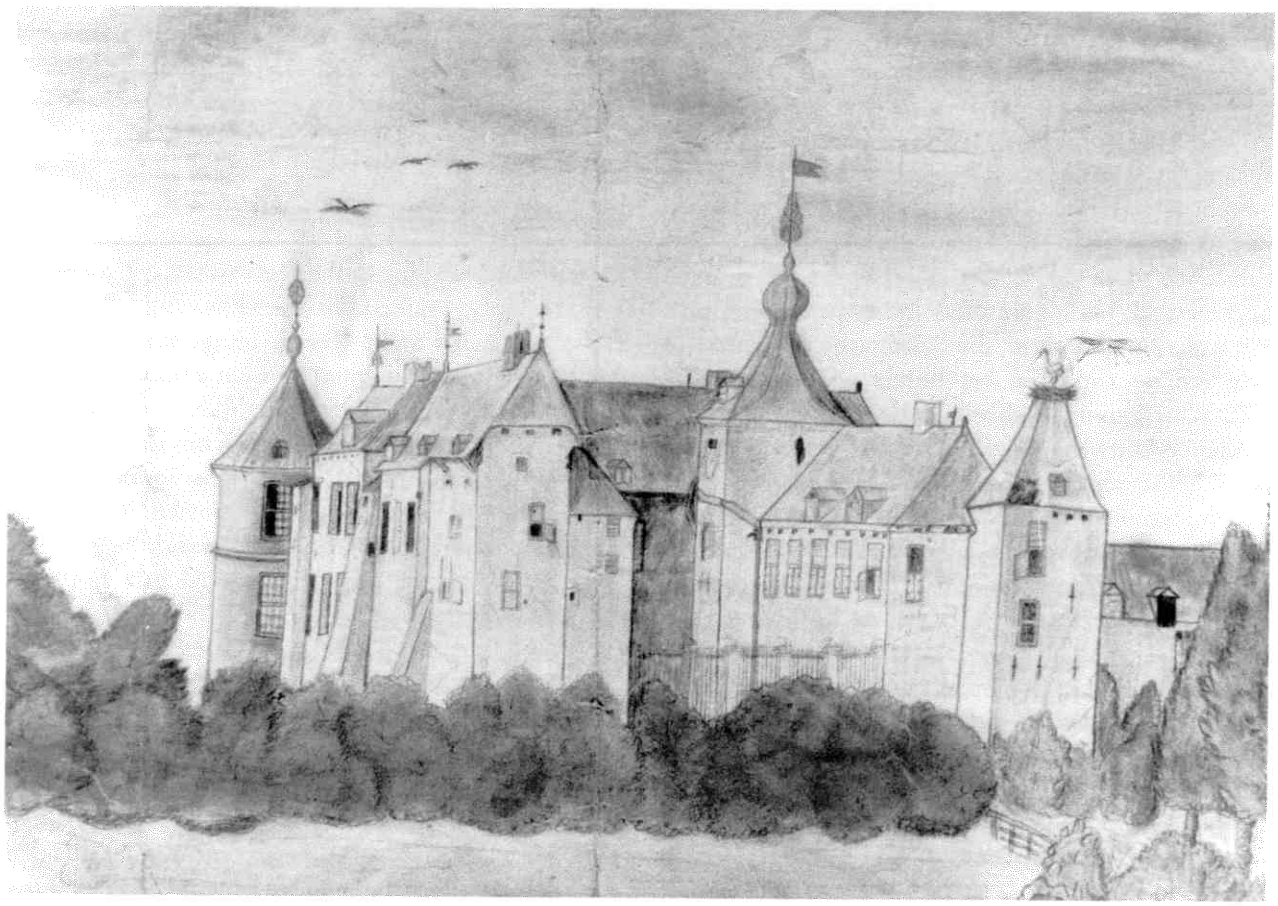

Afb. 1. Pasteltekening van kasteel Ter Horst door Gerard Slits, ± 1870 (Foto J.J.Stassen, Rolduc).

Ongeveer halverwege de snelweg A73 tussen Venray en Venlo ligt ter hoogte van het moelbèrenbos (moelbèren=bosbessen) de kasteelruïne van Ter Horst. Tijdig kan men een afslag nemen om de weg te vervolgen naar de kasteelruïne. De bezoeker constateert dat in dit uitgestrekte gebied ruimte is voor veel uitéénlopende activiteiten, zoals wandelen, vissen, zwemmen, voetballen, hockey en andere sporten. Nochtans de kasteelruïne blijft tot de verbeelding spreken: "Wie was de bouwheer, en hoe is ze in verval geraakt"?

Huis Ter Horst

De eerste vermelding van Huis ter Horst is te vinden in het zogeheten "oudste leenaktenboek" van de graven van Gelre uit 1326, waarin staat opgetekend dat ene "Florckin van der Horst helt thus Ter Horst"[1]. De leenverhouding met de Gelderse graven moet echter van oudere datum zijn. Graaf Reinald II (1326-1343) was immers in 1326 zijn gelijknamige vader, graaf Reinald I (1271-1326) opgevolgd. Het was in de middeleeuwen gebruikelijk, dat bij het aantreden van

een nieuwe leenheer diens leenmannen de eed van trouw en hulde brachten aan de zo juist ingehuldigde heer. Dit gold in 1326 ook voor de Horstenaar Florken van der Horst. De opgravingscampagnes, die onder leiding van Prof. Dr.J.G.N. Renaud in de jaren 1969-1976 werden uitgevoerd brachten aan het licht, dat de oudste bouwfase van kasteel Horst niet veel meer was dan een ommuurd terrein in de vorm van een vijfhoek. De mening van Prof. Renaud is, dat het gebruik van grote blokken mergel in het opgaande werk als regel kenmerkend is voor de oudste aanleg. Lettend op de algemene trend van de jaren rond 1300 zou men een rechthoek of vierkant mogen verwachten met torens op de hoeken. Doch het pakte in Horst anders uit. Uit deze feiten zou men voorzichtig kunnen concluderen dat Florken van der Horst als stichter van het Huis ter Horst in aanmerking komt. Wellicht werd aanvankelijk omstreeks 1300 de stenen ommuring gebouwd, terwijl pas later in het midden van de noordelijke buitenmuur een grote vierkante bakstenen toren van 3,5 à 4 meter binnenwerks werd opgemetseld. In de zuidwand van de toren heeft men een waterput aangelegd, die zowel vanuit de toren als ook van de zijde van het burchtplein toegangelijk was. Waarschijnlijk hebben op de ommuurde ruimte houten gebouwen gestaan. Het opgehoogde terrein lag in het stroomdal van een beek, die soms veel water voerde, een niet te veronachtzamen element in de fortificatorische betekenis van het kasteel. Bij het uitgraven van de put kwamen vele vondsten te voorschijn, waarvan een deel te bezichtigen valt in de Oudheidkamer van Horst.
Het Horster kasteelcomplex vormt een soort drieëénheid: de Burcht, de voorburcht en de Hof ter Binnen. Laatstgenoemde maakte deel uit van de eerste bouwfase van het complex. De Hof Ter Binnen die in 1394 voor het eerst wordt vermeld, was in bezit van de familie Van Broekhuizen[2]. Pas in 1565 kwamen het kasteel en deze Hof door aankoop in één hand. De Horster kasteelheer kon nu via de westzijde zijn kasteel te betreden.

De heerlijkheid Horst

De heerlijke rechten over het dorp Horst, dat aanvankelijk Berckel werd genoemd, waren niet in handen van de kasteelheer Florken van der Horst. Deze rechten kwamen toe aan de heren van Meerlo. Zo behelsden deze rechten b.v. de uitoefening van de jurisdictie (= rechtspraak) het recht om scholtis (ook wel schout genoemd), schepenen en bodes te benoemen en de boeten te innen. De plaatselijke rechtbank noemde men schepenbank. Hoe en op welke wijze Horst onder het beheer en bestuur van de heren Van Mirlaer (Meerlo) kwam is nog niet achterhaald. De eerste heer die wij kennen is Jacob van Mirlaer, heer van Meerlo. Deze noemde zich in 1345 heer van Horst[3]. Rond 1360 volgde zijn zoon Johan hem als zodanig op. Hij verkocht in 1370 zijn hof "Coninxbergh", gelegen onder Meterik aan Johan van der Schaghen[4].
Johan van Mirlaer had in diverse plaatsen zoals Well, Straelen en Beesel een groot aantal bezittingen. Daarnaast verwierf hij ook het kasteel Ter Horst en kon hij zich met recht Heer van Horst noemen. Dit gebeurde b.v. in 1365 toen hij de rechten van zijn onderdanen in Horst bevestigde[5]. Hij stierf in 1372. Na zijn dood werd Ter Horst in tweeën gedeeld. Eén helft kwam in handen van de hertog van Gelre. Het andere deel kreeg Johan van Broekhuizen, stammend uit de linie Ooijen, in leen van de heren van Meerlo. In een oorkonde uit 1394 is voor het eerst sprake van de helft van het huis en de heerlijkheid Horst[6].

Huis Horst als zetel van de ambtman

Omstreeks 1400 ging de hertog van Gelre het kasteel van Horst gebruiken als dienstwoning voor zijn ambtman in het ambt Kessel. Horst werd hierdoor het bestuurlijk middelpunt van het ambt Kessel. Hij liet het beheer van de halve heerlijkheid Horst eveneens aan de ambtman over. Hoe wij ons de tweeherigheid van de heerlijkheid Horst – en vooral van het huis! – in de praktijk precies moeten voorstellen wordt niet duidelijk. Slechts van één zijde beschikken we over voldoende bronnenmateriaal namelijk over het reilen en zeilen van de ambtman. Zijn rekeningen, die globaal betrekking hebben op de jaren 1409 tot 1461 bevatten een schat aan bijzonderheden over inkomsten en uitgaven van het hertogelijk deel[7]. In de rekening van 1432-1433 staat een post die betrekking heeft over de reparatie van het harnas van Johan van Broekhuizen, heer van Loo en Geysteren, waarvan men zou denken dat dit voor eigen rekening was. Zij het niet dat de reparatie het gevolg was van een dienstreis, toen hertog Arnold, dat "groete getoch inden lande van Gulich hadde gegeven". Eveneens komt de tweeherigheid van het kasteel Horst duidelijk tot uiting. Zo liet bijvoorbeeld ambtman Dirk van der Horst in 1460 aantekenen: "Item twee tymmerlude hebben getymert XL daghe, maickt mijns genedige heren deel XX daghe". In dat zelfde liet hij de grachten vegen "umme dat huis ende voirborcht ter Horst", voor de som van 28 Rijnse guldens, dat voor de helft voor rekening kwam van de hertog[8].

Over het andere gedeelte van Horst, of wel het deel leenroerig aan aan de heren van Meerlo, zijn nauwelijks gegevens voorhanden. Er ontstond een ingewikkelde situatie. De hertog van Gelre benoemde een ambtman voor het ambt Kessel en wees hem het kas-

teel van Horst toe als dienstwoning. Hoewel de ambtman in loondienst was van de hertog, was de feitelijke situatie meestal anders. De hertog werd vaak door geldgebrek gedwongen de halve heerlijkheid Horst en het ambtmanschap te verpanden aan de ambtman, die dan geen rekenschap meer van zijn werkzaamheden behoefde af te leggen. Uit het schaarse bronnenmateriaal zien wij, dat de ambtman er meestal in slaagde ook het vrije deel van de heerlijkheid Horst in leen te krijgen. Zo was er in de 15e eeuw meestal één heer in Horst, die de helft van de heerlijkheid in pand hield van de hertog en de andere helft in leen van de heren van Meerlo. Hierdoor ontstond een kluwen van verweven rechten, die bij erfdelingen herhaaldelijk een bron van conflicten vormde.

Een van de bekendste ambtmannen uit de 15e eeuw is Johan van Broekhuizen, heer van Loo en Geysteren (1431-1450), die in 1431 tot ambtman van Kessel en Ter Horst werd benoemd. Johans rechten en plichten als ambtman waren in zijn benoemingsakte precies omschreven. Zo mocht hij zelf scholtissen en schepenen in zijn ambtsgebied aanstellen of ontslaan. Hij kreeg voor zijn diensten een vast salaris en een tegemoetkoming in de onderhoudskosten van kasteel ter Horst. Als tegenprestatie moest hij wel aan de hertog – op diens kosten! – logies verschaffen. Johan was een man wiens leven aanvankelijk alleen bestond uit oorlogen en vetes. Hij schrok er niet voor terug om zijn eigen landslieden af te persen. Een echte middeleeuwse ridder, vechtlustig, wreed en vroom tegelijk. Met de hertog van Gelre lag hij regelmatig overhoop. In 1450 vertrok hij ter bedevaart naar Rome en het Heilig Land. Johan overleed op de terugreis bij het klooster St. Catharina in de Sinaï woestijn. Alvorens hij deze reis begon, maakte Johan in 1450 zijn testament waarbij hij de middelen schonk voor het stichtten van een klooster in Oostrum, dat nadien bekend is geworden onder de naam 'klooster Bethlehem'[9]. Zijn weduwe, Anna van der Straten, vrouwe van kasteel Wissen bij Weeze, overleed in 1468 kinderloos. Bij de boedelscheiding tussen de erfgenamen van Johan van Broekhuizen in 1451 werd de functie van ambtman van Kessel met de bijbehorende helft van huis en heerlijkheid Horst toebedeeld aan zijn zwager Willem van Kessel, gehuwd met Gerarda van Broekhuizen. De hertog ging niet accoord en greep in. Hij benoemde in 1454 Arnt de Wilde van Merssen tot ambtman, doch deze werd al in 1457 afgelost door Dirk van der Horst[10]. Het vrije deel van Horst was reeds versnipperd, maar in 1459 kocht de ambtman het deel, zoals zijn voorganger Johan van Broekhuizen dat bezeten had[11].
Dirk van der Horst heeft een tamelijk vooraanstaande rol gespeeld in de partijtwisten tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf. Enkele jaren nadat Adolf in 1465 aan de macht kwam, verliet Dirk van der Horst het hertogdom Gelre en trad in dienst bij de hertog van Kleef. Tijdens zijn afwezigheid werd het huis Horst door een van zijn tegenstanders, Reyner heer van Broekhuizen, bezet en inbeslag genomen[12]. Toen hertog Arnold in 1471 met Bourgondische steun in Gelre terugkeerde, kreeg Dirk zijn oude functie van ambtman weer terug. Ongeveer een jaar later – in 1472 – verwierf Dirk van de hertog de halve heerlijkheid en huis ter Horst in pand. Bovendien slaagde hij erin van het vrije deel nog meer rechten in bezit te krijgen, zodat hij uiteindelijk de alleenheerschappij in Horst verwierf. In 1484 droeg Dirk zijn functie van ambtman van het ambt Kessel over aan Thijs van Merwijck, maar Dirk bleef zelf op Ter Horst wonen, waar hij vóór 1491 overleed[13]. Wanneer er inwoners uit het land van Kessel "enyghe dregemente of ongewoenlick saken aen quamen dan sochten sij bescudde hulp ende raet aen hoeren drossaet ende amptman opten huyse ter Horst", zoals dat in Grave aan de stadhouder werd medegedeeld[14].
In 1514 was de situatie voor het kasteel als volgt: de hertog had één helft in eigendom. De andere helft kocht de hertog in 't zelfde jaar van de heer van Meerlo. Zo kwam hij dus in het bezit van het gehele kasteel en kon zich leenheer van de sterkte Ter Horst noemen[15].

De familie Van Wittenhorst

Een paar jaar later, in 1522, kwam de functie van ambtman van Kessel vrij. De vacante plaats werd op 31 juli 1513 door benoeming van een Kleefse edelman, Johan van Wittenhorst opgevuld[16]. Uiteindelijk wist Johan in 1530 door aankoop van pandrechten – van de erfgenamen van Dirk van der Horst – één helft van huis en heerlijkheid Horst te bemachtigen als vrij eigen goed, terwijl hij de andere helft als erfelijk leen van de hertog van Gelre verwierf[17]. Er was nu een juridische toestand in Horst tot stand gekomen, waarbij er slechts één Heer in Horst fungeerde. Deze situatie heeft zich tot aan de Franse tijd kunnen handhaven.
Met slechts een paar onderbrekingen bleef het ambtmanschap van Kessel verbonden met Horst. Maar liefst vier generaties van de familie Van Wittenhorst oefenden achtereenvolgens de functie van ambtman van Kessel uit. De familie behoorde dan ook tot de aanzienlijkste edelen van het hertogdom. Op 12 september 1543 was Johan van Wittenhorst één van de vertegenwoordigers van het Overkwartier toen Willem de Rijke, hertog van Kleef, Gulik en Berg bij Venlo afstand deed van het hertogdom Gelre ten gunste van Keizer Karel de Vijfde[18]. Johan van Wittenhorst overleed in 1569 en zijn oudste zoon, Johan de

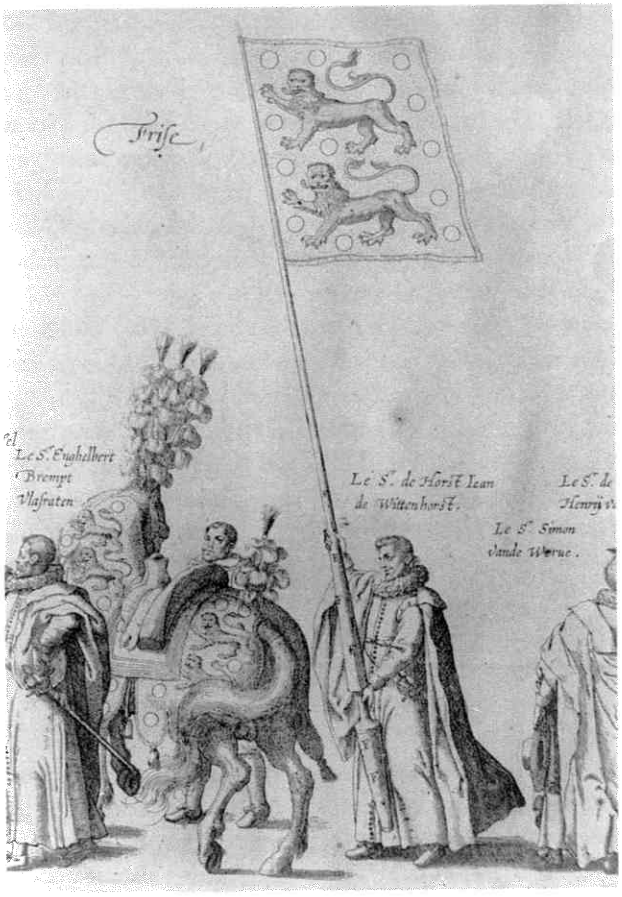

Afb. 2. Johan van Wittenhorst, heer van Horst in de begrafenis stoet van Aartshertog Albert in 1622 te Brussel in: Jacobus Francquart, Pompa Fvnebris optimi potentissimiq principis Alberti PII, Brussel 1623, Prostant apud Joannem Mommartium, (plaat 34).

jonge, volgde hem op. In de Tachtigjarige Oorlog koos deze de partij van de opstandelingen en de Staten-Generaal. In 1579 werd hij persoonlijk met de gevolgen van die oorlog geconfronteerd, toen rondtrekkende soldaten het kasteel Horst plunderden en gedeeltelijk verwoestten[19]. De opgravingen van Prof. J.G.N. Renaud brachten op de binnenplaats van het kasteel de restanten van twee broodovens aan het licht, die vermoedelijk zijn gebouwd omstreeks 1580 toen Spaanse soldaten op het huis gelegerd waren. Deze oorlog veroorzaakte binnen de familie Van Wittenhorst een scheiding. Johan de jonge en zijn broer Herman bleven in dienst van de Staten-Generaal, maar Johans zoon Walraven volhardde in zijn trouw aan de koning van Spanje. Johan overleed in 1585 en werd als heer van Horst en ambtman van Kessel opgevolgd door zijn zoon Walraven.

De Aartshertog Albert en hertogin Isabella benoemden in 1604 Marten van Broekhuizen, heer van Ooijen, voor vier jaar als drost van het ambt Kessel[20]. Walraven vervulde voor de aartshertogen een speciale opdracht, waardoor zijn functie van ambtman van Kessel in het gedrang kwam. Hij verbleef toen in Middelaar. Dit had tot gevolg, dat de heer van Ooijen tijdelijk op het kasteel Ter Horst resideerde en alle inkomsten genoot. De rekening van Marten als drost loopt tot 16 november 1608. Een jaar later droeg Walraven de heerlijkheid Horst over aan zijn zoon Johan III, die tevens ambtman van Kessel werd. Bij de be-

Afb. 3. Wilhelmina van Bronckhorst (1648/1649). Eerste echtgenote van Willem Vincent van Wittenhorst. Schilder : Toussaint Gelton (1630-1685). Afmeting : 16 x 13,5 cm. Olieverf op koper. Collectie: W.V. van Wittenhorst, Schloss Herdringen. Is gecogt int iaer 1649 No. 113. Verblijfplaats: Westfälisches Landesmuseum Münster.

Afb. 4. Willem Vincent van Wittenhorst (1648/1649). Schilder: Toussaint Gelton (1630-1685). Afmeting : 16 x 13,5 cm. Olieverf op koper. Collectie: W.V. van Wittenhorst, Schloss Herdringen. Is gecogt int iaer 1649 No. 114. Verblijfplaats: Westfälisches Landesmuseum Münster.

Afb. 5. Catharina Caecilia van Bocholtz, vrouwe van Horst. Tweede echtgenote van Willem Vincent van Wittenhorst. Afmeting: 120 x 97 cm. Olieverf op doek. Verblijfplaats: Oudheidkamer Horst.

Afb. 6. Maria Adriana Alexandrina Theresia van Wittenhorst. dochter van: Willem Vincent van Wittenhorst. en van: Catharina Caecilia van Bocholtz. Vrouwe van Horst 1716-1737. Afmeting: 9 x 6,5 cm ovaal. Olieverf op koper. Collectie: Schloss Herdringen. Verblijfplaats: Westfälisches Landesmuseum Münster.

grafenisstoet van Aartshertog Albert in 1622 te Brussel droeg Johan van Wittenhorst de vlag van Friesland (zie afb. 2)[21]. Johan III overleed in 1639 kinderloos. De belangrijkste erfgenaam was Arnold Huyn van Geleen, de zoon van zijn nicht Wilhelmina van Wittenhorst. De in Zuid Limburg wonende Heer van Horst had slechts wening belangstelling voor z'n erfenis. In 1660 koos hij voor harde munt en verkocht Huis en Heerlijkheid Horst aan Willem Vincent, een kleinzoon van Herman van Wittenhorst[22]. Hermans afstammelingen waren verdeeld in een protestantse en een katholieke linie. Willem Vincent behoorde tot deze laatste tak. Vóór de aankoop van Horst woonde Willem Vincent meestal in Utrecht of op kasteel Nijenrode. In het Utrechtse wijdde hij zich het liefst aan zijn grote hobby schilderijen verzamelen. Een groot deel van zijn schilderijen-collectie bevond zich een aantal jaren geleden nog op kasteel Herdringen in Westfalen en is eigendom van de familie Von Fürstenberg. Onlangs werd ze in bruikleen afgestaan aan het Westfälisches Landesmuseum in Münster.

Willem Vincent van Wittenhorst moet bij de koop in 1660 een kasteel hebben aangetroffen, dat nog grotendeels een middeleeuws uiterlijk had. Hij besloot het grondig te moderniseren. Na de dood van zijn eerste vrouw – Wilhelmina van Bronckhorst – hertrouwde hij met Catherina Cecilia van Bocholtz.

De koning van Spanje, tevens hertog van Gelre, verkocht om aan geld te komen bij opbod alle heerlijke rechten in het Land van Kessel. Willem Vincent kocht de heerlijke rechten van het dorp Sevenum[23]. Als heer van Horst en Sevenum stierf hij op 4 april 1674. Vervolgens kocht zijn weduwe in 1680 Huis De Donck in Sevenum[24]. Vanuit De Donck liet zij door een rentmeester de Sevenumse zaken behartigen.

Na de dood van haar man gaf Catharina Cecilia van Bocholtz opdracht het kasteel van Horst verder te voltooien. Het slot kreeg toen het uiterlijk, zoals wij het o.a. door de pentekening van Jan de Beijer uit 1738 kennen.

De familie Von Fürstenberg zu Herdringen

Via vererving in vrouwelijke lijn kwam het kasteel van Horst in bezit van de familie Von Fürstenberg. Naast de bekende pentekening bestaat er ook een schilderij van kasteel Horst uit 1757. Het schilderstuk meet ruim drie bij vier meter en laat het huis zien vanuit het oosten.
In de tweede helft van de 18e eeuw begon geleidelijk het verval van het Huis ter Horst. Nog vóór de komst van de Fransen vestigde zich de laatste adellijke bewoner, Frans Clemens von Fürstenberg zich op het kasteel. Deze werd in 1791 als nieuwe heer van Horst ingehuldigd. Frans Clemens had een moeilijke jeugd gehad en ontwikkelde zich daardoor min of meer als een zonderling. Hij voelde zich helemaal niet op z'n gemak, toen zijn jongere broer het stamslot Herdringen erfde. Hij moest genoegen nemen met Horst. Bovendien beschouwden de inwoners van Horst, die van dit alles geen weet hadden, hem als een vreemdeling over wiens bizarre en dwaze invallen men zich vrolijk maakte. Zijn echtgenote en zijn enige dochter Charlotte ontvluchtten hem.
Frans Clemens verbleef na vertrek van vrouw en kind helemaal teruggetrokken op het verwaarloosde kasteel. Charlotte von Fürstenberg leefde in onmin met haar vader.
Omstreeks april 1810 had zij trouwplannen, maar zij was minderjarig en had zodoende de toestemming van haar vader nodig. Uiteindelijk smeekte Charlotte hierom en via notaris Kannegieser kreeg de oude heer maar liefst zes verzoeken inzake de toestemming van haar voorgenomen huwelijk[25].
Toen Huis ter Horst wegens bouwvalligheid nauwelijks meer bewoonbaar was, nam hij zijn intrek bij een van z'n pachters[26]. De buren van Frans Clemens von Fürstenberg deden op 26 februari 1827 aangifte bij de ambtenaar van de Burgelijke Stand van het overlijden van de Horster kasteelheer, die op 24 februari was overleden.

De familie Von Westerholt

Frans Clemens von Fürstenberg had, zoals reeds gezegd, slechts één dochter, Charlotte geheten, die met graaf Willem von Westerholt gehuwd was. Charlotte stierf voor de dood van haar vader te Westerholt en liet haar echtgenoot achter met drie kleine kinderen. Zij waren uiteindelijk de erfgenamen van hun opa in Horst, maar hun vader Willem von Westerholt genoot het vruchtgebruik van de erfenis.
Gezamenlijk kwamen de drie kinderen in 1860 op kasteel Geysteren tot een deling, waarbij graaf Otto von Westerholt – de oudste zoon – de Horsterse goederen kreeg toegewezen, nadat hij zijn oudere zus Wilhelmina en jongere broer Oscar een redelijke vergoeding had betaald[27].
Tot nu toe baseren de Horstenaren zich op de wetenschap van Adolf Steffens omtrent de afbraak van het kasteel[28]. Toch kon deze leemte door een vrij eenvoudig onderzoek met concrete gegevens worden bevestigd, zoals blijkt uit de verslagen van 25 augustus 1834 betreffende het overleg tussen de toenmalige eigenaren en de pas benoemde rentmeester Everts. In dat jaar lieten de bezitters nog kleine herstelwerkzaamheden aan het kasteel uitvoeren. De Sevenumse rentmeester maakt gewag van het afbreken van "boven op den Toren alwaar den nest is van den oijevaar". Hij schrijft bovendien dat hij nog over voldoende leien beschikt voor de algehele restauratie van de daken[29].
De bekende prent van Gerard Slits laat ons zien waar eens het ooievaarsnest was en wel bovenop de voormalige gevangenistoren, die aan de noord-oostzijde lag (zie afb. 1).
Het kon niet uitblijven. Het kasteel was door jarenlang achterstallig onderhoud een bouwval geworden en men begon op 10 maart tot en met 18 juni 1842 bij tussenpozen met het slopen van het zogeheten "Poorthuis des kasteels". Timmerman M.Coumans uit Horst verdiende 65 cent per dag voor sloopwerkzaamheden, terwijl hij voor maken van een kamer op Krukkumshof te Sevenum slechts 39 cent per dag verdiende[30].
Nadien pakte het voor Horst anders uit. Men ging vervolgens de zaak aanbesteden, het kasteel zou onder bepaalde condities in gedeelten worden afgebroken.
Op 24 januari 1844 maakte rentmeester Everts met ene Thomas Schatorie uit Broekhuizenvorst, leijendekker en aannemer van allerlei werkzaamheden een contract waarbij de sloper voor 135 gulden aannam, om "den nog bestaanden voorvleugel van den toren, welke in mergel steenen gebouwd is, tot en met den hoofdtoren van het kasteel af te breken"[31]. In 1848 moest Schatorie op aanwijzing beginnen met de "marmorschouw", die "zeer voorzichtig zal moeten afgenomen en verder op een plaats gelegd worden"[32].
De sloper heeft een aantal jaren een dikke boterham verdiend en wij kennen uiteindelijk het resultaat van diens werk. Het bouwmateriaal werd grotendeels verkocht aan de plaatselijke bevolking. Zo betaalde men voor een kar mergel 80 cent en voor een pond oudijzer 12 cent.
De Horster apotheker Rouffs, eigenaar van de Gastendonk, kocht in 1846 een partij van 244 zowel kleine als grote plavuizen voor slechts 8 en 10 cent per stuk. Hiermee kon hij heel wat vierkante meters beleggen[33].
Alleen de tiendschuur uit 1744 en de Hof ter Binnen bleven voor de slopershanden van Schatorie gespaard.

De Hof ter Binnen is in 1920 ten gevolge van een blikseminslag afgebrand. Het enige restant, de hardstenen omlijsting van de poort van de Hof, is bewaard gebleven en werd verplaatst vanwege de aanleg van de nieuwe provinciale weg, de voorloper van de A73.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de kasteelruïne met bijbehorende landerijen als vijandelijk Duits vermogen geconfisceerd en kwam op 12 juli 1950 in bezit van Staatsbosbeheer[34]. Via ruiling is het moelbèrenbos met de kasteelruïne in 1961 eigendom geworden van de gemeente Horst[35].

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan Mevr. Yvon Hermans-Cuppen (Horst) en de heren Egon Graf von Westerholt (Westerholt-Herten in Westfalen) en Prof. Dr. J.G.N. Renaud (Amersfoort) voor hun waardevolle bijdragen.

Gebruikte afkortingen

ARA = Algemeen Rijksarchief
GAR = Gemeente archief Roermond
HSAD = Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf
RAG = Rijksarchief in Gelderland (Arnhem)
RAL = Rijksarchief in Limburg (Maastricht)

Noten

1. RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv.nr. 1 folio 6; P.N. van Doorninck, Het oudste leenactenboek van Gelre 1326, Haarlem (1898), 9.
2. P.N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397, Haarlem (1901), 210.
3. HSAD, Archiv Kloster Dalheim, Rep. und Handschriften nr. 2 (19e eeuwse afschrift). Origineel bevindt zich in het Freiherrlich von Solemacher'sche Archiv, Haus Hombusch Mechernich-Eifel, (1345 mei 8).
4. RAL, Huisarchief Kessel, charters familiearchief Keverberg gelicht uit Huisarchief Scheres, ongenummerd (1370 oktober 18).
5. A.Steffens, Geschiedenis der aloude Heerlijkheid en der heeren van Ter Horst in het Land van Kessel, Roermond (1888), 208-209, bijlage nr. 9.
6. Th.J.Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Nie derrheins, Düsseldorf (1853), Deel 3, nr. 1000. (1394 december 28).
7. RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1576-1598.
8. Idem, inv.nr. 1581 Rekening over de jaren 1432-1433, folio 8; inv.nr. 1595 Rekening over de jaren 1450-1461, folio 7 verso - 8.
9. RAG, Familiearchief Van Broekhuizen, inv.nr. 140 (1450 mei 15).
10. GAR, Cartularium Huisarmen inv.nr. 1624 folio LXXIX (1454 sept. 17). RAL, Archief Rekenkamer Roermond, charters aan winst 1925. RAG, Hertogelijk archief, inv. nr. 196 folio LXIII verso - LXVI.
11. Archiv Haus Caen (Straelen) Bestand Ingenraedt, Urk. onge nummerd (1459 december 3).
12. Gemeente archief Doesburg, Oud archief inv. nr. 52 brie venlijst nr. 13.
13. Archiv Schloss Haag, Urk. 2666.
14. ARA-Brussel, Archief Weense charters, Doos X nr. 376 (1509 april 10).
15. RAG, Hertogelijk archief, charter verzameling inv.nr. 1012 (1514 januari 10).
16. RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, Deel XIV, folio 59-61 gedrukt bij A. Steffens, Roermond (1888) 226-228, bijlage nr. 26.
17. RAL, Archief familie Van Wittenhorst, voorlopig inv.nr. 120 folio 227-228.
18. ARA-Brussel, Archief Weense charters, Doos XII, nr. 426 (1543 september 12).
19. J.M.W.C. Schatorjé, Wittenhorst versus Oranje. Johan II van Wittenhorst, heer van Horst en de verdediging van Venlo tegen Willem, prins van Oranje (1572) in: Horster Historiën, Horst (1988) Deel 2, 139.
20. RAL, Archief Rekenkamer Roermond, Aanwinst 1895 inv. nr. 593.
21. Jacobus Francquart, Pompa Fvnebris optimi potentissimiq principis Alberti PII, Brussel 1623, Prostant apud Joannem Mommartium, (plaat 34).
22. RAL, Archief Hof van Gelder te Roermond, Aanwinst 1953, inv.nr. 220 (Leenregister 1660-1665), folio 15-16v.
23. RAL, Archief Hof van Gelder te Roermond, Aanwinst 1953, inv.nr. 222 (Leenregister 1674), folio 119-128.
24. Archiv Schloss Stammheim, Akten 19 nr. 17 (1680 mei 14). P.J.M. van Enckevort, de ligging en economische waarde van het Huis De Donck te Sevenum in: Spinninghe, Sevenum 1990, 53.
25. RAL, Archief notaris Kannegiesser te Horst, 1810 nrs. 713, 714, 732, 733, 750 en 751 (1810 april 13 - juni 16).
26. H.G. ter Voert, Verhalen rond Frans Clemens von Fürsten berg, laatste kasteelheer van Ter Horst in: Horster Histo riën, Horst (1986) Deel 1, 107.
27. Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 176 akte nr. 103 (1860 maart 5).
28. A. Steffens, Roermond (1888) op cit. zie noot 5, 190-191.
29. Westerholt, Archiv, Graf von und zu Westerholt und Gysen berg'sche Verwaltung, Abteilung IX, nr.1 (1831-1835) briefwisseling d.d. 25 augustus 1834.
30. Idem, Abteilung, IX nr. 22 rekening van (1843 januari 8).
31. Idem, Abteilung, IX nr. 23 Condition van aanbesteding van den arbeid voor het afbreken van een gedeelte de Kasteels Horst. (1844 januari 24).
32. Idem, Abteilung, IX nr. 28 (1847) L.16 (1848 februari 2).
33. Idem, Abteilung, IX nr. 26 (1846) h.
34. Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 1274 akte nr. 19 (1950 juli 12).
35. Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 1625 akte nr. 81 (1961 december 19).

Aanbevolen literatuur over kasteel Horst

1. A. Steffens, Geschiedenis der Aloude Heerlijkheid ende der Heeren van Ter Horst, in het land van Kessel, Roermond 1888 ook verschenen in het Limburgs Jaarboek 1898/1899.
2. M.Flokstra en Th.J. van Rensch, Geschiedenis van de heer lijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw in: Horster historiën, Deel 2, Horst 1988, 31-94.
3. Prof. J.G.N. Renaud, Uit het leven van het huis Ter Horst in: Horster historiën, Deel 2, Horst 1988, 95-116.
4. Yvon Hermans-Cuppen, Een bijzondere ontdekking voor de historie van het huis Ter Horst in: De Maasgouw 103 (1984), 139-144.
5. P.A.M. Geurts, Aanvulling op de iconografie van kasteel Ter Horst in: De Maasgouw 104 (1985) 100-104.

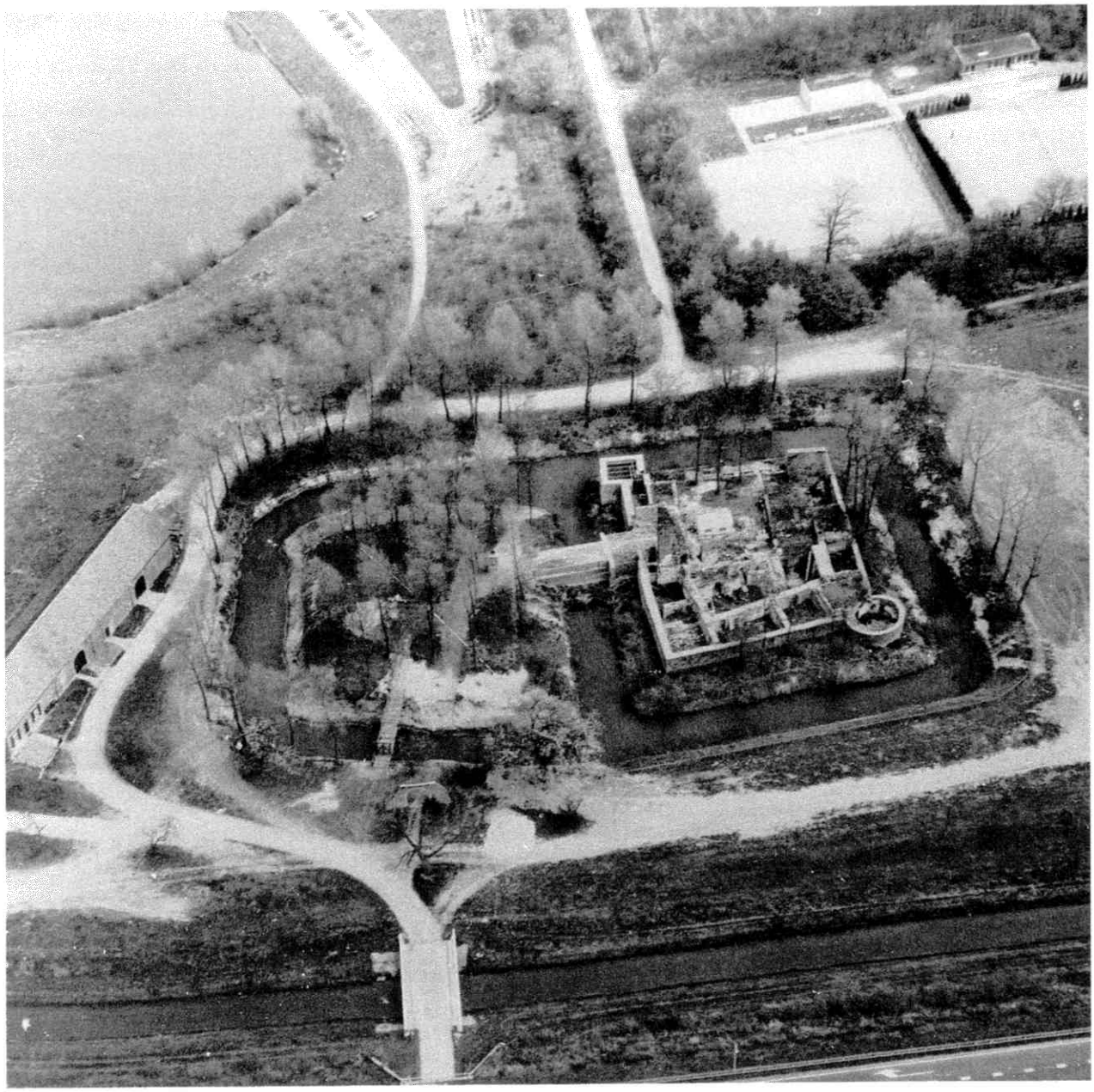

Afb. 7. Luchtfoto van de kasteelruïne Ter Horst, 1975.

Thonis Ongewassen en Johan Copper: leven op Blitterswijk *

Onderzoek naar het personeel en de werkzaamheden op een Limburgs kasteel aan het eind van de 16e eeuw

DOOR

PETRA DREISKÄMPER

Thonis Ongewassen en Johan Copper, twee namen die verbonden zijn aan de geschiedenis van het Noordlimburgse kasteel Blitterswijk. De laatste was rentmeester van het kasteel en van hem weten we dat hij kon schrijven en rekenen, dat hij gehuwd was en dat hij op het kasteel woonde. Van de eerste is slechts vast te stellen dat hij waarschijnlijk niet de meest innemende persoon in zijn omgeving was. Toch is het mogelijk om over beiden nog wat meer aan de weet te komen, al blijft het een hele opgave om het doen en laten van mensen uit vroeger eeuwen te achterhalen. Des te lager de groep mensen op de sociale ladder stond, des te moeilijker om gegevens over ze boven tafel te halen. Het mag bekend zijn dat we van het dagelijks leven op kastelen in de middeleeuwen zeer weinig weten. Laat staan van het dagelijks leven van een niet-bevoorrechte groep Limburgs kasteelpersoneel in de late middeleeuwen.

Over de geschiedenis van het tegenwoordige Limburg is relatief weinig geschreven, zeker wat betreft de periode van de 15e en 16e eeuw zijn er grote hiaten in de geschiedschrijving. De meeste studies zijn zeer politiek geïnspireerd en handelen over de ontstaansgeschiedenis van het huidige Limburg. Het Limburg zoals dat in de 16e eeuw bestond, was niet meer dan een groot aantal kleine gebieden, niet eens verenigd onder één heer, maar zeer gefragmenteerd. Een ware lappendeken van kleine heerlijkheden vormden tezamen het Overkwartier van Gelre. Bovendien was de 16e eeuw een periode van grote veranderingen in het westen van de Nederlanden die in het Limburgse land weliswaar hun weerslag hadden, maar toch niet dezelfde maatschappelijke functie vervulden.

Terwijl in het Westen de uitholling van de oude standenmaatschappij al ver vorderde, bleven de semi-feodale verhoudingen tussen adel en boeren in het Zuiden en Oosten van het huidige Nederland nog intact. Pas met de Opstand en de tachtigjarige strijd tegen de Spanjaarden, begonnen de grote veranderingen voor het Zuiden. In plaats van een versterking van de band tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, kwam echter een scherpe scheiding tot stand tussen enkele zuidelijke gebiedsdelen die tot die tijd bij elkaar gehoord hadden. Zo was Venlo de enige stad in het voormalige Overkwartier van Gelre, die zich in 1579 had aangesloten bij de Unie van Utrecht. De voortdurende oorlogstoestand en de vele veldslagen die er geleverd werden veroorzaakten een zeer chaotische situatie in het Zuiden. In het Overkwartier bestonden vanaf 1580 twee regeringen; een Spaans hof van Gelre in Roermond en een Staats in Arnhem, die elkaar de legitimiteit betwisten. Ook waren er twee stadhouders aangesteld en om het geheel nog ondoorgrondelijker te maken, verwisselden belangrijke edelen, zoals bijvoorbeeld Marten Schenk van Nydeggen, eenvoudig van partij.

Het dorp en het kasteel Blitterswijk en haar bewoners bevonden zich middenin het gebied waar in de jaren 1580-1590 verwoed gevochten werd tussen Staatse en Spaanse legers. Aan de hand van jaarrekeningen van de rentmeester van het kasteel wil ik inzicht verschaffen in de dagelijkse werkzaamheden van de kasteelbewoners. Wie leefden en woonden op het kasteel; waar leefde men van; hoe was de huishouding georganiseerd; hoe verhield men zich tot de omliggende dorpsbevolkingen en hoe werd het kasteelleven beïnvloed door de oorlogen? De rentmeestersrekeningen die ik heb onderzocht beslaan een periode van 7 jaren; van 1584 tot 1591. Johan Copper, de rentmeester, stond aan het hoofd van de huishouding en was tevens beheerder van de goederen van de heerlijkheid. In de rekeningen vermeldde hij de verschillende inkomsten en uitgaven die nodig waren om de huishouding van Blitterswijk te kunnen voeren. Hij deed de inkopen voor de keuken, betaalde de gehuurde arbeidskrachten en het vaste personeel, inde de pachten, verkocht de geteelde gewassen en legde van dit alles verantwoording af aan de kasteelheer. Daarnaast verhaalde hij ook van allerlei gebeurtenissen op en rond het kasteel, in deze roerige tijden.

Het relatief rijke bronnenmateriaal dat een diepere kijk in het kasteelleven bood, gaf mij de mogelijkheid een uitgebreider beeld te schetsen van de situatie op

* Voor afbeeldingen zij verwezen naar Castellogica I, pp. 205-216.

en rond Blitterswijk en de tijd waarin de bewoners leefden, dan aanvankelijk de bedoeling was. Mijn invalshoek blijft het personeel dat werkte op het huis en de landgoederen, maar om het geheel goed te kunnen plaatsen acht ik de uitgebreidere context noodzakelijk. Vragen naar het aantal mensen dat er werkte, verdeeld in verschillende 'beroepsgroepen', welke werkzaamheden ze verrichtten en wat ze daarvoor betaald kregen, worden alle beantwoord. Ook heb ik naar verschillende ontwikkelingen in het loon en gewoontes in het aanstellen van personeel gespeurd; of mensen regelmatig werk hadden en of er een vaste bezetting op het kasteel was. Dit is een poging het leven op het kleine Blitterswijk te leren kennen en begrijpen.

Kasteel Blitterswijk in de jaren 1580-1590

Blitterswijk, een klein dorpje aan de Maas in het tegenwoordige Noord-Limburg, bezat tot 1944 een niet al te groot kasteel dat in voorgaande eeuwen een zeer belangrijke rol voor het dorp en zijn bewoners vervuld had. Naast enig aanzien bracht het vooral veiligheid; in geval van nood konden de dorpsbewoners binnen de poorten van het kasteel in veiligheid worden gebracht. Het waarschijnlijk uit de 14e eeuw stammende kasteel van Blitterswijk was vrij eenvoudig van opzet.[1]
In de 16e eeuw had het een vierkante hoofdburcht van ongeveer 20 meter lengte (en breedte). Daarnaast lag een omvangrijke voorhof met enkele houten gebouwtjes en het geheel was omgeven door grachten. Er waren twee bruggen (*een veurste en een opperste*), één tussen de hoofdburcht en de voorhof, en één van de voorhof over de buitengracht, die een redelijke bescherming tegen aanvallen boden. Ook is in de rentmeestersrekeningen sprake van een tweetal grote poorten, die door een valhek of een sluitbalk (*hammey*) werden afgesloten. Het huis had in ieder geval één grote zaal, een kleine torenkamer en een keuken. Op de voorhof bevonden zich de varkens-en koestallen en waarschijnlijk enkele vertrekken waarin het dienstpersoneel woonde. Verder bezat men op het kasteel een eigen oven en een brouwput, en hoorden een watermolen en een windmolen tot de bezittingen. In latere eeuwen is er heel wat bijgebouwd maar inmiddels staat er niets meer van overeind, als gevolg van een bombardement in de Tweede Wereldoorlog.

In de jaren tachtig van de 16e eeuw was het kasteel in handen van leden van de familie Van Lynden. De familie was afkomstig uit de Overbetuwe en had het kasteel Hemmen tot stamhuis. De eerste Van Lynden die in het bezit kwam van het kasteel is Jasper in 1516. Het kasteel had vanaf de 14e eeuw aan de familie Van Blitterswijck behoord.[2] Jasper was de zoon van Walburgis van Blitterswijck, vrouwe van Blitterswijck en Dirk van Lynden, heer van Hemmen en erfmaarschalk van Gelre. Door de dood van haar broer Dirk van Blitterswijck was Walburga kasteelvrouwe geworden, maar ze droeg het kasteel vrijwel onmiddelijk over aan haar zoon Jasper, per verdrag van 1 januari 1516. Jasper was toen al heer van Hemmen en vanaf 1516 waren de heren en vrouwen van Hemmen ook heren en vrouwen van Blitterswijk.
Na Jaspers dood ging het kasteel over in handen van zijn oudste zoon Arnt van Lynden, die echter kinderloos stierf waardoor Jaspers tweede zoon Derick van Lynden kasteelheer werd. Derick trouwde met Judith van Wylach en zij kregen twee dochters; Anna en Johanna. Anna van Lynden, erfdochter van Hemmen en Blitterswijk trouwde in 1586 met haar neef Frans van Lynden, heer van Cronenburg, Loenen en Mijnden. Frans had zitting in de ridderschap van Utrecht en later in die van Gelderland en woonde met Anna voornamelijk in Loenen, waar ze beiden begraven zijn.
Volgens verschillende schrijvers die de familie van Lynden en Blitterswijk onderzocht hebben, bleef het kasteel tot Anna's dood in 1613, in haar handen.[3] Dit klopt echter niet. Volgens een verdrag van 10 maart 1590 werden het kasteel en de heerlijkheid Blitterswijk overgedragen aan Johan von und zu Ossenbroich, stalmeester van de hertog van Gulik.[4] Deze Johan was inmiddels met Johanna van Lynden getrouwd en dus Frans' zwager. In het verdrag werden de heerlijkheden Hemmen en Blitterswijk weer van elkaar gescheiden; Frans bleef heer van Hemmen en Johan werd heer van Blitterswijk. De reden voor deze deling is niet duidelijk; misschien dat Frans en Anna zich definitief in Loenen vestigden en dus te ver weg zaten om het kasteel te beheren. De fel woedende oorlog in Gelderland zal het er niet makkelijker op gemaakt hebben om van een dergelijke afstand op het bezit toe te zien.
Johan van Ossenbroich stierf in 1615 kinderloos en de heerlijkheid Blitterswijk vererfde terug aan de Van Lyndens. Onder Derik van Lynden, oudste zoon van Frans en Anna, heer van Hemmen en later ambtman en dijkgraaf van de Overbetuwe, werden de twee heerlijkheden weer verenigd. Derik woonde in Hemmen en was een invloedrijk man in Gelderland; hij werd later in zijn leven gecommitteerde ter Staten-Generaal.
Het kasteel van Blitterswijk werd eind 16e en begin 17e eeuw dus niet bewoond door de familie Van Lynden. Namens Anna en Frans van Lynden was het beheer van het kasteel in handen van Johan Copper, die met zijn vrouw wel in het kasteel woonde. Hij was vanaf oktober 1584 aangesteld als rentmeester en trad op als gevolmachtigde over de goederen van het kasteel. Tot het heerlijke gebied behoorden naast het

huis, een hof te Blitterswijk, waar halfman Jacop Mols woonde; de hof Ingen Leger te Swolgen, die door Jacop Koppens bebouwd werd, en een huishouding bij de molen.[5] Daarnaast waren er een aantal pachters in omliggende gebieden die jaarlijks – in natura – pacht betaalden.

Oorlogsperikelen

De aanwezigheid van soldaten op het kasteel, die uit de rentmeestersrekeningen is af te leiden, hebben menigeen ertoe gebracht te concluderen dat Blitterswijk in de jaren 1584 tot 1591 in handen was van de Spanjaarden.[6] Niets is echter minder waar. De Spaanse soldaten hebben het kasteel en haar bewoners vrijwel ongemoeid gelaten en het nooit echt betrokken bij de 'saeken van oorlog'. Vrijwel ongemoeid, maar niet helemaal. In het begin van 1586 is het kasteel heel even bezet geweest door soldaten in dienst van het Spaanse leger.[7] Het was een vaandel Italianen dat begin 1586 op de voorhof doorbrak en het huis schijnbaar zonder enige tegenstand kon bezetten. Daarbij richtten ze verschillende vernielingen aan, de smid had er later handen vol werk aan.[8] Johan Copper stuurde onmiddelijk een bode naar zijn edelvrouw, om haar van het onheil te berichten. De bezetting duurde echter niet lang en slechts een week later kon hij het bericht doen uitgaan dat de soldaten weer verdwenen waren. Hoe weinig er verder ook over bekend is, het voorval geeft tenminste uitsluitsel omtrent de staat van het kasteel; het was in ieder geval niet in handen van de Spanjaarden.
Dit lijkt de enige keer te zijn geweest in de periode 1580-90 dat er daadwerkelijk vijandige soldaten op het kasteel waren. Blitterswijk was een klein kasteel, waarop geen rijke familie gehuisvest was, slechts enkele bedienden. Er was niks te halen en het kasteel was ook strategisch van weinig of geen belang. Waarschijnlijk wisten de bewoners van het kasteel hierdoor aan het oorlogsgeweld te ontsnappen. Een miraculeuze ontsnapping mag je het best noemen, gezien de ware guerrilla die aan de gang was. In het voorjaar van 1586 zetten de Spaanse legers een offensief in dat erop gericht was de belangrijke handelsstad Venlo van de rest van de gebieden in Staatse handen af te sluiten.[9] Daartoe moest ook een deel van het omliggende platteland onderworpen worden. Hele dorpen en versterkte huizen werden bezet of eenvoudigweg platgebrand. Kasteel Geysteren, iets ten noorden van Blitterswijk aan de Maas gelegen, bracht het er niet zo gelukkig af en werd door de Spaanse soldaten volledig in de as gelegd. Ook het dichterbij gelegen huis van Well werd zwaar belegerd door Spaanse troepen, die het uiteindelijk na muiterij van de op het huis gelegen troepen in handen kregen.[10]

Eind januari 1586 werden de bewoners van Blitterswijk rechtstreeks met het grove oorlogsgeweld geconfronteerd. Op 18 januari verzamelden zich 10 vendels Spaanse soldaten in de dorpen Blitterswijk en Wanssum die ze tegelijkertijd innamen.[11] De dorpsbevolkingen vluchtten hals over kop met hun bezittingen en hun vee naar het kasteel. Uit de rekening van 1585-86 blijkt wie er op het kasteel verbleven. De namen van 29 Wanssummers zijn gegeven, die met hun vrouwen (en kinderen) en hun koeien 10 weken op het kasteel en de voorhof verbleven. Ook zijn de bewoners van 48 Blitterswijkse huizen naar het kasteel gevlucht, wederom met hun vee. Waar alles en iedereen ondergebracht kon worden is me een raadsel. In totaal brachten de inwoners van beide dorpen 99 koeien mee naar het kasteel, die daar blijkbaar gestald konden worden naast het eigen vee. Helemaal voor niets was het openstellen van de stallen en het onderbrengen van de bewoners niet. Voor elke koe moesten de inwoners van Blitterswijk 5 stuivers betalen en die van Wanssum moesten 2 stuivers per week betalen (over een periode van 10 weken dus). Voor elk huis waarvan de inwoners op het kasteel zaten, moesten de Blitterswijkers 1 daler afstaan, en de Wanssummers betaalden 2 of 3 stuivers per week, per huis. Waarschijnlijk waren er van tevoren duidelijke afspraken over opvang van de bewoners op het kasteel gemaakt met de kasteelheer. Er is een dergelijk verdrag bekend uit 1602. Al met al leverde de tijdelijke bivakkering Johan Copper 157 brabantse guldens op. En nergens in de rekeningen is enig spoor te vinden van kosten die hij aan de bewoners gehad heeft.
De meeste kasteelbewoners hebben niet zo zwaar onder het nietsontziende oorlogsgeweld te lijden gehad als de dorpsbevolkingen. Uit het journaal van Splinter Helmich blijkt hoe zwaar de bevolking op het platteland het te verduren had. Soms werden boeren per ongeluk doodgeschoten bij een klopjacht op enkele vijandelijke soldaten en af en toe werden hele dorpen met de grond gelijk gemaakt; alle have en goed werd boeren en dorpelingen ontnomen. Zoals bij een aanval op 23 februari 1582; zo zijn wij *'des morgens in dat dorp Carpen gevallen, ende hebben daer etlicke Italienders lanciers, etlicke geslagen doot ende oock etlicke verbrant, oock etlicke gevangen met enige boeren ende twe canonicken, een jode doot geslagen, daerna het meeste deel vant dorp verbrant, door oorsaecken dat sich die Italienders niet en wilden gevangen geven, mer lieten sich in die huyseren verbranden'*.[12] Regelmatig ondernamen de soldaten, zowel Staatse als Spaanse, strooptochten om aan vlees te komen, alle runderen werden de boeren ontnomen en dan mochten ze nog van geluk spreken dat hun huis nog overeind stond. Ook werden de dorpelingen gedwongen grote geldelijke bijdragen te doen aan de partij die

een bepaald gebied in handen had. Protesteren of weigeren de opgelegde schattingen te betalen had niet veel zin; toen in november 1581 de boeren in het land van Kessel weigerden contributie te betalen aan de vrijheer van Hohensax, viel hij het dorp Meerlo binnen '*sulcks dat die meeste part van dat dorp afgebrant wert, ende bleven over die 30 boeren doot ende 17 oft 18 gevangens*', schrijft Splinter Helmich.[13]
Ook onze rentmeester Johan Copper ontkwam niet zonder kleerscheuren aan de soldaten. Op 13 april 1585, werd hij op weg naar Hemmen overvallen en werden hem zijn '*mantel, uehr, enckel schoen, neessdoecken und lancpers affgenommen, so dat ich wel 18 gulden schaed gehatt*', schrijft hij in zijn eerste rekening.
De legers waren een enorme plaag voor het land, vriend of vijand. De soldaten kregen nauwelijks betaald en moesten zichzelf zien te onderhouden. Het land werd leeggeplunderd en verkeerde in een ruïneuse staat. Bezien tegen deze achtergrond kwam Blitterswijk er redelijk goed vanaf. Het gewone leven op het kasteel kon vrij ongehinderd doorgang vinden, slechts af en toe zorgden soldaten voor vernielingen of roofden ze een aantal koeien of paarden. Ook kapten ze hout van het landgoed van Blitterswijk, een voorrecht dat normaal gesproken alleen de heer bezat. De verplichte betalingen aan schattingen en contributies vormden wel een zware last voor Johan Copper. Hij moest grote geldbedragen afstaan en was verplicht af en toe wijn, bier of rogge aan soldaten te schenken.[14] Om zich toch van enige veiligheid te verzekeren had Johan een aantal eigen soldaten op het kasteel aangesteld; zeker geen overbodige luxe.

Het leven op Blitterswijk

Van de huishouding van het kasteel Blitterswijk krijg je de indruk dat het een kleine, vrij geïsoleerde, zelfvoorzienende gemeenschap was. De verhouding tot de dorpen in de omgeving was ambivalent; de bevolking kon op het kasteel bescherming zoeken en vond er af en toe werk, maar verder stond het kasteel op zichzelf. Men deed bij voorkeur zoveel mogelijk op het kasteel zelf, alleen als specialistische arbeid vereist was, riep men hulp in uit omliggende dorpen. Een middelpunt van de dorpssamenleving was het kasteel zeker niet. Misschien dat ook hier het feit dat het kasteel niet bewoond werd door een adellijke familie de doorslag gaf. De Van Lyndens waren voor hun aanzien niet aangewezen op Blitterswijk en de noodzaak zich met de omliggende gebieden te bemoeien ontbrak. Van grote feesten of een andere vorm van machtsvertoon van de kasteelheer van Blitterswijk heb ik geen bewijzen kunnen vinden, en het lijkt me onwaarschijnlijk dat die er wel geweest zouden zijn. Het voornaamste oogmerk van de familie was de consolidering van het bezit.
De huishouding zoals die in Blitterswijk gevoerd werd, komt neer op een vorm van een klein gemengd landbouwbedrijf, een veel geziene vorm in het Limburg van de 15e en 16e eeuw.[15] Het economisch leven, dat zich voornamelijk op de voorhof afspeelde, drukte het stempel op de kasteelhuishouding. Op de landerijen van het kasteel werden erwten, gerst, rogge, boekweit en haver verbouwd, men hield koeien en varkens, had paarden en teelde uit eigen boomgaard. Op het kasteel was een brouwput en een aantal malen per jaar kwam de brouwer uit het dorp langs om bier te brouwen. Kleding en stoffen maakte men ook zelf; van zelf geteelde vlas werden elk jaar grote hoeveelheden linnendoek gemaakt waarmee de dienstmaagden betaald werden. Van de verschillende stoffen (*grofwercken, cleynwercken, bastart*) kregen ze een deel om hemden, schorten, mutsen en halsdoeken van te maken.
Inkomsten betrok de rentmeester natuurlijk voornamelijk uit de pachten van de verschillende hoeves, die allemaal in natura, meest rogge, betaald werden. In 1586 ontving Johan Copper zo'n 190 malder rogge, 18 malder weit, 31 malder boekweit, 52 malder gerst, 16 malder haver en 2 malder erwten. Deze ontvangsten hadden, als je ze omrekent naar de prijs per malder, een waarde van zo'n 1560 gulden. Dat is bijna drie keer zoveel als de ontvangsten in geld! Hieruit blijkt de toch nog grote afhankelijkheid van de opbrengsten van de pachters en de geringere waarde van de geldinkomsten. Naast bovengenoemde inkomsten verhuurde de rentmeester gras en weiden aan verschillende personen -de schoenmaker of een knecht-; in 1586 leverde hem dat 16 gulden en 6 stuivers op.[16]
Al die opbrengst in natura was echter niet genoeg om de jaarrekening met een positief saldo af te sluiten. Johan had ook geld nodig om de arbeiders en ambachtslieden die op het kasteel kwamen werken te kunnen bekostigen. Dus verkocht hij een deel van het graan, hij verkocht koeien, varkens, tonnen bier aan de buren en hout aan de kuiper van Venray.
Om een idee te geven van de sommen geld die per jaar omgingen in Blitterswijk volgt hieronder de jaarrekening van 1585-86.

Inkomsten	*guldens stuivers ort*
Verkocht graan	391,– 5 st 2 ort
Gras en weide	16,– 6 st
Beesten	106,– 6 st
Hout	9,– 18 st
Tyns en teyndferckens	3,– 12 st 2 ort
Diversen (bier en vlees)	32,– 17 st
Totaal	560,– 4st

Uitgaven		
Dienstboden	1,–	1 ort
Soldaten	68,–	10 st
Arbeiders	58,–	14 st 1 ort
Ambachtslieden	42,–	17 st
Provisie	220,–	16 st 2 ort
Brouwer, schoenmaker	32,–	
Contributies en onkosten	222,–	1 st 2 ort
Om vlas te maken	17,–	3 st 2 ort
Bodloon en teergeld	47,–	9 st
Verteerde kosten	50,–	5 st
Schuld en diversen	207,–	15 st
Totaal	968,–	12 st

Bij de uitgaven moet aangemerkt worden dat Johan lang niet iedereen in dit jaar betaalde. Hij loste wel oudere schulden af maar sommige arbeiders moesten nog een jaar of twee op hun loon wachten. Uit de rekeningen lijkt het of Johan zijn personeel één keer per jaar, aan het eind van het dienstverband in oktober, hun loon betaalde. Maar gaandeweg was daar steeds meer de klad in gekomen; zo had hij in 1590 een groot aantal achterstallige betalingen te doen. Ook aan de dagloners, die toch niet in een voortvarende financiële positie zaten.

Uit bovenstaande gegevens komt een groot tekort van 408 gulden en 8 stuivers naar voren. Johan Copper dichtte dat gat door in het volgende jaar extra graan te verkopen en de rest (200 dalers) te lenen bij een naburig heer, Herman van Broekhuizen, heer van Oijen. De rentmeester moest voor die lening elk jaar rente aan de heer van Oijen betalen.[17] Elk jaar was er sprake van een groot tekort op de jaarrekening dat op dergelijke wijze aangevuld moest worden. En dat terwijl de huishouding op Blitterswijk toch wel sober te noemen is. Men veroorloofde zich niet meer dan het noodzakelijke en er was geen sprake van lekkernijen of grote feesten. De inkopen voor de keuken staken bijvoorbeeld schril af tegen het ruime assortiment etenswaren waarvan op kasteel Borgharen sprake was.[18] Maar Borgharen werd in die jaren dan ook bewoond door de kasteelheer.

Johan Copper was voor de uitvoering van zijn taak gebonden aan strikte instructies van zijn heer. Er is een contract overgeleverd van Johan von und zu Ossenbroich van 10 maart 1590, waarin deze precies uiteenzette wat Johan Copper allemaal wel en wat hij vooral niet mocht doen.[19] Eerder moeten er ook al afspraken geweest zijn, want Johan schrijft herhaaldelijk dat hij zaken volgens verdrag afhandelt. Uit het contract van 1590 blijkt dat de rentmeester als salaris het bouwland van zijn heer naar eigen goeddunken mocht gebruiken, als het maar zonder kosten voor de heer gebeurde. Voor een ander stuk grond moest hij wel (50 gulden per jaar) pacht betalen en 38 pond boter in natura leveren. Van enige andere vorm van salaris is geen sprake. Johan Copper moest voor de inning der tienden (pachters moesten 1/10e van hun opbrengst aan de heer afstaan) zorg dragen en erop toezien dat als iets verkocht werd, dat tegen een zo hoog mogelijke prijs gebeurde. Verder kon hij zoveel turf laten steken als hij dacht nodig te hebben, maar hij mocht jaarlijks niet meer dan twee wagens hout laten hakken. Heel opvallend is ook de bepaling in het verdag dat hij goed voor de boomgaard moest zorgen, opdat er geen voor de bomen schadelijke beesten in kwamen.

Wat het personeel aangaat moest *'der rentmeister jeder zeitt dass heern hoochste nutz und profijtt suchen'*, wat betekende dat hij arbeiders zoveel mogelijk op eigen kost moest aannemen. Als het echt niet anders kon moest hij ze zelf de kost geven en daarvoor dagelijks 8 stuivers rekenen. Mocht Johan het voor de veiligheid van het kasteel nodig achten een geschenk aan deze of gene te geven, dan had hij daarin de vrije hand. Maar in alles *'soll der rentmeister, wie voer gemelt uff alle sachen recht und gerechtigkeit des hauss und heerligkeitt zum fleissigsten acht geben, dieselbe eussersten vermögens, und mit allen fleiss und mertichеyt verthedigen, und zu mijnen besten nutz und profyt verwalten, aller mässen, als ein getreuer diener ehren und redtlicheyt nah synen heern zu thun und zu lassen gebuert'*. Ook de plichten van zijn heer kwam Johan Copper na. Zo onderhield hij contacten met de pastoor van Wanssum en bracht hem geschenken en zorgde hij voor de behoeftigen van Wanssum en Blitterswijk. *'Aan een arm frowken van Wanssum, om Gottes will gegeven, 1 fatt rogge'*, schreef hij dan in zijn rekeningen.[20]

Het aantal mensen dat tot de huishouding van het kasteel behoorde (de voltallige kasteelbezetting), lijkt in deze jaren tussen de 10 en 15 mensen te hebben geschommeld. Alleen voor 1587 is met een grotere nauwkeurigheid het aantal op het kasteel aanwezige personen vast te stellen. In november van dat jaar kwam schoenmaker Roeloff van Meerlo met zijn zoon schoenen maken voor de kasteelbewoners.[21] Naast Johan Copper en zijn vrouw en broer is sprake van: Jan die bowknecht; Peter Cupers, portier; Tyss den jung; Styn Heynen; Derick van Kerchellen, die schut; Styn Rijswichs; Marij Merttens en Alijtgen, in totaal 11 personen. Zekerheid dat al deze mensen op het huis of de voorburcht woonachtig waren, is er echter niet.

Om een beter inzicht te krijgen in het doen en laten van het personeel heb ik in navolging van Johan Copper een onderverdeling gemaakt in 5 groepen. Allereerst zijn er de soldaten die in vaste dienst waren op het kasteel. Als tweede groep het dienstpersoneel met

een vaste betrekking. Als derde de grote groep arbeiders en dagloners, die grotendeels voor langere periodes werkzaam waren. Als vierde groep de ambachtslieden die per karwei ingehuurd werden voor een aantal dagen. En als laatste 'groep' de losse arbeidskrachten die slechts af en toe een klus te klaren hadden.

De soldaten op het kasteel

De rekeningen van Johan Copper openen telkens met de post van de soldaten, die in dienst waren op Blitterswijk. Dat soldaten belangrijk waren in deze tijden van woeste oorlogsvoering behoeft natuurlijk geen verdere uitleg. Een zeer aanzienlijk bedrag werd er aan soldaten echter niet uitgegeven. Hun soldij was niet buitensporig hoog en werd langzaam gestandariseerd naar 3 gulden per maand. In 1586 werd voor het laatst nog 4 gulden per maand uitgekeerd aan Derick van Kerchellen, die in het volgende jaar dus een loonsverlaging moest toestaan. Johan Copper hield daar rekening mee, want ter compensatie voor de lagere soldij kreeg Derick 2 paar schoenen. Enige zorg omtrent zijn personeel kan Johan Copper niet ontzegd worden.

Blitterswijk lijkt een minimumbezetting van 2 soldaten te hebben gehad, niet alleen vanaf 1587, maar ook daarvoor al. Op het eerste gezicht lijkt het aantal soldaten in 1585-1586 groter te zijn geweest dan in de jaren daarna. Uit de tabel blijkt echter dat de meeste van die soldaten slechts tijdelijk in dienst waren (zie bijlage). In het najaar van 1585 waren bijvoorbeeld Peter Peyten en Seger Hoeten in dienst genomen, juist in een tijd waarin de Staatse en Spaanse troepen in groten getale in het land van Kessel arriveerden. Ze dienden om de vaste kasteelbezetting te versterken, tegen de groter wordende dreiging van geweld. Zodra het grootste gevaar geweken was, eind maart 1586, werd het aantal soldaten weer naar twee teruggebracht.
De meeste van de soldaten waren afkomstig uit omliggende dorpjes; Seger Hoeten van Sevenhem, Kerstien Brueren van Ray, Mattheus Verblackt van Ray en Jan van Wanssum. Alleen Derick kwam uit het verder verwijderde Kerchellen (in het huidige Duitsland gelegen). Erg druk hadden de soldaten het niet en herhaaldelijk knapten ze allerlei karweitjes op voor onze rentmeester. Met name Derick van Kerchellen werd voor van alles en nog wat ingezet. Was hij niet bezig om wat extra vlees op tafel te zetten door veldhoenders te vangen, dan hielp hij de timmerman wel met de bouw van een schuur of verrichtte hij herstelwerkzaamheden aan het huis. In het najaar van 1588, toen Lambert de Moller van Ray aan de pest gestorven was, heeft hij zelfs een tijdje de molen *bemaelt*, tot de komst van de nieuwe molenaar. Voor zijn timmerwerk kreeg hij ruim betaald; 5 stuivers per dag, terwijl hij daarnaast ook nog soldij ontving! Waar deze uitzonderlijke tewerkstelling vandaan kwam, laat zich slechts raden.

Het vaste dienstpersoneel

Om het huishouden op Blitterswijk te bestieren had Johan Copper de hulp van een aantal vaste krachten. Elk jaar waren er een *kuechemagdt (of kockmagdt)*, een *bowknecht* en tenminste één *kuymagdt* in dienst. Een minimum van 3 personen dus, hoewel in 3 jaren sprake is van 4 personen, er waren toen namelijk twee *kuymagden*. Vreemd genoeg was alleen in 1585-86 een kok aangesteld, Jan van Wanssum, die in latere jaren als bouwknecht diende. Daar er wel steeds sprake is van een keukenmaagd denk ik dat die de voedselbereiding op zich nam of dat Johans vrouw, die in 1585 naar het kasteel gekomen was, die taak op zich nam. Mevrouw Copper blijft trouwens een duister figuur, in de bronnen is niets te lezen over haar verrichtingen. Ze wordt alleen genoemd als de schoenmaker langskomt om een paar muiltjes voor haar te maken.
Het vaste personeel was waarschijnlijk op de voorhof gehuisvest, in de buurt van de varkens- en koestallen. Hoe de werkdagindeling er precies uitzag is niet te achterhalen, maar het vee moest natuurlijk gevoerd worden, de koeien gemolken, brood gebakken, boter en kleding gemaakt; kortom voor het huis en de mensen moest gezorgd worden. Meer glamour zal er niet in de activiteiten van de dienstbodes gezeten hebben. Het dienstloon werd niet zoals bij de andere groepen, berekend per dag of grotendeels in geld uitgekeerd. De dienstbodes hadden al kost en inwoning en daarnaast viel er niet veel meer los te peuteren. Het dienstloon bestond dan ook voornamelijk uit kleding en schoeisel. Er was een standaardloon dat over de periode van een jaar gerekend werd.

Dienstbodenloon

4 rijders (4,– 16 stuivers)
5 el bastart, tot hempdoick
5 ferdel flessens, voor mutsen en helsdoick
3 el groffwerckens, tot schorteldoick
2 paar schoen
1 hulle (hoofddoek)
1 el swartdoick (betere kwaliteit stof)

Soms werden de toebaten, zoals Johan ze noemt, in geld uitgekeerd. Voor de *hulle* kregen de dienstboden 15 stuivers en voor de el zwart doek 30 stuivers.
Zoals zo vaak waren er ook op deze regel uitzonde-

ringen. Anna van Duysseldorp, die in 1585 een half jaar als keukenmaagd dienst deed op Blitterswijk, kreeg in plaats van het gebruikelijke (gehalveerde, want een half jaar in dienst) loon maar liefst 10 gulden en 15 stuivers uitbetaald. Een paar schoenen hield ze daarnaast nog tegoed. Voor zover ik heb kunnen nagaan was Anna de enige uit het huidige Duitsland afkomstige dienstmaagd en het ligt voor de hand de reden van haar zeer riante loon aan dat feit te koppelen. Misschien dat ze daar enige opleiding in het huishouden genoten had.
Tot de dienstboden werd ook de koe- en varkenshoeder gerekend, meestal een jongen die het met een zeer schamel loontje moest stellen. Hoe lang hij precies werk had is niet duidelijk, hij kreeg er in ieder geval slechts één daler en een paar schoenen voor. Varkens hoeden was ondankbaar werk, ook op Borgharen verdiende de varkenshoeder in 1556 niet meer dan 2 hemden en 4 paar schoenen.[22]
Gedurende de jaren die de rekeningen beslaan werd er veel van keuken- en koemaagden gewisseld. Meestal waren ze een half jaar in dienst als ze weer vervangen werden.

Dienstboden

1584-85		In dienst
Ienne van Bruggen	kuechemagdt	6 mnd
Stijn Heynen	kuymagdt	6 mnd
Enneken van Wyenhoven	kuymagdt	6 mnd
Anna van Duysseldorp	kuechemagdt	6 mnd
1585-86		
Enneken van Wyenhoven	kuymagdt	12 mnd
Marij Derisken	kuymagdt	12 mnd
Stijn Rijswichs v Meerlo	kuechemagdt	12 mnd
1586-87		
Stijn Rijswichs	kockmagdt	15 mnd
Marij Mertens	kuymagdt	12 mnd
1587-89		
Marij Merttens	kockmagdt	6 mnd
Hill Peter Smitsdr.	kuymagdt	6 mnd

De bouwknechten en kok lijken beter af. Het eerste jaar was Peter Dericx 3 maanden aangesteld als bouwknecht, maar toen er daarna geen werk meer voor hem was, werd hij nog als dagloner te werk gesteld. Hij verdween niet geruisloos van Blitterswijk zoals met de dienstmaagden wel het geval was. Jan van Wanssum, de tweede bouwknecht die in vaste dienst was, had zijn eerste jaar op het kasteel als kok gediend en werkte in de daaropvolgende jaren als bouwknecht. Hij was gedurende de gehele onderzochte periode in dienst. Zijn loon veranderde in die tijd niet; hij kreeg per jaar 10 rijders (12,–), 2 hemden en 2 paar schoenen.

De arbeiders en dagloners

De overzichtelijkheid die de aanstelling van het vaste dienstpersoneel gaf, is ver te zoeken bij het inhuren van arbeiders. De werkzaamheden schommelden sterk van jaar tot jaar, logisch want de hoeveelheid werk was afhankelijk van de oogst. Waar de arbeiders woonden of verbleven is niet duidelijk; het was ook geen homogene groep en de personen wisselden per jaar. Toch was er wel een vaste groep arbeiders die elk jaar ingehuurd werd.

Aantal personen ingehuurd en aantal dagen gewerkt per jaar

Periode	maand	aantal arbeiders	vrouwen	dagen gewerkt	loon
okt 84-okt 85	12	21	2	555	74,–
okt 85-okt 86	12	14	1	504	58,–
okt 86-juli 87	9	13	1	380	47,–
jul 87-feb 89	18	12	1	643	83,–

Helaas ontbreken voor 1590-91 de gegevens over de arbeiders; er missen 2 folio's uit de rekening. Het gemiddelde dagloon voor een arbeider op Blitterswijk schommelde tussen de 2,3 en 2,7 stuivers, wat niet veel was.
Verreweg het grootste aantal arbeiders op Blitterswijk werd ingehuurd om te dorsen. Van alle dagen die gewerkt werden, werd de helft tot drie kwart besteed aan het dorsen.[23] Elk jaar waren er 8-10 mensen in dienst om te dorsen en soms moest bijvoorbeeld bouwknecht Peter Dericx een handje meehelpen om het werk af te krijgen. Voor de dorsers was elk jaar werk en er was sprake van een zekere continuïteit in degenen die ervoor aangetrokken werden. Heyn Nichten, Wyllem Nichten, Huyb Kerchoffs en Derick Metten (waarvan gemeld wordt dat hij tot aan zijn dood met dorsen geholpen heeft), behoorden tot de vaste groep dorsers. Zij dorsten ook het grootste aantal dagen in een jaar, gemiddeld zo'n 60-75 dagen per jaar.
Continuïteit was er ook in het loon voor dorsers, dat gestandaardiseerd was; in de langere zomerdagen, vóór Sint Michiel (29 september), verdiende men 3 stuivers per dag en in de winter 2 stuivers en 1 ort (een vierde stuiver). De scheiding tussen zomer- en wintertarief was toentertijd heel gangbaar en Johan Copper hanteerde haar alleen bij het niet-vaste dienstpersoneel.

Voor de meeste andere werkzaamheden, zoals *graeven ofte spaeden, maaien, latten houwen, rijss (takjes) houwen en opbinden, tuynen, teyn snijden, flass boecken, stroy schudden en tymmeren*, lijkt het gangbare dagloon ook 3 stuivers te zijn geweest. Evenals voor de vele bouwwerkzaamheden waarvoor hulpen ingehuurd werden. Toch bestonden er veel uitzonderingen op die regel. Zo kreeg Peter Knoopkens van der Horst, die samen met een knecht één dag essen geklieft had 7 stuivers en Jennisken Ruesen voor het 6 dagen bomen houwen 24 stuivers. Deze verschillen in dagloon zijn niet onthutsend groot, maar het kon ook nog beter: Hans die Korffer van Wanssum kreeg 6 stuivers per dag voor het maken van manden en Geylten Schnyder zelfs 11 stuivers per dag *'voir die verckens tho schnyden'*.[24]

Met het loon naar werken troffen sommigen het echter veel slechter; Lysbet Drieskens en Lysken Kampiss bijvoorbeeld, de enige vrouwen die bij de arbeiders vermeld worden. Lysbet kreeg voor het *binden van rijss* nog 2 stuivers en 1 ort per dag in 1585, maar Lysken kon daar alleen van dromen. Hoewel ze een groot aantal dagen per jaar werkte en verschillende jaren aangenomen werd, verdiende ze een schamel loontje van 1,5 stuiver per dag. Zelfs voor het fysiek zware werk van helpen met de bouw van een schuur in 1589, kreeg ze geen cent meer. Van gelijke loonsverhoudingen was geen sprake.

Er bestond nog een laatste groep arbeiders die vlas maakten; *wefers, spensters, schwengsters, boeckers en heeckelers*. Op Blitterswijk werd voor eigen gebruik linnen gemaakt om onder meer de dienstboden van te kunnen kleden. Zeker is dat aan het huis gesponnen en geweven werd, al besteedde Johan Copper dat werk ook weleens uit. In zijn rekeningen spreekt hij van *'flass binnenshauss gesponnen'* en van *'flass buijten laten spinnen'*.[25] Deze vorm van huisnijverheid werd uitsluitend door vrouwen verricht, wat geen opzienbarende conclusie mag heten. Het dagloon voor de bovenstaande werksters lag tussen de 21/2 en 3 stuivers.

De ambachtslieden

Hoe zelfvoorzienend de huishouding ook was, niet alles kon door het vaste personeel gedaan worden. Af en toe moest men de hulp inroepen van ambachtslieden uit omliggende dorpen. Enigszins regelmatig over de vloer kwamen de *smitt, de brouwer, de kuper, de metzeler, de schoemecker, de leyen-of stroedeckers en de timmerman*. Er waren elk jaar wel herstelwerkzaamheden aan het huis of een schuur te verrichten. Vooral aan de molen, die gedurende heel het jaar in gebruik was, ging om de haverklap het een en ander stuk. Het ene moment moest er weer een nieuwe roei aan de wiek gezet worden, dan weer was het rad stuk of moest de spil versteld worden. De timmerman had er handen vol werk aan. Minder vaak kwam het voor dat men een *glaessmecker, raymecker, schnyder, korffer of bussenmester* moest laten komen.

Johan Copper trok telkens dezelfde ambachtslieden aan, alleen als er meer werk was en de ene timmerman niet genoeg tijd had week hij uit naar iemand anders. De timmerman was zonder twijfel de meest gevraagde ambachtsman op het kasteel. Johans vaste timmerman was Derick de Molenmeister uit Ray, die altijd samen met zijn zoon ingehuurd werd. Het aantal dagen dat ze werkten schommelde tussen de 17 en de 36 dagen per jaar, tegen een tarief van 11-13 stuivers per dag voor hen samen. Ze werden voor grote karweien ingehuurd, de bouw van een schuur of het vertimmeren van een sluis, maar het meeste werk hadden ze aan het repareren van de molens. Als er een grote verbouwing op stapel stond werd weleens de hulp ingeroepen van een timmerman uit Broekhuizenvorst, maar meestal werden knechten aan het timmeren gezet of moest soldaat Derick meehelpen. De timmerhulpen werkten voor een loon van 4 of 5 stuivers per dag. Dit bedrag kregen ook de *lattenhouwers en holtzegers*, die het voorbereidende werk verrichtten.

Voor de smeden was ook elk jaar genoeg te doen. De opdrachten die ze kregen waren minder omvangrijk dan die van de timmerlieden en ze werkten waarschijnlijk geen hele dagen op het kasteel. Johan maakte gebruik van de diensten van twee smeden; Kerstien Kerchoffs en Tewken Sfrijsen uit Meerlo. Vaak was er klein gereedschap te repareren, wat voornamelijk door Kerstien Kerchoffs gedaan werd. Hij vernieuwde emmers, repareerde de kruiwagen, richtte de wielen van de kar, leverde ijzeren banden en nagels en maakte ankers voor de molen. Het lijkt erop dat de smid uit Meerlo zich op het fijnere werk richtte, hij zorgde voor sleutels en sloten of verstelde de loop van een geweer. Er lijkt me sprake van een zekere specialisatie van de smeden, wat voor die tijd niet ongebruikelijk was.[26]

De smeden verdienden hun geld per karwei en helaas wordt in de rekeningen niet vermeld hoe lang ze aan bepaalde klussen werkten, zodat ik geen enkele indicatie voor hun dagloon heb. Ook heb ik het aantal dagen dat ze voor Johan Copper werkten niet kunnen achterhalen, alleen de totale uitgaven aan de smeden heb ik kunnen berekenen.

Naast de smid en timmerlieden was er voor de kuiper en metselaars geregeld werk. Weliswaar niet meer dan een aantal dagen per jaar, maar toch elk jaar opnieuw. Kuiper Seger van Broichusen werkte zo'n 6 of 7 dagen per jaar voor 4 of 4 1/2 stuiver per dag. Hij maakte en legde banden en bracht soms een nieuwe melkemmer mee of repareerde de *melkdobbe*. De hulp van de

metselaars werd voor een dag of 10 per jaar ingeroepen, tegen een dagloon van 6 of 6½ stuiver. Ze metselden een nieuwe oven of stutten het huis als het dreigde in te storten. Er was ook een enkele keer sprake van reparaties aan de poort, nadat de Spanjaarden op de voorhof waren doorgebroken in januari 1586.

Uitgaven aan ambachtslieden per jaar

Jaar	1584-85	1585-86	1586-87	1587-89
Timmerlieden	10,– 9	24,– 10	10,– 7	45,– 10
Smeden	8,– 7	7,– 10	12,– 12	10,– 19
Kuiper	2,– 12	1,– 8	1,– 4	...
Metselaars	...	2,– 14	3,– 5	3,– 15
Brouwer	...	8,–	2,–	1,–
Schoenmaker	rogge	4,– 10	8,– 10	7,– 19
Totalen	21,– 8	48,– 12	37,– 18	69,– 3

Wat opvalt in deze tabel is natuurlijk de hoge uitgave aan timmerlieden in de rekening van 1587-89. Die is echter vrij eenvoudig te verklaren. In het najaar van 1587 werd namelijk met man en macht aan het huis van halfman Jacob Mols gewerkt dat die zomer tot de grond was afgebrand. Er waren maar liefst 7 timmerlieden, twee smeden en een metselaar bij de bouw betrokken. Helaas is me niet duidelijk geworden of oorlogsgeweld aan die brand ten grondslag lag. Uit de tabel blijkt ook duidelijk het grote aandeel van de timmerlieden in de bouwwerkzaamheden op het kasteel. De brouwer werd steeds minder naar het kasteel ontboden maar bleef voor het brouwen op het kasteel steevast 5 stuivers per keer ontvangen.
Over de andere, minder vaak naar het kasteel geroepen ambachtslieden valt toch nog wel het een en ander te zeggen, al is het maar dat er minder vraag was naar hun diensten. Glasmaker Jan Versluys van Ray bijvoorbeeld wordt in de rekeningen slechts één keer genoemd. Johan Copper heeft aan hem in 1588 een schuld afbetaald van 18½ gulden.[27] Ook Derick de Raymecker van Broichusenvorst komt maar één keer voor. Hij heeft in 1587 een *'lang karren en scort karre nijew gemaeckt'*, waarmee hij 8 dagen bezig is geweest. Hij verdiende 5 stuivers per dag en kreeg dus 2 gulden van onze rentmeester.[28]
Met de twee leidekkers had Johan Copper een aparte afspraak gemaakt; zij zouden tegen een vergoeding van een half malder rogge per jaar, het huis voor de komende vijf jaar onderhouden, zo luidde de in 1584 gesloten overeenkomst. Er valt over te twisten of de turfstekers wel bij de ambachtslieden hoorden, maar Johan plaatste ze in ieder geval in hetzelfde rijtje. Veel komen we echter niet over ze te weten. Ze staken turf en verdienden daar per jaar 2 vaten erwten en zo'n 15 gulden mee.

Wat valt uit al die gegevens nu te concluderen omtrent de goedbetalende ambachten? Het minimumloon op Blitterswijk voor ambachtelijk werk was een dagloon van 4 of 5 stuivers, voor onder meer de timmerknechten, houthakkers, kuiper en wagenmaker. Ietsje meer, namelijk 6 stuivers per dag, verdienden de metselaars. Daarbovenuit staken de timmerman en zijn zoon die samen 11 tot 13 stuivers per dag kregen. Waarbij moet worden aangemerkt dat de timmermanszoon waarschijnlijk in de leer was bij zijn vader en hun lonen niet helemaal gelijk lagen.
Het lijkt al aardig wat, maar de lonen steken zeer schril af tegen de getallen die Van Deursen noemt voor de ambachtslieden in Holland rond 1600. Hij komt uit op een gemiddeld dagloon van 14 stuivers voor een volwaardige arbeidskracht.[29] Een metselaar verdiende 20 stuivers en een timmerman 10 stuivers per dag. En daarbij gaat hij er nog van uit dat de lonen in Holland zeker niet hoog waren. De lonen op Blitterswijk zijn dus zeker wel laag te noemen, men kon er waarschijnlijk mee in het levensonderhoud voorzien, maar meer ook niet. Heel verwonderlijk is dit niet; de oorlog had het gebied in ruïneuze staat gebracht en eiste ook van de bevolking zijn tol.

Gelegenheidskrachten

Een echte groep kun je de verschillende mensen die hieronder vallen eigenlijk niet noemen; de werkzaamheden waar ze voor ingehuurd werden, waren van zeer uiteenlopende aard. Het enige dat ze gemeenschappelijk hadden was de zeer sporadische aard van hun werkzaamheden, ze verrichtten slechts af en toe een karwei en komen maar één of een enkele keer in de rekeningen voor. Erg bijzonder waren hun werkzaamheden echter niet, met uitzondering misschien van de zogenaamde salvagarde (sauvegarde).
Een van de bijkomstigheden van de oorlog was de instelling van een *salvaguardia* op Blitterswijk. De in dienst van de Spanjaarden zijnde Graaf Karel van Mansfeld zond in februari 1586 ene kapitein Zijmenes naar Blitterswijk om daar als salvagarde te dienen. Hij werd voornamelijk aangesteld om een oogje in het zeil te houden rond het kasteel, toen overal in de omgeving de troepen zich gereed maakten voor een aanval op Venlo. Hij diende als een soort vrijwaring voor het kasteel, zodat het niet door Spaanse troepen bezet of geplunderd zou worden. Onze rentmeester was echter niet zeer ingenomen met deze gast die hij de kost moest geven. De Spanjaard joeg Johan op kosten door zijn zadel te laten vermaken en zijn paard te laten beslaan, terwijl hij zich tegoed deed aan de wijn en *'nit dan witt broot aet'*, waarvoor Johan meer weit moest inkopen.[30] Gelukkig werd Zijmenes half mei weer van het huis verordonneerd en was Johan Copper van zijn kwelgeest verlost.

Van de diensten van bodes werd wel elk jaar gebruik gemaakt, maar op zeer onregelmatige basis. Er waren verschillende personen voor Johan Copper in de weer om belangrijke berichten of minder belangrijke goederen over te brengen. Meestal werd een jongen genaamd Wolterken met brieven voor de Van Lyndens naar Hemmen of Emmerich gestuurd, en soms moest hij een berenvel of een haas bij een jonker in Roermond afleveren.[31] Voor dergelijke reizen ontving hij één gulden of één daler, *voer tehrgelt, vehrgelt, und gangklohn*, zoals Johan Copper de kosten samenvat. Bij de bodes komen we ook de naam tegen van Thonis Ongewassen. Hij maakte in februari 1585 een reis naar '*Michel des vendrichs soen*', om een hoeveelheid linnendoek te brengen, ter betaling van een niet nader genoemde rekening.[32]

De meeste bodes reisden echter van en naar Roermond, waar het door de Spanjaarden ingestelde Hof van Gelre zetelde. Hier stuurde Johan Copper niet slechts Wolterken heen, hij betaalde ook bodes van het gerecht die hem officiële stukken brachten en ook de *scholtis* (schout) van Blitterswijk werd door Johan naar Roermond afgevaardigd en ontving *gangklohn*. Voor sommige zaken moest de rentmeester echter zelf op stap, wederom meestal naar Roermond, en alle *vertehrde kosten* hield hij dan keurig bij. Zo is nu nog te achterhalen waar hij wat en hoeveel gegeten of gedronken heeft, en soms zelfs nog met wie. Af en toe staan er raadselachtige uitgaven bij deze kostenpost vermeld: '*Noch den Raedtsheeren gegeven, om bij einander tho kommen, want het inden vacantien war, in de bouwtijt....45 stuivers.*'[33] Blijkbaar kwam de raad niet het hele jaar door bijelkaar en dat terwijl het toch oorlog was!

De totale uitgaven aan bodes schommelden tussen de 13 en 47 gulden, waarvan het laatste bedrag in de jaren 1585-86, op het hoogtepunt van het krijgsgewoel, uitgegeven werd. Er werden weleens 25 reizen per jaar ondernomen, maar het overgrote deel daarvan was toch naar de familie Van Lynden of naar het gericht. Sprake van veel contact met de dorpen in de omgeving of andere kasteelheren was er niet. Het was en bleef natuurlijk gevaarlijk om te reizen.

Bijkomstige uitgaven had Johan Copper aan de twee halfmannen, die voor het werk dat ze voor hem verrichten, de helft uitbetaald kregen. De andere helft was voor hun eigen rekening. Ze vervulden verplichte diensten als het bouwen aan een verdedigingsschans voor Blerick, of het vervoeren van diverse goederen met paard en wagen naar omliggende dorpen.[34] Voor dergelijke karweitjes rekende een halfman 10 stuivers per dag, waarvan hij er dus 5 van Johan Copper ontving. Dergelijke werkzaamheden waren zeer incidenteel en Johan Copper beschouwde deze onvoorziene uitgaven niet als dienstloon.

Conclusie

Het leven op Blitterswijk werd geheel bepaald door de zorg van het voorzien in eigen onderhoud en het bewoonbaar houden van het huis en de hof. De rentmeester was aangesteld om het bezit van de familie Van Lynden te consolideren en de huishouding zo voordelig mogelijk draaiende te houden. Van zeer grote importantie, zoals landsheerlijke kastelen wel waren, voor het sociaal-culturele leven in de nabij gelegen dorpen, was Blitterswijk dan ook niet. De verhouding tot de dorpsbevolking was primair een economische; slechts enkelen konden er voor korte of soms langere tijd werk vinden. En in geval van nood konden de mensen natuurlijk bescherming vinden, al was dit tegen betaling.

Een middelpunt van de samenleving kun je het kasteel zeker niet noemen. De verklaring hiervoor lijkt me gelegen in het feit dat op het kasteel geen adellijke familie woonachtig was. De positie van de Van Lyndens was in de Overbetuwe al gevestigd en er was geen reden om nauwe banden met de dorpsbevolkingen rond Blitterswijk aan te knopen. De economische functie van Blitterswijk dient echter niet onderschat te worden. Er werkten elk jaar toch tussen de 13 en 21 arbeiders op het kasteel, er waren minstens 3 dienstmaagden en 2 soldaten in dienst, en ook voor een zestal ambachtslieden was steeds genoeg te doen. Daarnaast waren er nog de vele incidentele of onregelmatige werkzaamheden waarvoor mensen uit de dorpen aangezocht werden.

Van de werknemers waren dienstboden en soldaten de enigen die een vaste betrekking hadden, meestal voor een half of een heel jaar, al was er vooral bij de soldaten sprake van grote continuïteit. De ambachtslieden en een vaste kern van landarbeiders konden ook op regelmatig terugkerend werk rekenen. Voor de ambachtslieden waren er voornamelijk herstelwerkzaamheden aan gebouwen of aan de molen te verrichten. De meeste arbeiders werden ingeschakeld om de graanoogst binnen te halen en de boomgaard te onderhouden. Van huisnijverheid was ook sprake op Blitterswijk; afgezien van het eigenhandig maken van boter, werden de vrouwen aan het spinnen en haken gezet om voldoende linnen te maken om alle bewoners van te kunnen kleden.

Voor zover na te gaan kreeg iedereen slechts eenmaal per jaar zijn of haar loon uitbetaald. De meesten werden in geld betaald, al kon iedereen soms ook wel eens met een zak rogge of een kan wijn tevreden gesteld worden. De arbeiders hadden een dagloon dat schommelde tussen de 2¼ en 3 stuivers; ambachtslieden kregen per karwei een vaak vaststaand bedrag; soldaten kregen een vast maandloon van 3 gulden en de dienstboden hadden een voornamelijk in kleding

betaald jaarloon. De grote inkomsten in natura ook in deze tijd nog, geven de uitgaven in geld een enigszins betrekkelijk karakter. Maar ze werden wél grotendeels in geld en niet in andere goederen gedaan. Misschien dat dit het verschil aangeeft tussen de meer open dorpssamenleving, waar het gebruik van geld al gangbaarder was dan in de geslotener kasteelsamenleving.

De huishouding op het kasteel is in mijn ogen eerder gesloten dan open te noemen; net niet helemaal zelfvoorzienend. Men schermde zich zoveel mogelijk van de buitenwereld af, in plaats van daar middenin te staan. Dit lijkt te worden bevestigd door de, in verhouding tot omliggende kastelen, zeer geringe hinder die de bewoners van de oorlogshandelingen om hen heen ondervonden. In een tijd waarin hele dorpen met de grond gelijk gemaakt werden en andere kastelen in vlammen opgingen, werden op Blitterswijk door Spaanse soldaten drie koeien doodgeschoten.

Blitterswijk kwam dus zonder noemenswaardige kleerscheuren door de zeer onrustige jaren tachtig van de 16e eeuw heen. Johan Copper heeft het hoofd boven water kunnen houden en de huishouding van Blitterswijk afdoende georganiseerd. Hij heeft daarbij zijn personeel met enige zorg omgeven zodat ze toch op regelmatig werk konden rekenen en Johan verzekerd was van welwillende arbeidskrachten. Een deel van de gebeurtenissen en het leven van de kasteelbewoners is uit de bronnen te voorschijn gekomen en aan de vergetelheid ontrukt, zoals het zo mooi heet. Maar hoe het nu verder ging met Johan Copper en Thonis Ongewassen zal wel voor altijd een raadsel blijven.

Archiefbronnen

Ongedrukte bronnen

Rijksarchief Limburg te Maastricht
Uit het archief der Heerlijkheid Blitterswijk en Wanssum inventarisnummers 397-401:

397 Die irste reckenung des rentmeisters van Blitterswick, Johan Copper, beginnende vanden 20 octobris anno 1584 biss tot den 20 octobris anno 1585.

398 Die anderde reckenung des rentmeisters van Blitterswick, Johan Copper, beginnende vanden 20 octobris anno 1585 biss tot den 20 octobris anno 1586.

399 Die darde reckenung des rentmeisters van Blitterswick, Johan Copper, beginnende vanden 20 octobris anno 1586 biss tot St Jacop des heiligen apostels (25 juli) in juli anno 1687.

400 Die vierde reckenung des rentmeisters van Blitterswick, Johan Copper, beginnende St Jacop des heiligen apostels anno 1587 biss tot Cathedra Petri anno 1589.

401 Die sechste reckenung des rentmeisters van Blitterswick, Johan Copper, beginnende Cathedra Petri (22 februari) anno 1590 biss tot Cathedra Petri anno 1591.

408 Bijlagen, bij de rekeningen, gevoerd door heren en vrouwen van Blitterswijck, 1589.

438 Aantekeningen omtrent afrekeningen met verschillende personen, en ontvangsten ten bate van de heren van Blitterswijck, 1533-1589.

Literatuur

Alberts, W. Jappe en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964.

Beterams, P. *Blitterswijck, Noordlimburgs dorp met een rijke historie*, z.p. 1981.

Beurden, A.F. van, 'Blitterswijck', in: *Limburgs Jaarboek* (1911), 96-106.

Beurden, A.F. van, 'Een en ander uit de geschiedenis der kasteelheren van Blitterswijck', in: *Buiten* (1911).

Bor Christiaensz, Pieter, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlijke oneenigheden 1555-1600*, Amsterdam 1679 (4 delen).

Deursen, A. Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1994.

Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, 2e druk Amsterdam 1992.

Flokstra, M., 'Een bijdrage over de heren van Blitterswijck in de 14e en 15e eeuw', in: *Castellogica, Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, Doorn 1983-87 I, 206-216.

Habets, J., 'De voormalige heerlijkheid Borgharen', in: *Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Duché de Limbourg* 10 (1873), 391-513.

Hermans, W., 'Bijdragen over de heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum' in: *De Maasgouw* (1881) 426, 434, 442, 469-470 en (1885) 110.

Heyns, Zacharias, *Den Nederlandtschen Landt-spiegel; in ryme gestelt door Zacharias Heyns*, Amsterdam 1599; facsimile Weesp 1994.

Hoekstra, T.J., 'Voorlopig verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het kasteel te Blitterswijck', in: *Fibula* 10 (1969/70), 24-28.

Jansen, H.P.H., *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964.

'Journaal van Splinter Helmich, soldaat en later Hopman in dienst van den lande van 1572-1589', uitgegeven door Robert Fruin, in: *Kroniek van het Historisch Genootschap* 31 (1875), 159-281.

Slichtenhorst, Arend, *XIV Boeken der Geldersse Geschiedenissen*, Arnhem 1654.

Poelhekke, J.J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492- 1795* II, Zutphen 1975.

Wouters, H.H.E., 'Het Limburgs Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige oorlog', in: idem, *Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgs Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, Maaslandse Monografieën 11, Assen 1970, 157-405.

Bijlage 1

Hieronder volgen de verhoudingen van de munten waar Johan Copper mee rekende; hij hanteerde de brabantse gulden. Ook zijn de prijzen van enkele goederen vermeld, zoals ze in de rekeningen voorkomen.

Munten

1 croon	= 60 stuivers
1 brabantse gulden	= 20 stuivers
1 daalder	= 30 stuivers
1 rijder	= 24 stuivers
1 ort	= 1/4 stuiver
1 blenken	= 1/2 stuiver

Prijzen van verschillende stoffen

1 el swartdoick	= 30 stuivers
1 hulle	= 15 stuivers

Prijzen van verschillende granen

1 malder rogge	= 5 gulden
1 malder weyt	= 8 of 9 gulden
1 malder gerst	= 5 1/2 gulden
1 malder boecweyt	= 4 gulden
1 malder haver	= 3 gulden

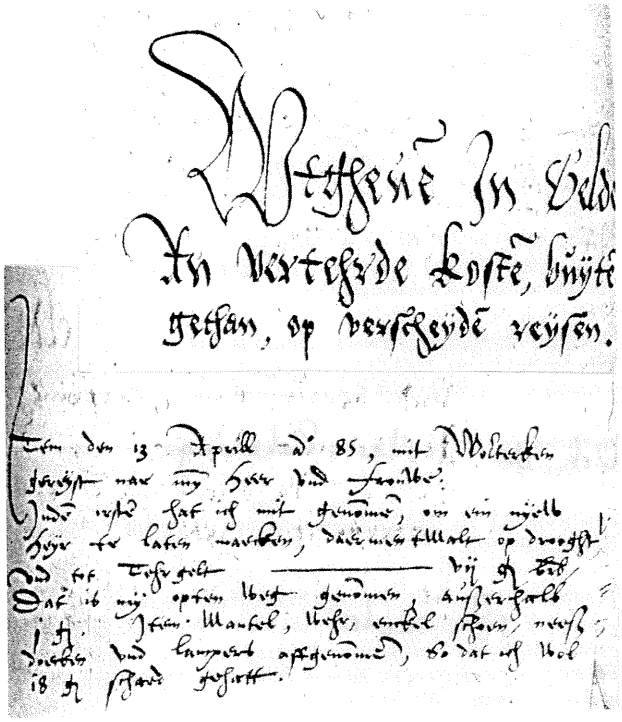

Afb. 1. Fragment uit de "Irste Reckenung".

Bijlage 2

Overzicht van de soldaten op Blitterswijk

Soldaten okt 1584-okt 85	wanneer	mnden	pmnd	verdient
Marten Horst	quit.			48,–
Floris van der Horst	okt-mei	7,5	4,–	30,–
Hans Bloem	quit.			120,– *
Wyllem van Sevenhem		5 1w		25,–
Kerstien Brueren v Ray		3,5	4,–	14,–
Derick van Kerchellen	okt-okt	12	4,–	71,–
Mattheus Verblaeckt	mei-okt	5	3,–	15,–
Peter Peyten	aug-okt	2	3,–	6,–
Seger Hoeten	aug-okt	2	3,–	6,–
Totaal				335,–

*Volgens quitantie die waarschijnlijk over meerdere jaren liep.

Soldaten okt 1585-okt 86				
Mattheus Verblackt	okt-mrt	5	3,–	15,–
Peter Peyten	okt-mrt	5	3,–	15,–
Derick van Kerchellen	okt-okt	12	4,–	48,–
Seger Hoeten	okt-okt	12	3,–	36,–
Totaal				114,–

van okt 1586-juli 87				
Seger Hoeten	okt-feb	4	3,–	12,–
Derick van Kerchellen	okt-jul	9	3,–	27,– *
Jan van Wanssum	dec-jul	7	3,–	21,–
Totaal				60,–

* Derick krijgt naast het geldbedrag nog 2 paar schoenen als compensatie voor de lagere soldij die hij ontvangt; hij kreeg altijd 4,– per maand.

Van juli 1587- okt 89				
Derick van Kerchellen	jul-feb	19	3,–	57,–
Wyllem van Sevenhem	jul-jul	12 3w	3,–	38,–
hemd				
Derick Copper	jul-okt	7	3,–	21,–
Montkost voor 2 soldaten				120,–
Totaal				236,–

Vanaf 1587 werd volgens verdrag ook montkost voor de soldaten berekend. De montkost bedroeg 40 daler per jaar, per man.

Van febr 1590- febr 91				
Derick van Kerchellen	feb-feb	12	3,–	36,–
Derick Copper	feb-feb	12	2,–	24,–
Montkost voor 2 soldaten				82,50
Totaal				142,50

Noten

[1] Uit T.J.Hoekstra, 'Voorlopig verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het kasteel te Blitterswijck', 24-28.

[2] Voor de familie Van Blitterswijck gebruik ik de oude spelling zoals die in de bronnen voorkomt, en voor het dorp en het kasteel de aangepaste moderne spelling. De genealogie is gebaseerd op informatie uit de verschillende genealogische bladen en wapenboeken: *Genealogische en heraldische bladen: maandblad voor geslacht-, wapen- en zegelkunde* 10 (1915) 331; *Algemeen Nederlandsch familieblad: tijdschrift voor geschiedenis, geslacht-, wapen-, zegelkunde enz.* 16 (1904) 496; *Nederland's Adelsboek* 13 (1915) 202-203.

[3] Onder andere Beterams, *Blitterswijck. Noordlimburgs dorp met een rijke historie* en Hermans 'Bijdragen over de heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum'.

[4] Een kopie van dit verdrag heb ik gevonden in de Sechste reckenung, folio 1- 2verso.

[5] Een halfman is een pachter die een hoeve bebouwt in ruil voor de helft van de opbrengst. Onkosten die hij maakt komen ook voor de helft op rekening van het kasteel. Johan Copper ontving dus ook steeds de helft van de opbrengst van het land.

[6] Onder andere Beterams, *Blitterswijck* en Hoekstra in zijn artikel 'Voorlopig verslag'.

[7] Een en ander blijkt uit het combineren van informatie uit het 'Journaal van Splinter Helmich', een dagboek bijgehouden door hopman Helmich die gelegerd was in het Overkwartier, en de passages die Johan Copper in zijn rekeningen aan de vernielingen door soldaten wijdt. 'Journaal van Splinter Helmich, soldaat en later Hopman in dienst van den lande van 1572-1589', uitgegeven door Robert Fruin.

[8] In de Anderde reckenung, folio 12 en 13, doet Johan Copper verslag van de herstelwerkzaamheden onder andere aan de poort en de deur van de toren.

[9] Voor een uitgebreid verslag van de campagne: Wouters, 'Het Limburgs Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige oorlog'.

[10] Zie voor een uitgebreide beschrijving van de bezetting van Well ook het 'Journaal van Splinter Helmich' en Pieter Bor Christiaensz, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlijke oneenigheden 1555-1600* (Amsterdam 1679) II, 712 e.v.

[11] Splinter Helmich geeft de precieze datum in zijn 'Journaal', 263.

[12] 'Journaal', 243.

[13] 'Journaal', 242.

[14] In alle rekeningen is sprake van verplichte bijdragen aan het *'geld dat tlant van Kessell must gheven'*.

[15] Volgens W. Jappe Alberts werden overal de weiden langs de Maas gebruikt voor het houden van vee, zodat de gemengde bedrijfsvorm in Limburg in de late middeleeuwen veel voor kwam. W. Jappe Alberts en Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 150.

[16] Uit de Anderde reckenung, folio 7.

[17] Uit de Darde reckenung.

[18] De inkopen voor de huishouding op Borgharen waren veel gevariëerder van aard; er werden meer soorten vlees, allerlei verschillende vissen en zelfs specerijen ingekocht in 1552. Habets, 'De voormalige heerlijkheid Borgharen', 20.

[19] Een kopie van dit verdrag heb ik gevonden in de Sechste reckenung, folio 1- 2verso. Het is opgesteld in Düsseldorf en ondertekend door Johan von und zu Ossenbroich, heer zu Blitterswick und Gulichscher stallmeister, Johanna Elisabeth van Linden genannt Ossenbroeck en Johannes Copper.

[20] Uit de Anderde reckenung, bij de uitgaven van het graan vermeld, folio 2verso.

[21] Uit de Vierde reckenung.

[22] Habets, 'De Voormalige heerlijkheid Borgharen', 420.

[23] Ik heb gekeken naar het aantal dagen dat men dorste in een jaar, afgezet tegen het aantal dagen dat in totaal gewerkt werd door arbeiders. De percentages: 1584-85; 50%, 1585-86; 77%, 1586-86; 64% en 1587-89; 73%.

[24] Hoewel Van Deursen in zijn boek *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw*, pp. 107, spreekt van een snijder als kleermaker, lijkt me hier toch zeker van een andere betekenis van het woord sprake.

[25] Zie b.v. Anderde reckenung 1585-86, folio 16. Voor de vlas die hij liet spinnen moest hij 2-3 stuivers per pont betalen; aan de vlas die op het huis gesponnen werd zaten geen arbeidskosten verbonden.

[26] In *Das Ständebuch* uit 1562, van Jost Ammann komen zelfs 8 verschillende smeden voor.

[27] Zoals vermeld in de Vierde reckenung.

[28] Uit de Darde reckenung, folio 4verso.

[29] Van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* , 14-15.

[30] In de Anderde reckenung, folio 20verso.

[31] Zie bijvoorbeeld de Anderde reckenung, folio 17verso.

[32] Uit de Irste reckenung, folio 15verso.

[33] Johan maakte een reis naar Roermond in juli 1584 waarin deze zinsnede voorkomt. In de Irste reckenung, folio 17verso.

[34] In de Anderde reckenung, folio 15.

Afb. 2. De restanten van Blitterswijk (Foto: Jan Titulaer).

Afb. 3. Kaart van het Peelland en Kessel. Uit: Den Nederlandtschen Landt-Spiegel; in rijme gestelt door Zacharias Heyns.

Kasteelbouwer(s) in Heeswijk

DOOR

N.L. VAN DINTHER

Inleiding

Duidelijkheid wat Willem van der Aa op 5 maart 1387 aantrof op de plaats waar nu het huidige kasteel van Heeswijk ligt is er mogelijk , na de recente opgravingen ter plaatse waarbij een uitgevlakte motte is gevonden, meer gekomen. Hij kocht van Walraven van Benthem het dorp Heeswijk en de helft van Dinther onder voorwaarden, dat hij alle rechten, goederen en verplichtingen zoals genoemd in de akte van 16 augustus 1380, toen Walraven van Dirck Rover, ridder, kocht, zal overnemen.[1]
Als een van de verplichtingen in 1380 wordt een erfcijns genoemd van 50 oude schilden aan Gerard van der Aa uit het goed ten Rode in Heeswijk en uit het goed ter Cameren met een vrijwaring van het hofgoed in Heeswijk, liggend vóór de Houtart, tussen de straat en goed van Jan van Rode die Gorter.[2]
Op 27 juni 1383 verkoopt Walraven van Benthem zijn huizen (domos), hofstede en erf geheten Ten Rode gelegen in de parochie van Heeswijk aan Luitgard weduwe van wijlen Jan van Woesic.[3]
Uit het voorgaande blijkt uit archiefstukken helaas niets naders omtrent een woning of meer, gelegen in Heeswijk en in het bezit van de familie van Benthem.[4]

In zijn oratie op 20 februari 1992 geeft H.L. Janssen een criterium waaraan een kasteel minimaal zou moeten voldoen
"Beperkt tot twee hoofdfunkties: het verschaffen van een bewoonbare en verdedigbare behuizing aan een beperkte groep personen, die kan variëren van een (uitgebreide) familie met enige dienaren tot een maximum van ca. 50 personen (bijvoorbeeld een garnizoen)".[5]
Einde 14e eeuw treffen we in Dinther een goed aan dat aan het genoemde criterium voldoet.
In de uitgiftebrief van 1378 van de gemene gronden in Dinther door Jan van Berlaer wordt o.a. genoemd het goed Ter Borch, dit goed zal hij geërfd hebben van zijn grootvader Lodewijk van Berlaer, heer van Helmond, gehuwd met Johanna van Dinther, één van de drie erfgenamen van Dirk van Dinther, ridder.[6]
Het huis Ter Borch wordt eind 14e eeuw 26 dagen lang bezet gehouden door de schout van Maasland Dirk de Rover met 36 paarden en 33 voetknechten omdat zij Gielis van Berlaer gevangen wilden nemen, die met zijn gezellen te Einhoven onheil hadden aangericht, en zich nu schuil hield in de kerk van Dinther.[7]
In 1400 verkoopt Jan van Berlaer het huis "Ter Borch", met ondergrond, de grachten, de brug en de bijbehorende visserij en verdere rechten aan Hubert van Gemert. Zo krijgt deze o.a. de rechten die het huis heeft op de eerste plaatsen in de kerk van Dinther, met als voorwaarde dat als de familie van Berlaer zich op hun goed ten Bogaarde in Dinther is zij deze plaatsen zelf zullen gebruiken.[8]
Men mag stellen dat het huis "Ter Borch" een garnizoen kan huisvesten, door een familie met gevolg bewoond kan worden en ooit in het verleden het voornaamste huis in Dinther geweest moet zijn, de stamzetel van het geslacht van Dinther.
In 1449 is er alleen nog maar sprake van "de hoeve Ter Borch"[9]
In 1695 is de omschrijving "eenen heuvel in de Aa genaamd de Burght"[10] Het alinge goed Ter Borg te Dinther moet in 1773 tenleenhove van Ravenstein verheven worden door de gemachtigde van Mr. Jan Jacob Graham, heer van Avestein.[11]
Op grond van het voorgaande kan het huis "Ter Borch" heel goed een zogenaamd "motte-kasteel" geweest zijn, staande in een nu afgedamde bocht van de Aa even ten Zuiden van het eveneens verdwenen kasteel Avestein.[12] (zie afb. 1)

Had het kasteel van Heeswijk een identieke voorganger als het huis Ter Borch in Dinther? Hoe dan ook op 16 februari 1388 wordt Willem van der Aa, ridder, te Brussel door Johanna, hertogin van Brabant, na opdracht uit eigen, beleend met zijn "huis en hofstede" en de heerlijkheid van Heeswijk en Dinther.[13]

Willem van der Aa

Willem van der Aa, ridder, zoon van Gerard van der Aa en Lijsbeth (van Tuyl?)[14] behoorde tot een familie

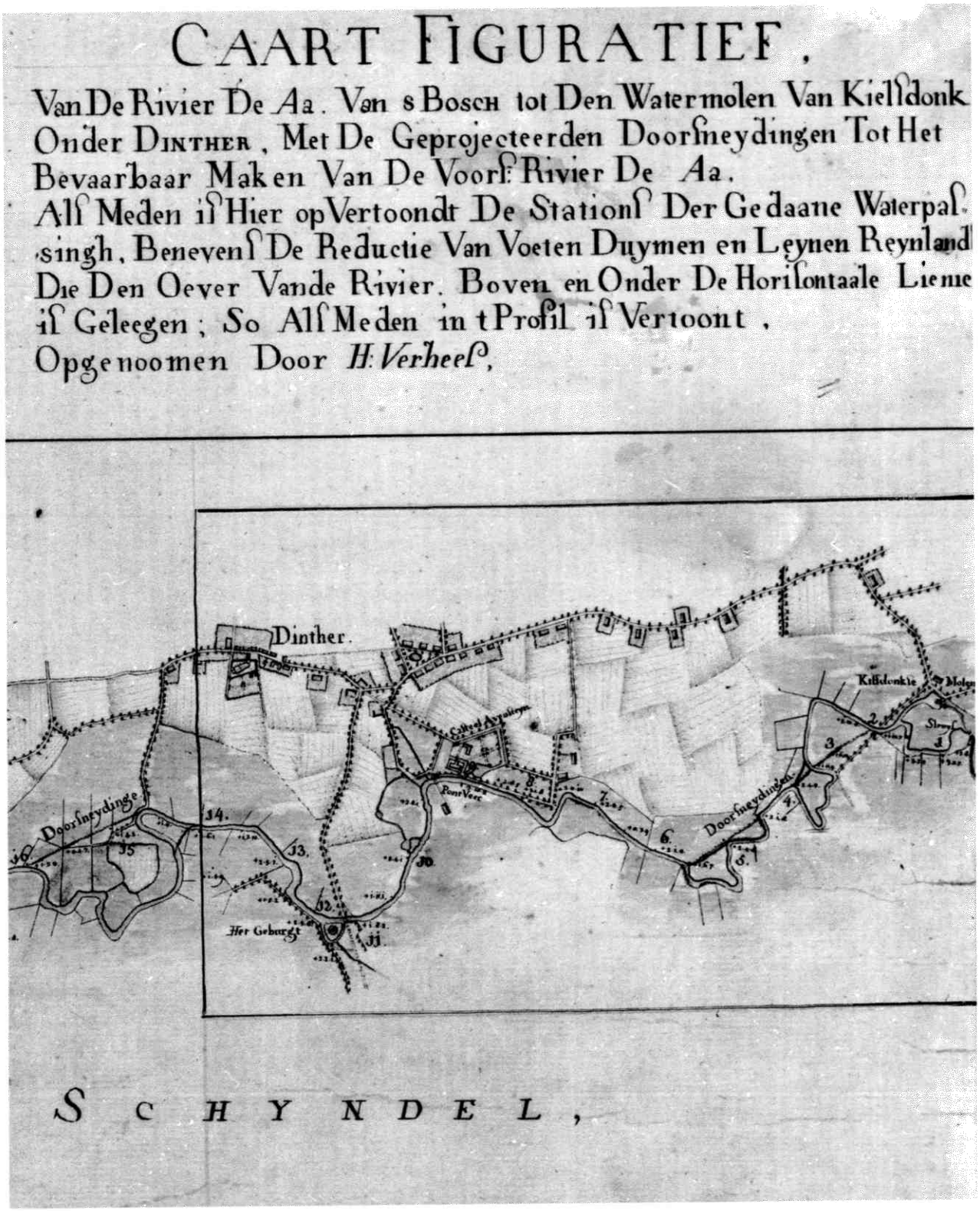

Afb. 1. Kaart figuratief van de rivier de Aa van 's-Hertogenbosch tot de watermolen van Kilsdonk onder Dinther, door H. Verhees, 1806. (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, inventaris Hingman nr. 805.

die goed in demagistraat van 's-Hertogenbosch vertegenwoordigd was. Hij bekleedde zelf de schepenstoel in 1388, 1392 en 1401, zijn broer Goossen van der Aa, ridder, was schepen in de jaren tussen 1387-1402 terwijl diens zoon Gerard van der Aa hoogschout van de stad en de meierij van 's-Hertogenbosch was van 1409 tot 1414, Willem's broer Gerard van der Aa, ridder, was schepen in 1386.[15]
Hij had nog drie zusters nl. Kathelijn van der Aa gehuwd met Hendrik van Moordrecht,ridder,[16] Margriet van der Aa, non inhet klooster Hoydonk[17] en Ulindes van der Aa gehuwd met Aertvan Dinther, ridder.[18] (zie afb. 5)

De bovengenoemde beleningsakte van 16 februari 1388 te Brussel, wordt gevolgd door een andere beleningsakte door hertogin Johanna van Brabant van 20 april 1388 te 's-Hertogenbosch.[19] Dit charter was mij in 1986 niet bekend. De aanhef van het charter is aan de rechter bovenkant onleesbaar maar vanaf het leesbare gedeelte komt een vermeldenswaardige zaak aan het licht.
Er blijkt een twist en geschil ontstaan te zijn tussen Jan graaf van Megen en Willem van der Aa over het huis van Heeswijk, de heerlijkheid van Heeswijk en de helft van Dinther, die ontstaan zal zijn naar aanleiding van de beleningsakte van 16 februari 1388. In de akte wordt melding gemaakt:... dat die voorsz. Heer Willem (van der Aa) dat voorsz. huys ende heelijckheyt van Heeswijck en die heerlijckheyt vande dorpe van Dinter die de voorsz. Heer Willem altoos toegehoirt hebben van de voorsz. Grave van Megen ontfangen heeft en die voirtaen van hem ende zijne erven houden zal, ons (Johanna) daarom biddendedat wij hem vande manschap ende ede die hij voor ons ende voorsz. huysse ende heerlijckheyt van Heeswijck ende van de helicht van de dorpe van Dinter gedaen heeft quytschelden woude..."
Johanna gaat in op het verzoek en verklaart dat zij de graaf van Megen in zijn rechten op het huis en de heerlijkheid van Heeswijk en de helft van Dinther niet zal hinderen en ontslaat vervolgens Willem van der Aa van zijn eed en manschap en beleent hem vervolgens met de andere helft van Dinther.
Het is duidelijk dat de leenheer van het bovenstaande goed de graaf van Megen was en de hertog van Brabant slechts voor de helft van Dinther; de opdracht "uit eigen" zoals vermeld is in de akte van 16 februari 1388 was onterecht.
Ook de van Benthem's worden alleen genoemd met de helft van Dinther als leen van de hertog van Brabant.
De graaf van Megen wordt reeds in de 13e eeuw genoemd met bezittingen in Heeswijk en Dinther in samenhang met de geslachten van Heeswijk en van Dinther. in de jaren 1323 en 1330 wordt Jan graaf van Megen ook heer van Heeswijk genoemd.[20]
(zie afb. 2)
Mogelijk is daar de oorsprong te vinden van het leenverband tussen de graven van Megen en het huis en de heerlijkheid van Heeswijk en de helft van Dinther.
Vanaf 1479 worden Heeswijk en Dinther steeds als twee afzonderlijke heerlijkheden voor de Leenhof van Brabant verheven.[21]
Opmerkelijk is dat alleen vanaf 1388 voor het eerst het huis van Heeswijk expliciet in de verkoopakten genoemd wordt en voordien alleen sprake is van de heerlijkheid of het dorp van Heeswijk , het goed ten Rode, ter Cameren en het hofgoed te Heeswijk en Dinther. Het dan genoemde huis kan vóór 1388 reeds bestaan hebben als een bezit van de graven van Megen en de voorganger geweest zijn van het huidige kasteel.
Heeft Willem van der Aa gebouwd of verbouwd?
Reeds ca. januari 1393 verwerpt Aert Nollekens Gerearts de verkopingen en vervreemdingen gedaan door Willem van der Aa met het dorp van Heeswijk en de helft van Dinther[22], zodat hij kort daarvoor aan Hendrik van der Leck verkocht heeft en die, naar mijn reeds eerder gegeven mening, als de bouwheer van het huidige kasteel van Heeswijk gezien mag worden en voor de bouw geen licentie behoefde van de hertogin van Brabant gezien het leenverband met de graaf van Megen. Hoe het leenverband toch over is gegaan in handen van de hertog van Brabant is mij niet duidelijk.

Hendrik van der Leck

Hendrik van der Leck geboren ca. 1354 was een zoon van Jan IIvan Polanen en zijn 2e echtgenote Mechtelt van Brabant, weduwe van Willem Jansz. van Rotselaar en bastaard dochter van Jan III hertog van Brabant.[23]
Door zijn afstamming was hertogin Johanna van Brabant zijn tante. De funkties die hij in het hertogdom vervulde zullen aan die verwantschap niet vreemd zijn.(zie afb. 3)
Hij was schout van 's-Hertogenbosch van 1 augustus 1388 tot 24 juni 1391, drossaard van Brabant van 1403-1404, verbonden aan het hertogelijk hof te Brussel als raadsheer van januari 1393tot 23 november 1428.[24]
Als schout van 's-Hertogenbosch was hij o.a. in 1388 betrokken bij het bezetten van Herpen, Oss, Ravenstein en Littoyen om de stroperijen van de hertog van Gelre tegen te gaan. In 1401 werd hij door de burgerij van 's-Hertogenbosch gevangen genomen omdat hij een groot begunstiger was van de ballingen van de stad afkomstig van de ongeregeldheden in 1400. Hertogin Johanna legde het geschil bij en na de betaling

Afb. 2. Zegel Jan graaf van Megen dd. 16 oktober 1331 en van zijn kleinzoon Jan graaf van Megen dd 26 maart 1408. (Hauptstaatsarchiv Nordrhein-Westfalen, Kleve-Mark Urkunden, regestnr. 204, GAB, Tafel Heilige Geest 's-Hertogenbosch deel V, regestnr. 1444)

van een losgeld van 3000 oude schilden, waarvan 2/3 voor de hertogin en 1/3 voor de gewonde burgers van de stad, werd hij vrijgelaten.[25]

De problemen werden opgelost en 9 juni 1403 wordt Hendrik van der Leck genoemd als drossaard van Brabant.[26]

Het is niet de bedoeling in dit opstel een biografie te geven van Hendrik van der Leck, het bovenstaande is bedoeld als een sfeerbepaling.[27]

Hendrik van der Leck was driemaal gehuwd: 1e met Jeanne de Ghistelle, 2e Alice Vrouwe van Stalle, Riviere en Rodingen en 3e Elisabeth N.

Uit zijn eerste huwelijk had hij twee dochters: Johanna gehuwd met Jan van Kuyc heer van Hoogstraten, welk huwelijk kinderloos bleef en Elsebene gehuwd met Eustache III de Bousies, heer van Vertaing etc.

Daarnaast zijn twee bastaard kinderen bekend n.l. Hosten of Hostinus als zodanig genoemd in het testament van zijn vader en een dochter Mechteld gehuwd met Roelof Aert Berwouts, niet genoemd in het testament.[28]

Op 4 november 1391 verpandt hertogin Johanna aan Hendrik van der Leck de hoge jurisdictie en het dorp Gestel met al zijn toebehoren voor 500 Rijnse guldens, boven op de som die de hertogin schuldig is aan genoemde van der Leck.[29]

Op 23 juni 1398 verpandt zij hem Schijndel voor 1631 Hollandse guldens.[30]

Hij ontvangt op 30 december 1404 van Antoon van Bourgondië de belofte van een som van 3403 Franse cronen en 14 1/2 nieuwe groten Vlaams, die hij hem verschuldigd is bij zijn vertrek als drossaard van Brabant. Tenslotte van deze opsomming ontvangt hij op 26 augustus 1406 van Antoon een bedrag van 2050 stuks "mailles" (= 1/2 penning) Hollands en 11 groten Vlaams, die nog door hertogin Johanna op 16 maart 1404 aan hem verschuldigd waren.[31]

Uit het bovenstaande wordt de positie en gegoedheid van Hendrik van der Leck, ondermeer als schuldeiser van de hertogin van Brabant, duidelijk gemaakt; zodat hij financieel in staat geacht moet worden het kasteel van Heeswijk te bouwen of af te bouwen.

We zagen reeds dat hij omstreeks januari 1393 in het bezit is gekomen van Heeswijk en Dinther.
Op 17 april 1394 verkoopt Hendrik van der Leck, heer van Heeswijk en Dinther, een cijns aan Vrouwe Kathelijn (van der Aa) weduwe van Hendrik van Moordrecht,ridder, uit het hofgoed van Heeswijk en het goed ter Cameren en ander goed, uit de windmolen van Heeswijk en uit erven en inkomsten die Hendrik had gekregen van heer Willem van der Aa, ridder, binnen Heeswijk en Dinther, met de conditie dat andere erven binnen de meijerij en de landen van de hertog kunnen dienen voor betaling van de cijns.[32]
De bouwactiviteiten aan het kasteel te Heeswijk kunnen hebben plaatsgevonden tussen 1403 en 1407.
Veel raadslieden van de hertog van Brabant bezaten in het hertogelijk paleis op de Coudenberg te Brussel een kamer. Anderen hadden een verblijf in de stad, over het algemeen in de buurt van het hof. Zij kregen een verstrekking in natura van hout en houtskool en dankzij de bewaard geleven optekening van deze verstrekkingen aan die raadlieden, met een verblijf buiten het hof maar in de stad, kunnen we nagaan in hoeverre Hendrik van der Leck te Brussel verbleef.
Hout en houtskool werden hem verstrekt in de jaren 1394-1395 tot 1402-1403, van 1407-1408 tot 1410-1411 en zo vervolgens tot 1427-1428. Tussen de jaren 1403-1407 zijn geen verstrekkingen genoteerd zodat aannemelijk is dat hij toen niet voor langere duur te Brussel verbleef.[33]
Op 22 augustus 1417 is het kasteel zeker al gebouwd want op die datum geven de abt van Berne, Godscalcus van Veen en de pastoor van Heeswijk, Ricoldus van Strijen, hun toestemming aan de reeds gebouwde kapel vóór "het kasteel" te Heeswijk van Hendrik van der Leck heer van het dorp van Heeswijk. De abt van de Abdij van Berne bezat sinds 17 september 1284 het patronaatsrecht met betrekking tot de parochiekerk van Heeswijk.[34]
Het eerste deel van het testament van Hendrik van der Leck wordt op 31 augustus 1426 gemaakt in een kamer op de benedenverdieping van het kasteel, het tweede deel werd opgemaakt op een plekje vóór de uitgang van het kasteel. Het testament werd aangevuld met een codicille op 24 december 1427; dan ligt Hendrik van der Leck ziek te bed op de bovenverdieping van het kasteel. Hendrik van der Leck wilde begraven worden in de kloosterkerk van de predikheren te 's-Hertogenbosch. Hij legateerde vier Beiers gulden voor het houden van jaargetijden van hem en van Vrouwe Elisabeth zijn gestorven echtgenote. Zijn oudste dochter Johanna, gehuwd met Jan van Kuyc krijgt het dorp Heeswijk en het kasteel met al zijn rechten als Heer van Heeswijk, Dinther en Oosterhout. Zijn ongehuwde dochter Elsbene krijgt allerlei bronnen van inkomsten en het dorp Schijndel. De natuurlijke zoon Hostinus werd eveneens niet vergeten. Sprake is in het testament van behalve de bovengenoemde goederen van rente uit het goed Ter Rievieren, het dorp Gestel bij Oosterhout, Woudrichem, Brugge, Haacht, Venlo en Geertruidenberg, een boerderij genaamd "dat Goirland" en een boerderij genaamd "ten Nyeuvenne" gelegen in Holland.
Voorlopig behield hij voor zich zelf, om daarmee later nog personen mee te begiftigen, zijn kleinodiën, kostbare gordels, vaatwerk van goud, verguld en van zilver. Het huisraad en andere roerende goederen van de kastelen van Heeswijk en Oosterhout waren voor zijn dochter Johanna. De beide dochters hebben in 1427 in het codicille het testament goedgekeurd en toegezegd het zonder mankeren na te komen.[35]
De testateur Hendrik van der Leck stierf na 29 december 1428, toen hij door zijn halfbroer Philips de bastaard benoemd werd tot executeur-testamentair, maar vóór 4 juli 1429.[36]

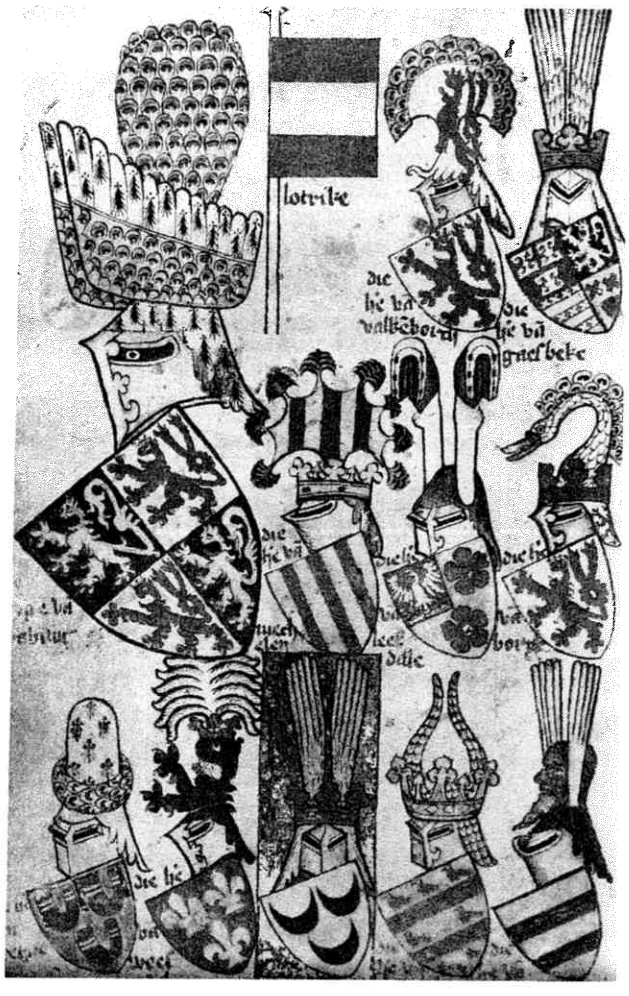

Afb. 3. Wapens van de hertog van Brabant en de heren van Fauquemont (Valkenburg), Gaasbeek, Mechelen, Leefdaal, Born, Hornes, Wesemael, van der Leck, Cuyck en Diest.

Afkortingen

BP	Bosch Protocol
GAB	Gemeente archief 's-Hertogenbosch
R	Register
RA	Rechterijk archief
RANB	Rijksarchief in Noord-Brabant

Noten

[1] H van Bavel O.Praem. Regestenboek van het archief van de Abdij van Berne 1134-1400, regesten 387 en 435.
[2] GAB BP R 1176 fol. 142.
[3] GAB BP R 1177 fol. 58, van Bavel regestnr. 412.
[4] zie ook mijn artikel in Castellogica I, najaar 1986 blz. 235-244, "Wat hadden de Heren van Heeswijk vóór 1400 met het kasteel te maken".
[5] Hans Louis Janssen, "Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object". Uitgave: Faculteit der Letteren Utrecht en Nederlandse Kastelen stichting, 1992, blz. 8.
[6] van Bavel, regest nr. 384, huisarchief Helmond, origineel nr. 604, regest nr. 30.
[7] Mevr. M.H.M. Spierings in "Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400", blz. 49.
[8] GAB BP R 1182 fol. 30.
[9] GAB BP R 1220 fol. 114vo.
[10] R.A. Dinther inv. nr. 75.
[11] R.A. Dinther inv. nr. 84 fol. 126vo-127.
[12] zie ook Jan van Gemert "De Aerdenburgh" in de Wojstap Kroniek jaargang 14, maart 1994 blz. 7-14.
[13] van Bavel, regestnr. 440.
[14] GAB BP R 1175 fol. 3, R 1175 fol. 161vo, R 1182 fol.112.
[15] Taxandria 1895 blz. 30-31 en diverse akten in het rechterlijk archief van 's-Hertogenbosch uit die jaren, zie daarvoor de fiches Smulders-Spierings.
[16] GAB BP R 1177 fol. 201vo-202, R 1179 fol. 102, R 1183 fol. 324vo, R 1188 fol. 377.
[17] GAB BP R 1179 fol. 708.
[18] RA Hasselt-België, leenzaal van Kuringen inv. nr. 189 fol. 2vo, GAB BP R 1175 fol. 276vo, Mevr. M.H.M. Spierings, Spierinc(x) in Brabant in de Nederlandsche Leeuw 1979 kolom 3-10.
[19] RANB inventaris van het archief van de familie van den Bogaerde van Terbrugge en aanverwante families etc. 1988, inv. nr. 1573.
[20] zie noot 4.
[21] RANB, Raad en Leenhof van Brabant 1111, fol. 59-60.
[22] GAB BP R 1179 fol. 649.
[23] J.H. Ackema, de afstamming van Hendrik van der Leck, heer van Heeswijk en Dinther, in De De Nederlandsche Leeuw 1974, kolom 278-280.
[24] A. Uyttebroeck, Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, 1355-1430, 2 delen, blz. 706-707; GAB BP R 1178 fol. 141, R 1179 fol. 398; A.Verkooren chartes etc. IIIe partie, Tome I, regestnr. 6484,regestnr. 7850, Tome II, regestnr. 7682.
[25] J.H. van Heurn, Historie der stad en meyerye van 's-Hertogenbosch etc., deel I blz. 236-237, 247-250.
[26] Verkooren IIIe partie, Tome II, regestnr. 7682.
[27] Zie voor meer informatie het genoemde werk van Uyttebroeck en A.W.E. Dek, het nageslacht van Philips van Duivenvoorde, eerste Heer van Polanen in Ons Voorgeslacht 1983 blz. 97 e.v.
[28] Gens Nostra, herduk Karel de Grote nummer 1968 blz. 513.
[29] Verkooren, IIIe partie, Tome I, regestnr.6692.
[30] Verkooren, IIIe partie, tome II, regestnr. 7295.
[31] Verkooren, IIIe partie, tome III, regestnr. 7912 en 8215.
[32] GAB BP R 1180 fol. 172.
[33] zie Uyttebrouck.
[34] van Bavel, regestnr. 586; G.M. van der Velden O. Praem. De voormalige kapel bij het kasteel van Heeswijk N.Br. in Brabants Heem 1987, blz. 23-32.
[35] Verkooren IIIe partie, tome IV, regestnr. 10368 en 10369; G.M. van der Velden O.Praem. Het testament van Hendrik van der Leck, ridder, Heer van Heeswijk en Dinther, in de Wojstap-Kroniek 1994, blz. 23-26.
[36] Dek, blz. 121.

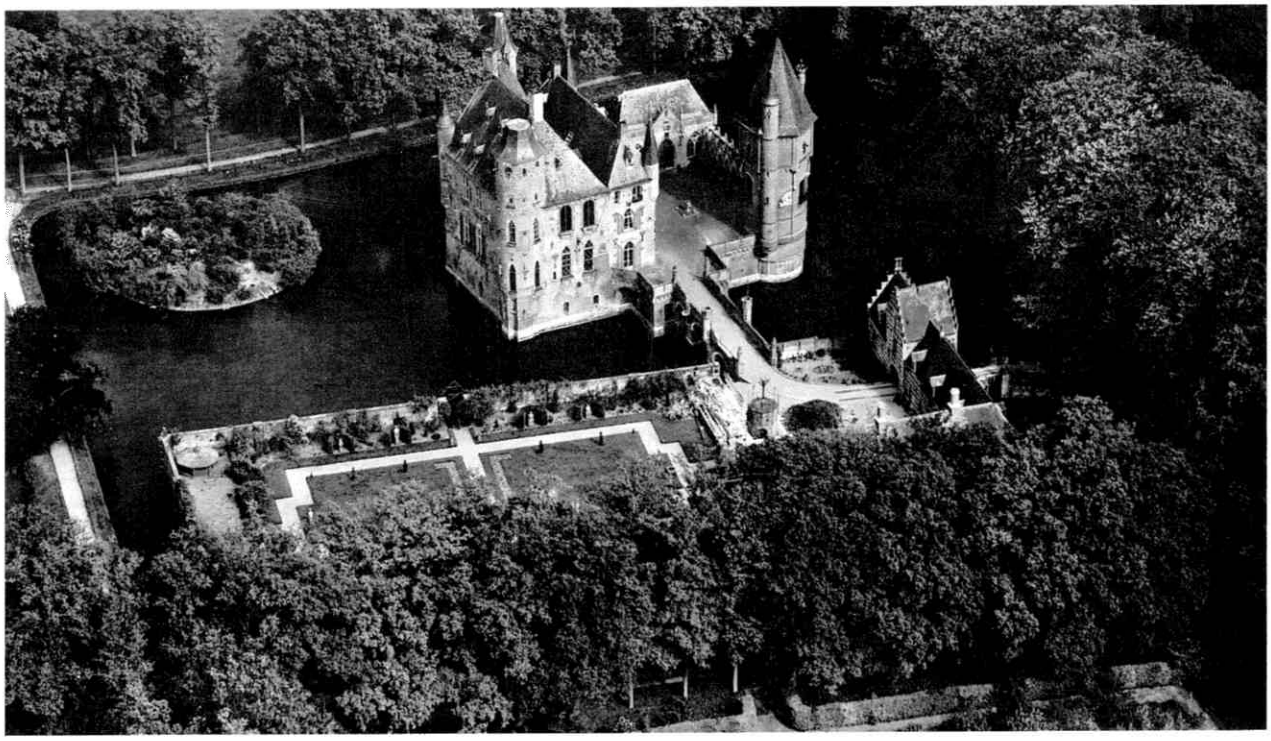

Afb. 4. Luchtfoto van slot Heeswijk (Foto: Aerofoto K.L.M.).

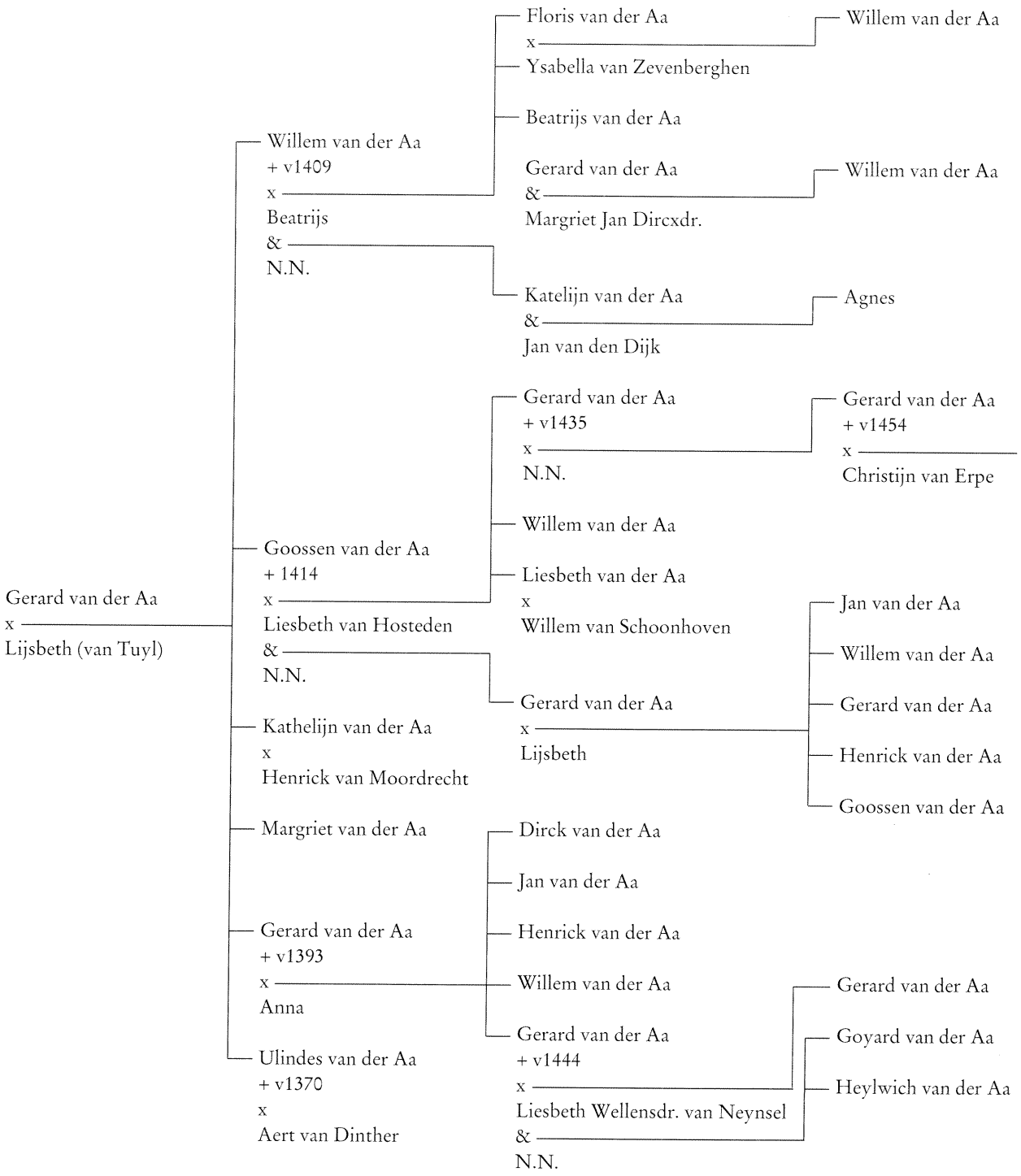

Afb. 5. Tabel familie van der Aa.

Afb. 6. Heeswijk, de IJzertoren ter linkerzijde en de open galerij vertolken de 19de-eeuwse romantiek!

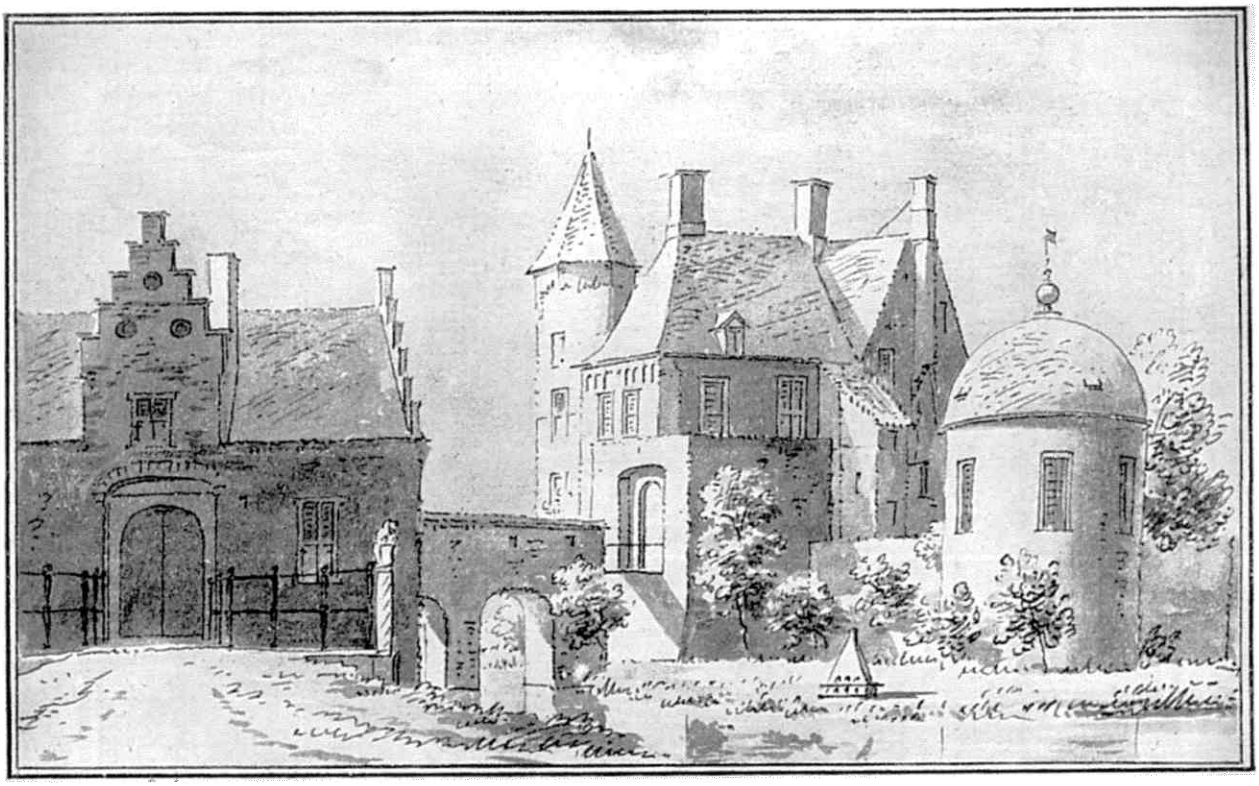

Afb. 7. Heeswijk in de 18de eeuw naar een tekening van C. Pronk, 1732. De poorttoren is half afgebroken, terwijl ook de rechterhoektoren van het front verlaagd is.

Van Mot tot Slot

Naar aanleiding van een bijzondere tentoonstelling die de grote pers niet haalde!

DOOR

J.G.N. RENAUD

Wie zou onze provincie Zeeland als een kastelenregio durven bestempelen? Waar denken we eigenlijk aan, als Zeeland in dit verband ter sprake komt? Zeker, de kaart van het waterland overziende komt men nog al wat burgnamen tegen. Middelburg, Domburg, Souburg, Oostburg en Aardenburg, om de meest opvallende te noemen. Maar wie het gebied wel eens bereisd heeft, zal moeten toegeven dat de burchten er ver zijn te zoeken. Neem nu bijvoorbeeld de provinciale hoofdstad Middelburg met zijn intrigerende naam. Wie daar echt op zoek gaat naar de burcht, zal het teleurgesteld al gauw opgeven. Van de ringwal uit de Noormannentijd valt alleen in het stratenplan op de topografische kaart iets terug te vinden!
Domburg veroorzaakte tot vóór enkele jaren nog veel meer problemen, want daar viel in de hedendaagse verkaveling nauwelijks een aanwijzing voor het bestaan van een vroeg-middeleeuwse ringwal te ontdekken. Enkele jaren geleden pas is een gedeelte van de aanleg blootgelegd zodat men zich met enige moeite kan laten overtuigen van het bestaan van een vluchtburcht uit de dagen van de wilde Wikingen. Ook Souburg laat niet veel meer te raden over.[1]
Niettemin, de echte kastelen, opgebouwd met de grote middeleeuwse baksteen met zware muren, sterke torens, indrukwekkende poortgebouwen en voorzien van brede grachten met parelende waterlelies? Want zó stellen we ons die overblijfselen uit de Riddertijd toch voor, nietwaar? Een paar namen: Haamstede, Moermond, Westhove. En dan staan er nog wat landhuizen met een kasteelachtige allure, waar men eerder 18de eeuwse landjonkers en elegante freulekes verwacht dan geharnaste ridders.
Toch was het eilandenrijke gewest Zeeland bezaaid met kastelen en wie het boek ter hand neemd, dat J.P. van den Broecke in 1978 op de leestafel van de kastelenvrienden deed belanden, valt van de ene verwondering in de andere. "Middeleeuwse kastelen van Zeeland" geeft de beschrijving van rond 70 kastelen, die eens het platteland met hun silhouet verlevendigden.[2] Alleen al op het huidige Noord- en Zuid Beveland valt het bestaan van tenminste 26 sterke huizen aan te tonen. Genoeg dus om de archivaris/museumdirecteur van het Museum der beide Bevelanden in Goes voldoende aanleiding te geven om een kastelenzaal in te richten. Ik moet er aan toevoegen, dat toentertijd de opgraving van de Hellenburg bij Baarland een sterke stimulans betekende. De imponerende fundamenten, de rijkdom aan potten, pannen en kannen zetten veler verbeelding aan het werk!
Deze zomer werd een zaal van het museum ingericht met foto's, tekeningen en maquettes van kastelen uit Noord- en Zuid Beveland onder de naam "Van Mot (château à motte) tot Slot".
De Zeeuwse vliedbergen genieten voldoende bekendheid om onmiddellijk belangstelling op te wekken. Zelfs de ietwat theoretische vraag, of ze nu opgeworpen zijn als verdediging tegen het water dan wel als kasteelheuvels leeft niet alleen binnen de kring van deskundigen. Overigens, ook de heuvel als bouwplaats van een kasteel verschafte de bewoner de beruststellende zekerheid bij een grote overstroming redelijk veilig te zitten voor de gevolgen van een verwoestende dijkbreuk.
Van de heuvels zijn de meeste verdwenen; de herinnering aan de vliedbergen wordt in feite slechts levendig gehouden door enkele opvallende heuvels, waarvan die te Wemeldinge en te Borssele – de Berg van Troye! – onmiskenbaar twee vertegenwoordigers zijn.
Er viel op de tentoonstelling genoeg te lezen; in alle rust kon men zich met betrekking tot de onder de aandacht gebrachte kastelen laten voorlichten. Maar de inrichters hebben zich niet laten verleiden om de regelmatig bij tijden oplaaiende discussie over de vluchtbergen voor de zoveelste maal met de bezoekers van de tentoonstelling aan te gaan. Door veel onderzoek is inmiddels overtuigend bewezen, dat het overgrote deel der vliedbergen pas gaandeweg door opeenvolgende aanaardingen tot de huidige hoogte is opgeklommen. In de hitte van de woordenstrijd vergeet men wel eens, dat de bewoners van Zeeland – zeker tijdens de middeleeuwen – een vijand extra vonden, die boven alle partijschappen uit vriend en vijand belaagde: het water! Men leze er het boek over de stormvloeden maar op na.[3] De voor de hand liggende mogelijkheid om het vege lijf te redden bestond in

eerste instantie uit een hoge plek in het lage land. Evenals in de noordelijke provincies bouwde men zijn boerderij bij voorkeur op een hoogte, die zo nodig in eerste aanleg wat opgehoogd werd. En waar zo'n opduiking in het terrein niet op een geschikte plaats voorhanden was, werd die zeker als eerste voorziening aangelegd.
In Zeeland droegen die grondwerken de naam werven. Een benaming als Kerkwerve maakt op slag duidelijk, dat het werk uitgevoerd werd om de dorpskerk een beveiligde bouwplaats te verschaffen. Niet, dat men er onmiddellijk gebruik van kon maken; op een onlangs geschapen heuvel kan men niet dadelijk gaan bouwen; dat is vragen om moeilijkheden. De bijeengesleepte grondmassa behoorde rust te krijgen om in te klinken, zich te zetten. Bovendien vroegen de flanken van de werf erom met zoden bekleed te worden, zodat er enige structuur in de massa ingevlochten werd.
Ook een kasteel kon niet zo maar op een jonge heuvel gebouwd worden. Het is dan ook niet zo verbazingwekkend, dat het onderzoek van de vroegere provinciaal-archeoloog Ir. J. Trimpe Burger aan het licht bracht, dat de onderzochte werven in meerdere perioden zijn ontstaan. Braat stelde tijdens zijn onderzoek van de Berg van Troye in Borssele (1958) dat deze ongetwijfeld in drie fasen is ontstaan.[4] Het valt ook eigenlijk best te begrijpen, dat men voor een kasteelberg een bestaande werf als uitgangspunt koos. Het bouwwerk werd dan na voltooiing aangeaard, zodat er een indrukwekkende kasteelheuvel ontstond, bekroond door een imponerend gebouw.
Wie veel haast had – maar wat betekende *haast* in de middeleeuwen! – bouwde zijn burcht op het ter plaatse aangetroffen maaiveld en liet grote massa's grond aanvoeren ten einde óm het kasteel, vaak een ronde of vierkante toren, een heuvel op te werpen. Onnodig er nogmaals op te wijzen, dat de hellingen van het talud om de voet van de toren met zoden verstevigd dienden te worden. Het oud-franse "motte" betekent inderdaad "zode" of "plag".
Vanzelfsprekend zal de hedendaagse archeoloog bij zijn onderzoek in deze heuvels geen oudere cultuurlagen – getuigen van vroegere bewoningssporen – aantreffen. Maar in zo'n geval mag de vraag, of we met een echte kasteelberg te maken hebben met een gerust (wetenschappelijk) geweten bevestigend beantwoord worden.
Een vliedberg in de ruimste zin van het woord is deze berg niettemin onloochenbaar. Te allen tijde vormt de berg een verweer tegen de vijandige evenmens en een beschutting tegen het tengevolge van dijkbreuk aanstormende water.
De tentoonstelling bracht nog al wat materiaal onder het oog van de bezoeker, verworven door naarstig onderzoek van Ir. Trimpe Burger of/en zijn assistent archeoloog B. Oele. De ruilverkaveling na de grote watersnood bracht veel grond op de schop. We hebben er de geconsolideerde kasteelplattegrond van de Hellenburg bij Baarland aan overgehouden. We kunnen er overigens niet omheen, dat vele kastelen hun bestaan heel bescheiden aanvingen als een woontoren op een werf. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat er een kasteel Te Werve heeft bestaan! Een sprekend voorbeeld verschaft ons het kasteel Bruëelis, eertijds gelegen onder Capelle. Een maquette van P. Lindhout biedt de bezoeker een overzichtelijk, driedimensionaal beeld van dit huis, waar de oude woontoren een dominante rol in de bouwmassa speelt.
Overigens doet de bouwkundige vormgeving van het tentoongestelde materiaal wel vermoeden, dat de kastelen niet zo verbazingwekkend oud zijn. De ronde burcht op de Berg van Troye behoort ongetwijfeld tot de eerste generaties van Bevelandse kastelen.
De expositie in Goes bracht nog eens onweerlegbaar onder de aandacht, hoe belangrijk het werk van de tekenaar I. Hildernisse uit het einde van de 17de eeuw voor de moderne onderzoeker is geweest. Helaas zijn de oorspronkelijke werkstukken verloren gegaan; we kennen slechts de kopieën van Verrijk en anderen. We leren er uit, wat rond 1700 nog aanwezig was en dat is aanmerkelijk meer, dan wat er nu nog te bekijken valt. Er kleven nog al wat tekortkomingen aan de opmetingen en bouwhistorische verkenningen gaven nog geen richting aan de ontwikkelingsgeschiedenis van kastelen als Zandenburg. Hoe dan ook, we beschikken tenminste over maatschetsen, die voor ons onderzoek van onschatbare waarde zijn.
Jammer genoeg werd de tentoonstelling niet begeleid door een goede gids. Daardoor mist men ook de verwijzingen naar studies van Ermerins en vele anderen. Niettemin confronteerde een bezoek aan de kastelenzaal de belangstellende met zo veel belangwekkend materiaal, dat we mogen hopen dat vele kastelenminnaars Goes tijdens de zomermaanden bezocht hebben!

Een kijkje achter de kantelen

Op bezoek bij Hans Janssen, bijzonder hoogleraar kasteelkunde in Utrecht

DOOR

ERIK WEBER* EN JOKE BATINK**

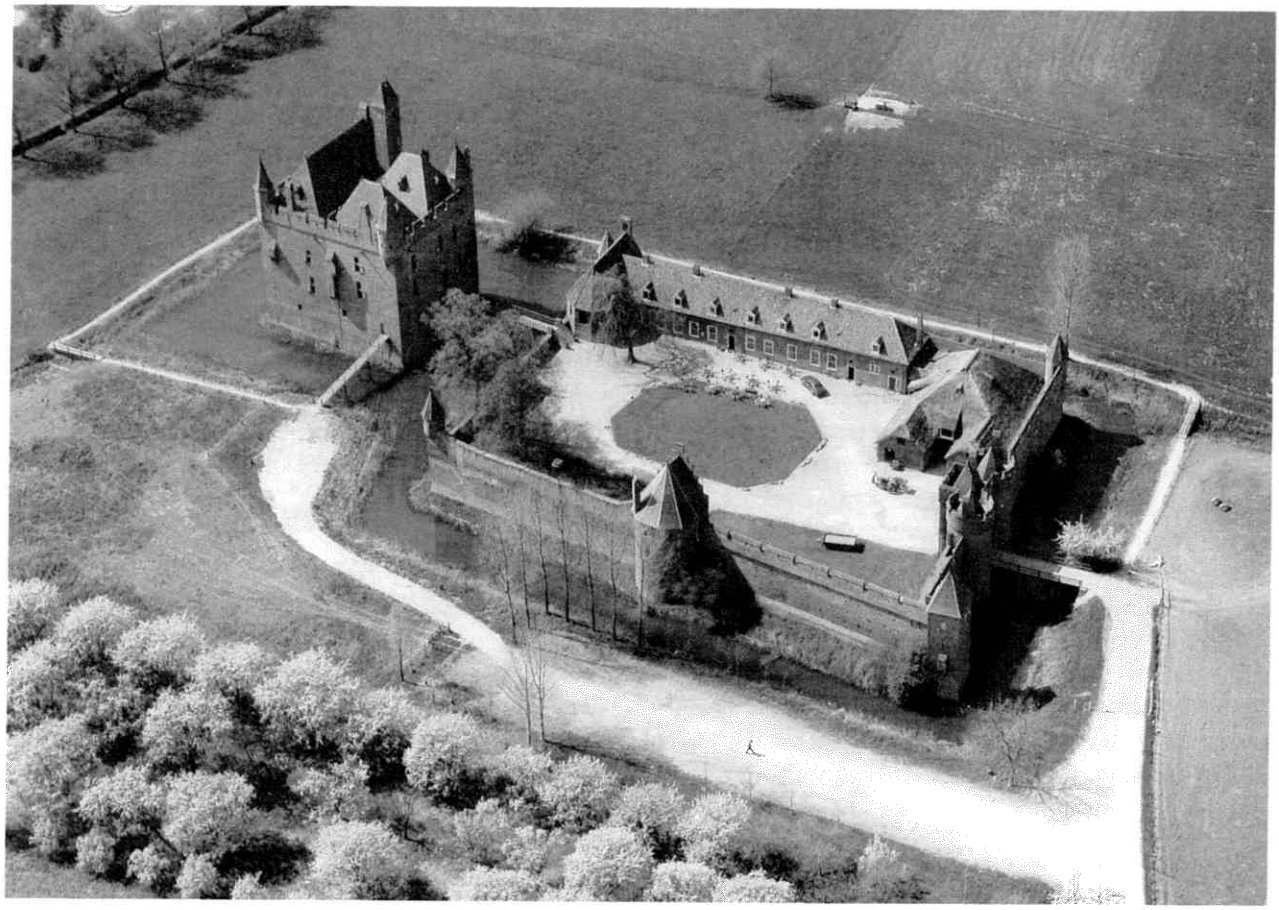

Luchtopname van Kasteel Doornenburg, in de kop van de Betuwe.

Aan het einde van de zomer [van 1996] zijn twee redacteuren van Fibula op bezoek geweest bij Prof. Drs. H.L. Janssen, bijzonder hoogleraar kasteelkunde aan de Rijksuniversiteit in Utrecht en stadsarcheoloog in Den Bosch. Ze hebben hem gevraagd naar zijn werkzaamheden en kregen een interessant verhaal over de kasteelkunde te horen.

* (1970), NJBG-lid, studeert communicatiewetenschap aan de UvA.
** (1962), studeerde geschiedenis in Nijmegen.

Hoe bent u zo in de kasteelkunde terechtgekomen?

Tja ..., ik heb wat dat betreft een zwervend bestaan gehad. Ik ben van oorsprong historicus. Eigenlijk was ik in het begin van mijn studie vooral geïnteresseerd in de nieuwste geschiedenis. Daar was ik misschien wel in verder gegaan, maar door allerlei strubbelingen kwam ik vrij toevallig bij Middeleeuwen terecht. Dat vond ik overigens ook wel interessant. Na mijn kandidaats heb ik me verder toegelegd op middeleeuwse geschiedenis. Op het moment dat ik studeerde, liep in Utrecht ook de heer Renaud rond. Die was in 1965

net lector in de kasteelkunde geworden. In 1973 werd hij buitengewoon lector en later is hij tot buitengewoon hoogleraar in de materiële cultuur van de Middeleeuwen benoemd.

Ik ben bij hem colleges gaan volgen en ik begon het steeds interessanter te vinden. Al na vrij korte tijd ben ik door Renaud gevraagd om op de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) als studentassistent te komen werken. Alhoewel ik op dat moment nog niet zo vreselijk veel wist van kastelen, heb ik dat aanbod aangenomen. Het was echt pionierswerk in die tijd en dat trok me wel aan. Tijdens mijn studie ben ik jarenlang studentassistent van Renaud geweest en ik heb vanaf 1968 heel wat kasteelopgravingen meegemaakt. Zo ben ik van het een in het ander gerold.

Ik ben uiteindelijk afgestudeerd in de middeleeuwse geschiedenis, op een historisch aspect van het kasteelonderzoek. Middeleeuwse archeologie als studierichting bestond in die tijd nog niet. Na mijn afstuderen kon ik een vervolgopdracht krijgen en kreeg ik een beurs voor twee jaar. Tegelijkertijd had je wel de verplichting om uit te kijken naar een baan. Voordat die twee jaar goed en wel verstreken waren, deed zich daar een mogelijkheid toe voor. De gemeente Den Bosch mocht een stadsarcheoloog aanstellen en dat ben ik toen geworden. Dat was in 1977. Ik was een van de eerste stadsarcheologen in die tijd, na Utrecht, Amsterdam en Rotterdam. Lange tijd zijn de kastelen toen min of meer uit het zicht verdwenen. In 1987 heeft de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) opnieuw de bijzondere leerstoel kasteelkunde ingesteld. Na de pensionering van prof. Renaud was deze functie een tijdje vacant. Ik heb toen deze leerstoel aanvaard en zo de draad van het kastelenonderzoek weer opgepakt.

Wat zijn uw werkzaamheden als hoogleraar kasteelkunde?

Ik kan eigenlijk maar weinig tijd aan kasteelkunde besteden, want ik ben hoogleraar voor één dag in de week. De meeste tijd ben ik werkzaam in Den Bosch. In mijn tijd als hoogleraar geef ik colleges over de ontwikkeling van de Nederlandse kastelen tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in West-Europa. Het is een bijvak dat gevolgd kan worden door alle studenten van de faculteit letteren in Utrecht. Er komen ook wel eens studenten van andere universiteiten. De studenten zijn van allerlei studierichtingen: Frans, Engels, kunstgeschiedenis, geschiedenis. Het college is heel algemeen omdat het op heel verschillende studenten afgestemd moet worden. Dat is wel een uitdaging en levert vaak heel onverwachte vragen op.
Ik neem de studenten wel eens mee naar een kasteel of naar een kasteelopgraving. Dat kan ook een andere opgraving zijn, want het dient er eigenlijk toe om te laten zien hoe een opgraving werkt.
Daarnaast probeer ik natuurlijk nog wel wat onderzoek te doen, maar daar blijft bij twee gecombineerde banen niet veel tijd voor over. Op dit moment zijn we bezig met een groot boek over de geschiedenis van het Nederlandse kasteel "1000 jaar kastelen in Nederland". Dat wordt het jubileumboek van de NKS. Het levert heel wat regelwerk op om zo'n boek voor elkaar te krijgen.

Soms levert het combineren van deze twee banen ook voordelen op. Het blijkt dat vooral in Brabant iedereen die wat met kastelen te maken heeft, de neiging heeft om bij mij te rade te komen. Ik ben dan ook veel beter op de hoogte van het archeologisch kastelenonderzoek in Brabant dan van dat elders. We zijn op dit moment met de ROB bezig met een opgraving in Gemert. Dat is een zeer interessant kasteel met een raadselachtige hele grote houten toren. Daar ben ik heel nauw bij betrokken.

Wat spreekt u aan in kastelen? Is het de romantiek?

Daar ben ik nu juist niet gevoelig voor, voor die romantiek. Wat mij boeit, als archeoloog, is dat het kasteel een gesloten leefgemeenschap is. Een opgraving in de stad levert wat dat betreft veel meer problemen op omdat je een klein stukje bekijkt uit een veel grotere eenheid. Dat geeft veel problemen bij de interpretatie van de vondsten. Daarnaast zijn kastelen bewoond door de elite en die zijn vaak in de schriftelijke bronnen terug tevinden. Zo kun je de bewoners van het kasteel beter in hun sociale context plaatsen. Verder is het terrein van het kasteel zelf ook goed af te bakenen: het wordt omgeven door een gracht. Het is de uitdaging om een zo goed mogelijk totaalbeeld te krijgen hoe die leefgemeenschap daarbinnen functioneerde. En dat is soms ook mogelijk. Als je de juiste vragen stelt en de middelen hebt, kun je heel interessante dingen zeggen over de samenlevingsverbanden.
De Delftse stadsarcheoloog Epko Bult bijvoorbeeld heeft kans gezien om verschillende sociale groepen in beeld te brengen aan de hand van opgravingen van het afval van het kasteel Polanen. Ook de recente opgraving van het Huis ter Kleef biedt goede mogelijkheden op dit terrein [zie ook Fibula 2, 1996, red.]. Zo zien we dat de archeologie en de geschiedkunde elkaar goed aanvullen; ook dat fascineert me buitengewoon.

Waren steden en kastelen in de Middeleeuwen zeer gescheiden leefwerelden of bestonden er ook raakvlakken?

... aan het einde van de Middeleeuwen zien we de ontwikkeling dat rijke patriciërs [kooplieden] weer naar het platteland gaan. Die gaan dan nieuwe kastelen stichten. Het kasteel is in dat geval vooral een symbool van status. En dat brengt ons op het punt van de verdedigbaarheid. Een kasteel kenmerkt zich door het combineren van bewoonbaarheid en verdedigbaarheid. Die patriciërs bouwden natuurlijk niet in eerste instantie om de verdedigbaarheid, maar het moest er wel naar uitzien alsof het daar om ging. Die verdedigbaarheid was meer show dan werkelijk functioneel. Maar het ingewikkelde is nu dat als die show goed opgevoerd is, het kasteel ook echt goed verdedigd kan worden. Voor een juist begrip van een kasteel moet je dan ook de façade in de beoordeling meenemen. Niet alleen alles wat kanonnenvuur kan weerstaan is een kasteel, want dan zou slechts een heel klein gedeelte van de bouwwerken zo genoemd kunnen worden.
Er worden eindeloze discussies gevoerd over dit aspect. Een voorbeeld is het 14de-eeuwse Bodiam Castle, gebouwd in de nadagen van de kastelenbouw. Er werd altijd gezegd dat een oude ijzervreter uit de 100-jarige oorlog dit kasteel aan de kust heeft laten bouwen ter verdediging van het vaderland en de koning. Later gingen er stemmen op dat het een showkasteel zou zijn; de gracht kon je in een dag laten leeglopen, de deur sloeg je met gemak in en als je de schietgaten gebruikte, dan schoot je je eigen toren in puin. Bovendien bleek de ijzervreter ook nog een pennenlikker te zijn geweest, die zich via een goed huwelijk omhooggewerkt had.
Dat was dan misschien wel waar, maar men moet niet vergeten dat deze generaal het gewenste prestige alleen kon verkrijgen als die burcht echt militair effectief was. Het zal wel degelijk zijn bedoeling zijn geweest een verdedigbare burcht te bouwen. Dat de burcht niet zo stevig in elkaar zat, kwam omdat de metselaars het werk waarschijnlijk verleerd waren en de uitvoering wel erg onhandig was.

U bent in Nederland de enige hoogleraar kasteelkunde. Heeft u in het buitenland nog collega's?

Ja, er is er eentje, in Basel: Werner Meier. Die is aangesteld door de "Schweizerische Burgenverein", een beetje te vergelijken met de Nederlandse situatie. Kasteelonderzoek wordt verder wel in allerlei mogelijke verbanden verricht, meest door instellingen voor monumentenzorg, maar aan de universiteiten gebeurt er weinig op dat terrein.

U was laatst te horen in het radioprogramma OVT. Is er veel van dergelijke belangstelling voor uw vak?

In de media heeft een kasteel een fascinerende klank. Toen ik in 1992 mijn oratie hield was daar veel belangstelling voor. Hoe kon iemand nu zo serieus met een hobby bezig zijn? Er waren toen allerlei mensen die me wilden interviewen, van regionale en landelijke dagbladen tot lokale en nationale radio.
In de oratie ben ik tot slot vooral ingegaan op de toestand van de kastelen in Nederland. Ik heb toen gezegd dat het op bepaalde terreinen nogal zorgwekkend was. Dat was een mooie gelegenheid om dat onderwerp onder de aandacht te brengen.

Wat is de hedendaagse functie van een kasteel?

Een kasteel kan een tastbare herinnering aan de Middeleeuwen zijn. Het is nuttig die te hebben. Voor het grote publiek is het echter vaak een herinnering aan een verleden dat het verder absoluut niet kent. Men heeft vaak een heel romantische beeld. Die romantiek is op zich probleem. Maar in de afgelopen 20 jaar is het geschiedenisonderwijs in zoverre weggevallen dat men niet voldoende weet meer heeft van de chronologie van de gebeurtenissen en niet voldoende het besef heeft dat geschiedenis een continue proces van verandering is. In die zin is de romantiek wel een probleem. Kastelen vallen nu vaak in een soort sprookjesachtige sfeer en worden als iets tijdloos ervaren. Het kasteel is verhuisd uit de werkelijke geschiedenis naar het rijk van het sprookje. Daar leidt het een riskant bestaan.
Maar als we willen dat een kasteel een reëel beeld geeft van de Middeleeuwen, dan stuiten we meteen op het probleem dat eigenlijk geen enkel kasteel in Nederland meer geheel uit originele middeleeuwse elementen bestaat. Dat komt omdat het in Nederland bij restauratie niet zozeer gaat om bewaren van het oorspronkelijke materiaal (zoals dat in Engeland het geval is), maar om de reconstructie van hoe men denkt dat het geweest is. Soms gaat het de architect ook meer om de eigen creativiteit dan om het historisch verantwoorde. Vooral als er meerdere restauraties achter elkaar hebben plaatsgevonden kunnen er vreemde toestanden ontstaan. Kasteel Heeswijk is daarvan een curieus voorbeeld. Dat middeleeuwse kasteel is met neogotische elementen gerestaureerd. In de jaren 50 is het hersteld. De architect heeft toen deze neogotische restauraties weggehaald; die vond hij niet mooi. Hij heeft er mooie regelmatige 18de-eeuwse ramen in gezet. Bij een volgende restauratie werd de gevel weer aan die ramen aangepast. Er zijn door die werkwijze slechts enkele vierkante meters origineel materiaal over in Nederland. En dàt vind ik en groot probleem.

Maar het proces van verandering van een kasteel is ook toch ook geschiedenis?

Ja, dat kun je natuurlijk ook zeggen, maar dan moet je je per object afvragen waar het om gaat, wat er overgeleverd moet worden aan het nageslacht. En die paar stukken middeleeuws metselwerk die er nog overgeleverd zijn, daar moet je met je tengels van afblijven. Dat gebeurt dus niet. Ik zie het hier in de stad gebeuren. Nog dagelijks worden middeleeuwse huizen gesloopt. De 19de-eeuwse gevel wordt netjes bewaard, maar het middeleeuwse huis daarachter mag zomaar gesloopt worden. Dat gebeurt soms in het kader van een officiële restauratie. Er worden soms hele verkeerde prioriteiten gesteld. De bouwhistorie heeft zich ook nauwelijks met kastelen kunnen bezighouden omdat er zo weinig overgebleven is. En niet alleen is er weinig materiaal over, er is ook weinig gedocumenteerd.

Is herbouw in het Archeon dan geen idee? Dan kun je wèl proberen om een historisch verantwoord kasteel aan het grote publiek te laten zien.

Misschien is dat inderdaad het enige wat je nog kunt doen: een echt betrouwbare reconstructie in het Archeon zetten. Maar dan kom je weer bij het probleem dat Archeon niet bedoeld is als educatieve en betrouwbare reconstructie maar als pretpark. Het richt zich dus (gedwongen door de bank) nietnaar het oorspronkelijke historische beeld maar naar het beeld dat het publiek al heeft, namelijk het sprookje van de Middeleeuwen. Dus zo continueren we het valse beeld als het echte beeld. Voor het echte beeld is dan geen plaats meer.
Dat is toch mijn fascinatie en mijn belangrijkste drijfveer: te laten zien hoe het er in het echt uitgezien heeft. Beter gezegd: wat ik denk dat het geweest is, want dat is op zich natuurlijk ook een reconstructie; maar dan wel gebaseerd op zoveel mogelijk feiten en niet alleen als sprookje.

Wat is tenslotte uw favoriete kasteel?

Het meest fascinerend vind ik een kasteel dat zoveel mogelijk origineel is. Endat zijn er zoals we zagen niet zo veel. Slot Loevestein vind ik erg mooi, omdat het nog zo compleet is. Wat dat zelfde betreft en wat betreft omgeving vind ik verder 's Heerenberg mooi. Je kunt je daar met een beetje fantasie nog wel voorstellen hoe het er in de 18de eeuw uitgezien heeft. Daar mag je dan verder toch ook kasteel Ammersoyen wel bij optellen. Het is een middeleeuwse optrek in zijn uiterlijk van rond 1600. Het is alleen jammer dat ze daar van binnen zoveel gerestaureerd hebben. Dat is overigens met de beste bedoelingen gebeurd, maar als dat niet was gedaan dan hadden we daar een mooi, voornamelijk 17de-eeuws kasteel gehad. Verder is wat betreft het uiterlijk kasteel Doornenburg wel mooi. Maar dat is pure herbouw.

We willen dhr. Janssen hartelijk danken voor dit interview.

Noot redactie Castellogica

"Met dank voor de medewerking van de redactie Fibula".
Verschenen in de 37e jaargang 1996, nummer 4.

De betekenis van het verleden voor het heden

DOOR

PETER J.A. NISSEN

Bij de opening in 1632 van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, de voorloper van de huidige Universiteit van Amsterdam, hield Gerardus Vossius (1577-1649), de eerste hoogleraar in de geschiedenis aan die instelling, een 'Rede over het nut van de geschiedenis'. Het is zonder enige gêne dat ik deze Amsterdamse hoogleraar hier, tijdens een symposium van een kring van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, als eerste aan het woord laat. Zijn wortels lagen immers in het Overkwartier van Gelre. Genus et honestum et vetus Ruremundo duco, ik stam uit een aanzienlijk en oud Roermonds geslacht, zo zegt hij zelf in zijn autobiografie.[1] Zijn vader Jan Vos stamde inderdaad uit de Roermondse burgerij, was koopman, maar verliet zijn geboortestad Roermond, nadat hij voor de Hervorming had gekozen, in 1571 om aan de universiteit van Heidelberg tot predikant opgeleid te worden. En daar werd dan Gerardus Vossius geboren, een van de eerste Nederlandse geleerden die diepgaand over de betekenis van de geschiedenis heeft nagedacht.

Vossius zag een groot praktisch nut in de geschiedenis voor alle andere wetenschappen: de studie van de geschiedenis is de kortste weg om zich de algemene ontwikkeling eigen te maken die men nodig heeft voor andere wetenschappen. De geschiedenis levert, zo meent hij, nuttige inzichten op voor actuele en praktische wetenschappen, zoals de bestuurskunde, de krijgskunde, de medische wetenschap, de rechtswetenschap en de dichtkunst. Maar ook voor uiteenlopende terreinen van het menselijk leven is de geschiedenis nuttig. De geschiedenis heeft volgens Vossius een direkt nuttig doel. Zij stelt ons namelijk in staat goeden gelukkig te leven. Zo brengt de studie van de 'gewijde geschiedenis' ons vroomheid bij en de studie van de geschiedenis van de mensheid, de historia humana, leert ons prudentie, dat wil zeggen wijsheid in het menselijke handelen.[2]

Vossius' opvatting over het nut van het verleden heeft een sterk moralistische inslag. Als wij nu in onze tijd spreken over de betekenis van het verleden voor het heden, zullen we daarbij liever ieder gemoraliseer vermijden. En ook zullen we een term ls 'nut' liever omzeilen. Die suggereert immers te sterk dat de 'lessen uit het verleden' zich rechtstreeks laten vertalen in praktische aanwijzingen voor ons handelen in het heden. En bovendien is het begrip 'nut' of 'utiliteit' een sterk instrumenteel begrip. Ik bedoel daarmee: iets is nuttig omdat het helpt om iets anders te bereiken. Nut staat in dienst van iets anders. Gebruiksvoorwerpen zijn nuttig, omdat ze ons helpen bij het nastreven, verrichten of bewerken van iets anders. Maar zodra dat andere bereikt is, is het met het nut van het gebruiksvoorwerp afgelopen. Dat is ook de reden waarom zoveel gebruiksvoorwerpen verdwenen zijn: zij hebben geen nut meer. Wij hebben geen haalijzer meer nodig omdat wij geen open vuurplaats meer in onze woonruimte hebben.

Iets wat alleen maar nut heeft, kan afgedankt worden. Het heeft geen blijvende waarde uit zichzelf. Daarom horen wij, zo meen ik althans, van mensen ook niet te zeggen dat zij nuttig zijn, of liever horen we van mensen te zeggen dat zij mr zijn dan alleen maar nuttig. Mensen hebben namelijk, zo meen ik tenminste, een intrinsieke waarde. En die aarde noemen we doorgaans niet nut maar betekenis.

Degenen die momenteel beroepshalve nadenken over de geschiedenis stellen dan ook niet meer zo vaak de vraag naar het nut van het verleden, maar naar de betekenis ervan.[3] Die willen we begrijpen, verstaan. Geschiedenis is dan ook een hermeneutische wetenschap, een wetenschap gericht op het vertalen of vertolken, op het verstaanbaar en begrijpelijk maken van het verleden.[4] En de meeste geschiedfilosofen zijn zich ervan bewust dat die handeling van het verstaanbaar maken niet zinloos is, dus dat het verleden inderdaad een betekenis heeft voor het heden.

Die betekenis ligt gefundeerd in het inzicht dat de individuele mens en de menselijke samenleving niet alleen een geschiedenis 'hebben', maar ook geschiedenis 'zijn'.[5] Van iets wat je 'hebt', kun je naar believen gebruik maken; je kunt er ook afstand van doen. Maar van iets wat je 'bent', kun je niet zo gemakkelijk afkomen. Je 'zijn' bepaalt immers je identiteit. Ons individuele verleden en het verleden van onze samenleving maken deel uit van onze identiteit.

Er zou een hele reeks van historici aan te halen zijn die zeggen dat een gemeenschap die haar geschiedenis verwaarloost of vergeet, gedwongen wordt haar te herhalen. Geschiedenis is dus blijkbaar onmisbaar in de identiteit van de samenleving. Ook zou een hele reeks van historici aangehaald kunnen worden die beschrijven hoe bepaalde samenlevingen door anderen bewust van hun geschiedenis, en daarmee van een deel van hun identiteit, beroofd zijn. Maar ik haal er maar eens een andere getuige bij: de Ierse zangeres Sinad O'Conner, die de finale mocht verzorgen van het jongste Pinkpopfestival in Landgraaf (1995, red.). Op haar nieuwste album *Universal mother* staat een lied over de 'Famine', de grote hongersnood die Ierland getroffen zou hebben en die tot de emigratie van vele Ieren naar de Verenigde Staten heeft geleid. Sinead O'Conner zingt evenwel dat er helemaal geen tekort aan voedsel was, er groeide genoeg in Ierland, alleen werden de in Ierland verbouwde aardappelen en groenten onder gewapende bewaking naar Engeland verscheept. En dan zingt zij: 'And so we lost our history, and this is what I think is still hurting me.' Het verlies van geschiedenis doet pijn. En zij vervolgt: 'And if there ever is gonna be healing, there has to be remembering, and then grieving, so that there can be forgiving, there has to be knowledge and understanding.' Om gezond te kunnen worden, moeten we ons het verleden kunnen herinneren, en daarvoor is kennis en begrip nodig. Een bondiger apologie van de betekenis van het verleden voor het heden is bijna niet denkbaar.

Dat het verleden een betekenis voor het heden heeft is heel duidelijk bij wat geschiedfilosofen en psychologen het praktische verleden noemen: het geheel van ervaringen die wij individueel in ons leven hebben opgedaan en die onze samenleving in de geschiedenis heeft opgedaan.[6] Deze ervaringen hebben geleid tot een leerproces waarin wij onze handelingen en gedragingen hebben eigen gemaakt. En dat leerproces stelt ons in staat nu te handelen zoals wij handelen. Wij hebben ooit leren lopen, leren fietsen en leren lezen, en sommige uitverkorenen hebben leren autorijden of zwemmen. Als wij die handelingen tellen, zijn wij ons er niet voortdurend van bewust dat we die ooit, in ons verleden, hebben geleerd. Zo is het ook met de samenleving, met de cultuurpatronen, met de verhoudingen tussen mensen. Wij gedragen ons volgens cultuurpatronen die onze samenleving ooit in haar verleden geleerd heeft: in de Westerse cultuur hebben mensen ooit geleerd elkaar een hand te geven bij een begroeting in plaats van elkaars neuzen aan te raken, en zij hebben ooit geleerd geen winden en boeren te laten tijdens het eten en bestek te gebruiken. Veel elementen uit de cultuur van het dagelijks leven zijn het resultaat van het praktische verleden van onze samenleving.

De meeste handelingen in het dagelijks leven stellen wij zonder ons bewust te zijn van de geschiedenis ervan. We verrichten ze min of meer spontaan. De mens onderscheidt zich echter van het dier doordat hij zich van die relatie met het verleden ook bewust kan zijn. De mens heeft een zelfbewustzijn dat zich over zichzelf kan buigen. De mens kan reflecteren over zijn verleden, kan zich bewust zijn van zijn geschiedenis.

In dat bewustzijnsproces wordt een beeld van het verleden geconstrueerd. Een mens stelt zijn levensgeschiedenis samen uit individuele herinneringen, een samenleving stelt haar collectieve geschiedenis samen uit collectieve herinneringen. De geschiedenis is dan ook het collectieve geheugen van een samenleving,[7] of in de woorden van de historicus Johan Huizinga: 'de geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden'.[8]

Het bovenstaande impliceert niet een verdediging van het verleden als zodanig. Het verleden zelf hoeft niet verdedigd te worden. Als dat wel gebeurt, komt dat vaak voort uit een ongenoegen met het heden of een psychologisch of sociaal onvermogen om het leven nu te leven. Verdediging van het verleden is dan vaak veroordeling van het heden. Uit die veroordeling komt een hang naar het verleden voort, naar 'vroeger, toen alles beter was'. De gang van het verleden wordt dan gemaakt uit nostalgie, en het verleden zelf is een gedealiseerd verleden, een gedroom de geschiedenis.

Maar wat het bovenstaande wel impliceert is een verdediging van het historisch bewust zijn, dat wil zeggen van het zich bewust zijn van het feit dat ook wij nu geschiedenis 'zijn', en van het feit dat wij op een bepaald punt in een historische ontwikkeling staan. Ook de actualiteit is geschiedenis: 'vandaag is morgen alweer gisteren'. Er is geen enkel statisch punt in de tijd. De notie van tijd alleen al veronderstelt ontwikkeling en geschiedenis. En ook wij, mensen van nu, staan op bepaald punt in de ontwikkeling van de geschiedenis, ook wij zijn historische wezens.

Is het nodig in onze tijd een pleidooi voor een historisch bewustzijn te houden? Er lijkt immers veel belangstelling voor geschiedenis te bestaan: historische optochten of gilde- en schuttersmanifestaties trekken een groot publiek; velen doen aan stamboomonderzoek, zodat de leeszalen van de archiefbewaarplaaten momenteel voller zitten dan enige archivaris twintig jaar geleden had durven dromen; de heemkundekringen mogen zich in een groeiend ledenbestand verheugen – bij de Stichting Brabants Heem zijn bijvoorbeeld inmiddels meer dan honderd heemkundige en historische kringen aangesloten, met samen meer dan 20.000 leden –; historische romans en boeken over geschiedenis staan soms weken in de boeken-toptien van de weekbladen; voor grote (kunst-)historische

tentoonstellingen, zoals onlangs 'Gebed in schoonheid' in het Rijksmuseum te Amsterdam (van november 1994 tot en met februari 1995, red.), kan men het beste van tevoren kaarten reserveren om er tenminste van verzekerd te zijn dat men binnen mag.
Toch betekent dit nog niet dat het historisch bewustzijn bloeit. De Vlaamse filosoof L. van der Kerken s.j. vergelijkt in een essay over de vraag 'Waarom leest men geschiedenis?' de belangstelling voor boeken over geschiedenis met toerisme.[9] Zoals toerisme reizen in de ruimte is, zo is het lezen over geschiedenis reizen in de tijd. Maar toerisme wordt doorgaans, zo zegt ook de omschrijving in Van Dale, ondernomen 'als ontspanning, met name met het doel verschillende bezienswaardigheden of bekende plaatsen te bezoeken'. En dat vindt plaats uit nieuwsgierigheid. En nieuwsgierigheid, aldus Van der Kerken, 'blijft oppervlakkig, ze verslijt gemakkelijk, en het genoegen dat ze bezorgt eveneens'.
Er is niets tegen belangstelling voor geschiedenis als ontspanning, uit nieuwsgierigheid.
Maar bij een historisch bewustzijn gaat het om meer: om het verlangen naar inzicht in het verleden en daarmee naar inzicht in het heden. Dit verlangen wil niet alleen maar zien, maar ook begrijpen. Het wil, om Van der Kerken nog eens te citeren, 'niet alleen waarnemen, niet alleen uitwendig kennis nemen van de feiten, maar (het wil) hun verband begrijpen en daardoor een inzicht verwerven in het menselijk gebeuren, het wil oorzaken en gronden vinden, en hoe het verleden zich heeft ontwikkeld'. Historisch bewustzijn is dus menselijk bewustzijn op zoek naar zelfkennis, naar inzicht in het menselijk bestaan. En dat mag gerust een ontspannende, verstrooiende, zelfs troostende funktie hebben. Maar het gaat daar niet in op.
Constructies van het verleden zijn altijd selectief.[10] Wij construeren onze levensgeschiedenis uit een selectie van herinneringen. Zij zijn de historische relicten in ons bewustzijn. Die relicten eigenen wij ons toe. Wij geven ze een plaats in ons beeld van het verleden. Aan de hand van die herinneringen vinden wij onze geschiedenis als het ware uit. In dat proces heeft het historisch bewustzijn een kritische functie. Het wijst er op dat ons beeld van het verleden niet meer is dan een beeld, een constructie. En die constructie moet altijd onder kritiek staan van de bronnen: de historische bronnen hebben veto-recht.
Onze (re)constructie van het verleden wordt ondersteund door stoffelijke relicten uit het verleden: foto's, brieven, voorwerpen uit onze jeugd. Zij zijn de tastbare herinneringen aan ons verleden. Wij kunnen ze gemakkelijk kwijtraken, bij een verhuizing, bij de grote schoonmaak. Wij kunnen ze verliezen. Maar dat veroorzaakt vaak groot verdriet: het verlies van een jeugdfoto, van de eerste liefdesbrief, van voorwerpen uit je jeugd. Ook voor de constructie van de collectieve herinnering van een samenleving zijn stoffelijke relicten onmisbaar. Wij hebben documenten, archiefstukken, kunst- en gebruiksvoorwerpen, kledingstukken, afbeeldingen, kaarten en monumenten nodig om een beeld te ontwerpen van ons verleden. Zij zijn als het ware de jeugdfoto's uit de levensgeschiedenis van onze samenleving. Wij hebben ze nodig om ons geheugen te activeren, wij hebben ze nodig om ons bewust te kunnen zijn van de geschiedenis die wij 'zijn'. Zij activeren onze herinnering. Allemaal samen zouden we die relicten uit het verleden ook monumenten kunnen noemen. Want het woord monument (in het Latijn monumentum, afgeleid van het werkwoord monere: herinneren aan) betekent niet meer dan 'iets dat ergens aan herinnert'. In dat opzicht is ook een rune, die misschien in de terminologie van het monumenten beleid niet meer echt als monument gehonoreerd wordt, toch ook een monument: zij herinnert ons aan bepaalde aspecten van het verleden van de regionale samenleving. De tastbare herinneringen aan ons verleden, of om het anders te zeggen, de geheugensteuntjes van ons collectieve geheugen, zijn zeldzaam geworden. De geschiedenis zelf heeft al fors geselecteerd. Wat over is gebleven, vinden we ondermeer in archieven en musea, en in ons cultuurlandschap. Musea geven – noodgedwongen – een selectie van relicten uit ons collectieve verleden. Willem Frijhoff heeft in dat verband in de Goltziuslezing te Venlo in 1992 gesproken van 'ordelijk vergeten'.[11] Hetzelfde is het geval met monumenten. De vraag welke monumenten bijvoorbeeld in de negentiende eeuw wel en welke niet behouden werden, heeft alles te maken met de nationalistische constructies van het verleden die in die eeuw gemaakt werden.[12] Het ontstaan van de notie monument is zelfs grotendeels een gevolg van de nationalistische constructie: monumenten kregen een plaats in de invention of tradition die in negentiende eeuw plaatsvond.[13] Een historisch bewustzijn kan dat niet ongedaan maken. Maar het kan ons wel bewust maken van de selectiviteit van ons individuele en collectieve geheugen. Dat bewustzijn van de selectiviteit van wat is over gebleven, mag voor ons op onze beurt een waarschuwing zijn om de selectie niet nog kleiner te maken. Wat tot nu toe behouden is gebleven, ook al is dat nog maar in de vorm van een rune, mag er aanspraak op maken ook in de toekomst behouden te blijven.
Monumenten zijn, zoals gezegd, de geheugensteuntjes van ons collectieve geheugen. Maar om die rol ten volle te kunnen vervullen, is het belangrijk dat zij hun verhaal kunnen vertellen. Zij moeten hun verhaal kunnen vertellen. Wanneer monumentenzorg dan ook gedragen wordt door een historisch bewustzijn,

zal zij er voor zorgen de monumenten niet alleen te conserveren, dat wil zeggen ze niet alleen fysiek te behouden, maar zal zij er zich ook voor inspannen de monumenten in een context te plaatsen. Monumenten kunnen sprekende bronnen worden: zij kunnen een verhaal vertellen over het dagelijks leven van mensen in het verleden, over hun maatschappelijke verhoudingen, over hun culturele gedragspatronen. Daarvoor moeten monumenten tot spreken gebracht worden. En dat kan door een goede educatieve aanpak. Het is dan ook een waardevol voornemen van de gemeente Horst dat zij in haar plannen rond de Kasteelse Bossen aandacht wil geven aan, zoals dat heet, 'een intensieve toeristisch-educatieve benutting' van de zone rond de kasteelrune Ter Horst.
Bovendien mag een beleid inzake monumenten zich niet beperken tot de 'bezienswaardigheden', de 'hoogtepunten', het 'bekende'. Dan immers wordt de omgang met deze relicten uit het verleden tot niet meer dan toerisme, dat op zoek gaat naar het bekende dat iedere andere gebruiker van dezelfde reisgids ook al zag. Een historisch bewustzijn vraagt dat ook het onaanzienlijke, het onbekende, het vreemde, het kleine uit het verleden – ons verleden – gezien wordt. Ook een rune behoort tot het collectieve geheugen van onze samenleving; ook een rune heeft een verhaal te vertellen. Goed monumentenbeleid zorgt dus niet alleen voor de kastelen en kathedralen, maar ook voor de 'kleine monumenten'.
Wie uit nostalgie naar het verleden kijkt, zoekt daarin het bekende, het vertrouwde. Hij projecteert zijn eigen droombeeld van de tijd in het verleden. Maar inzicht in wie wij zijn, individueel en als samenleving, geeft de omgang met de geschiedenis juist door de confrontatie met het andere, het onbekende.

's-Hertogenbosch, voorjaar 1996.

Noot van de Redactie

Deze rede, gehouden tijdens de studiemiddag van 9 september 1996 door Prof. dr. P.J.A. Nissen, werd met toestemming van de Redactie overgenomen uit: "Huis ter Horst, een toekomst voor een ruïne". Waarvoor onze welgemeende dank. Uitgave: 1996 Stichting Het Gelders Overkwartier, Horst.

Stellingen

1. Wij 'hebben' niet alleen een geschiedenis, wij 'zijn' ook geschiedenis.

2. Van die geschiedenis kunnen wij ons bewust zijn; in dat bewustzijn construeren wij, individueel of als samenleving, een beeld - en niet meer dan dat - van het/ons verleden.

3. De verdediging van het historisch bewustzijn is iets anders dan de verdediging van het verleden.

4. De zorg voor monumenten mag niet te gemakkelijk de toeristische nieuwsgierigheid bedienen: monumenten willen niet alleen gezien, maar ook begrepen worden.

5. Monumentenzorg mag zich niet beperken tot het behouden of bewaren van monumenten; zij moet de monumenten ook van een context voorzien.

6. Er bestaat geen goed monumentenbeleid zonder zorg voor de kleine en onaanzienlijke relicten uit het verleden.

Noten

[1] C.S.M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* , Zwolle 1967, 1; over Vossius' familie, 1-6.
[2] Gerardus Vossius, *Geschiedenis als wetenschap*, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door C. Rademaker, Baarn 1990 (Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland, 9), 50-71.
[3] Al zijn er toch nog bijvoorbeeld economische historici die een 'nuttigheidsstrategie' hanteren.
Zie W. Prevenier, *Uit goede bron. Introductie tot de historsche kritiek*, Leuven-Apeldoorn 1992, 187-188.
[4] Voor de opvatting van geschiedwetenschap als een hermeneutische wetenschap is de Duitse geschiedfilosoof Wilhelm Dilthey (1833-1911) van groot belang geweest; zie W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding*, Muiderberg 1986, 88-97.
[5] Van der Dussen, *a.w.*, 25-27.
[6] M. Oakeshott, *On history and other essays*, Oxford 1983, 14-19.
[7] M. Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris 1950.
[8] J. Huizinga, *Verzamelde werken*, deel 7, Haarlem 1950, 102.
[9] L. van der Kerken, 'Waarom leest men geschiedenis', *De Standaard*, 10 en 11 juli 1993, boekenbijlage.
[10] Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel 1987.
[11] W. Frijhoff, *Ordelijk vergeten. Het museum als geheugen van de gemeenschap*, Venlo 1992.
[12] W. Lipp, *Natur, Geschichte, Denkmal. Zur Entstehung des Denkmalbewusstseins der bürgerlichen Gesellschaft*, Frankfurt 1987.
[13] E. Hobsbawn en T. Ranger (ed.), *The invention of tradition*, Cambridge 1983.

Het verdwenen kasteel Blitterswijck

DOOR

M. FLOKSTRA

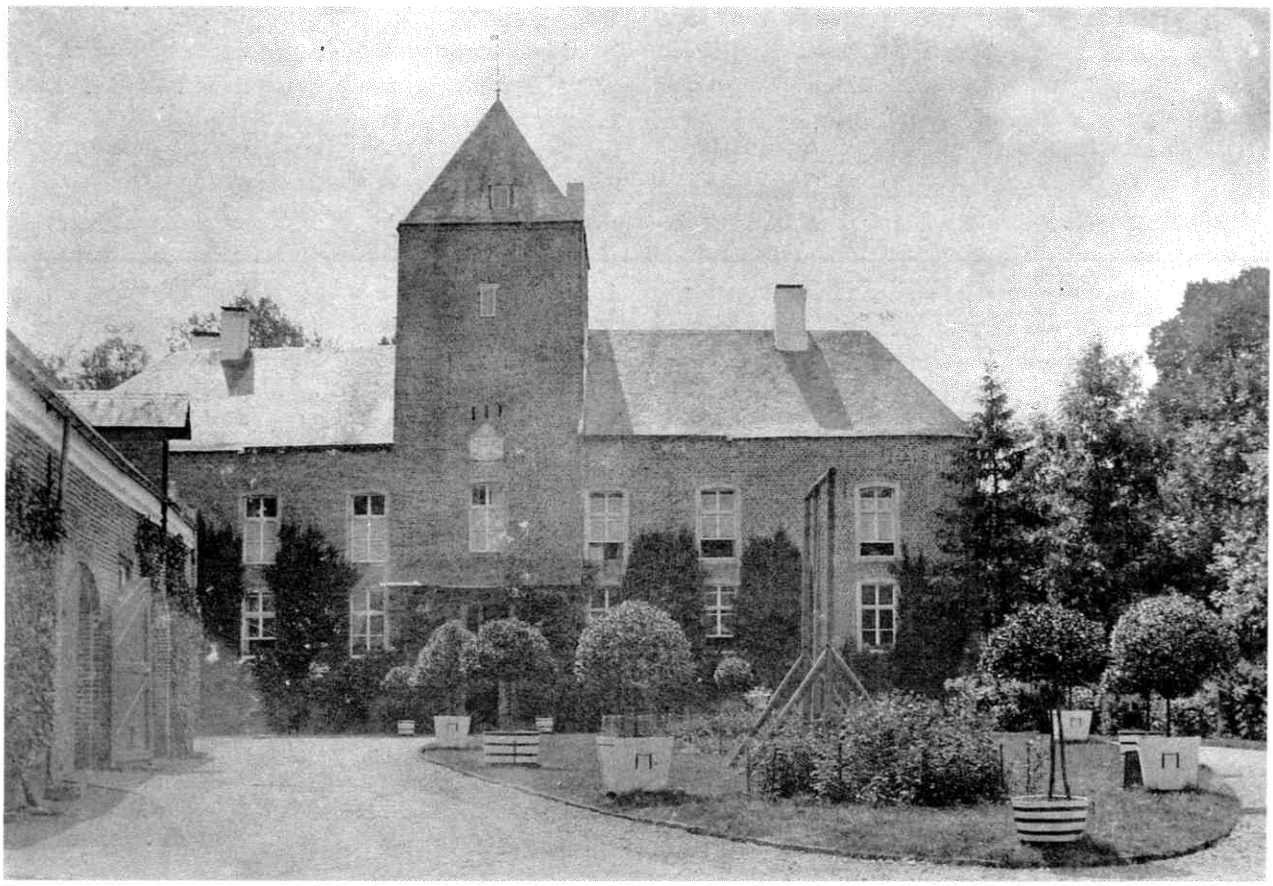

Afb. 1. Kasteel Blitterswijck, voorgevel (zomer 1896). Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Schuin tegenover het protestante kerkje van Blitterswijck ligt nog steeds de voormalige oprijlaan van het gelijknamige kasteel. Het kasteel werd in de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter opgeblazen. De bezitters van dit huis noemden zich, zoals gebruikelijk in de middeleeuwen, heren van Blitterswijck. Zij bezaten een complex van rechten, welke in een leenspecificatie uit 1749 uitvoerig werd omschreven.[1] Het huis en de heerlijkheid werden verheven volgens de regels van het Cuyckse leenrecht. De heer van Blitterswijck beschikte over de hoge en lage jurisdictie, het recht van jacht en het recht van visserij op de Maas. Tot het Huis behoorde een leenhof. Bovendien beschikte de heer over vier kerkgiften ook wel het patronaatsrecht genoemd over de kerken van Blitterswijck, Meerlo, Swolgen en Wanssum. Hoe en op welke wijze de Heren van Blitterswijck aan deze rechten zijn gekomen is nog steeds onduidelijk.

De familie Van Blitterswijck

In 1242 komen we voor het eerst een Blitterswijcker tegen.[2] Als getuige komt ene Willem van Blitterswijck voor bij de verkoop van enkele goederen gelegen in Wanssum en Blitterswijck aan de Abt van het Cisterciënser klooster Camp. Vermoedelijk was Willem een

voorvader van Walter (Wouter) van Blitterswijck, die in 1316 in Italiaanse dienst te Pisa verbleef.[3] Zo mogelijk ook van Robbert van Blitterswijck, die in 1330 door de hertog van Brabant met de heerlijkheid, tienden en de jurisdictie van Blitterswijck werd beleend.[4] Meer is niet met zekerheid zeggen. Er is betreffende Robbert nu eenmaal te weinig bekend. Als opvolger van Robbert komen we in 1359 Sybrecht tegen. In dat jaar werd er een verbond gesloten tussen de heren, ridders, knapen en steden van de landen van Gelre en Kleef.[5] Het is in de beschikbare bronnen niet overgeleverd, wanneer Sybrecht met de heerlijkheid Blitterswijck werd beleend. In een brief van 14 april 1360 wordt hij door de schepenen van Blitterswijck 'onsen heer' genoemd.[6] In zijn tijd, maken de stukken eveneens gewag van zowel het kasteel als de kerk. Dat gebeurt in een akte uit 1374. Voor zover momenteel bekend is dit de vroegste vermelding van het kasteel.[7] Sybrecht was gehuwd met Elisabeth, dochter van Johan Segerszoon van Broekhuizen. Ze moeten reeds vóór 1375 getrouwd zijn, want zij komen gezamenlijk voor in een akte van 14 april 1375.[8] Wellicht zijn ze zelfs vóór 4 oktober 1371 gehuwd.[9] In dat jaar kwam Sybrecht al samen met (zijn schoonvader) Johan van Broekhuizen voor. Sybrecht overleed tussen 1405 en 1407. Elisabeth van Broekhuizen heeft haar echtgenoot jarenlang overleefd; zij is pas na 1418 gestorven. Na de dood van Sybrecht vond er uiteraard een boedelscheiding tussen de erfgenamen plaats. Nadat de deling zijn beslag had gekregen en de betrokkenen het betreffende stuk bekrachtigd hadden, maakte een broer van Arnt namelijk Sybrecht junior bezwaar tegen de overeenkomst. Om de gemoederen tot rust te brengen, werd door Arnt de zaak op 22 februari 1407 voorgelegd aan een onafhankelijke commissie. Sybrecht de jonge werd door de scheidslieden in het ongelijk gesteld.[10]

Arnt verklaarde in de bovengenoemde brief van 22 februari 1407 dat hij zou behouden het huis en de heerlijkheid Blitterswijck met de kerkgiften en alle leen- en tijnsgoederen. Na de dood van zijn moeder zou hij de grote tienden van Blitterswijck nog erven. Bovendien erfde Arnt in 1418 daarenboven een belangrijke functie: namelijk het ambtmanschap over het ambt Kessel en Ter Horst. Arnt verkreeg deze functie door het kinderloos overlijden van zijn oom Johan van Broekhuizen, een broer van zijn moeder. Johan van Broekhuizen, getrouwd met Goda van Eyll, vervulde

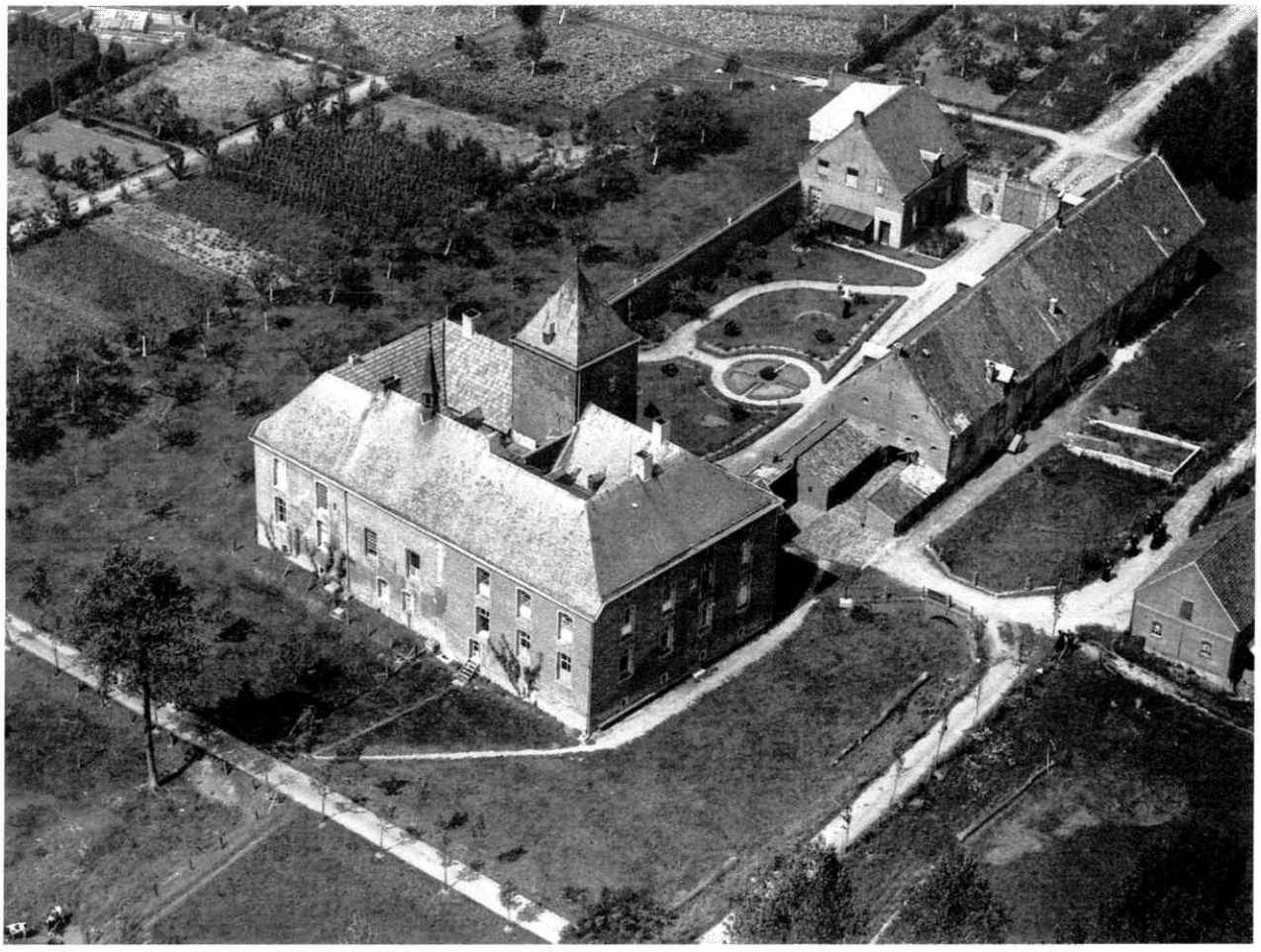

Afb. 2. Luchtfoto van kasteel Blitterswijck uit de jaren dertig. Zuid-oost gevels. Foto: Soesterberg, Militaire Luchtvaart Museum.

het ambt van rond 1405 tot 1418. Aan de waardigheid was een helft van zowel het Huis als de halve heerlijkheid Horst gekoppeld. Johan kreeg een en ander in pand van de hertog van Gelre als tegenprestatie voor een lening van 4127 Gelderse guldens. Over het andere vrije deel van Horst zijn de gegevens erg schaars. Het was een leenroerig goed van de heren van Mirlaer (= Meerlo). Johan bezat ook dit vrije deel in leen van de Van Mirlaers en zo kon het vererven op zijn zus Elisabeth van Broekhuizen, Vrouwe van Blitterswijck. Zij droeg haar aandeel in Horst op 4 februari 1418 over op haar zoon Hendrik van Blitterswijck. Nog op dezelfde dag werd deze door de toenmalige leenheer met het Mirlaerse deel van Horst beleend.[11]
In 1424 koos Arnt heer van Blitterswijck geld boven de aanzienlijke funktie van ambtman van het Ambt van Kessel en Ter Horst. Met toestemming van hertog Arnold verkocht de Blitterswijcker het ambtmanschap over het ambt Kessel aan Willem van Broekhuizen, Heer van Geysteren.[12]
Arnt van Blitterswijck trouwde vóór 1425 met Elisabeth, dochter van Dirk van der Donck, heer van Huis De Donck te Sevenum. Arnt kocht in 1425 de hof Tongerlo te Sevenum van de broers Johan en Dirk van Broekhuizen uit de linie van Wickrath.[13]
Keren we terug naar Blitterswijck. Tussen 1330 en 1428 – zo'n kleine 100 jaar lang – komen er geen beleningen van Blitterswijck in de registers voor. Pas op 9 februari 1428 vindt men de aantekening, dat een Arnt van Blitterswijck door de hertog van Gelre met een en ander werd beleend.[14] In feite valt er dus niet vast te stellen hoe het in die tijd met de leenrechterlijke verhoudingen gesteld was. In 1330 staat het goed nog als een Brabants leen te boek, dat volgens het Cuyckse leenrecht werd verheven. In 1400 kwamen de Cuyckse lenen onder het beheer van Gelre, waardoor de heer van Blitterswijck zijn leen in 1428 in Arnhem moest verheffen.[15]
In 1418 was Arnt met zijn broer Hendrik van Blitterswijck eveneens van de partij toen de edelen uit het Overkwartier toetraden tot een verbond tussen de ridderschap en de steden van het hertogdom Gelre. De bedoeling van dit verbond was, dat ridderschap en steden één lijn zouden trekken bij de opvolging van hertog Reinald van Gelre.[16]
Arnt van Blitterswijck moet tussen 1 en 13 februari 1449 zijn gestorven. Op 1 februari zegelt hij namelijk op verzoek van de schepenen van Blitterswijck een akte van overdracht.[17] Het ging om een rente van 2,5 malder rogge. Binnen twee weken droeg de nieuwe eigenaar de rente over op Johan, heer van Blitterswijck. Het feit dat Johan zo uitdrukkelijk 'Heer' van Blitterswijck wordt genoemd maakt het wel heel waarschijnlijk dat zijn vader Arnt in de eerste helft van februari overleden is.[18]

Afb. 3. Kasteel Blitterswijck (jaren dertig). Zuidwest-gevels.

Johan, oudste zoon van Arnt en Elisabeth werd als nieuwe heer in 1449 door hertog Arnold van Gelre met huis, heerlijkheid en tienden van Blitterswijck beleend.[19] Reeds in 1447 had hij een deel van het ouderlijk goed op zijn naam gekregen.[20] Hij werd toen beleend met de hof Tongerlo te Sevenum, door zijn vader Arnt in 1425 verworven, de hof ter Voirt te Baarlo en een laathof te Broekhuizenvorst. Zijn moeder behield het vruchtgebruik van de hof Tongerlo. De achtergronden van deze vaderlijke edelmoedigheid zijn tot nog toe niet duidelijk geworden. Misschien heeft het iets te maken met de precaire positie, waarin vader en zoon verzeild waren geraakt. Johan had in een ruzie de zoon van Robben van Wanssum doodgeschoten. De toenmalige ambtman van Kessel, Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, koos partij voor de familie van het slachtoffer uit Wanssum. De ambtman ging een beetje zijn boekje te buiten door het dorp Blitterswijck te plunderen.[21]
De politieke verwikkelingen in het hertogdom Gelre gedurende de jaren zestig en zeventig van de 15de eeuw vinden ook enigermate hun neerslag in de leenrechterlijke verhoudingen. Na het opzijschuiven van hertog Arnold door diens zoon Adolf in 1465, moest Johan van Blitterswijck zijn leengoederen opnieuw verheffen.[22] Aangezien Johan zonder wettige nakomelingen was overleden werd zijn broer Arnt de belangrijkste erfgenaam. Op 4 februari 1469 werd deze door de hertog beleend.[23] Nadat de inschrijving had plaatsgevonden gebeurde er iets onverwachts. Willem van Eyll, gehuwd met Arnts zus Catharina, verscheen namens zijn echtgenote voor de Gelderse leenkamer en wist de heren er van te overtuigen, dat Catharina betere aanspraken kon laten gelden dan haar broer Arnt. De hertog beleende dientengevolge Catharina met Blitterswijck. Wat nu volgt lijkt verdacht veel op een spelletje van doorgestoken kaart. Catharina deed na-

melijk afstand van haar rechten ten gunste van haar oudste zoon Sibert van Eyll. Nog in het zelfde jaar deed deze vervolgens afstand ten gunste van zijn oom Arnt van Blitterswijck.[24] Arnt overleed vóór 1502. In dat jaar volgde zijn oudste zoon Dirk hem als heer van Blitterswijck op.

Tussen 1492 en 1502 ontstond tussen hertog Karel van Gelre en de heer van Blitterswijck verschil van mening ten aanzien van de jurisdictie over Blitterswijck en Wanssum. Het geschil leidde er toe dat hertog Karel de Blitterswijckse goederen als straf voor gepleegde misdaden verbeurd verklaarde. Na de dood van Arnt slaagde zijn zoon en opvolger Dirk erin de storm te bezweren en de meningsverschillen bij te leggen. Op 1 februari 1502 vergaf de hertog heer Dirk van Blitterswijck tegen betaling van 160 Rijnse guldens al datgene, wat hij en zijn overleden vader jegens hem misdaan hadden.[25] Hij herstelde Dirk in al zijn goederen en verkocht hem zelfs de verbeurd verklaarde goederen, welke afkomstig waren van zijn broer Jasper. Met de restrictie overigens dat Jasper niets van zijn broer Dirk zou mogen erven. Om de zaak nu maar meteen uit de wereld te helpen beleende de hertog heer Dirk met de heerlijkheid Blitterswijck. De overeenkomst van 1502 bleek op den duur een bedreiging voor de band tussen die leden van het geslacht Van Blitterswijck met rechten op het huis enerzijds en diegenen, welke aanspraken op de heerlijkheid anderzijds konden doen gelden. Een band, die al ongeveer drie eeuwen bestond. Hertog Karel mocht dan heer Dirk vergiffenis hebben geschonken, de voorwaarde dat vererving van het goed op Jasper, zijn broer, als uitgesloten moest worden beschouwd ging zwaar drukken. Zeker toen het huwelijk van Dirk met Jutta van Apeltern kinderloos bleef. Het onvermijdelijke gebeurde toen Dirk rond 1515 stierf. Na Dirks overlijden verscheen een ander geslacht ten tonele. Zijn zus Walburga erfde Huis en Heerlijkheid beide.

Afb. 4. Gravure van Dirk van Lijnden, heer tot Hemmen, 1494. echtgenote van: Walburg vrouwe van Blitterswijck. Herkomst onbekend. Collectie: Iconografisch Bureau, Den Haag.

De familie Van Lynden

Walburga van Blitterswijck had volgens Rosenkrantz in 1471 Dirk van Lijnden gehuwd en deze was sedert 1480 Heer van Hemmen in de Betuwe.[26] Overigens troffen we in het Iconografisch bureau in Den Haag van Dirk van Lynden een gravure aan uit het jaar 1494.

Walburga en Dirk van Lynden kregen één zoon: Jasper. Op 1 september 1515 werd Jasper, toen al Heer van Hemmen, door zijn moeder gemachtigd om voor haar de heerlijkheid Blitterswijck in onvangst te nemen.[27] Zij was op dat tijdstip reeds weduwe en hertrouwde met Wolter van Zuylen van Natewisch. Op 1 januari 1516 droeg zij Blitterswijck over op haar zoon Jaspar van Lynden, onder voorbehoud dat hij zijn tante Jutta van Apeltern niet zou belemmeren in het vruchtgebruik, dat haar bij de overeenkomst van 1502 was toegezegd.[28] Op 25 februari 1516 beleende de hertog Jasper van Lynden met Blitterswijck.[29] Deze belening betekende het onherroepelijk verdwijnen van het geslacht Van Blitterswijck uit het gelijknamige dorp.

De nazaten van Jasper van Lynden waren tot diep in de 18de eeuw heren van Blitterswijck met uitzondering van de periode 1683 tot 1692. In 1683 werden de Blitterswijckse goederen namelijk publiekelijk verkocht.[30] De koper, Casper van Merwijck heer van Kessel, was van moederszijde een neef van de verkoper Frans van Lynden. Nauwelijks tien jaar na aankoop verkocht Casper dezelfde goederen terug aan zijn oom Frans.[31]

Vaak vormen de rentmeestersrekeningen een aardige bron. Men krijgt zicht op het reilen en zeilen van het beheer. De 16de eeuwse rekeningen van Blitterswijck vormen hierop geen uitzondering. Allerlei posten

Afb. 5. Walburga vrouwe van Blitterswijck echtgenote van Dirk van Lijnden, 1486. Randschrift: [WALBJURCH VAN BLITTERSW[IJCK], diameter 26 mm.
Bron: RAG, Huisarchief Waardenburg, inv.nr. 914.

komt men hierin tegen. Zo blijkt dat het Huis tussen 1584 en 1591 door Spaanse soldaten bezet moet zijn geweest.[32] Splinter Helmich, kapitein in Staatse dienst, maakt in zijn verslag hiervan melding, dat op 31 december 1585 "der vijant dat huys Blitterswijck ende Gysteren ingenomen ende beset" had.[33] Volgens de kasteelheer moest het afgelopen zijn en liet een boerensmid komen. Deze rekende bijvoorbeeld acht stuivers voor levering van "nageln en gehengt" (spijkers en een scharnier), nadat "die Spaengiarts op de voirhoff gebrocken waren". Nog een voorbeeld: er werden nieuwe sloten met sleutels gemaakt voor zowel "die torendeur" als voor "op den sael aen ein kiste."[34] Inderdaad, het waren roerige tijden; eerst kreeg men te maken met inkwartiering en bezetting met alle gevolgen vandien. Het ergste was dat ze de oudste dochter Johanna Elisabeth van Lynden in 1582 in gevangenschap hielden. De soldaten die zich op Blijenbeek in Afferden hadden verschanst, namen haar sieraden in beslag en eisten een flinke som losgeld.[35]

Een aantal jaren later trouwde Johanna Elisabeth van Lynden met Johan van Ossenbroich, die sedert 1579 de functie van ambtman van Grevenbroich vervulde. Hij was eigenaar van Haus Hain gelegen te Rath bij Düsseldorf.[36] In 1603 kreeg hij van zijn echtgenote het vruchtgebruik van het Huis en de Heerlijkheid Blitterswijck bevestigd, waardoor hij zich tot z'n dood in 1615 heer van Blitterswijck liet noemen.[37] In de kerk van Kalkum, gelegen in de buurt van Düsseldorf, bevindt zich nog een Epitaph waaruit blijkt dat hij na 1603 moet zijn hertrouwd met Elisabeth van Virmondt.[38]

De dorpelingen van Blitterswijck konden zich nauwelijks verdedigen tegen rondzwervende soldaten. Op 7 april 1602 kwam de bevolking met de toenmalige heer van Blitterswijck 'Johan van Ossenbroich' overeen dat zij in geval van nood toevlucht op de voorburcht konden zoeken. Er werd ook afgesproken dat er zich geen beesten op de "middelste plaetz" van de voorhof mochten bevinden.[39] Blitterswijck vererfde in 1615 op zijn schoonzus Anna van Lynden. Haar echtgenoot Frans van Lynden was verre familie.

Hun kleinzoon eveneens Frans geheten, betrok het kasteel van Blitterswijck in 1670 maar het moest na langdurige leegstand wel bewoonbaar gemaakt worden. Buiten een aantal vaklieden zoals timmerlieden, metselaars en een "glasemaker" waren het tenslotte "die naburige wiever" die aan het werk gingen om het huis echt aan kant te krijgen.[40]

Het bezit van dit adellijke goed gaf destijds recht op zitting in de Staten van het Overkwartier. Dirk van Lynden – die in 1619 gehuwd was met Helwich Vijgh – diende in 1634 een verzoek in om toegelaten te wor-

Afb. 6. Grafplaat van Johan von Ossenbroch.[63]

Afb. 7. Frans Godard van Lijnden, 1702 - 1786 Heer van Hemmen en Blitterswijck. Doek Olieverf 102 x 88.5 cm. Collectie: Iconografisch Bureau, Den Haag (IB-nr. 67037).

den.[41] Trouwens, van dit echtpaar prijkte tot de verwoesting in 1944 boven de toegangsdeur van de kasteeltoren een wapensteen. In 1901 heeft de Rijksarchivaris Flament nog een beschrijving hiervan gemaakt.[42] Om toegelaten te worden moesten aspirantleden namelijk acht adellijke kwartieren overleggen. In 1700 diende Diederik Wolter van Lynden zijn kwartierstaat in. De onderhavige kwartierstaat bevat naast de namen en andere gegevens ook prachtige ingekleurde familiewapens.[43] Vanwege het geloof, want de familie Van Lynden was protestant, verkregen zij geen zittingsrecht in de Staten van het Overkwartier.
Frans Godart van Lynden volgde in 1749 zijn vader als heer van Blitterswijck op.[44] Hij bekleedde onder andere de functie van burggraaf van het Valkhof te Nijmegen.[45] Door zijn drukke werkzaamheden verbleef hij met z'n gezin merendeels in Nijmegen. Maar in 1766 kocht hij bij gelegenheid de heerlijke rechten over het dorp Wanssum, die tot de Franse omwenteling in bezit van de familie bleven.[46]

De familie de Cocq van Haeften

In 1788 vererfde de Blitterwijckse goederen op zijn kleinzoon Barthold baron de Cocq van Haeften. Hij was weduwnaar van Carolina Justina Huydecooper. Volgens pastoor Janssen had Barthold in 1789 nog een aantal veranderingen en verfraaiingen in het kasteel Blitterswijck aangebracht, zoals "eene cartouche in fijn stucadoorswerk het monogram: B.C.D.H. 1789".[47] Hij hertrouwde onder huwelijkse voorwaarden in 1790 met Arnoldina Margaretha Mackay, stammend uit een van origine Schotse familie.[48] Barthold en Arnoldina Margaretha kregen vijf dochters, Anna Ursulina, Ursulina Philippina, Margaretha Bartholda, Constantia Louise en de jongste Henriette die op jeugdige leeftijd overleed. De afstand tussen Blitterswijck en Vierlingsbeek waar de dichtstbij zijnde protestantse kerk stond vond zij aan de verre kant. Arnoldina Margaretha Mackay gaf in 1822 de gelegenheid tot het bouwen van een klein protestantse kerkje. Dit kerkje werd tegenover de oprijlaan van het kasteel opgetrokken. Er worden nu nog steeds diensten in gehouden.[49] Barthold overleed op 22 oktober 1822 te Blitterswijck en werd een paar dagen later in het familiegraf te Ophemert bijgezet. Een gedrukt exemplaar van diens lijkrede is nog bewaard.[50] Zijn weduwe bleef achter met haar dochters en heeft haar man jaren lang overleefd. Zij overleed in het voorjaar van 1849. Na de dood van hun moeder gingen de nog vier overgebleven dochters over tot deling van de goederen.[51] Uit deze deling kreeg de derde dochter Margaretha Bartholda barones de Cocq van Haeften het kasteel. In hetzelfde jaar, op 2 november,

Afb. 8. Barthold de Cocq van Haeften, 1755 - 1808 Heer van Hemmen en Blitterswijck. Doek Olieverf 65.5 x 53.5 cm. Collectie: Iconografisch Bureau, Den Haag (IB-nr. 24452).

maakte zij een contract met haar tweeling zus Constantia en haar echtgenoot Anna Alexander Quarles de Quarles, dat zij vanaf die dag gezamenlijk het kasteel zouden gaan beheren.[52] Lang heeft deze situatie niet geduurd, want in augustus 1850 overleed Margaretha Bartholda en een half jaar later ook haar zus Constantia. Pas in 1857 kwam er een eind aan de onduidelijke situatie, immers de oudste zus Anna Ursulina de Cocq van Haeften, wonend in Meerlo verkocht haar rechten op Blitterswijck aan haar neef Frederik Willem baron von Hamelberg.[53] Hij kwam met z'n oom Anna Alexander Quarles de Quarles in november 1857 tot deling van de nagelaten goederen, waarbij baron Von Hamelberg voor $^5/_6$ eigenaar werd van het kasteel Blitterswijck.[54] Zijn moeder Ursulina Philippina de Cocq van Haeften beschikte over $^1/_6$ deel van alle goederen, die haar zoon uiteraard later zou erven. Hij maakte op 15 oktober 1883 voor notaris Haffmans te Helden een testament, waarbij hij zijn bezittingen vermaakte aan zijn twee nichten Sophia en Henriette von Rupstein.[55]
Frederik Willem, baron von Hamelberg overleed te Blitterswijck op 22 januari 1884 kinderloos. Zijn erfgenamen, wonend te Burgdorf bij Celle (Hannover), verkochten Blitterswijck op 27 oktober 1885 aan Anna Ephenia Schmasen, echtgenote van Oscar Thissen te Roermond.[56]

Blitterswijck na de adellijke bewoners

Volgens het kadasterarchief zou in het laatst genoemde jaar het Huis gedeeltelijk gesloopt en verbouwd zijn. Nog voor de eeuwwisseling op 5 april 1899 verkochten Oscar Thissen, inmiddels advocaat en procureur, en diens echtgenote het kasteel aan Joseph Servatius Hubertus Brouwers notaris te Venlo.[57] Vervolgens kwam het Huis door verkoop, in 1904, in handen van Franse kloosterzusters.[58] Zij droegen het in 1920 over aan de paters van de Afrikaanse Missiën van St. Paul.[59] In de crisisjaren werden zij echter gedwongen het kasteel te verkopen, zodat het op 15 november 1935 in bezit kwam van Alfons Cremers, handelend als lasthebber voor zijn dochters; het kasteel zou met Pasen in 1936 ontruimd moeten zijn.[60] Zij hebben niet lang van het huis kunnen profiteren, want het werd door de terugtrekkende Duitse troepen in november 1944 opgeblazen. De foto's laten ons een trieste bouwval zien.
De ruïne werd in 1964 door de gemeente Meerlo-Wanssum aangekocht.[61] Onder leiding van Prof. J.G.N. Renaud werd in 1969 begonnen aan een opgraving. Uit het voorlopig verslag van T. Hoekstra komt naar voren, dat er metselwerk van oudere fundamenten aanwezig is.[62] Algemeen werden de zichtbare restanten van het kasteel gedateerd als 14de eeuws materiaal, waardoor de genoemde fundamentresten mogelijk van een nog ouder bouwwerk stammen.

Venray, Lente 1997.

Gebruikte afkortingen

ARA = Algemeen Rijksarchief in Den Haag
RAG = Rijksarchief in Gelderland
RAL = Rijksarchief in Limburg
RAN-Br. = Rijksarchief in Noord-Brabant
HSAD = Hauptstaats Archiv in Düsseldorf
PSHAL = Publications de la société historique et archélogique dans le Limbourg.

Noten

[1] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III Lehen no.7 (I) folio 22-23 specificatie van 19 juli 1749 door R.W. Herckenrath. Leenverheffing op dezelfde dag, Justizhof III Lehen no. 2 folio 225-225 verso.
[2] HSAD, Klosterarchiv Camp, Urk. 85 (1242); E.Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel in: De Maasgouw 22 (1900), 84, 87-88, 91-92. Oorkonde afgedrukt door M.P.J. van den Brand Czn, Bijdrage tot de vroegste geschiedenis van Wanssum en zijn gemiste stadsrechten, Meerlo-Wanssum (1973) 6-8.
[3] Walter Föhl, Niederrheinische Ritterschaft im Italiën des Trecento in: Annalen des Historisches Vereins für des Niederrhein, Düsseldorf (1963), Heft 165, 82. (1316 juli 27).
[4] L. Galesloot, Livre des feudataires de Jean III, Brussel (1865) 240. (1330).
[5] RAG, Hertogelijk archief Charter verzameling nr. 272 (1359 januari 25). I.A.Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel 2, Arnhem 1833, oorkonden 89.
[6] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 345 regest 1 (1360 april 14).
[7] RAL, Huisarchief Well, inv. nr. 220 folio 3-4 (1374 jan.29), Limburgs Jaarboek (1906) 120-121 nr. 4.
[8] Idem folio 4 (1375 april 14), Limburgs Jaarboek (1906) 121 nr. 5.
[9] Idem, folio 2-3 (1371 oktober 4), Limburgs Jaarboek (1906) 118-120 nr. 3
[10] Archivberatungsstelle Brauweiler, Archiv von der Freiherr von Fürstenberg, Schloss Stammheim, Akten 19 nr. 17 folio 60 (1407 maart 17).
[11] RAL, Archief heerlijkheid Meerlo-Tienray, inv. nr. 60 (1418 februari 4).
[12] RAG, Hertogelijk archief, Inventaris regestbeschrijving zie Gids I.15 Oude beschrijving van archivalia uit het Gelderse hertogelijke archiefdepot in kasteel Buren, meestal verloren gegaan, naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief, R.Wartena, regest nr. 478 (1424 september 17).
[13] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 329 regest 5 (1425 april 14).
[14] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. nr. 2 folio 157 verso (1428 februari 9).
[15] I.A.Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel 3, Arnhem 1839 oorkonden 233; P.N.Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem (1908) 372-373.
[16] Gemeentearchief Nijmegen, Oud archief inv. nr. 3975; Gemeentearchief Zutphen, Oud archief inv. nr. 2394; I.A.Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel 3 Arnhem 1839, oorkonden 374 B (1418 mei 3).
[17] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 369 regest 10 (1469 februari 1).
[18] Idem, inv. nr. 369 regest 11 (1449 februari 13).
[19] RAG, Gelderse leenkamer, inv. nr. 2 folio 171 (1449 juni 15).

[20] Idem, inv. nr. 2 folio 171 (1447).
[21] RAG, Hertogelijk archief, afdeling Buren, aanwinst 1884, inv. nr. 66 (1443). Proces tussen Robben van Wanssum en Arnt van Blitterswijck, onderworpen aan de uitspraak van de ridderschap en steden van het hertogdom Gelre. Gemeentearchief Arnhem, Oud archief Arnhem, inv. nr. 5455 folio 1.
[22] RAG, Gelderse leenkamer, inv. nr. 3 folio 120 (1465).
[23] Idem, inv. nr. 3 folio 123 (1469 februari 4).
[24] Idem, inv. nr. 3 folio 123 (1469 februari 4 en ongedateerd).
[25] RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, deel IX, folio 128 (1502 februari 1); I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel VI, 1e stuk, Arnhem 1875, oorkonden 360.
[26] E.Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel in: De Maasgouw 22 (1900) 92.
[27] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 1 regest 34 (1515 september 1).
[28] RAG, Gelderse leenkamer, inv. nr. 9 folio 115 verso - 116 (1501 februari 1).
[29] Idem, inv. nr. 10 folio 54 - 54 verso; RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 1 regest 38 (1516 februari 25).
[30] RAL, Archief Hof van Gelder inv. nr. 225 folio 5 verso - 6 akte van belening van Casper van Merwijck (1683 april 9).
[31] Idem, inv. nr. 226 folio 1 - 2 akte van belening van Frans van Lynden (1692 januari 8).
[32] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 397 - 401 (1584 - 1591). Men leze overigens de verhandeling van Petra Dreiskämper in: Castellogica 1996- 1/2, pagina 179 vlg.
[33] J.Habets, Uittreksel uit het journaal van den hopman Splinter Helmich (1580-1587) in: PSHAL, Tome XV, Roermond 1878 (275).
[34] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 398 folio 12 (1585-1586). Rekening van Johan Copper rentmeester van Blitterswijck.
[35] Idem, inv. nr. 471 (1582-1583).
[36] Staatsarchiv Münster, Archiv Von Romberg-Brüninghausen, Gut Hain im Amt Angermund, diverse oorkonden.
[37] RAN-Br. Archief Leenhof van Cuyck, inv.nr. 6 folio 235
[38] H.Stöcker, Zwischen Anger und Schwarzbach, Geschichte und Geschichten aus der ehemaligen Gemeinde Wittlaer mit den Orts-teilen Zeppenheim, Kalkum, Einbrungen, Wittlaer, Bockum und Froschenteich, Düsseldorf 1975, 92 (Afbeelding 46).
[39] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 147 (1602 april 7).
[40] Idem, inv. nr. 378 Journaal van 7 tot 17 oktober 1670.
[41] Idem, inv. nr. 87 (1634).
[42] M.J.Janssen, Een gedenksteen op het kasteel te Blitterswijck in: De Maasgouw 1900, 61; A.J.Flament, Aantekeningen omtrent kunstvoorwerpen, oudheden enz. in Limburg in: De Maasgouw 1903, 49-50.
[43] RAL, Archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder inv. nr. 305 folio 12.
[44] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 8 (1749 mei 3/juli 19). M.Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713 - 1794, Maastricht (1991), 145 nr. 152.
[45] A.J.Maris, E.Peters en M.Dongelmans, Burggraven en dijkgraven van het Rijk van Nijmegen 1543 - 1795 in: Het Valkhof te Nijmegen, Nijmegen (1984) 141 nr. 114 Frans Godard van Lynden, heer van Hemmen (1754-1785).
[46] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. nr. 171 (1766 juni 17). M.Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713 - 1794, Maastricht (1991), 190 nr. 203.
[47] M.J.Janssen, Geschiedkundige aantekeningen over de Heeren van Meerloo (L) in: PSHAL, 48 (1912), 256.
[48] ARA-Den Haag, Familiearchief Mackay (Ophemert) inv.nr. 1030 (1790 maart 12). Daniël baron Mackay, Geschiedenis van het geslacht Mackay, Zutphen (1984), 194 en 197.
[49] M.J.Janssen, De Nederlandsch Hervormde Gemeente te Blitterswijk in: De Maasgouw jrg.44 (1924), 30-31.
[50] ARA-Den Haag, Familiearchief Mackay, inv.nr. 1031.
[51] Gemeentearchief Venlo, Archief notaris J.R.Clercx te Blerick 1849 akte nr. 109. Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 68 nr. 90 (1849 juli 24).
[52] Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 67 nr. 92 (1849 november 2).
[53] Idem, Deel 148 nr. 100 (1857 oktober 1).
[54] Idem, Deel 149 nr. 31 (1857 november 13).
[55] RAL, Archief notaris A.A.L.Haffmans te Helden, Testament van Frederik Willem baron von Hamelberg (1883 oktober 15).
[56] Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder Deel 437 nr. 158 (1885 november 4).
[57] Idem, Deel 560 nr. 114 (1899 april 5).
[58] Idem, Deel 609 nr. 32 (1904 februari 16).
[59] Idem, Deel 830 nr. 41 (1920 juli 20).
[60] Idem, Deel 1057 nr. 52 (1935 november 15).
[61] Idem, Deel 1736 nr.144 (1964 oktober 30).
[62] T.J.Hoekstra, Voorlopig verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het kasteel van Blitterswijck (L). in: Fibula (1970), 11e jrg. nr. 2.
[63] In de St. Lambertuskerk te Düsseldorf-Kalkum. Ter memorie van Johan von Ossenbroch en zijn 2e echtgenote Elisabet von Firmont. (A(nno) 1615 de 29 april ist der woledler gestrenger und erentvester Johan von und zu Ossenbroch her zu Blitterswich amptman zu Grevenbroch und zu Ossenbroch und Gladbach in Got selich und christlich entschlafen der selen Got gnedich wil sein. Foto: Landesbildstelle Rheinland te Düsseldorf.

Literatuur

1. W.Hermans, Bijdragen over de heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum in: *De Maasgouw*, 1881, 1885 en 1886.

2. M.J.Janssen, Blitterswijck in: *De Maasgouw* (1897), 77.

3. M.J.Janssen, Een gedenksteen op het kasteel te Blitterswijck in: *De Maasgouw* (1900), 61-62.

4. A.F. van Beurden, Een en ander uit de geschiedenis der kasteel heren van Blitterswijck in: *Buiten* 1911.

5. A.F. van Beurden, Blitterswijck in: *Limburgs Jaarboek* 1911.

6. J.Verzijl, Kasteel te Blitterswijck in: *De Nedermaas* 1937/1938.

7. T.J.Hoekstra, Voorlopig verlag van het onderzoek naar de geschiedenis van het kasteel te Blitterswijck in: *Fibula* 1969/1970.

8. M.Flokstra, Een bijdrage over de heren van Blitterswijck in de veertiende en vijftiende eeuw in: *Castellogica, Verkenningen mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting* Doorn 1983-1987, Band (I), 206-216.

9. Mevr. P.Dreiskämper, Thonis Ongewassen en Johan Copper: leven op Blitterswijck in: *Castellogica, verkenningen mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, Wijk bij Duurstede 1996, Band (III), 179-192.

Genealogie familie Van Blitterswijck en Van Lynden

broers ?

Walter (Wouter)
van Blitterswijck
1316 in Pisa

Robbert
van Blitterswijck
1330 - 1360
1330 heer van Blitterswijck

Sybrecht van Blitterswijck
1359 - 1405
overl: tussen 1405-1407
tr. ca. 1375
Elisabeth van Broekhuizen
1375 - 1418
overl: na 1418

o.a.

Arnt van Blitterswijck
1407 - 1449
1407 heer van Blitterswijck
overl: voor 13 febr. 1449
tr. vóór 1425
Elisabeth van der Donck
1397 - 1444
overl: na 1444

o.a.

Johan
van Blitterswijck
1441 - 1468
overl: vóór 1469
1449 heer van Blitterswijck
tr. 1452
Walraven Pieck
dr. v. Gijsbert Pieck
1452 - 1482
hertr. na 1469
Bartold Bax
heer van Asten

Arnt
van Blitterswijck
1454 - 1493
overl: vóór 1502
1469 heer van Blitterswijck
tr. vóór 1460
Elisabeth van Bemmel
dr. v. Albert van Bemmel
1487 - 1493
overl: na 1493

o.a.

Dirk
van Blitterswijck
1480 - 1515
overl: tussen 1513-1516
tr. vóór 1480
Jutta van Apeltern
dr. v. Hendrik Apeltern
en v. Henrica van der Lecke
hertr. na 1516
Willem van Schevick

Walburga
van Blitterswijck
1471 - 1516
overl: na 1516
tr. 1e 1471
Dirk van Lynden
1465 - 1500
- 1475 heer van Hemmen
tr. 2e na 1500
Wolter van Zuylen
van Natewisch

Jaspar van Lynden
1501 - 1540
- 1516 heer van Blitterswijck
overl: 1540 begr. te Arnhem
tr. 1501
Anna van Bronckhorst
1501 - 1553

Arnt van Lynden
1542 - 1577
- 1542 heer van Blitterswijck
overl: voor 20 april 1577
tr. voor 1569
Gertruid van Diepenbroek
1569 - 1571
overl: na 1580

Jaspar van Lynden
1577 - 1588
overl: voor 18 mei 1588

Dederich van Lynden
1563 - 1588
- 1563 heer Hemmen
overl: voor 1588
tr. 1563
Judith van Wylack
1563 - 1588
overl: na 1588

Johanna Elisabeth van Lynden
1582 - 1603
overl: na 1603
- 1588 Vrouwe van Blitterswijck
tr. vóór 1594
Johan van Ossenbroek
Ambtman van Grevenbroich
- 1594 - 1615 heer van Blitterswijck
overl: 29.04.1615
hertr. na 1603
Elisabeth von Virmondt

Balthasar van Lynden
1563
overl: voor 1563

Johan van Lynden
1563
'verructer'

Anna van Lynden
1586 - 1615
overl: 1613 Loenen
- 1603 Vrouwe van Blitterswijck
tr. 1586
Frans van Lynden
heer tot Croonenburgh en Loenen
overl: vóór 1628
zn v. Jaspar
en v. Anna van Besten

o.a.

Dirk van Lynden
1615 - 1652
- 1615 heer van Blitterswijck
overl: 3.12.1652 Hemmen
tr. 1e 5 april 1619
Helwich Vijgh (Soelen)
1619 - 1638
overl: 3.12.1638 Hemmen
hertr. 14.2.1641 Hemmen
Geertruida van Delen

o.a. 1e huwelijk

Derck van Lynden
geb. 1621 Tiel

Judith van Lynden
geb. 1622 Tiel
Vrouwe van Kessel

tr. 1647
Willem van Merwijck
1647
heer van Kessel

Caspar van Merwijck
1683 - 1692
heer van Blitterswijck

Frans van Lynden
geb. 1628 Hemmen
- 1652 heer van Hemmen
- (1652-1683) en van (1692-1700) Blitterswijck
overl: 26.4.1700
tr. 1655
Charlotte van Brienen
1655 - 1721

Dirk Wolter van Lynden
1700 - 1712
- 1700 heer van Hemmen en Blitterswijck
overl: 6.12.1712
tr. 12.4.1699 Ellecom
Anna Urselina van Reede
1699 - 1749
overl: 1749

Frans Godart van Lynden
1713 - 1786
- 1749 heer van Hemmen en Blitterswijck
overl: 1786
tr. 1726 Baarn
Constantia Isabella van der Meulen

Anna Ursulina Lynden
1728 - 1758

tr. 1750
Jan Walraven de Cocq van Haeften

Barthold de Cocq van Haeften
geb: 19.01.1755 Arnhem
overl: 22.10.1808 Blitterswijck
- 1788 heer van Blitterswijck
tr. 29.3.1790 Nijmegen
Arnolda Margarita Mackay
geb: 13.11.1771 Tiel
overl: 03.04.1849 Blitterswijck

Willem van Lynden
1787 - 1788
- 1787 heer van Blitterswijck

o.a.

Anna Ursula Margaretha
barones de Cocq van Haeften
geb: 26.12.1790 Den Haag
overl: 04.05.1877 Blitterswijck

Urselina Philippina
barones de Cocq van Haeften
geb: 10.05.1794 Den Haag
overl: 11.04.1881
Blitterswijck
tr. 22.12.1819 Meerlo
Joseph Ferdinand, Freiherr von Hamelberg
heer van den Boetzelaer en kasteel Heidefeld bij Bocholt
geb: 03.08.1797 Celle
overl: 01.03.1870 Bocholt

Frederik Willem
von Hamelberg
overleden: 22.01.1884 en
begraven te Blitterswijck
Luitenant.

Afb. 9. Oorkonde 4 februari 1418 Bron: RAL, Archief van de heerlijkheid Meerlo-Tienray, inv.nr. 60.

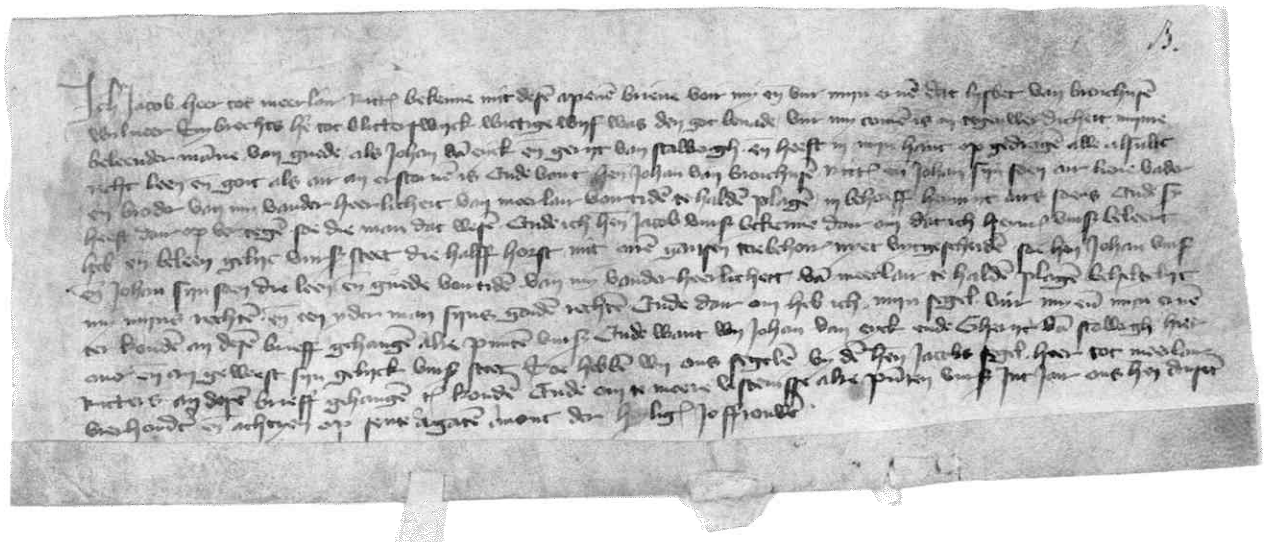

1418 februari 4

1. Ich Jacob, heer tot Meerlair Ritter bekenne mit desen apenen
2. brieve voir mij ende vur mijn erven dat Lijsbet van Broichusen
3. wilneer Sijbrechts, here tot Blitterswijck wittige wijf was den
4. got benade, vur mij comen is in tegenwerdicheit mijnre
5. beleender manne van guede, als Johan van Eyck ende Gerijt
6. van Stalbergh ende heeft in mijn hant opgedragen alle alsulic
7. recht leen ende goit als oir an erstorven is. Ende voirt heren Jo-
8. han van Broichusen Ritter ende Johan sijn soen oir lieve vader
9. en broder van mij vander heerlicheit van Meerlair voirtiden te
10. halden plagen in behoiff Heynrijc oirs soens. Ende sij
11. heeft dair op vertegen soe die man dat wesen. Ende ich heren
12. Jacob vurscreven bekenne dair om dat ich Heynric vurscreven
13. beleent
14. heb ende beleen gelijc vurscreven steet die halff Horst mit ene
15. gansen toebehoir nyet vytgescheiden soe heren Johan vurscre-
16. ven
17. ende Johan sijn soen die leen ende guede voirtiden van mij van
18. der heerlicheit van Meerlair te halden plagen, beheltelijc
19. mij mijns rechten ende een yder man sijns goiden rechten. En-
20. de dair om heb ich mijn segel vur mij ende mijn erven
21. ter konden an desen brieff gehangen alre punten vurscreven en-
22. de want wij Johan van Eyck ende Gherijt van Stalbergh hier-
23. over ende an geweest sijn gelijck vurscreven steet, soe hebben
24. wij ons segelen bij den heren Jacobs segel heer tot Meerlair
25. Ritters an dese brieff gehangen ter konden. Ende om te meere
26. vestenisse alre punten vurscreven. Int jair ons heren dusent
27. vierhondert ende achtyen op Sente Agaten avont der heylige
28. joffrouwe.

Bron: RAL, Archief van de heerlijkheden Meerlo en Tienray, inv.nr. 60

Zegels: nr. 1 beschadigd, nr. 2 en 3 verloren.

Castellologie in het kort: Rossum

DOOR

D.B.M. HERMANS

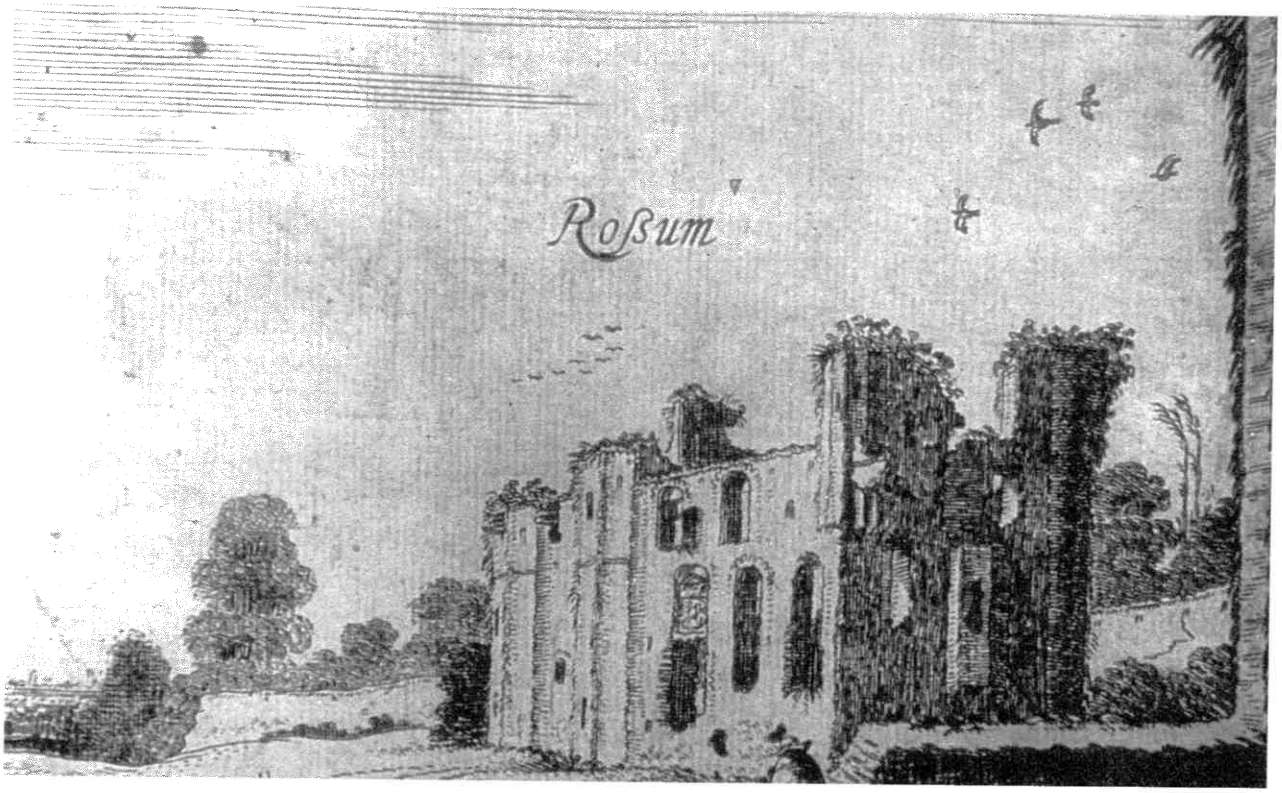

Afb. 1 De ruïne van het kasteel Rossum, vermoedelijk uit het zuidoosten. Ets door Jan van de Velde jr uit 1616. Collectie Gemeentemusea Arnhem, inv.nr GM 13.259. Foto Gemeentearchief Arnhem.

Inleiding

Slechts zelden heeft een castelloloog het geluk een beschrijving te vinden van een niet meer bestaand kasteel. Een beschrijving die hem helpt de eventuele afbeeldingen van het kasteel of een opgraving op de juiste wijze te interpreteren en zo mogelijk te komen tot een globale reconstructie of zelfs een eenvoudige bouwgeschiedenis. In het geval van het voormalig huis te Rossum in Gelderland zijn wij zo gelukkig, althans zo schijnt het. Maar schijn bedriegt.

Het huis te Rossum

Tussen de stukken in het archief van de familie van Randwijck bevindt zich een beschrijving van het kasteel te Rossum van de hand van Adriana Françoise van Rossem (ca 1713-1776).[1] Het is een handschrift uit ca 1750, maar gebaseerd op oudere gegevens zoals blijkt uit de aanhef: 'Tot narigt van dit gebouw [het kasteel, aut.], dient dit navolgende uyt oude geschrifte opregt aangeteekent'. Dat kan bijna niet meer stuk en we lezen nieuwsgierig verder. 'Het gebouw bestond in 7 torens. Rontom van binnen was een ruyme plaats met een put en veel reegenbacken, een stal voor 25 paarden. Men konde rontom het huys over de muuren gaan om van de eène toorn tot den andere te kome. Alle met schietgaate soo in de muuren als de toorens en sommige met canonsgaaten soo in de muuren als de toorens. Het hadt een breede diepe graft. Daer buyten rontom een singel met een diepe graft. Daarop stonden bouhuys, stallingen voor ruyters, daar Mar-

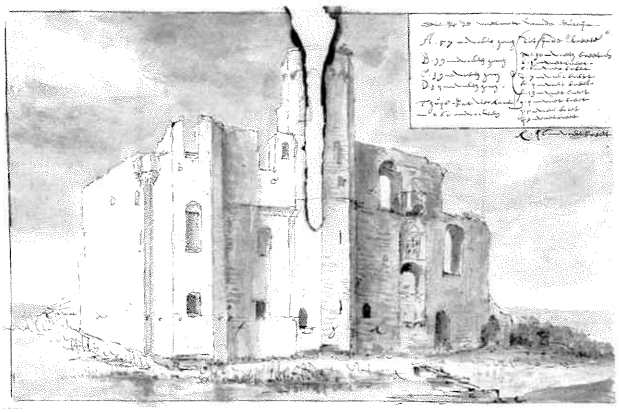

Afb. 2 De ruïne van het kasteel Rossum, vermoedelijk uit het zuidwesten. Anonieme gewassen pentekening uit ca 1650. RAG, Archief Familie Van Randwijck, inv.nr TK 37.

Dit is de voetmaet van de ruwijne
A. 57 - voeten hooch (17,89 m)
- *dit sijnde breete*
- *a. 30 - voet breet en 12 voet ruwijn (9,42 + 3,77 m)*

B. 39 - voeten hooch (12,24 m)
- *b. 1 - voet breet (0,31 m)*
- *c . 6 - voet breet (1,88 m)*

C. 39 - voeten hooch (12,24 m)
- *d. 7 - voet breet (2,20 m)*
- *e. 4 - voet breet (1,26 m)*

D. 34 - voeten hooch (10,67 m)
- *f. 13 - voet breet (4,08 m)*

T huys int vierkant
- *g. 4 - voet breet (1,26 m)*
  - 260 - voeten (81,63 m)
  h. 5 - voet breet (1,57 m)
  ij. 7 - voet breet (2,20 m)
  k. 46 - voet breet (14,44 m)

ten van Rossem hem van diende. Daaronder het huys hoorden Rossem, Driel, Hesel, Veltdriel, met de hoge jurisdictie. Aangeteekent door Adriana Françoise van geboo[r]ten Baronnesse van Rossem als de laatsten van die naam en famillie'. Dat is niet mis: een kasteel met zeven torens en een binnenplaats met onder meer een stal voor 25 paarden! Geen wonder dat die Marten van Rossem zo beroemd is geworden.[2]

Van het 'kasteel' te Rossum zijn drie vrij duidelijke afbeeldingen bekend, dat wil zeggen van de ruïne van het kasteel, want het is bij de strijd om het nabij gelegen Zaltbommel in 1599 nagenoeg verwoest. De afbeeldingen zijn een ets van Jan van de Velde jr uit 1616[3] (afb. 1) en twee gewassen pentekeningen uit het midden van de 17de eeuw (afb. 2 en 3).[4] En wie schetst onze verbazing? De twee tekeningen zijn opmetingstekeningen met maten en al.
We pakken snel pen, papier en een rekenapparaat en gaan aan de slag, want de reconstructie lijkt naderbij. Maar dan blijkt de werkelijkheid toch altijd harder dan het dromenland waarin wij ons bevonden. Geen zeven torens, geen binnenplaats met een stal voor 25 paarden, geen plaats voor kanonnen. Nee, het kasteel te Rossum was slechts een eenvoudig rechthoekig huis van ca 26 x 13 meter, overwegend bestaande uit twee bouwlagen onder een zadeldak tussen topgevels. Dit laatste kon worden afgeleid van het huis in welstand zoals dat minuscuul is afgebeeld op het schilderij 'Het beleg van Zaltbommel in 1574' (afb. 4).[5]

We hebben over één van de tekeningen een transparantje gelegd en geprobeerd op basis van de afbeeldingen te komen tot een globale reconstructie (afb. 5).[6] Pas dan valt op dat het huis te Rossum veel weg had van het poortgebouw van het Maarten van Rossumhuis te Zaltbommel (afb. 6), gebouwd door de hiervoor genoemde Ma(a)rten.

Het kasteel te Rossum

Blijft de vraag welk kasteel Adriana beschrijft? Over de vroeg(st)e geschiedenis van (het kasteel te) Rossum is weinig bekend. De Van Rossem's stammen wellicht af van de in de 12de eeuw genoemde Tetmarus ministerialis de Rothem.[7] De familie noemde zich ook in de 13de eeuw nog Van Rothem en pas in 1291 voor het eerst Van Rossem. De naam Van Rossem hoeft niet te zijn afgeleid van het dorp Rossum, omdat er bij Goch

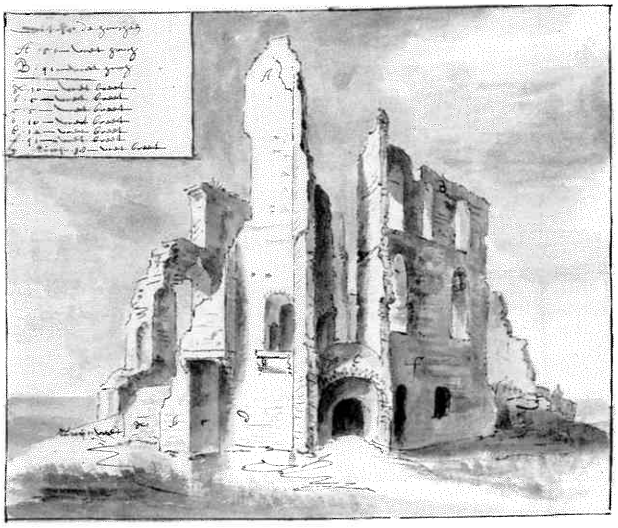

Afb. 3 De ruïne van het kasteel Rossum, vermoedelijk uit het noordoosten. Anonieme gewassen pentekening uit ca 1650. RAG, Archief Familie Van Randwijck, inv.nr TK 37.

Dit is de hoochten
A. 51 - voet hooch (16,01 m)
B. 41 - voet hooch (12,87 m)
---
a. 10 - voet breet (3,14 m)
b. 5 - voet breet (1,57 m)
c. 5 - voet breet (1,57 m)
d. 10 - voet breet (3,14 m)
e. 12 - voet breet (3,77 m)
f. 41 - voet breet (12,87 m)
g. ruwijn . 38 - voet breet (11,93 m)

Afb. 4 Detail van 'Het beleg van Zaltbommel in 1574'. Anoniem schilderij, eind 16de eeuw. Collectie Maarten van Rossummuseum Zaltbommel. Foto drs. M. Witteveen-Jansen. Rechts het dorp Rossum, links Hurwenen (afgekort als HERW:, niet te verwarren met het dorp Herwijnen aan de noordzijde van de Waal). Tussen beide dorpen het huis Rossum (aangeduid als H: R:). Het huis lijkt hier maar één torentje te hebben en dan ook nog aan de andere zijde van het huis.

in Duitsland een hof Rothem ligt waar de Van Rossum's ook bezittingen hadden.[8]
Rossem was een vrije heerlijkheid 'en later leen ... van het huis van Vianen met een eigen leenkamer'.[9] Als eerste bezitter van het kasteel wordt door Van Schilfgaarde genoemd Gerard II van Rossum (komt voor van 1276-1287, † vóór 1291).[10] Het huis gaat in 1291 over op zijn zoon Gerard III en deze wordt er in 1340 mee beleend.[11] In 1430 is Johan V van Rossum eigenaar en hij verpandt het kasteel aan de heer van Culemborg in 1460. Zijn zoon Johan VI (†1512), de vader van Marten (1478-1555), maakte in 1495 het 'huyss tot Rossem, mitten vurgeborcht ind vestenissen dairtoe behoerende' tot open huis van hertog Karel van Gelre.[12] 'Vestenissen' zijn versterkingen, verdedigings- of vestingwerken. In 1511 ging Rossum over op de zoon van Johan, Johan VII (ca. 1490-1568). Dan is het kasteel al een leen van Vianen.
In 1524 is het kasteel getroffen door een brand, het resultaat van een treffen tussen de Bossenaren en de Van Rossem's. Johan besloot daarop in Zaltbommel te gaan wonen en bouwde daar een nieuw huis aan de zuidzijde van de stad nabij de stadsmuur.[13] Het kasteel zou echter weer zijn hersteld en 'sterker ... gemaakt dan het voorheen was'.[14] Het verval zette blijkbaar weer snel in want in 1560 werd het kasteel (gedeeltelijk?) gesloopt.[15] Kort voor 1572 trouwde Sybilla van Rossem met Guido van Malsen en zij wilden, volgens Van Goelst Meijer, het kasteel herstellen.[16] Van Malsen ontbrak het blijkbaar aan geld, zodat hij in 1593 zijn bezit bezwaarde.
Er zijn nu twee opties denkbaar: het oude kasteel, of wat daar nog van restte, is in deze periode gesloopt en vervangen door een buitenhuis, of datgene wat restte

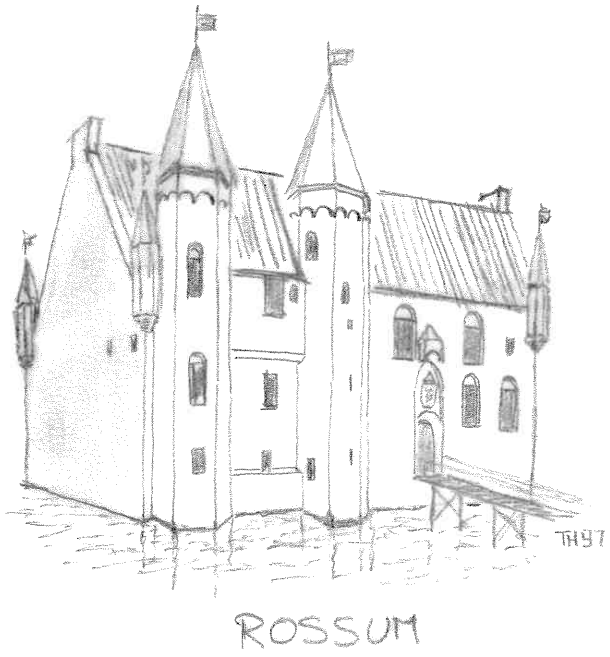

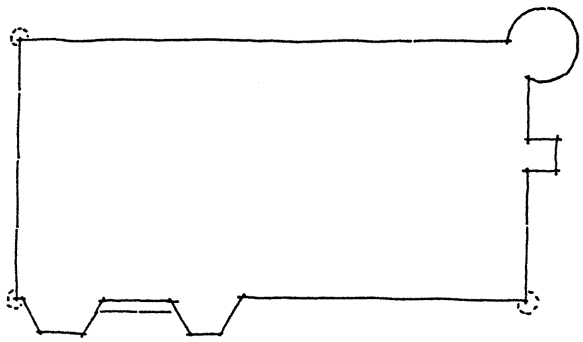

Afb. 5 Proeve van reconstructie van het kasteel Rossum in het midden van de 16de eeuw. Tekening auteur, april 1997.

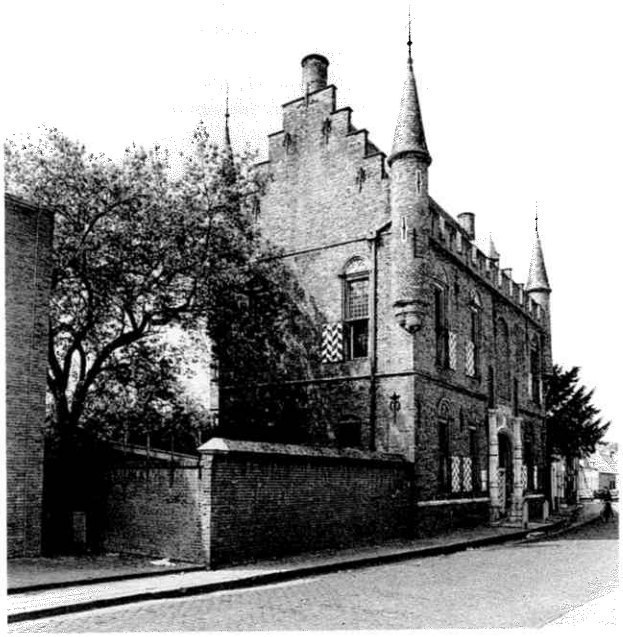

Afb. 6 Het Maarten van Rossumhuis in Zaltbommel uit het zuidoosten. Foto mei 1979, verz. Gelders Genootschap Arnhem.

van het oude kasteel is verbouwd tot buitenhuis. De architectuur van het hier ten tonele gevoerde huis is hiermee niet in tegenspraak. De (ver)bouw moet echter wel tussen 1560 en 1574 hebben plaatsgevonden, omdat het schilderij van het beleg van Zaltbommel in 1574 géén ruïneus, maar een, voor zover zichtbaar, gaaf huis weergeeft (afb. 4).

Geconcludeerd zou kunnen worden dat het kasteel dat Adriana Françoise van Rossem beschrijft wellicht mag worden geïdentificeerd met het kasteel dat in 1560 door Johan VII van Rossem is gesloopt.[17]

Tot slot

De ruïne is in 1740 gesloopt en in 1745 vervangen door een woonhuis voor de rentmeester, dat in de volksmond het 'rentmeestersslot' werd genoemd. In 1847 besloot de toenmalige heer van Rossum, G.A.J. baron van Randwijck (1805-1870), de woning inclusief de bijgebouwen – waaronder een koetshuis – te slopen en te vervangen voor een nieuw ruim buitenhuis en een nieuw koetshuis met koetsierswoning. Het nieuwe huis, Het Slot genoemd en bedoeld als zomerhuis, is door de genieofficier en ingenieur Van Randwijck zelf ontworpen aan de hand van een Engels voorbeeldboekje[18] in de Engelse neogotische, naar de Tudorstijl neigende bouwstijl. In dit huis is nu het gemeentehuis van de gemeente Rossum gehuisvest. Voor zover na te gaan zijn in dit huis geen resten van voorgangers opgenomen, dit in tegenstelling tot wat wordt beweerd door A. van den Brandeler als zou het slot 'op de fundamenten [staan] van het vroegere werkelijke slot van Maarten van Rossum'.[19] Of er nog resten van het kasteel en/of het buitenhuis in de bodem van het voormalig kasteeleiland aanwezig zijn is niet bekend. Van Goelst Meijer vermeldt wel de aanwezigheid – onder de grond – van één van de vroegere putten, even ten noorden van het huidige koetshuis.[20]

Nijmegen, mei 1997

Noten

1 Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief Familie Van Randwijck, inv.nr 777.
2 Voor de duidelijkheid dient hier vermeld te worden dat Marten nooit heer van Rossum is geweest. Dit was zijn broer Johan. Marten was onder meer heer van Poederoijen.
3 Collectie Gemeentemusea Arnhem, inv.nr GM 13.259. Van deze ets bestaat ook een natekening, die hier buiten beschouwing wordt gelaten
4 RAG, Archief Familie Van Randwijck, inv.nr TK 37.
5 Collectie Maarten van Rossummuseum te Zaltbommel.
6 Het is heel verleidelijk om in het afgebeelde huis twee bouwfasen te zien, waarbij het linker deel dan ouder zou zijn en wellicht een woontoren herbergt. Dit laatste moet echter worden toegeschreven aan de obsessie van de auteur voor woontorens. Ir J. Kamphuis opperde het idee dat het linker deel van het gebouw wellicht een poortgebouw is geweest, gelet op de plint en het terugliggende deel van de gevel daarboven, waar een poortdoorgang gedacht kan worden. Vergelijk bijvoorbeeld de ingangspartij van het kasteel Maurick te Vught.
7 J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Arnhem 1962, blz. 260.
8 A.P. van Schilfgaarde, 'Het adellijke geslacht van Rossem', in: *De Nederlandsche Leeuw* 70(1953) kol. 134.
9 H.M. Werner, 'De Cannenborch', in: *Geldersche Volksalmanak* 1881, blz. 134.
10 Van Schilfgaarde *a.w.* (noot 8), kol. 135.
11 Ibid., kol. 136.
12 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, ...*, deel VI, Arnhem 1859, nr. 143.
13 M. Witteveen-Jansen, *Van het Kerkplein naar de Waterstraat*, Zaltbommel 1995, blz. 18.
14 A.F. van Goelst Meijer, *Het Slot te Rossum*, z.p. z.j. [1972], blz. 7.
15 Volgens Vermeulen werd het kasteel gesloopt, volgens Van Goelst Meijer *a.w.* (noot 14) blz. 7 slechts gedeeltelijk. Zie: F.A.J. Vermeulen, *De Bommelerwaard*, 's-Gravenhage 1932, blz. 158.
16 Van Goelst Meijer *a.w.* (noot 14), blz. 8.
17 Vermeld dient te worden dat Adriana voortkomt uit een tak die zich al in ca. 1405 afsplitst van die van de *heren* van Rossem. Drs M. Witteveen-Jansen is van mening dat de beschrijving die Adriana geeft in de loop der eeuwen aan betrouwbaarheid heeft ingeboet ten gunste van een romantisch beeld dat van generatie op generatie meer en meer terrein heeft gewonnen. Volgens haar is de familie Van Rossem weliswaar een oude familie, maar ontbrak het ze aan voldoende financiële middelen om een dergelijk groot kasteel te bouwen.
18 H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats*, Alphen aan den Rijn 1982, blz. 71.
19 A. van den Brandeler-van den Brandeler, 'Herinneringen aan Rossum', in: *De Woonstede* (1982)53, blz. 28.
20 Van Goelst Meijer a.w. (noot 9), blz. 9-10.
21 Voor de maten tussen haakjes is uitgegaan van de Rijnlandse voet van 0,313947 m.

De Holtmühle te Tegelen (L)

DOOR

T.C. BAUER EN M. TILLEMA

Afb. 1. Het kasteel vòòr de ombouw tot hotel, gezien naar het zuiden (zuidoosten). Op de voorgrond de kelderverdieping van de woontoren. (foto: J.G.N. Renaud)

Inleiding

Tijdens de restauratie van het casco, die in de loop van 1987 is uitgevoerd, zijn enkele bouwdelen uit de 19de en 20ste eeuw verwijderd, waardoor het binnenplein zijn 18de-eeuwse vorm herkreeg. Voor en tijdens de restauratie was het mogelijk op het binnenplein enkele bouwhistorische waarnemingen te doen op plaatsen waar dit tijdens het uitgebreide onderzoek in 1978 niet mogelijk was. Het belangrijkste doel van het onderzoek was het traceren van de westelijke begrenzing van het binnenterrein in de late 14de en 15de eeuw.

Het onderzoek is uitgevoerd in de zomer van 1988 door Tom Bauer, bouwhistoricus aan de faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit van Delft en Menno Tillema. Door André Viersen werd eveneens medewerking verleend.

Geschiedenis van het onderzoek

Al eerder was onderzoek verricht naar de bouwgeschiedenis van kasteel de Holtmühle. In 1978 was het kasteel onderwerp voor Menno Pothof in het kader van een afstudeerproject aan de Technische Universiteit van Delft.[1] Dat onderzoek richtte zich met name

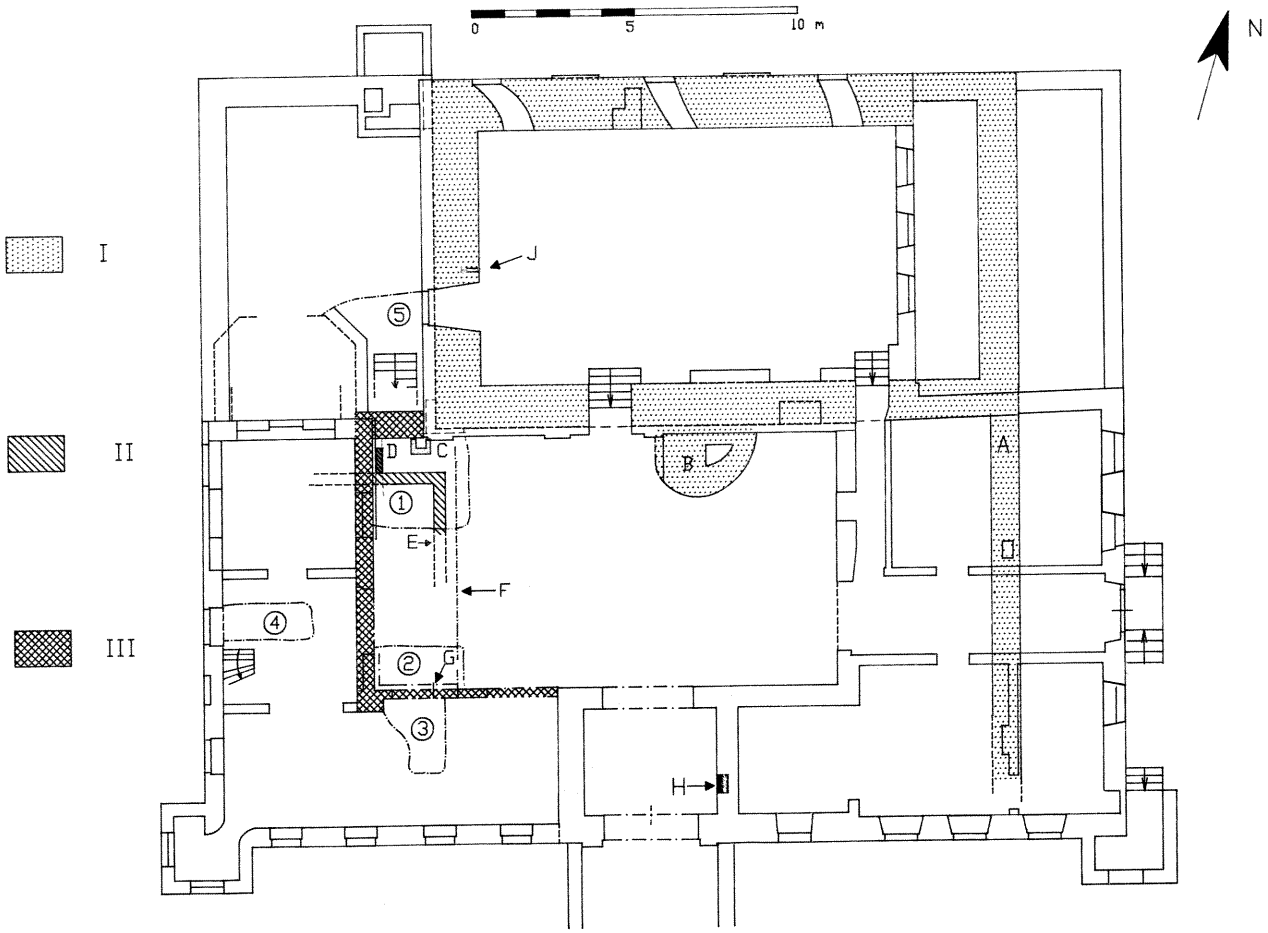

Afb. 2. De plattegrond van de hoofdburcht. (tekening: T. van Amsterdam)
Legenda: I: woontoren met traptoren en oostelijke schildmuur: XIV B; II: Keldertje op het binnenplein: XIV d / XV A;
III: West- en Zuidvleugel: XVIII; 1: werkputnummer(s); A: oostelijke schildmuur; B: traptorenfundament; C: mergelstenen putje;
D: muurtje (XVII?); E: (vermoedelijk) verloop keldermuur (XV); F: ideaal profiel over binnenplein; G: staande tand in fundering van de zuidvleugel; H: dichtgezet venster in de poortdoorgang; J: bouwnaad in de kelder van de woontoren

op het hoofdgebouw, maar ook op het terrein van de voorburcht werden waarnemingen verricht. Er is ook in archieven onderzoek gedaan naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis. Tijdens het bouwhistorisch en archeologisch veldwerk zijn werkputten gegraven aan de noordzijde van de woontoren en is de oostelijke zijde van de binnenplaats onderzocht. Aan de oostzijde van de woontoren is – op de plaats van de oorspronkelijke zijgevel – de oostelijke binnenplaatsmuur blootgelegd. Voor de in dit artikel genoemde bouwdelen kan de plattegrond (afbeelding 2) worden geraadpleegd. In het artikel van Pothof wordt aangegeven dat de westelijke weermuur vermoedelijk aansloot op de zuidwesthoek van de woontoren. Door de aanwezigheid van bebouwing op die plaats is deze muur niet door onderzoek aangetoond.

Aanleiding tot het bouwhistorisch onderzoek in 1988 was de voltooide cascorestauratie waarbij ook de latere bouwdelen op de binnenplaats waren verwijderd en de plannen om het kasteelcomplex te verbouwen tot hotel.

Het gebouw

Het kasteelcomplex bestaat uit een drietal onderdelen. De Nederhof met de Tiendschuur worden van de openbare weg afgescheiden door de Venlose poort. Via een smalle strook grond komt men op de voormalige voorburcht, waarop tevens de Kaldenkerkerpoort en de Remise gelegen waren.[2] Via een brug betreedt men het eigenlijke hoofdgebouw. Het onderzoek beperkte zich tot enkele waarnemingen in dit gebouw.

Aan het hoofdgebouw zijn een aantal grotere onderdelen te herkennen. Via de poort komt men op de binnenplaats. Het meest opvallende is de kelderverdieping van een grote toren. Het verdere opgaande muurwerk van de toren is omstreeks het midden van

de 19de eeuw gesloopt. Aan weerszijden van de binnenplaats en aansluitend op de toren, bevinden zich later aangebouwde zaalvleugels. Deze vleugels worden door het poortgedeelte verbonden, zodat een omsloten binnenplein ontstaat.

Geschiedenis[3]

In het oudste leenactenboek van Gelre (1326) staat vermeld dat het goed "Ter Horst" in Tegelen in 1326 zou zijn beleend aan Dirk III Loef van Kleef uit het geslacht van de graven van Kessel. Met dit "goed" zou het latere Holtmühle zijn aangeduid, hoewel geenszins zeker is dat er op dat moment al sprake was van een versterkt huis.

In een leenacte van 1394 treffen we voor het eerste het "Huys tot Holtmeulen aan als beleend aan Otto van Holtmeulen. Hij had dit verkregen door zijn huwelijk met Elisabeth, erfdochter van Bernt van Tegelen, die het in 1386 had verworven uit Kessels bezit.
Deze belening wordt nog een aantal malen bevestigd, o.a. in 1402.[4] Het kasteel De Holtmühle blijft in het bezit van het geslacht van Holtmeulen tot het geslacht in 1628 uitsterft. Hoe het kasteel er in die periode uitzag wordt nergens vermeld, wel is bekend dat plunderende Picardiers in 1474 en Spanjaarden in 1578 schade toebrachten aan huis en inboedel. Noch tijdens het onderzoek van Pothof in 1978 noch tijdens het onderzoek in 1988 zijn herkenbare sporen van deze oorlogshandelingen aangetroffen.

Anno 1698 wordt in het Gulickse Leenarchief vermeld dat het kasteel, dat overigens als Gelders leen wordt aangeduid, in zeer bouwvallige staat verkeert en waarschijnlijk spoedig zal instorten. De eigenaren in die tijd, waaronder Arnold van Metternich en zijn zuster Maria Margaretha, verkopen het in 1702 aan Werner Freiherr von Hund.

In de Welser Codex[5] (afbeelding 3) vinden we dan voor de eerste maal een weergave van het complex, te dateren omstreeks 1715. Hoewel deze afbeelding niet erg betrouwbaar lijkt vormt hij toch een basis voor de ontstaansgeschiedenis: de woontoren is duidelijk herkenbaar; met arkeltorens op de hoeken en een traptoren in het midden. Voor het overige is de rechter zijmuur (aan de oostzijde) die het binnenplein omsluit daadwerkelijk aangetoond. Uit het verdere onderzoek zou blijken dat zijn tegenhanger aan de westzijde er – althans op die plaats – nooit is geweest.

In de tweede helft van de 18de eeuw komt het complex in handen van baron van Glasenap, een nogal omstreden figuur en onder andere betrokken bij de bende van de Bokkenrijders. Zijn pogingen om het dak van de hoofdburcht met behulp van zand en plaggen bomvrij te maken, leidde in 1752 tot instorting van een gedeelte van het kasteel. Er kon tot nu toe niet worden bepaald welk deel het hier betrof. Het is overigens niet erg waarschijnlijk dat dit aan de fundamenten nog herkenbaar zou zijn.

Wel vonden in de loop van de 18de eeuw ingrijpende verbouwingen plaats, ook aan de fundamenten rond het binnenplein. In 1790 werd het kasteel verkocht aan mr. Voss de Wael. Hierna vonden nog verscheidene verbouwingen plaats, onder meer aan de voorburcht en de nederhof.

Vanaf die tijd vinden aan de hoofdburcht in een relatief korte periode grote veranderingen plaats, die redelijk goed bekend zijn geworden. Hiertoe kan worden verwezen naar het artikel van Menno Pothof in Liber Castellorum.

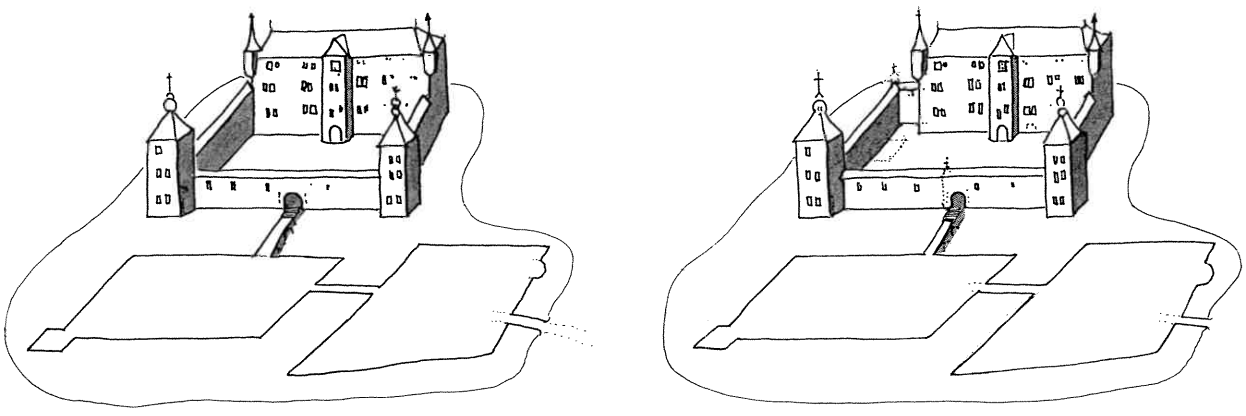

Afb. 3. De Welser Codex; links het origineel, rechts de aangepaste versie met verschoven westelijke schildmuur (tekening: T.C.Bauer)

Doel van het onderzoek

De belangrijkste doelstelling van het onderzoek was het aantonen van de oorspronkelijke westelijke begrenzing van het binnenplein in de late 14de en 15de eeuw. De oostelijke begrenzing, in de vorm van een schildmuur, die aansloot op de zuidoosthoek van de woontoren was al in 1978 aangetoond (afbeelding 2 muurwerk A). Verwacht mocht worden dat een soortgelijke muur aan de westzijde op de zuidwesthoek van de woontoren zou aansluiten, mede op grond van de afbeelding in de Welser Codex, die aan beide zijden van het woongebouw aansluitende muren weergeeft.

Uit de beschikbare bronnen zijn voor de aansluiting van de buitenmuur drie mogelijke posities te vinden. De muur kan aan de zuidzijde van de woontoren op het muurwerk hebben aangesloten, zowel in westelijke als in zuidelijke richting. Een tweede mogelijkheid is aan de westelijke zijgevel van de woontoren en een derde mogelijkheid is dat de muur aansluit op de plaats waar in het onderzoek van Pothof al een muur is aangetroffen.

Aansluiting van muur op zuidwesthoek woontoren

Volgens de Welser Codex lijkt een aansluiting van een weermuur op de zuid-westhoek van de woontoren de waarschijnlijkste mogelijkheid. Deze muur zou volgens de Codex in zuidelijke richting hebben gelopen (afbeelding 4 muurwerk a). Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de muur eerst naar het westen en daarna in een hoek naar het zuiden is aangelegd (afbeelding 4 muurwerk b).

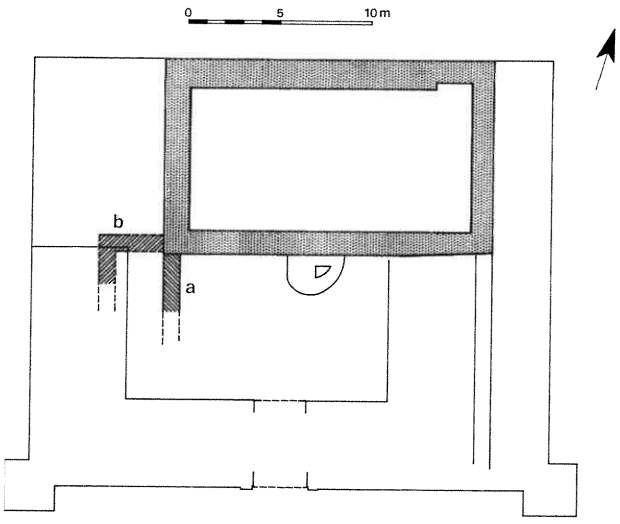

Afb. 4. De mogelijke aansluitingen op de zuidwesthoek (tekening T. van Amsterdam)

Om deze muur te traceren werd een werkput (put 1) aangelegd in de noordwesthoek van het binnenplein. De werkput werd later vergroot tot aan de rechter zijkant van de eerste liseen tegen de zuidwand van de woontoren, zodat een eventuele muur of het uitbraakspoor daarvan zeker aan het licht moest komen.

De 14de-eeuwse woontoren was in de 18de eeuw namelijk omklampt door een nieuwe bakstenen schil. Bovengronds was hierdoor niets van een mogelijke aansluiting te bespeuren. Bij de graafwerkzaamheden bleek eveneens dat niets erop wees dat de schildmuur hier ooit aansloot.

Tijdens de werkzaamheden kwamen diverse muurresten tevoorschijn. Tegen de hoek van de woontoren werd een mergelstenen putje aangetroffen, dat was gefundeerd op baksteen (afbeelding 2 muurwerk C). Een op mergel gefundeerd bakstenen muurtje, evenwijdig met de oostmuur van de westvleugel, zou mogelijk in de 17de eeuw zijn aangelegd (afbeelding 2 muurwerk D). Tenslotte werden enkele restanten van bestrating gevonden, waarschijnlijk op het niveau van het 18de-eeuwse binnenplein.

Afb. 5. De vallende tand in de fundering van de zuidwesthoek van de woontoren (foto M. Tillema)

Het enige dat nu duidelijk werd, was dat de oostelijke binnenpleinmuur van de westvleugel in verband een haakse hoek maakt en aansluit op de hoek van de woontoren juist onder de klamp, maar niet in verband. Een gedeelte van het muurwerk van de fundering had speciebaarden (afbeelding 5). Hieruit blijkt dat dit metselwerk tegen een bestaand grondpakket was gemetseld. Een krappe insteek voor de binnenpleinmuur kon met moeite worden getraceerd. In de insteek werden geen vondsten aangetroffen. Later zou blijken dat deze muur uit de 18de eeuw dateert (werkput 2). Ook met een diepere werkput kon de schildmuur niet worden aangetoond. Uitbraaksporen van metselwerk waren ook niet aanwezig.

Wel werden restanten gevonden van muurwerk dat tot een keldertje behoorde (afbeelding 2 muurwerk E). Dit keldertje, waarvan een hoek werd blootgelegd, is aan de hand van het schaarse vondstenmateriaal[6] ergens in de 14de of vroege 15de eeuw te dateren. Het keldertje bleek al tijdens een ophoging van de binnenplaats in de 15de eeuw te zijn uitgebroken. De afmetingen van het keldertje konden niet worden vastgesteld. Het zal niet te ver in zuidelijke richting hebben doorgelopen, aangezien in werkput 2 geen sporen van muurwerk of uitbraak waren terug te vinden (ongeroerde grond). De noordelijke muur van het keldertje werd in de 18de eeuw overbouwd door de muur van de westelijke zijvleugel.

Een kleinere werkput (put 2) werd gegraven in de zuidwesthoek van het binnenplein. De schildmuur die hier werd verwacht, werd echter niet aangetroffen. De ongeroerde grond bevond zich op een aanzienlijk hoger niveau dan in de werkput in de noordwesthoek. Een brandlaagje dat zich op hetzelfde niveau bevindt als het bouwniveau in werkput 20 en een ongeroerde geelbruinige klei die dieper wat zandiger wordt, tonen aan dat hier geen bouwactiviteit is geweest.

Uit de gevonden sporen kunnen we in ieder geval concluderen dat de schildmuur niet binnen de grenzen van de huidige binnenplaats heeft gelegen.

Aansluiting muur op westmuur woontoren

Een tweede theorie was dat de schildmuur ooit lag in noord-zuid richting onder de huidige zijvleugels en dan met een haakse hoek ergens aansloot op de westwand van de woontoren tussen de noordwest- en de zuidwesthoek (afbeelding 6).

Om dit te verifiëren werd aan de buitenzijde gegraven, in de hoek tussen de westmuur van de woontoren en de noordmuur van de westvleugel. De primaire doelstelling van deze werkput (5) was het onderzoek naar de aansluiting van de fundering van de westvleugel op de woontoren. Helaas bleek een in deze buitenhoek aangelegde trap van later datum een belemmering te vormen. Nadat de sleuf met behulp van de graafmachine naar het noorden was vergroot en verdiept, kon een groot deel van de zeer chaotische fundering van de westelijke woontorenmuur aan het licht worden gebracht en onderzocht.

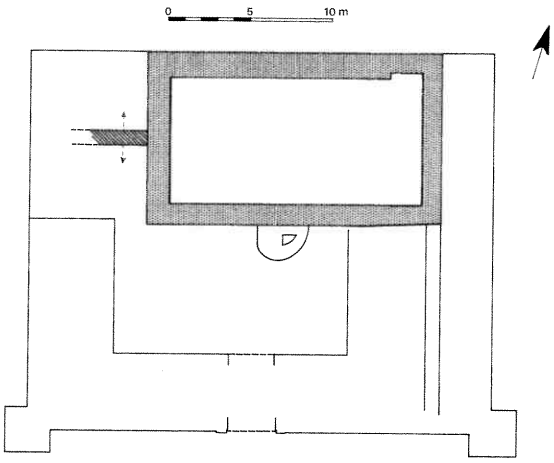

Afb. 6. De mogelijke aansluiting op de westzijde van de woontoren (tekening T. van Amsterdam)

Uit het onderzoek bleek dat de fundering van de westmuur van de woontoren niet diep was aangelegd. Slechts de noordmuur aan de buitenzijde van het complex en de zuidmuur aan het binnenterrein zijn diep gefundeerd. Deze muren zijn dieper aangelegd om het gewelf dat oorspronkelijk op kelderniveau was aangelegd, te dragen. Uit het feit dat de fundering van de zijgevel ongeveer 1,5 m minder diep steekt, kan nu worden geconcludeerd dat de weermuur van het complex nooit op deze plaats op de woontoren heeft aangesloten. Vanwege de ondiepe fundering is het evenmin waarschijnlijk dat in de nabijheid van de westmuur van de woontoren ooit een gracht heeft gelegen.

Een vergelijkbaar beeld gaf overigens de fundering van deze westmuur nabij de noordwesthoek tijdens het onderzoek in 1978.

Aansluiting muur op noordwesthoek woontoren

De derde hypothese was een aansluiting op de noordwesthoek van de woontoren.[7] De weermuur was dan mogelijk gelegen ter plekke van de muurresten die nu nog aanwezig zijn. De westelijke begrenzing van de

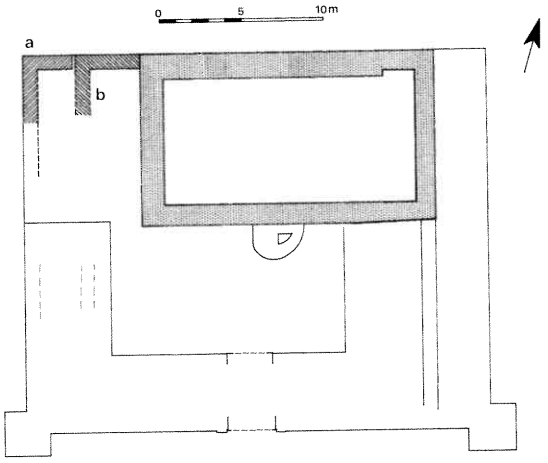

Afb. 7. De mogelijke aansluiting op de noordwesthoek (tekening: T. van Amsterdam)

hoofdburcht werd dan of gevormd door een weermuur onder de huidige buitengevel van de westvleugel (afbeelding 7 muurwerk a), danwel midden onder deze 18de-eeuwse vleugel (afbeelding 7 muurwerk b).

Om deze theorie nader te onderzoeken werd in de westvleugel een werkput (4) aangelegd ongeveer op de plaats waar de mogelijke oostelijke schildmuur zich zou kunnen bevinden. In de westvleugel werd een kelder aangetoond waarvan het vloerniveau ongeveer 1.80 m onder maaiveld was gelegen. De kelder was geheel gevuld met schoon zand. Tevens kwam hierbij een voormalig keldervenster aan het licht. Nader onderzoek kon niet plaatsvinden, vanwege het gevaar dat een binnenmuur zou instorten.

De hypothese dat de weermuur dan aan de buitenzijde van de achttiende eeuwse vleugel was aangelegd, kon evenmin worden bevestigd. Aan de binnenzijde maakte de met zand gevulde kelder onderzoek naar de muur onmogelijk, aan de buitenzijde van de westvleugel bevond zich de gracht.

Stratigrafie

Uit de waarnemingen in 1988 en het onderzoek van Pothof in 1978 is de stratigrafie van het binnenplein van de hoofdburcht te reconstrueren. Dit "ideaalprofiel" (afbeelding 8) is een combinatie van een profiel tegen de zuidwand van de woontoren en een profiel tegen de noordwand van de noordvleugel (afbeelding 2 profiel F)). Het ideaalprofiel geeft daarmee een totaaldoorsnede over de binnenplaats.

Circa 1.50 m onder het huidige binnenplaatsniveau bevond zich de bovenzijde van de ongeroerde grond:

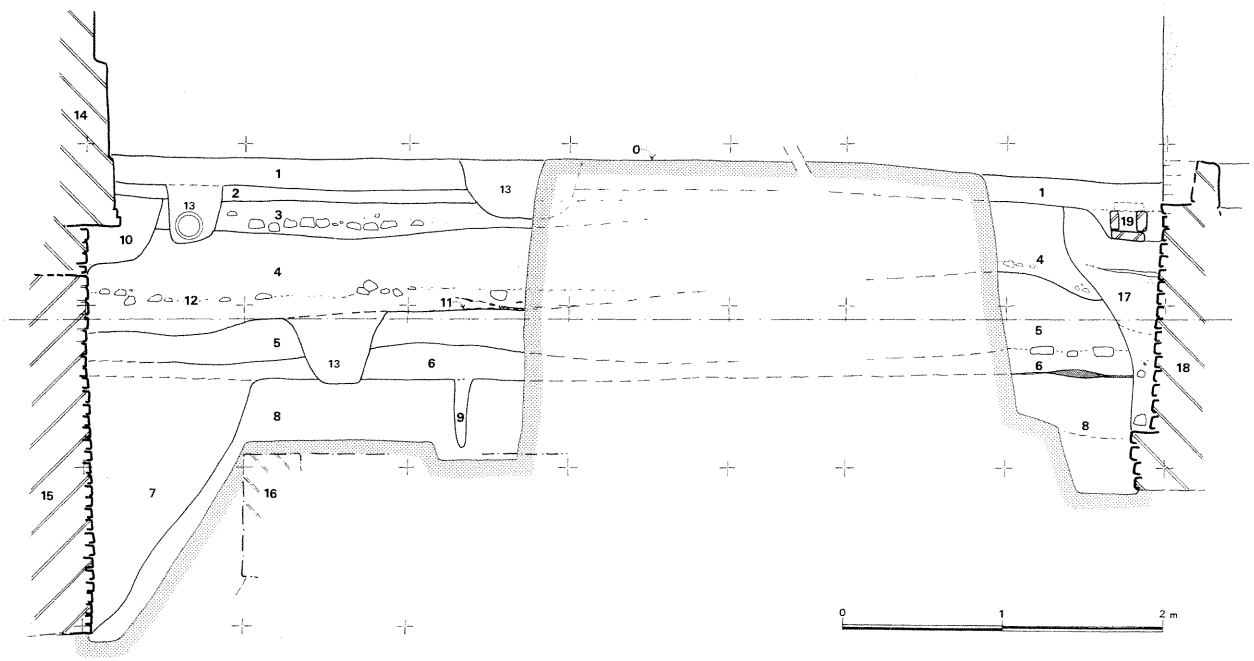

Afb. 8. Ideaalprofiel over het binnenplein. (tekening T.C. Bauer)
Legenda: 0: maaiveld binnenplein; 1: zandige bovengrond (XX); 2: kleiophoging (XIX);3: afbraaklaag met grof baksteenpuin (XVII); 4: heterogene stortlaag (XV); 5: zandige ophogingslaag; 6: bouwlaagje met specieresten (rechts: onderin brandlaagje); 7: insteekvulling van woontoren (zand, XIV B); 8: zandige klei (ongeroerde grond); 9: paalgat; 10: insteek voor de klamp (XIX); 11: loopvlakje / brandlaagje (eind XIV ?); 12: spoor met baksteenpuin (afbraak keldertje, XV A); 13 (latere) kuilen; 14: klamp tegen woontorenmuur (XIX); 15: zuidmuur van de woontoren (XIV B); 16: projectie van het keldermuurtje; 17: insteekvulling zuidvleugel (XVIII); 18: fundering binnenpleinmuur zuidvleugel; 19: gootje (XIX)

geelbruin tot grijze klei met zand vermengd (8) Vanaf deze bovenzijde begon ook de insteek voor de fundering van de zuidmuur van de woontoren. Kort na de bouw van deze toren kwam een bouwlaagje tot stand (6) bestaande uit vuil zand met kleine puinbrokjes en kalkspecie dat de met schoon zand gevulde insteek afdekte. De ingraving voor een keldermuurtje (16 en afbeelding 2), dat zich ongeveer 50 cm voor de profielwand bevond, begon vanaf de bovenzijde van deze laatstgenoemde laag. Het was tot ver in de ongeroerde zandige klei gefundeerd (ongeveer 3 m onder het maaiveld) en moet al korte tijd later weer zijn uitgebroken.

Op het bouwlaagje lag een zandige stortlaag (5) die werd afgedekt door een dun (brand)laagje met veel houtskool en speciebrokjes (11) dat ook tot bijna tegen de noordmuur van de noordvleugel doorliep. Het zou een gedurende een wat langere tijd een loopvlak kunnen zijn geweest, waarschijnlijk in de eerste helft van de 15de eeuw. Het liep eveneens nog door over de restanten van het keldermuurtje. Het nu volgende pakket (4) bevatte veelal heterogene vuil grijs tot zwarte zandige grond met veel baksteenpuin - met name onderin - en kalkspeciebrokjes. Vondsten uit deze laag zijn te dateren in de 15de eeuw. Tenslotte nog een ophogingslaag met grof puin (3), afgedekt met een kleilaagje (2), waarschijnlijk de ondergrond voor een ouder bestratingniveau van het binnenplein. De insteek voor de 19de eeuwse klamplaag tegen de woontoren (10) begon aan de onderzijde van dit kleibandje. Aan de zuidzijde was een krappe insteek voor de noordmuur van de zuidvleugel zichtbaar, die in elk geval van hoger kwam dan de laag met grof puin (3). De vulling (17) bevatte schervenmateriaal uit de 18de eeuw, waarmee aangetoond werd dat zowel de zuid- als de westvleugel met vrij grote zekerheid niet ouder dan de 18de eeuw kunnen zijn. Boven in deze insteek bevond zich nog een 19de eeuws gootje (19).

Het reeds eerder genoemde keldertje lijkt op grond van de stratigrafie dus kort na de bouw van de woontoren al te zijn ingegraven (mogelijk begin 15de eeuw) maar al spoedig weer afgebroken (midden 15de eeuw).

Andere waarnemingen

Bij het onderzoek in werkput 2 is ook gebleken dat er vrijwel geen tijdverschil is geweest in aanleg van de west- en de zuidmuur van de binnenplaats. Uit een vlak op circa 1 meter diepte onder maaiveld, kon namelijk worden geconcludeerd dat de bouwsleuf in een keer is aangelegd. Een staande tand (afbeelding 2 bouwspoor G) in de fundering van de zuidvleugel en een klein verschil in baksteensoort, geeft wel aan dat de twee gevels niet geheel gelijktijdig zijn gemetseld.

Naast het onderzoek in de werkputten is zijn ook enkele waarnemingen verricht aan het muurwerk in de poortdoorgang. Hierbij kwam achter de pleisterlaag een klein venster tevoorschijn dat dichtgezet was (afbeelding 2 bouwspoor H).

Een bouwnaad in de kelder van de woontoren (afbeelding 2 bouwspoor J) kon door de aanwezigheid van een geheel omklampte nis met venster niet verder worden onderzocht. Mogelijk bevond zich ten zuiden hiervan een muurtrap.

Conclusies

De primaire doelstelling van het onderzoek, het traceren van de westelijke tegenhanger van de reeds bekende oostelijke begrenzingsmuur van het voorplein, werd niet verwezenlijkt. Wel is nu duidelijk geworden dat de weermuur niet aansloot op de zuidwesthoek, noch op de westelijke gevel van de woontoren. Als de weermuur al aanwezig was, dan lag deze ter plekke van de noord- en westmuur van de huidige westvleugel, ofwel ergens midden onder de kelder van de westvleugel. De Welser Codex lijkt aldus een onjuist beeld te geven.

De ondiepe fundering van de westelijke muur van de woontoren duidt erop dat slechts de muren van de toren die het keldergewelf moeten dragen voldoende zijn gefundeerd. De westelijke zijmuur was van oorsprong aan een binnenterrein gelegen.

Vastgesteld kon worden dat de binnenpleingevels van de west- en zuidvleugel in de achttiende eeuw nagenoeg gelijktijdig zijn gebouwd. Beide bouwdelen bleken onderkelderd te zijn.

Noten

[1] Menno Pothof, *Kasteel Holtmühle te Tegelen*, bouwhistorisch onderzoek, in: *Liber Castellorum*, Zutphen 1981
[2] Bij de verbouwing tot hotel is de Remise gesloopt.
[3] Menno Pothof, *a.w.*
[4] Register 1580, [p228]
[5] Codex Welser, Historisches Archiv Köln, Plankammer 1, nr.650.
[6] Insteek keldertje: 1 scherfje Siegburg (XIVB/XVA), nabij keldertje 1 scherfje Langerwehe (XIVB/XV).
[7] Tijdens het onderzoek in 1978 bleek dat direct bij de bouw van de woontoren al rekening was gehouden met de aanleg van een weermuur op de noordwesthoek. De diep aangelegde noordelijke muur eindigde aan de westzijde met een ruim 1,5 m brede staande tand die echter nooit gebruikt is.

Literatuur

1. Menno Pothof, *Kasteel Holtmühle te Tegelen, bouwhistorisch onderzoek*, in: Liber Castellorum, Zutphen 1981

2. Bij de verbouwing tot hotel is de Remise gesloopt.

3. Menno Pothof, *Kasteel Holtmühle te Tegelen, bouwhistorisch onderzoek*, in: Liber Castellorum, Zutphen 1981

4. Register 1580, [p228]

5. Codex Welser, Historisches Archiv Köln, Plankammer 1, no. 650.

6. Insteek keldertje: 1 scherfje Siegburg (XIVB/XVA), nabij keldertje 1 scherfje Langerwehe (XIVB/XV)

7. Tijdens het onderzoek in 1978 bleek dat direct bij de bouw van de woontoren al rekening was gehouden met de aanleg van een weermuur op de noordwesthoek. De diep aangelegde noordelijke muur eindigde aan de westzijde met een ruim 1,5 m brede staande tand die echter nooit gebruikt is.

Riddermatige Huizen in het Pruisisch Gelders Overkwartier

DOOR

M. FLOKSTRA

Inleiding

De Gelderse ridderschap heeft zijn wortels in een lang vervlogen tijd, waardoor het voor ons soms moeilijk te begrijpen valt, hoe de standsverschillen aanvankelijk precies lagen. Enerzijds was er de adel, anderzijds de kerkelijke gezaghebbers met de gewone burgerij. Vragen doemden op zoals wie er, en onder welke voorwaarden, tot de ridderschap behoorde. Welke belangen behartigde men in de Staten van het Pruisisch Gelders Overkwartier (1713-1794)?
Allereerst dient uitgezocht te worden, welke adellijke personen na een verzoekschrift werden toegelaten. Het oud Gelderse Landesarchiv te Düsseldorf werd hiervoor geraadpleegd. Onder het bestand Administrationskolleg berust het zogeheten Statenarchief. Daar zijn zowel de notulen als de daarbij behorende rekeningen ondergebracht. Deze notulen zijn onderzocht voor wat betreft de verzoekschriften, die betrekking hebben op de toelatingen in de Staten. Er werden 69 verzoeken ingediend, waarvan er 58 gehonoreerd zijn (zie lijst 1). Aan deze lijst heb ik twee verzoeken toegevoegd; de betreffende personen waren verzekerd van toelating, maar de komst van de Franse overheerser verhinderde deze.
Na het completeren van de toelatingslijst werd gezocht of van deze riddermatige lieden een portret bewaard is gebleven. Tot nu toe zijn van de 60 adellijke personen 20 schilderijen gevonden. Bij allerlei instanties werd gezocht naar afbeeldingen, maar desondanks is het mogelijk, dat er nog ergens onbekende schilderijen bewaard worden. Het was immers heel gebruikelijk in die tijd om zich middels een portret te laten vereeuwigen. Ook werd er een kaart van het Pruisisch Gelderse Overkwartier samengesteld met daarop alle erkende riddermatige goederen, die op de lijst van 1724 staan vermeld. Dankzij de "Antiquarische Charte" van Michael Buyx uit 1878 zijn een aantal problemen opgelost rondom de exacte ligging van enkele verdwenen riddermatige goederen. Immers naast de oude benaming noteerde de bekende landmeter de huidige nog bestaande benaming van het goed. Zoals bijvoorbeeld:

Bri(e)mmenhorst	modo Vurdens (Fürdens),
Windtvonderen	modo Hoxen,
Welhorst	modo Maelenhof,
Nieuwenhuysen	modo Lieuws,
Kouck/Kuckeshoff	modo Kooker.

Ondanks deze voorbeelden blijven er paar onopgelost, waarvan de ligging nauwelijks te achterhalen is, te weten de Holtmeulen onder Wetten en het goed aengen Meulen te Kapellen. Belangrijk is het niet, want voor deze twee laatst genoemde goederen worden geen riddermatige lieden tijdens het Pruisisch bewind in de Staten verschreven.

De Staten

Het vredesverdrag van Utrecht op 11 april 1713 had tot gevolg, dat er een eind kwam aan de Spaanse successieoorlog. Doch het belangrijkste voor deze contreien was de verdeling van het Spaans Gelders Overkwartier, waarbij Roermond en omgeving onder het bestuur van de Oostenrijkse Nederlanden kwamen. De souvereiniteit over de stad Venlo, het ambt Montfort en de Heerlijkheid Stevensweert viel ten deel aan de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën. De stad Erckelenz kwam onder het beheer van Gulik. Het overige deel werd toebedeeld aan Pruisen, dat reeds in 1703 de stad Geldern en haar omgeving had veroverd. Het Pruisisch Gelders Overkwartier omvatte de Ambten Geldern, Straelen, Wachtendonk, Krieckenbeek in het tegenwoordige Duitsland (Niederrhein) en de Ambten Middelaar en Kessel in het Noordlimburgse. Het vormde sedertdien een apart gewest onder Pruisen.
Tijdens de regering van de Spaanse koningen hadden de Staten een grotere invloed gekregen op het bestuur van het Gelders Overkwartier. In 1680 werden de bevoegheden en de organisatie van de Staten in een reglement omschreven, dat tevens bij het verdrag van Utrecht in 1713 door de betrokken partijen werd erkend. Roermond bleef de hoofdplaats voor het Oostenrijkse deel van het Overkwartier, waar de Staten onder leiding van de Gelderse Erfmaarschalk uit de familie Van Hoensbroek in afgeslankte vorm verder

Afb. 1. Frans Arnold Adriaan, margraaf van Hoensbroek (1696-1759), erfmaarschalk van het hertogdom Gelder. Schloss Haag (Geldern). Olieverf op doek door M.L.A. Clifford 1728. Foto: Iconografisch bureau Limburg.

Afb. 2. Lotharius Frans, markies van Hoensbroek (1722-1796), erfmaarschalk van het hertogdom Gelder. Schloss Haag (Geldern). Olieverf op doek door Lippoldt (?) 1762 (?). Foto: Iconografisch bureau Limburg.

Afb. 3. Otto Julius August, baron van Gelder (1713-1781), Kasteel Arcen. Collectie Schloss Thurnstein.

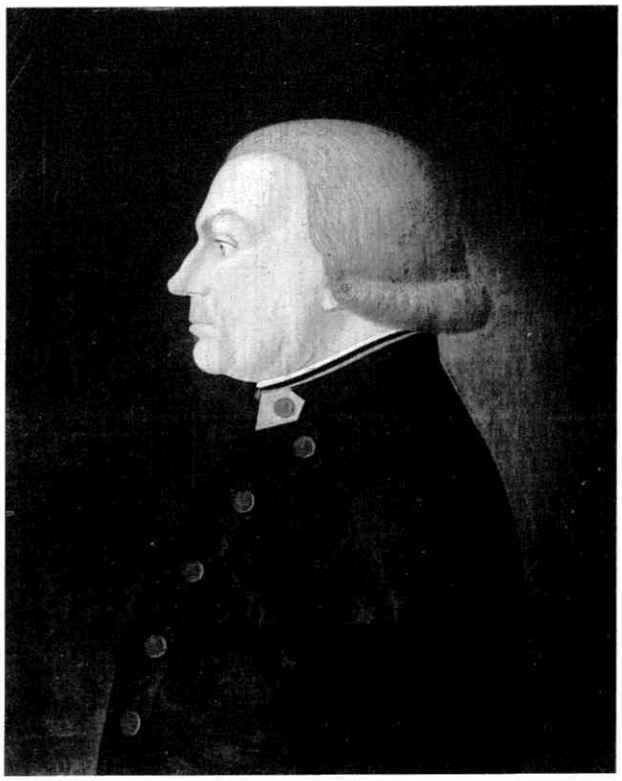

Afb. 4. Lothair Clemens, Graf von Furstenberg (1725-1791). Kasteel Ter Horst te Horst. Collectie Schloss Herdringen.

Afb. 5. Franz Carl, Graf von Loe zu Wissen (1720-1795). Schloss Wissen zu Weeze. Particuliere collectie. Foto: Iconografisch bureau Limburg.

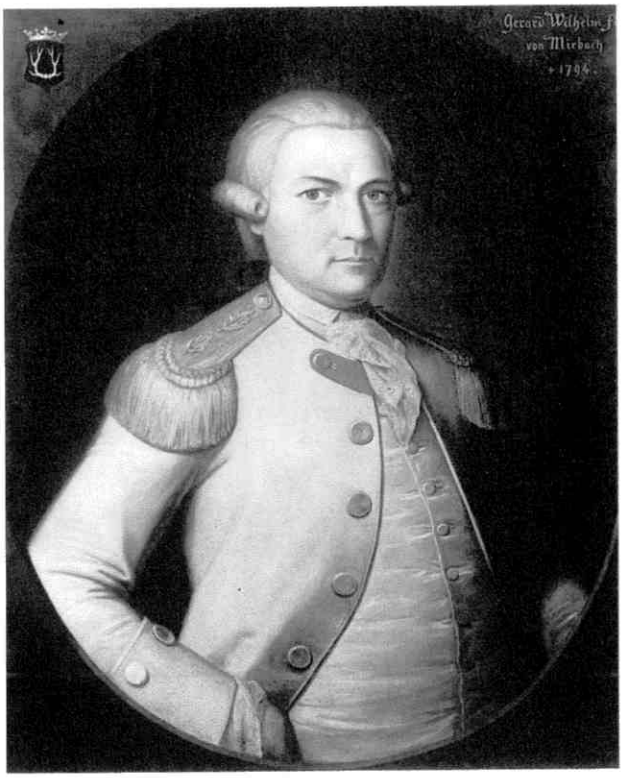

Afb. 6. Gerard Wilhelm, Freiherr von Mirbach (+1794). Haus Broek zu Lobberich. Foto: Landesbildstelle Rheinland in Düsseldorf nr. 162-1866.

Afb. 7. Karel Lodewijk Willem, baron van Keverberg (1768-1841). Kasteel Kessel. Foto: H.L. Mordang (RAL, 730625-01-02).

Afb. 8. Adam Alexander, graaf Schellart van Obbendorp (1730-1804), Kasteel Geysteren. Olieverf op doek 1770. Particuliere collectie.

Afb. 9. Johan Wilhelm Vincent, baron van Wittenhorst, 1692. Kasteel Ter Horst te Horst. Collectie Schloss Herdringen, nr. 48/267.

vergaderden. Voor het Pruisisch deel werd Geldern de hoofdplaats, waar de Staten onder leiding van dezelfde Erfmaarschalk, als die in Roermond, vergaderden.
In 1724 werd in het Overkwartier op verzoek van de Koning van Pruisen een lijst samengesteld, die betrekking had op de riddermatige goederen.[1] Deze lijst omvat naast erkende riddermatige goederen eveneens een aantal huizen, die werden afgewezen. Hierdoor kan men de huizen in tenminste twee groepen verdelen: de riddermatige huizen, die in principe geacht moeten worden, dat zij middeleeuwse kastelen waren en de tweede groep dat een aantal huizen omvat, die in 1724 werden afgewezen, omdat destijds niet meer bekend was dat zij recht van toegang gaven tot de Staten. Overigens kunnen daaronder toch nog kasteeltjes schuil gaan, maar het is ook mogelijk dat ze in aanleg slechts versterkte boerderijen zijn die meestal waren om-geven door een grachtenstelsel. Tot deze groep behoren ook de huizen, die in de genoemde lijst van 1724 ontbreken.
De Staten van het Gelders Overkwartier werden uit twee leden samengesteld, namelijk uit de ridderschap en uit afgevaardigden van de steden. De geestelijkheid was niet vertegenwoordigd. Om tot de Staten te worden toegelaten moest men tot de adel behoren en tevens in bezit zijn van een riddermatig goed. Als aspirantlid diende men zijn edele afkomst te bewijzen. Sedert 1608 moest dat gebeuren met behulp van een opgezworen kwartierstaat, die tenminste acht adellijke kwartieren moest bevatten, vier van vaders- en vier van moederszijde.[2] De kwartierstaten moesten sedert 1660 naast de familiewapens "met gewoonlijcke helmen ende couleuren" voorzien zijn van de doopnamen en worden ingeleverd.[3] Bij verzuim van dit laatste werd de desbetreffende persoon niet meer uitgenodigd.[4] Voorts diende men het katholieke geloof te belijden, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Staten in Overijssel, waar de katholieke edelen werden geweigerd.[5] Protestantse edellieden werden hier in de 18de eeuw niet toegelaten, zoals blijkt uit de strijd van 1714 tot 1719 tussen koning Frederik Willem en de Staten van het Pruisisch Overkwartier. De koning was van mening, dat Philip Carel van Wylich, en na diens overlijden zijn zoon Johan Lodewijck van Wylich baron van Lottum, op grond van hun bezittingen in het Land van Kessel en hun bewezen krijgsverrichtingen tenminste een zetel dienden te hebben in de Staten. Bovendien wilde de koning baron Van Wylich laten fungeren als een bannerheer van het Pruisisch Gelders Overkwartier. In het Overkwartier waren echter geen bannerheren. De Staten, onder voorzitterschap van de Erfmaarschalk, volhardden in hun weigering om Van Wylich toe te laten en vonden uiteindelijk een argument hiervoor in de geloofskwestie.[6] Zo ook de Heren van Blitterswijck uit de familie Van Lijnden, een aanzienlijk geslacht, maar zij mochten vanwege hun geloof, Nederlands Hervormd of Gereformeerd, de vergadering van de Staten niet bijwonen. Pogingen van Godart van Lijnden in 1734 om alsnog een zetel te verkrijgen, liepen op niets uit.[7] Naast Van Lijnden probeerde ook de Reichs Erbthruchses Graaf von Waldburg in 1737 als bezitter van de Baersdonck onder Grubbenvorst[8] toegang tot de Staten te krijgen evenals in 1740 en 1741 door baron Frederik Otto van Wittenhorst-Sonsfeldt als pretenderend eigenaar van kasteel Ter Horst alsmede in 1749 door Frederik Wilhelm graaf van Wylich tot Lottum als bezitter van Kaldenbroek.[9] Al deze personen beleden niet het Roomse geloof.
In de studies van H.Holthausen, L.Peters en enkele anderen wordt gesteld dat er volgens de lijst uit 1724 in het Pruisisch Overkwartier 78 riddermatige huizen lagen. Maar na bestudering blijken dat er 81 te zijn (zie bijlage 2).[10] Het land van Kessel telde er 20 te weten: Spralandt, De Spieker te Geysteren, kasteel Geysteren, Blitterswijck, Meerlo, Ooijen, Broekhuizen, De Borggraaf, Kaldenbroek, De Steegh, Baersdonck, Grebben, Ter Horst, De Donck te Sevenum, Huis Bree, De Borcht, De Raay, 't Huuske Oijen, De Putting en de Burcht Kessel. Arcen, Well en Blijenbeek onder Afferden maakten het Nederlandse deel kompleet. De resterende 58 lagen allemaal in het tegenwoordige Duits Gelders Overkwartier.

Er zijn geen voorwaarden of richtlijnen gevonden, waaraan een riddermatig goed minimaal moest voldoen. In 1599 verstond men – volgens G.Venner – onder een riddermatig goed een kasteel(tje) met toebehoren en een voorhof.[11] Tijdens de kwartiersdagen in augustus 1607 bepaalden de Staten, dat niemand in het Overkwartier mocht jagen behalve de leden van de Staten. Twee jaar later dacht men een riddermatig goed mede te kunnen herkennen aan het feit, dat er jachtrechten aan verbonden zouden zijn. Het bewijs van een riddermatig goed zou gegeven kunnen worden door degenen, die konden aantonen, dat ze voorheen als eigenaren vanwege het bewuste goed tot de ridderschap waren toegelaten. Zo te zien was alles in de 16de eeuw al geregeld, immers er kwamen geen nieuwe riddermatige goederen bij. Want degenen, die op de lijst van 1724 worden vermeld, waren per slot van rekening ook in de 16de eeuw vertegenwoordigd in de Staten. Slechts één uitzondering is er bij, namelijk Loef van Darth als eigenaar van Huize Darth te Lottum, waaraan een laatbank was verbonden. Hij wordt als onderheer in de lijst van riddermatige lieden van 1555 vermeld.[12] Op 22 oktober 1580 verkocht Loef van Darth aan Christoffel van Wylich diens rechten van de Lottumse laatbank, waardoor Loef van Darth niet meer als onderheer door de Staten zou worden uitgenodigd.[13] In 1607 werd door een van zijn opvolgers, Marten Beugel, nog een poging ondernomen voor toelating tot de Staten, maar het goed Darth wordt nadien niet eens meer genoemd.[14] De lijst van 1724 staat volledig los van de riddermatige families, want deze laatsten konden zich alleen volgens vastgelegde regels kwalificeren. In de praktijk kwam het op het volgende neer; als bijvoorbeeld kasteel Ooijen in bezit was van de familie Van Broekhuizen, was er geen enkel probleem voor het verkrijgen van een zetel in de Staten. In de 17de eeuw echter vererfde het kasteel in vrouwelijke lijn naar de familie Lauwermans (Louwerman) en door verkoop in 1719 kwam het in handen van de familie Schenck van Nydeggen uit de lijn Sevenum.[15] Beide laatst genoemde families konden zich volgens de vaststaande regels niet kwalificeren. Toen echter het kasteel in 1763 opnieuw in bezit kwam van een adellijk persoon, te weten Georgius Ludovicus Edmund van Blanckart, kreeg deze zonder enige moeite toegang tot de Statenvergaderingen.[16] Zo is er bijvoorbeeld ook een aardige vermelding over de broer van baron Willem Antoon van Merwijck, Heer van Kessel, met name Antoon Adriaan, die als bezitter van het Huuske Oijen onder Kessel op 30 juli 1740 "ter Riddercaemere" werd geïntroduceerd.[17] Een paar dagen later, in augustus 1740, mocht hij op grond hiervan de inhuldiging van koning Frederik Willem van Pruissen in Geldern bijwonen.

De leden van de Staten kwamen minstens eenmaal per jaar bijeen op de zogenoemde Kwartiers- of Landdagen.[18] Zij beschikten over een landdagreglement en konden belastingen heffen zoals bijvoorbeeld onraadspenningen, die over alle steden en dorpen werden omgeslagen. Deze contributies vinden we terug in de zo geheten matricule. Dat is een lijst, waarin staat hoeveel geld ieder dorp of stad moet bijdragen. De Bede is het bedrag, dat het land jaarlijks aan de landsheer moest afdragen. Waarom was men nu zo gebrand op het lidmaatschap van de Staten? Het antwoord is simpel: een riddermatig goed gaf de adellijke bezitter vrijstelling van betaling van zijn aandeel in de Bede. Dit werd in 1621 definitief in de reglementen vastgelegd. Mocht de bezitter echter over meerdere riddermatige goederen beschikken, zoals baron Philip Carel van Wylich, heer van de baronie Lottum, die tevens eigenaar was van onder andere de erkende riddermatige goederen Baersdonck en Kaldenbroek, of de heer van Geysteren uit de familie Schellardt van Obbendorp welke de riddermatige huizen Geysteren en Spralandt te Oostrum in eigendom had, dan trad het reglement van vrijstelling van 14 februari 1621 in werking.[19] Voorwaarde drie van dit reglement maakt duidelijk "dat dieghene soe meer stamhuyser dan ein hebben, vrijheit van ein alleen tot hunnen keuse sullen genyeten ende van d'andere contribueren". Met andere woorden de be-zitter van meerdere huizen kreeg slechts vrijstelling voor één goed naar keuze, terwijl hij voor zijn andere bezittingen gewoon de contributie moest betalen. De in de 18de eeuw opgenomen Edelen, die in de Staten voor een riddermatig goed werden verschreven, kregen jaarlijks 50 gulden betaald. Na overlijden werd dit bedrag eventueel aan hun weduwe uitgekeerd.[20]

In de Pruisische periode (1713-1794) werd de ridderschap door de koning goed in de gaten gehouden. Zijn ambtenaren hielden in de zogeheten "Vasallentabellen" precies bij over welke bezittingen een vazal beschikte, hoe de samenstelling van zijn gezin was, welke functies hij uitoefende en zelfs het verblijf en de functies van zijn broers moesten worden opgegeven.[21] Natuurlijk werden er voor het reglement van 1621 wat betreft de vrijstellingen oplossingen gevonden. De heer van Geysteren, Johan Albert Schellardt van Obbendorp, was eigenaar van de heerlijkheden Geysteren, Oirlo en Oostrum met Spraelandt en eveneens van de Spieker te Geysteren. Door een deling of een schenking gaf hij het beheer van zijn bezittingen gedeeltelijk aan zijn jongere broer Philip Frederik Ambrosius. Deze kreeg Spraelandt met de heerlijkheid Oostrum in beheer, waardoor de oude vervallen burcht Spraelandt, een erkend riddermatig goed, alsnog was vrijgesteld van de opgelegde Beden.[22] Er zijn ook andere voorbeelden te noemen, zoals het verzoek van Conrardt Emanuel van Baexen

van de Raay, die op 1 januari 1715 tijdens de Landdag zijn postadres liet veranderen. Hij wilde niet meer uitgenodigd worden voor zijn vrije goed De Raay te Baarlo, omdat hij kort daarvoor Huis Coull te Straelen gekocht had en reeds bewoonde.[23]
De leden van de ridderschap, die toegelaten waren tot de vergaderingen van de Staten, waren verplicht om op eigen kosten de landdagen te bezoeken of zich schriftelijk af te melden. Bij het niet naleven van deze voorwaarden verloren ze "voir dat jaer hunne vrijheit" van vrijstelling.[24] Een uitzondering op deze regel werd aangetroffen bij Johan Lodewijck van Wylich, baron van Lottum. Hoewel aan hem op grond van diens geloof geen zetel in de Staten werd verleend, kreeg hij na diverse Statenvergaderingen uiteindelijk in 1725 met terugwerking tot 1717 zijn adellijke vrijheid voor negen jaar ineens uitbetaald.[25]

De Pruisische lijst uit 1724

Deze reeds genoemde lijst uit 1724 bevat naast erkende ook niet erkende riddermatige huizen. In bijna elk ambt van het Overkwartier ligt een huis of goed, dat uiteindelijk niet in aanmerking kwam voor erkenning als riddermatig. Dit waren:

1. Valcken of Ormanshof ofte Palinck in de Vooghdije,
2. Bremmenhorst onder Wetten bij faute van preuve wordt niet erkent voor Riddermaetigh,
3. Huis Eijll ambt Straelen,
4. Laesdoncker hof ambt Wachtendonck,
5. Huis Holtheide,
6. Stroeve te Grefrath,
7. De Berckt te Baarlo,
8. Huis ten Hove te Helden,
9. Huis de Gun te Swolgen,
10. Huis Westering te Bree,
11. Het goedt van Jonker Laer te Blerick,[26]
12. Het goedt Baerloe (Boerlo) onder Blerick,
13. Middelbeck te Hinsbeck.

Deze huizen kregen, om welke reden dan ook, in 1724 het predikaat 'riddermatig' niet. De eigenaren van alle riddermatige huizen werden destijds middels een circulaire aangeschreven om binnen een tijdsbestek van zes weken, zowel dokumenten als andere bescheiden in te leveren bij de Koninklijk Pruisisch commissie welke belast was met de Gelderse riddermatigheid. Wanneer de eigenaar verzuimde de betreffende bescheiden in te leveren was de straf dat diens goed voor dit doel als vervallen werd beschouwd. Toch werd een en ander door het Hof in de gaten gehouden, want J.H. Steintgens verbonden aan het Hof schreef op 11 juli 1724 barones d'Olne te Baarlo aan, dat het de hoogste tijd werd zulks voor het huis Ingen Ray, gelegen te Pont, de nodige papieren terug te zenden.[27]
De riddermatige goederen kunnen onderling sterk verschillen.
De bezitters van sommige huizen beschikten over een complex van heerlijke rechten. Als voorbeeld denken we aan de Burcht Grebben en het goed Baersdonck, wier bezitters samen zowel de rechten als het beheer over de dorpen Grubbenvorst en Velden hadden evenals de opbrengst van het veer over de Maas tussen die plaatsen. De Burcht Kessel vormt een uitzondering. Door verkoop geraakte deze in 1279 in handen van de gelderse graaf, die kort daarna de burcht onder bepaalde voorwaarden (open huis) liet beheren en bewonen door een 'castelein'. In de 14de eeuw, om precies te zijn in 1338, werd de kesselse Burcht pas een erfelijk leengoed, waaraan verder geen rechten waren verbonden. De Kesselse heer kreeg pas veel later, in 1673, door aankoop de heerlijke rechten van het dorp Kessel in bezit.
De oude heerlijkheden in het Land van Kessel waren Spraelandt met Oostrum, Geysteren met Oirlo, Blitterswijck, Ooijen, Meerlo, Grubbenvorst, Horst en Broekhuizen, waarvan de plaatselijke heer over de heerlijke rechten beschikte. Zij worden ook wel onderheren genoemd, welke op grond van hun heerlijkheid zitting in de Staten hadden. In de lijst uit 1724 komt slecht één goed in het Land van Kessel voor, waarbij de riddermatigheid heel wonderlijk is, met name de Spieker te Geysteren. Dit was van oorsprong een opbergplaats voor het graan van de tienden. Hoe de familie Van Eyll deze riddermatigheid van de Spieker heeft verkregen is nog onduidelijk. Toch moet deze al heel oud zijn, want in 1590 wordt Gerard van Eyll reeds voor de vergaderingen uitgenodigd.[28]
Overigens zijn er ook huizen of versterkte boerderijen niet eens genoemd, te weten De Kolck te Broekhuizenvorst, Huize Darth te Lottum, Schenkenborg en Steinhagen te Sevenum, Gastendonk te Horst, Huis Scheres en De Roffairt beide onder Baarlo, Haus Hertefeld, Haus Golten en Haus Grotelaers gelegen in de buurt van Geldern. Haus Berenbroek onder Kapellen. Zo ook Haus Langendonk, gelegen bij Issum, dat juridisch onder de heerschappij van Kurköln behoorde. Toch is het verloop van de geschiedenis van deze huizen en of versterkte boerderijen niet minder boeiend.
De toestand waarin een riddermatig goed zich bevond speelde geen enkele rol, eenmaal erkend bleef het gehandhaafd. Dit blijkt duidelijk bij de verdwenen burcht van Spraelandt en het Gebroken Slot te Grubbenvorst. Voorts kan gesteld worden, dat de niet erkende en de ontbrekende huizen niet aan bepaalde eisen voldeden. Het merendeel van hun bezitters waren bovendien niet bij machte hun riddermati-

ge afkomst volgens de toenmalige regels – tenminste acht adellijke kwartieren – te overleggen. Ook de imposante bouwactiviteiten van de eigenaren van Schenkenborg, Steinhagen en de Roffairt, die omstreeks 1600 of zelfs later begonnen, brachten hierin geen verandering.
De toegang tot de Statenvergaderingen fluctueerde voor de erkende goederen dus met de afkomst van de bezitters. Bovendien kwamen de heren, die rond 1673 de heerlijke rechten van de koning van Spanje gekocht hadden, niet in aanmerking voor het zittingsrecht. Dit recht bleef voorbehouden aan de eigenaren van de oude Heerlijkheden en aan bezitters van erkende goederen. Opmerkelijk is dat bijvoorbeeld de families D'Olne, Bierens en Van Erp, alle drie gegoed in Baarlo, Van Aerdt op de Borggraaf te Lottum en Hendrik Leopold van Baexen als bezitter van Kaldenbroek te Lottum en De Raay onder Baarlo, in de 18de eeuw kennelijk geen zittingsrecht kregen. Wanneer men de regelgeving bestudeert en deze in de praktijk hanteert, wordt het duidelijk dat zij geen acht adellijke kwartieren konden overleggen. Dit in tegenstelling tot de eigenaar van de Putting onder Kessel. De familie Van Hundt zum Busch, die kasteel de Holtmeulen in Tegelen bewoonde, had daarentegen zitting in de Staten van het hertogdom Gulik.[29] Hetgeen nu bekend is over het zittingsrecht in de Staten, kan simpel getoetst worden in de praktijk.

Het Statenuniform

In 1788 was er sprake van, dat de Statenleden op de Landdagen en andere vergaderingen een eigen uniform wilden dragen en zij vroegen om goedkeuring. Dit uniform bestond uit een "in blaauwen, bleu der Roi, rock blauw gevoerdert met roode Carmozijne kraegen en opslaeger met eene gestrikte goude bandboorde beset ronde glatte knopen en met een paille veste alsoock een paille broeck".[30] Men hechtte dus aan de Gelderse kleuren, zowel een geelkleurige broek als vest en een blauwe jas.
Vrij kort daarna moet de toestemming door de koning verleend zijn, want op 27 november 1790 was er een verschil van inzicht tussen Van Wymar tot Arcen en Baron van Nagel tot Gaul en Herl. Van Wymar vroeg zich af, hoe het mogelijk was dat die Van Nagel "sijne koninklijke majesteit aen de Staeten deezes Hertogdoms geaccordeerde uniform" nog mocht dragen, omdat hij kort daarvoor zijn "Riddersitz aen den heer van Frentz" verkocht had.[31] Het antwoord van de ridderschap was unaniem: Van Nagel mocht het uniform afdragen. De verkoop van de Paschhof te Wankum had verstrekkende gevolgen. Omdat hij geen Gelders riddermatig goed meer bezat, werd Van Nagel niet meer voor de vergaderingen uitgenodigd.

Ridderkamer

De Staten of Standen kwamen tenminste eenmaal per jaar bijeen in Geldern. H.Holthausen heeft in zijn verhandeling over de "Verwaltung und Stände" een overzicht gemaakt waarin precies staat, wanneer er een landdag in de 18de eeuw plaatsvond.[32] De landstanden bestonden uit twee kamers, die van de ridderschap en die van de steden. Beide kamers vergaderden afzonderlijk. De ridderschap stond onder leiding van de erfmaarschalk, die tevens voorzitter was. Die van de steden stonden onder het voorzitterschap van de burgemeester van Geldern. Het Raadhuis van Geldern had tijdens de belegering in 1703 veel schade opgelopen, zodat in 1722 besloten werd tot nieuwbouw.[33] Nadien beschikten de Staten over een eigen zogeheten "Ridderkamer" en een archiefruimte. In 1769 kreeg de ridderkamer nieuwe gordijnen, waarvoor Maria Theresia Grovers 48 rijksdaalders voor levering van de stof kreeg betaald. Op dezelfde dag ontving een zekere Tilman Schopmans 54 rijksdaalders voor levering van 18 nieuwe stoelen voor "op den Riddersaele".[34] Op 28 december 1788 kreeg de ridderkamer een schoonmaakbeurt, waarbij de "marbere tafels met de voete gelaes alles op de agterkaemer gedraege". Nadien moest alles weer op z'n plaats gezet worden.[35]
Om tot deze ridderkamer toegelaten te worden, dienden de kandidaten tot de adel te behoren, een riddermatig goed te bezitten en het katholieke geloof te belijden. Sedert 1608 moesten zij hun afkomst bewijzen met een kwartierstaat, die tenminste acht adellijke kwartieren moest bevatten. Gewoonlijk werd de kwartierstaat opgezworen door twee zittende leden uit de ridderschap, de één nam de vaderlijke zijde voor zijn rekening, terwijl de andere de moederskant moest van natrekken. Bij goedkeuring werd de kandidaat toegelaten en moest hij de "eed de non revelando" afleggen, opdat hij niets uit de vergadering zou onthullen aan derden. Men legde dus een geheimhoudingsverklaring af. De kwartierstaat moest op perkament worden vervaardigd en voorzien zijn van alle familiewapens in kleur. Zoals dat door de Staten op 2 november 1740 aan Frederik Hendrik Melchior van Eerde, heer van Huis Erprath, onder Tönisberg, werd bericht.[36]
Pas op de volgende Landdag werden de kandidaten, nadat zij de eed hadden opgezworen, toegelaten. Tot nu toe is er geen enkele Pruisisch-Gelderse kwartierstaat teruggevonden. Dit is bijvoorbeeld wel het geval bij de Staten van het hertogdom Kleef, Gulik, Kurköln, het Oostenrijkse Overkwartier en anderen, waarvan prachtige boeken bewaard zijn gebleven.[37]
Op 8 oktober 1739 besloten de Staten, dat zij "die van alle Heeren alhier tot Gelder opgeswooren sullen

worden gecopieert in een boeck van witte parquement blaederen ingevath in eenen omslagh van roedt fluweel".[38] Dit boek stond onder beheer van de Sindicus en als uitvoerder van dit besluit was hij degene, die het moest laten vervaardigen. Wat we dus zoeken is een kwartierstatenboek met een roodfluwelen omslag.

Riddermatige families

Aanvankelijk werden er in 1724 in Pruisisch-Gelder op last van de koning 81 riddermatige goederen erkend, maar omdat Leopold van Hoensbroek in 1765 vanwege het goed Bremmen-(Brimmen)horst te Wetten werd geadmitteerd, is er sprake van uitbreiding naar 82 huizen.[39] Hoe dit mogelijk is, weten we niet. Wellicht heeft het iets te maken met zijn afkomst, want slordigheid sluit ik uit, omdat twee zittende Statenleden de geloofsbrieven van aspirantleden moesten natrekken en opzweren. Bovendien blijkt de familie Van Hoensbroek de invloedrijkste familie te zijn geweest, maar of dat de reden is, blijft een open vraag.
Opmerkelijk is het, dat bij de Landdagen in 1775 naast de Erfmaarschalk, wonend op kasteel Haag, zeven familieleden uit de familie Van Hoensbroek in de Staten zitten, te weten: Philip Damiaen vanwege het huis Berendonk, Frederik Melchior vanwege Huis Engelsom, Frans Hendrik vanwege Huis Ravensberg, Leopold wegens het Huis Brimmenhorst, Joseph wegens het Huis Geisberg, Johan Frederik wegens het Huis Padenberg en tenslotte Carel van Hoensbroek vanwege het Huis Welhorst.[40]
Omdat ook niet adellijke personen over een riddermatig goed konden beschikken en omdat verschillende goederen in één hand waren komt men in de periode 1713-1793 slechts 39 van de 82 huizen tegen, waarvan de eigenaar een uitnodiging ontving. Voor het Land van Kessel zien we, dat er elf van de twintig erkende riddermatige huizen regelmatig in de Staten voorkomen. Daarentegen zien we, dat in de periode 1713-1794 23 verschillende adellijke families in het Pruisisch Gelders Overkwartier werden toegelaten tot de Statenvergadering, maar vanwege het zittingsrecht tijdens de Spaanse periode kunnen we er drie families aan toevoegen, zodat het geheel op 26 families komt.
Volgens de notulen van de jaarlijkse Kwartiersdagen, hadden de volgende adellijke families een zetel in de Staten van het Pruisisch Gelders Overkwartier.

Graven:	Eerste vermelding
1. Van Frezin (Arberg),	1717[41]
2. Van Hatzfeldt (sedert 1745),	1737[42]
3. Van Hoensbroek (Markies),	1713[43]
4. Van Schaesberg,	1714[44]

Afb. 10. Das Rathaus zu Geldern, 1764. HSAD, Karten nr. 3745. Hier vond in de 18e eeuw de jaarlijkse Statenvergaderingen plaats.

5. Van Schellart van Obbendorp,	1713[45]
6. Van Winckelhausen (sedert 1720),	1714[46]
Baronnen:	
7. Van Baexen,	1713[47]
8. Van Bentinck,	1750[48]
9. Van Blanckart,	1766[49]
10. Van Bocholtz,	1713[50]
11. Van Cortenbach,	1718[51]
12. Van Doornick,	1713[52]
13. Van Eerde,	1741[53]
14. Van Fürstenberg, 1758[54]	
15. Van Geldern,	1713[55]
16. Van Geloes,	1749[56]
17. Van Keverberg,	1765[57]
18. Van Loe zu Wissen,	1714[58]
19. Van Merwijck,	1713[59]
20. Van Mirbach,	1747[60]
21. Van Nagel,	1766[61]
22. Van Rhoe van Obsinnig,	1713[62]
23. Raitz von Frentz,	1792[63]
24. Van Wittenhorst,	1714[64]
25. Van Wymar,	1786[65]
26. Van Zandt,	1788[66]

In de Pruisisch-Gelderse periode (1713-1794) zijn er 58 adellijke personen toegelaten tot de Statenvergadering. Op de laatste Landdag in november 1793 zijn nog twee verzoeken hieromtrent ingediend. Als eerste diende Frans Clemens von Fürstenberg een verzoek

in, die wegens het goed Horst zitting wilde verkrijgen.[67] De tweede was Godfried Wilhelm Cornelis Edmund Graf von Hatzfeld als bezitter van Meerlo.[68] Zij zouden zeker geweest zijn van een plaats, ware het niet dat door de komst van de Fransen in 1794 een einde kwam aan het Ancien Régime. De gebeurtenissen uit de tijd van de Franse Revolutie hebben een belangrijke invloed gehad op tal van aspecten in de Europese samenleving. Niet alleen wijzigden zij staatkundige grenzen, maar de Fransen veranderden ook de gehele organisatie van de maatschappij. Zij brachten de opvatting dat overheidsgezag niet in particuliere handen behoorde te zijn. Eeuwenoude instellingen, zoals kloosters werden opgeheven en aan de oude Gelderse Ridderschap kwam eveneens een einde.

Niet riddermatige huizen

De geschiedenis van de huizen, die de status van riddermatig niet kregen, is zeker niet minder boeiend. Bovendien rechtvaardigt het, dat we over een aantal van deze huizen iets meer vernemen, zij het in zeer beperkte omvang.

Huize Darth te Lottum

Over Huize Darth is bekend, dat bij de Statenvergadering op 21 augustus 1607 de bezitter "Marten Buegel tho Darth" werd voorgedragen om zitting te verkrijgen, maar dit werd door het college in beraad gehouden tot de volgende vergadering.[69] Nadien vinden we Marten Beugel als heer van Darth niet meer terug. We mogen aannemen dat hij werd afgewezen. Bovendien werd Huize Darth tussen 1690 en 1715 verkocht aan de kerkfabriek te Lottum en fungeerde sedertdien als pastorie.[70] Doch de geestelijkheid werd in de Ridderschap gemeden.

De Berckt en Huis Scheres te Baarlo

Over Huize Scheres is niet veel bekend dan dat het al vóór 1798 in bezit was van de familie D'Olne.[71] Daarentegen was de Berckt reeds vóór 1750 in handen van Willem Frederik, baron d'Olne. In 1753 deed hij een poging tot erkenning voor de riddermatige Status van het goed de Berckt te verkrijgen. Doch de Gelderse Staten keurde dit verzoek echter af, omdat het in 1724 niet erkend was.[72]
In 1838 moesten de D'Olnes het familiegoed, Huis de Berckt, vanwege een boedelscheiding noodgedwongen verkopen.[73] Nadien werd Huize Scheres de nieuwe behuizing van de D' Olnes. Het kadaster toont aan, dat Huize Scheres in de 19de eeuw meer dan eens verbouwd werd, waarschijnlijk tengevolge van deze verhuizing. Als bezitter van zowel Huis Scheres als de Berckt kon men zich vanwege deze goederen niet kwalificeren voor de Statenvergaderingen.

Huis ten Hove te Helden

Huis Ten Hove, gelegen onder het buurtschap Everlo te Helden, was leenroerig aan het Huis Horn. In 1431 was de hof, "geheiten Ten Have" in bezit van Sibrecht van Herkenbosch.[74] Door huwelijk of verkoop kwam het goed in handen van het bekende Roermondse geslacht Van Hillen.[75] Een nazaat uit deze familie verkocht het Heldense goed in 1675 aan Jan Reiner Bouwens van der Boije, die de heerlijke rechten over Helden sinds 1674 had weten te verwerven van de Spaanse koning.[76] Omstreeks 1715 liet zijn opvolger Huis Ten Hove grondig verbouwen. Ondanks zijn afkomst en activiteiten werd het bewuste goed in 1724 niet als riddermatig erkend.

De Hof Boirle te Blerick

De oudste vermelding van de Hof Boirle, ook wel Boerlo geschreven, dateert van het jaar 1430. Deze Hof associeert men dikwijls met de gelijknamige ambtman Reiner van Boerle. Reiner komt van 1397 tot 1405 als ambtman van het Land van Kessel voor.[77] Maar er is vooralsnog geen enkele aanwijzing gevonden, waaruit blijkt dat Reiner deze Hof in bezit had.
Op 9 maart 1430 werd Freetze van Brede met de Hof Boirle beleend.[78] De hof Boirle werd verheven volgens de regels van het Cuyckse leenrecht. Haar echtgenoot, Gerlach van Vossem, kreeg terzelfdertijd van de leenheer het vruchtgebruiksrecht bevestigd. Doordat het huwelijk tussen Gerlach en Freetze kinderloos bleef, vererfde het goed naar de familie waar het vandaan kwam. Johan van Brede de jonge volgde zijn tante in 1447 op en werd met zijn nieuw bezit beleend.[79]
Sommige geschiedschrijvers zijn van mening, dat Freetze van Brede eerst gehuwd zou zijn geweest met Mathijs, heer tot Kessel en na 1408 met Gerlach van Vossem. Vanzelfsprekend zou zijn, dat haar goederen waaronder de genoemde Hof Boirle, na haar dood zou vererven naar haar enige zoon Willem uit het huwelijk met Mathijs van Kessel.[80] Echter dit is geenszins het geval, waaruit we kunnen concluderen dat Freetze van Brede (van Boirle) niet dezelfde Freetze kan zijn, die met de heer Van Kessel gehuwd was. Wellicht hebben we hier te maken met twee nichten, die toevallig dezelfde voornaam droegen. Volgens de registers van het oude Leenhof van Cuyck kwam de Hof Boirle in 1593 door verkoop in bezit van Adolf Schenck van Nydeggen en nadien vererfde hij naar de familie Van Haren.[81]
In 1713 werd de hof opnieuw verkocht, ditmaal aan Tilman Antonius van Aerssen, die later advocaat aan

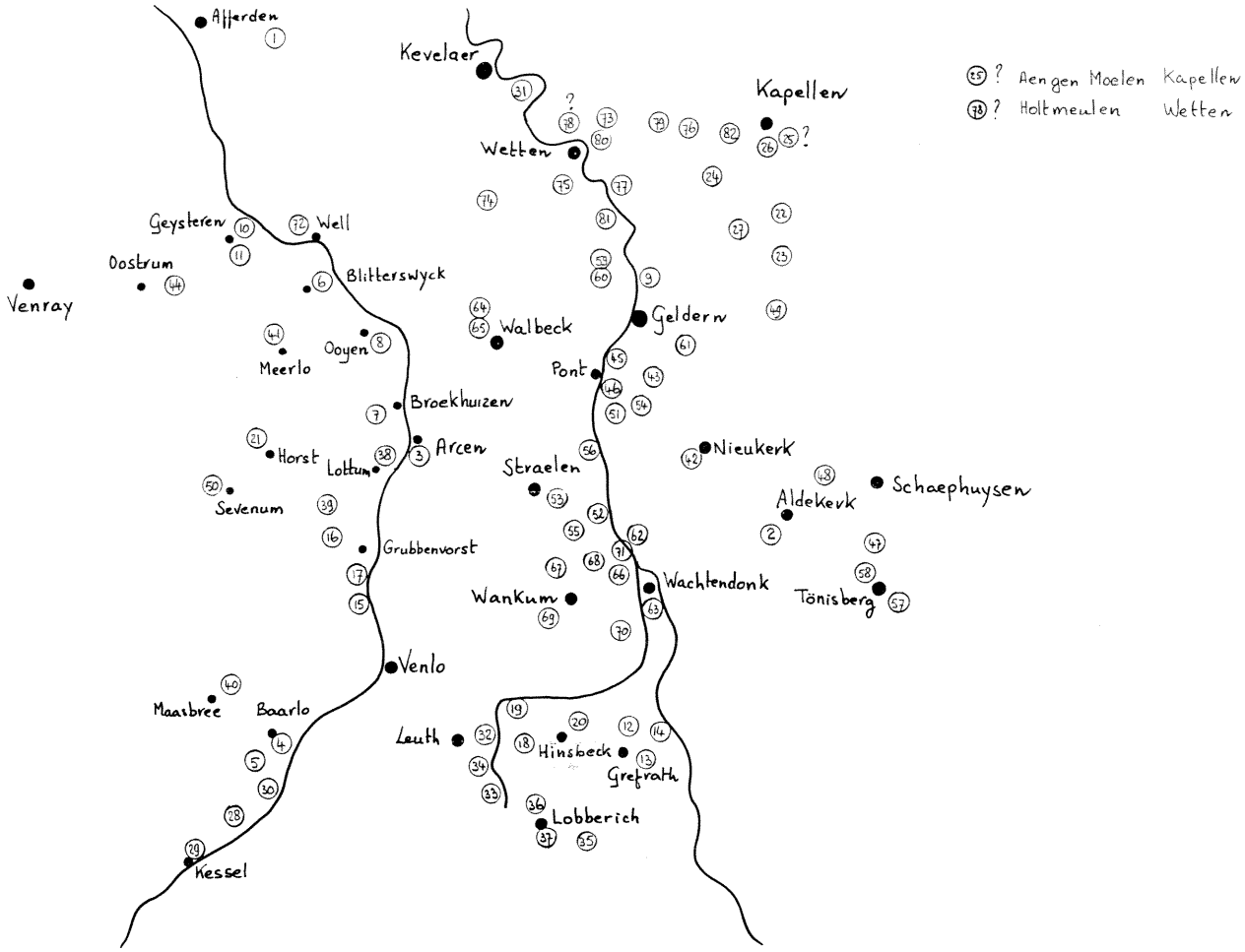

Afb. 11. Kaart met de ligging van de riddermatige huizen in het Pruisisch Gelderse Overkwartier.

het Hof te Venlo werd.[82] Zijn dochter bracht door huwelijk het goed in de familie Ruys, waarvan bekend is dat zij eveneens tot de advocatenfamilies behoorde.[83] Uiteindelijk werd het goed door hun nazaten in 1836 verkocht aan notaris J.R.Clercx.[84]
In de jaren 1956-1957 werd het industrieterrein Groot-Boller uitgebreid. Opeens lag de Hof bekneld tussen het spoor en het oprukkend industrieterrein. De landerijen waren reeds verkocht en pas later werden de restanten en andere bouwsels van de Hof Boirle gesloopt. Wanneer we de bezitters van de Hof Boirle bekijken wordt duidelijk, dat zij geen aanspraak konden maken op een zetel in de Staten.

Gastendonk te Horst

Het goed Gastendonk onder Horst was aanvankelijk in 1467 in bezit van Arnold van Wachtendonk en diens echtgenote Christina (Stijn) van der Horst.[85] In 1537 vererfde het bij een deling naar hun zoon Herman.[86] Hij was erfmaarschalk van het hertogdom Kleef en ambtman van Kranenburg en kwam ook als heer van Ger-menzeel voor. Herman werd echter niet uitgenodigd door de Staten, want de Gastendonk onder Horst behoorde niet tot de Gelderse riddermatige goederen. Daarentegen werd de familie Van Wachtendonk vanwege het goed Germenzeel, gelegen bij Kranenburg, wel verschreven voor de vergaderingen van de Kleefse Staten.[87]

Huis Westering te Maasbree

Huis Westering gelegen te Maasbree, waarvan thans nog slechts een restant muurwerk over is in de oostgevel, blijkt volgens een akte van 7 september 1632 een leengoed te zijn van het Huis Bree.[88] Het bezit van Westering was reeds voor 1565 vererfd uit de familie Van Brede naar de bekende schepenfamilie Van Lom.[89] Leden van deze familie zaten bijvoorbeeld in het stadsbestuur van Gelder, Venlo en Roermond, waardoor zij wel eens als afgevaardigde van de steden de Statenvergaderingen bijwoonden.[90] Noch de familie Van Lom noch het Huis Westering konden zich als riddermatig kwalificeren.

Huize De Gun te Swolgen

De oudste vermelding van het goed "ther Gonne" onder Swolgen dateert van 1321.[91] De toenmalige bezitter Seger van Broekhuizen ging voor een bepaalde som geld een leenverhouding aan met de heer van Heinsberg. Erg lang heeft deze leenverhouding niet geduurd, want na circa 1350 komt men hierover geen gegevens meer tegen. Omstreeks 1420 vererfde het bezit naar Hendrik van Mirlaer genaamd van der Hatert.[92] Een van diens nazaten verkocht het goed rond 1620 aan de familie Van Weedt, die het op haar beurt overdroeg aan de heer van Swolgen, Justinus van Fleming.[93] Deze laatste had in 1673 de heerlijke rechten van het dorp Swolgen gekocht, maar zoals we reeds zagen kregen de eigenaren van de door de koning verkochte heerlijke rechten geen zitting in de Staten.
De kelder onder de tegenwoordige zitkamer van Huize De Gun vormt het oudste gedeelte van het gebouw. In het midden van de kelder treffen we een zware kolom aan van 90 centimeter doorsnee, waarop vier kruisribgewelven rusten. Bouwkundigen vermoeden, dat deze kelder het laatste restant is van een aldaar gelegen middeleeuwse woontoren.

Huize de Kolck te Broekhuizenvorst

Over de wijze waarop de familie Van Broekhuizen uit de lijn Ooijen in bezit is gekomen van de Kolck onder Broekhuizenvorst blijven we in het ongewisse.[94] Mogelijk behoren zij tot de stichters. De oudste vermelding van de Kolck dateert uit 1533. In 1548 was Michiel van Oeijen (zoals hij zich noemde), pastoor van Broekhuizenvorst, eigenaar en na zijn dood vererfde het goed naar zijn familie op kasteel Ooijen. De Kolck werd diverse keren verkocht tot ze in handen kwam van de griffier van het Hof te Roermond, Petrus Josephus de Winckel en zijn vrouw Barbara de Haen. We weten niet of Vrouwe Barbara toevallig familie was van de bekende 18de-eeuwse tekenaar Abraham de Haen, die onder andere met Cornelis Pronk en Jan de Beijer diverse tochten door het land maakte om zowel inspiratie op te doen en opdrachten voor tekeningen te krijgen. Abraham de Haen was ook eens in deze contreien werkzaam en hij tekende rond de jaren 1740 't Huys de Kolck te Broekhuizenvorst. De familie De Winckel kocht in 1739 de heerlijke rechten van Swolgen, maar beschikte niet over een zetel in de Staten.[95]

Gebruikte afkortingen:

HSAD = Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf
RAL = Rijksarchief in Limburg
PSHAL = Publications de la société historique et archélogique dans le Limbourg.

Noten

1 HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr. 69, folio 94-97 verso (1724 december 16).
2 RAL, Archief Staten Overkwartier, inv.nr. 71 folio 57 (1608 augustus 9); Inv.nr. 305 Kwartierstaten, ingediend door de aspirantleden van de ridderschap (1609-1787).
Gedrukt door A. Fahne in: *Die Aufschwörungen, Grab- und Denkmale der Gräflichen Familie von Bocholtz sammt den Afschwörungen und Ritterzetteln des Oberquartiers von Gelderland*, Keulen 1857, 33-72.
3 RAL, Archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80 folio 104v.
4 Idem, inv.nr. 80 folio 121 verso - 122.
5 Jhr. A. Gevers en A.J. Mensema, *De Havezaten in Twente en hun bewoners*, Zwolle 1995, 37.
6 HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr. 74 I en II, Archiv Schloss Haag (Geldern) Akten nr. 1630.
7 Idem, nr. 76 V folio 137 verso (1734 november 10), folio 151 verso - 152 (1739 november 9).
8 Idem, nr. 76 V folio 189-189v. (1737 nov. 7).
9 Idem, nr. 76 VI folio 55 (1740 oktober 28).
10 H. Holthausen, *Verwaltung un Stände des Herzogtums Geldern preusischen Anteils im 18.Jahrhundert*, Geldern 1916.
Herdruk in: *Die Veröffentlichung des Historischen Vereins für Geldern und Umgebung*, Geldern 1974 Band II, p. 858.
L.A.H. Peters, Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw in: *PHSAL*, Maastricht (1969-1970), 137.
11 G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794*, Maastricht 1979, 19-20.
12 RAL, Archief Staten Overkwartier inv.nr. 306 folio 4 v.; Archiv Schloss Haag, Akten nr. 1535 folio 2 onder het Ambt Kessel.
13 HSAD, Geldern, Justizhof IV nr. 38 folio 330 verso.
14 RAL, Archief Staten van het Overkwartier, inv.nr. 72 folio 15 (1607 augustus 21).
15 M.Flokstra, De bezitters van kasteel Ooijen door de eeuwen heen in: *Castellogica, Verkenningen van de Nederlandse Kastelenstichting*, Doorn 1992, Band I, 288-289.
16 HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr. 76 X folio 176 verso verzoek op 18 november 1765 en geadmitteert op 29 december 1766, folio 237.
17 HSAD, Geldern, Administrationskolleg, nr. 74 IV, folio 497 (1740 juli 30).
18 H. Holthausen, *Verwaltung und Stände des Herzogtums Geldern preusischen Anteils im 18.Jahrhundert*, Geldern 1916. Herdruk in: *Die Veröffentlichung des Historischen Vereins für Geldern und Umgebung*, Geldern 1974 Band II, p.833-958. Volledige lijst van de land- en konvokationdagen p. 946-958 (1713-1794).
19 G.H.A. Venner, De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder in: *PHSAL* (1978), 192-194, onder p. 3 (1621 februari 14).
20 RAL, 01.001 Archief Staten Overkwartier, inv.nr. 175 rekening 1698 onder de post Ad(elijke): vrijheijden. HSAD, Landesarchiv Geldern, Administratonskolleg nr. 74 III folio 7 verso - 8 (Adelijcke vrijheit voor 1718).
21 HSAD, Geldern, Justizhof III, nr 13.
22 M.J. Janssen, Historie der aloude heerlijkheid Spraeland Oostrum (Venray) in: *PHSAL* 1896-97, 46.
23 HSAD, Geldern, Administrationskolleg, nr. 76 I (1713-1716), folio 163 verso (1715 januari 1).
24 Venner (noot 19), onder punt 2.
25 HSAD, Geldern, Administrationskolleg, nr. 76 III folio 72 verso (1725 maart 16).
26 Idem, Geldern, Justizhof III, nr. 69 folio 138 verso (1771 december).
27 RAL, 16.0521 Archief Scheres-d'Olne, inv.nr. 1850 akte van J.H.Steintgens uit Gelder (1724 juli 11).
28 RAL, O1.001 Archief Staten van het Overkwartier, inv. nr. 69 folio 1.
29 HSAD, Handschriften PI - 2 folio 45 Aufschwörungen der Jülichschen Ritterschaft, wegen de Holtmeulen zu Tegelen.
30 HSAD, Geldern, Administrationskolleg, nr. 74 XXIII, folio 35 (1788 november 14).

[31] Idem, nr. 74 XXV, folio 117 verso (1790 november 27).
[32] H. Holthausen (noot 10), p. 945-958. Anhang. Land und Konvokationstage.
[33] Rudolf Herz, Die Erbauung des Rathauses zu Geldern, in: *Die Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgebung*, Nachdruck der Hefte 1 bis 54, Geldern 1974, Band 2, Nr. 40, 987-1004.
[34] HSAD, Geldern, Administrationskolleg nr. 74 XVI, folio 364 verso (1769 november 21).
[35] Idem, nr. 74 XXV, folio 223 (1788 december 28).
[36] Idem, nr. 76 VI, folio 57 verso (1740 november 2).
[37] A.Fahne, *Die Aufschwörungen, Grab- und Denkmale der Gräflichen Familie von Bocholtz sammt den Aufschwörungen und Ritterzetteln des Oberquartiers von Gelderland*, Keulen (1857), 33-72. Idem, *Aufschwörungen der Ritterschaft des Herzogthums Cleve*, Düsseldorf (1879).
HSAD, Handschriften P Aufschwörungen (Adelsnachweise).
RAL, Archief Staten Overkwartier, inv.nr. 305 waarin 46 opgezworen kwartierstaten (1609-1786).
[38] HSAD, Geldern, Administrationskolleg nr. 76 V, folio 232-232 verso (1739 oktober 8).
[39] Idem, 76 X folio 176 (1765 november 18).
[40] Idem, 74 XIX folio 251 Landdagen 6 t/m 13 november 1775.
[41] Idem, 76 II folio 58 Anthoin Uldarick Graf von Frezin wegen Windtvonderen zu Wetten.
[42] Idem, 76 V folio 187 v. Johan Wilhelm Ferdinand von Hatzfeldt wegens 't goed Spraelandt te Oostrum (Venray).
[43] Idem, 76 I folio 50 Wilhelm Adriaen von Hoensbroek Erfmaarschalk van het hertogdom Gelre.
[44] Idem, 76 I folio 141 Johan Frederik von Schaesberg wegen Schloss Krickenbeck.
[45] Idem, 76 I folio 50 Johan Albert Graf Schellart von Obbendorp wegens kasteel Geysteren.
[46] Idem, 76 I folio 77 Frans Carel von Winckelhuysen(-hausen) wegens 't kasteelke Meerlo.
[47] Idem, 76 I folio 50 Emanuel Conrard von Baexen wegen De Raay te Baarlo.
[48] Idem, 76 VII folio 8 Adriaen Constans Ferdinand Joseph von Bentinck wegen Haus Zum Hove (Ingenhofen) zu Lobberich.
[49] Idem, 76 X folio 235 Gregorius Ludovicus Edmund von Blanckart wegens kasteel Ooijen te Broekhuizen.
[50] Idem, 76 folio 50 Eduard Bernard van Bocholt wegens de Spieker te Geysteren en na verkoop wegens Haus Zum Hove (Ingenhofen) zu Lobberich.
[51] Idem, 76 II folio 159 Maximiliaen Hendrick van Cortenbach zu Wissem-Troisdorf wegen Passchhof zu Wankum.
[52] Idem, 76 I folio 50 Johan Carsilius von Doornick wegen Haus Steprath zu Walbeck.
[53] Idem, 76 VI folio 72 Frederik Hendrik Melchoir von Eerde wegen Haus Erprath zu Tönisberg.
[54] Idem, 76 VIII folio 23 v. Lotharius Clemens von Fürstenberg wegens kasteel Ter Horst te Horst.
[55] Idem, 76 I folio 50 Adolf Reinier Anthoin von Gelder wegens Huis Bree te Maasbree.
[56] Idem, 76 VI folio 221v-222 Arnold Frans von Geloes wegen Speehof zu Straelen.
[57] Idem, 74 XIV folio 330 Carel Emanuel Caspar von Keverberg wegen Finkenberg zu Schaephuysen.
[58] Idem, 76 I folio 77 Johan Adolph von Loe zu Wissen wegen Aldenvehlaer zu Wetten.
[59] Idem, 76 I folio 50 Caspar von Merwijck wegens kasteel Kessel.
[60] Idem, 76 VI folio 159v-160 Wilhelm Lodewijck von Mirbach wegen Haus Bocholt zu Lobberich.
[61] Idem, 76 X folio 235-236 Frans Adolph Joseph von Nagel wegen Passchhof zu Wankum.
[62] Idem, 76 I folio 50 Edmundt Frans von Rhoe von Obsinnig wegens Huis De Steeg te Grubbenvorst.
[63] Idem, 76 XIV folio 310v-312 Frans Carel Raitz von Frentz wegen Passchhof zu Wankum.
[64] Idem, 76 I folio 141 Johan Wilhelm von Wittenhorst wegens kasteel Ter Horst te Horst.
[65] Idem, 74 XXII folio 390-390v. Christiaen August von Wymar wegens Huis Bree te Maasbree.
[66] Idem, 76 XIV folio 27v-28v. Gerard Johan von Zandt wegen Nieuwenhuysen zu Kapellen.
[67] Idem, 76 XXVIII folio 5-5 verso (1793 november 20).
[68] Idem, 76 XXVIII folio 5 verso (1793 november 21).
[69] RAL, Archief Staten van het Overkwartier, inv.nr. 72 (1611-1614), folio 15 (1607 augustus 21).
[70] HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr. 186 Register der Unterlehen van het Huis Broekhuizen 1746, folio 1.
[71] RAL, Familie archief Scheres - D'Olne te Baarlo, inv.nr. 1091 (1798 mei 25).
[72] HSAD, Landesarchiv Geldern, Admin.Kolleg 76 VII folio 113 (1753 oktober 30).
[73] GA-Venlo, Archief notaris J.R. Clericx te Blerick, 1838 akte nr. 177 (1838 oktober 15).
[74] RAL, Archief Karthuizers van Roermond, inv.nr. 77 (1431).
[75] M.J. Janssen, Het huis ten Hove te Helden in: *De Maasgouw 45* (1925), p.1-3; J.W.A. Fleuren, Genealogieën van het geslacht Van Hillen en aanverwante families in: *Limburgs Tijdschrift voor Geneologie 6* (1978) 83-89; *8* (1980) en *9* (1981).
[76] C. Verwoerd (Red.), *Helden als gemeenschap in vroeger eeuwen*, Helden-Panningen 1974, 12.
[77] RAL, Archief klooster van de kartuizers te Roermond, inv.nr. 234 folio 1-1 verso (1397 januari 17), als ambtman van Kessel moet hij vóór 12 augustus 1405 zijn opgevolgd door Johan van Broekhuizen, zie HSAD, Landesarchiv Julich-Berg I, 2B1 folio 18 verso.
M. Flokstra en Th. J. van Rensch, Geschiedenis van de heer- lijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw in: *Horster historiën, deel 2*, Horst (1988), 49.
[78] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 folio CLXVIII verso. (1430 februari 28).
[79] Idem, inv.nr. 2 folio CLXXI (1447).
[80] E. Rozenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel in: *De Maasgouw 21* (1899), 16; J. Hanssen, De familie Schenck van Nydeggen op Huis Boerlo te Blerick in: *De Nederlandsche Leeuw 90* (1993), 455; L.W.M. v.Hout, C.J.W. Klerken en Th.P.M. Huys, *De Kesselse tijnslegger van Blerick 1441-1515*, Venlo (1996), 17.
[81] RAN-Br. Archief Leenhof Cuyck, inv.nr. 6 folio 243 verso.
[82] Idem, inv.nr. 7 folio 146 (1713 april 29).
[83] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof I, nr. 11 folio 64. Verzoek om toelating als armenadvocaat.
[84] RAL, 07J04 Archief hypotheekbewaarder in Roermond, inv. nr. 374 (77B) folio 118-121, akte nr. 65 (1836 december 20).
[85] A. Steffens, *Geschiedenis der aloude Heerlijkheid en der Heeren van ter Horst in het Land van Kessel*, Roermond (1888), 192 e.v. Het goed Gastendonk.
[86] *Niederrheinischer Geschichtsfreund*, Kempen (1881), 109. Kempen, Kreisarchiv Viersen, Familienarchiv Von Schaesberg Theil Tannheim, Urk. 619 (1537 november 3) Erfdeling tussen de broers Arnt en Herman van Wachtendonck.
[87] A. Fahne, *Aufschwörungen der Ritterschaft des Herzogthums Cleve*, Düsseldorf (1879), 60.
[88] GA-Venlo, Archief kasteel Arcen, port. 44 nr. 293 Leenboek van het Huis Bree, folio 51 (1632 september 7); idem vermeld op folio 106 nr. 16.
[89] Stadtarchiv Krefeld, Sammlung Vielhaber, inv.nr. 123 (1565 september 12).
[90] HSAD, Landesarchiv Geldern, Admin. kolleg nr. 74 VII folio 727 (1759 september 13) vertegenwoordigt de stad Gelder als schepen.
[91] HSAD, Archiv Herrschaft Heinsberg, Urk. 62 (1321 juli 6). Oorkonde afgedrukt door M.Flokstra, Middeleeuwse bezitters van Huize De Gun te Swolgen, 1321-1431 in: *De Maasgouw* (1992), 251.
[92] GA-Venray, Parochiearchief Swolgen, charter (1431 juni 24).
[93] M.J. Janssen, Bijdrage tot de Geschiedenis van het Huis De Gun en zijne bewoners (Swolgen) in: *Limburgs Jaarboek*, Roermond (1896), 13.
[94] M. Flokstra, De bezitters van huize de Kolck te Broekhuizenvorst in: *Castellogica, Verkenningen van de Nederlandse Kastelenstichting*, Doorn 1990, Band II, 107-116.
[95] M. Flokstra, *Register op de leenaktenboeken van het Pruisich Overkwartier van Gelder*, Maastricht 1991, 186, nr. 198.4 (1739 juli 14).

Literatuur:

1 H.J. Vetter, *Authentische Sammlung der bei der Bergischen Ritterschaft vorhandenen uns aufgeschworenen Adlichen Wapen und Stamtafeln*, Keulen 1791.
2 A.Fahne, *Aufschwörungen der Ritterschaft des Herzogthums Cleve*, Düsseldorf 1879.
3 A.Fahne, *Die Aufschwörungen, Grab und Denkmale der Gräflichen Familie von Bocholtz sammt den Aufschwörungen und Ritterzetteln des Oberquartiers von Gelderland* Keulen (1857), 33-72.
4 Fr. Nettesheim, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Crefeld 1863, Herdruk Kevelaer 1963.
5 H. Holthausen, Verwaltung und Stände des Herzogtums Geldern preusischen Anteils im 18. Jahrhundert, Geldern 1916. Herdruk in: *Die Veröffentlichung des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend*, Geldern 1974 Band II, (833-964).
6 L.A.H. Peters, Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw in: Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding in: *PSHAL*, Maastricht (1969-1970), 125-204.
7 Th.J. van Rensch, Het Hof van Jusitie van Pruisisch Gelre. Enkele aspecten van zijn geschiedenis, compententie en de invloed van de achttiende-eeuwse rechtsontwikkeling in Pruisen in: *PSHAL* Maastricht (1977), 193-268.
8 G.H.A. Venner, De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder in: *PSHAL* Maastricht (1978), 141-223.
9 G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794*, Maastricht 1979, 5-86 (specifiek de inleiding).
10 Adolf Kaul, *Geldrische Burgen, Schlösser und Herrensitze Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend*, Geldern 1976.
11 Wilhelm Janssen, *Grefrath Geschichte einer geldrischen Gemeinde bis 1650*, Kempen/Niederrhein 1968.
12 Die Antiquarische Charte des Michael Buyx 1878, in *Catalog Michael Buyx (1795-1882), Geometer, Altertumsfreund*, Geldern 1995.

Lijst 1

	Rittermatige personen Index Van		Rittermatig goed	"HSAD, Archiv Geldern" Admin.kolleg			Toegelaten in de Staten Datum
				Inv. nr.	Deel	folio	
1	Bentinck	Adriaen Constants Ferdinand	Zum Hove	76	VI	224	1750 november 06
		Gerard Frans Joseph	Zum Hove	76	VII	162v.	1755 november 11
		Maximiliaen Joseph Hyacinth	Zum Hove	76	XIII	145v.	1783 november 03
2	Blanckart	Georgius Ludovicus Edmund	Ooijen	76	X	237	1766 november 18
3	Cortenbach	Maximiliaen Hendrik	Paschhof	76	II	164v.-165	1718 november 15
		Frederik Hendrik	Paschhof	76	VII	9 v.	1750 november 09
4	Doornick (Dornick)	Reinier Johan Dederick	Haus Wankum	76	III	170	1721 oktober 29
		Wilhelm Caspar Frans Anthoin	Haus Wankum	76	V	151	1735 november 07
5	Eerde	Frans Carel	Erprath	76	XII	41v.	1771 november 05
		Frederik Hendrik Melchior	Erprath	76	VI	73.	1741 oktober 30
6	Frezin geboren Arberg	Anthoin Uldarick	Windtvonderen	76	II	6 v. - 7	1716 oktober 21
7	Fürstenbergh	Frans Clemens	Horst	74	XXVIII	5 - 5v.	1793 november 20
		Lotharius Clemens Ferdinand	Horst	76	VII	202v	1757 februari 14
8	Gelder	Christiaen August	Bree	76	III	170	1721 oktober 29
		Frederik Adolph	Bree	76	V	233	1739 oktober 12
		Otto Julius August	Bree	76	VIII	100	1759 september 13
		Frans Mathijs	Rade te Wetten	76	III	146	1726 oktober 23
		Godtgaab Mathijs Alexander	Speehof	76	VI	101v.-102v.	1743 november 04
9	Geloes	Frans Arnold	Speehof	76	VI	223	1750 november 04
10	Hatzfeldt	Johan Wilhelm Ferdinand	Spralandt	76	V	188 v.	1737 november 04
		Ernest Ludovicus	De Spieker	76	X	176 v.	1765 november 18
		Carolus Eugenius Innocent	Meerlo	76	VI	130 v.-131	1745 november 08
		Godefridus Willem Cornelis Edm.	Meerlo	74	XXVIII	5 v.	1793 november 21
11	Hoensbroek	Lotharius Frans	Gebroken Slot	76	VI	101	1743 november 04
		Leopold	Brimmenhorst	76	X	176	1765 november 18
		Frans Arnold Adriaen	Padenberg	76	II	6 v.	1716 oktober 21
		Joannes Frederik	Padenberg	76	XII	100 v.	1772 november 05
		Joseph	Geijsberg	76	XII	2 v.	1770 november 05
		Carel	Welhorst	76	XII	169	1774 november 07
		Philip Damiaen	Berendonk	76	VI	117 v.	1744 november 09
		Frederik Melchior	Engelsom	76	VII	81 v.	1752 oktober 23
		Johan Frederik Arnold	Ravensberg	76	V	57.	1730 oktober 23
		Frans Hendrik	Ravensberg	76	VII	162-162v.	1755 november 11
12	Keverberg	Carel Lodewijk Willem Joseph	Oijen - Kessel	76	XIV	191v.-192	1790 november 22
		Carel Emanuel Caspar Joseph	Finckenberg	76	X	177v.	1765 november 19
13	Loe zu Wissen	Frederick Christiaen	Aldenvehlaer	76	VI	117v.-118	1744 november 09
		Johan Adolph Joseph	Aldenvehlaer	76	I	83-83v.	1714 januari 06
		Joannes Adolph Joseph Frans Nep.	Aldenvehlaer	76	X	86v.	1763 november 15
		Hendrik Frederik Godefridt	Loij	76	II	7.	1716 oktober 21
		Frans Carel	Loij	76	VI	88.	1742 november 05
		Edmundus	Loij	76	XII	169	1774 november 07
14	Merwijck	Wilhelm Anthoin	Kessel	76	V	211 v.	1738 november 11
		Anthoon Adriaen	Oijen - Kessel	76	VI	2.	1740 juli 30

Lijst 1 (vervolg)

	Rittermatige personen Index Van		Rittermatig goed	"HSAD, Archiv Geldern" Admin.kolleg			Toegelaten in de Staten Datum
				Inv. nr.	Deel	folio	
15	Mirbach zu Harff	Wilhelm Lodewijk	Bocholt	76	VI	161	1747 november 08
		Gerard Johan Wilhelm Joseph	Broek - Lobberich	76	X	176-176v.	1765 november 18
16	Nagel zu Gaul + Herl	Frans Adolph Joseph	Paschhof	76	X	237-237v.	1766 december 29
17	Nagel zu Vornholz	Wilhelm Christiaen Frans Carel	Steprath	76	XIV	191v.	1790 november 22
		Herman Adolf	Steprath	76	X	237	1766 december 29
18	Raitz van Frentz	Frans Carel Johan Nepomuck	Paschhof	76	XIV	237v.	1791 november 09
19	Rhoe (Rohe) - de Obsinnich	Emundt Frans	De Steegh	76	VI	118	1744 november 09
		Alexander Anthoin	De Steegh	76	VI	189	1749 februari 10
20	Schaesbergh	Johan Frederik	Poten	76	III	88 v.	1725 november 11
		Johan Wilhelm	Broek - Wankum	76	III	125	1720 november 18
		August Joseph	Aldenkrickenbeck	76	X	237	1766 december 29
21	Schellardt van Obbendorp	Johan Wilhelm	Geysteren	76	III	229 - 229v.	1722 november 07
		Adam Alexander	Geysteren	76	IX	84v.	1761 maart 25
22	Winckelhuysen (-hausen)	Frans Carel	Meerlo	76	III	125	1720 november 19
23	Wymar zu Kirchberg	Gottgab Joseph Alexander	Speehof	76	XIV	2v.	1787 november 05
		Christiaen August Constantinus	Bree	76	XIII	212	1786 november 06
24	Zandt	Frans Gerard Johan	Nieuwenhuysen	76	XIV	2v.	1787 november 05

M.Flokstra Venray 30 juni 1997

Lijst 2

	Riddermatige huizen 1724	
1	Blijenbeek	Afferden
2	Gastendonk	Aldekerk
3	Arcen	Arcen
4	De Borcht	Baarlo
5	De Raay	Baarlo
6	Blitterswijck	Blitterswijck
7	Broekhuizen	Broekhuizen
8	Ooijen	Broekhuizen
9	Schloss Haag	Geldern
10	Geysteren	Geysteren
11	de Spieker	Geysteren
12	Dorenburg	Grefrath
13	Heudonk (Libbertzhof)	Grefrath
14	Langendonk	Grefrath
15	Baersdonck	Grubbenvorst
16	De Steegh	Grubbenvorst
17	Grebben = Gebroken Slot	Grubbenvorst
18	Haus Bey	Hinsbeck
19	Krickenbeck	Hinsbeck
20	Potengoed	Hinsbeck
21	Horst	Horst
22	Engelsom (Rijnschen)	Kapellen
23	Finkenhorst	Kapellen
24	Geisberg	Kapellen
25	goed aengen Moelen	Kapellen
26	Hagelkruys	Kapellen
27	Nieuwenhuysen	Kapellen
28	De Putting	Kessel
29	Kessel	Kessel
30	Oijen ('t Huuske)	Kessel
31	Windtvonderen	Kevelaer (Wetten)
32	Aldenkrickenbeck	Leuth
33	Haus Barlo	Leuth
34	Duijkers hof	Leuth
35	Bocholt	Lobberich
36	to Broeck	Lobberich
37	Zum Hove (Ingenhofen)	Lobberich
38	De Borggraaf	Lottum
39	Kaldenbroek	Lottum
40	Bree	Maasbree
41	Meerlo	Meerlo

	Riddermatige huizen 1724	
42	Asselt	Nieukerk
43	Bellinghoven	Nieukerk
44	Spralandt	Oostrum
45	Diesdonk	Pont
46	Ingenray	Pont
47	Hof op den Bergh (Seemans)	Schaephuysen
48	Finkenberg	Schaephuysen
49	Welhorst (Maelenhof)	Sevelen
50	De Donck	Sevenum
51	Aijendonck	Straelen
52	Caen	Straelen
53	Coull	Straelen
54	Kelderhof	Straelen
55	Speehof	Straelen
56	Vlassrath	Straelen
57	Erprath	Tönisberg
58	Padenberg	Tönisberg
59	Alte Willik	Veert
60	Molenbeek	Veert
61	Ravensberg (Ravenshof)	Vernum
62	Pellander	Wachtendonck
63	Wachtendonk	Wachtendonck
64	Steprath	Walbeck
65	Walbeck	Walbeck
66	Toe Broek	Wankum
67	Dreckenhof of Paschhof	Wankum
68	Huis Ingenraedt	Wankum
69	Kouckhoff (Kooker)	Wankum
70	Langefeld	Wankum
71	to Pont	Wankum
72	Well	Well
73	Aldenvehlaer (Vellarshof)	Wetten
74	Berendonk	Wetten
75	Brimmenhorst (Fürdens)	Wetten
76	Diervort	Wetten
77	Gesselen	Wetten
78	Holtmeulen	Wetten
79	Honselaer	Wetten
80	Loij (Loy)	Wetten
81	Stenmannshof (Ingen Rade)	Wetten
82	Wankum	Wetten

Huis Westering te Maasbree

DOOR

N. MULDERS-THIJSSEN

Afb. 1. Huis Westering omstreeks 1920 (noordzijde).

De inwoners van Bree (Maasbree) noemen het pand Westeringlaan nummer 69 nog altijd 'het kestiël'. Momenteel staat er een grote boerderij met een landbouwschuur. Deze laatste is na de Tweede Wereldoorlog gebouwd op de restanten van het oude Huis Westering. De veronderstelling, dat het huis al in 1916 gesloopt zou zijn, blijkt enigszins voorbarig,[1] want op 5 maart 1915 werd door de heer Charles le Brun, wonend te Venray, een vergunning aangevraagd voor het slopen van de bestaande schuur en stal en het bouwen van een nieuw woonhuis. Tegelijk vroeg hij om Huis Westering te mogen verbouwen tot paardestal.[2]

De familie Van Brede

De oudste vermelding van de hof Westering dateert uit het jaar 1451. Een zijtak van de familie van Brede, stammend van Huis Bree, eveneens gelegen in Maasbree, blijkt eigenaar te zijn van het goed. Op 16 juni van bovengenoemd jaar werd door de broers Peter en Sybrecht van Brede een akte van deling gemaakt betreffende alle goederen die zij van hun vader Zeeds van Brede zouden erven.[3] In grote lijnen kwam de verdeling hierop neer, dat voor Peter de hof Ynckenvoirt te Baarlo in het verschiet lag, terwijl Sybrecht 'den hoff op ghene Westeringe' kreeg toegewezen. Voorts zou hij nog erven een hof te Blitterswijck en pachtopbrengsten onder Houthuizen bij Lottum. De windmolen op Rinkesfort, die hun vader vóór 1424 gekocht had, gingen de broers samen exploiteren.[4]
Sybrecht van Brede was gehuwd met Margriet, een dochter van Willem van Baerle. In 1476 waren beiden overleden, zoals blijkt uit een akte van deling, die hun zonen Willem, Johan en Sybrecht op 1 april van dat jaar opmaakten.[5] De hof Westering vererfde naar de

jongste zoon, Sybrecht de jonge. Uitdrukkelijk wordt in de oorkonde nog vermeld dat: 'de hoff vur eyne vry eyghen guet van onsen genedighen here van Gelre zu haldende is.'
Vandaar dat er ook geen leenverhouding tussen de hertog van Gelre en de hof Westering te vinden is. Een vrij eigen goed kent immers geen leenverhouding.
Vóór 1510 is Westering in handen gekomen van Eva van Brede, een dochter van Peter en Ermgard Rose.[6] Op welke wijze zij het goed verworven heeft, is niet bekend. Maar aankoop of ruiling binnen de familie lijken aannemelijk. Toch moet Eva's achterneef, Peter van Brede, kanunnik te Kranenburg, nog enige aanspraak hebben kunnen maken op dit goed, want zijn overlijden in 1558 gaf aanleiding tot menig proces tussen diverse verwanten.[7]
Ondanks al dat gekrakeel bleef Westering in handen van de nazaten van Eva van Brede. Zij trouwde in 1479 met Emond van Baerle, van wie ze twee zonen had en wel Peter en Willem van Baerle.[8] Vóór 1503 hertrouwde zij met Hendrik van Balderick genaamd Barich, drost van Stokkum.[9] Op 24 augustus 1509 werd een begin gemaakt met een erfdeling tussen Eva van Brede en de zonen uit haar eerste huwelijk enerzijds en Hendrik van Balderick en de kinderen uit zijn huwelijk met Eva anderzijds. Deze zaak sleepte zich voort tot 19 januari 1510 voordat ze definitief door de betrokkenen werd bekrachtigd.[10] Op die dag kwam eveneens een deling tot stand tussen de broers Peter en Willem van Baerle.[11] De Westeringse goederen vielen ten deel aan Willem, maar kwamen nadien in handen van Peter van Baerle, die getrouwd was met Anna van Dursdail.

De familie Van Lom

Eva, een dochter van bovengenoemd echtpaar, trouwde in 1529 met ene Johan van Lom.[12] Leden van deze familie maakten te Venlo en Roermond als schepenen deel uit van het stadsbestuur. Johan van Lom stamde uit de Roermondse tak, die het mensenhoofd in zijn familiewapen voerde. In 1535 deelde hij met zijn zwager, Emond van Baerle, de vaderlijke goederen.[13] Zowel de grote als de kleine Westeringse hof vielen toe aan Johan van Lom en Eva van Baerle. Hiermee had de familie Van Lom haar intrede gedaan in Maasbree. Zij zou de Breetse goederen meer dan tweehonderd jaar in bezit houden.
Niets wijst erop dat Westering in 1535 meer was dan een hofstede, waar men in de loop der tijd nog een tweede boerderij bijgebouwd had. De bezitters beschikten over een thijnsboek en daardoor genoten zij bepaalde inkomsten. Johan George van Lom, een achterkleinzoon van Johan en Eva, legde in 1652 een nieuw register aan, waarin hij op de eerste pagina aantekende:
'Thinsboeck to Jan van Lom weghe sijner huijsfrauwe Eva van Baerle van heure broeder Emondt van Barle in hunner scheijdunck endt deijllonck 1535 eertijdts van hunner overaltmoeder Joffrawe Eva van Bhreije hercommende.'[14]
In 1565 waren Johan van Lom en Eva van Baerle beiden overleden. Als opvolger komen we hun zoon Johan de Jonge tegen, die de boerderijen en andere goederen en rechten in Maasbree in bezit kreeg. Voor het eerst wordt er gewag gemaakt van een leenverhouding met het Huis Bree, weliswaar alleen aangaande de kleine Westeringse hof.[15] Johan van Lom de Jonge was in 1562 gehuwd met Margaretha, een dochter van Andreas Pollaert, heer van Exaten.[16] Bij de bewoners van het dorp waren de heren van Westering goed bekend, want toen de dorpelingen in 1583 in financiële moeilijkheden verkeerden, vroegen zij hulp aan Johan van Lom en Margaretha Pollaert. De Van Loms verstrekten een lening aan de schepenen, zodat zij de hand- en spandiensten aan het leger konden betalen.[17]
Johan van Lom en Margaretha Pollaert hadden één

Afb. 2. Huis Westering omstreeks 1928 (oostzijde). Foto: Stichting Historische Boerderij Onderzoek, Arnhem.

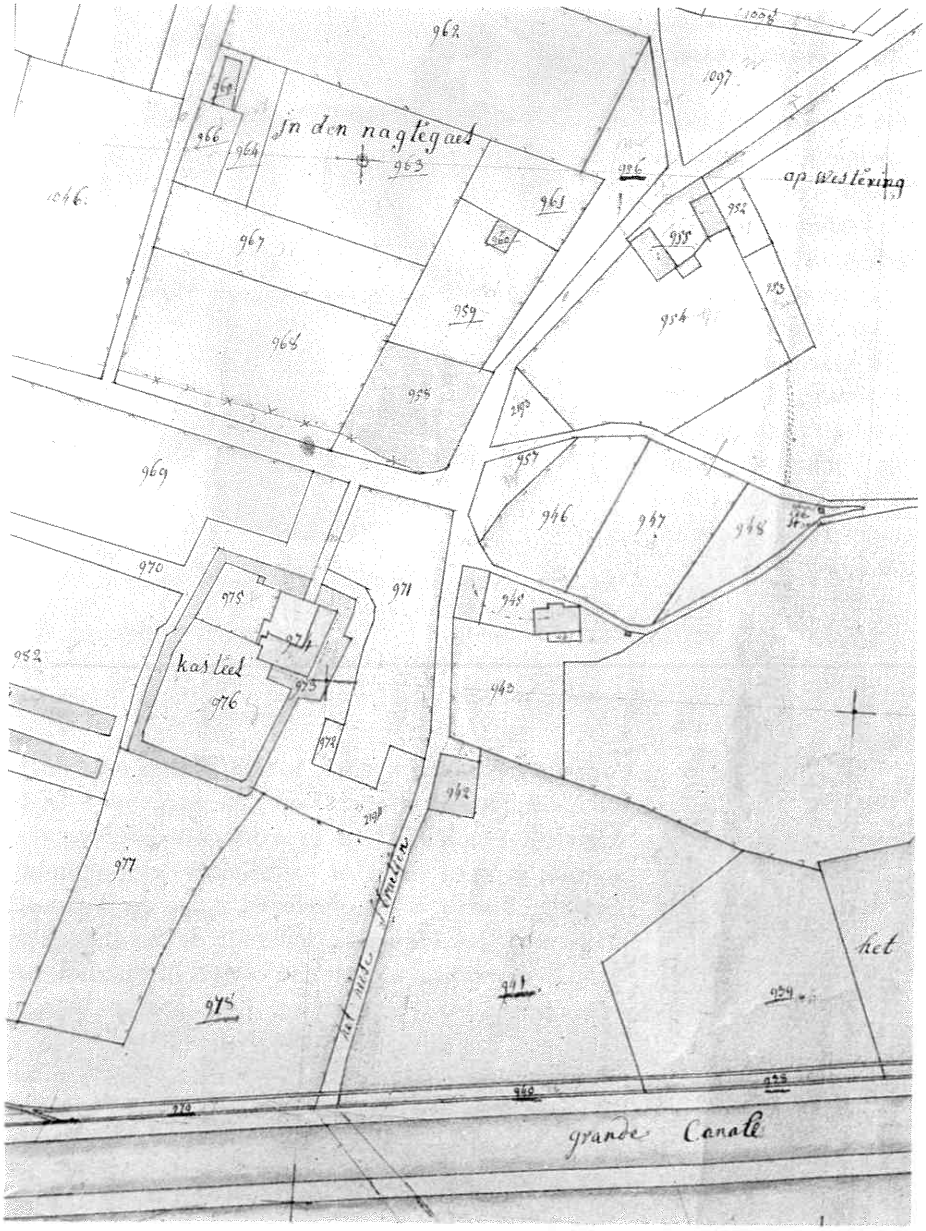

Afb. 3. Huis Westering te Maasbree omstreeks 1840. Bron: RA Limburg, Kadaster Roermond, Gemeente Maasbree, sectie F 974. Foto: M. Flokstra, Venray.

zoon, Hendrik, die op 11 mei 1604 huwde met Adriana, een dochter van Jorrien op den Berg tot Padenberg, gelegen te Tönisberg bij Kempen.[18] Op het tijdstip van het huwelijk was zijn vader reeds overleden. Hendrik erfde alle Breetse goederen en vestigde zich op Westering. Of hij de oude hof verbouwde of een geheel nieuw pand optrok, is niet duidelijk. Het bouwwerk werd door Jan Verzijl beschreven als een der merkwaardigste adellijke huizen van Limburg. Het was rechthoekig, gebouwd van baksteen en bestond uit twee verdiepingen, waarop een zadeldak tussen twee topgevels met drievoudig gezwenkte ojiefkanten (profiel van in- en uit zwenkende lijnen, red.) en duivengaten. Verder had het gemetselde tandlijsten, korfboogvensters met houten kruiskozijnen en aan beide zijden van de zijgevels S-vormige muurankers, geplaatst 6-6. Op de oostgevel was het jaartal 1613 aangebracht.[19]

Hendrik van Lom vroeg in 1623 aan de toenmalige leenheer van Huis Bree, Johan van Velraedt genaamd Meuter, toestemming om tien morgen grond behorend tot klein Westering te verkopen. De leenheer stemde hiermee in op voorwaarde, dat hij een even-groot stuk grond terugkreeg bij het leengoed, zodat dit niet aan waarde zou inboeten. In deze akte van 8 november 1623 wordt voor de eerste keer gesproken over Huis Westering.[20]

Hendrik en Adriana zijn in de kerk van Maasbree begraven. De zerk lag aanvankelijk voor het hoofdaltaar, maar is later aan de westzijde onder de toreningang gelegd. In 1948 maakte J. Belonje een schets van de grafsteen, die toen al flink beschadigd was. Waar hij uiteindelijk gebleven is, is een raadsel. Blijkens de opschriften op deze steen stierf Hendrik op 28 augustus 1631 en zijn echtgenote op 2 maart 1648.[21] Ruim een jaar later werd hun enige zoon, Johan George,

met het Huis Westering beleend. Voor het eerst werd vermeld, dat er een leenverhouding bestond tussen 'Huis Westering' en Huis Bree.[22]
Johan George van Lom huwde met Margaretha Eleonora van Waes, afkomstig uit België.[23] De familie woonde de diensten bij in de Breetse kerk. Dit was ook het geval op 25 februari 1648. Tijdens de Heilige Mis kwam een zekere Jan Bayen de kerk binnen 'een sotz cappe opden cop hebbende, met eene groote staff ende een beircanne in sijnen handen.' Hij had blijkbaar flink vastenavond gevierd. Dit bracht de nodige opschudding onder het kerkvolk teweeg. Het werd erg rumoerig en de vrouwen staken hun rokken in de mond om hun lachen te smoren. Jonker van Lom sommeerde de mensen om stil te zijn. Men was immers in de kerk. De kapelaan verliet het altaar en kwam pas terug, toen alles weer rustig was.[24]

Afb. 4. Zegel van Eva van Brede.
Wapen: drie dubbelkoppige adelaars.
Randschrift: S[igil]um: [Eva] van brey.
Diameter: 22 mm.
Bron: RA Limburg, Archief van de familie Scheres D'Olne te Baarlo, inv. nr. 682 (1510 jan. 19).
Foto: M. Flokstra, Venray.

De teloorgang van de familie Van Lom

Het echtpaar Johan George van Lom en Margaretha Eleonora van Waes had een groot gezin met negen kinderen, waarvan zes dochters. De oudste zoon, Reinier Walraven, trouwde met Petronella, dochter van Levin van Baexen. De jongste zoon, Hendrik Arnolt, diende in het leger. Hij kreeg op 19 juli 1671 ruzie met jonker Willem van Kessel genant Roffaert. De onenigheid, die was ontstaan over de tijnsrechten van de Van Roffaerts in Maasbree, liep zo hoog op, dat er

Afb. 5. Wapen van de familie Van Brede. Drie dubbelkoppige gouden adelaars op een zwart veld.
Bron: RA Limburg, Huisarchief Kessel, inv. nr. 428 (1696 sept. 6).
Foto: M. Flokstra, Venray.

wapens getrokken werden. Jonker Willem werd hierbij dodelijk getroffen.[25] Vóór 28 april 1673 legde Hendrik Arnolt van Lom over deze doodslag een verklaring af voor het Hof van Gelder te Roermond. Spoedig daarna is hij overleden, want op 8 januari 1674 vroeg het Hof een opgave van de bezittingen en schulden van hém en van zijn ouders in verband met zijn erfenis. De schepenen van Bree moesten hiervan een opstelling maken. Schulden hadden Johan George van Lom en Margaretha van Waes zeer veel: ze bedroegen maar liefst 24.000 Venlose guldens. De bezittingen bestonden uit onroerende goederen en werden geschat op 31.904 Venlose guldens.[26]
Hoe de erfdeling precies is verlopen, is niet bekend. Huis Westering kwam in ieder geval in handen van de oudste zoon, Reinier Walraven; hij werd in 1674 hiermee beleend.[27]
De kinderen van Reijnier Walraven en Petronella van Baexen werden allen in de parochiekerk van Maasbree gedoopt. Op 30 september 1702 maakten laatstgenoemde echtelieden hun testament, waarin zij bepaalden dat degene, die huis Westering met zijn leengoederen zou erven aan de anderen 1000 pattacons moest betalen evenals degene die de Keijzershof te Oyen bij Broekhuizenvorst zou krijgen. Wie deze twee goederen in bezit kreeg, deelde niet meer mee bij de verdeling van de andere goederen.[28]
Petronella van Baexen stierf in 1713 en haar echtgenoot een jaar later. Huis Westering kwam na de dood van Reinier Walraven van Lom in bezit van tenminste twee erfgenamen, namelijk de freules Francisca en Petronella, die gezamenlijk de goederen in beheer hadden. Deze dames vroegen in 1726 aan de leenheer, of

Afb. 6. Schilderij in de katholieke kerk van Kranenburg, Duitsland. Geheel rechts (knielend) Peter van Brede († 1558), kanunnik van de kerk aldaar.
Foto: Rheinischen Bildarchiv, Köln. Epitaph Brey nr. 608826.

zij het goed via testament mochten overdragen. Als later blijkt, dat hun broer, Joseph Arnolt, eveneens rechten had, gaat men eraan denken dat de freules middels dit testament hun broer tot universeel erfgenaam gemaakt moeten hebben.[29]
Toch schijnt binnen de familie lang niet alles koek en ei te zijn geweest en de financiële toestand was verre van rooskleurig. De schatheffers kregen hun geld niet, want 'het schikte de freules niet om te betalen.'[30] De kaarsen en flambauwen, die bij de begrafenis van zus Antoinetta gebruikt waren, bleken een jaar later nog niet betaald te zijn[31] en de abdis van de Munsterabdij in Roermond vroeg bij de schepenbank om de achterstallige rente van Johanna Eleonora van Lom, die non was in dit convent.[32] Tegen Joseph Arnolt, die volgens opgave van de schepenen bij zijn zussen op Westering zou wonen, spande de scholtis van Bree een proces aan wegens het niet betalen van kostgeld.[33] De scholtis had een herberg, waar Joseph Arnold en zijn neef Johan Michiel van Lom op een gegeven moment flinke ruzie kregen. De onenigheid liep zo hoog op, dat Joseph Arnold een sabel trok en daarmee zijn neef aan de arm verwondde.[34]
In 1723 berichtten de schepenen van Bree aan de Pruisisch-Gelderse overheid, dat er in Bree twee adellijke huizen lagen en wel Huis Bree en Huis Westering.[35] Deze opgave gebeurde op verzoek van de koning van Pruisen, die de riddermatige goederen in zijn gebied wilde inventariseren. In 1724 werd Huis Westering niet als riddermatig goed erkend.[36]

De familie Van Der Marck

Joseph Arnolt van Lom had in 1766 zijn toevlucht gezocht op kasteel Sipernau bij Elen in België waar een verre bloedverwant woonde, namelijk Jan Frederik Karel van der Marck. Deze laatste had Joseph Arnolt in huis genomen en zou hem tot zijn dood verzorgen. Zoals men begrijpt, moest hier iets tegenover staan en dat gebeurde dan ook. Op 19 december 1766 passeerde bij een notaris in Maaseik een akte, waarbij Joseph Arnolt zijn rechten op Huis Westering schonk aan Jan Frederick Karel van der Marck. Op dezelfde dag maakte hij eveneens zijn testament, waarin hij deze schenking bevestigde.[37] Joseph Arnolt van Lom overleed 6 september 1769 op Sipernau en werd in de kerk van Elen begraven.
De nieuwe eigenaar van Westering heeft zich blijkbaar niet veel in het dorp laten zien, want uit brieven is gebleken, dat hij zijn zaken liet behartigen door secretaris Vervoort te Maasbree.
Het huis schijnt nogal verwaarloosd te zijn, want op 30 april 1774 vermeldt baron van der Marck in een brief aan Vervoort, dat hij gehoord heeft 'dat het Huis Westering is ingeslagen', hetgeen hem totaal niet verwonderde.[38]
Baron Van der Marck is niet lang in bezit van de Maasbreese goederen geweest. Op 4 augustus 1775 verkocht hij Westering, waaraan het recht van begraven en een zitplaats in de kerk verbonden bleken te zijn, voor 8500 gulden Cleefs aan Johannes Reinierus Steins Bisschop en zijn echtgenote Lucia Anna Suringar. In deze verkoopakte wordt niet gesproken over Bree, maar over Maasbree, zoals ook al het geval was in de brieven van Van der Marck aan secretaris Vervoort.[39] De verkoop heeft nogal wat commotie teweeg gebracht, want de akte is niet bij de schepenbank van Bree ingeschreven. Ze passeerde bij een notaris in Maaseik. Het Landes Administration Collegium te Geldern vroeg inlichtingen hieromtrent bij scholtis van Douveren, die echter ook geen uitsluitsel kon geven.[40]

De familie Steins Bisschop

Veel leden van deze familie hadden een loopbaan als militair in dienst van de Zeven Provinciën, later ook van de Koning van Holland. Vanwege hun militaire loopbaan veranderden de Steins Bisschoppen nogal eens van woonplaats, maar uiteindelijk kwamen Rei-

nier en Lucia Anna terecht te Venlo op de Vleesstraat. De familie was zeer welgesteld en veel Maasbreenaren klopten bij hen aan om een lening als ze in geldnood zaten.[41]
Na het overlijden van Lucia Anna Steins Bisschop geboren Suringar op 29 december 1808 kwamen haar kinderen overeen om de onroerende goederen, waaronder Westering, onverdeeld te laten.[42]

Eigenaren van Westering vanaf 1844

Pas op 9 december 1844 verkochten de erfgenamen Steins Bisschop het goed Westering aan Johannes Augustinus Rossie te Roermond.[43] Diens erfgenamen deden twee jaar later de hoeve alweer van de hand en wel aan Reinier Jenniskens en Sibilla Verhaegh uit Helden.[44] Westering werd duidelijk gezien als geldbelegging, want geen enkele eigenaar heeft na de Van Loms het goed zelf bewoond. De familie Jenniskens-Verhaegh behoorde tot de meer gegoede inwoners van Helden. Van hun vier kinderen bleven er drie ongehuwd. Eén dochter trouwde in 1861 met Joseph Le Brun, candidaat-notaris te Helden. Nadat Jan Mathijs Jenniskens op 5 oktober 1907 als laatste van de kinderen Jenniskens te Helden overleden was, vererfde de hoeve naar zijn nicht, Maria Renilda Anna Francisca Le Brun gehuwd met Henricus Theodorus Esser. Toen dit echtpaar eigenaar was, werd Westering ingrijpend verbouwd. De L-vormige schuur en stal werden afgebroken, het huis zelf werd paardenstal en als nieuwbouw verrees een modern woonhuis,losstaand van de overige gebouwen.[45]
Spoedig nadat haar man overleden was, verkocht Maria Renilda Anna Francisca Le Brun, toen wonend te Princenhage, de 'bouwhoeve genaamd kasteel Westering' in 1934 aan Gerardus Hubertus van Osch en Johanna Maria Drabbels, die zich in 1938 op de boerderij vestigden.[46] Het complex was destijds nog geheel omgracht zoals op een kadasterkaart uit 1820 staat aangegeven.[47] In november 1944 had een groep Duitsers zich verschanst in de gewelfde kelders van het oude huis, waarna de geallieerden het gebouw met een paar goed gerichte granaten in puin schoten. Na de bevrijding zag men om practische redenen af van herbouw. Uiteindelijk werd de ruïne gesloopt en met het puin werden de grachten gedempt.[48] Van het opgaande muurwerk was tot voor kort nog slechts een klein deel van de oude buitenmuur aan de oostzijde overgebleven. In april 1995 werd ook deze muur door de eigenaar onder handen genomen en vervangen door nieuwbouw. Uiterlijk is aan het gebouwencomplex niets meer van het oorspronkelijke huis te zien. Alleen de naam herinnert ons aan een lang vervlogen en bewogen tijd, waarvan Huis Westering deel uitmaakte.

Afb. 7. Zegel van Peter Ernest van Lom (vrouwenhoofd). Bron: RA Limburg, Archief d'Olne (ongeordend), doos nr. 12 (1715 sept. 7). Foto: M. Flokstra, Venray.

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan M. Flokstra te Venray en H. Hendrix te Horst-America voor hun hulp en kritische kanttekeningen.

Noten

1. P. Geuskens, 1981, 114-117.
2. GHS Maasbree, Archieven van de gemeente Maasbree 1545-1939 (1958), inv. nr. 2968.
3. RA Limburg, Familiearchief Scheres-D'Olne te Baarlo, inv. nr. 641 (1451 juni 16).
4. RA Gelderland, Hertogelijk Archief, Afdeling Buren, aanwinst 1884, voorlopig inv. nr. 57 (Proces tussen Seets van Brede en Dirk van Lynden, 1424 oktober 9).
5. RA Limburg, Familiearchief Scheres-D'Olne te Baarlo, inv. nr. 650 (1476 april 1).
6. RA Limburg, Familiearchief Scheres-D'Olne te Baarlo, inv. nr. 680 (1479 juni 19).
7. RA Limburg, Hoofdgerecht Roermond, inv. nr. 3149. Stadt Archiv Krefeld, Sammlung Vielhaber, Keulen 1988 nr. 123.
8. RA Limburg, Familiearchief Scheres-D'Olne te Baarlo, inv. nr. 680 (1479 juni 19).
9. J. Belonje, 1957, 16.
10. RA Limburg, Familiearchief Scheres-D'Olne te Baarlo, inv. nr. 683 (1510 januari 19).
11. Idem, inv. nr. 682 (1510 januari 19).
12. Idem, inv. nr. 2326.
13. Idem, inv. nr. 684 (1535 mei 11).
14. RA Limburg, Archief d'Erp Baarlo, inv. nr. 433.
15. RA Limburg, Huisarchief Kessel, V 1504, inv. nr. 461. - (1565 mei 1).
16. RA Limburg, Familiearchief Scheres-D'Olne te Baarlo, inv. nr. 780 (1562 december 13).
17. GHS Maasbree, Archieven van de gemeente Maasbree 1535-1939 (1958), inv. nr. 34 (1587).
18. J. Belonje, 1956, folio 80-88.
19. J. Verzijl, 1933 januari 14.
20. GA Venlo, Archief Kasteel Arcen, port. 44, voorlopig inv. nr. 293, folio 21-24 (Leenboek van het Huis Bree, 1623 november 18).
21. J. Belonje, 1956, folio 80-88.
22. GA Venlo, Archief Kasteel Arcen, port. 44, voorlopig inv. nr. 293, folio 51 (Leenboek van het Huis Bree, 1632 september 7).

[23] RA Hasselt, Archief Leenzaal Kuringen, inv. nr. 1294.
[24] RA Limburg, tijdelijk GA Venlo, Schepenbank Bree nr. 146 Kerspel Bree (oproep jonker van Lom door scholtis, 1650).
[25] GA Venlo, Collectie Boermans, Genealogieën Doos L-Z. Familie Van Lom, door J. Verzijl, folio 30 (1940).
[26] RA Limburg, Hof van Gelder te Roermond, Gerechtelijke stukken, Port. 375 (1674); proces momboir tegen de erfgenamen van jr. Hendrik Arnoldt van Lom.
[27] RA Limburg, Familie-archief van Keverberg, inv. nr. 337 (Belening Huis Westering, 1674 september 4).
[28] RA Limburg, Schepenbank Baarlo (Testament Reinier Walraven van Lom en Petronella van Baexen, 1702 september 30).
[29] RA Limburg, Handschriften nr. 194, nr. 24 (Van Lom 1726 maart 17).
[30] RA Limburg, tijdelijk GA Venlo, Gedingen te Bree 1708-1779, nr. 146 Kerspel Bree (1724 december 12).
[31] Idem (1721 maart 17).
[32] Idem (1761 oktober 8).
[33] Idem (1725 januari 1).
[34] Idem (1727 oktober 6).
[35] HSAD, Landesarchief Geldern, Admin. Kolleg 53, folio 80 Bree.
[36] Fr. Nettesheim, 1863/1963.
[37] RA Hasselt, Notaris van der Meer, Maaseik, inv. nr. 4677 (1766 december 19).
[38] RA Limburg, tijdelijk GA Venlo, nr. 146 Kerspel Bree (openbare verkopingen onroerend goed (1708) 1762-1800).
[39] RA Hasselt, Notaris Leenders Maaseik, inv. nr. 2971 (1775 augustus 4). Opm.: Algemeen werd aangenomen, dat de benaming 'Maasbree' pas na 1815 gebruikt werd.
[40] HSAD, Landesarchiv Geldern, Fiskalat nr. 45 (1775 december 12).
[41] GA Venlo, M.v.S. van Maria Cecilia Steins Bisschop, overleden te Venlo 12 september 1835.
[42] GA Venlo, Notaris Frederix 1810 nr. 34 (1810 januari 10).
[43] Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 26 akte nr. 128 (1844 december 9).
[44] Idem, Deel 41 akte nr. 129 (1846 december 10).
[45] GHS Maasbree, Archieven van de gemeente Maasbree 1545-1939 (1958), inv. nr. 2968.
[46] Kadaster Roermond, Archief hypotheekbewaarder, Deel 1038 akte nr. 122 (1934 oktober 1).
[47] Kadaster Roermond, Gemeente Maasbree Sectie F3, Kasteel Westering.
[48] Vriendelijke mededeling Jac. van Osch en Mia van Osch-Bruijnen (1991 januari 10).

Literatuur

1. J. Belonje, *De Groote Hegge te Thorn*, 's-Gravenhage 1957, 16.
2. J. Belonje, Over een echtpaar op Huis Westeringh bij Maasbree, in *Limburgse Leeuw*, jaargang IV, 1956, folio 80-88
3. F. Geuskens, Westeringh bij Maasbree, in *De Maasgouw* 100, 1981, 114-117
4. Fr. Nettesheim, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Crefeld 1863, herdruk Kevelaer 1963
5. J. Verzijl, Het Huis Westering te Maasbree, in *Nieuwe Venlosche Courant*, 1933 januari 14

Genealogie Zeeds van Brede

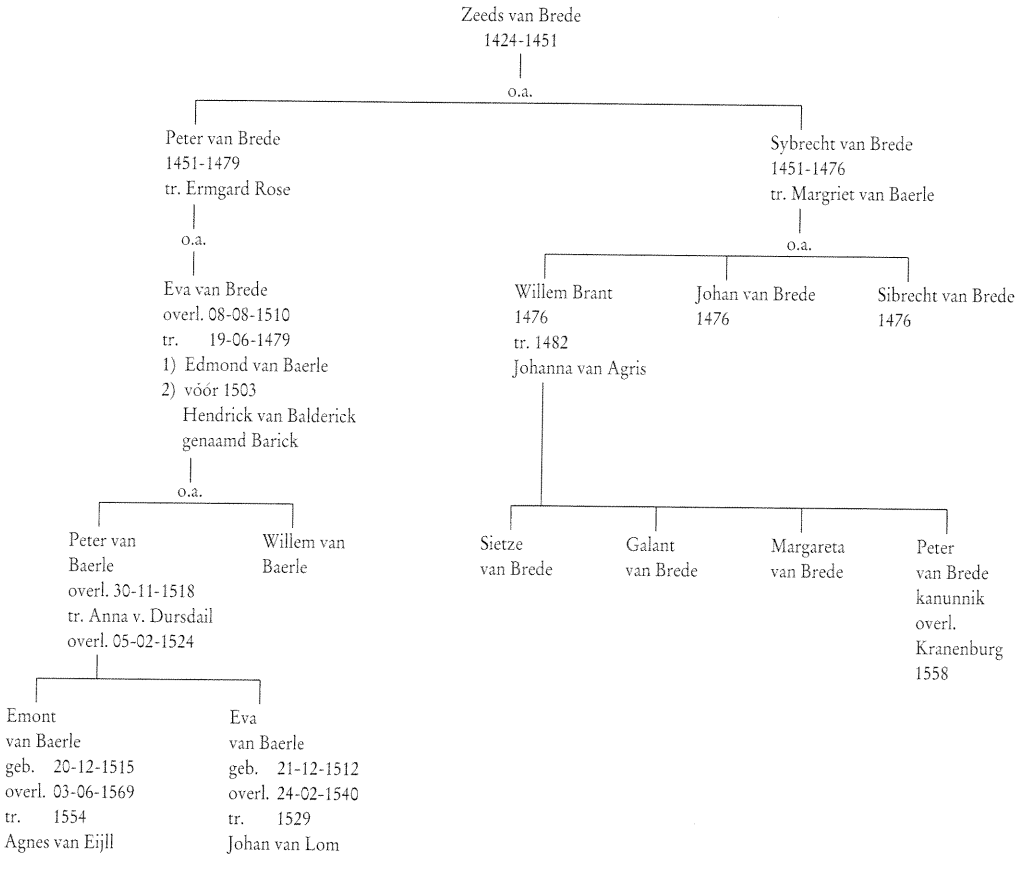

Genealogie Johan van Lom

Johan van Lom
overl. 1563
tr. 1529
Eva van Baerle
geb. 21-12-1512
overl. 24-02-1540
|
o.a.
Johan van Lom tot Westering
tr. 13-12-1557
Margaretha Pollaert
|
o.a.
Hendrik van Lom tot Westering
overl. M'bree 28-08-1631
tr. 11-05-1604
Adriana op den Berg
overl. M'bree 02-03-1648
|
o.a.
Johan George van Lom tot Westering
overl. M'bree 21-03.1671
tr.
Margareta Eleonora van Waes
overl. M'bree 17-06-1671
|
o.a.

Reinier Walraven van Lom tot Westering
overl. M'bree
tr.
Anna Petronel van Baexen

Peter Ernest van Lom tot Westering
tr.
Elisabeth Margareta Foppinga
|
Johan Michiel van Lom de Baersdonck

Hendrik Arnolt van Lom tot Westering
overl. voor 08-01-1674
doodt Jr.
van Kessel
gen. Roffaert

Gertrudis Adriana van Lom tot Westering
tr.
Levinius van Baexen
|
Antoinette van Baexen
tr.
Adrianus Martinus de Rhoe d'Opsimmigh
|
Anna Francisca de Rhoe
tr.
Thomas Cornelis van der Marck
|
Jan Frederik Karel van der Marck
tr.
Maria Theresia Louisa d'Aspremont Lynden

Elisabeth Francisca van Lom tot Westering
tr.
Johannes van Odenhoven
|
Johan George van Odenhoven
ged. M'bree 16-04-1678
begr. Arcen 13-10-1745

Johanna Eleonora van Lom tot Westering
tr.
Wilhelmus Ignatius Foppinga

Van Lom II

Reinier Walraven van Lom tot Westering
overl. M'bree
tr.
Anna Petronel van Baexen

Johannes Levinius van Lom tot Westering
ged. M'bree 25-03-1680
begr. M'bree 05-02-1692

Petronella Eleonora van Lom tot Westering (De Lom de Baersdonck)
ged. M'bree 20-12-1681
begr. M'bree 09-01-1767

Johanna Eleonora van Lom tot Westering
ged. M'bree 02-09-1683
begr. R'mond 30-03-1755
(non in Munsterabdij)

Maria Petronella van Lom tot Westering
ged. M'bree 06-05-1686
begr. M'bree 08-04-1755

Arnoldus Josephus van Lom tot Westering (Heer van Hoogstraten)
ged. M'bree 19-02-1689
begr. Elen 06-09-1769

Elisabeth Antoinette van Lom tot Westering
ged. M'bree 05-05-1691
begr. M'bree 26-02-1720
(non in Bocholtz)

Francisca Agnes van Lom tot Westering
ged. M'bree 16-02-1694
begr. M'bree 04-04-1758

De Roffaert

een kasteel-boerderij te Baarlo (Limburg)

DOOR

ANDRE VIERSEN, JAN KAMPHUIS, KAREL EMMENS

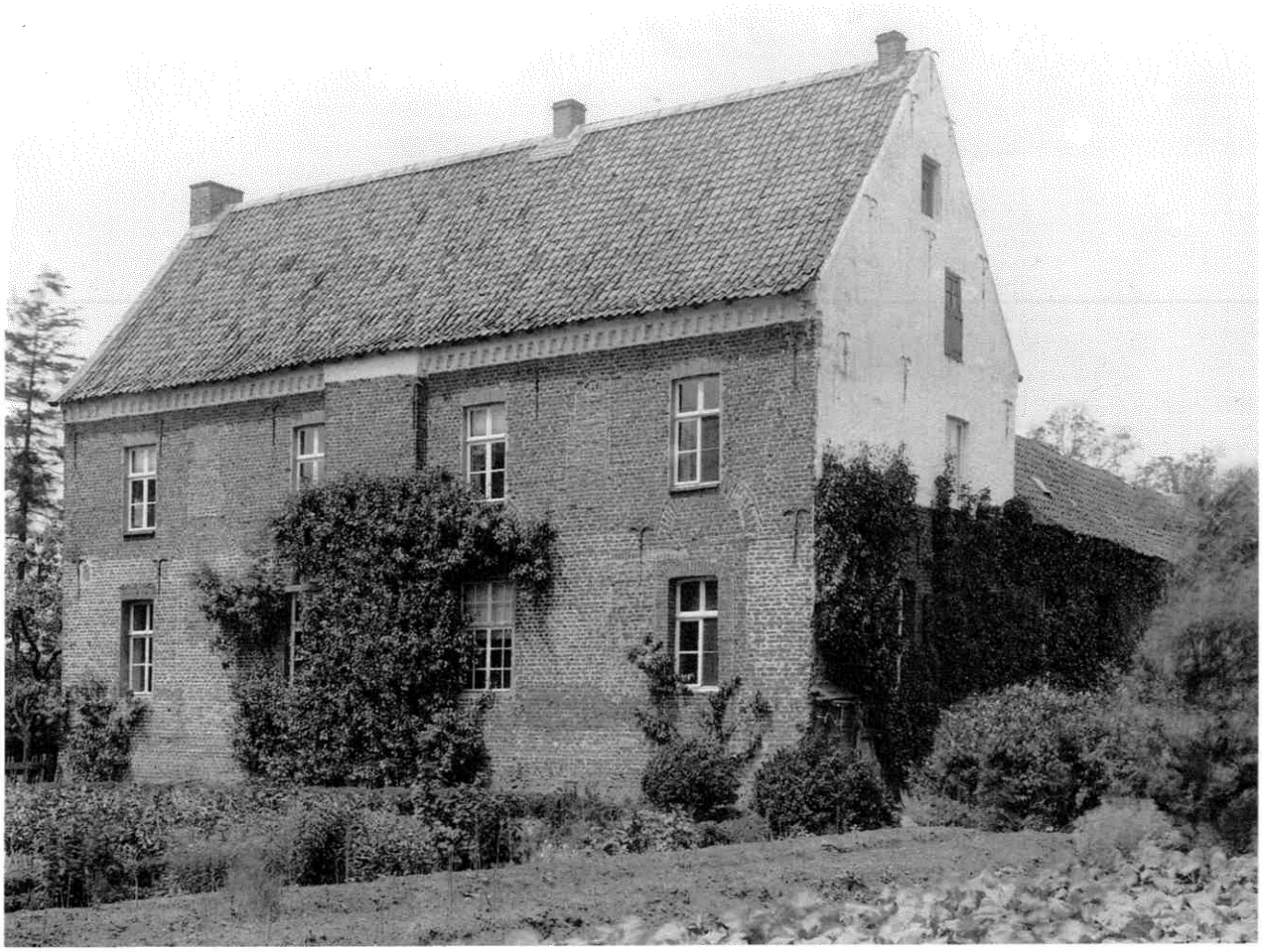

Afb. 1. De zuidgevel van De Roffaert, omstreeks 1925. Op de begane grond bevonden zich oorspronkelijk vier kruisvensters, onder een halfronde boog begeleid door strekken. Op de eerste verdieping bevonden zich vijf kloostervensters. In de 18de en 19de eeuw zijn de vensters sterk gewijzigd: zowel de plaatsing als de vorm. Omstreeks 1990 zijn in de vensteropeningen nieuwe ramen geplaatst. (Herkomst: Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ).

Inleiding

In *Castellogica* is al eerder zijdelings aandacht besteed aan De Roffaert vanwege de gemeenschappelijke voorgeschiedenis met 't Huuske Oijen te Kessel.[1] De bewoners van 't Huuske Oijen waren namelijk leden van het geslacht Van Kessel genaamd Roffaert, dat al in 1437 in geschreven bronnen voorkomt. Na het overlijden van Gerard van Kessel genaamd Roffaert vóór 1621 moesten de roerende en onroerende goederen verdeeld worden onder de vier kinderen: Adolf, Godart, Hermine en een dochter waarvan geen naam bekend is. Op 3 juli 1624 werd na vele strubbelingen, met name tussen de beide broers, de volgende verdeling overeengekomen: de oudste zoon van Gerard, Adolf van Kessel genaamd Roffaert, verkreeg het voorouderlijk huis 't Huuske Oijen en een deel van de landerijen. Godart, de jongste zoon, kreeg een groot deel van de resterende landerijen, die in de omgeving van Baarlo gelegen waren. De weduwe van Gerard, Maria van Waldoes, behield het vruchtgebruik van de goederen. Vervolgens liet Godart op de landerijen bij Baarlo een nieuw huis bouwen, dat in 17de-eeuwse oorkonden als *ingen Ohe* vermeld

Afb. 2. Situatietekening van De Roffaert, een detail van een topografische kaart uit 1748. Het rechthoekige hoofdgebouw van twee bouwlagen is duidelijk herkenbaar, evenals de poort in de vleugel ernaast. De aanbouw tegen de linkerhoek is moeilijker te verklaren, maar sporen in de oostgevel van het hoofdgebouw geven aan dat tegen de zuidoosthoek daadwerkelijk oorspronkelijk een bouwdeel heeft aangesloten. Wellicht kan hier gedacht worden aan een torenachtige aanbouw zoals kasteel De Thooren te Maasniel nog heeft. De noordvleugel, aan de andere zijde van de poort, was vermoedelijk een bedrijfsgebouw. (Herkomst: Haupt Staatsarchiv Düsseldorf, Karten nr. 2453)

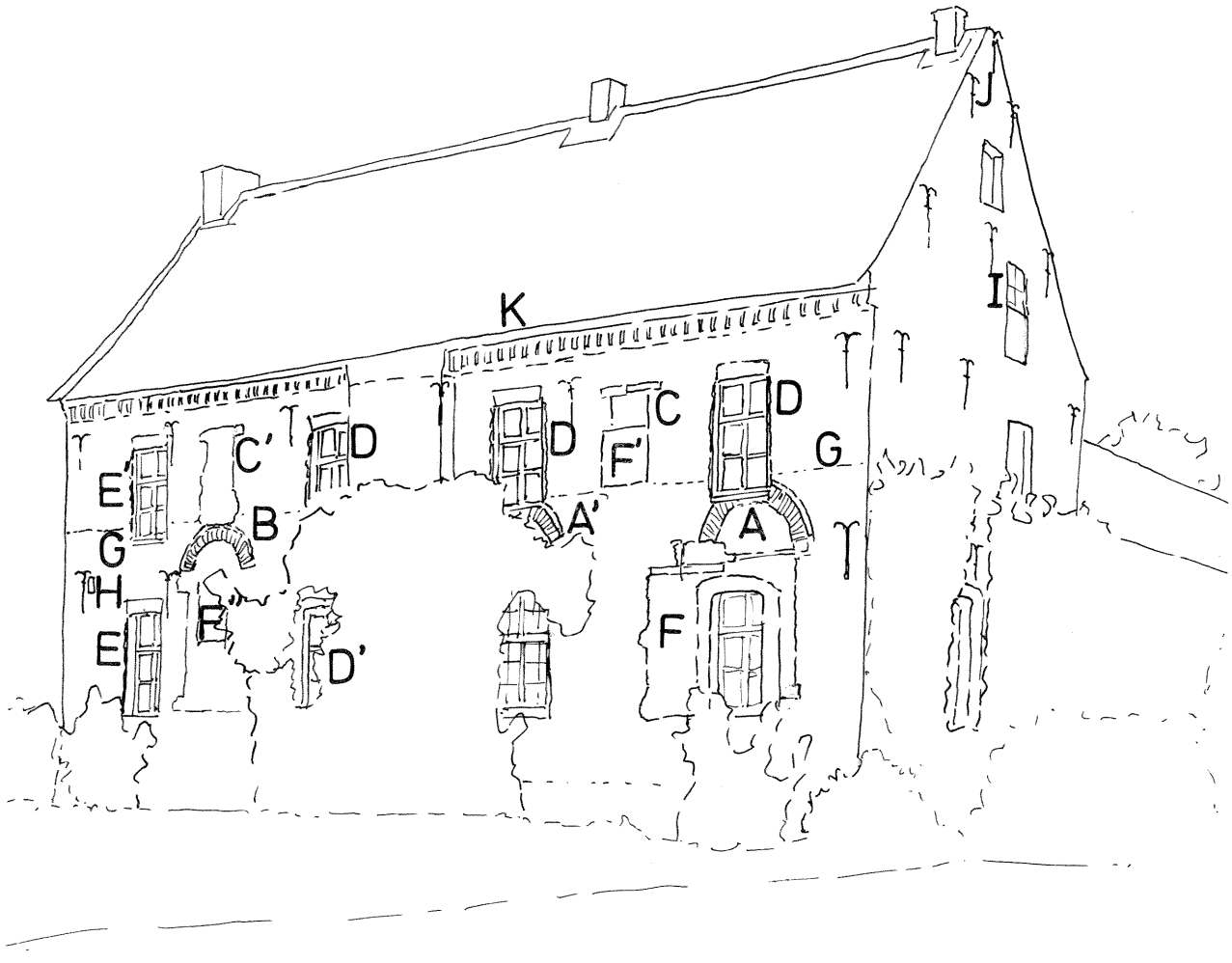

Afb. 3. Bouwsporenanalyse van afbeelding 1.
Bij (A) zijn de ontlastingsbogen van de kruisvensters nog zichtbaar. (B) is de ontlastingsboog, die thans nog aanwezig is. De kloostervensters van de verdieping zijn bij (C) zichtbaar. De vensters (D) zullen oorspronkelijk ook kloosterkozijnen zijn geweest. De vensteropeningen (E) zijn niet oorspronkelijk. Bij (F) zijn latere wijzigingen van de oorspronkelijke vensteropeningen zichtbaar.
(G) is de vage horizontale naad, die op een gefaseerde uitvoering van de bouw van deze vleugel kan duiden. Bij (H) een bouwspoor (een balkgat?) waar geen verklaring voor is. In de oostgevel is bij (I) een venster te herkennen dat thans is dichtgezet. Bij (J) steken de bovenste drie muurankers boven de topgevel uit, kennelijk is de gevel iets verlaagd. Deze ankers zullen sierankers zijn geweest, omdat ze de kapconstructie niet verankeren. Bij (K) is zichtbaar dat de tandlijst oorspronkelijk wit was gesausd.

wordt. Pas later werd het huis naar het geslacht "De Roffaert" genoemd (afb. 2).[2] Volgens de wapensteen boven de ingang van de kasteel-boerderij, is het gebouw in 1629 gereed gekomen (afb. 13).[3]

In 1996 is het gebouw gerestaureerd en verbouwd. Bij de daaraan voorafgaande ontmanteling bleek dat vrijwel de gehele 17de-eeuwse bouwsubstantie nog aanwezig was: een unieke situatie. Omdat tijdens de restauratie vermoedelijk tamelijk veel authentiek materiaal zou verdwijnen, is door de Stichting Limburgse Kastelen opdracht gegeven de kasteelhoeve bouwhistorisch te documenteren.[4] In dit artikel zullen de onderzoeksresultaten in kort bestek uit de doeken worden gedaan.

De kasteel-boerderij De Roffaert in 1996

De Roffaert is gelegen aan de zuidoostkant van het dorp Baarlo, op de westelijke oever van de Maas vlak bij Venlo. De kasteel-boerderij is te typeren als een gesloten hoeve: vier vleugels rondom een binnenplaats (afb. 14). Aan de zuidzijde bevindt zich de belangrijkste vleugel, het woongebouw, van twee bouwlagen (afb. 1). In de oostvleugel is de poort opgenomen, die de enige toegang van buitenaf tot de binnenplaats vormt. De noordvleugel en een deel van de oost- en westvleugels vormen samen de bedrijfsgebouwen (afb. 14).
De bedrijfsgebouwen zijn in de 20ste eeuw vernieuwd of sterk gemoderniseerd, vermoedelijk is een brand in 1937 daar debet aan.[5] Het hoofdgebouw en de aansluitende delen van de oost- en de westvleugel daarentegen behoren tot de bouwmassa uit ca. 1629.

De bouw tussen 1624 en 1629

Uit een processtuk van 1642 wordt duidelijk dat Godart van Kessel genaamd Roffaert omstreeks 1624 is begonnen met de bouw van het nieuwe huis.[6] Blijkens de wapensteen boven de poort waren in 1629 de bouwactiviteiten voltooid (afb. 13). In de huidige bouwmassa van de gemoderniseerde delen (de noordvleugel en de aansluitende delen van de oost- en westvleugel) is nauwelijks ouder muurwerk aantoonbaar, zodat de oorspronkelijke opzet van het complex niet precies is vast te stellen.

Een situatietekening uit 1748 (afb. 2) geeft wel aan dat ter plaatse van de noordvleugel een oudere vleugel heeft gestaan, maar de tekening is weinig exact gedetailleerd. Vermoedelijk was het huis van meet af aan opgezet als een gesloten complex, dat alleen via de poort toegankelijk was. Vanaf de binnenplaats konden de verschillende bouwdelen bereikt worden.

Het complex bezat een heldere structuur, die tot 1996 duidelijk herkenbaar bewaard is gebleven: de gehele noordvleugel en het grootste deel van de oost- en de westvleugel hadden een bedrijfsmatig karakter. De brand van 1937 heeft hierin geen verandering gebracht. De resterende delen van de oost- en de westvleugel en de gehele zuidvleugel hadden een woonfunctie. Binnen de woonvleugels was eveneens een heldere structuur aanwezig, die in de loop der tijd slechts weinig wijzigingen had ondergaan. In de oost- en de westvleugel bevonden zich toegevoegde functies, in de zuidvleugel bevonden zich de belangrijkste woonvertrekken.

Deze structuur vertaalde zich ook in de bouwmassa's: de woonvleugel bevat twee bouwlagen en krijgt daardoor een belangrijkere uitstraling dan de overige vleugels.
Bovendien hebben de lagere vleugels een gesloten karakter naar de veldzijde. De zuidvleugel daarentegen heeft in de toestand van 1629 zowel kruis- als kloostervensters. De kruisvensters bevonden zich bij de belangrijke ruimten van het woongebouw op de begane grond.
Opvallend is de onregelmatige plaatsing van de vensters in de zuidgevel en het verschillende aantal: op de begane grond bevinden zich vier vensters en op de verdieping vijf. Kennelijk had men geen behoefte de gevel symmetrisch op te bouwen.
De vensters op de begane grond, en in de kopgevels ook op de eerste en de zolderverdieping, waren voorzien van ontlastingsbogen (afb. 1, 3 & 15). Kenmerkend aan deze bogen is de halfronde opzet, terwijl destijds een gedrukte vorm meer gebruikelijk was.
In het midden van de zuidgevel bevindt zich een brede uitmetseling. Meestal wordt in een dergelijke uitbouw een aantal privaten ondergebracht. Bij de Roffaert blijkt de uitmetseling al in 1629 te zijn aangebracht om, zowel op de begane grond als op de verdieping, muurkasten in op te nemen.
Kenmerkend aan de woonvleugel is de volledige afwezigheid van toegangen aan de veldzijde. De gesloten heid wordt geaccentueerd door een hoog basement, kennelijk vreesde men overstromingen.

Het oorspronkelijke uiterlijk van de binnenplaatsgevel van de woonvleugel is moeilijker te bepalen door allerlei aanbouwen die er in later tijd tegenaan gemetseld zijn.
Historische opnamen leveren wel een beeld op van de veranderingen van de vensters van het hoofdgebouw en de aanbouwen aan de binnenplaats (afb. 11).
De oorspronkelijke uitvoering van de binnenplaatsgevels van de oost- , noord- en de westvleugel is na de brand van 1937 nauwelijks te reconstrueren.

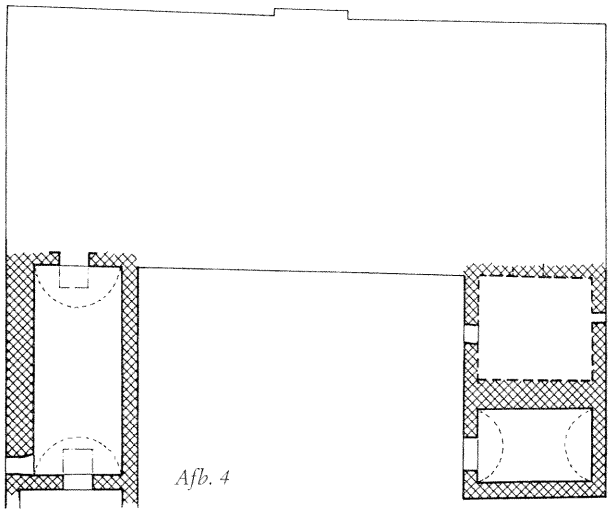

Afb. 4

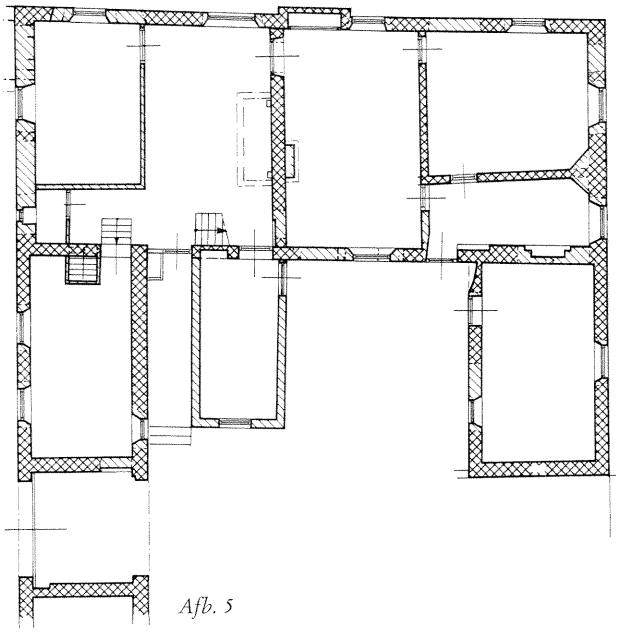

Afb. 5

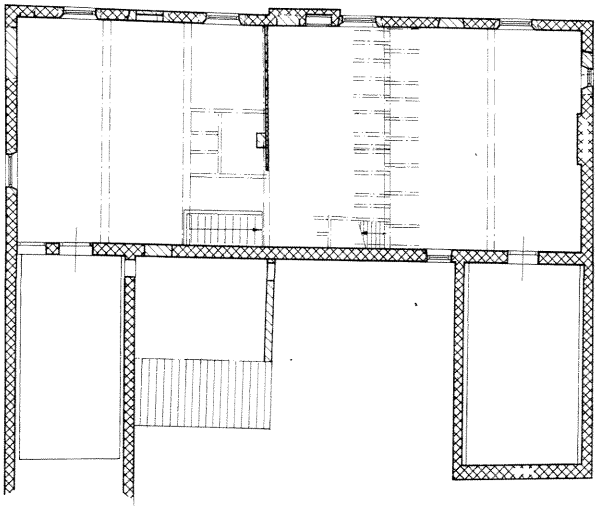

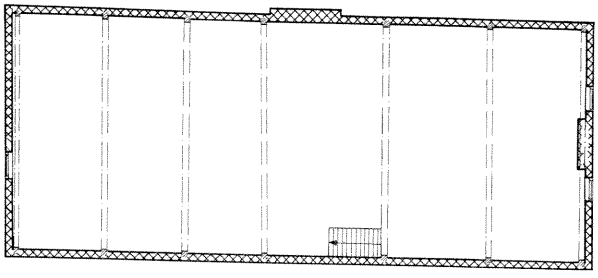

Afb. 6

Afb. 4. Plattegrond van de bestaande toestand van de kelders en de begane grond.
(Herkomst: opmeting van de heer T. Dorrepaal, aangevuld met eigen waarnemingen.

Afb. 5. Reconstructie van de plattegrond van het woongedeelte op de begane grond in 1629.

Afb. 6. Plattegronden van de bestaande toestand, omvattende de kelders, de begane grond, eerste verdieping benevens de zolder met aanduiding van de kopspanten.

Afb. 7. Reconstructie van de plattegronden na voltooiing in 1629, te weten de begane grond en de verdieping.
Tekeningen van A. Viersen op basis van de opmetingen van de heer T. Dorrepaal.

Afb. 8. Reconstructie van de plattegrond van de eerste verdieping in 1629.

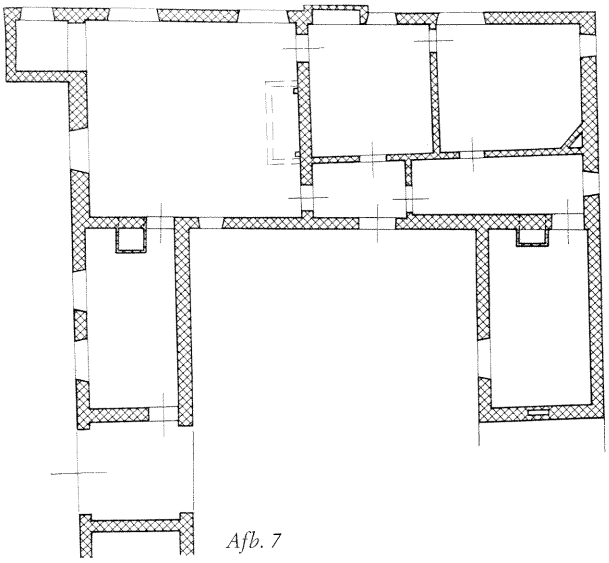

Afb. 7

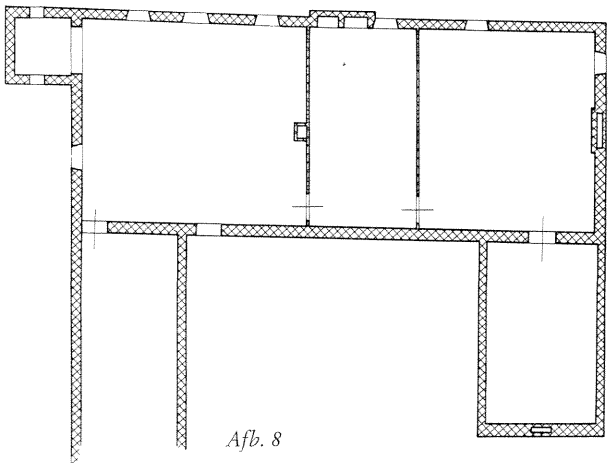

Afb. 8

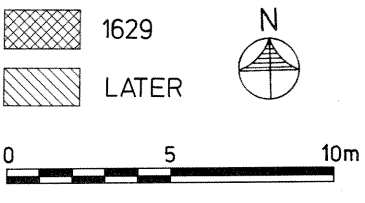

Afb. 8. Schetsmatige volume-reconstructie van De Roffaert. Getekend is de hypothetische vorm van de hoofdvleugel, indien er aan de oostzijde een torenachtige aanbouw tegenaan gesloten heeft. Voor deze reconstructie is De Thooren te Maasniel als voorbeeld genomen. (Tekening: A. Viersen, 1996)

Bij de zuidoosthoek van de woonvleugel bevindt zich in de oostgevel een verticale naad, die opgaat over twee verdiepingen. Tevens blijkt uit bouwsporen dat de zuidgevel zich verder naar het oosten heeft uitgestrekt. Vermoedelijk heeft hierop een thans verdwenen bouwdeel aangesloten. Er zijn verder geen aanwijzingen, noch in de bouwsporen noch in oud beeldmateriaal, die aangeven hoe dit bouwdeel eruit heeft gezien. De weinig exacte afbeelding uit 1748 (afb. 2) laat wel een aanbouw zien aan de betreffende hoek, maar de getekende vorm is qua grootte en oriëntering niet te rijmen met de gevonden bouwsporen. Op een 19de-eeuwse tekening ontbreekt de aanbouw.
Voor de reconstructie is inspiratie gezocht bij De Thooren te Maasniel. Hier is in de torenachtige aanbouw een extra kamer gerealiseerd, maar vermoedelijk bevond zich in de Roffaert een trap in de aanbouw. Er is namelijk in de bouwmassa van 1629 geen spoor teruggevonden van de oorspronkelijke trap.

Afb. 10. Exterieur van de Roffaert vanuit het noordwesten. Op de voorgrond de twintigste-eeuwse vleugel, op de achtergrond de hoofdvleugel. De verbouwing van de rechtervleugel heeft in 1954 plaatsgevonden.

Een gefaseerde uitvoering

Kennelijk is de bouw van de woonvleugel gefaseerd uitgevoerd. Eerst is de begane grond van de zuidvleugel opgemetseld en de westvleugel, zodat beide vleugels (voorlopig) onder de kap gebracht kon worden. Op de eerste verdieping van de woonvleugel is in het interieur de bouwnaad waar te nemen, die de kaplijn van de westvleugel volgt. Naderhand is de eerste verdieping van de zuidvleugel op de bestaande bouw geplaatst, waarbij vlak onder de dakvoet een tandlijst werd gemetseld. Kennelijk was het moeilijk om ter plaatse van de kap van de westvleugel de tandlijst door te zichten: de tandlijst maakt daar nu een sprong. Op een foto uit ca. 1925 is de oorspronkelijke kap van de westvleugel nog zichtbaar (afb. 11). Naderhand (1937?) is de kap gewijzigd en is de sprong in de tandlijst zichtbaar geworden (afb. 12).

Het interieur in 1629

De heldere structuur van het complex was tot 1996 ook in de interieurindeling afleesbaar. In de woonvleugel bevonden zich de belangrijke, representatieve en verblijfsruimten op de begane grond en vermoedelijk de slaapvertrekken op de eerste verdieping. De draagstructuur bestaat uit moer- en kinderbinten.
De aanpalende delen van de oost- en de westvleugel, waarin toegevoegde functies waren ondergebracht, zijn onderkelderd.
De enige toegang tot de woonvleugel bevond zich van oudsher in de noordgevel, vanaf de binnenplaats. In 1629 bood deze deur, die zich ten oosten van de huidige deur bevond, toegang tot een hal en een gang in het westelijke deel van de woonvleugel (afb. 7). Aanpalend bevonden zich twee kamers, die nog herkenbaar zijn in de huidige ruimteindeling. Aan de andere zijde bood de gang toegang tot de 'grote zaal', die de hele oostelijke zijde van de woonvleugel besloeg.
Vanuit de beschreven gang waren oorspronkelijk de kelders onder de westvleugel toegankelijk, evenals de daarboven gelegen keuken. Sporen van een brede keukenhaard en twee flankerende niskasten zijn in die ruimte bewaard gebleven. Sinds de 18de of 19de eeuw zijn de kelders en de keukenruimte vanaf de binnenplaats toegankelijk.
De kelder onder de oostvleugel was toegankelijk vanuit de 'grote zaal' en de poortdoorgang. Beide toegangen zijn nog aanwezig. De oorspronkelijke functie van de erboven gelegen ruimte, eveneens toegankelijk vanuit de grote zaal, is onduidelijk.

Afb. 11. De binnenplaats gezien naar het zuid-westen, omstreeks 1925 (vergelijk met afbeelding 12). (Herkomst foto: RDMZ)

Afb. 12. De binnenplaats gezien naar het zuidwesten, 1996.
Het rechter gedeelte is na de brand van 1937 vernieuwd, daarbij is de nok verlaagd. Op de plaats waar de oorspronkelijke nok aansloot op de noordgevel van de woonvleugel is een kleine sprong in de tandlijst te zien.

De kelders, die tot de oorspronkelijke bouw uit 1624-1629 behoren, zijn eenvoudig opgezet. Met hun geringe hoogte en gedrukte tongewelf vertonen ze weinig bijzondere kenmerken. Er zijn geen sporen of resten van ouder muurwerk aangetroffen.

De begane grond van het hoofdgebouw bevatte in het oostelijke deel een representatieve ruimte, de al eerder genoemde 'grote zaal', waarin zich de monumentale schouw bevindt (afb. 16). In de noord-, oost- en zuidwand bevonden zich de vensters die de zaal verlichtten. Een trap in de torenachtige aanbouw tegen de oostwand zal de verbinding met de verdieping hebben gevormd.
Tegen de noordwand van deze 'zaal' is onder het pleisterwerk van één van de moerbalken een 17de-eeuws sleutelstuk aangetroffen (afb. 17). Er zijn vermoedelijk nog meer aanwezig.

De monumentale schouw bestaat uit twee gebeeldhouwde wangen of 'schoorstenen' die de rookkap dragen. De wangen worden gevormd door een herme (een mannelijke drager) ter linkerzijde en een kariatyde (een vrouwelijke drager) ter rechterzijde, staande op een piedestal, een 'voet' met guirlandes. Op de koppen van de hermen bevindt zich een Ionisch kapiteel, waarboven een leeuw met een wapenschild. Opnieuw een Ionisch kapiteel draagt de geprofileerde balk van de rookkap. De wangen zijn vervaardigd uit Naamse hardsteen en stammen vermoedelijk uit de bouwtijd van het huis, omstreeks 1630. De geprofileerde balk is van hout en is jonger, vermoedelijk 19de-eeuws: in die tijd is het schoorsteenkanaal namelijk verbreed.
Vergelijkbare schouwen bevinden zich onder meer in het huis Maes te Geleen en in kasteel Hasselholt te Ohé en Laak (beide in Limburg).[7] Deze schouwen zijn eveneens te dateren omstreeks 1630. Overigens was er een familierelatie tussen het geslacht dat Hasselholt bewoonde en de bewoners van De Roffaert.[8]

Afb. 13. De wapensteen boven de poort. In het bovenste deel zijn twee wapenschilden afgebeeld, vermoedelijk van de beide in de onderstaande tekst genoemde echtelieden: FIAT VOLUNTAS TUA DOMINE / GODART VONN KESSEL GENANT / ROFFART ENDE MARIA SPEE / EHELUYDT, DEN 15 SEPTEMBRIS / ANNO 1629. Vrij vertaald: Uw wil geschiede, Heer / Godart von Kessel genoemd / Roffart en Maria Spee / echtgenoten, de 15de september / in het jaar 1629.

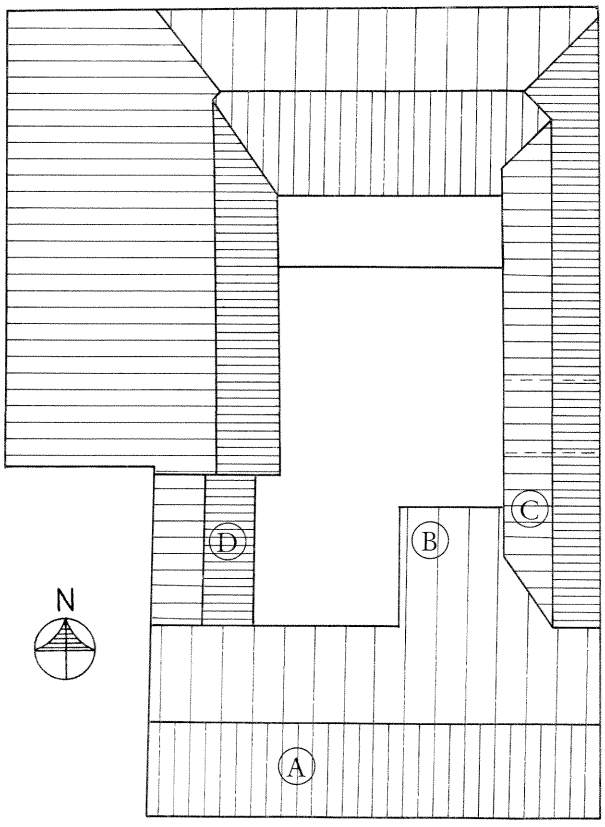

Afb. 14. Kappenplan van de Roffaert, 1996.
A) is woonvleugel, B) is 18de eeuwse aanbouw, C) is onderkelderd woongedeelte oostvleugel, D) is onderkelderd woongedeelte westvleugel.

De oorspronkelijke indeling van de verdieping van het hoofdgebouw is minder duidelijk te herleiden (afb. 8). Het was een ruimte, die door houten wanden was onderverdeeld. Er zijn sporen van twee noord-zuid gerichte houten wanden, zodat de ruimte in ieder geval onderverdeeld was in drie kamers. Waarschijnlijk hebben andere tussenwandjes, waarvan geen bouwsporen zijn achtergebleven, de ruimte verder onderverdeeld. De samengestelde balklaag is voorzien van een zestal eenvoudig vormgegeven 17de-eeuwse sleutelstukken.

De kap op de woonvleugel

De zeer zorgvuldig samengestelde monumentale kap op de woonvleugel stamt volledig uit de bouwtijd.[9] De kap wordt gedragen door vijf spanten, die bestaan uit krommers en tussenbalken, verstijfd door korbe-

Afb. 15. De eerste verdieping van de zuidvleugel ten oosten van de muurdam. (A) zijn de vernieuwde dagkanten van een niet oorspronkelijk venster; (B) en (C) de dagkant en rollaag van een dichtgezet vermoedelijk achttiende-eeuws venster; (D) de dagkant van een verdwenen oorspronkelijk venster; (E) de verdwenen ontlastingsboog; (F) vernieuwde dagkanten van een venster dat zich op de plaats van een oorspronkelijk venster bevindt; (G) een scheur, vermoedelijk ontstaan nadat de oostelijke aanbouw was afgebroken; (H) sporen van een oorspronkelijk kloosterkozijn; (I) vernieuwde dagkanten van een venster op de plaats van een oorspronkelijk venster; (J) vervangen muurwerk ter plaatse van een oorspronkelijke ontlastingsboog; (K) vernieuwde dagkanten; (L) een dichtgezette latere opening. Op de tekening is de oorspronkelijke toestand gereconstrueerd.

len (afb. 19). Op de tussenbalken rusten gordingen, die met een windverband aan de krommers gemonteerd zijn. Ook dit geeft de constructie extra stijfheid. De sporen zijn op een kenmerkende manier opgelegd op de gordingen. In de sporen zijn klossen gepend, die nota bene los op de gordingen rusten! Hogerop zijn de sporen door haanhouten gekoppeld tot sporenparen.

Wijzigingen in de 18de en 19de eeuw

Tot de 20ste eeuw is het complex slechts op ondergeschikte punten gewijzigd. De bouwsporen met name in de zuidgevel van het hoofdgebouw duiden erop dat de vensters een aantal wijzigingen hebben ondergaan: verplaatst, vergroot etc. Ook is op het binnenplein

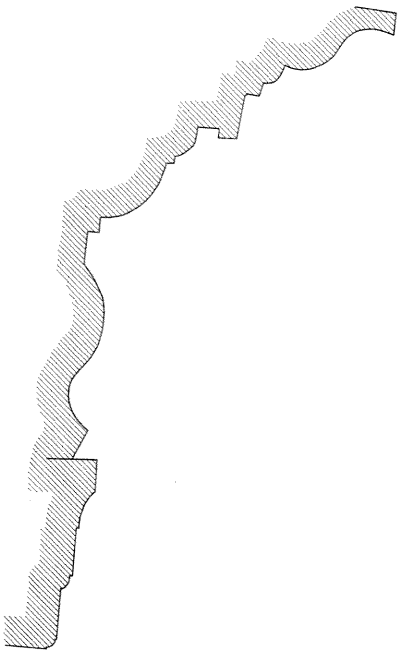

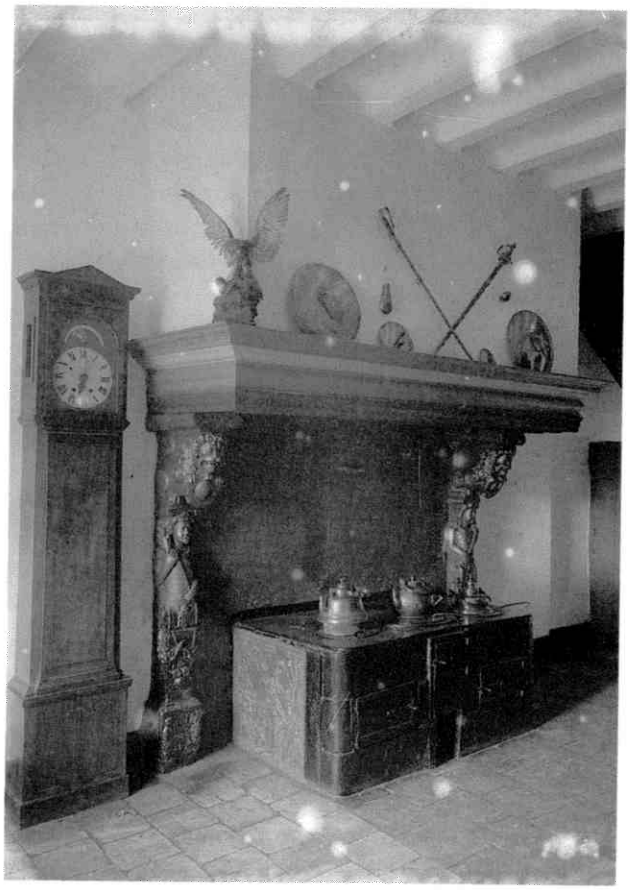

Afb. 16. De representatieve, monumentale haard in de voormalige grote Zaal van de Roffaert, vermoedelijk uit de bouwtijd: 1629. De twee zwart-marmeren schouwwangen bestaan uit een vrouwelijke en mannelijke figuur, die de boezem dragen. Bijzonder aan deze schouw is, dat hij nog steeds op de oorspronkelijke plaats staat. (RDMZ, ca. 1925)

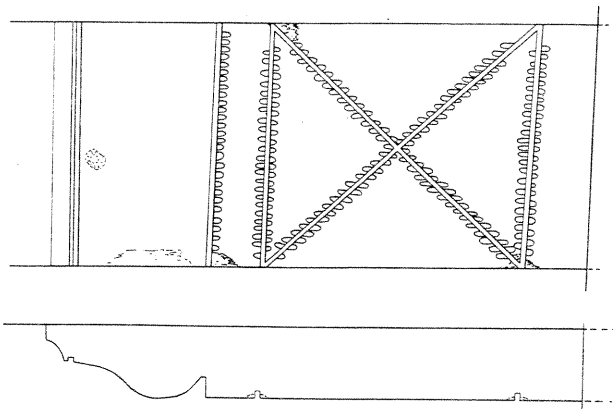

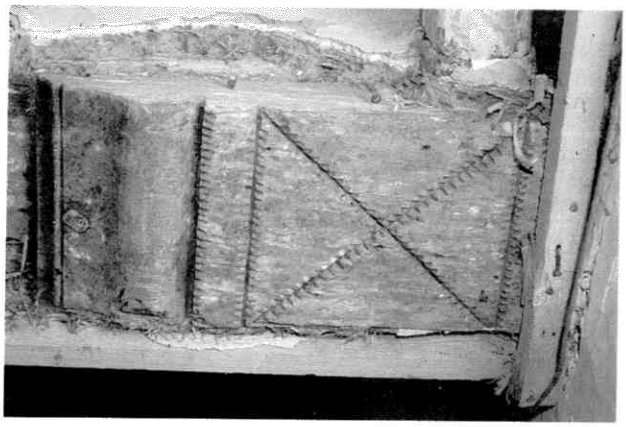

Afb. 17. Eén van de behouden sleutelstukken in de voormalige grote Zaal. De decoratie is eenvoudig: langs de zaagsneden zijn gutssteken als sierlement aangebracht.

Afb. 18. Zuidvleugel, eerste verdieping. Het vaste sleutelstuk van moerbalk IIIIII [6] aan de noordzijde. Aan de andere zijde van de moerbalk bevindt zich een los sleutelstuk – vergelijk Afb. 86. Door optimaal gebruik te maken van de boom, wordt het rechter sleutelstuk uit het worteleind van een boom gekapt; het linker sleutelstuk wordt los toegevoegd.

een aanbouw tegen de noordgevel van het hoofdgebouw gemetseld, vermoedelijk in de 18de eeuw.
De indeling op de begane grond van het hoofdgebouw is in de 18de eeuw enigszins gewijzigd. Het deel van de gang dat voorheen geen buitendeur had, kreeg een deur, maar nog niet op de plaats van de huidige deur. De huidige toegang is vermoedelijk in de 19de eeuw gerealiseerd, ter vervanging van de beide oudere deuren.

Conclusie

Het bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat de volledige bouwmassa van de woonvleugel, op enkele ondergeschikte wijzigingen na, uit 1629 dateert. Er is geen spoor van ouder, middeleeuws muurwerk aangetroffen, zodat de theorie, dat dit het stamslot van het geslacht Van Kessel genaamd Roffaert zou zijn, weerlegd is.
Alhoewel de term kasteel-boerderij en het adellijke aanzien van met name de woonvleugel een belangrijk gebouw voor een belangrijk geslacht suggereert, was De Roffaert geen riddermatig huis. Het was evenals vele andere dergelijke complexen in Limburg, een passende woning voor een rijke, min of meer adellijke boer. Het boerenbedrijf vormde immers van meet af aan een onlosmakelijk onderdeel van het complex. Kasteelachtige kenmerken zoals schietgaten ontbreken dan ook.
Wel blijft de hoge mate van authenticiteit van het woongedeelte, zoals deze tijdens het onderzoek is aangetroffen, een belangrijk fenomeen.

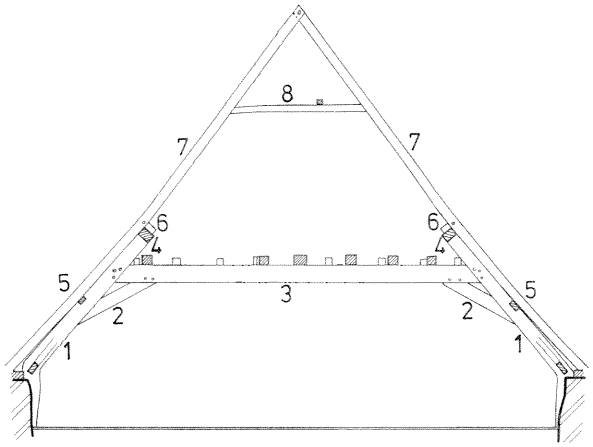

Afb. 19. De dwarsdoorsnede van de fraai geconstrueerde monumentale kap. Verklaring van de cijfers: (1) zijn de spantbenen of krommers, (2) de korbelen, (3) de tussenbalk, (4) de gording die op het spantbeen ligt, (5) is de gording halverwege het spantbeen, (6) is de klos van de sporen die los op de gording rust, (7) zijn de sporen en (8) is het haanhout.

Noten

[1] M. Flokstra, ''t Huuske Oijen te Kessel, 1477-1480', *Castellogica*, 1994-1/2; pp. 49-57.
[2] Flokstra (1994); pp. 49, 52-53.
[3] Een andere versie van deze geschiedenis, gebaseerd op dezelfde gegevens, gaat er vanuit dat juist De Roffaert de oude woonstede was van het geslacht Van Kessel genaamd Roffaert. (Vriendelijke mededeling van de heer T. Dorrepaal te Horn). De bouwcampagne van 1629, waarvan de genoemde wapensteen getuigt, zou dan inhouden dat het huidige huis op middeleeuwse fundamenten is gebouwd. Een weerslag van deze interpretatie is terug te vinden in de redengevende omschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg: *"De voormalige 'Ridderhofstede' is op oudere (dertiende eeuwse) fundamenten gebouwd".*
[4] Namens *Kamphuis, Bureau voor bouwhistorie* te Delft hebben de auteurs in 1996 dit onderzoek uitgevoerd. Een historisch onderzoek heeft hiervan geen deel uitgemaakt, zodat alleen direct beschikbare historische gegevens verwerkt zijn. De resultaten van dit onderzoek zijn weergegeven in het rapport: *De Roffaert. Kasteel-boerderij te Baarlo, Limburg* (bouwhistorische documentatie), Delft 1996.
[5] Vriendelijke mededeling de heer M. Flokstra, Venray.
[6] Flokstra (1994) citeert op p. 53 een deel uit het processtuk: *...het waerachtigh is, dat sijn deel beter ofte ommers soe goedt was, als des Hendriks schoonvaeders, aen stondt op sijn aengedeylte quote getimmert heeft sijn tegenwoordige residentie.*
[7] Er zijn meer schouwen van dit type bekend in Limburg, maar het bijzondere in De Roffaert is dat de schouw zich nog op de oorspronkelijke plaats bevindt, in tegenstelling tot de overige schouwen.
[8] Met dank aan drs. B. Olde Meierink uit Utrecht, die in het rapport over De Roffaert het onderzoek naar de schouw voor zijn rekening heeft genomen. Zie ook: J.H.A. Mialaret, *Noord-Limburg*, (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), 's-Gravenhage 1937; 109. W. Marres & J.J.W.F. van Agt, *Zuid-Limburg*, (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), 's-Gravenhage 1962: afbeelding 142. R.H.M.J. van Hövell tot Westerflier, 'Het edelmanshuis Hasselholt' in: *De woonstede door de eeuwen heen*, nr. 62, 1984; 2-13.
[9] Dendrochronologisch onderzoek van twee houtmonsters uit de kap leverde geen overtuigende datering op. Bron: *Verslag Dendrochronologisch onderzoek Kasteelboerderij "De Roffaert" te Baarloo, 10 april 1996*, rapport van het IBID te 's-Hertogenbosch.

Castellogica in het kort: De Rode Toren te Heteren

DOOR

D.B.M. HERMANS

Afb. 1. De zuidoostzijde van het kasteel, in 1732 getekend door Cornelis Pronk. Tekening in penseel, grijs gewassen, gesigneerd links onder [c.]p. del ad viv 1732. Collectie Gemeentemusea Arnhem (GMA), inv.nr GM 9441. Foto Gemeentearchief Arnhem (GAA).

Inleiding

Met tussenpozen verschijnt er in het weekblad 'De Betuwe' een artikel over het reeds lang verdwenen kasteel de Rode Toren te Heteren in Gelderland: in 1932, 1955 en 1984.[1] In de vorige eeuw waren deze artikelen al voorafgegaan door drie stuks van de hand van H.M. Werner in de Geldersche Volksalmanak.[2] Het kasteel spreekt blijkbaar tot de verbeelding en de reden is ongetwijfeld de romantische idee dat de naam duidt op de met bloed bedekte muren van het kasteel in krijgshaftige tijden.

Met name Werner heeft zich verdiept in de bewoningsgeschiedenis van het kasteel. Over de bouwgeschiedenis echter is vrijwel niets bekend. Op basis van topografische afbeeldingen heeft Joh. van Uden in 1932 een schematische reconstructie van de plattegrond van het kasteel gemaakt (afb. 3). Deze reconstructie is niet correct, maar bij gebrek aan een hernieuwde interpretatie wordt de tekening nog steeds gebruikt. In dit artikel wordt een tweede poging gedaan.

Afb. 2. De noordwestzijde van het kasteel, in 1732 getekend door Cornelis Pronk. Tekening in penseel, grijs gewassen, gesigneerd linksonder: [c.p]. del ad viv: 1732. Collectie GMA, inv.nr GM 9443. Foto GAA.

Ligging

Over de plaats waar het kasteel de Rode Toren te Heteren heeft gestaan, bestaat verdeeldheid. Volgens de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) was het kasteel gelegen aan de Achterstraat, achter een boerderij aldaar.[3] Deze mening wordt gedeeld door Van Uden en Essers.[4] Wolters lijkt van mening dat het kasteel aan de Rijndijk-West lag, bij de huidige boerderij 'de Rode Toren', en dat het gelijknamige riddermatige goed meer landinwaarts, het hiervoor genoemde terrein aan de Achterstraat, een sacraal karakter had en een kerk of een kapel bevatte.[5]

Een opmeting en een op basis daarvan uitgewerkte tekening van Isaac van Geelkerck[en] (†1672) uit 1661 geven uitsluitsel (afb. 4 en 5). De opmeting is op 10 augustus 1661 gemaakt in verband met een geschil en een daarop volgende verdeling van gronden tussen de jonkers De Ru(i)ter en Spierinck. Opgemeten zijn de gronden gelegen rond het kasteel de Rode Toren. In het bijschrift bij de tekening staat dat de weg van 'het boulandt (naast het kasteelterrein, aut.) tot aen de dijk' 296 'Geldersche Lant Roede[n]' lang is. De lengte van deze weg is omgerekend in meters ca. 1127 m en hoewel dat bij benadering zelfs niet overeen komt met de afstand tussen het door de ROB aangegeven terrein en de (huidige) dijk, namelijk ca. 750 m, geeft het wel aan dat het kasteelterrein ver van de dijk lag.[6]

Aan de zuidzijde van het vermeende kasteelterrein aan de Achterstraat loopt een sloot waarvan het verloop exact overeenkomt met het op de tekening aangegeven verloop van de gracht ten zuiden van de voorburcht (afb. 6). Ook vertoont de weg ten oosten van het terrein een lichte 'welving' naar het oosten, wat overeen komt met het door Van Geelkercken getekende verbrede entreegebied ten oosten van het kasteelterrein. Dit entreegebied, inclusief de wegen er naar toe, is nog duidelijk weergegeven op de topografische kaart van 1910 (afb. 7).[7] De weg van de dijk naar het kasteelterrein, bij Van Geelkercken 'den nijtwech' genaamd, heette op dat moment nog de 'Roode Torensteeg'.

De enige onduidelijkheid op de tekening is de waterloop ten zuiden van het kasteelterrein, die Van Geelkercken aanduidt als de 'Elder Seech'. De Eldensche

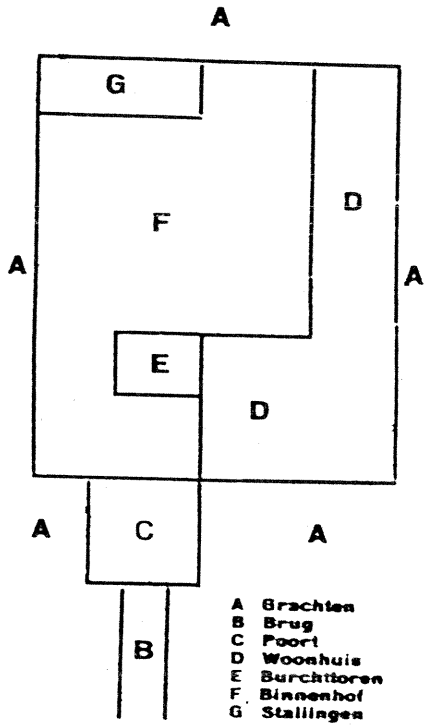

Afb. 3. Reconstructie van de plattegrond van de Rode Toren door Joh. van Uden op basis van de tekeningen van Cornelis Pronk. Bron: De Betuwe 29 april 1932.

Afb. 4. Tekening van de goederen rondom het kasteel de Rode Toren door Isaac van Geelkerck[en], 19 september 1661. Het noorden is links. RAG, Algemene Kaartenverzameling nr. 59. De tekening van het kasteel komt niet overeen met die op de opmeting, waar de poorttoren geheel vrij staat en de woontoren niet in het verlengde staat van de woonvleugel.

Zeeg loopt weliswaar ten zuiden van het vermeende kasteelterrein, maar op een veel grotere afstand dan de 228 m die Van Geelkercken aangeeft. Op deze afstand loopt óók een waterloop, maar dat is de Leigraaf, die overgaat in de Drielsche Zeeg. Vergelijken we de tekening echter met de opmeting, dan blijkt dat Van Geelkercken zich bij het uitwerken van zijn opmeting heeft vergist: op de opmeting heet de waterloop namelijk 'Drylse Seegh'. Daarmee is de situering van het kasteel De Rode Toren bepaald: achter een boerderij aan de Achterstraat te Heteren.

Beknopte geschiedenis[8]

De vroegste vermelding van de Rode Toren dateert van 1388 en meldt de belening van Johan van Heteren met 'den Roden thoren met een stuck landts geheyten Vijftien mergen ende een stuck geheiten die Eep'.[9] Johan stamde af van het geslacht Van Heteren van het gelijknamige kasteel. Het bezit groeide in of voor 1429 aan 'met 12 mergen lants geheiten die grote Winckel' en 'vijf mergen geheiten die Ganskamp'.[10] De terreinnamen zijn terug te vinden op de opmeting van Van Geelkercken.
In 1444 ging het kasteel over op het geslacht Mom of Momme. Catharina Mom bracht het kasteel in 1636 in het geslacht van haar man, Arnt Spierinck. Het bovengenoemde geschil uit 1661 ging tussen Arnt's zoon Jacob Spierinck en Carl de Ru(i)ter, echtgenoot

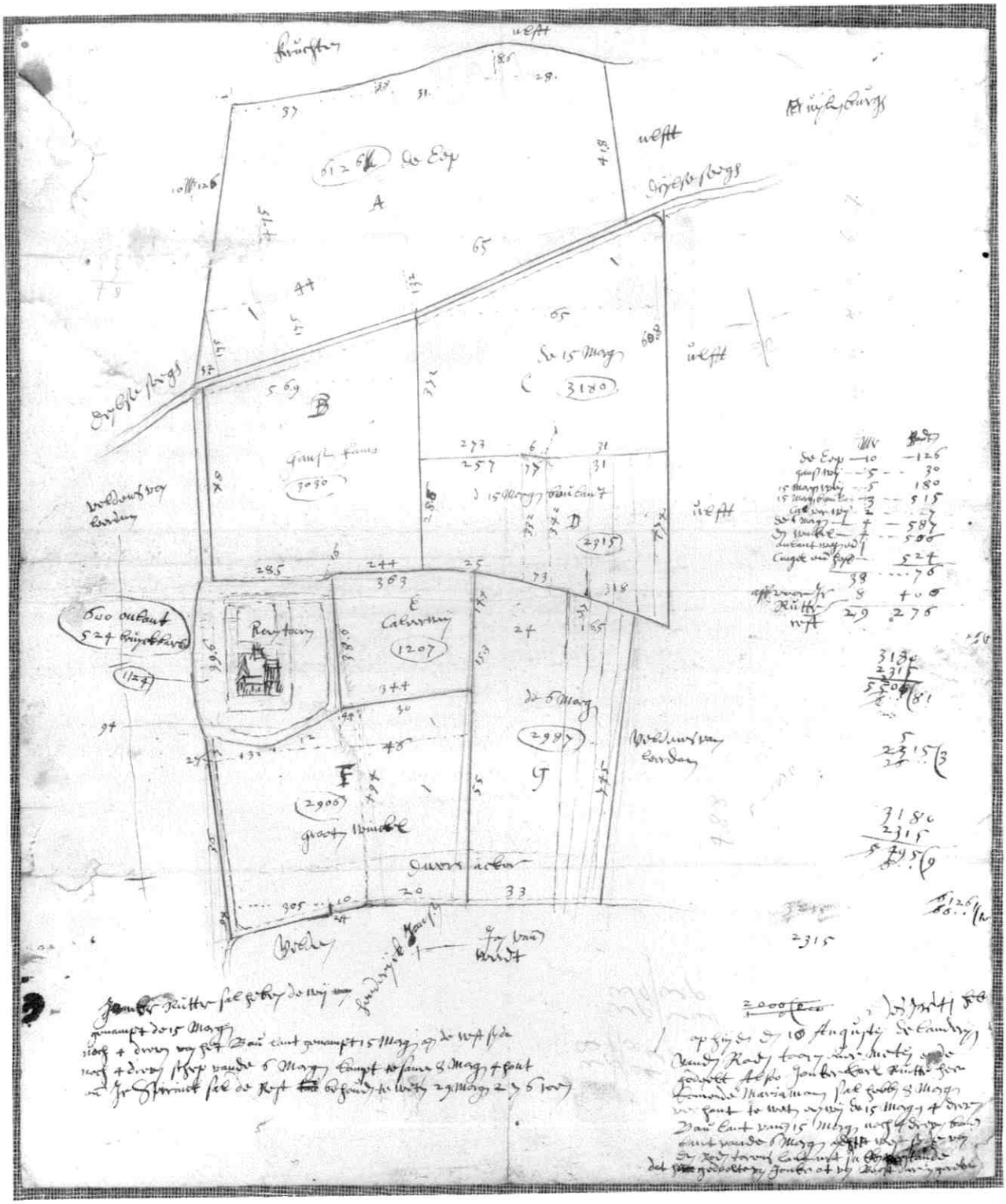

Afb. 5. Opmeting van de goederen rondom het kasteel de Rode Toren door Isaac van Geelkerck[en], 10 augustus 1661. Het kasteel bevindt zich links in het midden. Het noorden is onder. Rijksarchief in Gelderland (RAG), Algemene Kaartenverzameling nr. 60.

van Catharina's oudste zus Maria. De oorzaak van het geschil gaat vermoedelijk terug op de overdracht van de goederen door hun vader Otto Mom in 1607 aan zijn jongste dochter Catharina, die in de leenacte wordt omschreven als 'tocommende huysfrou van Arnt Spirinck',[11] en de overdracht van een deel van deze goederen door Catharina aan Maria en haar man in 1643.[12]

De verdeling van de goederen zette zich na het begin van de 17de eeuw steeds verder voort. Vanaf 1733 kwamen zij weer in één hand, namelijk in die van Otto van den Byland. Via huwelijk vererfde het bezit op de familie Van Quadt tot Wyckraedt, die het in 1787,

het jaar van de laatste belening, overdroegen aan Geurt Speyards. Het is waarschijnlijk deze Geurt geweest die het kasteel, of wat daar op dat moment nog van restte, in 1790 liet slopen.

Beschrijving

Van de Rode Toren zijn, zoals gezegd, een opmeting bekend van Isaac van Geelkercken uit 1661 en twee tekeningen uit 1732 van Cornelis Pronk (1691-1759) (afb. 1 en 2).[13] Beide tekenaars zijn behoorlijk betrouwbaar en op basis van de tekeningen kan het kasteel worden gereconstrueerd: het bestond uit een rechthoekig terrein met op de noordwesthoek een vierkante woontoren (afb. 8). De woontoren had een vermoedelijke maat van ca. 13,3 x 13,3 m (49 x 49 Gelderse voet), telde vermoedelijk vier niveau's en had een uitkragende weergang op een rondboogfries. Langs de noord- en oostzijde van het terrein bevond

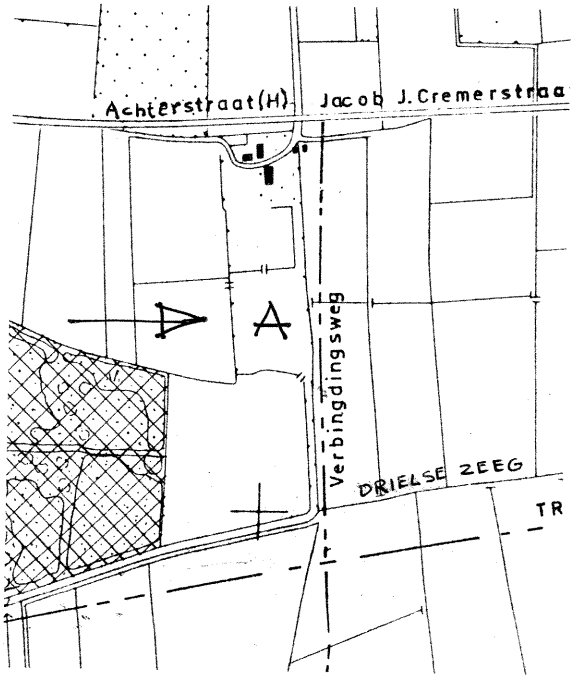

Afb. 6. Detail overzichtskaart gemeente Heteren, schaal 1:10.000. Bij A het kasteelterrein.

zich een L-vormige woonvleugel en in het midden van de zuidzijde een poorttoren.[14] Het kasteel was bereikbaar via een voorburcht, waarop in de zuidoosthoek een hooiberg stond en aan de westzijde een bouwhuis. Het bouwhuis is blijkens de jaartalankers in de voorgevel (zichtbaar bij Pronk) in 1716 vernieuwd of ingrijpend verbouwd, het komt namelijk ook al voor op de opmeting van Van Geelkercken. Om de west- en noordzijde van het terrein liep een 'cingel' en een tweede gracht.

Op de tekeningen van Pronk is te zien dat de toren in 1732 al niet meer in een beste staat verkeerde. In de periode daarna is de woonvleugel verworden tot een boerenwoning. In 1790 is het complex, nadat de boerenwoning door brand was verwoest, geheel gesloopt. Wat bleef waren een brede heuvel met sporen van wallen en grachten. Begin deze eeuw is het terrein grotendeels geëgaliseerd. In 1992 vertoonde het terrein nog een opvallende vierkante verhoging van 18 x 18 m, die aan de zuidzijde enigszins was verlaagd.[15]

Besluit

Het kasteel de Rode Toren behoort tot de zogenaamde compacte zaaltorenkastelen, een kasteeltype dat is ontstaan door de uitbreiding van een woon- of zaaltoren. Tot dit type kastelen kunnen onder meer gerekend worden het Oude Loo, Hedel en vermoedelijk Brakel. De noodzaak tot een opgraving is op dit moment niet aanwezig. Mocht dit in de toekomst wel het geval zijn, dan kan worden onderzocht of het kasteel

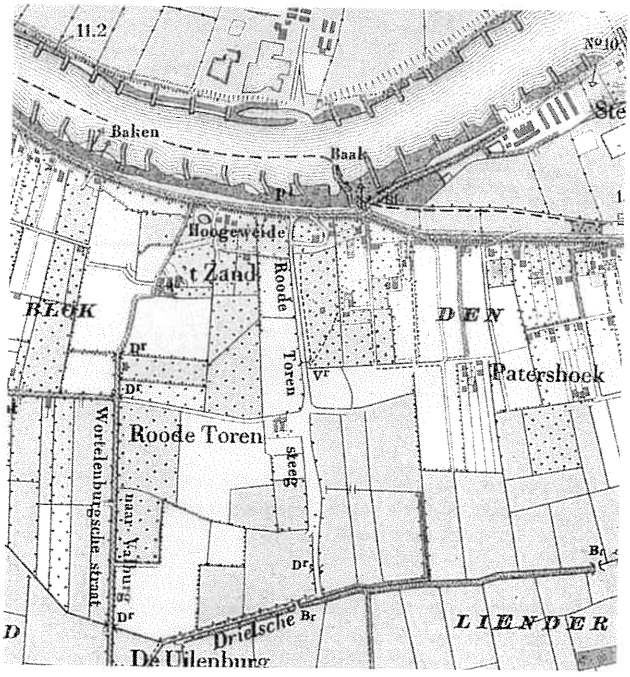

Afb. 7. Detail van de topografische kaart, blad 490, verkend in 1865 en 1871, herzien in 1903, ged. herzien in 1910, schaal 1:25.000.

is ontstaan uit een vrijstaande woontoren, of dat het vanaf de bouw bestond uit een woontoren met ommuurd binnenplein zoals het Oude Loo.[16]

Noten

[1] Zie de literatuuropgave onder Bastelaere, Van Uden en Wolters.
[2] Werner 1884, 1885 en 1887.
[3] Volgens ARCHIS van de ROB, coördinaten: 40A 182.00/440.20. Begeleidende tekst van drs E. Vreenegoor uit 1992: 'Langgerekte smalle terreinhoogte in welks verlengde aan de noord- en zuidzijde een enig[s]zins hoger gelegen en door sloten begrensde toe-

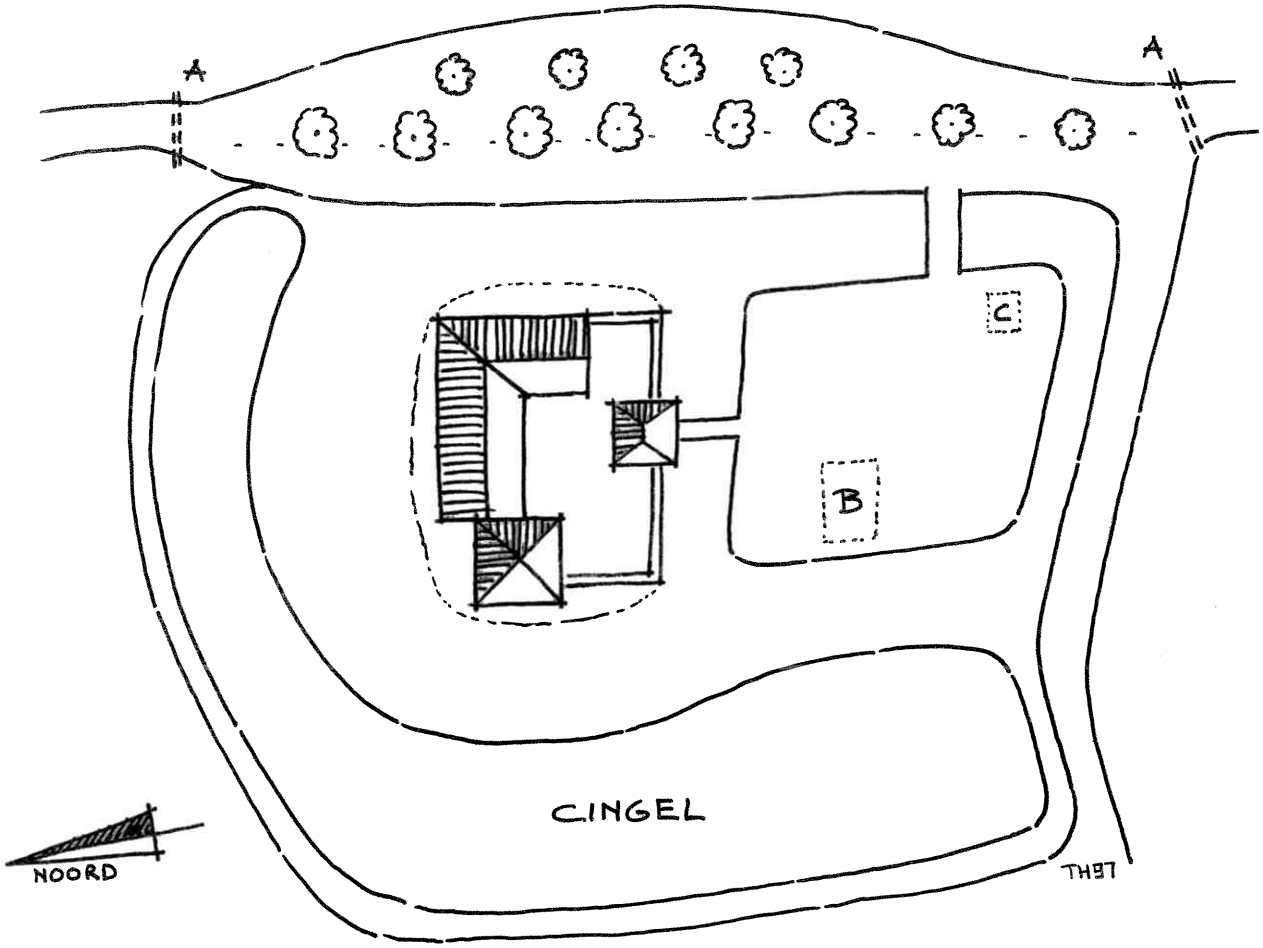

Afb. 8. Reconstructie van het kasteel de Rode Toren in 1732. Schaal: ca. 1:1000. Tekening auteur op basis van de tekeningen van Pronk en de opmeting van Van Geelkercken. Bij A hekken ter afsluiting van de weg naar het kasteel, bij B ongeveer de locatie van het bouwhuis en bij C de locatie van de hooiberg.

gangsweg is gelegen.Opvallende 4-kante verhoging van 18 x 18 m. De hoogte is aan de zuidzijde enigszins verlaagd'.

[4] Uden 29 april 1932 en Bastelaere 1984.

[5] Wolters 02-09-1955.

[6] 1 roede = ca 3,8 m. Verhoeff meldt dat er, in ieder geval begin 17de eeuw, nog een kleinere Gelderse maat werd gehanteerd van 3,62 m, zie: Verhoeff 1983, blz. 26. De lengte van de weg zou volgens deze maat 1071 m zijn. Dit heeft echter geen beslissende invloed op de situering van het terrein.

[7] Blad 491, schaal 1:25.000, verkend in 1865 en 1871, herzien in 1903 en gedeeltelijk herzien in 1912.

[8] Voor een uitgebreide bezitsgeschiedenis wordt verwezen naar de literatuur.

[9] Sloet 1924, blz. 150.

[10] Ibid.

[11] Ibid.

[12] Het uitzoeken van de ware toedracht, zo die al te reconstrueren is, valt buiten het bestek van dit artikel.

[13] De tekeningen zijn links onder gesigneerd en gedateerd (nog gedeeltelijk zichtbaar). De getallen rechtsonder duiden op het nummer van de, naar de tekeningen vervaardigde, gravures in: Isaac Tirion, *Het Verheerlijkt Nederland*, Amsterdam 1745-1774.

[14] Het kasteel is daarmee wat betreft vorm identiek aan het kasteel het Oude Loo. Ook hier gaat het in de oudst bekende fase om een vierkante ommuurd terrein met op de zuidwesthoek een woontoren en aan de oostzijde een uitspringende poorttoren.

[15] Zie noot 3.

[16] Renaud 1973.

Literatuur

1. Bastelaere, G.R. van, 'Het Slot "De Roode Toren" te Heteren Over-Betuwe', in: *De Betuwe* 23 februari 1984.
2. Renaud, J.G.N., 'Apeldoorn', in: *Nieuwsbulletin van de KNOB* (1973)2, blz. *19.
3. Sloet, J.J.S. Baron et al., *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nijmegen*, Arnhem 1924.
4. N.N. [Uden, J.D.H. van], 'Pelgrimages naar oude plekjes: De Roode Toren te Heteren', in: *De Betuwe* 42(29 april 1932)18.
5. N.N. [Uden, J.D.H. van], 'Pelgrimages naar oude plekjes: De Roode Toren te Heteren. Zijn eigenaars en (of) bewoners', in: *De Betuwe* 42(20 mei 1932)21.
6. N.N. [Uden, J.D.H. van], 'Pelgrimages naar oude plekjes: De Roode Toren te Heteren. Zijn eigenaars en (of) bewoners II', in: *De Betuwe* 42(28 mei 1932)22.
7. Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983[2].
8. Werner, H.M., 'De Roode Toren', in: *Geldersche Volksalmanak* 50(1884), blz. 3-54.
9. Werner, H.M., 'Twee afbeeldingen van den Rooden Toren', in: *Geldersche Volksalmanak* 51(1885), blz. 160-164.
10. Werner, H.M., 'Nog iets over den Rooden Toren', in: *Geldersche Volksalmanak* 53(1887), blz. 200-204.
11. Wolters, J., 'Over-Betuwse Historiën: "Den Roden Thoren"', in: *De Betuwe* 65(2 september 1955)35.
12. Wolters, J., 'Over-Betuwse Historiën: "Romantiek rond de Rode Toren"', in: *De Betuwe* 65(30 september 1955)39.

De Oudborg

een kasteelruïne in het Swalmdal

DOOR

W. LUYS

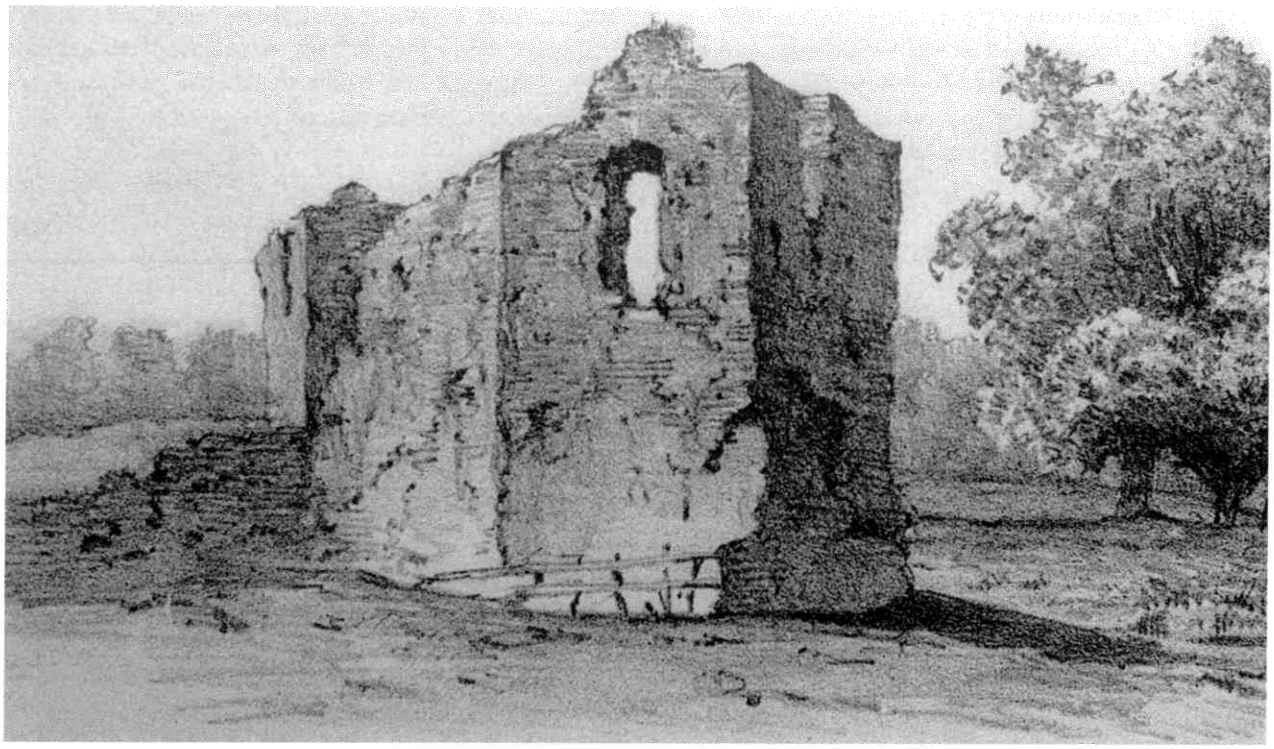

Afb. 1. Tekening van de kasteelruïne door P.A. Schipprs in het boek van Craandijk "Wandelingen door Nederland, deel Limburg" (1885)

Wanneer men met de trein van Swalmen naar Roermond reist, ziet men even buiten Swalmen, aan de oevers van de Swalm, een romantische ruïne liggen. Een laatste overblijfsel van een voormalig kasteel met de benaming Oudborg, in de volksmond ook wel "Naborch" (een samentrekking van "Den Aborch") genoemd.

Vroeger heeft deze burcht ook andere benamingen gekend. Zo vinden we op een 18de-eeuwse kaart, aanwezig in het gemeentearchief van Swalmen, de ruïne aangeduid met "Gebroken slot". In oude archieven komen we nog tegen: "Huys tot Swalmen", "Rathmen" en "Aldenborg". Het is deze laatste benaming, van waaruit de naam "Oudborg" is ontstaan.

Tot aan het begin van de jaren tachtig was er bijna niets over deze voormalige burcht bekend.[1] In 1911 schrijft A.F.van Beurden hierover: "Het slot, geheel door de Swalm bespoeld, was slechts klein. Een dikke toren vormt de voorhal voor een vijfhoekige ruimte en is door een later ingeslagen opening toegankelijk. Hij kon vroeger d.m.v. een stenen wenteltrap bestegen worden".[2]

Van Beurden veronderstelt dus, dat de dan nog zichtbare resten het gehele kasteel voorstellen. Het betreft slechts een deel van het kasteel en wel de overblijfselen van een voor Nederland unieke donjon of woontoren. Deze donjon heeft een rechthoekig grondplan, afgesloten aan de korte kanten door drie kleine zijden ($^3/_8$ sluitingen). Ronde, vierkante en achthoekige torens komen meer voor, maar niet in deze vorm. Men kan hem vergelijken met de Palts, die bij Kaub in de Rijn staat, alleen is deze laatste groter.[3] Binnenwerks meet de donjon 9.50 x 4.80 m. De muren zijn ruim 1.50 m dik en opgetrokken in rode baksteen (formaat 28 x 14.5 x 6.5). Ook kan men nog goed de aanzetten zien van een gemetseld keldergewelf. Hierboven moet

een woonverdieping zijn geweest met in zeven van de acht muurvlakken smalle en hoge spitsboognissen, die tevens als schietgat gediend kunnen hebben. Waarschijnlijk heeft zich hierop een tweede verdieping bevonden met daarop een dakkap, bedekt met leien.
Beneden het oorspronkelijk maaiveld kan men zien hoe in vroeger tijden in het inwendige van de muur bakstenen werden uitgespaard door elke baksteenlaag af te wisselen met een laag maaskeien. Sinds vele jaren staat deze toren er zo al. In 1883 schrijft J. Craandijk in zijn reisbeschrijving: "Sinds jaren, zoolang 't den ouden van dagen in den omtrek heugt, lag er deze zwijgende steenklomp".[4]
Toen hij dit schreef was er weliswaar meer van deze woontoren te zien dan nu. Zo is er in zijn boek op de schets van de Oudborg nog een boog boven een der openingen in de woontoren te zien. Inmiddels is er van deze bogen niet veel meer over dan enkel nog de aanzetten.
Dat de burcht niet alleen heeft bestaan uit een toren toont het onderzoek aan , dat in 1962 onder de bezielende leiding van professor dr. J.G.N. Renaud en van A. van Pernis, technicus bij de ROB, plaats vond. Van 16 tot en met 28 juli en van 30 juli tot en met 11 augustus werden er onder hun leiding twee opgravingskampen van de N.J.B.G. gehouden.[5] Bij de eerste onderzoekingen bleek al snel dat er in de heuvel bij de ruïne veel gegraven moest zijn. Kennelijk heeft de ruïne als steengroeve dienst gedaan, hetgeen vroeger heel gebruikelijk was. Zo zouden nog in de vorige eeuw fundamenten zijn uitgebroken om deze als bouwmateriaal te gebruiken.[6] Op zichzelf was dit nog niet zo erg geweest, omdat men dan nog altijd de funderingssleuven heeft, die zich bij een opgraving d.m.v. grondverkleuringen aftekenen. Maar ook hebben hier schatgravers danig huisgehouden en veel sporen vernield. Desondanks heeft men toch succes kunnen boeken. Bij de donjon werd het fundament van een traptoren blootgelegd, die zich ook in het opgaand muurwerk van de toren aftekent. Heel duidelijk zijn er nog de aanzetten van de treden te zien met gedeelten van de bogen van het trappenhuis. Aan deze kant van de toren werd ook eeen stuk metselwerk van enkele meters blootgelegd, een klein deel van de aansluitende buitenmuur. Hierin was een afvalkoker van een gemak aangebracht, die bij de opgraving slechts enkele scherven van potten opleverde. Het verdere verloop van deze muur was door de reeds boven beschreven verstoring niet meer te volgen.
Aan de westkant van de toren treffen we nu nog een buitenmuur van ca. 12 m lengte aan, die bij de toren zo'n 2 m uit de vroegere omgrachting oprijst. Deze werd bij de opgraving in 1962 blootgelegd om zo de westhoek van het kasteel te vinden. Op 14.50 m vanuit de toren werd deze nog vrij gaaf in de bodem aangetroffen. Van de hierop aansuitende noordwestelijk muur waren nog slechts enkele meters aanwezig. Alleen het puin gaf een vage aanwijzing over het werkelijke verloop van de buitenmuur.
Aan de binnenzijde van de westmuur werd de aanzet van een dwarsmuur teruggevonden tezamen met andere brokken muurwerk, die met elkaar een binnenmuur markeerden.
Bij het zoeken naar de noordoostelijke buitenmuur werd nog een aardige vondst gedaan. Er kwam een ronde put tevoorschijn met en middellijn van ongeveer 1.50 m. Aanvankelijk werd gedacht aan een waterput, maar bij nader onderzoek bleek deze slechts een halve meter diep te zijn en voorzien van een bodem, bestaande uit baksteen. Het is dus onwaarschijnlijk, dat het een waterput is geweest.[7] Verondersteld wordt, dat het misschien een onderstuk van een oventje of een voorraadruimte is geweest.
Van de noordoostelijke buitenmuur werd slechts een klein brokje teruggevonden. Vermoedelijk is het een deel van een kanaal van een gemak geweest.
Onder een bovenlaag van 80 cm werd een laagje houtskool en asresten aagetroffen, vermengd met leien, afkomstig van de dakbedekking. Dit bevond zich boven een vloer van baksteen, die in leem was inge-

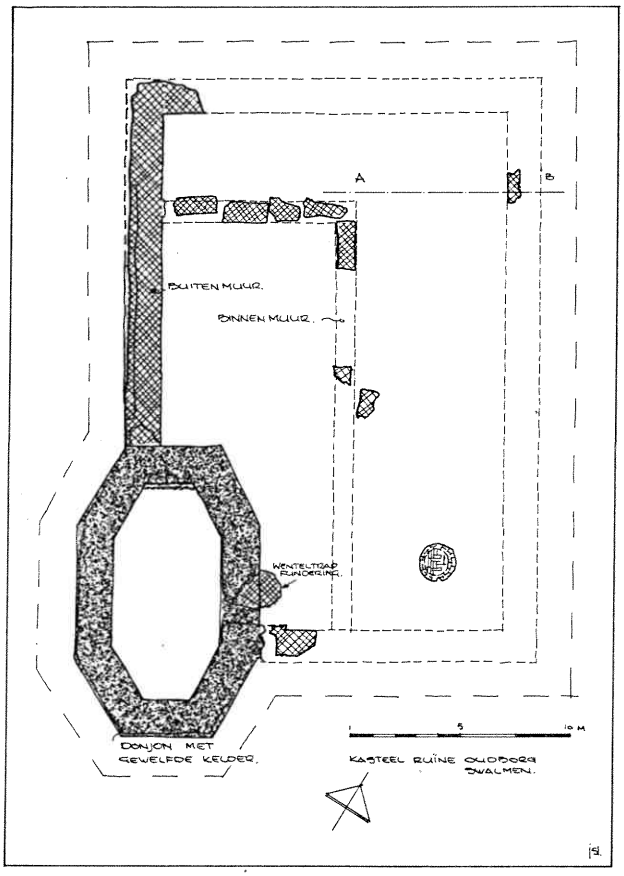

Afb. 2. Plattegrond van het voormalige "Huys tot Swalmen", inzoverre men dit door opgravingen heeft kunnen vaststellen. Tekening: J. Slabbers naar tekening van de ROB.

bed en met leem was aangesmeerd. Hier en daar was de leem gebakken en rossig van kleur. Allemaal aanwijzingen, dat er een grote brand heeft gewoed.
Door deze opgraving zijn we nu redelijk goed op de hoogte van de vorm van het kasteel. Het geheel vormde een rechthoek van 25 m x 17 m met op de zuidwesthoek de donjon. Naar het noorden en het oosten hebben de woonvleugels gelegen, gesitueerd rond een binnenplaats (zie afb.).
Er werd ook nog gespeurd naar een eventuele voorburcht, maar hoewel er door Renaud naarstig naar werd gezocht, heeft men deze niet gevonden. Toch is deze er zeker geweest. Zo wordt in een leenakte van 1394 gesproken van het "Huys tot Hillenraede ende tot Zwalmen met hoeren vorborchten".[8]
Bovendien wordt in een leenakte uit 1473 Dirk van Oist (Oest) beleend met het Huis Swalmen en een "quadam curte" (zekere voorburcht) voor genoemd huis gelegen.[9] Ook een oude kaart uit 1741, aanwezig in Schloss Haag in Geldern, wijst in deze richting. Hier staat ten zuiden van de kasteelruïne een rechthoek getekend met daarbij de tekst "oude fundamenten".[10] Wellicht betreft dit dan de voorloper van de vlak daarbij gelegen boerderij Nieuwenhof, die in archiefstukken uit de 16de eeuw al als Nyenhof wordt aangeduid.

Hoewel niet meer zo duidelijk te zien, is de burcht geheel omgracht geweest. Waarschijnlijk heeft men de burcht aan de oevers van de Swalm gebouwd en dit riviertje door middel van het doorgraven van het hoge talud ook aan de andere kant om de burcht heen geleid, waardoor de burcht als het ware op een eiland kwam te liggen. Op een landmeterskaart uit 1774 is hier nog een smalle geul te zien, die "Klein Swalmken" genoemd wordt. Hiervan is heden ten dage slechts een verland gedeelte over.
Op grond van bouwkundige details, het formaat van de gebruikte baksteen en het gevonden aardewerk moet de burcht in de 14de eeuw gebouwd zijn. Verscheidene blauwgrijze fragmenten van schalen kunnen namelijk in de laatste fase van Brunssum-Schinveld (tweede helft 14de eeuw) worden geplaatst. Er zijn zelfs goede argumenten aan te voeren dat de burcht waarschijnlijk kort na 1300 door Seger Voskin van Swalmen gebouwd werd. De burcht was namelijk een leen van de heren van Cranendonck.[11] Willem II van Cranendonck doet in 1314 afstand van de hoge jurisdictie in Swalmen ten behoeve van de graaf van Gelre met vermelding dat Seger Voskin die van hem in leen ontving en dat deze zijn bezit in 1313 aan de graaf verkocht had.[12] Deze Seger Voskin was namelijk als gevolg van een strijd, die hij tegen de heer van

Afb. 3. De ruïne vanuit het westen gezien. Rechts zien we het verland gedeelte , dat vroeger "Klein Swalmken" werd genoemd. Foto collectie: W. Luys.

Kuyck had gevoerd in diepe schulden geraakt, waardoor hij gedwongen werd zijn rechten in Swalmen te verkopen. Het lijkt me daarom niet waarschijnlijk dat hij hierna pas de burcht in Swalmen gebouwd heeft. De eerste vermelding van de burcht vinden we in ieder geval in een akte van 1342, waarbij Werner van Swalmen, een zoon van Seger Voskin, aan de hertog van Gelre tien bunder land opdraagt "gelegen op den Art achter opper borcht ende an die Nuberge".[13]
In 1381 gaat de burcht door verkoop over naar het geslacht van Oest. De nieuwe eigenaar, ridder Dirk van Oest, blijft niet lang op deze burcht wonen, want intussen werd ook kasteel Hillenraad gebouwd dat meer uitbreidingsmogelijkheden bood dan het vroegere kasteel. Hoewel krijgskundige aspecten hierbij ook zeker een rol gespeeld kunnen hebben.
Niet duidelijk is hoe het verder met de burcht afloopt. In 1473 wordt de burcht nog het "Huys tot Swalmen" genoemd en in 1484 de "Alde Borch" of "Aldenborg". Waarschijnlijk is toen in de tweede helft van de 15de eeuw de burcht deels verwoest.[14] Althans op grond van de gevonden scherven zou de bewoningstijd tot het midden van de 15de eeuw lopen. We kunnen dus gerust stellen dat de burcht na 1484 en mogelijk zelfs eerder niet meer bewoond werd.
Vanwege de unieke vorm van de donjon zou men er eigenlijk alles aan moeten doen om deze ruïne te consolideren. Nu zijn er nog enkele details waar te nemen, maar hoe zal het over een aantal jaren zijn? Reeds nu is door vergelijking met oudere foto's al te zien, hoeveel al verloren is gegaan.
Verder ligt er nog een andere bedreiging op de loer en wel de aanleg van de A73. Deze zal vlak bij de ruïne de Swalm kruisen. Het is niet voor niets dat deze kruising van de Swalm een van de belangrijke aandachtspunten bij de verdere uitwerking van het tracébesluit is. Ter plaatse zal het spoor richting ruïne worden verlegd, waarna op de huidige plaats van het spoor de autosnelweg wordt gebouwd. Er komen twee bruggen met een tussenruimte van 7 m. De overspanning van de bruggen is ca. 12 m (de breedte van de Swalm tezamen met twee oeverstroken met een breedte van ca. 4 m). Dit houdt in dat de huidige loop van de Swalm wat naar het zuiden verlegd moet worden en dat de spoorlijn op zo'n 40 m van de ruïne komt te liggen. Over de bijkomende consequenties van deze verlegging vindt op dit moment overleg plaats met de betrokken instanties.
Hoewel het monument weliswaar niet zal verdwijnen, wordt de ruimtelijke omgeving van dit prachtige beekdallandschap met de daarin gelegen kasteelruïne ernstig aangetast. Ook vrezen we voor nadelige gevolgen door trillingen bij de uitvoering van grondwerkzaamheden. Dat deze niet bevorderlijk zullen zijn voor het behoud van de ruïne moge duidelijk zijn. Van de kant van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal zal er echter alles aan gedaan worden om dit voor Nederland unieke monument voor verdere ondergang te behoeden.

Noten

[1] Een uitvoerig artikel m.b.t. de Oudborch werd gepubliceerd door Luys, 1981
[2] Van Beurden, 1911, 420
[3] In de buurt van Bingen (Duitsland) gelegen.
[4] Craandijk, 1883 (Limburg), 181
[5] Renaud, 1963, 1-5
[6] Noot 5, pag. 2: "eerst toen we al enige weken op gang waren, kregen we het verhaal te horen, dat in de vorige eeuw de eigenaar – de bewoner van Hillenraad – inderdaad verlof had gegeven om de fundamenten op te graven en uit te breken."
[7] Behalve een put, bestaande uit baksteen, werd tijdens de opgraving nog een ingraving van een ingestorte put gevonden, waarvan de vulling uit bakstenen en enkele stukjes mergel bestond.
[8] Van Doorninck, Leenacten van Gelre en Zutphen, 1376-1402, 82-83
[9] Archief Schloss Haag, inv.nr. 2319
[10] Luys, 1988, 102
[11] Baronie tussen Soerendonk en Maarheeze
[12] Nijhoff, 1904, no. 105, 106
[13] Van Doorninck en Van Veen, 1908, p.300
Steffens, 1894, p. 276. Hierin vermeldt hij dat Werner van Swalmen in 1341 Dirk van Oest beleende met Hillenraad en de burcht te Swalmen. Vermoedelijk is de bron het bericht in de Maasgouw nr. 2 (1880), p. 264. Hier wordt door een zekere G. een aanvulinggegeven op deen artikel van J.B.Sivré: "Ter aanvulling van het in no. 54 aangaande dit leen medegedeelde kan ik nog opgeven, dat in 1341 Dirk van oest met den burcht en het slot Hillenray beleend werd." Waarschijnlijk betreft het een vergissing en moet dit 1381 zijn.
[14] Renaud, 1964, kol. 146

Literatuur

1. W. Luys, "De Oudborg, een kasteelruïne in het Swalmdal" in *Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal* 1, 1981, 118-135
2. A.F. van Beurden, Ruïne Swalmen (L), in: *Buiten* no.5, 1911
3. J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland, deel Limburg* Haarlem 1883
4. J.G.N. Renaud, Het onderzoek van de Oudborg onder Swalmen, *Fibula* 1, 1963, 1-5
5. P.N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen* I, 1376-1402
6. W. Luys, Archeologische vondsten en opgravingen in Beesel-Reuver-Belfeld-Swalmen (1982-1986), *Jaarboek Maas-en Swalmdal 7*, 1988
7. Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland I. Register op de Leenactenboeken van Gelre en Zutphen. Deel Overkwartier.* Arnhem 1904
8. P.N. van Doorninck, J.S. Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen* 1107-1415, Haarlem 1908
9. A. Steffens, Bijdragen tot de geschiedenis van Asselt en Swalmen, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 31, 1894
10. J.G.N. Renaud, *Nieuwsbulletin KNOB*, 1964

Een bisschop als oorlogscorrespondent vóór Puttensteyn

Een vergeten brief van bisschop Arnoud van Hoorn (1371-1379)

DOOR

J.G.N. RENAUD

Het Utrechtse bisschoppelijke archief behoort niet tot de rijkste middeleeuwse archieven, helaas. Een vergelijking met het Hollandse gravenarchief zal ondanks alle goede bedoelingen ten nadele van Utrecht uitvallen. Dit geldt vooral voor de 14de eeuw. Van bisschop Arnoud van Hoorn zijn maar enkele stukken bekend.

Een van m'n goede vrienden verschafte auteur dezes een stuk, dat hij had aangetroffen in het Rijksarchief te Arnhem.[1] Bisschop Arnoud deed daarin verslag van de stand van zaken met betrekking tot het beleg van het kasteel Puttensteyn in 1375.

Wat zocht een Utrechtse bisschop eigenlijk op de Veluwe, in de buurt van het oude, nog niet landinwaarts verplaatste Elburg? Om dat te begrijpen is men genoodzaakt zich meer in de geschiedenis van het graafschap, na 1339 hertogdom Gelre te verdiepen dan gebruikelijk.[2] Reinoud II, bijgenaamd de Zwarte, was in 1339 op de Rijksdag te Frankfurt tot hertog verheven. Hij huwde de zuster van de Engelse koning Edward III, Eleonora, die hij op den duur met een ietwat doorzichtig voorwendsel de rug toekeerde. Toen Reinoud stierf, waren zijn beide zonen Reinoud en Eduard respectievelijk 11 en 7 jaar! De bevolking voorzag moeilijkheden en op 1 december 1343 sloten de steden een plechtig verbond tot onderlinge bescherming en bijstand. De hertogin-weduwe werd benoemd tot voogdes. Toch behoedden deze maatregelen het hertogdom niet voor het ontstaan van partijschappen, die onder de naam Heeckerens en Bronkhorsten de geschiedenis zijn ingegaan.

Bekend zijn de tegenstellingen die zich gaandeweg tussen Reinoud en Eduard ontwikkelden. Reinoud bleek tenslotte aan het kortste eind te trekken en werd eerst opgeborgen op Rozendaal, later op de Nijenbeek aan de IJssel. Beide rivalen stierven in 1371, Eduard als eerste door een pijlschot ná de slag bij Baesweyler. Uit eigen gelederen, nota bene.

De beide broers hadden drie zusters, die na de gebeurtenissen van 1371 meer op de voorgrond traden. Elisabeth was abdis van het huisklooster Gravendael en liet zich tenslotte weinig met wereldse zaken in; des te meer de twee zussen Mechteld, weduwe van de graaf van Kleef en Maria, gehuwd met Willem, hertog van Gulik. Maria speelde het spel met groot raffinement door haar zoontje Willem op de voorgrond te schuiven. Onnodig er op te wijzen, dat de Heeckerens en de Bronkhorsten de beide vorstinnen op waardige wijze encadreerden. Waarschijnlijk ook al om haar positie te verstevigen hertrouwde Mechteld met de rijke graaf Jan van Chatillon, heer van Gouda. De oude graaf liet zich waarachtig aanvankelijk nog tot oorlogshandelingen als de verovering van Arnhem verleiden, maar haakte op den duur toch af.

In het sterfjaar van Reinoud en Eduard had Arnoud van Hoorn Jan van Virnenburg (1364-1371) als bisschop van Utrecht opgevolgd, en deze krijgshaftige figuur had al spoedig een onderzoekende blik over de oostgrens van het bisdom laten waren. Van ouds hadden de bisschopppen van Utrecht namelijk al een begerig oog op de Veluwe geslagen.

Toen de zusters in 1373 een poging deden om een eind aan de kleine en grote oorlogshandelingen te maken, kwamen ze overeen dat Mechteld het bewind zou voeren over de Veluwe, de Betuwe, de Bommeler- en Tielerwaard en het graafschap Zutphen. Niet alle krijgsheren uit de partijschappen waren bereid de vijandelijkheden te staken; zo ook niet Herbert van Putten, die Puttensteyn als leen exploiteerde. Bisschop Arnoud van Hoorn bood aan hertogin Machteld te helpen een einde te maken aan de moord- en brandpraktijken op de Veluwe en sloeg het beleg voor het kasteel Puttensteyn, noordoostelijk van Elburg. Om alle verwarring te voorkomen: dit is niet de Oldenhof van Putten, dat zuidelijk van Elburg lag.[3]

Het terrein van Puttensteyn is in de vorige eeuw bezocht door onze bekende wandelaar/historicus Craandijk, die er nog baksteen vond, afkomstig van Puttensteyn. Maar zowel Puttensteyn als de Oldenhof behoorden tot de bezittingen van de broeders Herbaeren en Pelgrim van Putten. De beide heren maakten het hertogin Mechteld op allerlei wijze lastig en Arnoud bood zich aan de beide heren tot rede te brengen. Aldus trok de bisschop een macht van belegeraars samen en grendelde het kasteel van de buitenwereld af. Op 25 augustus 1375 dicteerde hij zijn se-

cretaris een brief aan hertogin Mechteld als volgt:

01 Lieve vrouwe ende nichte uwen brief hebben wij
verstaen daer inne ghi van ons begheert te weten
van onsen
02 ghestande waer af wilt weten dat ons gheloeft si
god redelike in hand gheet in onsen zaken vor
Puttensteyn
03 ende wii also beraden ziin van daer niet te rumen,
Wii en hebben onsen wille vanden vorseyde huys
dat wii ho-
04 pen van goeds ghenaden cortelike te gheschien
want die bliden den Oversten toern boven den
koke also zeer
05 ghequetst hebben datmen daer gheen grote were
af doen en mach ende oec zo meynen wij binnen
tween da-
06 ghen onse werc optie graft doen te brenghen, zo
dat wii eens corteliken ends daer af hopende zijn
ende ist ooc
07 dat ons enigherhande dedinghe wederwaert daer
zolen wii uwes gheerne in ghedenken na onsen
besten ghe-
08 like dat ghi van ons gegherende zijt. Voert lieve
vrouwe onse nichte zo begheren wii ende bidden
u uterliic
09 dat ghi ons helpt ant eynde vander Stat van Her-
derwiic gheleghen binnen onsen onderwande dat
wij
10 van u hebben in bevelinghen als wii u vortiids ve-
le vorsocht ende ghebeden hebben, ende wilt hier
inne doen
11 als wij u volcomelike toe betruwen. God sij mit u.
Geschreven vor Puttensteyn de zaterdaghes na
sente bertel-
12 meeus dach
13 ARnd van Hoern
14 Bisscop Tutrecht

Een vrije bewerking in hedendaags Nederlands is wellicht niet overbodig en luidt als volgt:

Beste Vrouwe en Nicht,
Uit Uw brief hebben wij begrepen, dat Gij gaarne van ons zou horen hoe de zaken staan
U gelieve dan te weten dat het met ons in betrekking tot Puttensteyn geloofd zij Gode redelijk goed gaat. Wij zijn daarom aangeraden het beleg niet op te breken. Het gaat ons in het beleg van het genoemde huis naar de bedoeling is en wij hopen met Gods hulp binnen afzienbare tijd het beleg tot een goed einde te brengen, want de blijden (werpgeschut J.R.) hebben de grote toren boven de keuken zo zwaar beschadigd, dat men van daar af geen effectieve tegenstand meer kan leveren. Bovendien denken wij binnen twee dagen onze belegeringstoren in de gracht te doen opstellen, zodat wij op korte termijn hopen een punt achter de onderneming te kunnen zetten.
En ligt het zó, dat het tot onderhandelingen komt dan zullen wij Uw belangen naar ons beste weten behartigen zoals U dat van ons ook verwacht.
Voorts, geachte Vrouwe en Nicht, zo verlangen wij van U en verzoeken U dringend dat Gij ons helpt met de beeindiging van de onderhandelingen met de stad van Harderwijk gelegen binnen het gebied dat Gij ons ter beschikking gesteld hebt zoals wij U voortijds vaak verzocht en gebeden hebben en wilt hier in handelen zoals wij volstrekt van U verwachten. God zij met U. Geschreven voor Puttensteyn op Zaterdag na St. Bartholomeus.
Arend van Hoorn
Bisschop van Utrecht

Gelijk de lezer zal opmerken zit het vernijn in de staart: de bisschop wacht kennelijk nog steeds op de invulling van een toezegging. Welke nu precies laat zich moeilijk vaststellen. Daartoe zou men over een uitvoerige stadsgeschiedenis moeten beschikken. En die bestaat nog niet, bij mijn weten. Maar het heeft ongetwijfeld te maken met het streven van de Utrechtenaar om althans op Harderwijk en omgeving wat meer greep te krijgen. Wat Puttensteyn betreft worden we ook niet veel wijzer. Er is sprake van een "overste" toren, waarmee ongetwijfeld een donjon of een woontoren wordt aangeduid. Vermoedelijk is ook de poort wel in een toren ondergebracht. De keuken was aangebracht in de benedenverdieping van de grote toren, maar waar de "sale"zich bevond laat zich moeilijk raden. Of er een voorburcht bij het complex hoorde, blijft eveneens een open vraag. Een opgraving van de overblijfselen zou waarschijnlijk wel enig licht werpen op de samenstelling van het gebouw, wanneer tenminste de funderingen niet geheel en al uitgebroken zijn. Helaas komt dat tot teleurstelling van de archeoloog ook nog al eens voor. En met de vaststelling van bouwsleuven voelt de middeleeuwse archeoloog zich niet zo erg gelukkig, om van de bouwhistoricus maar niet te spreken.

Noten

[1] Dankzij de heer H.Hovenkamp kreeg ik de beschikking over een stuk, bewaard in het Rijksarchief Gelderland uit het Archief van de Hertogen van Gelre, in het bijzonder uit het archief van Machteld van Gelre, inv.nr. 84: brief van de Utrechtse bisschop van Horne aan vrouw Mechteld van Gelre, houdende verslag van het beleg van Puttensteyn, 25 augustus (1375).

[2] Men raadplege professor dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn 800-1282*, Assen 1979
Idem- *Geschiedenis van Gelderland*, 's-Gravenhage 1966
G. Prop, *De historie van het oude Gelre onder eigen vorsten*, Zutphen 1963

[3] Zandstra, E, Schilfgaarde, A.P. van en Steffen, W.K., *Kastelen en huizen op de Veluwe*, 's-Gravenhage en Rotterdam, z.j., p. 91

Op zoek naar Albert Banjaert en zijn huis te Beverwijk (Sint Agathenkerk)

DOOR

J. ROEFSTRA

Inleiding

Tijdens een onderzoek naar de middeleeuwse kastelen in Beverwijk en Heemskerk, raakte ik gaandeweg in de ban van de zoektocht naar het kasteel van Albert Banjaert te Beverwijk. In een verhandeling over middeleeuwse ceramiek kwam ik een vergelijkbare wens – het traceren van Banjaerts woning – tegen bij J.G.N.Renaud.[1] Dit huis werd namelijk in 1204 verwoest tijdens de zogeheten Loonse oorlog. Na dit jaar lijkt ieder spoor omtrent Albert Banjaert en zijn huis te St. Agathenkerk (een oudere naam van Beverwijk) uitgewist te zijn.[2]
Een versterkt huis, dat misschien uit de 12de eeuw zou kunnen dateren met als einddatum het jaar 1204? Het historisch belang zal iedere archeoloog voor de middeleeuwen duidelijk zijn. Nu, na jaren van veel onderzoek, is de kennis aangaande de ontwikkelingsgeschiedenis van het middeleeuwse aardewerk dermate toegenomen dat dateringen ervan als regel geen grote problemen meer opwerpen. We zitten niet meer ongeduldig te wachten op het terugvinden van het huis van Albert Banjaert en dat is maar goed ook. Onderzoekers van het plaatselijk historisch genootschap twijfelen sterk aan de betrouwbaarheid van de gegevens. De figuur van Banjaert zelf schijnt wel bewezen, ondanks het schaarse oorkondenmateriaal. Hij is niet zo maar een fictief persoon uit een historische roman, maar heeft echt bestaan. Wel rest de vraag waar we zijn woning moeten zoeken. Zijn er nog gegevens te vinden, die een antwoord op de vragen mogelijk zouden kunnen maken?

Vroegere schrijvers over Banjaert

In de 18de eeuw bestond er al belangstelling voor het schimmige kasteel van Albert Banjaert. In de 'Schatkamer der Nederlandsse oudheden' geeft Ludolf Smids[3] zelfs een routebeschrijving naar de plek waar dit eens gestaan zou hebben. In de romantische verhalen van Hofdijk[4] vinden we Banjaert ook steeds weer terug. De schrijver kon echter ook niet anders doen dan de woorden van Smids overnemen ten aanzien van de plaatsbepaling. Tijdens een archeologisch onderzoek in de jaren '60 trof men de fundamenten aan van het eerste landhuis Westerhout. Echter niet de fundamenten van kasteel Banjaert. Het verhaal van Smids is slechts één van de dwaalwegen die het zoeken naar Banjaerts kasteel tot een ware zoektocht maken. Vooral na de teleurstellende archeologische onderzoekingen naar de plaats die werd aangegeven door Smids, ging men er maar vanuit dat Banjaert een legende was...

In 'Het slot op den Hoef',[5] het verhaal over strijd, romantiek en de ongelukkige Ada, gravin van Holland en haar echtgenoot graaf Lodewijk van Loon verhaalt de schrijver over Albert Banjaert die, naast Wouter van Egmond (bijgenaamd 'de Kwade'), notabene de belangrijkste medestander wordt genoemd van Willem, de latere Willem I graaf van Holland en broer van de overleden graaf Dirk VII van Holland. Bij mijn onderzoek naar Banjaert bleek al snel dat de schrijver zich grotendeels baseerde op historische feiten.

Wie was Albert Banjaert?

De eerste vermelding van een Albert Banjaert is te vinden in een grafelijke oorkonde van 28 oktober 1162.[6] Deze oorkonde gaat over het geschil tussen de abdij van Egmond en Graaf Floris III over de kerk van Vlaardingen. Uit de plaatsing in de getuigenrijen valt op te maken – vooral in latere oorkonden – dat hij een belangrijk leenman van de graaf geweest moet zijn. Misschien was hij één van de ridders die rond 1167 meevocht aan de zijde van Floris III in Zeeland.
In ieder geval trad hij in 1167 op als getuige voor de Hollandse graaf toen in de proosdij te Brugge een verdrag betreffende de leenband met Zeeland en tevens schaderegelingen tot stand kwam, tussen Floris III en graaf Filips van Vlaanderen.[7]
In 1168 streed Albert mee tegen de Westfriezen. De laatste vermelding van Albert Banjaert is als getuige van de graaf bij een uitspraak tussen de abdij van Egmond en Dodo Berwoldzoon (van Egmond) over de

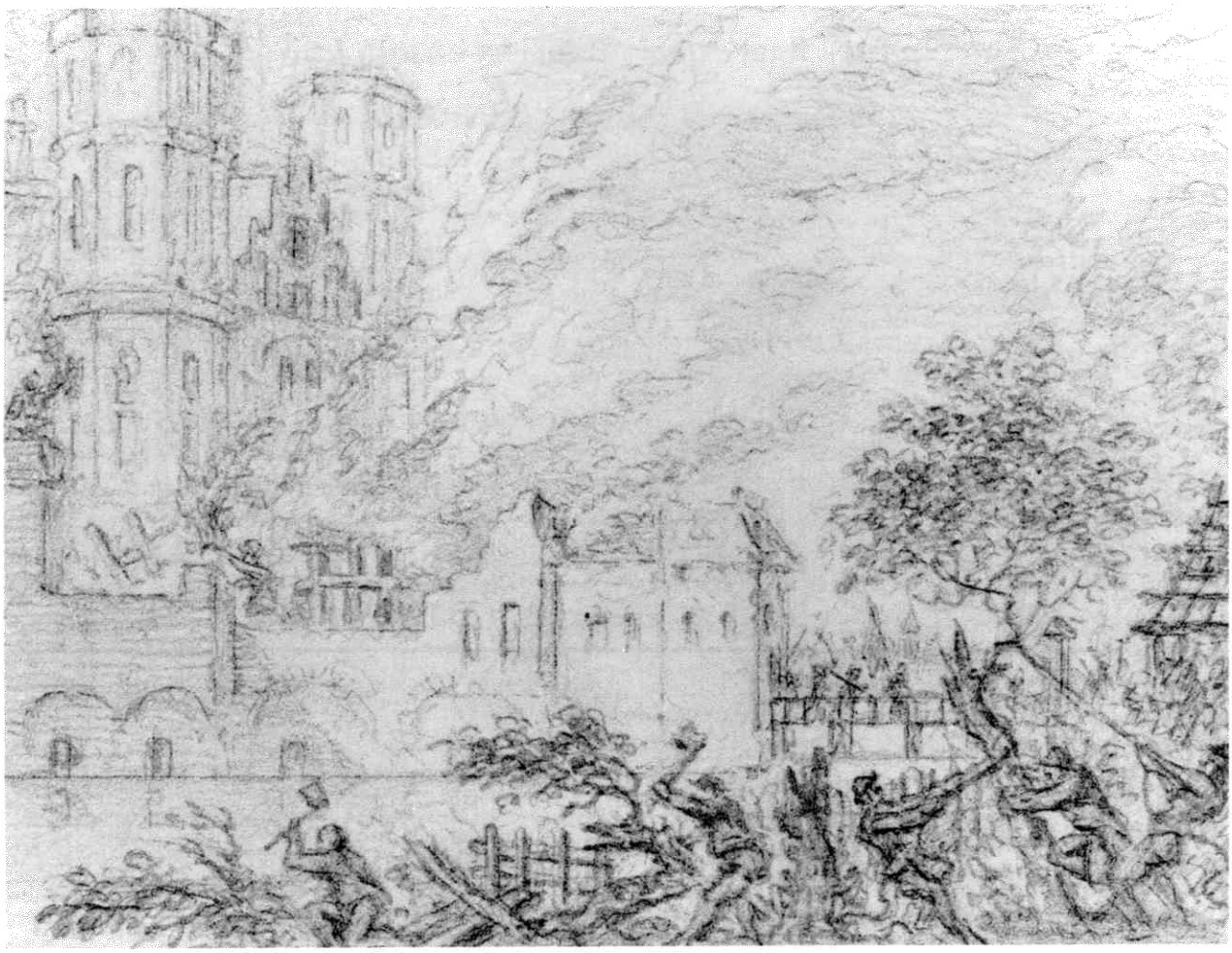

Afb. 1. De verwoesting van het kasteel van de heren van Amstel door de Kennemers, onder aanvoering van Albert Banjaert en Wouter van Egmond in 1204.
Simon Wokke (1712-1784) Gemeentearchief te Amsterdam D42665.

lage jurisdictie.[8] Na 1174 wordt het stil rond de hoofdpersoon.
Is hij wellicht samen met graaf Floris III en diens zoon, de latere graaf Willem I van Holland, ter kruistocht gevaren in 1189? Na het beleg van de stad Akko, die in 1192 in handen van de kruisvaarders viel, werden gevoelige verliezen vermeld onder de christenen.
Graaf Willem keerde terug zonder zijn vader, die in Anthiochië aan ziekte en uitputting bezweken was.
Dat Albert Banjaert in de strijd is gevallen en in het Heilige Land begraven werd, behoort zeker tot de mogelijkheden.

Dit zou kunnen verklaren waarom hij niet in het '*Necrologium Egmundense*'[9] wordt vermeld, als begraven op het kerkhof van de abdij van Egmond. Vanaf 1223 vinden we in dit Necrologium wel geregeld een lid van de familie Banjaert vermeld.

Het zal bijna 25 jaar duren voordat er weer een Albert Banjaert genoemd wordt. Die naam komt dan voor in de getuigenrijen onder een verdrag gesloten tussen graaf Dirk VII van Holland en hertog Hendrik I van Brabant op 3 november 1200 te Leuven.[10]
Daarnaast is hij aanwezig bij de belening van een plaatselijke tijdgenoot – Gerard van Velzen[11] – met de tiende van Heemskerk. Over een kasteel van Albert te Sint Agathenkerk zwijgen de bronnen nog steeds.

Voorlopige stamboom van het geslacht Banjaert.

Er zijn dus weinig gegevens te vinden betreffende het geslacht Banjaert. In de 12de eeuw werden hooggeplaatsten nog niet geregeld met een familienaam vermeld. Dit bemoeilijkt het onderzoek.

Met behulp van de weinige gegevens aangaande het geslacht Banjaert is het volgende overzichtje gemaakt:

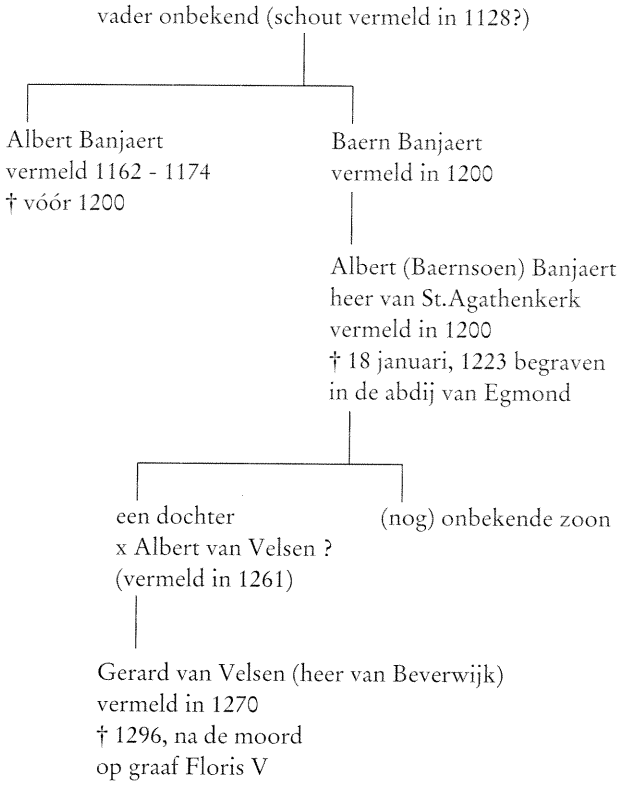

De Albert Banjaert, die in 1162 voor het eerst vermeld werd, moet dan ongeveer zo'n twintig jaar of iets ouder geweest zijn. Dat hij in 1223 maar liefst 81 jaar of ouder geworden zou zijn lijkt onwaarschijnlijk, zeker gezien de krijgsverrichtingen tussen 1162 en 1223. Er bestaat dan ook een gat van 25 jaar vanaf 1174 tot 1200 waarin we niets vernemen over een Albert.
In 1200 wordt Albert ('Baernsoen') Banjaert weer voor het eerst vermeld. Het lijkt er dus op dat de Albert van 1162-1174 een broer heeft gehad die Baern heette. Deze kreeg een zoon en gaf hem de naam Albert. Een andere verklaring lijkt niet mogelijk. Albert (Baernsoen) Banjaert zou tezamen met Wouter van Egmond een belangrijke rol in de Loonse Oorlog (1203- 1206) spelen.
Over echtgenotes heb ik tot nu toe niets kunnen vinden. Het is mogelijk dat Albert (Baernsoen) alleen een dochter kreeg, die met een Albert van Velsen trouwde.[12] Hieruit zou men dan de conclusie kunnen trekken dat het geslacht Banjaert al in de 13de eeuw uitgestorven is. Maar dit is zeker niet het geval. Uit voorlopig onderzoek zijn een aantal namen te distilleren:

Ada Banjaert	begijn overleden op 29 januari 1290, begraven op het algemene kerkhof (buurkerk) te Egmond.
Claas Banjaert	Vermeld circa 1315
Catharina Banjaert	vrouw van ridder Adriaan van Rietwijk, die vijf maten in Wimmenum schenkt aan de abdij van Egmond en dat jaar, 1389, overlijdt
Scey Banjaert	Kastelein van Medemblik ? 1438
Dirk Banjaert	Vermeld te Hoorn in 1477
Frederik Banjaert	vader van Eva Banjaert circa 1500
Eva Banjaert	vrouw van Adriaan van Westphalen (raadsheer hof van Holland), overleden vóór 1556

Al in de loop van de 13de eeuw zijn de nazaten van Albert (Baernsoen) Banjaert voornamelijk in West-Friesland te vinden. Leden van het geslacht van Velsen lijken Albert (Baernsoen) op te volgen als heer van Beverwijk.[13] Gerard van Velsen – één van de moordenaars van graaf Floris V – is de bekendste geworden.
Een band van de Banjaerts met St. Agathenkerk ontbreekt na 1223.

Wapen van Banjaert

Tot nu toe is geen zegel teruggevonden met het familiewapen van het geslacht Banjaert. Volgens Rietstap[14] bestonden er twee wapens. Het eerste met de drie (schapen of droogscheerders?) scharen van rood op zilver schild, maar helaas vermeldt Rietstap geen bron.

Het huis van Albert Banjaert te Sint Agathenkerk

Dat Albert een belangrijke figuur uit de omgeving van Floris III gewest zou kunnen zijn, lijkt door zijn plaats in de rangorde der getuigenrijen te worden bevestigd. Vanaf ongeveer 1162 heeft hij vermoedelijk een kasteel te St. Agathenkerk in leen gehad, dat voor het eerst en het laatst als zodanig vermeld wordt in 1204, tijdens de zogeheten Loonse oorlog. De Egmondse monnik Allinus vermeldt in de Annales Egmondensis (de jaarboeken van het klooster Egmond):

'Lodewijk echter sloeg de vleugels van zijn overwinning uit tot aan Egmond en legde de goederen van Albert [Banjaert] in de as, evenals het onder diens gezag staande dorp genaamd Sint Agatha, en het huis van Wouter [van Egmond]'[15]

Afb. 2. 'Gravinne Ada op de Burgt te Leyden belegerd'. Gravure door R. Vinkels naar J. Buys 1785. P.V. 37501 gemeentearchief te Leiden

In zijn Rijmkroniek vermeldt Melis Stoke[16] foutief dat het om heer Allards huis ging. Hierdoor zou een verwarring kunnen optreden met de geslachten Egmond en Haarlem, waarin velen in de 12de eeuw deze voornaam dragen. Melis Stokes verhaal is gebaseerd op de gegevens uit de Egmondse jaarboeken.
Er is weleens verondersteld dat met Aagtendorp de buurtschap Aagtdorp nabij Schoorl in Noord-Holland werd bedoeld. Het huis Banjaert zou dan nooit in Beverwijk gestaan kunnen hebben. Het gaat echter wel degelijk om Beverwijk getuige het woord 'Sancte'. De buurtschap Aagtdorp treft men nooit aan met het predicaat Sint of Sanct.[17]
De plaats waar het kasteel eens gestaan zou hebben blijkt zelfs nog in de 14de eeuw bekend te zijn geweest. In het archief van de Orde van St. Jan te Haarlem bevindt zich een stuk waarin wordt gesproken over een huis 'an die geest sijde', waar op de zuidzijde, 'Aelbrecht Banyaert op ghehuset hevet'.[18] Zou men hieruit mogen concluderen dat het huis van Albert Banjaert op de geest Hoflant gelegen heeft? Een vraag, waarop we tot op heden het antwoord schuldig moeten blijven.

Welke rol speelde Albert (Baernsoen) Banjaert in de Loonse oorlog?

De Loonse oorlog (1203-1213)
Na het overlijden van graaf Dirk VII op 4 november 1203 te Dordrecht, huwelijkte zijn echtgenote Aleid van Kleef hun dochter Ada uit aan Lodewijk graaf van Loon. Dit huwelijk werd inderhaast gesloten terwijl het lijk van de graaf nog boven de grond stond.
De broer van Dirk VII, de latere Willem I, betwiste Ada het recht op de Hollandse graventroon – en met hem het grootste deel van de Hollandse adel – omdat Holland een zwaardleen was.
Lodewijk van Loon en zijn echtgenote Ada werden in dit conflict gesteund door de bisschoppen van Utrecht en Luik, de regent van Vlaanderen en wat lagere heren. Willem kreeg steun van Brabant, de lagere adel uit Holland en de vrije boeren uit Zeeland en Kennemerland.
Onder die edelen bevonden zich mannen als Filips van Wassenaar, Jan van Rijswijk, Simon van Haarlem (die overigens overliep naar van Loon), Willem van Teijlingen, Jakob burchtheer van Leiden, Wouter van Egmond en Albert Banjaart.
Willem ging in vermomming naar Vlaardingen, waar hij door enige Zeeuwen herkend werd en met vreugde in hun midden werd opgenomen. De Zeeuwen zwoeren bij hun schepen dat zij hem als hun wettige heer beschouwden. Aangekomen in Zierikzee werd hij ook daar enthousiast ontvangen.[19]
Inmiddels zorgden Wouter van Egmond en Albert Banjaert ervoor dat de bevolking van Kennemerland aan de kant van Willem zou blijven.
Lodewijk van Loon die met Aleid en gevolg te Haarlem verbleef, sloeg na het bericht van een dreigende opstand op de vlucht. Onder leiding van Gijsbert van Aemstel ontsnapten zij per boot naar Utrecht. Gravin Ada vluchtte met enkele getrouwen naar de burcht te Leiden. Al snel viel deze burcht toen de Kennemers onder leiding van Wouter van Egmond en Albert Banjaert en de bewoners van de dorpen onder leiding van Filips van Wassenaar deze belegerden.[20] Willem, dit goede nieuws vernemende, kwam direct uit Zeeland om in Egmond ontvangen te worden. Ada werd naar Texel gevoerd en vandaar uit naar Engeland, waar zij verder aan het hof van de koning gevangen gehouden werd. In 1204 viel Lodewijk van Loon echter het graafschap Holland binnen met een enorm leger. Hij had zich door verdragen met de bisschop van Luik, de hertog van Limburg, de graaf van Vlaanderen, graaf Adolf van der Ahre, en natuurlijk de bisschop van Utrecht en enkele Hollandse ridders, ver-

zekerd van een grote macht. Willem begaf zich snel naar Zeeland en liet zijn broers Floris en Otto versterkingen aanleggen te Boskoop en Zwammerdam. Wouter en Albert Banjaert ondernamen met de Kennemers de aanval per schip. Zij staken de dijk te Oudekerk door. "Ondertussen hebben ze ook het statige huis van Gijsbert (=van Amstel, red.) tot de grond toe afgebrand."[21] (Afb. 1)

De gehele streek rondom Amstelveen werd verwoest en geplunderd. Ook de dorpen Muiden en Weesp legden zij in de as. Het leger van Albert Banjaert en Wouter van Egmond kwam tot aan Breukelen. De bisschop van Utrecht sloeg hard terug. De versterkingen te Boskoop en Zwammerdam werden ingenomen. Ook Lodewijk liet zich niet onbetuigd: hij verwoeste het huis van Wouter van Egmond. Onderweg naar Egmond verwoestte hij de goederen van Albert Banjaert (en zijn huis?) en het dorp Sint Agathenkerk dat onder toezicht van Albert stond. Door de verovering van Walcheren en later geheel Zeeland – door de graaf van Namen en Hugo van Voorne – leek Willem kansloos geworden. Al spoedig kwamen de Zeeuwen in verzet en heroverden Zeeland. Te Leiden, waar de Kennemers door hun ongediciplineerdheid de aanval te vroeg openden, bracht het geoefende leger van Lodewijk hen zware verliezen toe. Toen tot overmaat van ramp een brug, waarover de Kennemers vluchtten doormidden brak, verdronken er velen. Wouter van Egmond en Albert Banjaert moesten vluchten met de hen overgebleven manschappen, daarbij geholpen door de dapperheid van Willem van Teijlingen tesamen met enige ridders die zich, na hevig weerstand geboden te hebben, overgaven en gevangen genomen werden.

"Lodewijk echter keerde met wapenbuit en gevangenen opgewekt en triomfantelijk terug naar Voorschoten en waande zich daar veilig."[22]

Willem kwam spoedig met een leger uit Zeeland. De hertog van Limburg zag met schrik hoe groot dit leger was en probeerde tevergeefs met Willem te onderhandelen. De paniek die zijn waarnemingen in het kamp te Voorschoten veroorzaakte – de hertog vluchtte met zijn manschappen nog diezelfde dag – deed het leger op de vlucht slaan. In het kampement werden veel zaken achtergelaten.

Lodewijk ontkwam per schip maar net aan het leger van Willem, en ging met zijn leger naar Utrecht. Over en weer werden nog enige korte plundertochten gehouden waarbij ondermeer Dordrecht in as werd gelegd door het leger van de bisschop van Utrecht, terwijl Willem tezamen met Kennemers en Zeeuwen de versterkingen te Asperen verwoestte.

Willem had het pleit gewonnen: met de bisschop van Utrecht sloot hij vrede. Nog even dreigde de situatie voor Willem aanleiding tot zorgen te geven, toen in 1205 Filips van Namen met leger en vloot Zeeland binnenviel. Terwijl Willem zich voornam liever te sterven dan als een banneling te leven, bereikten boden uit Vlaanderen beide legers met het bericht over een verzoening. Lodewijk en Aleid, die zich in Utrecht al overwinnaars waanden, verlieten de stad en keerden teleurgesteld huiswaarts. Tot zover wat de Egmondse bronnen en grafelijke oorkonden ons weten te vertellen.

Het einde van de Loonse oorlog

De Egmondse bron zwijgt om onbekende redenen bijna 40 jaar, zodat we het verloop van de gebeurtenissen uit de verdragen moeten herleiden. In 1206 blijkt het vrede te zijn, maar Willem moest nog tot 1213 wachten om zich onbetwist graaf van Holland te mogen noemen, iets wat hij in feite al deed in 1208.[23]

Albert Banjaert ontbreekt in de rij van getuigen bij het verdrag tussen Willem en Lodewijk van Loon te Brugge in 1206. In 1204 in Utrecht is hij nog wel als getuige bij het verdrag tussen Willem en de bisschop van Utrecht. We vinden hem pas elf jaar later terug in een oorkonde van 28 augustus 1215.[24] Zijn verblijf werd niet meer herbouwd. Het allerlaatste wat we van Albert Banjaert kunnen achterhalen is een legaat aan de abdij van Egmond in 1223 van vier ponden en een gouden beker. Albert sterft op 18 januari van dat zelfde jaar en wordt begraven op het kerkhof van de abdij.[25]

Amsterdam/ Beverwijk 1997

Op deze plaats dank ik de volgende personen die mij behulpzaam zijn geweest bij het realiseren van dit artikel, in welke vorm dan ook; Cary, Rob, Alexander (in het bijzonder!), en de redactie van Castellogica.
Mijn dank gaat vooral uit naar Prof. Dr. J.G.N. Renaud.

Noten

1 Renaud, 1976
2 H.J.J. Scholtens, 1947.
3 Ludolf Smids, 1744, met aanhangsel 1778.
Het gaat om een lokatie in Wijk aan Duin, aan de weg naar Wijk aan Zee. Aangetroffen zijn echter de fundamenten van het eerste buiten Westerhout. Latere schrijvers blijven – voor kasteel Banjaert – deze lokatie noemen. Het "Banyaertsbosch", vermeld in 1508 te Heemskerk, Archief abdij van Egmond inventarisnummer 364 heeft ook geen verband met het huis Banjaert te Beverwijk. Ook de vermeldingen over funderingen in de omgeving van de Bankenlaan te Beverwijk hebben geen verband met Banjaert. Over de speurtocht naar het kasteel Banjaert is een artikel van mijn hand in bewerking.
4 W.J. Hofdijk, 1853.
5 C.Joh. Kieviet, 1897.
6 A.C.F. Koch, 1970, nr. 151
7 idem nr. 160.

[8] idem nr. 169.
[9] Van Wijn, 1812.
[10] zie noot 6 nr. 244.
[11] J.C. Kort, 1976, verloren stukken nr. 10,
[12] J.W. Groesbeek, 1981.
[13] zie noot 12.
[14] J. Rietstap, Londen 1884-1887, plaat CXVIII . Er moet echter een ouder voorbeeld van de eerste bestaan omdat Hofdijk deze al afbeeld in 1853. Beide auteurs geven echter geen bron waaruit zij dit gegeven ontlenen.
[15] 'Lotheuuicus autem alas victorie sue usque ad Egmundam extendens possessionem Alberti et villam, que dicitur sancte Agathe, ditioni eius suiectam in cineres redegit, similiter domum Walteri', uit: Burgers, 1997.
Mijn dank gaat uit naar de redacteur G.N.M. Vis, de uitgever en de auteur J.W.J. Burgers voor het gebruik mogen maken van citaten uit zijn artikel.
[16] Melis Stoke, 1885.
Melis Stoke vermeld echter heer Allards huys, hierdoor kan verwarring ontstaan met het geslacht Haarlem. Dit berust op een fout daar zijn bron de 'Annales Egmundenses' zijn. Strikt genomen staat er in de Annales: possessionem = bezittingen en geen domum = huis, van Albert Banjaert.
[17] Vriendelijke mededeling van G.P. Alders
O.Opperman, 1933, no. 61
[18] Gemeentearchief Haarlem, Klooster-archieven inv.nr. 5.2, Cartularium van de Orde van Sint Jan, of Cartularium van de Johannieter commanderij te Haarlem, volgnummer 360, folio 161, 8 februari 1345. Met dank aan drs. A. Schweitzer.
[19] A. Uitterhoeve, Annales Egmundenses, De jaarboeken van Egmond, eerste Nederlandse vertaling, in ; Alkmaarse Cahiers, deel 1, 1990. Met dank aan Uitgeverij Boekhandel Zwaan & Ter Burg te Alkmaar voor het mogen citeren uit bovengenoemd werk. Zie ook p. 153.
[20] P.J. Blok, Geschiedenis eener Hollandsche stad deel 1 pag. 13, 14, 's-Gravenhage 1910, zie ook; noot 14 en Opperman, Fontes Egmundenses en P.J.M. de Baar, De naam en oorsprong van het Rapenburg, in; Renus, Mededelingenblad van de A.W.N. Rijnstreek, 1993-1 .
[21] Zie noot 19, pp. 156-157.
[22] idem, pp. 160-61.
[23] De Boer, 1995.
[24] zie noot 6, nr. 357, 28 augustus 1215.
[25] Van Wijn, Necrologium Egmundense, Huiszittend leeven, 11e deel, 1e stuk, 1812. zie ook; Bernard J.M. de Bont, De regale abdij van Egmond, Amsterdam 1905.

Literatuur

1. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 4 delen, 's-Gravenhage, 1910-1918.
2. D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfuncke, *Graven van Holland, portretten in woord en beeld*, Zutphen 1995.
3. J.W.J. Burgers, Allinus, grafelijke kapelaan en Egmondse geschiedschrijver, in *Egmondse Studien* 3, redactie G.N.M. Vis, Uitgeverij Verloren,Hilversum 1997.
4. J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen in Noord-Holland*, 1981.
5. *W.J. Hofdijk, *Kennemerballaden*, 2 delen, Haarlem, 1853.
6. *C.Joh. Kieviet, *Het slot op den Hoef, een verhaal uit den tijd van Ada van Holland*, 1897.
7. J.G.N. Renaud, *Middeleeuws ceramiek*, Den Haag 1976
8. J. Rietstap, *Amorial général*, 2 delen, Gouda, 1884-1887.
9. H.J.J. Scholtens, *Uit het verleden van Midden-Kennemerland*, 1947.
10. Ludolf Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden enz.*, 1744 met aanhangsel 1778
11. Melis Stoke, Rijmelkroniek uitgegeven door W.G. Brill, 2 delen, in *Werken Historisch Genootschap*, Utrecht, 1885.
12. Van Wijn, Necrologium Egmundense, *Huiszittend leeven*, 11e deel, 1e stuk, 1812.

Uitgegeven bronnen.

1. *A.F.C. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeelandtot 1299*, deel I, eind 7e eeuw tot 1222, nr. 151, `s Gravenhage, 1970
2. J.C. Kort, *Het archief van de heren van Haarlem,* 's-Gravenhage, 1976
3. O. Opperman, Fontes Egmundenses, in *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht,* 3e serie, no 61, 1933
4. A. Uitterhoeve, De jaarboeken van Egmond, eerste Nederlandse vertaling, in *Alkmaarse Cahiers* nr. 1, Alkmaar, 1990

Het kasteel van Wageningen

DOOR

L.J. SMALS EN J.H. SOENTGERATH

Het kasteel van Wageningen komt in de literatuur hoofdzakelijk als nevenonderwerp voor.[1] Als gevolg hiervan is het buiten de omgeving van Wageningen weinig bekend, dat hier op het einde van de middeleeuwen een forse burcht heeft gelegen. Met dit artikel hopen wij deze sterkte bij een groter publiek onder de aandacht te brengen. Van het kasteel zelf is helaas weinig meer over. Wat nog rest is geconsolideerd en bestaat uit: de fundamenten van de noordelijke poorttoren en, vanaf de poorttoren lopend in oostelijke richting, ca 58 meter van de noordmuur met een deel van de aanliggende wal. Op de hoek waar deze muur vroeger aansloot op de stadsmuur liggen de fundamenten van de NO-toren met herbouwde waterdoorlaat (1995). Tevens is een met grond overdekt restant van een kelder bewaard gebleven, vermoedelijk van het brouwhuis.

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van eerder gepubliceerd bronnenmateriaal, dat op een nieuwe manier wordt benaderd, evenals van nieuw en nog niet eerder getranscribeerd bronnenmateriaal en van gegevens verkregen uit archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uit het midden van de jaren '80 en '90.

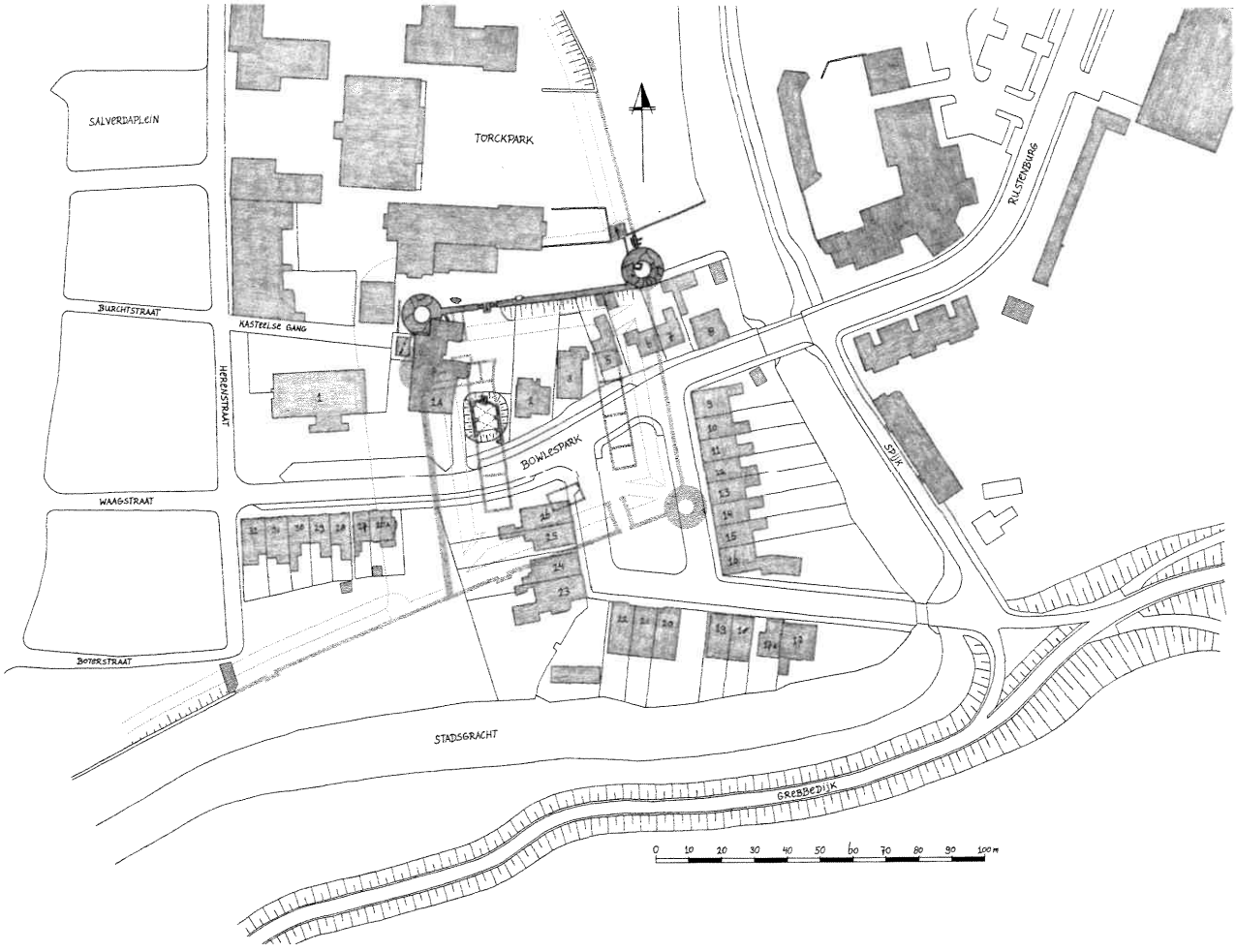

Reconstructie van de plattegrond van het kasteel over de kadastrale kaart van Wageningen. Tek. J. Soentgerath.

Karel van Gelre en Wageningen

Het kasteel van Wageningen is gebouwd door Karel van Egmond (1467-1538), hertog van Gelre en graaf van Zutphen. Deze titel is hem overigens door de Duitse keizer en Rooms-Koning[2] Maximiliaan van Oostenrijk nooit toegekend. Recht had hij hier wel op. Karel werd geboren als zoon van hertog Adolf van Gelre en Catharina van Bourbon. Maximiliaan had de Nederlandse gewesten echter toebedacht aan zijn zoon Filips de Schone en wilde af van de hertogen van Gelre.
Reeds tijdens Karels jeugd dachten de Bourgondiërs de erfopvolging van de Van Egmonds te kunnen beïnvloeden door de zesjarige Karel te ontvoeren; in 1473 werd Nijmegen door Karel de Stoute belegerd en ingenomen, terwijl Karel van Egmond zich in de stad bevond. De jonge Karel van Egmond werd op last van Karel de Stoute naar Gent gevoerd, waar hij aan het Bourgondische hof werd opgevoed. Later, in 1487, strijden de Bourgondiërs tegen de Franse koning Charles de VIII bij Bethune. Karel, in Bourgondische dienst, wordt door de Fransen gevangen genomen. Voor zijn vrijlating wordt losgeld geëist, hetgeen door Maximiliaan[3] wordt geweigerd.

De Franse koning, niet gebaat bij het toenemen van de Habsburg-Bourgondische macht, ziet in Karel een potentiële bondgenoot en laat weten "...dat hij de zoon van Adolf de middelen wilde verschaffen, om desnoods met geweld zijn regt op de Geldersche hertogstoel te handhaven".[4] Losgeld moet er natuurlijk wel betaald worden. In 1492 zorgen de Gelderse steden, hoewel beducht voor Maximiliaan, samen met graaf Vincentius van Meurs voor Karels vrijlating. Karel trekt Gelre binnen en in het voorjaar van 1492 wordt met de hulp van Arnhem en Doesburg Wageningen voor Karel gewonnen.

De stad was vlak voor de verovering door Karel via een Vlaamse plunderaar weer in handen van Maximiliaan gekomen. In 1489 hadden de Vlamingen zich na een opstand tegen Maximiliaan[5] weer met deze verzoend.[6] Sommige Vlamingen echter, waaronder de beruchte Reinier van Broekhuizen, waren daarin "niet begrepen", zo schrijft Nijhoff. Al plunderend door de streek trekkend zag deze Van Broekhuizen kans Wageningen in te nemen. De stad werd hierop ontzet door de steden Arnhem en Nijmegen.[7] Vervolgens werd Wageningen voor Maximiliaan beheerd door een Bourgondisch-gezinde neef van Karel, Floris van Egmond, die de stad in 1492 dus aan Karel moest laten.[8] In 1505 echter moet Karel toch het hoofd buigen voor Filips, die met een grote strijdmacht het land binnen trekt.

Filips is succesvol en wint snel terrein: Arnhem geeft zich over in juli 1505 en zo ziet ook Wageningen geen andere mogelijkheid dan zich over te geven.[9] Karel ziet zich gedwongen een bestand te aanvaarden en in hetzelfde jaar onderwerpt hij zich aan Filips op kasteel Rozendaal. Een commissie, bestaande uit "een effen getal richters" en aan te stellen door Filips en Karel, zou zich over de erfkwestie buigen.[10] Tevens wordt overeengekomen dat Karel Filips zal vergezellen op diens reis naar Spanje.[11] Wat Wageningen betreft: volgens Mey heeft Karel bij een overeenkomst van 26 september 1505 Wageningen voor zich weten te bedingen.[12] Na Karels overgave reist Filips, op weg naar Spanje, direct af naar Brabant. Karel traineert en blijft uiteindelijk thuis. Langzaam begint hij met de herovering van zijn gebied. Op 22 februari 1506 neemt de hertog Wageningen weer in bezit.[13] Uit een charter van 18 februari 1518 lijken we te mogen afleiden dat dit ondanks voornoemde overeenkomst van 26 sept 1505, gewapenderhand is gebeurd.[14] Als Karel Groenlo bezet, komt in mei van dat jaar de tegenzet als stadhouder Filips van Bourgondië, bastaardbroer van Karel de Stoute en later bisschop van Utrecht, beleg voor de stad legt. Wageningen weet zich de Bourgondiërs tot september van het lijf te houden.

Als dan Filips de Schone op 25 september 1506 onverwacht overlijdt en Franse militaire steun aan Karel succesvol blijkt, ziet Filips van Bourgondië zich gedwongen het beleg op te heffen.[15] Wageningen zal vanaf 22 februari 1506 tot aan z'n dood in 1538 in Karels bezit blijven. Ondertussen gaat de strijd om Gelre gewoon door en Karel blijkt succesvol. In 1514 krijgt hij, na weer een schending van een bestand, ook Arnhem weer in handen.[16] In de volgende jaren ziet Karel kans om zich ten dele tijdelijk meester te maken van Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland.[17] Deze gebieden moet hij echter tussen ca 1522 en 1524 weer prijs geven. Ook trekt Karel in 1527 Utrecht binnen. Op 6 oktober 1528 erkent Karel V, zoon van Maximiliaan, de aanspraken van de hertog en wordt Karel beleend met Gelre en Zutphen.[18] Men komt overeen dat in het geval dat Karel kinderloos zou komen te overlijden, het hertogdom zou vervallen aan Karel V. Karel overlijdt inderdaad zonder nakomelingen achter te laten maar in strijd met de overeenkomst wordt Willem van Gulik door de landdag gekozen tot opvolger. Pas in 1543 draagt deze Gelre en Zutphen, en daarmee Wageningen, over aan Karel V.

Opstand

Na de dood van hertog Karel in 1538 komt volgens Driessen de bevolking in opstand. Driessen baseert zich daarbij op Slichtenhorst.[19] Dit is door ons niet

verder onderzocht, maar zal betrekking hebben gehad op de overlast die de Wageningse bevolking ondervond van ingekwartierde soldaten. De burgers eisten dat het kasteel gesloopt moest worden. Om de menigte tevreden te stellen gaf de toenmalige drost, de graaf van Meurs, toestemming om de achterbrug te slopen. De bevolking vond dit onvoldoende en wilde het hele slot slechten.

De landschap echter verbood het kasteel "in eenigherley wyze te krenken ofte ontvesten" vanwege de militaire waarde. Met name leek men beducht voor een overval uit het Nedersticht.

Bouwgeschiedenis fasering

Na voorgaande historische samenvatting en periodisering wat betreft de strijd om het bezit van Wageningen willen we vervolgen met de bouwgeschiedenis en fasering.

Na analyse is het waarschijnlijk dat het kasteel in drie hoofdfasen is gebouwd:
- in de eerste fase is de kasteelgracht gegraven en zijn de aarden wallen gelegd.
- In de tweede fase heeft men mogelijk de westmuur, maar in ieder geval de poorttorens gebouwd. Dit laatste valt af te leiden uit het charter van 27 oktober 1526.
- Vanaf 1527 heeft men in de derde fase het kasteel voltooid. Tijdens deze fase worden ondermeer de noordmuur, de NO- en de ZO-toren gebouwd. Niet in dit charter genoemd, maar waarschijnlijk wel tot deze fase behorend is een waterdoorlaat aan de NO-toren[20] en een opslagplaats voor vuurgeschut ("bussenhuis").[21]

Op 29 november 1500 deelt Karel in een charter aan Wageningen mee dat hij de stad wil versterken met een kasteel, iets dat hij al geruime tijd van plan was: "Wy Kairle,..doen kont, so wy langh tiit in wiile ende meynonge geweest siint, onse stad Waegenyngen.. voirder dan zy opten dach van huyden ist, to vestigen ind to starcken, ind doch dairop nu geslaeten [omsloten] siin, eyn borch op eenen hueck van der stat.. dair wy [Karel], ast onsen erven.. veilich ind onbesorght op ende af komen ende siin moigen..". Zoals valt te lezen, wil de hertog het kasteel bouwen op een hoek van de stad. Dit was de ZO-hoek.[22] De oost- en zuidmuur zouden gevormd worden door delen van de stadsmuur. Noord- en westmuur waren nieuw te bouwen. De beoogde grond krijgt de hertog via een "guetlicker erffwissel"(ruilen van grond) met Johan van Arnhem.[23] Voor het beheren van het kasteel zou een drost aangesteld worden: "ende dieselve [Karel] onse borch voirtaen met renthen ende guederen versorghen solden, dairmit dieghoene, die van onss..to eenen borchseten dairop gesteld wurdt.. onse borch bewaeren muchten.

In het tweede charter, van eind van het jaar 1500, blijkt dat de muren van het te bouwen kasteel aan de binnenzijde van aarden wallen voorzien zullen worden (bijlage 1). Tevens wordt er opdracht gegeven de gracht van de voormalige woning van Albert van Bemmel,[24] die nu op de bouwplaats ligt, tegelijkertijd te dempen. Volgens dit bestek moeten er aarden wallen in een rechthoek worden gelegd (twee tegen de reeds bestaande stadsmuur) waarvan elke zijde omgerekend ca 61 m, of daaromtrent, lang moet zijn. De hoogte en breedte aan de basis van de wallen moet 9,80 m bedragen en de breedte boven aan de wal moet 3,30 m zijn. De kasteelgracht moet 17 m breed aan de bovenzijde, 13,3 m breed aan de basis en 3,54 m diep worden. Hier komen we later nog op terug.

De eerste bouwfase

De datering van de eerste fase kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Duidelijk is dat tussen het vaste voornemen van de hertog om Wageningen te versterken, gevolgd door het bestek voor gracht en wallen, daterend van respectievelijk november en december van het jaar 1500, en de laatste overeenkomst uit oktober 1526, een periode van 26 jaar zit.

Gezien de noodzaak om de stad te versterken mogen we misschien veronderstellen dat men inderdaad na de winter van 1500-1501 begonnen is met het graven van de kasteelgracht en aanaarden van de benodigde delen van de stadsommuring. Waarschijnlijk heeft men ook conform het bestek de resterende west- en noordwal gelegd. Op een gegeven moment is de gehele stadsmuur aan de binnenzijde van wallen voorzien.[25] In het geval dat dit laatste al vóór 1500 gebeurd zou zijn, kan men zich afvragen waarom dit bij de kwetsbare ZO-hoek dan nog moest gebeuren. Het lijkt dan ook meer voor de hand liggend te veronderstellen dat men begonnen is met het leggen van een carré van wallen in de ZO-hoek, waarna men vervolgens de rest van de stadsommuring van wallen heeft voorzien. De benodigde grond zou verkregen kunnen zijn door het graven van een tweede gracht, gescheiden van de eerste door cingels.[26] Voor deze werkzaamheden heeft Karel tijd tot midden 1505. Daarna is hij Wageningen, zoals al gemeld, kwijt tot eind februari 1506. Hierna is de stad weliswaar terug in Karels handen, maar in mei volgt weer een periode van beleg tot september van dat jaar. In het geval dat het van wallen voorzien van de gehele stadsmuur priori-

Vestingwerken van Wageningen met het kasteel zoals afgebeeld in een atlas te Turijn, omstreeks 1558 of eerder. Foto Ch. v.d. Heuvel.

teit heeft gekregen, kan een deel van de vertraging van de bouw van het kasteel worden verklaard.

Nu vermeldt Nijhoff de aanstelling van Albert van Ermell tot borchsate en bewaarder van de poorten van de stad Wageningen.[27] Deze aanstelling, afkomstig uit de XIV libri van hertog Karel, is voor dit onderzoek getranscribeerd (bijlage 2). De overeenkomst is jammer genoeg niet gedateerd. Nijhoff schat het jaar 1507. Waarschijnlijk baseerde hij zich op de chronologie van de stukken in liber VIII. Volgens een zich in het boek bevindende handgeschreven periodisering uit deze eeuw loopt het eerste gedeelte van boek acht van 1492 tot 1495, met enkele latere stukken. Het tweede deel loopt van 1505 tot 1510. Het stuk in kwestie zit in het tweede deel.
In het geval dat 1507 als datering voor de aanstelling correct is, heeft de drost Van Ermell een dubbel ambt vervuld: Van Ermell was namelijk van mei 1508 tot januari 1520 ambtman van de Nederbetuwe.[28] Het bekleden van een dubbel ambt lijkt in Gelre eerder uitzondering dan regel te zijn geweest. Het is echter niet onmogelijk dat het hier wel het geval is geweest, ook al omdat de taken van beide functies elkaar overlappen.[29]
Samenvattend kunnen we stellen dat 1507 als datering heel aannemelijk is, maar dat pas zekerheid wordt verkregen als dit in een ander stuk wordt bevestigd. Vooralsnog blijft er de mogelijkheid dat de aanstelling uit 1520 dateert, na Van Ermells aanstelling als ambtman van de Nederbetuwe.

Naast de aanstelling van Van Ermell is er sprake van zes man militair personeel, plus timmerman, poortwachter, (nacht)wachter en een huishoudster. Uit het charter van 1526 blijkt echter duidelijk dat er van een kasteel (van steen) tussen 1507 en 1526 nog geen sprake kan zijn geweest, zoals verderop duidelijk zal worden. Een aanstelling van een drost met personeel voor 1526 behoeft dus enige uitleg.

Onder Karel van Gelre waren de drost en bevelhebber van Wageningen een en de zelfde persoon.[30] Naast de aanstellingsbrief blijkt dit verder uit enkele brieven en charters.[31] J. Kuys (zie noot 31) zegt over de functies van de drost in het kwartier van Zutphen het volgende: "inhoudelijk kwamen de militaire taken van de drost en overige ambtlieden er grosso modo op neer dat zij troepen op de been moesten brengen en aanvoeren, en verdedigingswerken zoals landweren en blokhuizen moesten oprichten, bemannen en onderhouden. Militaire acties konden binnen het kwartier of daarbuiten, in of buiten Gelre, plaatsvinden".[32]
Wat Van Ermells aanstelling als borchsate betreft: zo-

als al eerder verondersteld, heeft het omgrachte carré van wallen in de ZO-hoek waarschijnlijk al ergens in het eerste decennium van de 16e eeuw dienst gedaan, mogelijk onder de naam "blokhuis". In deze tijd was de term blokhuis een soort synoniem voor versterking, wat kon variëren van een schans met houten bolwerken tot een enorm gemetseld artilleriefort zoals Wageningen of Stavoren.[33] Van Ermells aanstelling als borchsate, en ook diens personeel, lijkt dan waarschijnlijk. Van Ermell zelf heeft misschien tijdelijk onderkomen gehad op het terrein van de voormalige woning van Albert van Bemmel.[34] Overigens blijkt dat het aantal mensen personeel (in vredestijd) voor het kasteel ook in 1544 onveranderd is gebleven[35].
Als drost en bevelhebber van Wageningen zal Van Ermell ook met de verantwoording voor de bouw van het kasteel zijn belast zoals ook zijn opvolger, Willem Borre, deze verantwoording zou gaan dragen na het overlijden van Van Ermell, ergens in de zomer van 1526.[36]

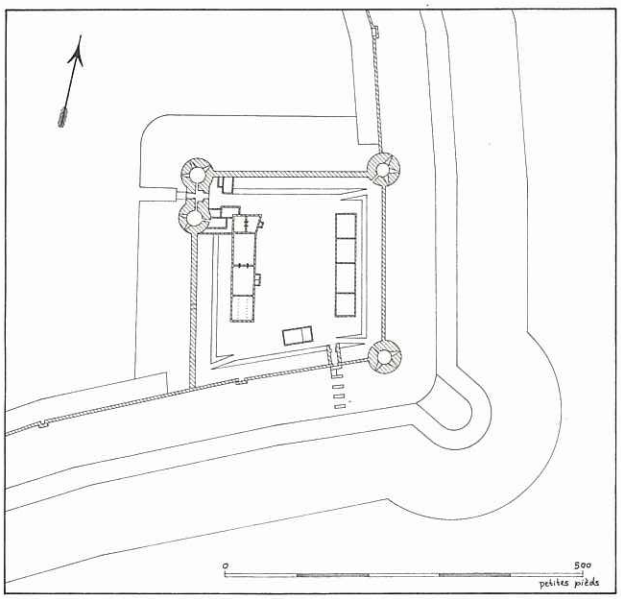

Detail van de plattegrond van Wageningen met daarop de plattegrond van het kasteel. Tekening van J. Soentgerath naar de stedenatlas van Berlaymont uit 1572.

Het bestek uit 1500 uitgewerkt

Afgeleid uit het tweede charter van 1500, zou de hoeveelheid grond uit de te graven gracht ruim 6000 m³ bedragen. Voor het aanaarden van de vier muren volgens de specificaties zou ca 15.000 m³ nodig zijn.[37] Onderzoek heeft uitgewezen dat de gracht inderdaad ruim 17 m breed is geweest. Na afgraving van een deel van de voormalige kasteelgracht bleek de diepte, conform het bestek, ca 3,5 m onder het maaiveld te zijn geweest. De gracht stond, afhankelijk van de grondwaterstand, 1 tot 2 m onder water.[38] Het huidige maaiveld ligt ongeveer gelijk aan het laat-middeleeuwse. De hoeveelheid grond die verkregen wordt door het graven van de kasteelgracht is ongeveer toereikend voor twee wallen; dat wil zeggen als we van het bestek uitgaan. Omgerekend zouden deze wallen volgens het bestek aan de basis 9,80 m breed zijn en ook 9.80 m hoog. De breedte bovenaan zou 3,30 m zijn. De vraag is of dit is uitgevoerd. In het geval dat de borstwering van de muur boven de wallen heeft uit gestoken, moet de hoogte van de muur, vanuit het maaiveld gerekend, ca 11,50 m zijn geweest.
De gemiddelde hoogte van middeleeuwse Nederlandse stadsmuren lijkt nog geen onderwerp van studie te zijn geweest, maar wordt door een aantal onderzoekers geschat op ca 5 tot 6 meter. Om tot de volgens het bestek gedicteerde hoogte van ca 11,50 m te komen zou men op de site de stadsmuren moeten hebben opgetrokken tot dubbel de hoogte. Deze hoogte is weliswaar vergelijkbaar met die van Vredenburg (Utrecht 1529-1535) maar daar heeft men het gedeelte van de stadsmuur dat deel uitmaakte van het kasteel (westmuur) afgebroken en opnieuw verzwaard opgebouwd.[39] Bij Wageningen lijkt dit, in ieder geval initieel, niet het geval te zijn

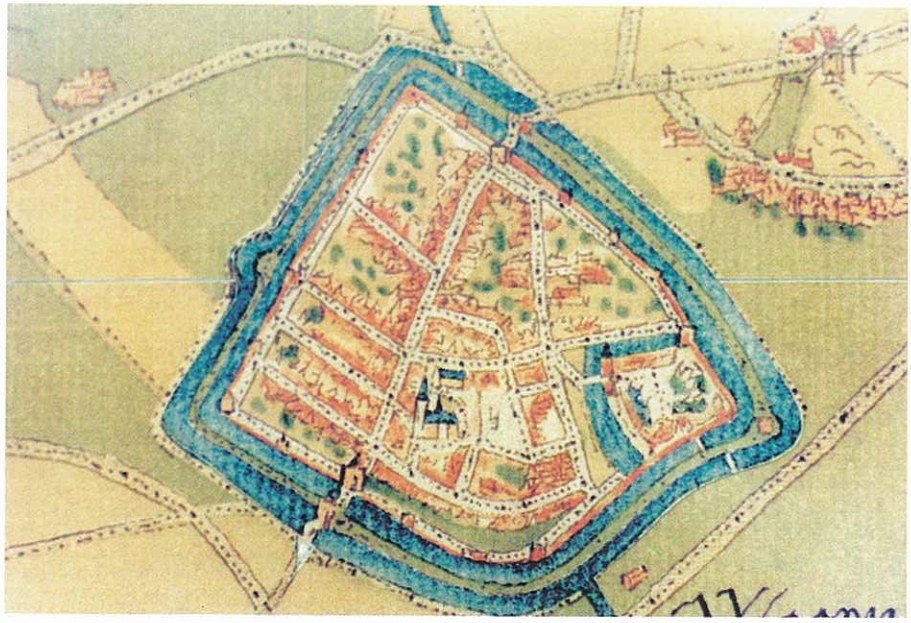

Afbeelding van de vesting Wageningen door J. v. Deventer omstreeks 1560. Foto F. Haans.

geweest: in de eerste plaats zou de fundering van de stadsmuur hierop berekend moeten zijn[40] en in de tweede plaats lijken we uit het charter van december 1500 te mogen opmaken dat men gebruik heeft gemaakt van de originele stadsmuren. Naar alle waarschijnlijkheid heeft men deze gedeelten van de stadsmuur wel verhoogd.
Dit lijkt te worden bevestigd op een schilderij van Cornelis van der Schalke (1611-1671) genaamd "Gezicht op Wageningen" met daarop het kasteel en een gedeelte van de stad vanuit het oosten gezien.[41] De kasteelmuur lijkt ca twee meter hoger weergegeven.
Vanuit een andere hoek valt de hoogte van muren en wallen ook te beredeneren.
Wallen, waarvan een zijde tegen de muur rust, met een maatvoering van: 9,80 m breed bij een hoogte van 9,80 m en een breedte van 3,30 m bovenaan, zou een helling opleveren van 56,4 graden. Dit is erg stijl maar met gebruik van zware klei wel mogelijk, zeker als men plaggen als hulpmiddel gebruikt.[42]

Om het vuurgeschut op de wallen te krijgen werd bij Wageningen gebruik gemaakt van een hellingbaan, niet weergegeven op de Turijnkaart maar wel op de Berlaymontkaart (zie noot 25). Een hellingbaan zal een stijgingspercentage hebben gehad van tussen de 20 en 30 graden. Als nu de wallen volgens het bestek waren uitgevoerd zou deze hellingbaan, parallel aan de wal lopend, met een stijgingspercentage van 20 graden aan de basis 27 m lang zijn geweest. Bij een stijgingspercentage van 30 graden is de lengte aan de basis nog 17 m.
Bij een maatvoering van 9,80 m breed bij 6,50 m hoog en 3,30 m breed bovenaan hoeft men minder hoogte te overbruggen. Tevens is het talud minder stijl: 45 graden. In dit geval zou de lengte van de hellingbaan aan de basis ca 11 m bedragen. Dit laatste lijkt het geval te zijn geweest als we de Berlaymontplattegrond nameten. De hoogte van de kasteelmuur zou in dit geval ca acht meter zijn geweest, een hoogte die wat aannemelijker lijkt dan 11,50 m.

De tweede bouwfase en drost van Ermell

In een charter uit 1523, uit de landrentmeestersrekeningen van Hendrick de Groiff,[43] blijkt dat Albert van Ermell nog steeds drost te Wageningen is. In dit charter uit 1523 staat de hertog de stad Wageningen bij met bouwlieden en financiële hulp, nodig na een grote brand in 1522 (zie bijlage 3).
Informatie over de veronderstelde tweede bouwfase is er alleen indirect, namelijk als men in het charter van 1526 spreekt van "die poirte mitten twee toirnen die nu volnae is gemaickt..".
Hieruit lijken we te mogen opmaken dat met de bouw van dit poortgebouw pas kort voor de genoemde bouwopdracht van oktober 1526 kan zijn begonnen. Hier komen we later op terug. De westmuur wordt niet genoemd in dit charter maar moet wel tot de tweede bouwfase behoren.

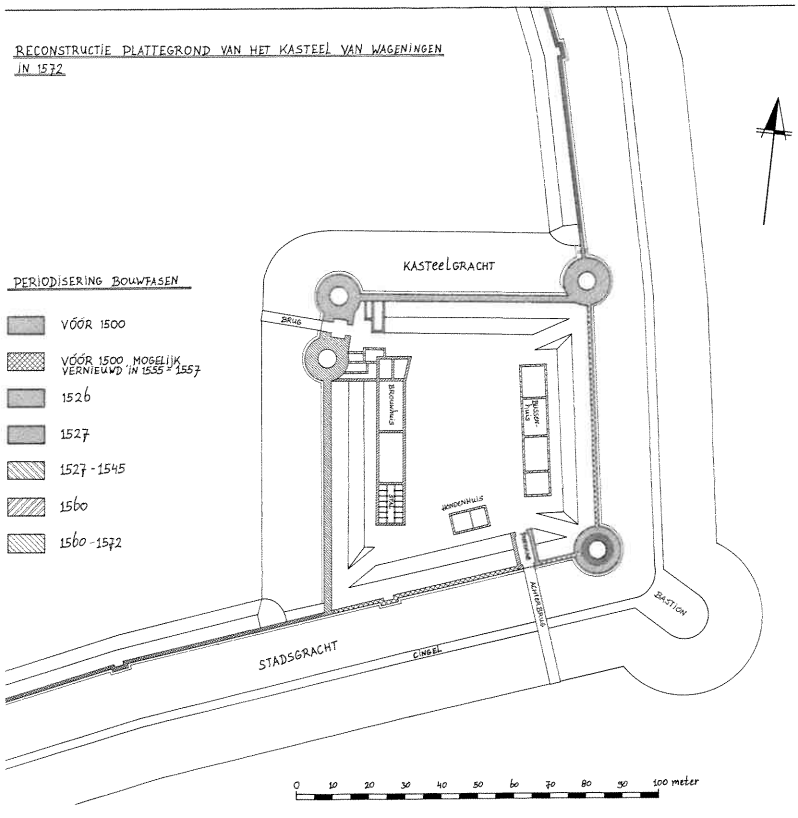

Reconstructie van de plattegrond van het kasteel, met periodisering van de bouwfasen. Tek. J. Soentgerath.
De Berlaymont kaart uit 1572 is hier vergeleken met de opgravingsresultaten. De ligging van de zuidwestelijke poorttoren is onlangs vastgesteld en is hier weergegeven.

Drost Willem Borre en de overeenkomst van 27 oktober 1526

Op 27 oktober 1526 gaat Karel een overeenkomst aan met Willem Borre voor de laatste bouwfase van het kasteel (zie bijlage 4). Deze is omvangrijker dan de tweede fase. Het eerste te bouwen onderdeel is de noordmuur die zoals gemeten 57,9 m langs de wal naar het oosten moest lopen. De breedte en de hoogte moeten overeenkomstig de "hameronge" in de noordelijke poorttoren zijn. Verondersteld wordt dat hiermee hameringen bedoeld wordt. Dit zou dan kunnen refereren aan een gekapte intanding. Mogelijk heeft men dit verkozen boven het laten staan van een staande tand aan de poorttoren. De poorttorens blijken opgebouwd uit radiaal gelegen vlakken achter een halfsteens mantel. De vlakken lijken voor het merendeel rechthoekig en liggen onder verschillende hoeken ten opzichte van elkaar. Mogelijk heeft men zo gedacht de krachten van inslaande projectielen beter te kunnen afleiden. Waar de noordmuur een hoek zou gaan maken met de oostelijke stadsmuur moest een zware toren komen van twee gewelven hoog en voorzien van machicoulis. Op de toren moest men vuurgeschut kunnen opstellen. De toren vertoont de zelfde metselwijze als de poorttorens en springt naar het noorden maximaal uit. Misschien was dit om het stuk stadsmuur met waterdoorlaat kort te houden. Op de ZO-hoek bevond zich een kapotgeschoten muurtoren. Deze moest hersteld en verzwaard worden volgens de zelfde specificaties als de NO-toren. Naast de ZO-toren was een door de wal lopende overwelfde poterne gepland. Ook moest er een huis met bak- en brouwfaciliteiten met daarbij een paardenstal komen.

Tot zover wat betreft de te bouwen onderdelen en maatvoering. In het resterende deel van het charter zegt de hertog dat het werk compleet opgeleverd dient te worden en wordt de wijze van betaling geregeld. De kosten voor dit alles bedroegen 4500 gouden Philips-guldens.

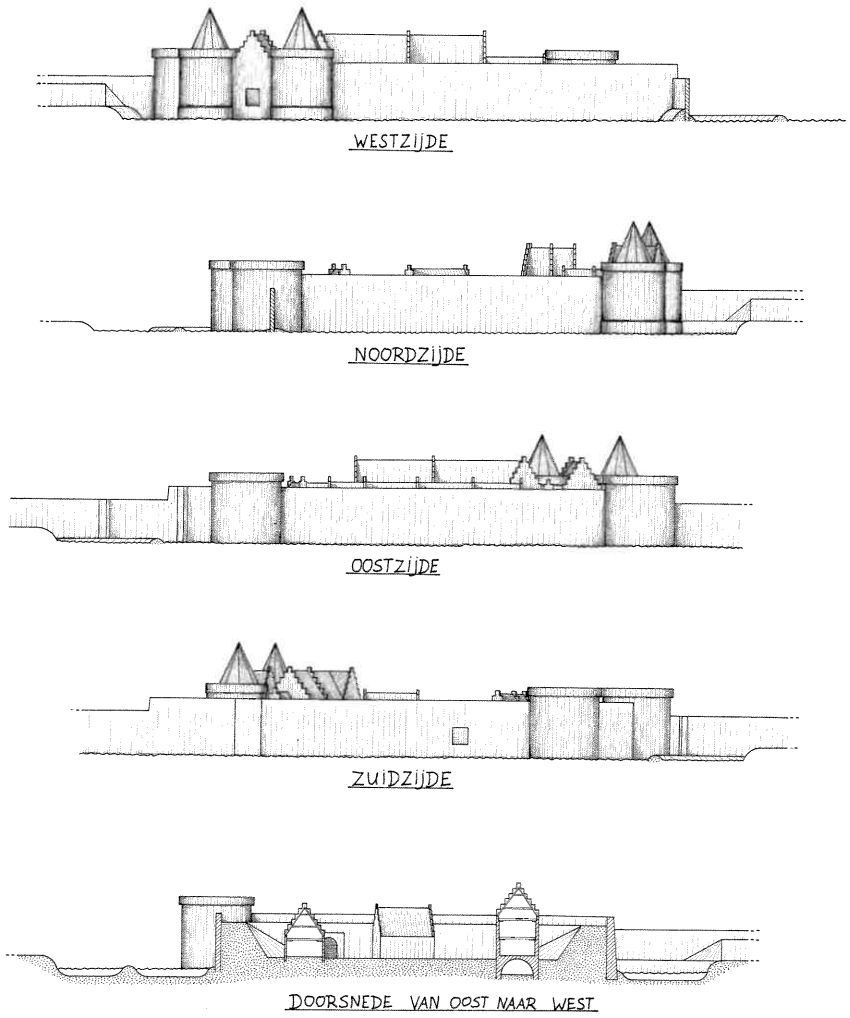

Reconstructie van het kasteel zoals het er uitgezien kan hebben na 1527. Tek. J. Soentgerath.

Duur van de bouw

Bij het schatten van de bouwtijd kunnen we gebruikmaken van de gegevens die bekend zijn van de bouw van Vredenburg.
Drie zijden van dit fort zijn gebouwd in de periode april-oktober 1529. De dikte van de bakstenen muur was hier ca 4 m, de hoogte minimaal 10 m uit het fundament, en de lengte 240 m. Hierin opgenomen waren twee fausse braies (geschutkelders) en twee torens, beide twee gewelven hoog, en een poortgebouw van drie gewelven hoog. Ook is de gracht in deze periode gegraven maar niet tot z'n volle breedte.[44] Het totaal aan personeel dat betrokken was bij de bouw bedroeg ca 1500 man.[45]
Bij het schatten van de bouwtijd van Wageningen wordt er vanuit gegaan dat de kasteelgracht en wallen reeds bestonden.
Wat rest zijn dus twee bouwfasen in steen.
In de eerste fase in steen is het poortgebouw zeker, en de westmuur waarschijnlijk verrezen. Zelfs bij aanzienlijk minder personeel dan gebruikt bij de bouw van

Vredenburg, zou dit in een seizoen geklaart kunnen zijn. Dit zou inhouden dat vanaf april tot oktober 1526 de poort en westmuur ongeveer gereed waren.
Ook de tweede fase in steen zou met voldoende personeel en geen tegenslag in een seizoen haalbaar zijn. Dit houdt in dat het kasteel aan het einde van het seizoen van 1527 gereed zou kunnen zijn geweest. Met twee seizoenen bouwtijd is hier de minimaal benodigde tijd geschat, maar het is goed mogelijk dat er één à twee seizoenen langer over gedaan is.
Bij de bouw van Vredenburg heeft men, naar het lijkt, voor de fundamenten gebruik gemaakt van tras en voor het bovengrondse werk van kalkmortel. Bij Wageningen is schelpkalkmortel gebruikt.

Geschiedenis van het kasteel 1543-1702

Zoals al genoemd werd in 1543 Gelre overgedragen aan Karel V, en daarmee ook het kasteel van Wageningen. De geschiedenis van 1543 tot 1702 zal behandeld worden met behulp van diverse archivalia. Hiervan dient wel gezegd te worden dat ze verre van compleet en soms moeilijk te duiden zijn, maar voldoende informatief om een duidelijk beeld van het kasteel in deze periode te schetsen. De archivalia bestaan uit oude afbeeldingen van het kasteel, stukken uit de Gelderse rekenkamer met betrekking tot onderhoudswerkzaamheden, enige inventarissen van geschut, munitie en meubels op het kasteel, en stukken uit het oud archief van huis Rosendael.
De inventarissen zijn opgesteld bij wisselingen van drosten, waardoor er van een aantal drosten de ambtsperiode bekend is.

Drost Johan van Sallandt 1545-1559

Johan van Sallandt (ook wel Frederik Torck en Heer te Hemert genoemd) wordt op 3 juni 1545 door Karel V aangesteld als drost op het kasteel. In de aanstellingsbrief is sprake van: "drossaet van onsen huyse ende sloote van Wageninghen, hem gevende volcommen macht, auctoriteit ende sunderlinge bevell, 't selffde drostambt voortaen te houden, exerceren ende bedienen, onse slott, huys ende stercte van Wageninghen." [46]
In rekeningen van de Gelderse Rekenkamer over 1543/1545[47] duikt de naam Johan van Sallandt als drost ook op.[48] Uit de rekeningen blijkt dat het hele kasteel een opknapbeurt kreeg. Zo werd er "eyne groote nyhe brugge mit twee ameyen, balkouggen en andes" gemaakt. Roelof Janssen, leidekker van de stad Arnhem werkte aan dakherstel. Verder zijn herstellingen uitgevoerd aan metselwerk, ramen, sloten enzovoorts.
Ook het aanwezige geschut op het kasteel is aangepakt. Cornelis Janssen van Wageningen heeft dit

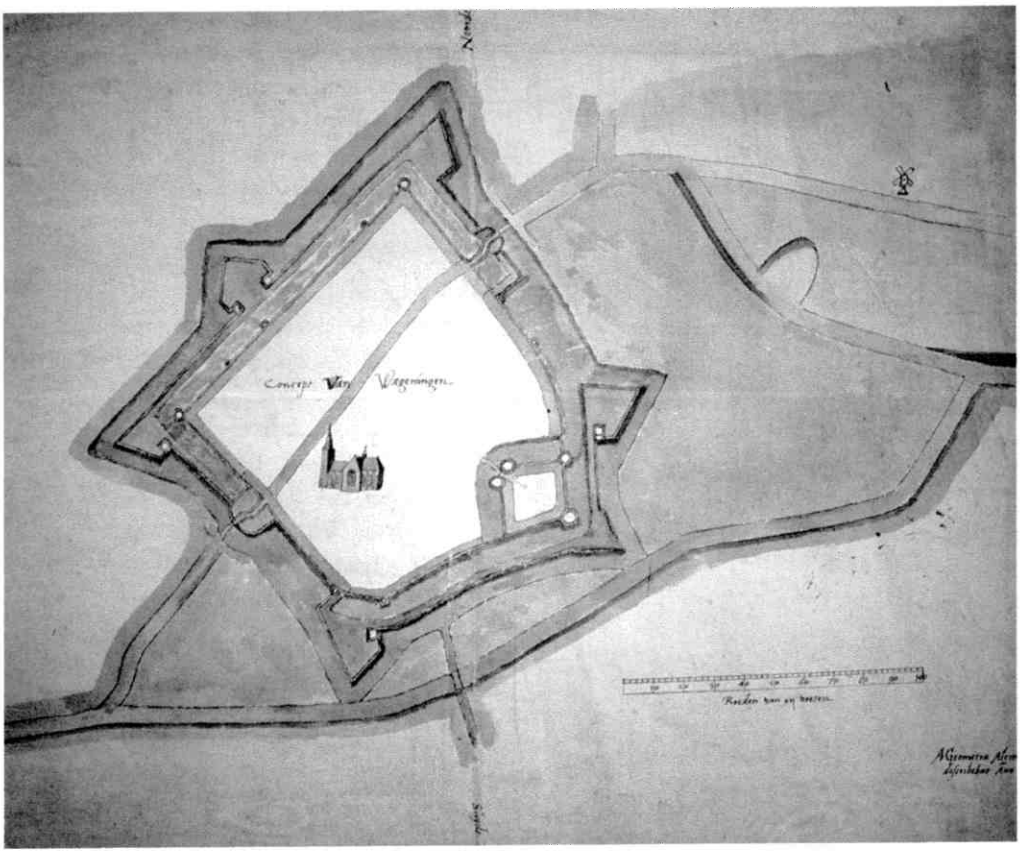

Een niet uitgevoerd ontwerp voor modernisering van de vestingwerken van Wageningen door Adriaan Anthoniszoon, 1584. Foto L.J. Smals.

"vand huyse van Wageningen tho Nymegen gebuert om aldaer tho vergieten, en dair nae wederomme opt selve huys gebracht".
Bij dit herstel blijft het niet onder Johan van Sallandt. In de navolgende jaren werd er stevig doorgewerkt aan het kasteel.[49] In 1547 is de andere brug (achterbrug) gemaakt (deze was in 1538 nog gesloopt bij de opstand). Vervolgens zijn in de jaren 1555-1557 100 tonnen kalk opgelegd en 725000 stenen gebakken voor het kasteel 'Keizerlijk Majesteits huys' te Wageningen. Hoewel in de rekeningen niet genoemd is wat er met de stenen gedaan is, kan een verklaring voor het grote aantal stenen gelegen zijn in een vervanging van de zuid- en oostmuur van het kasteel. Bij de bouw van het kasteel zijn aan de zuid-en oostzijde immers bestaande delen van de stadsmuur gebruikt als kasteelmuur. De nieuw gebouwde muren (west- en noordmuur), waarvan de noordmuur nog deels voorhanden is, zijn dieper gefundeerd en zwaarder uitgevoerd geweest dan de bestaande stadsmuren.[50] Met het versterken of vernieuwen van de zuid- en oostmuur zijn in ieder geval grote hoeveelheden stenen nodig, waarbij een aantal van 725000 niet ondenkbaar is.[51] Bij het overlijden van de drost Johan van Sallandt in 1559, wordt een inventaris opgesteld van de op het kasteel aanwezige stukken geschut, munitie en meubels.[52] Verscheidene ruimtes op het kasteel worden hierbij genoemd. In hoofdzaak is er in de inventaris uit 1559 sprake van: een toren, waar het kruit ligt, een bussenhuis met daarin kanonnen met toebehoren, een brouwhuis en een stal, een toren met franse gevangenen erin en het poorthuis. Als opvolger van Johan van Sallandt wordt Willem van Bocholt genoemd.

Drost Willem van Bocholt 1559-1592

Ten tijde van Drost Willem van Bocholt blijft men werken aan het kasteel. Onder zijn bewind worden een nieuw bussenhuis gebouwd en meerdere reparaties uitgevoerd. Daarnaast treft men sanitaire en andere voorzieningen.
Volgens rekeningen uit 1560, wordt in dat jaar een nieuw bussenhuis gebouwd en daarvoor een oud bussenhuis afgebroken.[53] Uit de rekeningen, die uitvoerig ingaan op de bouw van het nieuwe bussenhuis, valt af te leiden dat dit nieuwe bussenhuis binnenwerks ongeveer 31 x 72 voeten mat, en dat het een eenlaags bouwdeel met kap was. Volgens dezelfde rekeningen werd ook de achterbrug vernieuwd (die in 1547 nog herbouwd was!). Daarnaast is er sprake van een nieuw te bouwen hondenhuis (er wordt niet gesproken over het vervangen van een eerder), en zijn er sanitaire voorzieningen op het kasteel getroffen, in de vorm van een nieuw privaat. Aan plaatsen om de behoefte te doen was een gebrek: "duerdien daer opten huyse weynich cameren waeren daer sich de drost conde behelpen bysonderwale iemant van buyten opten huyse quam logeren, ende oock duerdien de franchoise gevangens hier logies opten grooten tooren hadden" (=toren met latrine). Belangrijk was verder dat een venster in de kruittoren afgesloten moest worden met een ijzeren luik: "overmidts den toeren daer het buspoeder inne lach bynaest gelycx den water syn licht schepte ende men de holten vensteren lichtelick op een ysganck in brande soude connen steken....daer uut groot perickel hadde moege comen, hebben de momboir ende landrentmeester....geordonneert mr henrick bussenmeester ierstdaechs yseren plaeten opte voirs vensteren te maecken, betaelt zoo voirde plaeten, oock vacatien om die te Deventer te haelen".
Na het overlijden van Willem van Bocholt in 1592 wordt Herman van den Hol zijn opvolger.

Drost Herman van den Hol 1592-1614

Met de komst van drost Herman van den Hol is eveneens een inventaris van geschut, munitie en meubels gemaakt.[54] In hoofdzaak worden weer genoemd twee grote torens, een bussenhuis, een brouwhuis en een stal, alleen de aanduidingen zijn specifieker. De kruittoren blijkt aan de zuidzijde te staan en de andere (grote) toren (waar in 1559 nog Fransen zaten) blijkt in het noorden te liggen. Het bussenhuis is volgens de inventaris leeg. In het brouwhuis wordt verder ook niet veel genoemd aan geschut, munitie en meubels en de stal blijkt voor veertien paarden te zijn.
Over de ambtsperiode van drost Herman van der Hol weten we verder niets meer, dan dat hij in 1614 overleed en opgevolgd werd door drost Lubbert Torck.

De Torcks als drosten 1614-1702

Met de komst van Lubbert Torck zou het geslacht Torck als borgsate op het kasteel blijven en het kasteel in 1702 in haar bezit krijgen.
Bij de drostenwisseling in 1614 is wederom een inventaris opgesteld.[55] Deze inventaris is nagenoeg gelijk aan die van 1592. In hoofdlijnen wordt aan bebouwing weer genoemd de toren in het zuiden, de toren in het noorden, een bussenhuis (weer leeg, of nog steeds leeg), een brouwhuis en een stal van veertien paarden.
De genoemde meubels (staatsbezit) blijken in een slechte staat te verkeren. Omschrijvingen als "olde", "quaed", "vuyl" en "niet besonder synde" worden daarvoor gebruikt. De aanwezige stukken geschut blijken ook niet meer zo best te zijn. Boven de zaal op de zolder (vermoedelijk in het brouwhuis) worden

genoemd: "een en dertig iseren haecken (haakbussen), sonder soeven syn mit stelen, d'een groeter dan d'ander, seer troest (verroest), en niet wel bruckbar". Voor de stukken geschut op de wal is het niet anders: "opte wal van thuys staen nog five quaede iseren stuckskens, in layen en op raeder (affuit op wielen), die tsamen trott (verrot) syn". Het lijkt erop dat er in de tijd van Herman van den Hol weinig aandacht aan onderhoud besteed werd.

Versterking van stad en kasteel

In het kader van de oorlog met Spanje werd het versterken van de vestingen in de Nederlanden actueel. Een niet uitgevoerd ontwerp voor Wageningen van Adriaen Anthoniszoon uit 1584 is bewaard gebleven. Wageningen zou pas 40 jaar later versterkt worden, in 1624.[56] De stad werd versterkt middels het weghalen van de cingels (dubbele gracht werd brede enkele gracht) en het aanleggen van zes bastions.[57] Dit is de situatie zoals weergegeven is op de afbeelding van Nicolaes van Geelkercken van rond 1650.

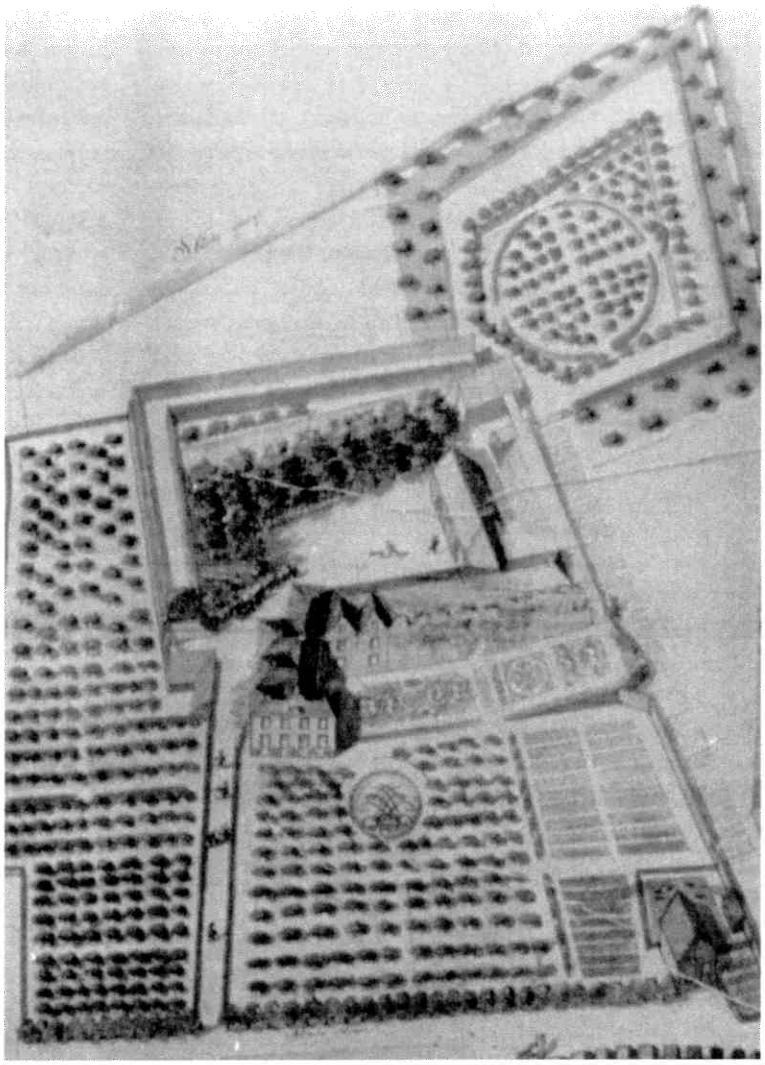

Het kasteel van Wageningen in 1722, door Barend Elshoff. Foto L.J. Smals.

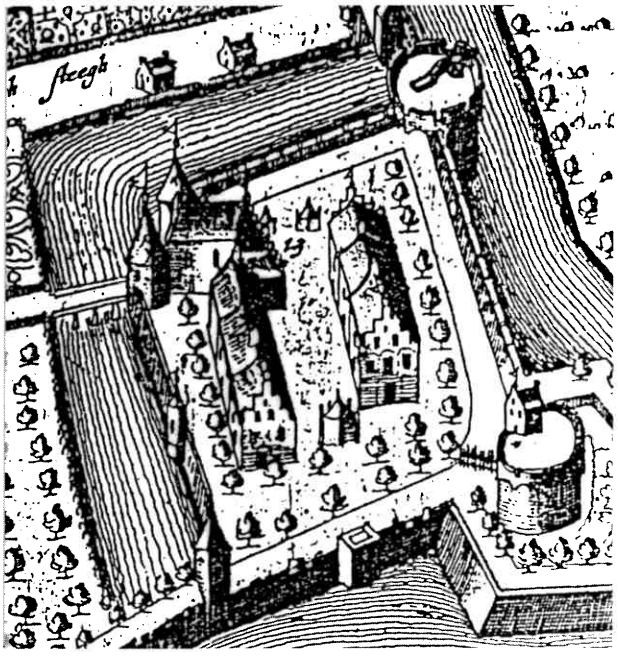

Het kasteel van Wageningen zoals afgebeeld op de kaart van Nicolaes van Geelkercken, omstreeks 1650.

Lubbert Torck werd achtereenvolgens opgevolgd door zijn zoon Lubbert Torck (1644), kleinzoon Asweer Torck (1672) en achterkleinzoon Lubbert Adolph Torck (1698),[58] als laatste drost van het kasteel. Het kasteel werd familiebezit, zoals eerder vermeld. In 1702 kreeg Anna Maria Ripperda, weduwe van Asweer Torck en moeder van L.A. Torck, het kasteel in eigendom.[59]

Gebeurtenissen tussen 1672 en 1722

Op de eerste afbeelding van het kasteel als particulier bezit, gemaakt door Barend Elshoff in 1722, valt te zien dat er aan het kasteel veel gewijzigd is ten opzichte van de eerdere afbeeldingen. Bij de beschrijving van deze wijzigingen en het aandragen van verklaringen hiervoor zullen we gebruik maken van diverse archiefstukken in combinatie met de resultaten van uitgevoerd bouwhistorisch en archeologisch onderzoek.

Twee afbeeldingen met grote verschillen

Laat de afbeelding van Van Geelkercken (omstreeks 1650) ons nog een kasteel met torens, muren, wallen en grachten zien, die van Barend Elshoff (uit 1722) geeft ons een heel ander beeld. In 1722 zijn de westmuur, alle torens en het poorthuis, het langwerpige gebouw langs de oostmuur en de winkelhaakvormige kasteelgracht niet meer voorhanden.
Verondersteld mag dus worden dat het kasteel grote wijzigingen heeft ondergaan tussen 1650 en 1722.

Reparaties

Drost Assueer Torck heeft in 1692 een declaratie van *f* 3577,15 ingediend van onkosten voor reparaties. In 1699 diende zijn weduwe, Anna Maria Ripperda, nog eens een declaratie van *f* 6119,10 in, voor de kosten na 1692 gemaakt. De declaraties van in totaal bijna 10.000 gulden hebben ook geleid tot de eerder genoemde verkoop van het kasteel in 1702. De Staten wilden waarschijnlijk af van het kostenverslindende kasteel en droegen het in 1702 in eigendom over aan A.M. Ripperda. Zij kreeg alle gedeclareerde onkosten vergoed en bij de overdracht ook nog 1000 gulden als voorschot voor verdere reparaties. Het mag duidelijk zijn dat er voor een groot bedrag reparaties zijn uitgevoerd, ook al staat er niet bij wat er gerepareerd is.

Het nieuwe gebouw, het kasteel

Jan van Arnhem, neef van Assueer Torck, maakt in een memoriegedicht naar aanleiding van het overlijden van Assueer Torck in 1698 melding van verbouwingen aan het kasteel: "Wanneer te Wagening, de Heer Drost Torck liet halen, Een groote menigte van die materialen, Soo als geoordeeld wierd, dat voor het nieuw gebouw, Aldaar voor het kasteel, van nooden wesen sou".[60] Deze vermelding en de eerder beschreven declaraties hebben logischerwijze betrekking op de grote wijzigingen aan het kasteel, die uit de afbeeldingen blijken. Gezien de declaraties heeft een groot deel van de verbouwingen en/of reparaties plaatsgevonden tussen 1690 en 1700.

Het kasteel ontvest

Reparaties vinden plaats als iets er kapot is. Gezien de in totaal meer dan 10.000 gulden die uitgekeerd zijn als vergoeding voor reparaties aan A.M. Ripperda, ligt het voor de hand te veronderstellen dat er veel kapot geweest is. Archeologisch onderzoek bij de noordoostelijke en de noordwestelijke toren heeft duidelijk gemaakt, dat deze torens met grof geweld gesloopt zijn. Om de fundamenten van beide torens zijn dermate grote brokstukken van de torens aangetroffen, dat met zekerheid gesteld kan worden dat de torens opgeblazen zijn.[61] Gezien de krachten die daarmee gepaard gingen, moet het op het kasteel een ravage geweest zijn. Dit verklaart waarom er veel kapot geweest is, waarom er veel gerepareerd is en waarom er op de afbeelding van Barend Elshoff geen torens meer zichtbaar zijn. Gezien het tijdstip van indienen van de declaraties moet het vernielen van de torens voor 1690 hebben plaatsgevonden. Wie de torens heeft opgeblazen en daarmee veel heeft verwoest, is niet duidelijk. Dat de drost of de Staten hiertoe opdracht hebben gegeven lijkt onwaarschijnlijk. Veel her te gebruiken en kostbaar bouwmateriaal ging immers verloren met het opblazen van de torens. Als voorbeeld noemen we een tussen het puin gevonden scharnierpen van smeedijzer, ca 7 cm dik en 57 cm lang. Daarnaast zal de bebouwing binnen de wallen niet ongeschonden zijn gebleven. Het ligt derhalve meer voor de hand te veronderstellen dat "anderen" verantwoordelijk zijn voor het ontvesten van het kasteel. Die "anderen" zijn waarschijnlijk Franse troepen geweest, die in 1672 het land binnenvielen en bij hun vertrek de verdedigingswerken verwoest hebben.

Van vesting tot beter woonoord met statige tuin

Met het opblazen van de torens zullen de omliggende en aangrenzende bouwdelen ook verwoest, of op z'n minst zwaar beschadigd geweest zijn. De weg voor nieuwbouw en een nieuwe terreininrichting op het kasteelterrein behoorde hierdoor tot de mogelijkheden, waarvan blijkens de afbeelding van Barend Elshoff zeker gebruik gemaakt is. Elshoff tekende een "nieuw gebouw" op de plaats waar we de poorttorens en het poortgebouw zouden verwachten. Verder is de kasteelgracht gedempt en op de gedempte gracht zijn statige tuinen en boomgaarden getekend. De vesting lijkt omgevormd te zijn tot betere verblijfplaats, aangepast aan de smaak en de gemakken van de tijd, wat onderschreven wordt door archiefstukken betreffende de verbouwingen aan het einde van de 17e eeuw. Er is sprake van: "melioratien aan het casteel tot Wageningen".[62] Uit de in 1996 uitgevoerde bouwhistorische verkenning naar het museum "De Casteelse Poort", dat een restant van het hierboven genoemde "nieuwe kasteel" genoemd mag worden, is gebleken dat het gebouw van Assueer Torck en A.M. Ripperda, zoals weergegeven is op de tekening van Elshoff, samengesteld was uit nieuw gebouwde delen en uit hergebruikte oudere bebouwing. Delen van de vesting en haar bebouwing zijn dus hergebruikt bij het nieuwe kasteel, en mogelijk zelfs de gehele vleugel, die op de 16e en 17e eeuwse afbeeldingen langs de westmuur is weergegeven.[63]

Geschiedenis van kasteel en terrein van 1702-1829[64]

Zoals eerder genoemd kwam met de verkoop in 1702 het kasteel in bezit van het geslacht Torck. Tot 1829 zou het kasteel familiebezit blijven.
Na de dood van A.M. Ripperda in 1739 ging Lubbert Adolph Torck het kasteel voor verhuur bestemmen. Hij was lange tijd schepen en vele malen zelfs burgemeester van Wageningen. Hij was een invloedrijk persoon en sterk betrokken bij activiteiten die de stad ten goede kwamen, zoals het leggen van een nieuwe bestrating, en de plaatsing van hardstenen waterpompen. Zelf ontplooide hij grote bouwactiviteiten op de omliggende gronden van het kasteel. Hij zou in totaal elf luxe huurhuizen verdeeld over drie bouwblokken, en twee kleine huurhuizen bouwen. Na het overlijden van L.A. Torck in 1758 zou het bezit van kasteel met omliggende en bijbehorende gronden overgaan op Assueer Jan Torck en vervolgens Reinhard Jan Christiaan Torck. Reinhard J.C. Torck verkocht in de jaren 1799-1805 de huizen die L.A. Torck had laten bouwen voor verhuur. Hiermee kwam een opdeling tot stand van het kasteel met bijbehorende gronden. In 1829 verkocht Reinhard J.C. Torck het kasteel aan de speculant Jacob Marcus Rosenik.

Het kasteel van 1829 tot heden

Jacob Marcus Rosenik liet onmiddellijk na de koop van het kasteel in 1829 een belangrijk deel slopen van het complex, dat weergegeven is op de tekening van Elshoff. Op 22 april 1829 vond er een openbare verkoop plaats van de bij sloop vrijgekomen bouwmaterialen. Het materiaal kon men bekijken op het bassecour van het kasteel. Uit vergelijking van kadastraal kaartmateriaal (niet bij dit artikel gevoegd[65]) blijkt dat de gehele lange vleugel van "het nieuwe kasteel" afgebroken is. Na verhuur werd het sterk in omvang ingekrompen "kasteel" in 1847 verkocht aan Willem Bernet. In de overdrachtsacte wordt het gebouw dan aangeduid als "een kapitaal heerenhuis". Vervolgens kocht Johannes Stephanus Bowles het in 1882 onder vermelding van:"Het Heerenhuis met tuin, vanouds genaamd "het Kasteel"....alles te zamen groot 1 H 23 A 20 cA." J.S. Bowles vormde met een aantal anderen aan het einde van de vorige eeuw de "Maatschap Bowlespark", die het plan ten uitvoering bracht om een villawijk op het voormalige kasteelterrein te bouwen.
Deze villawijk, die nu nog op het voormalige kasteelterrein met bijbehorende gronden en het in 1624-1625 aangelegde bastion ligt, heet het "Bowlespark". Het in 1882 door Bowles gekochte "herenhuis" zou nog een aantal malen van eigenaar wisselen en verbouwd worden voordat de Gemeente Wageningen het zou kopen. Tegenwoordig is er het museum "De Casteelse Poort" in gevestigd, met als adres Bowlespark 1a.

Bouwmeesters

Het ontwerp van het kasteel en/of de bouw ervan kan afkomstig zijn van Derck/Dierick Mondt van Maesijk. Karel heeft hem in 1495 aangesteld als zijn "werkmeister van Bolwerken ind dergelijcke vestenissen..".[66] Als Dierick Mondt inderdaad de bouwmeester is geweest dan heeft hij zijn werk te Wageningen tijdens de uitvoering van de tweede en derde fase gecombineerd met het leiding geven aan de nieuwe wal te Nijmegen in de periode 1521-1530.[67] Tijdens de laatste bouwfase van het kasteel geeft de hertog blijk van persoonlijke betrokkenheid als hij Willem Borre de lengte en breedte van het te bouwen huis aangeeft, zoals te lezen valt in het charter van 1526.

Functie en inrichting van het kasteel uit de periode Karel van Gelre

Wageningen lag in de Middeleeuwen praktisch aan de Nederrijn en op de grens met Utrecht. De rivier heeft sindsdien haar bed iets naar het oosten verlegd. Het bezit van de stad was van strategisch belang. Diegene die Wageningen had, kon de omgeving beheersen en gebruikmaken van de rivier of deze afsluiten. Vandaar dat Karel "al langh tiit in wille ende meynonge" was om de stad te versterken met een kasteel.
Als gevolg van deze doelstelling en in vergelijking met bijvoorbeeld het kasteel van Grave uit 1541, is de inrichting van het kasteel/fort sober te noemen.[68] Uitgaande van het bestek uit 1526 waren op het terrein in Karels tijd slechts twee gebouwen: een huis met paardenstal (brouwhuis), en een bussenhuis.
Deze sobere inrichting lijkt in ieder geval op de oudste kaart van het kasteel (Turijn ca 1558) te worden bevestigd. De kaart toont, gedetailleerd getekend, het huis met paardestal langs de westwal naast nog twee andere gebouwen. Van deze twee andere gebouwen is alleen in dunne lijnen de omtrek geschetst en omdat dit in contrast is met de gedetailleerde afbeelding van het huis langs de westwal en de poorttorens, wordt de indruk gewekt dat het hier om onaanzienlijke, vermoedelijk facilitaire gebouwen gaat (bussenhuis).
Drost, en eventueel zijn gezin, moeten onderkomen hebben gehad in het huis langs de westwal, waar ook een ruimte voor bestuurlijke en representatieve taken zal zijn geweest. Veel ruimte voor de hertog en zijn gevolg bleef er dus niet over als deze een bezoek aan Wageningen bracht. Als de kaart van Turijn volledig is in weergave van zowel het aantal als de orde van belangrijkheid van de gebouwen, mogen we misschien concluderen dat het kasteel ook geen kapel

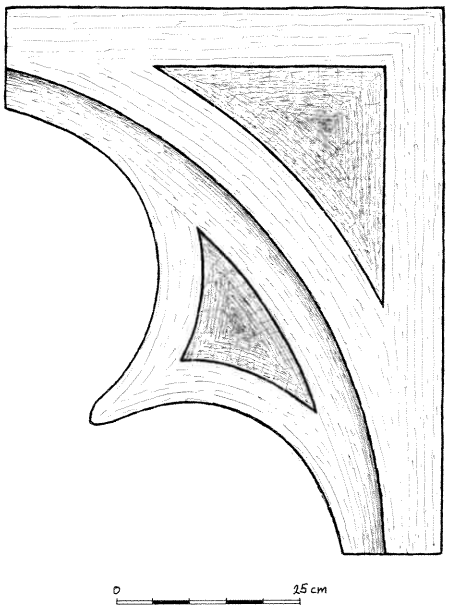

Halve driepas, gevonden tijdens de opgravingen bij het kasteel. Tek. J. Soentgerath.

heeft gehad. Ook de Berlaymontkaart lijkt geen indicatie te geven voor het bestaan van een kapel. Het bestek van 1526, en de Turijn- en Berlaymontkaart in aanmerking nemend, lijkt het waarschijnlijk dat het kasteel geen hoffunctie zal hebben vervuld. Als representant van de hertog en uitvoerder van diens beleid zal de drost wel over een representatief onderkomen hebben beschikt. De stallen aan het huis duiden hierop. Later is er ook sprake van een hondenhuis. Honden werden gebruikt bij de jacht. De drosten lijken wat betreft voorzieningen in de loop der tijd er op vooruit gegaan te zijn. De kaart van Van Geelkercken toont ruime renaissancetuinen voor het kasteel en vlak daarbuiten. De betrouwbaarheid van deze weergegeven tuinen wordt enigszins ontkracht aangezien Van Geelkercken overal, bijna bij elk perceel, renaissancetuinen weergeeft. In tegenstelling met van Geelkercken suggereren de inventarissen rond deze periode een armetierige bedoening. Dit is gelegen in het feit dat inventarissen alleen datgene laten zien wat des keizers is. Uit het gedeeltelijk weergegeven dispuut van de stad met de drost om de stadssleutels in noot 31 kan men ook opmaken dat de drost in deze tijd een invloedrijk man was, met de daarbij horende privileges. Wat decoratieve elementen betreft: op het terrein van de voormalige kasteelgracht voor het poortgebouw zijn delen van (laat)gotische driepassen[69] gevonden. Ook zijn kapitelen van pilasters gevonden. Deze kapitelen kunnen op z'n vroegst uit het eerste kwart van de 16e eeuw stammen, algemener is deze versiering in het midden van de 16e eeuw. Mogelijk is het onderkomen van de drost hiermee verfraaid geweest.[70]

De manuscriptkaarten vergeleken

Ter aanvulling van het vorige hoofdstuk worden hier de eerder in de tekst genoemde kaarten nog eens in chronologische volgorde op een aantal punten met elkaar vergeleken.[71]

De afbeelding uit de atlas in de Biblioteca Nazionale te Turijn

In de Turijn-atlas bevindt zich een afbeelding van de vestingwerken van Wageningen met kasteel. De opdrachtgever en maker voor deze atlas zijn niet met zekerheid bekend (zie noot 25), waardoor we de afbeelding voorzichtigheidshalve aanduiden met "de Turijnkaart". De Turijnkaart geeft een beeld van fortificaties van het midden van de jaren '50 van de 16e eeuw of van daarvoor. Daarmee is de Turijnkaart de oudst bekende afbeelding van de verdedigingswerken van de stad en het kasteel.
Op de afbeelding is het kasteel duidelijk weergegeven met dubbele grachten met cingels, wallen en muren, twee poorttorens en poorthuis, en een toren op de noordoostelijke- en zuidoostelijke hoek. Midden in de westmuur is een uitstulping of torenachtig bouwsel weergegeven (latrine). In de poorttorens zijn trapopgangen voor wenteltrappen getekend.
Parallel aan de westmuur is dicht onder de wal een langgerekt bouwdeel met onderverdeling te zien, het reeds besproken brouwhuis met stallen. Langs de noordmuur is een rechthoekig bouwdeel geschetst net als in de zuidoostelijke hoek van de binnenplaats waar ook nog een kleine ronde vorm is getekend, mogelijk en een put. De tweede poort met brug in de zuidmuur wordt niet weergegeven.

De afbeelding van Jacob van Deventer

Omstreeks 1560 is door de cartograaf Jacob van Deventer een afbeelding van de stad Wageningen vervaardigd[72]. Het kasteel is hierop weergegeven, maar helaas onduidelijk. Jacob van Deventer geeft de kasteelgracht en de dubbele stadsgracht met cingels aan, het kasteelterrein met diverse bebouwing gesitueerd langs de muren en een open binnenplaats. Op de noordoostelijke en zuidoostelijke hoek lijken torens weergegeven te zijn. Bij de poort in de noordwestelijke hoek zijn twee torens met spitse daken getekend. Bij het poortgebouw is een brug getekend. Een andere brug (bruggen) is getekend over de dubbele gracht aan de zuidzijde van het kasteel (achterbrug, genoemd in 1526). Waar de dubbele gracht de hoek omloopt, bij de zuidoostelijke hoek van het kasteel, is op de plaatselijk bredere cingel tussen de grachten een bouwdeel getekend. Mogelijk is dit een bastion met

toren of ander bouwdeel ter versterking van de zuidoostelijke hoek van het kasteel en de stad, waar deze dichtbij de grebbedijk kwetsbaar was voor vijandigheden.

De afbeelding uit de atlas van Berlaymont

In de stedenatlas vervaardigd voor Gilles de Berlaymont (1572) (zie noot 25) is het kasteel van Wageningen verzorgd en gedetailleerd weergegeven.
In vergelijk met de Turijnkaart valt het volgende op te merken: Op de Turijnkaart zijn de torens eerder schematisch afgebeeld. Dit blijkt ondermeer uit de foutief weergegeven diameters en ook is er geen onderscheid gemaakt in muurdikte met de rest van de ommuring. Verschillen in muurdiktes, hellingbanen bij de wallen, en de plaatsing van schietgaten en stookplaatsen zijn gedetailleerd weergegeven op de Berlaymont-kaart.
Op de Turijnkaart is de zuidelijke poorttoren zo geplaatst dat het poortgebouw overhoeks wordt. De Berlaymontkaart geeft het poortgebouw op de hoek en niet overhoeks weer. Hiermee onderscheidt deze kaart zich van alle andere zoals de kaart uit Turijn, die van Van Deventer, A. Anth.zn (1584), van Geelkerken, en de niet besproken kaarten van Blaeu (1649) en Priorato (1683). In werkelijkheid lag het poortgebouw wel overhoeks geplaatst, maar zeer licht, zoals tijdens een kijkoperatie leek te worden kunnen vastgesteld.[73]
In zuidmuur geeft de Berlaymontkaart de poterne met achterbrug en een rechthoekige uitbouw weer, mogelijk voor flankeringsvuur.
Ook op deze kaart is het brouwhuis langs de westmuur weergegeven. De zuidelijke helft van dit gebouw is vrijwel identiek aan de Turijnkaart, beide geven gedetailleerd de paardenstal weer. De noordzijde van het gebouw is veranderd weergegeven.
De bouwdelen langs de noordmuur en in de zuidoosthoek van het kasteelterrein, zoals getekend op de Turijnkaart, zijn verdwenen op de Berlaymontkaart.
Daarvoor in de plaats geeft deze kaart een langwerpige bouwdeel weer, dicht onder de wal bij de oostmuur. Dit zou dan wel eens het bussenhuis kunnen zijn, genoemd in de rekeningen uit 1558-1560. Volgens deze rekeningen was het nieuwe bussenhuis ongeveer 72 voeten lang. Het hier getekende bouwdeel is in verhouding echter beduidend langer dan 72 voeten. Mogelijk is dit gebouw een combinatie van bussenhuis en onderkomens en/of privé behuizing.
Langs de zuidmuur, waarin de poterne en de achterbrug getekend zijn, bevindt zich nog een kleiner bouwdeel, waarvan de functie niet duidelijk is. Tenslotte geeft de Berlaymontkaart net als de kaart van Van Deventer een versterking op de ZO- hoek buiten het kasteel. Hier lijkt het om een U-vormig aardwerk te gaan.

De afbeelding van Nicolaes van Geelkercken

De omstreeks 1650 vervaardigde tekening van Nicolaes van Geelkercken geeft het kasteel in hoofdlijnen hetzelfde weer als de hierboven besproken afbeeldingen. Van Geelkercken heeft perspectivisch en wat de verhoudingen betreft ongelukkig getekend, wat de interpretatie van tekening bemoeilijkt. Hij tekende een omgracht kasteelterrein, met bastion in de zuidoostelijke hoek en een enkele brede stadsgracht. De poorttorens heeft hij getekend met spitse daken, zoals al weergegeven is bij Van Deventer. De torens in de noordoostelijke en de zuidoostelijke hoek tekende hij met een uitkraging, met een borstwering met kantelen en een platte bovenzijde. Op de noordoostelijke toren is een kanon te zien. Onder de uitkraging zijn bogen getekend. Op het kasteelterrein geeft Van Geelkercken, net als Berlaymont, ook twee langgerekte bouwdelen weer, parallel aan de west- en oostmuur. In de westmuur is, net zoals op de Turijnkaart een uitstulping getekend (uitgebouwde latrine-toren). Bij de zuidmuur geeft hij ook een uitstulping weer (licht uitgebouwde toren voor flankeringsvuur), en op de zuidwestelijke hoek is een torenachtig bouwsel getekend.
Het bouwdeel langs zuidmuur zoals te zien is op de Berlaymontkaart is niet weergegeven op de kaart van Van Geelkercken.

De afbeelding van Barend Elshoff

Op de in 1722 vervaardigde tekening geeft Elshoff het kasteel weer met gedempte grachten, zonder torens, westmuur en bouwdeel langs de oostmuur. Bij de noordwestelijke hoek staat een huis, met onder een schuine hoek daaraan vast een lange vleugel met daaraan een ander bouwdeel. De noord-, oost-, en zuidmuur zijn met de bijbehorende wallen getekend, net als het bastion aan de zuidoostelijke hoek van het kasteel. Rechtsonder het blad is een toren op bastion weergegeven met opschrift: "Het Casteel van Wageningen, 1722".

Typologie

Wageningen is een laat voorbeeld van een stadskasteel.
Kastelen die in de stadsommuring nieuw worden aangelegd door de landsvorsten of hoge adel komen in Nederland voor vanaf de tweede helft van de 14e eeuw.[74]
Het kasteel was in hoofdzaak rechthoekig van grondplan met een gerende zuidmuur.

Huidige situatie met zicht op de NO-poorttoren en een deel van de Noordmuur die doorbroken is met 'het Torckpoortje'. In de linkerbovenhoek, achter de fietsenstalling bevindt zich het restant van de kelder van het brouwhuis. Foto L.J. Smals.

De geconsolideerde noordmuur van west naar oost met een restant van de aarden wal. Foto L.J. Smals.

Wageningen is ook een voorbeeld van een laat-middeleeuws kasteel dat is toegerust voor het weerstaan en gebruik van vuurgeschut. Dit blijkt uit een drietal elementen te weten:
- de grachten met cingels
- de van wallen voorziene muren
- de architectuur van met name de NO- en ZO-torens.

De functie van deze elementen is in de tekst al uitvoerig besproken. Wat betreft de NO- en ZO-torens en de ommuring nog een aanvullende beschouwing.
Opmerkelijk is dat in het eerste kwart van de 16e eeuw, bij de bouw van de NO- en ZO-torens, de verticale verdediging door middel van mezekouwen nog als noodzakelijk werd gezien.

Voor de rest zijn deze torens als representatief voor het eerste kwart c.q. de eerste helft van de 16e eeuw te beschouwen. Ze waren gedacht en ingericht voor het gebruik van vuurgeschut. Dit geldt voor zowel de twee verdiepingen als de top. Waarschijnlijk bevond zich in het midden van de twee gewelven een transportgat dat tevens gediend zal hebben voor de afvoer van kruitdamp. Om minder kwetsbaar te zijn waren deze torens gedrongen van postuur met vier meter dikke, en in keperverband gemetselde muren. Wat de muren van het kasteel betreft: in ieder geval waren de nieuw gebouwde noord- en westmuur onder een lichte hoek geplaatst. Net als in de vroege middeleeuwen kon alleen vanaf de borstwering vuur gegeven worden, dit in tegenstelling tot de torens. Fausse braies zoals gepland, maar later afgelast bij Vredenburg, waren niet aanwezig.

Beschrijving van het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek

In de jaren '80 en begin jaren '90 zijn de torenfundamenten van de noordoostelijke toren en de noordelijke poorttoren (met muuraanzet van noordmuur) opgegraven en geconsolideerd. De nog deels overeindstaande noordmuur is daarbij tevens gerestaureerd. Gegevens over de noordelijke tak van de kasteelgracht, funderingen van torens en de noordmuur en het muurdeel met houten waterdoorlaat in de gracht bij de noordoostelijke toren zijn vergaard in de jaren 1992-1995. Verder is de ligging van de tweede poorttoren bepaald. In 1996 volgde nog onderzoek naar een restant van een kelder, behorend bij een bouwdeel van het kasteel, en het hergebruik van oud muurwerk bij de eerder vermelde verbouw van het kasteel in de late 17e eeuw. Deze onderzoeken hebben naar voren gebracht dat bij de grote verbouw van het kasteel aan het einde van de 17e eeuw bestaande delen van het oude kasteel geïncorporeerd zijn bij het "nieuwe kasteel". De lange vleugel van het kasteel (waarin brouwhuis met kelder) langs de westmuur is daarbij in een nieuw jasje gezet (16e eeuwse gevel beklampt met jongere metselsteen) en deze is blijven staan tot sloop in 1829. Een deel van de kelder van dit bouwdeel is tot op heden bewaard gebleven, net als diverse delen van opgaand muurwerk in het Museum "De Casteelse Poort".

Tot slot volgt nu een korte beschrijving van de opgegraven en onderzochte delen van het kasteel.

De toren in het noordoosten

Deze toren heeft een buitendiameter van ca 13 meter, met een ronde binnenruimte. De muurdikte bedraagt ruim 4 meter. In deze toren bevinden zich een verticaal latrinekanaal door de muur, dat via een doorgang afgedekt met segmentbooggewelf uitkwam in de gracht, een uitsparing aan de noordzijde voor de aansluitende muur in de gracht (in het verlengde van de stadsmuur), muuraanzetten en een waterput. Naast deze toren is een groot brokstuk van de bovenbouw gevonden, met een ingemetselde kraagsteen, gewelfaanzetten van de overwelving van de bovenkamer, een doorgang en een rechte hoek van de binnenruimte. Om het brokstuk zijn nog diverse delen van kraagstenen en blokvormige schietgaten gevonden.

De noordelijke poorttoren

Met een diameter van ca 12,3 m en een muurdikte van ongeveer 3,5 m is de poorttoren iets lichter uitgevoerd dan de toren in het noordoosten. Bij opgraving van het torenfundament is een trapeziumvormig vloertje aangetroffen aan de noordwestzijde. Bij groot grondverzet in verband met de aanleg van een parkeergarage is nabij dit vloertje in de voormalige kasteelgracht de helft van een groot zandstenen sleutelgatvormig schietgat gevonden (voor klein kaliber kanon). Om de toren zijn meer fragmenten gevonden van schietgaten, de waterlijst (bestaand uit grote zandstenen platen), halve kruisvensters (zandsteen), duimstenen voor luiken, en ook een groot brokstuk met de zandstenen waterlijst nog ingemetseld.

Koppelmuur met houten waterdoorlaat tussen bovengenoemde toren en de stadsmuur

Tussen de toren in het noordoosten en de stadsmuur is in de gracht een koppelmuur met houten waterdoorlaat aangetroffen. De aangetroffen situatie is in 1996 herbouwd ("het sluisje"). De muur is driesteens dik (90 cm) en was boven afgedekt met een ezelsrug en voorzien van een "monnik", waarvan de zandste-

Impressie van de noordoostelijke toren. Tek. J. Soentgerath.

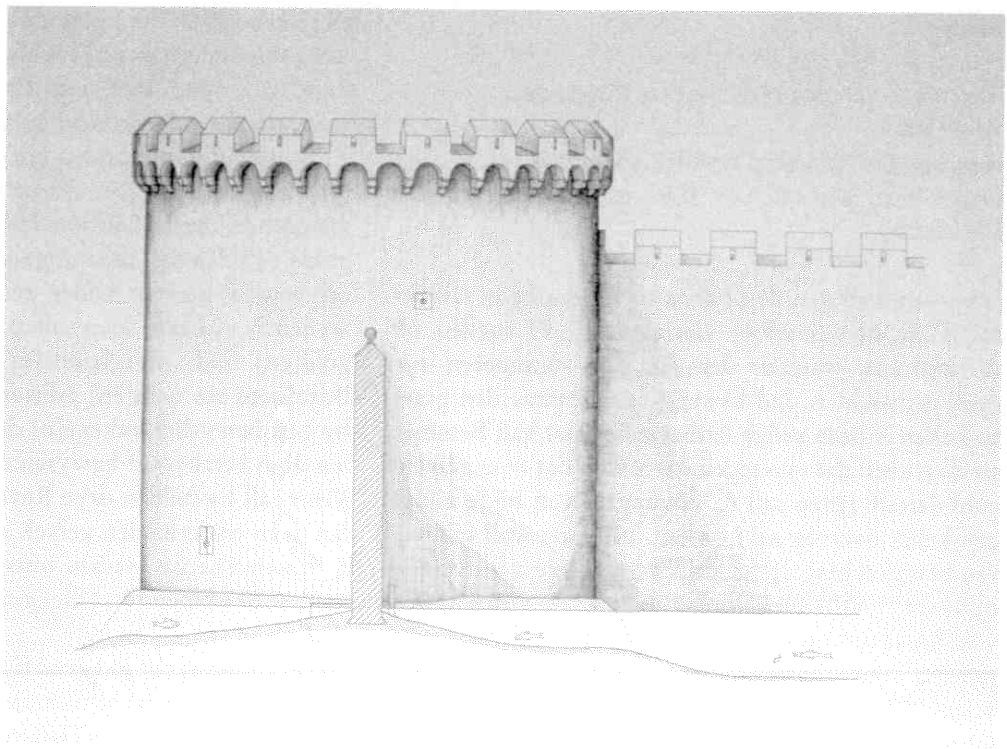

nen kogel en goeddeels de afgeknotte kegel gevonden zijn. Onder in de koppelmuur was naast een houten duiker (sluisje) nog meer hout zichtbaar van eerdere waterdoorgangen.

De noordmuur

De noordmuur is ca 1,75 meter dik en staat onder een kleine hoek. Het fundament van de muur bestaat grotendeels uit mergelblokken. In de muur zelf bevinden zich ook nog meerdere (lagen) mergelblokken, variërend in grootte en onderlinge afstand. Waar het fundament van de noordmuur aansluit op het torenfundament van de NO-toren, heeft de muur onderaan zeven versnijdingen en er zijn geen mergelblokken toegepast. Aan de binnenzijde van de muur is een deel van de wal nog aanwezig.
De buitenzijde van de muur is gemetseld in staand verband, het binnenste is in koppen gelegd. Torens en muur rusten aan de noordzijde op een grindlaag.

De kelder (brouwhuis)

Nabij het museum ligt onder een begroeide heuvel een restant van een kelder, tegenwoordig twee traveeën lang. De kelder (en dus het brouwhuis) is beduidend langer geweest dan de ca 8 meter van tegenwoordig, zoals al besproken. Het brouwhuis bestond uit kelder met een of twee bouwlagen en kap. (Kelder met twee bouwlagen en kap is weergegeven op de doorsnede van het kasteelterrein).

Woord van dank:
Aedificium Forte
Dhr C.D. Gast, archivaris te Wageningen
Dr Ch. van den Heuvel
Drs T.J. Hoekstra
Prof. Drs H.L. Janssen
Ir J. Kamphuis
Drs C.G.F. de Kovel
Dr D.J. de Vries
Speciaal woord van dank aan Drs A.H. Grouwstra-Werdekker voor haar deskundig advies en hulp in het RAG.

Bijlage 1

Averdrach van den wall bynnen Wageningen
eind 1500
Rag, Ha, De XIV libri, deel VI fol 6 verso
Gedrukt in: Nijhoff I.A., 1859, gedenkwaardigheden VI-1 p LX

Item den wall van den borch to Wageningen sall beloipen in den ombloip vierkantich LVI roeden off dairomtrent; wanttan dess an den statmueren eyn deell gemaickt is, ind bynnen wederomme den grave to vullen is omb zelige Ailbertz hoffstat van Bemmel, so sleyt men dat eyn tegen dat ander, dat men gelyckevol dairaff geven sall to verdingen [van bijde zijden gelijkelijk overeen zal komen]. It. desen wall sall wesen beneden aingelacht XXXVI voit breyt ind dairna opweert XXVIII voit breyt ind dairna opweert XX voit breyt ind op dit leste hoichte XII voit breyt ind sall toe samen in den hoichten wesen van erden opweert XXXVI voit hoig. Den grave buyten den wal sall wesen baven IIII 1/2 roede wijdt aingelacht ind in den badem III 1/2 roede ind diep in den wellen, dat men acht op XIII voit diepten of dairombtrent, tot des werckx oirber [bevordelijk].." De rest van het charter gaat over de kosten. Deze zouden 22 gulden per roede bedragen en omgeslagen worden over de Veluwe, Veluwezoom, Over- en Nederbetuwe.

Bijlage 2

Aanstelling van Albert van Ermell als borchsate en bewaarder van de stadspoorten te Wageningen; datering, geschat door I.A. Nyhoff: ca 1507.
Rag, Ha, inv. 15: de XIV libri, liber VIII, fol 186 verso, 187 recto/verso. Oude nummering: 100-101.
Transcriptie: L.J. Smals (controle: C.D.Gast).

Linker marge bovenaan:
Gehalt van den poirten tot wagenyng[en] op albert van Ermell

Wy doin kondt dat wy oick sunderlingertrouwen ind geloven der wy ons versien tot onsen lieven getrouwen Ailbert van Ermell, den selfen tot onsen Borchsaite ind bewair[er] onss[en] poirten ind Stat Wagenynge[n] gesath heb[be]n, ind avermits desen onsen brieven Ssetten, die vurg[enoemde] ons[en] poirte ind Stat getrouwlick to bewair[e]n, ind op dat hy sulx to beth doin moige, sall hy van onss weg[en] tot sich nemen, Sess guede Rasscher gezellen, eynen poirter ind eynen Wecker ind dairtoe eynen Thymmerman syne huyse[n] mit eyn Kammerjonffer to samen maickende twelff p[er]sone[n] gehaltz dairvur wy hon op elcken p[er]soen sullen doin geven Darthien alde schilde den schilt vur anderhalve[n] enck[ell] guld[en] gerekent
Item vur syne loin ind clydonge sall hy jairlix heb[be]n sesendartichsten halve e[nckell] g[ulden] ad ii hornse guld[en] vur den g[u]l[den] gerekent ind vur synen brant vyffthien derselveren gulden tesame[n] maickende derde halffhondert ind vyffthien enckell gulde[n] Oick sall die vurg[enoemde] onse Borchsate op onss[en] poirten halden eyne[n] tym[m]erman den wy jairlix vur syne loen sullen doin geven thien enkell guld[en] ind dessghoene[n] onse vurg[enoemde] Borchsate ain onss[en] poirten maickende wurdt sall hy ons bewyslick rekene[n] dat wy hon guetlick sullen doin betalen off bewysen dair hy ain gehalde[n] is Voirt sall hy halden drye Reysige p[er]de die wy sullen doin onderhalden gelyck ande[re] onse Ruyter[e] in onsen Dienst bynnen onss[en] Stat wagenyng[en] liggen Bekennen wy h[er]toich] vurss[eyt] dat wy denselven
Ailbert toegesacht ind gelaefft heb[be]n toeseggen ind gelaven die Dardehalffhondert ind vyffthien enckell gulden ad ii horns guld[en] vurden guld[en] gerekent sullen doin geven uyt onsen Renthen vand[en] nyerborch, ind so hy Derselver Renthen van ons In pacht heefft uytwysonge der pachtcedulen dairaff wesen[de] ind off dan die Renthen totter vurg[enoemde] su[m]men toe soe voele nyet en beliepen s[o] sall hy sulcke gebreck mitten gehalt des vurg[enoemden] Tim[m]ermans uytter pachtingen onss[en] moelen acczyzen ind Thienden tot Wageyng[en] die hy van onss[en] wegen bewae[er]n ind ons Dairaff Rekenschap doen sall [doorgehald:"ind"] aen sich selven Inne behalden moegen ind ons sulx Rekene[n] Ind off die Renthen vand[en] Nyerborch der moelen accyzen ind Thienden vurge[noemd] av[er]mitz veden ind onwill verderffelick gemaickt wurden Ind onse vurg[enoemde] Borchsaite dair durch totter vurss[eyde] sum[]men nyet komen muchte soe sullen wy hon op ande[re]n eynden doen bewysen tot sun[er] betalongen toe dair hy ain gehalden is Bevelen hyrom[m]e U onsen [doorgehaald:"Retmyster"] Rentm[eyste]r van Averbetuwe die nu is off werden sall dat ghy Uwe hant vanden Rhenthen ther Nyerborch trecken ind ailbert van Ermell dairmede laeten bewerden Ind hon geen Indracht DaerIn maick[en] wanttet alsoe onse gantzewill ind meynoge is ind willent oick alsoe van U gedain He[be]n Allet vurss[eyde] [onleesbaar[75]] ongev[er]lick] ind sonder Argelist Gegeven onder onsen Secreetsegell hyrop gesath

Bijlage 3

Hertog Karel zegt hulp toe, naar aanleiding van een desastreuze brand te Wageningen anno 1522.

Rag, Ha, toegang 0001, de landrentmeestersrekeningen van H. de Groiff anno 1523, inv 1094, fol. 113 verso. Transcriptie: C.D. Gast

"It[em] soe die stadt Wagening[en] in a[nno] xxij, got bethert, gantz v[er]dorve[n] is avermidt den brandt,[76] heefft myn G[nedigen] Li[eve] Hee[re] der burge[re]n armoet ind jaemer thertyt aingesyen, p[ro]visie van broet bier ind ande[r]s aldair doin beschick[en] ind den landrent[meyster] beveell gedain mit enig[en] Teecheler toe av[er]kome[n] om steyn to back[en], den burge[re]n to hulpe[n] to kom[en] op dat zy wed[er]om[me] tym[m]e[re]n muchten oik omd[er] repa[ra]tien will vand[en] muyre[n].[77] Aldus is die Landrent[meyster] uyt ontheyst [ontsteltenis] Sijne[r] FF[urstligen] G[naden] mit eyne[n] genoemt meyst[er] Robert Techel[er] av[er]drag[en] ind by wess[en] dess drosst Albertz van Ermell, der burgermeyste[re]n van Wagening[en] her[en] Arndt Voss ind Alert Alerts op vurwerden ind nde luyt bygelecht[en] cedulen dairop die landr[ent][meyster] van weg[en] sijne[r] FF[urstligen] G[enaden] uyt gericht ind betailt heefft dese p[ro]ces".

Bijlage 4

Overeenkomst tussen hertog Karel en drost Willem Bor, opvolger van Albert van Ermell, betreffende de laatste bouwfase.
Rag, Ha, minuut no 2 in het pakket Karel van Egmond.
Gedrukt in Nijhoff, I.A., 1859, Gedenkwaardigheden, dl VI-2 no 1394.
Zie ook Driessen, H.L., 1939, het kasteel van Wageningen.

"Item opten XXVIIten dach Octobris anno ect. XXVI hebben miin gen. lieve hertoige van Gelre etc. ind Willem bor, here in Doirnyk siinre ff.g. drosset tot Wageningen, myt malckanderen gehandelt ind verdraigen, dat die drosset vurschr. dit naebeschreven werck ander borch bynnen Waigenyngen sall maicken.[78] In den yrsten eyne muyre, uyt den fundament op, van die poirte mitten twee toirnen die nu volnae [bijna af] gemaickt is ander der luechter [linker] zyden, langes den wall bis anden hoick toe nae der vette Henne[79] dair die nye toirn liggen sall, ind die muyre sall soe breet ind so hoige siin as die hameronge in den toirn van der vurschr. poirten dat begript, alsoe dat die wall dairaen ruesten mach. Voirt in den

vurschr. hoick nae der Vetter Henne eynen nyen toirn uyten fundament op mit twe gewuelfften hoige ind buyten XVI steens [stenen ca 27x13,5x6 cm] dicke, ind idt averste gewuelffte plat myt cement dat men dairvan noitslangen [kleinere kannonnen] schieten mach, ind rondomme dat averste gewuelffte eyn burstmuyr mit schiet- ind werpgaeteren. Noch sall hy in den anderen hoick omme den geschaiten [geschoten] toirn eynen neyen [toirn] van VIII steen dick[80] ind den toirn so op tot twee gewuelfften trecken ind dat averste gewuelffte mit sement, burstmuyren ind gaiteren maicken as den anderen vurgen. toirn. Ind neffens den geschaiten toirn sall hy durch den wall eyn poirte maicken mit eyn gewulffte, dair die wall aver gaen mach, ind vur die poirte eyn nye brugge aver die grafften bis opten diick myt valbruggen, poirten ind homeyden[81] wes dairtoe behoirt. Dair beneven sall hy bynnen den wall eyn huys maicken nae lenckte ind breete as mijn g.l.h. hem gewesen hiefft van stenen wanden ind gevelen mit eynen gewuelfften kelder dair men inne backen ind brouwen mach, ind dairinne eynen putte, die men in den kelder ind dairbaven ind der koicke gebruycken mach, ind baven den gewuelffte twe zolder hoige gedeckt mit harden dacke. Noch by denselven huyse eynen neyen stall van X off XII perden mit steenen wanden ind gevelen, ind eynen zolder om hoy op to leggen, oick mit harden dacke gedeckt..".

Noten

[1] Tot voor kort bestond alleen een artikel van de archivaris Driessen, H.L., 1939, De vesting en het kasteel van Wageningen, *Bijdragen en Mededelingen van de vereniging "Gelre"*, Deel XLII, p 41-61. In de jaren '80 en '90 echter is er archeologisch onderzoek gedaan door W.G. Sombroek en W.C. Angent met medewerking van de AWN-afd. 17.(zie rapport Angenent, W.C.,1985-87, *Voortgezet onderzoek naar de Vestingwerken van Wageningen*,niet gepubliceerd). Verder onderzoek naar het kasteel is gedaan door de Archeologische Werkgroep Wageningen (AWW), waarna in 1996 bouwhistorisch onderzoek is gedaan door het Monumentenadviesbureau (MAB) uit Nijmegen. J.H. Soentgerath heeft bijdragen geleverd aan zowel het onderzoek gedaan door AWW als door het MAB.

[2] Respectievelijk 1486/1493-1519

[3] Maximiliaan is in 1477 getrouwd met de dochter van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië. Zo ontstaat het Habsburg-Bourgondische huis. Frederik III, de vader van Maximiliaan is dan nog Keizer van Duitsland. Onder hem is Maximiliaan regent van de Nederlanden.

[4] Pontanus 1.1 p.1 in Nijhoff, I.A.,1859, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, dl V, p LXXXVI, Arnhem.

[5] Opstand van Gent en andere Vlaamse steden. Maximiliaan wordt te Brugge gevangen genomen, maar later weer vrijgelaten. Bron: Jansen, H.P.H., *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen.

[6] Nijhoff I.A., 1859 dl V, p.LXXXVII.

[7] De steden deden dit op bevel van de Oostenrijkse stadhouder Nijhoff I.A., 1859, dl VI-1, p. VI.

[8] Nijhoff I.A.,1859, dl V, p. LXXXVII.

[9] Nijhoff I.A.,1859, dl VI-1, p, LXXX.

[10] Slichtenhorst, A. van, 1654, *Geldersse Geschiedenissen*, p 322, boek XI, Arnhem.

[11] Filips is getrouwd met Johanna van Aragon en kan aanspraken maken op de Spaanse troon. Hij noemt zich nu Koning van Castilië.

[12] zie Meij, P.J., 1975, in Meij, P.J. en anderen, *Geschiedenis van Gelderland*, p 29-30, Zutphen. Karel zou ook Tiel krijgen, maar dat wist Filips voor z'n afreis naar Spanje te herroepen: Nijhoff I.A., 1859 dl VI-I p,LXXXVI en no 533.

[13] Nijhoff I.A., 1859, dl VI-1, p. XC.

[14] Nijhoff, 1859, VI-2, no 896: Karel erkend financiële schuld aan de Groiff: "... aen opgebrachten ind geleende pennongen, dairmyt onse stede Tyll, Boemell, Wagenyngen ind andere weder gewonnen ind onderhalden syn worden.." dd 18 feb 1518.

[15] Struik, J.E.A.L., 1960, Gelre en Habsburg 1492-1528, *Bijdragen en mededelingen van de vereniging "Gelre"*,p 102-103, Arnhem.

[16] Nijhoff, 1859, VI-2, p IV, en Meij, P.J., 1975 p 36: op 31 juli wordt er een bestand gesloten door Margareta aartshertogin van Oostenrijk, regentes der Nederlanden en een afgevaardigde van Karel. Karel schendt dit bestand dus, maar militaire reactie blijft uit.

[17] Nijhoff I.A., 1859, VI-2 Inleiding. Karel noemt zich op een gegeven moment Hertog van Gelre en Gulik en Graaf van Zutphen, heer van Groningen, de ommelanden tot Coevorden en van Drenthe. Zie b.v. Nijhoff I.A. dl VI-3, no 1829.

[18] Nijhoff, I.A., 1859, dl VI-2 p.CLXXV.

[19] Driessen schrijft dat de brieven die Slichtenhorst aanhaalt niet meer in het stedelijk archief te vinden zijn.

[20] Zie rapport AWW maart 1995: Waterbouwkundige werken in de kasteelgracht te Wageningen.

[21] Rag. Ha. toegang 0012 dl 1 inv 1720 fol 151-152: uit rekeningen van de Gelderse rekenkamer blijkt dat in 1560 een nieuw bussenhuis gebouwd wordt, en een eerder afgebroken: "meester Aelbert van den Horts..." ".. noch voir zyn arbytsloon om het olde bussenhuys afgebroken te hebben.."
(transcripties aangaande het te bouwen nieuwe bussenhuis over de jaren 1558-1560, toegang 0012 dl 1, inv 1720, en zoals weergegeven in de raporten van het Monumentenadviesburo uit Nijmegen, zijn gedaan door E.van Dorland en M. Flipphi.)
In een eerdere inventaris uit 1521, komen we een bussenmeester van de hertog tegen: "Item op Sontach xviij dach man, meyster wolff bussenmeyster gedain umb ain den Blochuyss to Reysen ind laet gatt van der groeten slangen to varmaicken tzelve zeer groet wass ind eyn schroeff dair ome hebben moest"-------- ij goud gulden. Rag. Ha. toegang 0001 dl 2 inv 1089 fol 85 verso.

[22] Driessen, H.L.,1939, situeert het kasteel in de ZW-hoek in plaats van de ZO-hoek van de stad. Hij heeft in zijn artikel de plattegrond van het kasteel met de noordpijl een kwart naar rechts gedraaid besproken. Op die manier wordt noord dus oost enz. met alle gevolgen van dien voor de beschrijving.

[23] Minuut in deel VI van de XIV libri van hertog Karel van Gelre. Rag, hert. arch., inv. Nijhoff charter 2b, fol. 14 verso. Zie ook Nijhoff I.A.,1859, dl VI no 308.Zie ook Driessen H.L., 1939, p. 56-57.

[24] Vermoedelijk een herenboerderij, kan door stadsuitbreiding binnen de stadsmuren zijn komen te liggen.

[25] De aarden wallen zijn duidelijk te zien op een drietal manuscriptkaarten. In chronologische volgorde:
- Een afbeelding van Wageningen in een atlas die waarschijnlijk vervaardigd is in opdracht van Hertog Emanuel Philibert van Savoye en een beeld geeft van de fortificaties van het midden van de jaren vijftig of daarvoor van de 16e eeuw. Mogelijk van de hand van de beroemde Italiaanse ingenieur Francesco Paciotto die in 1558 in opdracht van deze hertog diverse steden in de Nederlanden visiteerde:
  Turijn, Biblioteca Nazionale, Ms. II 57 folio 86 (dia Ch v/d Heuvel)
- Een afbeelding van Wageningen in de atlas voor Gilles de Berlaymont, baron van Hierges, uit 1570-1578, Rijks Universiteit Leiden, Coll Bodel-Nijenhuis inv Atlas 440 Folio 19 verso- 20 recto,
- en een afbeelding van Wageningen van de hand van Adriaan Antz. 1584, zijnde een niet uitgevoerd concept voor de modernisering van de stad, Rag inv plattegronden no 45.

Zie wat manuscriptkaarten betreft ook Van den Heuvel, Ch., 1991, *Papiere Bolwercken*, de introductie van de Italiaanse stedeen vestingbouw in de Nederlanden, 1540-1609 en het gebruik van tekeningen, Alphen aan de Rijn.
Zie ook Van den Heuvel, Ch., Een atlas voor Gilles de Berlaymont, baron van Hierges, periode 1570-1578, in *Caert-thresoor*, 1996, 15e jaargang no 3. De geschiedenis van de atlas wordt hier besproken.

[26] Janssen, H.L., De fortificaties van ter Eem en het ontwerp van R. Keldermans, *Liber Castellorum*, p.302-318, Zutphen 1981: In Nederland komen cingels, meestal voorzien van doornhagen, als een eerste reactie op het vuurgeschut, voor vanaf de tweede helft van de 14e eeuw. De dubbele stadsgracht kan dus, hoewel minder voor de hand liggend, ouder zijn dan de wallen. Echter de bewering van Schlichtenhorst, A.J., 1654, op p.166 boek 1c, dat Wageningen al in 1240 een dubbele gracht zou hebben gehad is onwaarschijnlijk.

[27] Het zoeken naar mogelijke rekeningen betreffende de bouw van het kasteel in de landrentmeestersrekeningen 1521/1524 leverde de naam Van Ermell op: Rag Ha toegang 0001,inv 1094, fol 113 verso. Het zoeken op deze naam in Nijhoff,1859, leidde tot het herondekken van de aanstelling van V. Ermell, vermeld onder no 591 VI-2.

[28] Nijhoff, 1859, VI-1, no 619: Hertog Karel stelt A.v.Ermell aan tot ambtman van de Nederbetuwe, en zulks onder ander met de bepaling dat hij niemand aan de lijve sal doen richten zonder de hertogs schriftelijk bevel. Gelijktijdig afschrift in de eerste rekeningen van A.V Ermell vanaf 1509. Zie wat dit betreft ook Kuys, J, 1987, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen*, 1250-1543, p. 347, A.v. Ermell was vanaf ca 19-05-1508 tot 25-01-1520 ambtman van de Nederbetuwe: Rag Ha toegang 0001 dl 2 inv 920 fol 2 recto/verso en 47 recto. Op 12 november 1524 is hij ook aangesteld tot tolontvanger te Tiel: Nijhoff, 1859, VI-2 no 1324.

[29] Op p.45 geeft Kuys, J., 1987, *De ambtman..*, een voorbeeld van dubbel ambt eind 15e eeuw: Reyner van Wijhe zijnde gelijktijdig drost van Gelre en burggraaf van Nijmegen.

[30] Kuys, J., 1994, *drostambt en schoutambt*, p 102, onderscheidt Landrost en onderdrost.

[31] Naast de aanstellingsoorkonde van Van Ermell blijkt dit ook uit een brief van de hertog aan de opvolger van drost van Ermell Willem Bor(en): Nijhoff VI-3, no 1793, van 13 april 1535: Hertog Karel gelast Willem Bor Heer in Doirninck, bevelhebber te Wageningen, scherper acht te geven op de Bourgondische ruiters die te Rhenen liggen. Naar een minuut in pakket Karel van Egmond no 2.
Ook in 1560 had de drost nog zeggenschap over de stadspoorten zo als uit het volgende blijkt:
Instruxzy ind memorye voir die van Waegenighen beruende der stadt sloettelen. 31 oct 1560. H.L.Driessen heeft dit al eens getranscribeerd maar niet gepubliceerd. De transcriptie bevindt zich in het archief te Wageningen. De stad beklaagt zich bij de stadhouder van Karel V, de Graaf van Meghem (Karel van Brimeu), dat de stad accoord gaat met het inleveren van de sleutels als: "...die stadt myt fremden ind allerhande te voiet ind oick the peerde uuytheemse krichluden beleegert, belacht ind beset ys worden buetten ind bynenen... die sloettellen in sullicke tijten sich laeten leveren ind in Sijne genaeden affwesen enygen droesten of stadtholder aldair...", maar dat de drost(en) misbruik van die regeling maakt en de sleutels in vredestijd elke avond voor zich opeist. De drost wordt niet met name genoemd maar is naar alle waarschijnlijkheid Willem van Boucholz. Of de klacht nu wel of niet ontvankelijk werd verklaard, wordt niet geheel duidelijk, de stad moest de sleutels inleveren bij de stadhouder van Karel V, de genoemde graaf van Meghem. De Brief opent met een aardig gegeven: "...is bevintlich dat sich die van Waegeninghe altijt gehalden hebben conform der stadt rechten ind privilegien der stadt Zutphen". Vermakelijk is de passage waaruit blijkt dat de dan inmiddels al overleden drost Salland zich in vredestijd de sleutels had toegeëigend en vervolgens de stadspoorten tot 9 a 10 uur 's ochtens op slot hield om "...voor anderen in tyden, des weywecrx ind haesjachten ierst ind felt, ende voor andere op die baen t' willen wesen.." Rag, hofarchief, toegang 0124:regesten van brieven van en aan de stadhouder 1543-1596, inv 1545, fol 170.
Zie ook Kuys, J., 1994, *Drostambt en schoutambt*, de Gelderse ambtsorganisaties in het kwartier van Zutphen ca 1200-1543, p 100 militaire taken.

[32] Karel had te Wageningen ruiters gelegerd zoals valt te lezen in de aanstellingsbrief van Van Ermell. In een brief uit 1517, van de

hertog aan Van Ermell, de laatste in functie van ambtman van de Nederbetuwe blijkt dat dit ambt 1200 goudgulden moest opbrengen tot betaling der vertering van de ruiters te Wageningen: Nijhoff, 1859, VI-2, no 882, Oorspronkelijke brief op papier door Karel ondertekend in het pakket Karel van Egmond no 4, 20 oktober 1517.

[33] H.L. Janssen med., zie ook Janssen H.L., Kylstra J.M.M., Olde Meierink. B., Utrecht 1996, *1000 jaar Kastelen in Nederland*, p 107. Een van de posten waarin er sprake is van een blokhuis is afkomstig uit de landrentmeestersrekeningen over het jaar 1521: "item Arndt noch gedain umb eyne karre to hueren die knypkruyt ant Blocchuyss van wagenyngen solde stueren---------- een goud gulden", Rag. Ha. toeg. 0001 dl 2 inv 1089 fol 85 recto. In de 15e eeuw is er ook al eens sprake van "blokhuyss tot Wageningen" (*Kroniek van het historisch genootschap Utrecht*, 1855, 11 jrg., 3e serie, 1e deel, p 175). Het gaat hier m.i. om andere versterkingen, ook op de noemer blokhuis. Een post die we in de jaren 1521-23 bij herhaling in de landrentmeestersrekeningen tegenkomen, is die voor het maken of transporteren van kruit of benodigdheden hiervoor. Vaak valt de naam van meester Peter van Andernach te lezen. Meester Peter was verantwoordelijk voor het maken van kruit, een gevaarlijk beroep: "item op Sonetach post pauli peter van Andernach gedain umb kruyt te maeken, Rag Ha.0001 inv 1089 fol 84 verso. Een aantal andere posten waarin meester Peter genoemd wordt zijn: inv 1089 fol 81 verso en 82 recto, fol 85 recto en verso, fol 121 recto en fol 123 recto, enz. Zwavel en salpeter kwamen uit Keulen en in de regel via Nijmegen. De transporten waren vaak 's nachts: inv 1089 fol 129 recto "item xiij februarij uyt de[ssen] landrentmeyst[ers] beveell Claess van Ewyck gedain alss hy byden Rent[meyster] opt blochuyss gewesst ind to kennen gegeven hadde dat die salpeter gekoemen ind van Colne eynen in der nacht geschickt to Wagenyngen an meyster peter umb kruyt-------- V stuivers".

[34] zie bijlage 1

[35] Dit is door Driessen, 1939, vastgesteld en blijkt uit een brief van de stadhouder aan de regentes d.d. 6 mei 1544. De betreffende drost was de graaf van Meurs, waarschijnlijk Cristoffel. Volgens Driessen was deze ook nog onder Karel van Gelre drost geweest.

[36] 25 augustus 1526: Hertog Karel beveelt den ambtman Henrick Kollart van Lienden, den scholtis (schout) te Tiel te bevelen, dat hij Johan van Riemsdijk in plaats van de overleden Albert van Ermell tot raad aanstelt, Nijhoff,1859, no 1389.

[37] Berekening aarden wallen: de Gelderse roede bedraagt 3,80726 m en bestaat uit 14 voeten van 27,197 cm, iedere voet uit 10 duimen. De Rijnlandse roede bedraagt 3,7674 m en wordt onderverdeeld in 12 voeten van 31,395 cm. Bron: Swinders, *Vergelijkingstafels van lengtematen en landmaten*, Wageningen 1972.
Gracht in Gelderse roeden omgerekend in meters: breedte boven 17,1m, onder 13,3m en diep 3,54m, lengte ca 116m. Inhoud gracht: 6000 m^3. Wallen: Benodigd zijn 16 roeden ca 61m x 4 = 244m. De hoogte en de breedte van de wallen aan de basis bedraagt 9,80m, de breedte bovenaan 3,30m. Totale inhoud van de wallen zou ongeveer 15.000 m^3 zijn. De uitgegraven grond zou dan krap genoeg kunnen zijn voor twee van de vier wallen. Bij een maatvoering van de wallen van br 9,80 bij h 6,50 bij br bovenaan 3,30 zou de inhoud van de wallen ruim 10.000 m^3 zijn en zou de grond uit de gracht dus genoeg zijn voor 60% van de wallen.

[38] Bij archeologisch onderzoek door de AWW en afgravingen voor stadsbebouwing in 1992 en 1993 zijn de breedte en diepte van de kasteelgracht bepaald. Tot heden zijn deze gegevens niet gepubliceerd.

[39] Hoekstra, T.J., Vredenburg Castle at Utrecht, *Chateau Gaillard* IX-X p 155, Caen 1982.

[40] Bij delen van de stadsmuur, waarvan de datering niet bekend is, en waarvan de fundering bloot heeft gelegen, bleek er nauwelijks sprake te zijn geweest van een fundament. Dit in tegenstelling tot de noordmuur en het brok metselwerk dat tot de westmuur gerekend kan worden.

[41] De vraag is of Van der Schalke dit ter plekke zo heeft geschilderd of dat hij een andere afbeelding heeft gekopieerd.
Verondersteld mag worden dat de schilder ten minste een jaar of 16 moet zijn geweest. Daarmee zitten we in het jaar 1627.
Op dit moment zouden we bastions verwachten die op het doek ontbreken. Het schilderij is in bezit van de gemeente Wageningen.

[42] Weg en Waterbouw, Delft, med. Met zware klei is een talud met een helling tot 60 graden haalbaar. Met zand kan men tot 30-35 graden gaan.

[43] Nijhoff, 1859, VI-2, no 911 Henrick die Groiff, erfvoogd van Erkelens werd op 17 mei 1518 benoemd tot "generaal rentmeester over al hertogs domeinen ind opkomsten".

[44] Hoekstra, T.J. 1982.

[45] Bakker, G en Hoekstra, T.J, *Het stenen geheugen* p 114-143, Utrecht 1997.

[46] Gemeente Archief Wageningen; Driessen, de geschiedenis van Wageningen; deel F nummer 232. Het gaat hier om een niet gepubliceerde transcriptie van de hand van Driessen

[47] Rekeningen van de Rentmeester-generaal; RAG, toegang 0012 (deel 1) inventaris 1702, Gelderse Rekenkamer.

[48] Johan van Sallandt wordt in de rekeningen en andere stukken ook wel Frederick Torck en heer te Hemert genoemd.

[49] Rekeningen van de Rentmeester-generaal; RAG; toegang 0012 (deel 1); inventarisnummers 1703-1719.

[50] Nu nog is een verschil in dikte waar te nemen tussen de kasteelmuur (noordmuur) en de delen van de stadsmuur in het verlengde van de Molenstraat en de kromme Hoek. Hoewel men beducht moet zijn voor wijzigingen aan muren door vele herstellingen e.d., zijn de dikte en het fundament ongewijzigd gebleven. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat de kasteelmuur (noordmuur) meer dan 2 meter dieper gefundeerd is dan de nog bestaande delen van de stadsmuur. Dit onderzoek is ongepubliceerd; een van de auteurs dezes was er bij betrokken.

[51] Uitgaande van de bij dit artikel gevoegde reconstructies (de hoofdvormen), valt globaal te berekenen hoeveel stenen er nodig zijn om de zuid- en oostmuur net zo sterk te maken als de nieuw gebouwde muren. Van de nog deels bestaande noordmuur zijn de dikte en de diepte van het fundament bekend.
BEREKENING: lengte zuid- en oostmuur tesamen op plattegrondreconstructie bedraagt 127.5 meter. In deze 127.5 meter passen circa 880 koppen (kop+voeg=14.5 cm). De dikte van de muur is zessteens geweest (streklengte 27-28 cm). Hierbij gaan we er van uit dat de kasteelmuren van onder naar boven niet in dikte afnamen. De hoogte van de muur bij de reconstructietekeningen is gebaseerd op de bouwomschrijving van de wal in de archivalia. Het verschil tussen de onderzijde van het fundament en de bovenzijde van de wal komt dan ongeveer overeen met 9,5 meter. Met een tienlagenmaat van 74 cm (nagemeten op authentiek werk) passen er dan ongeveer 128 lagen in 9,5 meter. Voor de zuid- en oostmuur zonder borstwering zijn dan nodig: 880x6x128 = 675840 stenen. Als we daar nu voor een driesteensdikke borstwering van 127.5 meter lang; en circa 2 meter hoog; met kantelen; schiet- en moordgaten, nog eens 14x880x3 (onderste deel borstwering) en 14x440x3 (bovenste deel bevat minder stenen omdat er tussen de kantelen moordgaten zitten) stenen bij optellen, dan komen we op een totaal van ongeveer 731280 benodigde stenen uit, hetgeen in de buurt ligt van de 725000. Men heeft logischerwijs wel (als men de muren vervangen heeft) de nog te gebruiken steen zeker hergebruikt, waardoor minder stenen nieuw gebakken hoefden te worden dan nodig zijn voor gehele nieuwbouw. In hoeverre er dan steen geschikt was voor hergebruik weten we niet. Aangezien niet duidelijk is, wat er precies gebeurd is, blijft het giswerk waarvoor de 725000 stenen gebruikt kunnen zijn.

[52] Transcriptie van inventaris door E. van Dorland en M. Flipphi; met dank hiervoor. Deze transcriptie is accuraat in vergelijk met de originelen in het RAG; toegang 0012 (deel 1); inventaris 0590.

[53] Rekeningen van de Rentmeester-generaal; Gelderse Rekenkamer; RAG; toegang 0012 (deel 1) inventaris 1720.

[54] Transcriptie inventaris door E. van Dorland en M. Flipphi; met vriendelijke dank. Deze transcriptie is accuraat in vergelijk met de originelen in het RAG; toegang 0012 (deel 1) inventaris 1411.

[55] Transcriptie inventaris door E. van Dorland en M. Flipphi; met vriendelijke dank. Deze transcriptie is accuraat naar vergelijk met origineel in het RAG; toegang 0012 (deel 1); inventaris 1411.

[56] In de Gelderse Rekenkamer bevinden zich twee klaagbrieven van drost Lubbert Torck. Hij wil de schade, die veroorzaakt is door de grondwerken met betrekking tot de versterking van de

stad, vergoed hebben.
RAG; Gelderse Rekenkamer; toegang 0012 (deel 1); inventaris 1411.

[57] Zie de afbeelding van Nicolaes van Geelkercken in dit artikel (omstreeks 1650). En verder in het gemeentearchief te Wageningen de prekadastrale kaart uit 1818; de kadastrale kaart uit 1832 en de kadastrale weergave van heden.

[58] Archief huis Rosendael; RAG; 0525; inventaris 2169 en 1582.
Zelfde archief: inventaris 1190; Acte van aanstelling van Lubbert Adolph Torck tot drost van Wageningen door Willem III; de dato 25 november 1698.
Gelderse Rekenkamer; RAG; toegang 0012 (deel 2); 1559-1795; inventarisnummers: 6740-6742 en 1907-1912.

[59] Acte van transport en overdracht van het Kasteel; 30 oktober 1702; RAG; toegang 0012 (Gelderse rekenkamer)(deel 1); inventaris 322 (register van akten betreffende de vervreemding van domeinen 1690-1777); folii 88-90.

[60] Bierens de Haan, J.C., Rosendael, Groen Hemeltjen op Aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579, Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Zutphen 1994. De tekst van J. van Arnhem is afkomstig uit zijn "Morale reflexien of zedelyke aanmerkingen over de siekte, sterven, en begraaffenis van de heer Asueer Torc", opgenomen in: Gedachten en Gedigten, geestelyke en zedelyke, leiden 1707 pp. 373-379, weergegeven in noot 372 van hoofdstuk 4 van het boek van Bierens de Haan.

[61] Bij de aanleg van de inrit van de parkeergarage, aan het eind van de kasteelse gang naast het opgegraven en geconsolideerde fundament van de noordelijke poorttoren, stuitte de aannemer in 1993 op een groot stuk van die toren. Het betrof een brokstuk, waaraan nog grote delen van de buitenzijde (met ronding) intact waren, met zelfs nog in verband daarin de waterlijst, gevormd door grote zandstenen platen. De bovenzijde van het brokstuk bevond zich slechts 50 cm onder het maaiveld; de onderzijde in de bodem van de kasteelgracht. Gezien de grootte was het brokstuk niet handelbaar voor de aanwezige graafmachines. Dit stuk is ongedocumenteerd geslecht. Een gave zandstenen plaat van de waterlijst is hierbij gered.
Bij de aanleg van de parkeergarage zelf ten noorden van het kasteel, is een groot deel van de noordelijke tak van de kasteelgracht vergraven. Hierbij zijn in een grote concentratie van puin meerdere brokstukken aangetroffen, varierend in grootte. Een van deze brokstukken is tegenwoordig nog te zien bij de noordelijke poorttoren, in de tuin aldaar (brokstuk is verplaatst).
Bij opgravingen door de Archeologische Werkgroep van de Historische Vereniging "Oud Wageningen" in 1995-1996, is bij het fundament van de noordoostelijke toren (fundament nu nog zichtbaar in tuin) eveneens een groot brokstuk van de toren aangetroffen. Dit brokstuk is bewaard gebleven en ligt nog in situ onder de daarboven aangelegde tuin.

[62] In het huisarchief van Rosendael bevindt zich een vermelding dat er een bundel stukken is over:"melioratien aan het casteel tot Wageningen", van Assueer Torck en A.M. Ripperda (RAG, AHR (0525)inv.nr. 2169). Inventarisnr. 2169 is een inventaris van alle papieren van L.A. Torck in 1755. De stukken zelf hebben we niet geraadpleegd; er is geen inventaris op de inventaris uit 1755.

[63] F.A.C. Haans en J.H. Soentgerath; Monumenten Advies Bureau; Bouwhistorische verkenning van de villa de Casteelse Poort aan het Bowlespark te Wageningen; september 1996.

[64] Alle historische data en gebruikte feiten bij de behandeling van de geschiedenis van 1702-1829, en die van 1829-heden, zijn met bronvermeldingen beschreven in twee rapporten van het Monumenten Advies Bureau. Deze rapporten behandelen de geschiedenis van het kasteel vanaf 1722 uitvoeriger dan in dit artikel het geval is. De rapporten zijn voorhanden bij de Gemeente Wageningen; gemeentearchief. De rapporten:
F.A.C. Haans, C.J.B.P. Frank en J.H. Soentgerath; MAB; Bouwhistorisch- en archeologisch onderzoek van de kelder van het voormalige kasteel aan het Bowlespark te Wageningen; maart 1996.
F.A.C. Haans en J.H. Soentgerath; MAB; Bouwhistorische verkenning van de villa De Casteelse Poort aan het Bowlespark te Wageningen; september 1996.

[65] Het betreft de prekadastrale kaart van Wageningen uit 1818 en de kadastrale kaart uit 1832; beiden voorhanden in het gemeentearchief te Wageningen.

[66] Rag. Ha., de XIV libri van hertog Karel, boek III fol 97. Vermelding in: Nijhoff I.A., 1859, dl VI-I p. 117, no 151: Hertog Karel neemt Dirck Mond van Maeseyck aan tot zijn werkmeester van bolwerken. Meischke geeft Gorissen, F., 1965, *Stedenatlas van Nijmegen*, Brugge op als bron voor de aanstelling.

[67] Meischke R., 1988, De Gothische bouwtraditie, p. 101 en 104. Meischke stelt dat Mondt in 1530, het laatste jaar van de werkzaamheden aan de wal te Nijmegen, vervangen is door Quirijn Peters. Nijhoff, I.A., 1859, geeft geen aanstelling voor Peters.

[68] Vergelijk de plattegrond van Wageningen met de ontwerptekening uit 1541 voor de verbouwing van het kasteel van Grave in opdracht van Floris van Egmond. De tekening van Grave is waarschijnlijk van Alexander Pasqualini. Bron: Boekwijt H.W., Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw, in *Castellogica* II (1988-92), 1991 p 140-147.

[69] Laatgotische zandstenen gevelelementen met spitsboog; in dit geval gebruikt boven kruisvensters of als lijstelement in een gevel.

[70] Datering, mondeling, B. Olde Meierink

[71] Niet iedere ons bekende afbeelding van het kasteel of deel daarvan is besproken of afgebeeld in dit artikel, gezien de omvang die dat op zou leveren en omdat er geen extra informatie voor dit verhaal uit te halen valt.

[72] Origineel te Madrid, Biblioteca Nacional, manuscript res.200, kaart 86

[73] Aan de buitenkant aan de westzijde van het museum de Casteelsepoort is tijdelijk een deel van het fundament van de zuidelijke poorttoren blootgelegd.

[74] Janssen H.L. in Janssen H.L., Kylstra-Wielinga J.M.M.,Olde meierink B., 1996, *1000 jaar Kastelen in Nederland*, p. 74-75, Utrecht. Janssen noemt Ravenstein, Gouda, Batenstein te Vianen, Eindhoven, Helmond, Weert, Hattem en Woerden als voorbeelden voor stadskastelen.

[75] doorgehaald woord

[76] Wageningen had in 1436 de volgende brandverordening: "Item soe sijn die richter ende die schepenen overdragen in den jaer van XXXVI [1436], dat nyemant in geenre wijs bynnen onseren stadt enige huysinge decken sall anders dan in sclijck off myt herden daeck. Gem. Arch. Wa Inv Oud Wageningen fol 23 verso 24 recto(16e eeuwse kopie) Ten overvloede: met deze verordening wil men het snel verspreiden van vuur via rieten daken voorkomen.

[77] In de landrentmeestersrekeningen over de jaren 1520-1523 zijn posten met betrekking tot steen zeer zeldzaam. Deze post is naar alle waarschijnlijkheid uit 1522. De post kan met de brand te maken hebben maar hoeft dat niet.
"Item xe dach october desses mechelers huysvrouwe to Nijmegen, so oer man to wagenyngen steyn gebakken hadde, die totten Reparatien de mueren aldair gebessicht iss, ind nog then acht[er]en wass ass hy sich vermyth---ciiij hornse goud gulden [..]
Rag Ha toeg. 0001 dl 2, inv 1089, fol 143 verso.

[78] Uit dit charter blijkt in tegenstelling tot het charters van 29-11-1500 en dat van omstreeks 12-1500, dat er al delen van het kasteel staan. Er is ook sprake van "ander borch". Derhalve kunnen we dit charter tot op heden beschouwen als de oudste vermelding van het kasteel.

[79] Vette Henne (Dikke Kip), de voormalige herberg aan de Grebbedijk (buiten de stadsommuring), heeft gelegen waar thans de dijk en de Veerstraat bijeenkomen.

[80] De "geschaiten" ZO-toren werd verzwaard door er een mantel van ca 2 m omheen te bouwen.

[81] Hameien. Vervelend is dat met dit woord in de huidige Nederlandsche literatuur zowel valpoort als sluitbalk wordt bedoeld. Haslinghuis, 1986, noemt als betekenis slagboom of poortvormig hekwerk voor de brug van een stadspoort en noemt valhek een foutieve benaming voor hamei. Dit is in tegenstelling met: Janse H., Van Straalen TH., 1974 Middeleeuwse Stadswallen en Stadspoorten in de lage Landen P. 51 Zaltbommel: Val- of schuifhek, ook hamei genoemd.

Van Hertogenhof tot Prinsenhof te Venlo

DOOR

M. FLOKSTRA

Inleiding

De ligging van de hertogenhof te Venlo, vlakbij de St. Martinuskerk aldaar was gunstig, want 's winters bleef men tenminste gevrijwaard van overstromingen, wanneer de Maas buiten haar oevers trad. Door gebrek aan concrete gegevens is zowel het ontstaan als de ouderdom van de hof van de hertog te Venlo niet te achterhalen, ondanks de resultaten van de opgravingen in 1991 op het terrein van de hertogenhof. Enkele Venlose geschiedschrijvers zijn van mening, dat de hertog van Gelre tenminste daar twee huizen heeft gehad, waarvan mogelijk het oudste op de hoek van de Jodenstraat en de Houtstraat lag. Het werd ook wel "Het huys metten caemere genampt Vrijborgh" genoemd.[1] Men gaat ervan uit, dat de Vrijborgh vóór 1405 door de hertog in leen is uitgegeven.[2]
Toch moeten we hierbij een kritische kanttekening plaatsen.
Een leenverhouding hoefde niet altijd noodzakelijk door de hertog, de landsheer, te worden bewerkstelligd. Het was tijdens de middeleeuwen een normale gang van zaken dat men zijn vrije goed als leengoed opdroeg aan een machtiger heer en dat hoefde niet altijd de landsheer te zijn. De Vrijborgh is echter niet te vereenzelvigen met de reeds in 1368 bestaande "heren hoeve des hertogen van Gelren", want die lag bij de toenmalige stadsmuur in het noordoosten. Uit de stadsrekening van 1388 blijkt, dat Henken Helden op kosten van de stad zes dagen aan de hof gewerkt had.[3]

Omvang

Naarmate de stad in de 14e eeuw uitgroeide en aan betekenis won, werd het voor de hertog eenvoudiger om een onderkomen te bouwen of te verbouwen. De bouw van de hof heeft vermoedelijk plaats gehad omstreeks de stadsverheffing in 1343 en het gebouw komt mogelijk vanaf 1368 voor het eerst in de geschreven stukken als zodanig voor.[4] De hertogen verbleven regelmatig in Venlo, voor korte duur of wanneer zij op doorreis waren naar andere oorden of bestemmingen.

Aanvankelijk lijkt het, dat tussen 1368 en 1550 geen gegevens bekend zijn over de hertogenhof. Door het artikel van A.H.Martens van Sevenhoven, die een inspectierapport van rekenmeester Gregorius van Dieve uit 1550 behandelt krijgen we meer inzicht in de omvang van de hertogenhof.[5] Van Dieve stelde in 1550 het volgende verslag over de huizinge van de hertogenhof op:
"Die Keyserlijke majesteit heeft binnen der stadt Venloo een huys ende hoff, geheeten des Hertoigen hoff, gelegen op een eynde van der stadt, op de noort oisten zijde, dwelck ick allomme hebbe gevisiteert ende bevinde, dat is een groot begryp van huysingen ende plaetsen, groot ziinde ongeferlyck tsamen omtrent den drye morgen erfven, hebbende eenen inneganck van eener groote poirten, die in daecke qualycken leeght ende behoeft wael vernyemot ende verzien [=gerepareerd] te wezen.
Opter selver poirten woenen twee huysraeden; die eene is een weduwe, die doer brieven van canceller ende raiden daerop woent...de andere heeft die scholtiss geaccordeert om Goids will (soe hy seeght).
Tvoirsz. hoff es in twee zyden, als noortoist ende zuydoist, bevreedt mitten mueren van der stadt Venlo; ende staet in der egge van den mueren zuydoost eene torre (toren), dat is een gevanckenisse, welcke mueren mitter gevanckenisse by den van der stadt tot hueren coste onderhalden werden ende heet nochtans des furster gevanckenisse. Opt zuydtoosteynde staet een goeden peertstal, lanck 42 voeten, breedt 26 voeten, mit leyen gedect die nyet dicht en es ende behoeft verzien te wezen".
In 1991 stond de hertogenhof opnieuw centraal. Er werden opgravingen gedaan, die onder leiding stonden van Jacob Schotten.[6] Dankzij deze opgravingen zijn we tenslotte meer te weten gekomen omtrent de omvang van een deel van de gebouwen en de precieze ligging. Bij het lezen van dit opgravingsverslag komt de vraag op waarom er eigenlijk nauwelijks verder onderzoek gedaan of niet méér gebruik gemaakt is van het hertogelijke archief? Wanneer men de situatie rondom het middeleeuwse Venlo wil begrijpen, dient men zich te verdiepen in de genoemde periode. Aller-

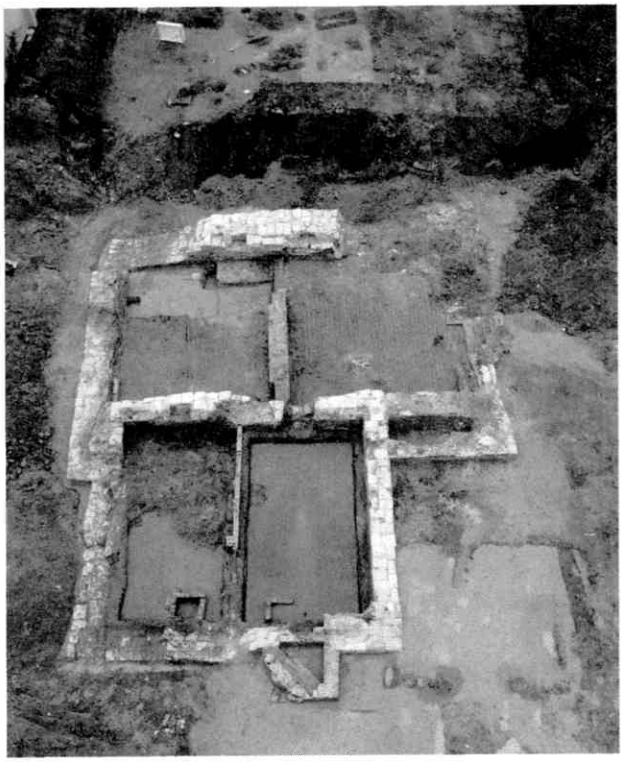

Foto tijdens de opgraving in 1991 van het Prinsenhof te Venlo. In het midden een 14e-eeuws torenfundament van mergel met bakstenen keldervloer, gezien vanuit het oosten. Het kleinere fundament onderaan behoort niet tot het Prinsenhof. Foto J.W.Schotten

eerst kreeg Venlo in 1343 stadsrechten en ontplooide zich nadien uitdrukkelijk als stad, zoals ondermeer blijkt uit het handeldrijven via de Maas.[7] Het verkreeg van de Gelderse hertog zowel het stapelrecht als het overslagrecht. Daarover speelde lange tijd een verschil van mening met die van Arcen. De heren van Arcen uit de familie Van Buren en haar opvolgers uit de families Schenk van Nydeggen en een bastaardlijn van de hertog van Gelre hebben telkens geprobeerd, wanneer er een nieuwe hertog aantrad, dit Venlose privilege, daterend uit 1343, te bestrijden. Uiteindelijk mocht niets baten, de hertogen van Gelre bleven bij het besluit uit 1343.[8]
De hertog liet zelfs het beheer van de tol over aan een plaatselijke rentmeester. Volledigheidshalve moet worden opgemerkt, dat de tol op de Maas slechts voor één helft in bezit was van de hertogen van Gelre, terwijl de heer van de burcht Grebben te Grubbenvorst de andere helft bezat.

Rentmeester Arnt van Lomme

Ten tijde van hertog Willem (1376-1402) werd Arnt van Lomme, burger van Venlo, op 29 december 1397 aangesteld tot rentmeester van Venlo "in onssen lande van Crekenbec".[9] Venlo was destijds de hoofdplaats van het land van Kriekenbeeck. In 1402 werd hertog Willem opgevolgd door zijn broer Reynalt en deze benoemde op 12 juli 1406 Arnt van Lomme, die zich reeds rentmeester van Kriekenbeek mocht noemen, tot zijn rentmeester over alle hertogelijke domeingoederen gelegen in zowel Rade (= Venray) als in het Land van Kessel, alsmede over de halve tol te Venlo.[10] Arnt van Lomme was verzekerd van een vast salaris en verkreeg vanwege zijn functie 10 malder rogge, 25 malder even (= slechte haver) en 25 Gelderse gulden betaald, maar moest jaarlijks rekenschap afleggen. Hierover liggen in het hertogelijke archief over de jaren 1404-1411 een vijftal rekeningen.[11]

Diverse posten

Allerlei posten wat betreft inkomsten en uitgaven hield de rentmeester namens de hertog keurig bij. Hierin vinden we ook een jaarlijkse opgave omtrent de inkomsten van de halve tol.[12] Voor ons waren de posten omtrent de hertogenhof belangrijk. Het zijn posten over uitgaven vanwege de herstelwerkzaamheden oftewel restauraties.
Een van de vele taken van de rentmeester was ook de verantwoording van de granen, die per schip of over land werden aangevoerd. Deze granen moesten worden opgeslagen in de tiendschuur of op de zolders. Vandaar dat in de rekeningen posten voorkomen, zoals "den drageren gegeven van de 340 malder rogge vyter den scepe op mijns lieven genedige heren hoff op sulre te dragen, voir elken malder 1 groiten".[13] Een bijzondere post is wel de vermelding van 8 maart 1410: "van bevele des heren den glaesmeker van Rurmunde van 1 glase to Rade in de kerke aen den hoegen altaer ende costet XXI gulden".[14] Op bevel van de hertog moest Johan van Ruremunde in 1463 een groot vat wijn naar Dirk van der Horst op het kasteel Ter Horst laten brengen. De wijn kwam uit de kelder van de hertogenhof, werd verscheept en verder op een kar naar Horst vervoerd.[15] Het grappige van het verhaal is, dat het wijnvat was geleend. Wanneer het vat leeg was, moest het terug naar Venlo.

Herstelwerkzaamheden

Nadere bijzonderheden en aanvullingen ten aanzien van de bouwgeschiedenis kunnen worden ontleend aan de rekeningen van de rentmeester van het ambt Kriekenbeek vanaf 1404 tot 1582. Met uitzondering van de periode 1496-1502, want toen werden de posten over herstelwerkzaamheden bijgehouden door de ambtman.[16] De serie rekeningen is verre van volledig, maar geeft toch een aardige indruk over een en ander. Naast deze rekeningen bestaat er nog een interessante bron, met name de zogeheten reis- en keukenboeken van de hertogen. Hierin vindt men bijvoorbeeld het

nodige omtrent het voedsel, het schoeisel maar ook bijvoorbeeld over zegelwas en het aanschaffen van inkt, papier en perkament. Ver hoefde de rentmeester voor het perkament niet te gaan, want hij kon in Venlo terecht bij het "perkemyntmekers huyss".[17]

De hof was met leien gedekt en het opgaande muurwerk bestond uit mergel en baksteen. Het gebouw was onderkelderd. Diverse posten vinden we terug onder de uitgaven. Zo lezen we bij een post uit 1404 dat Herman Weggen, de metselaar de ramen "vten dij vinsteren in muerde ind dat oic van der koke undervinge".[18] Ook waren er soms timmerlieden aan het werk, zoals blijkt in 1411:
"Item ii tymmerluden tot Venle gegeven die den kelre onder der boetelrijen ende onder den aenrichte gemaickt hebben ende de kelre onder mijns lieve heren kemer ondervangen hebben ende vort de vensteren in den sael vermaketden ende sperren in den sael alle vernegelt hebben ende i nuwe kupe in den put gemaickt hebben ...".[19]

Een andere post in de rekening van 1407-1408 vraagt even onze aandacht. "Des vridages na Sunt Hubrechtz dach" brachten twee knechten het harnas van de hertog naar Venlo. Hierbij kan men zich afvragen of de hertog op toernooi zou gaan of dat het naar de Venlose harnasmaker voor onderhoud moest.[20] In 1441/1442 werden twee wagens "heuwes" [=hooi] verkocht, omdat "die muyse dat verderfflichen gemaict hadden".[21] Herstel was ook nodig aan des heren "heymlicheit" oftewel de wc en het uit stro bestaande dakdeel van een schuur werd onder handen genomen.[22] In het boekjaar 1458/59 waren er 7000 leien nodig voor "mijns heren sadel ende staet kamer" Hiervoor moesten twee rijnse guldens worden betaald.[23] Terwijl in 1516 de schuur opgeknapt moest worden en voorzien werd van nieuwe leien.[24] Het voert echter te ver al deze bouwkundige aanpassingen te behandelen. Wat het meest opvalt is, dat het dak een bron van ellende moet zijn geweest, want in bijna elke rekening staat hierover wel een post.

Kasteel

Op de vraag of de hertogenhof een stadskasteel was, moeten we het antwoord zoeken bij de resultaten van het archeologisch onderzoek. De funderingen van het opgegraven gebouw hadden niet die spectaculaire omvang van de kastelen uit de 14e eeuw. Bovendien was de verdedigbaarheid van de hof, omgeven door een stadswal, slechts van indirect belang. De wallen waren tijdens de Bourgondische aanvallen in 1511 ernstig beschadigd, maar of dat toen ook met de hertogenhof gebeurd is weten we niet. De ligging van de

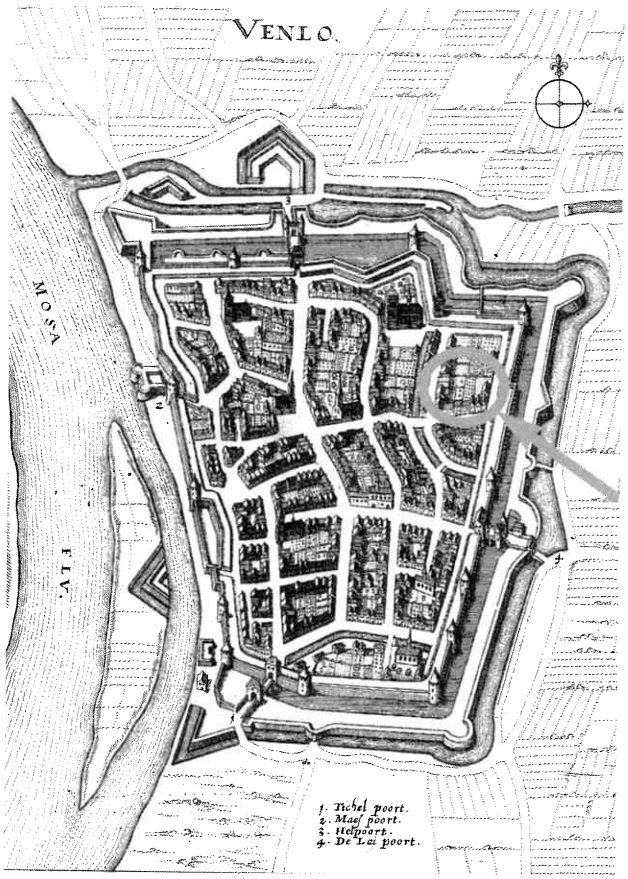

Venlo, volgens Mathias Merian de Oudere. GA Venlo, Verzameling kaarten en prenten, inv.nr. 493.

hof binnen de vesting, maar met een behoorlijke afstand van de stadswal, vormde een extra beveiliging. Vlakbij de hof stroomde een beek, zodat de bewoners verzekerd waren van voldoende water.

De functie

Regelmatig ziet men in de stadsrekeningen posten, waaruit blijkt dat naast schenkingen aan proviand ook bedden naar de hertogenhof gebracht werden, wanneer de hertogen tijdelijk in Venlo verbleven. De functie van de hertogenhof bestond niet alleen hieruit, dat de hertog een onderkomen had, maar de hof was tevens een bestuurscentrum binnen het hertogdom. Het was een plaats van komen en gaan van diverse lieden, die in dienst van de hertog diens belangen behartigden. Zo moest de rentmeester in 1410 twee timmerlieden laten komen voor het maken van twee spaenbedden op "des heren kameren" en twee andere op de zolder boven de "boetelrijen", een in de "penterijen" en een in de kamer aan de "porten".[25] Het was een heel werk, want de timmerlieden waren er beiden twee en halve dag mee bezig en verdienden 20 groiten per dag. Dat de hof niet was ingericht voor grote aantallen bezoekers is duidelijk, maar toen de

landsheer, hertog Adolf, in 1465 te Venlo werd ingehuldigd als hertog, waren er ruim 200 personen aanwezig, die allen door de stad werden vrijgehouden.[26] Op 24 januari 1465 kreeg de stad haar privilegiën door hertog Adolf bevestigd, hetgeen daarna uitbundig werd gevierd.[27]

Karel van Egmond, de zoon van hertog Adolf van Gelre, raakte in 1487 in de slag bij Béthune in gevangenschap. In deze slag werd de troepenmacht van Maximiliaan van Oostenrijk door de Fransen verslagen. In het leger van Maximiliaan bevond zich Karel van Egmond. De Franse koning was alleen genegen Karel tegen betaling van een losgeld van 200.000 guldens vrij te laten. Na lang onderhandelen wist graaf Vincent van Meurs namens de Geldersen de losprijs te verlagen tot 80.000 gulden. In 1491 was meer dan de helft van het losgeld door de Gelderse bevolking opgebracht. De graaf van Meurs stelde daarop de koning voor, om de rest van het bedrag later te betalen. De Franse koning ging hiermee accoord, evenals met het voorstel, om Bernard van Meurs, de kleinzoon van de graaf van Meurs, te ruilen tegen Karel. Begin maart 1492 vond de uitwisseling plaats. Karel keerde na circa negentien jaar afwezigheid eindelijk op Gelderse bodem terug. In hetzelfde jaar werd hij als hertog van Gelder ingehuldigd. Venlo schonk aan haar nieuwe landsheer "eyn doeszijn sylveren schaelen" die verguld waren.[28] De geschenken prijkten nadien in de hertogenhof.

Het hele Venlose stadsbestuur ging naar de kerk en daar namen zij "in den komp" (= de schepenkist, waarin het archief opgeborgen was) de bestaande stadsprivilegies door. Om deze rechten veilig te stellen, wilden zij weten wat er precies in stond, want het was in de middeleeuwen gebruikelijk, dat na de huldiging van de nieuwe landsheer, de steden hun stadsprivilegies bevestigd kregen. Karel van Egmond, hertog van Gelre deed dit op 12 mei 1492.[29]

Van Hertogenhof tot Prinsenhof

Tussen 1518 en 1546 moet de hertogenhof in verval geraakt zijn , want in de eerste rekening van rentmeester Thomas Maeszoon van Breyel staat, dat het geheel vervallen is. Het onderhoud van het opgaande muurwerk, vensters en deuren en niet te vergeten de daken, was toen evenals nu een flinke aanslag op een niet al te gevulde beurs.

Het landbestuur was ná 1543 gevestigd te Brussel. Uit de rekeningen over de Spaanse periode blijkt herhaaldelijk, dat zowel de hof als het huis geheel vervallen zijn en men er geen profijt van heeft.[30] Na het uitvoerige verslag van Van Dieve vermeldt Thomas Maeszoon van Breyel in zijn rekening over het boekjaar 1550-1551, dat het goed zou zijn, wanneer het huis zou worden verhuurd onder bepaalde voorwaarden.[31] Dit duurde evenwel tot 1554. Een deel van het huis werd voor een bedrag van zes pond verhuurd aan de weduwe van Thijs Hagens.[32] Ondanks de desolate toestand werd een ander deel in 1555 verhuurd aan Dirick Koutten, koster van Venlo, voor een jaarlijkse som van dertien pond voor de duur van twaalf jaren.[33] Deze situatie heeft tot 1565 geduurd en nadat het Hof goedkeuring gaf, kon de rentmeester in dat jaar het zelf huren. Thomas Maeszoon kreeg het gedaan dat er voor ruim 25 ponden, met oude materialen wel te verstaan, een en ander mocht worden gerestaureerd. Hij schreef in de kantlijn een kort verslag "alsoe dair een gat int dack van den sael ende een eijndt muers van de singelmuer ewech is" Om meerdere schade te voorkomen liet hij dit repareren.[34] De huurprijs ging in 1574 omlaag en vanwege zijn functie mocht hij het huren voor acht pond. Aloff van Bellyckhaven verkocht in 1611 900 "holteren leijen" die boven de keuken lagen en 30 pond lood, gebruikt aan goten.[35] Een jaar later werd door de leidekker 500 rode en 125 groenen leien verwerkt op het dak van het huis. De leien moesten vastgenageld worden met lei- stop- laten spannagels en tyngelspijkers voor de dakbeschietting.[36] De situatie veranderde in 1613, doordat Aartshertog Albert en Aartshertogin Isabella toestemming verleenden om op een deel van het terrein van de hof door de Minderbroeders recollecten oftewel de Franciscanen een klooster te laten bouwen.[37] De rentmeester vertelt in 1617, dat het "Rentambt" vanwege deze situatie geen gebruik meer van de hof heeft gemaakt en zodoende ook geen huursom meer zal betalen.[38] Het boekjaar 1625-1626 laat zien, dat de hof, toen bestaande uit huis, schuur en de neerhof met de gaarden in gebruik was van Vincentio Tondi, doch in de kantlijn staat dat deze overleden is.[39] Na 1626, maar vóór 1636 betrok de toenmalige Commandeur van de stad, Nicolaas van Brederode, de oude hertogenhof.[40]
In 1665 woedde er in Roermond een grote stadsbrand, waardoor vele gebouwen in de as werden gelegd. De brand verwoestte het Prinsenhof aldaar en de stadhouder van het Overkwartier moest uitwijken naar een ander onderkomen. Kort nadien nam hij zijn intrek in de hertogenhof te Venlo. Het gebouwencomplex werd in 1666 grondig aangepast naar de wensen van de prinselijke bewoner.[41] Doordat de stadhouders van het Overkwartier prinsen van geboorte waren, veranderde de naam van hertogenhof naar Prinsenhof. De stadsrekening van het boekjaar 1666 geeft uitvoerige posten van aanpassingen en reparaties aan de hof te zien. De stad nam om politieke redenen een deel van het onderhoud van de hertogen-

hof op zich. Voor Venlo was slechts een zaak belangrijk en wel, dat de stadhouder langdurig in de stad zou blijven, waardoor meer aanzien zou krijgen. In de stadsrekening van 1667 staat het volgende vermeld: "Item is in desen jaere verscheijdenen reparatie van aldtwerck ende nieuwbouw aent hoff gedaen, daer sijne Exelentie den heere stadthouder deser provincie Prince van IJsenghien logeert ende van wegen t'quartier ofte het landt volgens gemaeckden recesse moet ende sunst van s'landts wegen behoort.
Vergoedt ende door den landtrentmeester betaelt te werden bedragende in desen voors. jaere volgens particuliere reijckeninge, daervan aen den Staet overgegeven" en de som bedroeg ruim 2800 gulden.[42]

Ook na 1666 vinden we steeds vaker in de stadsrekeningen de betalingen voor het onderhoud aan de Prinsenhof terug. Toch betaalde de stad niet alles, want in het archief van de Staten van het Overkwartier vinden we een bundel kwitanties wegens reparaties aan de Prinsenhof terug, lopend over de jaren 1666 tot en met 1671. In een van de laatste kwitanties worden werkzaamheden van Bernardt Bux vermeld. Hij had in 1671 een groot aantal glasramen vernieuwd, o.a. in de "thorre kamer".[43] Na het vertrek van de Stadhouder van het Overkwartier, die terugkeerde naar Roermond, kreeg de Prinsenhof te Venlo een andere bestemming. Zo werd het huis in 1698 verhuurd voor 100 pattacons als logement aan de Gouverneur van de stad, met de bepaling, dat het washuis gelegen aan de zijde van de wal zou worden afgebroken. De daarbij gelegen brug "naer den walle" zou niet worden gerepareerd. Het onderhoud bleef op dezelfde wijze gebeuren, zoals ten tijde van Zijne Excellentie de Prins d'Isengien, stadhouder van het Overkwartier.[44] De latere verbouwingen op het terrein en de nieuwe bestemmingen van de Prinsenhof schetst H. Uyttenbroek in zijn bijdragen tot de geschiedenis van Venlo.

Gebruikte afkortingen:

GA = Gemeente archief
RAL = Rijksarchief in Limburg
RAG = Rijksarchief in Gelderland
PSHAL = Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg.

Noten

[1] J. Verzijl, De vrijborg te Venlo in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 44 (1941), 145-149.
[2] J.J.S. baron Sloet en J.S. van Veen, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en Graaschap Zutphen* Deel Overkwartier, Arnhem (1904), 38.
[3] H. Uyttenbroeck, *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo. De Vestingwerken* Band II, Venlo (1909), 22.
[4] GA-Venlo, Archief RK-Armbestuur, inv.nr. 8 (1368 maart 5).
[5] A.H. Martens van Sevenhoven, Het hertogelijke hof te Venlo in 1550 in: *Limburgs Jaarboek*, Sittard (1916), 184-187. RAG, 0012, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 9.
[6] J. Schotten, Venlo. Laat-Middeleeuws stadskasteel in: H. Stoepker, (red), Archeologische kroniek van Limburg over 1991 in: *PSHAL* 128 (1992), 306-310; J. Schotten, Het hof van de graven en hertogen van Gelre te Venlo in: *Tussen Rome en Gelre. Een archeologische verkenning van Middeleeuws Venlo en Blerick*, Venlo (1995), 38-46.
[7] Afgedrukt bij K.J.Th. Janssen de Limpens in: *Venlo 625 jaar Stad 1343-1968* (Venlo) 1968.
[8] GA-Venlo, Oud archief Venlo, inv.nr. 963 e.v.
[9] RAG, 0241, Hertogelijk archief, Varia, doos III, 7 (1397 december 29).
[10] Idem, Varia, doos III, 7 (1406 juli 12).
[11] RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1534-1538 over de boekjaren 1404-1411.
[12] Idem, inv.nr. 1536 folio 3 verso (1407/08), Opboren an tolle.
[13] RAG, Hertogelijk archief Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1537 folio 15 (1409/10).
[14] Idem, inv.nr. 1538 folio 12 verso (1410 maart 8).
[15] Idem, inv.nr. 1572 folio 3 (1463/64).
[16] RAG, Hertogelijk archief Rekeningen Overkwartier na 1473 inv.nr. 1715 en 1716. Nadere bijzonderheden over Andries van Vissenich genaamd Bell, ambtman van Kriekenbeek die vóór 1501 trouwde met Adriana van Broekhuizen, Vrouwe van half Geysteren treffen we aan bij: M. Flokstra, Geysteren in de middeleeuwen in: *Castellogica, Verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, Doorn, Band II, 30.
[17] GA-Venlo, Archief St.Martinuskerk, charter nr. 13 (1455 mei 25).
[18] RAG, Hertogelijk archief Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1534 folio 16 verso (1404/05).
[19] Idem, inv.nr. 1537 folio 18 (1409/10).
[20] Idem, inv.nr. 1536 folio 8 verso (1407/08).
[21] Idem, inv.nr. 1546 folio 4-6 verso (1441/42).
[22] Idem. inv.nr. 1546 folio 6-6 verso (1441/42).
[23] Idem, inv.nr. 1563 folio 5 (1458/59) (1458/59).
[24] RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier na 1473, inv.nr. 1722 folio 3 verso (1516).
[25] Idem, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1537 folio 15 verso (1409/10).
[26] GA-Venlo, Stadsrekeningen, inv.nr. 91 folio 11 (1465 januari 21).
[27] Idem, inv.nr. 11 folio 13. Oud archief Venlo, inv.nr. 61 (1465 januari 24).
[28] Idem, inv.nr. 120 1e stuk folio 23; 2e stuk folio 6 (1492).
[29] GA-Venlo, Oud archief inv.nr. 78 (1492 mei 12).
[30] RAG, 0012, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 3548 folio XII verso (1548/49).
[31] Idem, inv.nr. 3550 folio XIII (1550/51).
[32] Idem, inv.nr. 3553 folio XII (1553/54).
[33] Idem, inv.nr. 3562 folio VII (1560/61).
[34] Idem, inv.nr. 3568 folio XXI (1565/66).
[35] RAL, 01.002, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 545 folio LXIIII verso (1611-1612).
[36] Idem, inv.nr. 545 folio LXV-LXV verso (1611-1612).
[37] GA-Venlo, Oud archief Venlo, inv.nr. 1736 (1613 aug. 24). P. fr. Damatius van Heel O.F.M. te Rotterdam, Bijdragen tot de geschiedenis van het klooster der Franciscanen te Venlo in: *De Maasgouw* (1900), 22-24.
[38] RAL, 01.002, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 547 folio XIII-XIII verso (1616-1617).
[39] Idem, inv.nr. 555 folio XVIII (1627-1628).
[40] Idem, inv.nr. 556 folio XI-XI verso (1636-1637).
[41] GA-Venlo, Archief stadsrekeningen, inv.nr. 637 folio 72-73 verso (1666).
[42] Idem, inv.nr. 639 folio 25v-26 (1667).
[43] RAL, Archief van de Staten van het Overkwartier, inv.nr. 855 (1666-1671).
[44] GA-Venlo, Oud archief Venlo, inv.nr. 2621 (1698 juni 2).

Verdere literatuur:

1 F. Hermans, *De Stadswording van Venlo*. Een schets van facetten en ontwikkelingen tot circa 1400, Nijmegen (1985), 47-48. Doktoraalskriptie Middeleeuwse Geschiedenis.
2 S. Frankewitz, Das Amt Krickenbeck und die Stadt Venlo im späten Mittelalter in: *Venlo's Mozaïk*, Maastricht (1990), 52-54. Eveneens verschenen in: *Heimatbuch des Kreis Viersen*, Viersen (1994), 49-51. Eveneens behandeld hij een aantal posten van de rentmeester Arnt van Lomme.

Genhoes te Brunssum (L)

Een Bouwhistorisch-Archeologisch onderzoek

DOOR

T.C. BAUER EN A.J.A.M. CORTEN

1 Inleiding

Ongeveer 1000 m ten noordoosten van de dorpskern van Brunssum liggen aan de oostzijde van de weg naar Schinveld de overblijfselen van een grotendeels in zeer slechte staat verkerende kasteelboerderij genaamd Genhoes; het voormalige "kasteel" van Brunssum. In 1982 deed de Stichting "Historische Bron van Brunsham" een beleidsnotitie het licht zien genaamd: "Op Genhoes behouden, de moeite waard", waarin mogelijkheden werden aangegeven voor rehabilitatie en herstel van het voor de sloop bestemde complex. Hierin werd gewezen zowel op de architectonische, historische en landschappelijke kwaliteiten van het vervallen monument, als op de gebruikseisen en de financiële en technische consequenties bij een eventuele restauratie. Teneinde een verantwoord herstelplan te kunnen opstellen, waarin behalve het nog bestaande gebouwencomplex ook de reeds verdwenen bebouwing en de directe omgeving (voormalige grachten, wegen) dienden te worden betrokken, werd bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk geacht. Dit werd in de zomer van 1983 uitgevoerd door de werkgroep Restauratie van de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft.

Het onderzoek hield in dat de verschillende bouwdelen zowel in- als uitwendig opgemeten en onderzocht werden, waarbij – na gedeeltelijke ontpleistering – vele bouwsporen aan het licht kwamen. Daarnaast werden, in de eerste plaats ten behoeve van funderingsonderzoek, diverse werkputten aangelegd waarin tevens de opbouw en samenstelling van het grondpakket bestudeerd kon worden. Dankzij deze combinatie van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek werd

Afb. 1. Huidige toestand.

veel meer over de ontstaansgeschiedenis van Genhoes aan het licht gebracht, dan met het documenteren van uitsluitend opgaand werk mogelijk zou zijn geweest.
Van het oostelijke gedeelte van het complex was bovengronds vrijwel niets overgebleven. Dankzij het bodemonderzoek bleek het mogelijk de oorspronkelijke omvang van het geheel, met uitzondering van een deel van het herenhuis dat helaas onder de weg verborgen bleef, grotendeels te reconstrueren. Daarnaast leverden vondsten die uit de diverse werkputten verzameld werden, veelal ceramiek uit de late 14de tot en met de 19de eeuw, aanvullende gegevens over de bewoningsgeschiedenis en de datering van Genhoes.
Een compleet beeld werd echter niet verkregen. Het binnenplein en de kelders onder de poortdoorgang en de woonvleugel konden nauwelijks onderzocht worden vanwege bestrating en betonvloeren in de kelders. Bovendien werd een gedeelte van het complex ten tijde van het onderzoek nog bewoond; een globale opmeting was aldaar het maximaal haalbare.
Na het vertrek van de laatste bewoners omstreeks 1990 is er nog beperkt aanvullend (bodem)onderzoek verricht. Ondanks herhaalde pogingen tot herbestemming ging het verval intussen steeds verder.[1] Momenteel (medio 1998) resteren nog slechts het poortgebouw en de aansluitende woonvleugel, zij het in deplorabele toestand (Afb. 1)
Onlangs is het terrein verkocht aan het vlechtersbedrijf Accoord, dat er bedrijfsruimten wil bouwen en in het nog bestaande bouwdeel ontvangst- en vergaderruimten onderbrengen. Gezien de huidige toestand van het gebouw zou dit wel eens de laatste mogelijkheid tot behoud kunnen zijn. Hopelijk is er voorafgaand aan de restauratie en herinrichting nog gelegenheid voor nader onderzoek.

2 De structuur van het complex (Afb. 2)

Voordat in 1930 het herenhuis werd gesloopt, vertoonde het complex nog de vorm van een grotendeels door grachten omgeven, gesloten, versterkte kasteelhoeve. Het was gelegen in het moerassig stroomgebied van een aantal beekjes. De oorspronkelijke toegang bevond zich aan de zuidzijde en maakte deel uit van een poortgebouw met aangebouwde poortwachterswoning (**A**). Hierop sloot aan de oostzijde (tot 1930) het zogenaamde herenhuis of "kasteel" aan (**G**), ooit het belangrijkste onderdeel van het complex. In 1931 werd op een deel der funderingen en kelders van het oude herenhuis de zogenaamde "Villa Frijns" gebouwd (**H**), waarbij de overeind gebleven westelijke zijgevel van het hoofdgebouw in deze villa werd opgenomen. Ten westen van de poortdoorgang sluit de woonvleugel voor de pachter aan (**B**). In de buitengevel van deze woning wordt met behulp van zwart gesinterde en verglaasde baksteen het jaartal 1648 aangegeven.

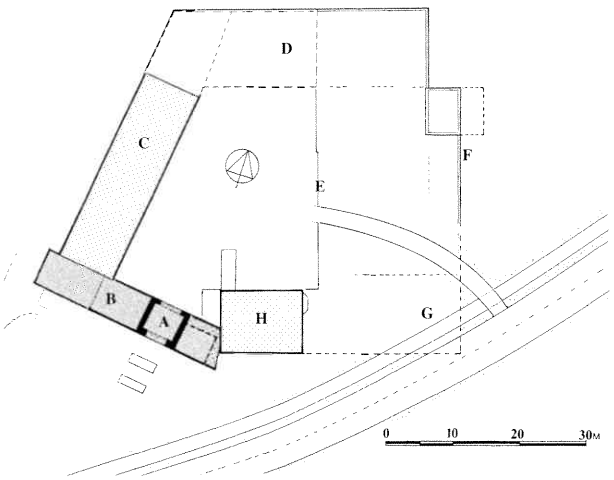

Afb. 2. Schematische plattegrond.

Het inmiddels geheel afgebroken stalgebouw (**C**) besloeg de gehele westzijde van het complex en sloot vervolgens met een stompe hoek (120E) aan op een schuur (**D**), waarvan in 1983 ongeveer de helft nog overeind stond en die in vakwerkbouw was opgetrokken. De oostelijke in beton uitgevoerde zijgevel van de toen reeds gehalveerde vakwerkschuur vormde, tezamen met een muur (**E**), die aansloot op de noordoosthoek van de villa Frijns, de oostelijke begrenzing van het verkleinde complex. In deze muur bevond zich tot aan de afbraak de toegang tot het binnenterrein.
Vóór 1930 werd het toentertijd veel grotere binnenplein aan de zuidzijde begrensd door het "kasteel" of herenhuis met aansluitend de poortvleugel, aan de westzijde door de stalvleugel, aan de noordzijde door de complete vakwerkschuur, terwijl zich aan de oostzijde een kademuur (**F**) bevond met aan de binnenzijde daar tegenaan niet nader bekende bebouwing. De hoeve is tot circa 1960 als boerderij in gebruik gebleven, maar daarna, mede door tijdelijke bestemmingen als garage en autospuiterij, snel verkrot en omstreeks 1990 afgebroken. De woonvleugel van de boerderij, terzijde van het poortgebouw, is geheel uitgewoond en sinds 1989 verlaten.

3 Historische gegevens

De geschiedenis van het voormalig adellijk huis Genhoes te Brunssum is nog verre van volledig en vaak zelfs onduidelijk, zowel wat de bezitters en bewoners, als wat de aard en omvang van de bebouwing betreft. Hoe meer hetgeen over Genhoes is gepubliceerd, aan archiefbronnen wordt getoetst, des te meer blijkt dat dit onbetrouwbaar of onjuist is.[2]
Het goed Genhoes, gelegen aan de Brunssumerbeek

vlak voordat deze uitmondt in de Rodebeek, vormde samen met die landerijen, die er meteen omheen lagen, en met een op enige afstand gelegen bos, een leengoed van het leenhof Valkenburg onder de benaming "Ridderleen". Dit leengoed wordt al in 1386 in de registers van het leenhof vermeld.

Wanneer in 1537 de leggers van de leengoederen worden vernieuwd, blijkt jonker Jan Vos († ca. 1545) de leenman van het Ridderleen te zijn.[3] De familie (van) Vos tot Brunssum blijft bezitster van het volledige goed totdat zij kort na 1700 in de mannelijke linie uitsterft en Genhoes met bijbehorende goederen vererft in het geslacht der baronnen de Negri. Na de eerste wereldoorlog verkochten de laatste Nederlandse familieleden de Negri het bouwvallige herenhuis, de boerderij en de landerijen.

Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw tot aan de overgang naar het Franse revolutionaire regime in 1794, waren de bezitters van het Ridderleen, ook eigenaren van de belangrijkste grondheerlijkheid (laathofinstelling) van Brunssum.[4] Dit laathof was allodiaal (vrij eigen) goed en moet oorspronkelijk verbonden zijn geweest aan het bezit van een belangrijke hoeve die vlakbij de kerk in het centrum van Brunssum lag. Deze hoeve vormde samen met een deel van haar landerijen en met haar kleine onderleenhof een leengoed van het leenhof Valkenburg onder de naam "Rossgoed", later "Cluttleen of Cluttenleen". Huiserf en bouwplaats van deze hoeve waren echter reeds vóór 1470 in erfpacht uitgegeven.[5] Eind 14de eeuw en eerste helft vijftiende eeuw was het geslacht Hoen te Hoensbroek en Spaubeek bezitter van het Rossgoed. Daarna vererfde het, samen met andere rijke Hoensbroekse bezittingen te Brunssum – waaronder het voornoemde laathof –, aan het geslacht Van Weerst (de Warsage)[6] en bij deling in 1534 aan de Maastrichtse jonker Jan Clutt als echtgenoot van Anna van Weerst.[7]

De echtelieden Clutt-van Weerst vestigden zich metterwoon in Brunssum en moeten degenen zijn die langs de Brunssumerbeek – ongeveer 200 m stroomopwaarts van Genhoes – de omgrachte adellijke woning "de Rozengaard" bouwden. De Rozengaard werd nu de zetel van het laathof Brunssum. Het nieuwe kasteel met zijn bouwplaats, grachten en huisweide is in oorsprong vrij goed geweest. Pas in 1759 wordt dit terrein van het inmiddels verdwenen kasteel leenroerig gemaakt van het leenhof Valkenburg. Dit geschiedde door het onder te brengen onder het "Rossgoed" of "Cluttleen", waarvan één bunder weide teloor was gegaan.[8] Uit zowel summier oudheidkundig bodemonderzoek in 1976, als archivalische gegevens moet echter geconcludeerd worden, dat het kasteel Rozengaard geen lang bestaan beschoren is geweest en reeds in het begin van de 17de eeuw in verval geraakte.[9]

Door het huwelijk in 1563 van jonker Jan Vos met Maria Clutt vererfde in de tweede helft van de 16de eeuw (1566?) het laathof Brunssum aan de familie Van Vos.[10] Leenman voor het Cluttleen werd deze familie Van Vos pas vanaf 1647. Archiefonderzoek moet nog uitmaken of kasteel de Rozengaard – los van de overige delen van het Rosgoed, dat voorlopig nog binnen de familie Clutt bleef – reeds in de 16de eeuw aan de familie Van Vos kwam, of eerst in de 17de eeuw als bouwval door de jonkers Van Vos verworven werd. In 1592 bezat het echtpaar Vos-Clutt te Brunssum slechts één huis dat adellijk bewoond kon worden en waarin zij ook zelf woonden.[11] Of dit Genhoes dan wel de Rozengaard was, blijkt helaas niet uit de voorhanden zijnde gegevens. Conclusies voor de bouwgeschiedenis van Genhoes zijn uit dit gegeven van 1592 vooralsnog niet te trekken.

Te Genhoes concentreerden zich vanaf de eerste helft van de 17de eeuw vele factoren, die belangrijk waren voor het maatschappelijk en economisch leven van Brunssum. Zo bezaten de heren van Genhoes een groot deel van de tienden van Brunssum, welke tienden laatgoed waren van het laathof Brunssum,[12] was Genhoes zetel geworden van het belangrijke laathof Brunssum en hoorde de watermolen van Brunssum zeker reeds vanaf het midden van de 16de eeuw tot de bezittingen van de familie Van Vos.[13]

Het in 1930 afgebroken herenhuis van Genhoes moet uit twee bouwdelen hebben bestaan, die in elkaars verlengde lagen. Een bouwdeel zou het ankerjaartal 1622 hebben gedragen. Dit ankerjaartal moet bij de aanbouw van het tweede bouwdeel aan het oog onttrokken zijn en eerst bij de afbraak weer zichtbaar zijn geworden.[14] Het tweede bouwdeel droeg op de gevel aan de binnenhof het ankerjaartal 1678.[15] Verdere bouwactiviteiten blijken uit het nog zichtbare jaartal 1648, dat in zwart gesinterde baksteen is aangebracht op de buitengevel van de pachterswoning. In dat jaar is deze woning tussen de ingangstoren en de stalvleugel dus gebouwd of vernieuwd.

De bouwheren in 1622 en 1648 zijn geweest de gebroeders (Hans)Willem van Vos (1594-1663) en (Jan) Godard van Vos (1600-1658), Commissaris (=gedeputeerde) van de Staten van het land van Valkenburg en de provincie Limbourg. Van deze broers huwde alleen Godard Van Vos. Zijn zoon Hans Willem Van Vos (1631-1679), hoogdrossaard van het Spaans land van Valkenburg, is de bouwheer van dat deel van het herenhuis van Genhoes, dat het ankerjaartal 1678 droeg. Op 1 oktober 1675 vernieuwde hij door middel van een gevolmachtigde zijn eed als leenman van het leenhof Valkenburg, toen jegens de Franse koning als nieuwe heer van Valkenburg. Het Ridder of Vossenleen, in de volksmond geheten het goed "Genhoes", wordt dan omschreven als "het adelick huys

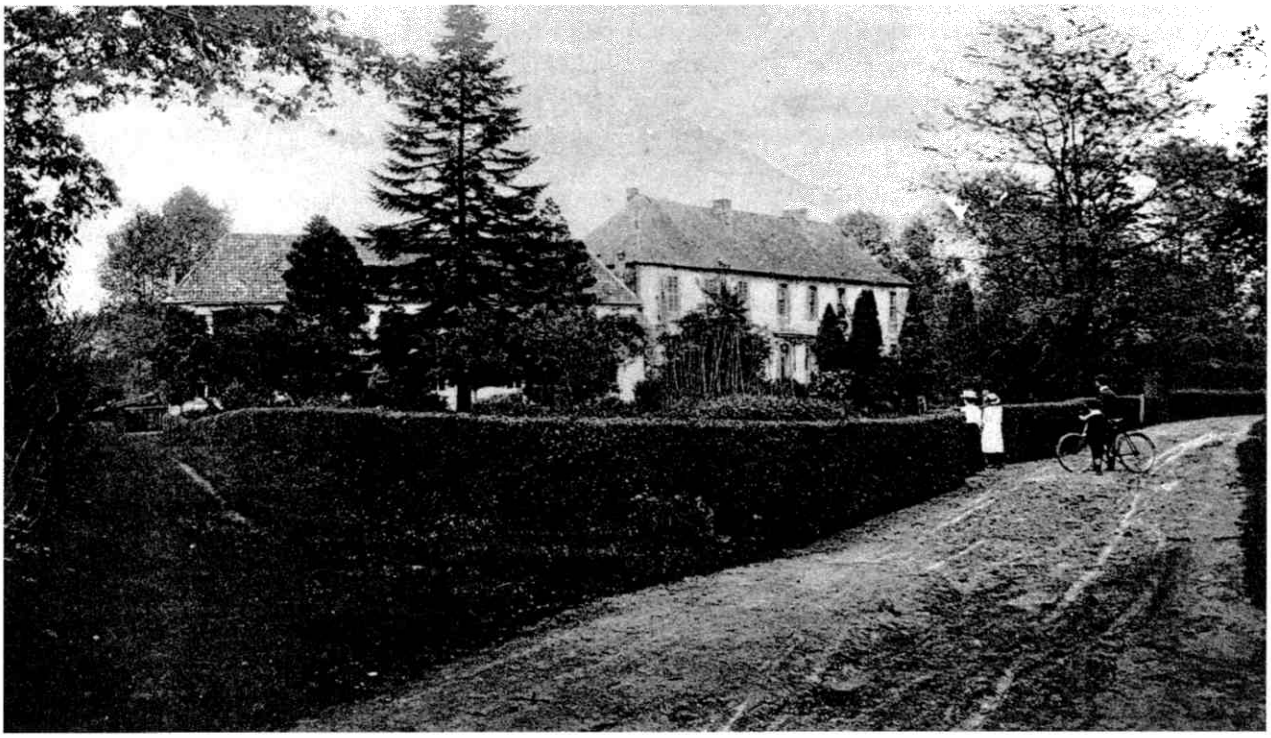

Afb. 3. Herenhuis omstreeks 1900.

tot Brounsem mette alle sijne appendentien ende dependentien, bestaende in wijers, landen, bempden, boschen etc. gelijck tselve van alle tijden aff aen dezen leenhove te leen gehoorende is".[16]

4 Afbeeldingen en kaartmateriaal

Contemporaine tekeningen of prenten van Genhoes zijn tot nu toe nergens aangetroffen. De oudst bekende foto dateert uit circa 1900 (Afb. 3) de overige van rond 1930.

De oudste topografische kaart is die van Ferraris (1770), die echter de situatie sterk verwrongen weergeeft. De kaarten van Tranchot (1803-1807) en een kopie uit 1825 (Afb. 4) geven wel een vijfhoekig omgracht terrein aan, de bebouwing is echter geschematiseerd en heeft de vorm van een rechthoek rond een binnenplaats.

Het oudste kadastrale minuutplan (1822) geeft een duidelijker beeld: de vijfhoekige hoofdvorm alsmede de toegangsweg zijn goed herkenbaar (Afb. 5). Rondom het gehele complex is een gracht aanwezig. Ten westen van de toegang springt een gedeelte enigszins naar voren.[17] Herkenbaar zijn de stalvleugel en de volledige vakwerkschuur aan de west- en noordzijde. Daarnaast was er ook aaneengesloten bebouwing aan zuid- en oostzijde: de nog bestaande pachterswoning, poortdoorgang en poortwachterswoning, alsmede het nu verdwenen herenhuis (of "kasteel") en aan de oostzijde daar tegenaan tot nu toe onbekende bebouwing.

Het kadastrale plan van 1857 vertoont een aantal be-

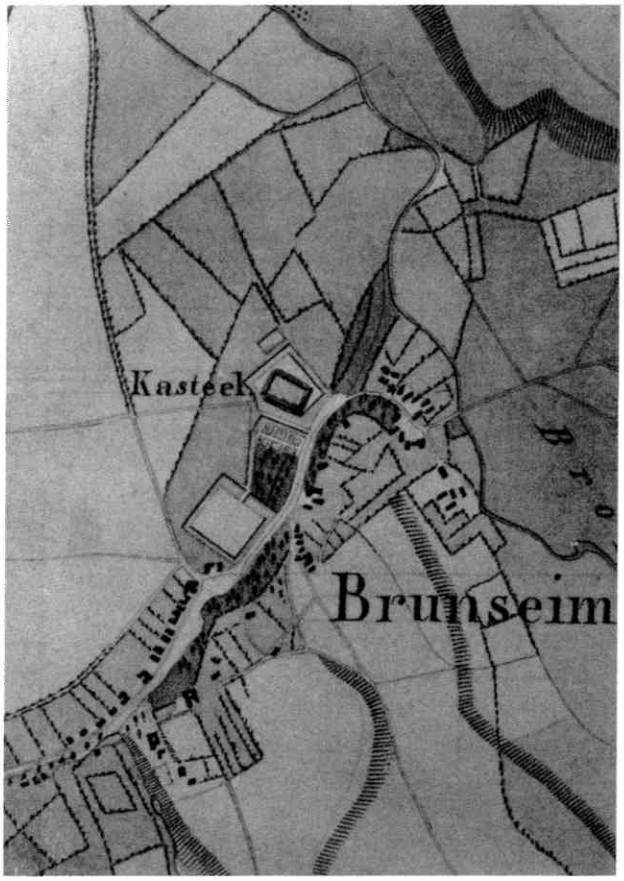

Afb. 4. Tranchotkaart.

Afb. 5. Kadastraal minuutplan 1822.

langrijke veranderingen; de meest opvallende is de kadastrale tweedeling (perceelscheiding): de boerderij met de toegangspoort is nu gescheiden van het herenhuis met zijn aanbouwsels. De kadastrale grens loopt dwars door de vakwerkschuur, vrijwel op de plaats waar deze tot voor de recente sloop eindigde. Het herenhuis heeft een bordes-uitbouw aan de voorzijde gekregen. De gracht ten westen van de toegang en langs de stalvleugel is inmiddels gedempt, terwijl de overgebleven grachten verder weg van de muren liggen.

Afb. 6. Zuidvleugel. (foto 1900?)

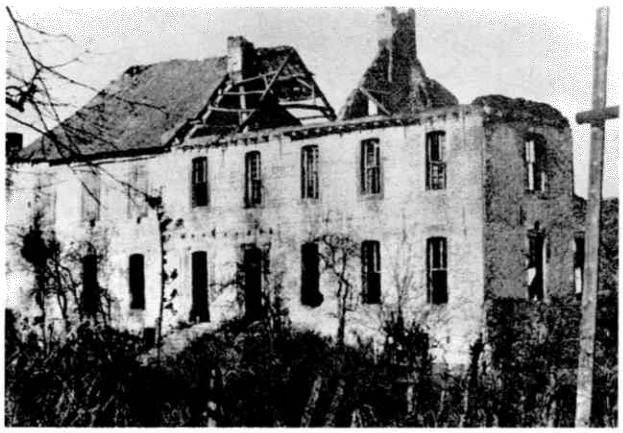

Afb. 7. Het herenhuis kort voor de sloop in 1929.

Een kaart uit 1866 toont dat het naar voren uitstekende bouwdeel op de zuidwesthoek is verdwenen. Een foto van kort na 1900 geeft aan dat de poortdoorgang in de zuidvleugel al was dichtgezet en deze vleugel een schilddak had (Afb. 6).

In 1930 was de vakwerkschuur nog over de volle lengte aanwezig. Het herenhuis, waarvan de kap al voor tweederde was ingestort, werd door twee dwarsgeplaatste bouwmuren in drie traveeën gedeeld (Afb. 7) en had op een hoek aan de binnen-pleinzijde onder het dak een veelhoekige uitkraging van een eerder afgebroken arkeltorentje.[18]

In de hierna volgende hoofdstukken en paragrafen worden de verschillende bouwdelen, die tezamen de kasteelboerderij Genhoes vormden, achtereenvolgens behandeld (zie Afb. 8, overzichtsplattegrond) Daarbij zal de meeste aandacht uitgaan naar het poortgebouw met de aangrenzende pachterswoning. De overige – grotendeels verdwenen – bouwdelen worden slechts globaal besproken. Voor nadere gegevens hieromtrent wordt verwezen naar het interne rapport van de werkgroep Restauratie waarin de onderzoeksresultaten uit 1983 zijn vastgelegd.[19]

5 Het poortgebouw en de poortwachterswoning (Afb. 9 A t/m H)

5.1 De poortdoorgang in het poortgebouw.

Het onderzoek van de zuidvleugel, met name het bouwdeel waar zich, blijkens de kadastrale minuut, tot na het midden van de 19de eeuw nog de toegang bevond, bracht een aantal interessante bouwsporen aan het licht. Dit voormalige ingangsgedeelte was in de plattegrond onmiddellijk herkenbaar door de relatief zware muren, met een dikte tot een meter, die de begrenzing vormen. Het eigenlijke poortgebouw is een ongeveer vierkant bouwdeel met aan de oostzijde een rechthoekige aanbouw: de poortwachterswoning

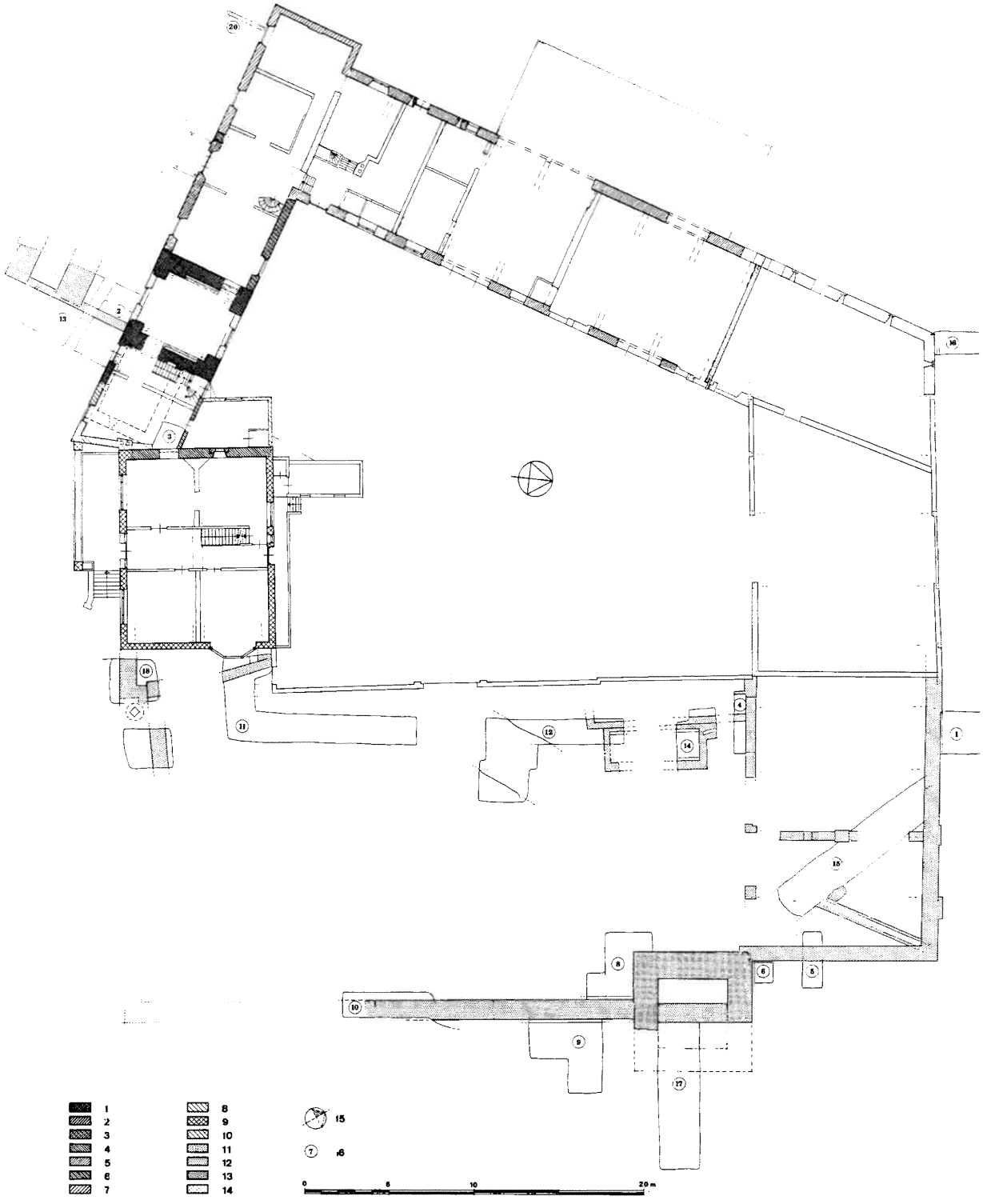

Afb. 8. Overzichtsplattegrond met periodisering en aanduiding der werkputten

NB: In de plattegronden is de noordpijl ca 30° rechtsom gedraaid, teneinde een duidelijker beschrijving van de ligging van de diverse bouwdelen mogelijk te maken.

1: poortgebouw, XVI b/c;
2: pachterswoning, voorgevel, 1648;
3: pachterswoning, binnenpleingevel, XVIIc;
4: zijgevel herenhuis, 1678;
5: stalvleugel XVIId;
6: achtergevel poortaanbouw, XVIII;
7: woonvleugel, XIXb;
8: verbouwing poortwachterswoning, na 1900;
9: villa Frijns;
10: keuken na 1940;
11: tijdelijke zijgevel stalvleugel, 1988;
12: opgegraven funderingen, XVII b/c;
13: poort(?) toren, XVII B;
14: resten stalvleugel en vakwerkschuur, na 1988 gesloopt;
15: werkelijke noordpijl;
16: aanduiding werkputten

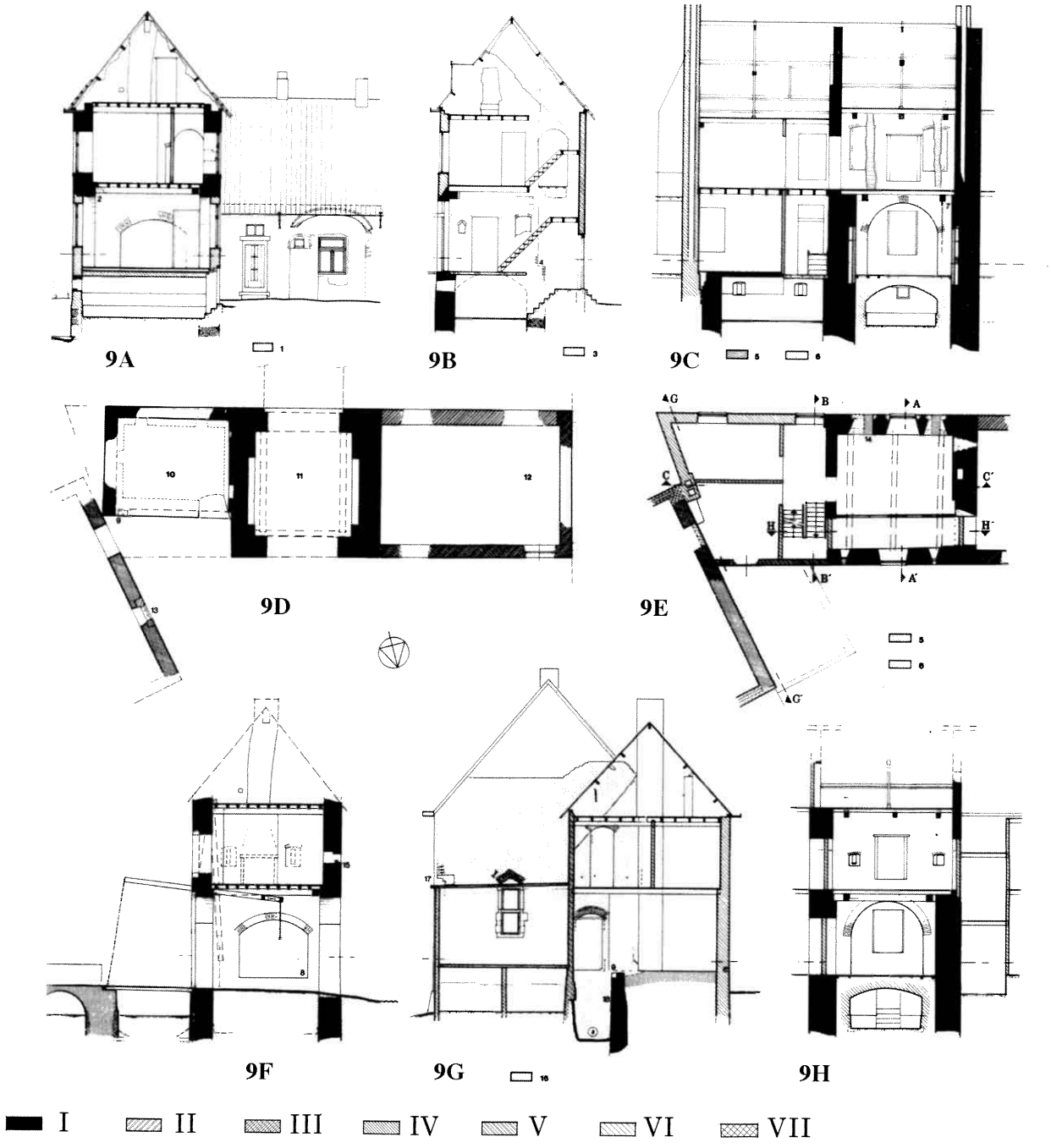

Afb. 9. Het poortgebouw, plattegronden en doorsneden

I: poortgebouw, XVI (b/c)
II: voorgevel pachterswoning, 1648
III: zij- en achtergevels pachterswoning, XVII c
IV: zijgevel herenhuis, 1678
V: achtergevel poortaanbouw, XVII d?
VI: verbouwing poortaanbouw, XIX A
VII: 1930 en later

9 A: doorsnede A-A'
9 B: doorsnede B-B'
9 C: doorsnede C-C'
9 D: plattegrond; begane grond, reconstructie
9 E: plattegrond; verdieping, huidige toestand
9 F: doorsnede F-F' reconstructie ophaalbrug
9 G: doorsnede G-G' en aanzicht gevel herenhuis
9 H: doorsnede H-H'

1: nog oorspronkelijk muurwerk stalvleugel (XVII B)
2: scharnieraftekening van de ophaalbrug
3: afgehakt muurwerk poortgebouw (XVI)
4: sporen v.d. oorspronkelijke binnenpleinwand v.d. aanbouw
5: dichtzetting sleuven van de ophaalbrug
6: dichtzetting oorspronkelijke vensters voorgevel
7: katrol met de gleuf die door de brugketting is ontstaan
8: (dichtgezette) zitnissen in de poortzijwand
9: inkassing voor een vakwerkstijl in de fundering van de poortaanbouw
10: poortwachterswoning
11: poortdoorgang met brug (XVI b/c)
12: pachterswoning (1648)
13: natuurstenen vensteromlijsting in herenhuis
14: omkassing voor de priemsleuven (reconstructie)
15: schietopening met houten balkje onderin
16: nog oorspronkelijk muurwerk van de westgevel van het herenhuis (1678)
17: kraagsteen
18: muurdeel met speciebaarden (werkput 3)

Afb. 10. De poortdoorgang aan de binnenpleinzijde in 1983.

(Afb 9 D). Momenteel zijn zowel aan de binnenpleinzijde als aan de buiten- of veldzijde doorgaande verticale bouwnaden van de doorgang waarneembaar. De dichtgezette doorgang, overspannen met een éénsteensboog, tekent zich aan de kant van het binnenplein, ondanks de vele lagen kalk, nog duidelijk af (Afb. 10 en 11).

Omdat men gelijktijdig met het dichtmetselen van de poortdoorgangen een overwelfde kelder aanbracht, waarbij de begane grondvloer aanzienlijk werd verhoogd, kon het oorspronkelijke vloerniveau in de doorgang niet rechtstreeks bepaald worden.
Aan de buitenzijde daarentegen was op het eerste gezicht van een boogvormige doorgang niets te bespeuren. Twee verticale bouwnaden, ter hoogte van de verdiepingvloer verbonden door een rollaag, deden echter vermoeden dat de gezochte doorgang nog wel achter een latere beklamping aanwezig zou kunnen zijn. Na het gedeeltelijk verwijderen van een halfsteens klamplaag kwam inderdaad een deel van de poortboog te voorschijn (Afb. 12).

De wit gepleisterde ingangsboog bevond zich in een circa 10 cm verdiept vlak, waarin vroeger de beweegbare brug in verticale stand grotendeels kon verzinken. Links bovenin is een opening zichtbaar waarachter zelfs nog de katrol aanwezig is, waarmee de brug met behulp van een ketting kon worden opgehaald.
Boven de rollaag tekenen zich ter weerszijden van het

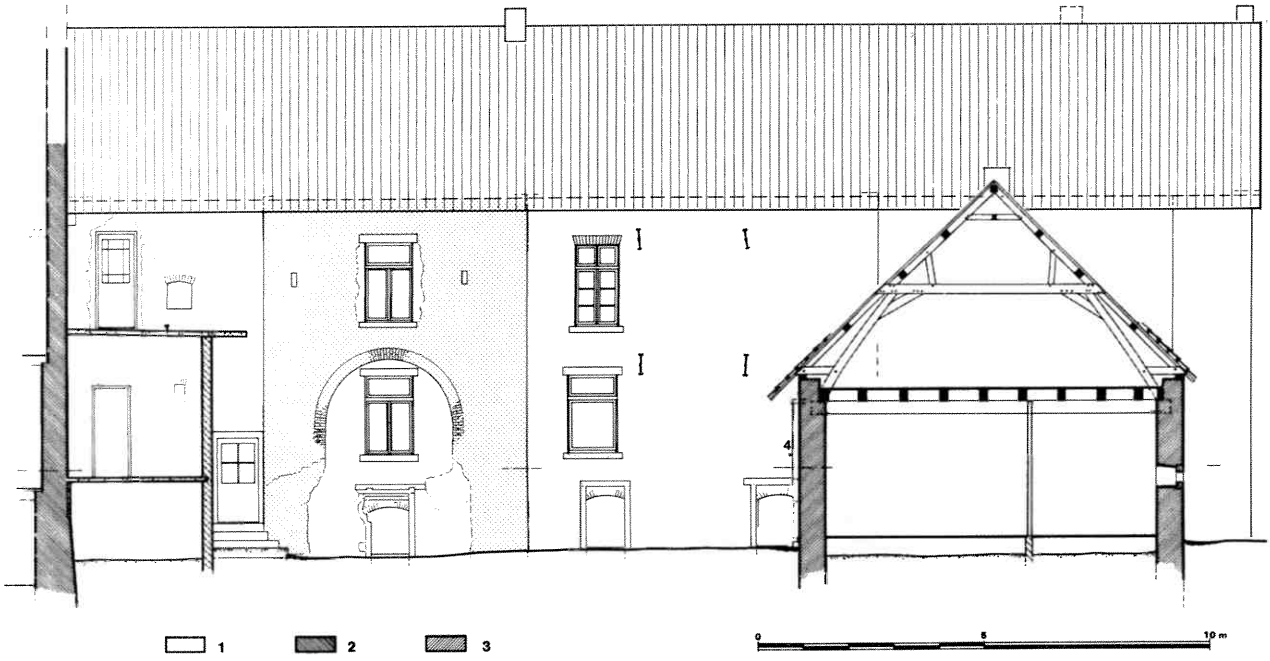

Afb. 11. De binnenplaats van het poortgebouw met een doorsnede over de stalvleugel
1: oorspronkelijk muurwerk poortdoorgang XVI b/c;
2: muurwerk herenhuis 1678;
3: stalvleugel, XVII B;
4: oorspronkelijke toegang tot de pachterswoning.

huidige venster twee later dichtgezette verticale sleuven in het metselwerk af (Afb. 13.2); hierin konden de bomen (priemen) van een ophaalbrug bij het optrekken verzinken. Daarmee kwam tevens vast te staan dat er achtereenvolgens twee verschillende brugtypen moeten zijn geweest.[20] De eerste was een basculebrug: een valbrug met een waarschijnlijk onder de rijvloer gelegen contragewicht, dat bewoog in een naar de gracht open brugkelder. Een valbrug met een slechts aan één zijde voorkomende – gelijktijdig met de bouw van de poort aangebrachte – katrol is een zelden voorkomende variant van het brugtype met brugkelder en laaggelegen contragewicht. Deze basculebrug werd later vervangen door een ophaalbrug met gekoppelde bomen en hooggelegen contragewicht (Afb. 9 F). De sleuven voor de bomen van de ophaalbrug waren overduidelijk in later tijd in de muur gehakt. In de paragraaf *datering* (**5.7**) zal op deze brugtypen en het waar en wanneer voorkomen ervan, nog nader worden ingegaan.

Aan de rechterzijde van de poortdoorgang bevindt zich even boven het maaiveld een uitspringend blok Kunrader-steen met vier uitsparingen (Afb. 13.5), waarin zich eertijds de scharnierpunten van de brug en de poortdeuren hebben bevonden. Dit blok ligt aanzienlijk hoger dan het op de binnenplaats aangetroffen plaveisel. Dit grote verschil zou kunnen wijzen op een tussentijdse verandering in doorrijhoogte.

Uit de werkputten 2 en 13 voor de poortdoorgang kon worden afgeleid dat tenminste twee zware brugpijlers (1,7 x 3,5 m) een stenen boogbrug hebben gedragen; het begin van een boogaanzet was nog juist zichtbaar. Het eerste pijlerfundament, bestaande uit baksteen en mergelsteen, ligt op circa drie meter afstand van de poortgevel. De grondprofielen laten verder enkele lagen grachtvulling zien, afgewisseld met laagjes bouwpuin. Een daaropvolgend dik pakket van klei en grof puin weerspiegelt het dempen van de gracht in de 19de eeuw.

Een baksteenmuurtje tussen de pijlers diende, nadat in de tweede helft van de 19de eeuw de laatste brug werd afgebroken en vervangen door een dam, als bekading van de ten oosten van de toegang gelegen gracht. De gracht ten westen van de toegangspoort was toen waarschijnlijk al gedempt. Uit het eerstgenoemde, nog enige tijd daarna open gebleven, grachtgedeelte werd een grote hoeveelheid scherven geborgen. Het betrof met name steengoed, in hoofdzaak daterend uit de tweede helft van de 19de eeuw, ouder materiaal werd nauwelijks aangetroffen. Het muurwerk onder de poortdrempel is ter hoogte van de vroegere waterlijn voorzien van een band van twee lagen mergel of Kunraderblokken. Verder is uitsluitend baksteen toegepast. Het aansluitende muurgedeelte van de poortwachterswoning vertoont een vergelijkbare opbouw, doch met drie lagen natuursteen en een andere hoogte. Deze verschillen zouden kunnen samenhangen met het in later tijd dichtmetselen van de oorspronkelijk open brugkelder.

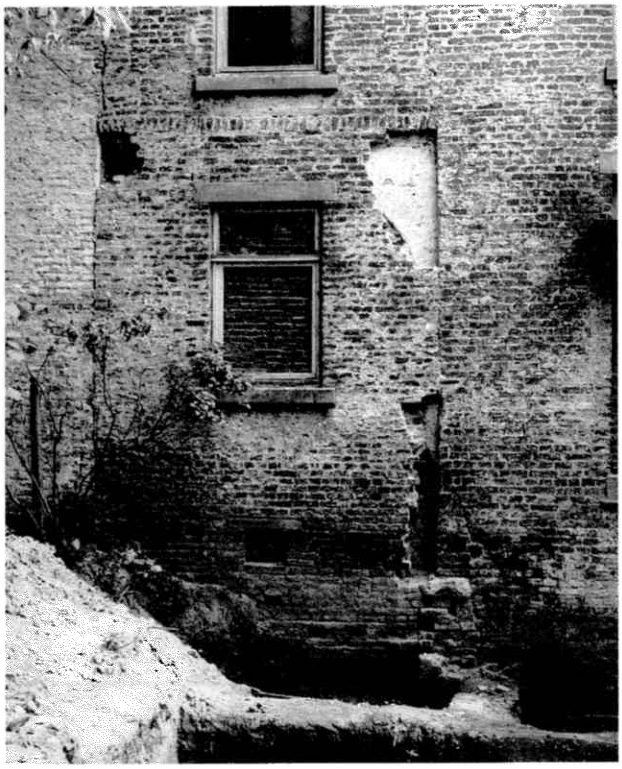

Afb. 12. Voorgevel van het poortgebouw met de dichtgezette poortdoorgang en de katrol (linksboven).

Tenslotte moet de aandacht worden gevestigd op de versiering aan de buitenzijde van de poortdoorgang: een motief van elkaar kruisende lijnen uitgevoerd in groenzwart verglaasde baksteenkoppen (Afb. 13.1). Deze patronen zouden van belang kunnen zijn voor de datering, omdat de indruk bestaat dat dit verschijnsel na het derde kwart van de 16de eeuw niet vaak meer voorkomt[21] (zie ook 5.7: "datering"). Het patroon is momenteel alleen zichtbaar ter rechterzijde van de doorgang. Aan de linker (west)kant zijn vanwege de kalklagen nog slechts enkele verglaasde bakstenen waarneembaar.

5.2 De veranderingen in het interieur van het poortgebouw

In de voormalige brugkelder, die na het afsluiten van de poortdoorgangen overdekt werd door een tongewelf, is in later tijd nog een betonvloer aangebracht, waardoor verder funderingsonderzoek niet mogelijk was. De boogvormige openingen van de voormalige doorgang waren in het interieur van het poortgebouw, zowel aan voor- als achterzijde, duidelijk zichtbaar (Afb. 14).

In de beide zijwangen van de poortdoorgang waren

Afb. 13. De binnenpleinzijde van het poortgebouw met een doorsnede over de stalvleugel
1: oorspronkelijk muurwerk poortdoorgang XVI b/c;
2: muurwerk herenhuis, 1678;
3: stalvleugel, XVII B;
4: oorspronkelijke toegang tot de pachterswoning.

met bogen overspannen nissen uitgespaard; spaarvelden die eertijds tevens dienden als zitbanken (Afb. 15).

De onderzijde van deze nissen lag ongeveer 30 cm onder de huidige vloer. Het oorspronkelijke loopvlak in de doorgang zal zich 50 cm onder de bodem van deze nissen bevonden hebben, overeenkomstig met het niveau waarop het scharnierblok aan de buitenzijde ligt. Het hoogteverschil met nog aanwezige restanten van plaveisel op het binnenplein bleek daarentegen vrij groot. Het is daarom waarschijnlijk dat, na het buiten gebruik stellen van de brug, de doorrit een halve meter werd afgegraven met de bedoeling een grotere doorrijhoogte te verkrijgen.
De nissen in de zijwangen van de poortdoorgang zijn in de (late) 19de eeuw dichtgemetseld toen deze doorgang kamer werd. Enige tijd later werden ze echter weer doorgebroken om een verbinding met de aangrenzende bebouwing te realiseren. Er is geen spoor gevonden van originele openingen in de zijwanden, zodat moet worden aangenomen dat men eertijds alleen buitenom de aangrenzende ruimten kon betreden. In de westelijke nis werd later een stookplaats aangebracht, door het naar onderen doortrekken van een al op de verdieping aanwezig schoorsteenkanaal.
De reeds genoemde katrol van de oudste brug is ook aan de binnenzijde van de voorgevel zichtbaar. De over de katrol lopende ketting had daar een lange smalle, naar onder ondieper wordende gleuf in de muur geslepen (Afb. 14). De verdiepingsbalklaag bleek te zijn aangepast aan de tweede brug: de ophaalbrug met bomen. Een zware moerbalk ligt als een soort strijkbalk langs de gevel aan het binnenplein. In deze balk zijn de beide andere moerbalken, die evenwijdig aan de poortzijwangen lopen, opgelegd met een raveelconstructie. Daardoor ontstond een ruim middenvak zonder balken waarin het binnenwerkse deel van de brugbomen met het tussenliggende contragewicht, tijdens het neerlaten van de brug ongehinderd kon verzinken. De aftekening van de scharnierpunten van de brugbomen (en mogelijk ook van de poortdeuren) is in beide moerbalken nabij de voorgevel nog terug te vinden. Deze balken zijn aan de onderzijde van een profilering voorzien (een zogenaamde biljoening) die 50 cm voor de gevel, ter plaatse van de scharnieraftekening, eindigt (Afb. 16).

Meer gebruikelijk is echter dat bij dit type brugconstructie er boven de poortdoorgang aan de voorzijde een zware balk wordt aangebracht, evenwijdig met de voorgevel, waaraan de scharnieren voor de brugbomen worden bevestigd. Waarom men in dit geval hiervan is afgeweken, bleef onduidelijk. Mogelijk speelde gebrek aan constructiehoogte een rol en wilde men de bestaande vloerhoogte niet veranderen. Hoewel sporen van de inkassingen nog niet werden gevonden, is het aannemelijk dat ten tijde van de oudste (val)brug er drie moerbalken evenwijdig aan de gevel hebben gelegen. Twee ervan zouden dan later iets zijn ingekort en in een andere richting gelegd. De – ver-

nieuwde – vloerdelen van de verdieping rusten op kinderbintjes met daar tussenin troggewelfjes van met leem bestreken takjes, met kalk afgepleisterd.
De poging om het poortgebouw nauwkeuriger te dateren, door dendrochronologisch onderzoek van de moerbalken, leverde helaas geen resultaat op.[22]

5.3 De verdieping boven de poortdoorgang (Afb. 9 E)

Aan de voorgevel is in de loop der tijd zoveel veranderd, dat van het oorspronkelijke muurwerk slechts weinig was overgebleven. Van origine zijn er boven de doorgang twee vrij smalle hoge vensters geweest, waarschijnlijk in de vorm van kloosterkozijnen met een natuurstenen omlijsting, voorzien van schuin verlopende neggen en afgedekt door segmentboogjes (Afb. 9 C). Reconstructie van grootte en ligging bleek mogelijk na ontpleistering aan de binnenzijde. De buitenzijde vertoont momenteel geen sporen meer van deze vensters, vanwege een grootschalige beklamping in later tijd. De vensters hebben behoord bij de fase van de oudste brug met slechts een ketting en (open) brugkelder. Ze zijn dichtgezet op het moment dat de ophaalbrug met bomen werd geplaatst en de sleuven daarvoor in het muurwerk werden ingehakt (Afb. 17).

Teneinde deze sleuven aan de achterzijde af te sluiten, werden ze voorzien van een halfsteens omkassing. In deze fase zal zich in het midden ook een venster hebben bevonden, waarschijnlijk smaller dan het huidige en misschien nog met een natuurstenen omlijsting. Nadat de ophaalbrug was verdwenen (omstreeks 1800 ?), zijn de omkassingen gesloopt en de sleuven dichtgezet. Mogelijk is op dat moment het middenvenster vergroot, hetgeen echter ook kan hebben plaatsgevonden toen omstreeks 1900 de poortdoorgang werd afgesloten en in de beide opvulstukken gelijksoortige

Afb. 14. Interieur van het poortgebouw, gezien naar het zuiden; rechtsboven de gleuf van de brugketting.

Afb. 15. Interieur van het poortgebouw met de sporen van een der zitnissen in de zijwand.

vensters werden aangebracht.
In de achtergevel, die minder is veranderd, zijn met name de twee schietgaten van belang, waarmee het binnenplein bestreken kon worden (Afb. 9 H). Het schietgat aan de kant van de poortwachterswoning vertoont een zodanige asymmetrische afschuining dat daarmee vooral de toegang tot het herenhuis onder schot genomen kon worden. Het andere, meer symmetrische, schietgat bezit onderin nog een houten balkje waar een vuurwapen, wellicht een haakbus, op kon rusten (Afb. 18).

Eerstgenoemde schietspleet is na het dichtzetten nog enige tijd benut als lampnisje, gezien de roetsporen op de leempleisterlaag.
De zijwanden op de verdieping zijn aanzienlijk minder dik dan op de begane grond en werden in later tijd van meerdere doorgangen voorzien. De plaats van de oorspronkelijke toegang was daardoor niet meer te bepalen. Waarschijnlijk bevond deze zich ter plekke van de dichtgezette doorgang in de oostwand, aan de zijde van het binnenplein bij de recente overloop. In de westelijke wand is in de muurdikte een stookplaats opgenomen. Deze is later dichtgemetseld waarna een losse kachel werd geplaatst. Ten noorden van het schoorsteenkanaal is de muurdikte geringer, er is een sprong in het muurwerk. In dit dunnere gedeelte bevindt zich een (kaars)nisje, overigens half weggebroken door een latere doorgang naar de aangrenzende woonvleugel. Recentelijk bleek dat dit nisje oorspronkelijk ook een schietopening was geweest. Vermolmde resten van het balkje aan de onderzijde werden teruggevonden. Ten zuiden (links) van de haardpartij is eveneens een schietspleet aangetroffen.

(Afb. 9 A en F, verdieping)

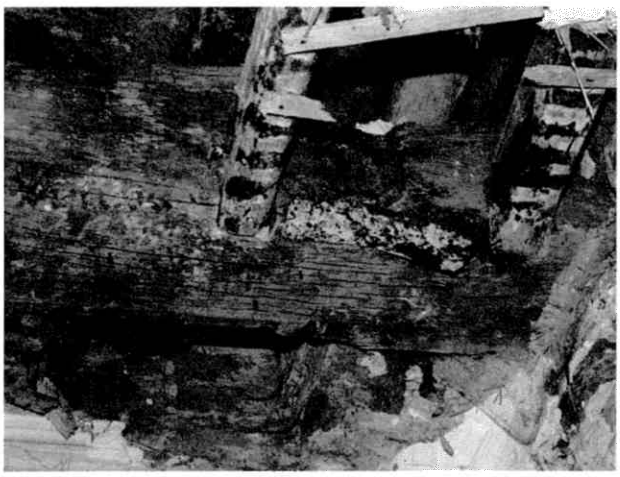

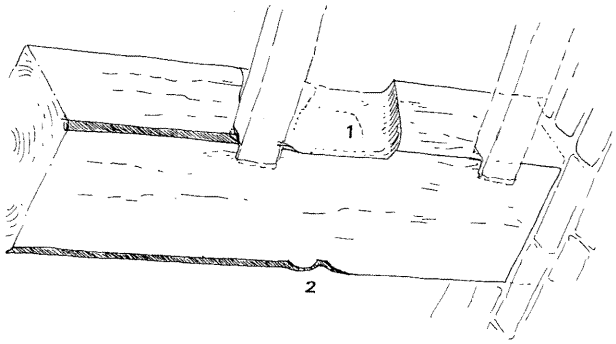

Afb. 16. De scharnieraftekening (1) op de moerbalk en de profilering (2) daarvan.

De zolderbalklaag tenslotte, bestaat uit drie moerbalken, lopend van voor- naar achtergevel, waarop kinderbintjes met resten van vloerdelen liggen. Op de beide buitenste balken hebben, gezien de afdrukken, de oorspronkelijke kapspanten gestaan. De tegenwoordige kap zal uit de periode na 1900 dateren. De schoorsteen vormt een geheel met de achterliggende muur en moet dus uit de bouwtijd van het poortgebouw stammen.

5.4 De aanbouw aan het poortgebouw. (Afb. 9 D)

Uit het onderzoek aan de funderingen bleek dat al van meet af aan tegen de oostzijde van de poorttoren een rechthoekige aanbouw aanwezig was: de voormalige poortwachterswoning. Aan de voor- of veldzijde liggen beide bouwdelen in één vlak, aan de binnenpleinzijde ligt de aanbouw circa twee meter terug. Van de oorspronkelijke aanbouw is de kelder, die overdekt wordt door een tongewelf, nog grotendeels intact. Van het opgaand werk resteren slechts enkele fragmenten muurwerk van de voorgevel. In de kelderwanden bevinden zich een drietal schietspleten: twee gericht op de veldzijde (en brug) en een ter flankering van het herenhuis. De oorspronkelijke toegang tot de kelder bevond zich naast de oostelijke poortzijwand, ongeveer op dezelfde plaats als de huidige. Dit was nog te zien aan de aanzet voor het ingangsboogje bij de sprong in de bovengenoemde zijwand.
Door latere verbouwingen van de aanbouw is de situatie nogal veranderd: vrijwel de gehele zuidoosthoek werd vervangen. De begrenzing met het nog originele muurwerk is met enige moeite terug te vinden. De huidige bouwvorm, met een opvallend scherpe hoek aansluitend op het herenhuis, zal in deze eeuw tot stand zijn gekomen, getuige de betonblokken die juist boven de fundering in de hoek zijn verwerkt. Evenals de voorgevel zal ook de nu geheel verdwenen oostelijke zijgevel van baksteen zijn geweest. De terugliggende gevel aan de zijde van het binnenplein was echter waarschijnlijk uit vakwerk opgebouwd. Een merkwaardige uitsparing in de fundering, ten behoeve van een stijl en schoorconstructie (Afb. 19) alsmede sporen nabij de sprong in de oostelijke poortwand wezen daarop.

Wat de verdere opbouw van de aanbouw betreft, kan gedacht worden aan een open galerij op de verdieping, waarin zich waarschijnlijk de trap bevond, waarmee van buitenaf rechtstreeks de ruimte boven de poortdoorgang bereikt kon worden. In later tijd zal de galerij met het bijbehorende overstekende dak – waarvan de aftekening op de gevel van de villa Frijns nog zichtbaar is (Afb. 9 G) – zijn dichtgezet; mogelijk in eerste instantie alleen op de verdieping met een houten wandje. De huidige stenen muur in het verlengde van de achtergevel van de poortdoorgang zal waarschijnlijk pas in de achttiende eeuw tot stand zijn gekomen. Twee later dichtgezette (oorspronkelijke?) vensteropeningen daarvan waren nog zichtbaar in de recente keukenaanbouw tegen de westgevel van de villa Frijns.
Inwendig is van de oorspronkelijke indeling van de poortaanbouw vrijwel niets meer te vinden. Gelijktij-

Afb. 17. Verdieping van het poortgebouw met de dichtgezette vensters (1) en sleuven voor de ophaalbrug (2).

Afb. 18. Verdieping van het poortgebouw, het schietgat aan de zijde van het binnenplein met het houten bakje onderin.

dig met de oudere muren zijn ook de balklagen, vloeren en een eventuele (spil)trap verdwenen. Een reconstructie zal dus moeten plaatsvinden aan de hand van nog bestaande, wel oorspronkelijke, aangrenzende muurvlakken: de oostelijke poortzijwand en de westelijke zijgevel van het herenhuis, nu deel uitmakend van de villa Frijns.

5.5 De bouwsporen in de oostelijke poortwand. Gezien vanuit de aanbouw (Afb. 9 B)

Op de begane grond bleek aan de zijde van de poortwachterswoning het oorspronkelijke muurvlak over een aanzienlijk oppervlak tot meer dan een halve steen diepte te zijn afgekapt. Desondanks is van een kaarsnisje met een driehoekige bovenbeëindiging nog juist de achterwand overgebleven

Een grotere en diepere nis achter de huidige trap, is eveneens grotendeels verdwenen. Deze nis werd korte tijd aangezien voor de oorspronkelijke doorgang naar de poort. Daar echter de zij en achterwand ervan in verband gemetseld zijn en één geheel vormen met de verdere muur, kan de nis nooit dieper zijn geweest. De huidige brede doorgang in het midden kwam tot stand bij de verbouwing tot woonruimte van de poortdoorgang, tegen het einde van de 19de eeuw.
Even rechts van het midden tekent zich een al eerder vermelde verspringing in het muurwerk af, corresponderend met de oorspronkelijk terugliggende binnenpleingevel van de poortaanbouw. Tot aan het niveau van de vloer van de begane grond heeft op deze plaats een stenen (kelder)muur haaks aangesloten, met daarin de oorspronkelijke toegang naar de kelder van de aanbouw. Daarboven wijzen de sporen op een aansluiting met een houten stijl van een vakwerkwand (Afb. 9 B.4). Het muurwerk rechts van de sprong is nog voorzien van een afwerking (voegen platvol met opgeschilderde witte voegstrepen) die er op duidt dat deze muur ooit buitenmuur moet zijn geweest.
Op de verdieping is de, thans dichtgezette, rechter doorgang later in de muur ingehakt en van een boogvormige afdekking voorzien, mogelijk ter vergroting van een oorspronkelijke doorgang. Op deze oudere doorgang wijzen zowel de inboeting onder de drempel als de sporen van treden. Het vloerniveau van de aanbouw met de (open) galerij zal lager gelegen hebben dan dat in de kamer boven de poort. Een aanwijzing hiervoor vormt een niet afgekapte horizontale strook in het muurvlak die de plaats van een strijkbalk zou kunnen markeren. De linkerdoorgang is hoogstwaarschijnlijk niet origineel; men kon blijkbaar niet binnendoor vanuit de poortwachterswoning het vertrek boven de poortdoorgang betreden. Vanaf de tweede verdiepingsvloer verloopt bovengenoemde verspringing in het muurwerk schuin links naar boven in de richting van een daknok, die lager lag dan de nok van de poorttoren (Afb. 21).

De poortwachterswoning sloot derhalve met een lagere kap aan tegen de poorttoren, die toen waarschijnlijk dwarsgeplaatste topgevels (trapgevels ?) zal hebben gehad met daartussen een zadeldak. De aankapping zal aan de binnenpleinzijde wel zijn doorgetrokken tot zeker aan de achtergevel van de poortdoorgang, aldus de galerij overdekkend, hetgeen aan een vage dakmoet nog te zien is. De doorgang in de scheidingsmuur tussen poortgebouw en aanbouw op de zolderverdieping is origineel. De huidige dakconstructie dateert uit omstreeks 1930.

5.6 De westgevel van het herenhuis. (Afb. 9 G)

Alvorens de sporen in de westmuur van de villa Frijns te behandelen, moet nog iets gezegd worden over de werkput (3) die was aangelegd in de binnenhoek tussen poortaanbouw en villa Frijns en ten doel had gegevens te verkrijgen over de funderingen van de diverse aangrenzende bouwdelen. Hiervoor moest eerst een betonvloer worden verwijderd. Aan drie zijden werd de werkput door baksteenmuurwerk begrensd: de bovengenoemde fundering van westgevel van het herenhuis, de fundering van de oorspronkelijk terugliggende binnenpleinwand van de poortwachterswoning en de fundering van de huidige achtergevel aan het binnenplein (tot circa een meter onder de vloer). De vierde (west)zijde bestond geheel uit een bodemprofiel. Het bleek nu mogelijk een relatieve chronologie op te stellen voor de diverse funderingen.
De fundering van de poortaanbouw, waarvan de onderzijde vanwege het grondwater niet kon worden

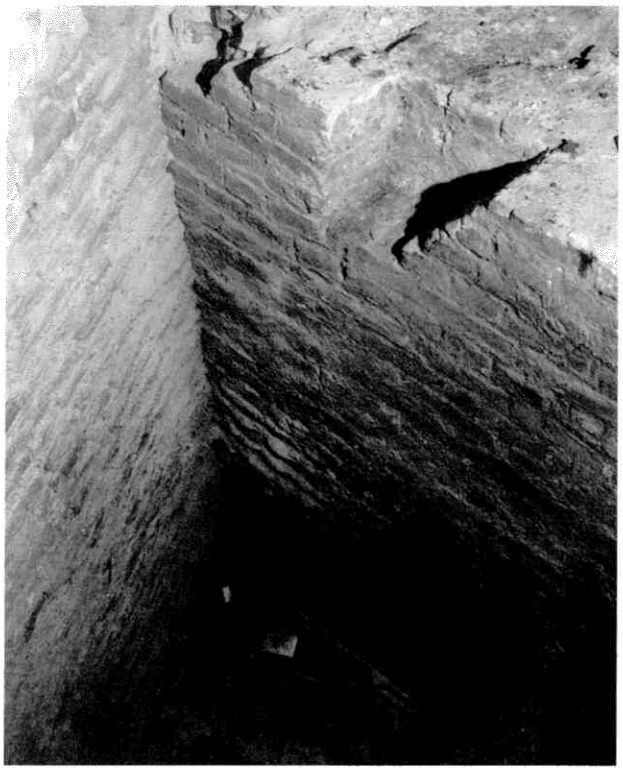

Afb. 19. De fundering van de achterwand van de poortaanbouw, met een uitsparing voor een vakwerkstijl; onderin: speciebaarden.

bereikt, bleek zoals verwacht, de oudste en gezet tot in de ongeroerde grond zonder zichtbare insteek. Van deze oudste muur verdient met name een gedeelte met speciebaarden vermelding (Afb. 19), mogelijk heeft ooit hier de bekading van de veronderstelde gracht tussen herenhuis en boerderij op aangesloten. Het baksteenformaat bedraagt 27 x 13 x 5,5 cm.

De fundering van het herenhuis is van jonger datum: waarschijnlijk 1678. Van deze muur is de insteek voor de bouwsleuf duidelijk zichtbaar: vanaf een meter onder de betonvloer, komend vanuit een dun koolachtig loopvlakje. Daaronder bevond zich een pakket zandige klei met fijn mergelpuin, afgewisseld door baksteengruis. Het schervenmateriaal uit deze lagen dateerde uit de 14de en 15de eeuw, vrijwel zeker ouder dan de muur. Het muurwerk, waarvan de onderzijde juist werd bereikt, staat aldaar onder een aanzienlijke helling (10 cm per meter). Het steenformaat bedraagt tot 26 x 12 x 5 cm. Uit de insteek kwamen slechts enkele scherven, daterend van de 13de tot en met de 16de eeuw, helaas een onvoldoende basis voor een datering. Vanuit een bestrating van baksteen op z'n plat, juist onder de betonvloer, begon de insteek voor de fundering van de huidige achtergevel van de poortaanbouw, waarschijnlijk gebouwd in de (late) 18de eeuw.

Het opgaand werk van de westgevel van het herenhuis is vrijwel tot goothoogte behouden gebleven tijdens de afbraak omstreeks 1930. Voorlopig wordt ervan uitgegaan dat deze gevel in 1678 werd opgetrokken als onderdeel van de vergroting van het waarschijnlijk uit 1622 daterende oude herenhuis. Dit laatste zal kleiner van opzet geweest zijn en was mogelijk van het poortgebouw gescheiden door een tussengracht. Het jaartal 1678 is ontleend aan jaartalankers die tot de afbraak in 1930 zichtbaar zouden zijn geweest.[23] Dat deze muur van het herenhuis nu reeds besproken wordt, is het gevolg van het feit dat hij deel uitmaakt van de huidige poortwachterswoning. De overige bewaard gebleven delen van het herenhuis worden kort besproken in hoofdstuk **11**. (zie volgende aflevering)

In het oude gedeelte van de westelijke gevel van de villa Frijns treft men zowel op de begane grond als op de verdieping een door een boog overspannen doorgang aan (Afb.9 G). Uit het metselverband is af te lezen dat ze direct bij de bouw zijn aangebracht. De doorgang op de begane grond is in later tijd verbreed, waarbij onder de boog een houten steunbalkje werd geplaatst: een hergebruikt vakwerkonderdeel. De openingen komen beide uit in de zone van de mogelijke galerij aan de binnenpleinzijde van de poortwachterswoning. Denkbaar is dat de galerij in 1678 pas tot stand kwam, – althans op de verdieping – in die tijd met een vakwerkwand werd afgesloten.

Op de zolderverdieping tekent de vroegere, verlaagde aankapping zich duidelijk af in de vorm van een dakmoet tegen de villamuur, net boven de boog van de

Afb. 20. Het kaars- of lampnisje in de poort-zijwand.

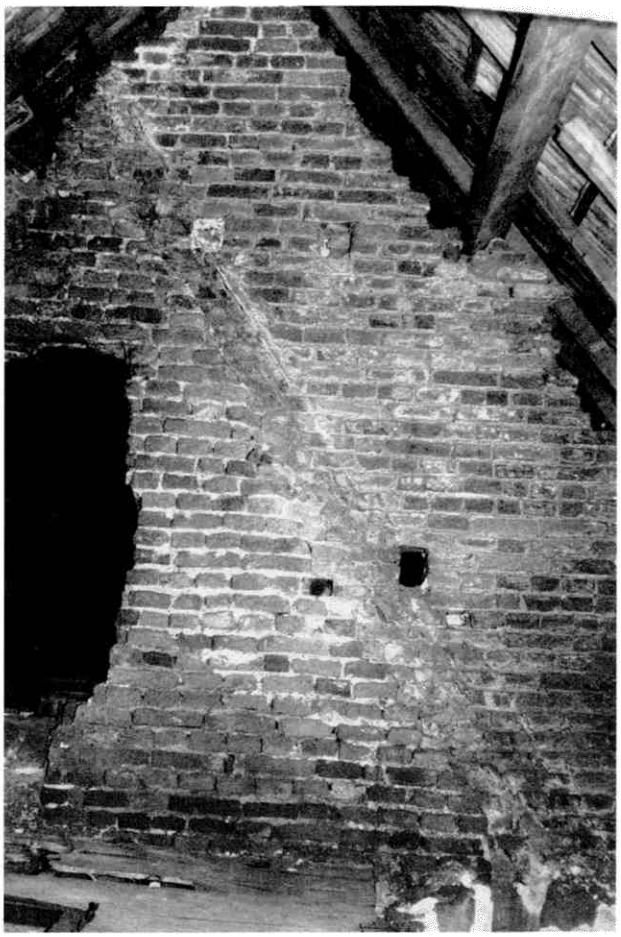

Afb. 21. Oostelijke poort-zijwand, aftekening van de lagere aankapping van de poortaanbouw.

doorgang, In het zuidelijk deel van deze villamuur is niets te zien. De kap moet daar opgelegd zijn geweest in een topgevel die stond op de oorspronkelijke, nu verdwenen, oostelijke zijmuur van de poortwachterswoning.
Aan de binnenpleinzijde bevond zich in de gevel, juist boven het dak van een later aangebouwde keuken, een geprofileerde kraagsteen. Uit deze steen bleek dat er aldaar een overkraging van circa 25 cm zal zijn geweest (één steens). In later tijd is de noordgevel van het herenhuis over de volle hoogte van een halfsteens klamplaag voorzien waarbij het overstek kwam te vervallen. Deze gevelbeëindiging met overkragingen zou kunnen duiden op een bouwvorm waarbij de binnenpleingevel oorspronkelijk in vakwerk was opgetrokken, althans op de verdieping. De baksteenformaten variëren van 25/27 x 11,5/12,5 x 6 cm. De muur is gemetseld in een iets onregelmatig kruisverband met een niet steeds consequent toegepast kopklezoor beëindiging. Enkele muurankers waren nog aanwezig, helaas zonder jaartal.

Het belangrijkste onderdeel van deze zijgevel bevond zich echter in de recente (keuken)aanbouw tussen de villa en de poortwachterswoning. Daar kwam achter de pleisterlaag een geruime tijd voor de bouw van de keuken dichtgezet venster met een omlijsting van natuursteenblokken tevoorschijn (Afb. 22)

Dit venster, een zogenaamd kloosterkozijn (of tussendorpelvenster), had profileringen die wijzen op een datering in de (late) zestiende eeuw. Daar ook enige omlijstingsblokken al oudere beschadigingen vertoonden, mag worden aangenomen dat het venster bij de plaatsing in 1678 niet nieuw was. Mogelijk was het afkomstig van het naburige, vervallen en in die tijd afgebroken kasteel Rozengaard. De omlijsting bestond uit in hoofdzaak hardsteen-blokken met een frijnslag, afgewisseld met enkele blokken van zandsteen en Kunrader of harde mergel. In boven-, tussen- en onderdorpel waren uitsparingen voor diefijzers, het bovendeel bezat een ondiepe glassponning, de onderhelft bevatte luiksponningen met de bijbehorende uitsparingen voor scharnieren en sluiting.
Boven de bovendorpel is in het metselwerk een driehoekige ontlastingsconstructie aangebracht in de vorm van een accoladeboog. In later tijd, nadat het venster al was dichtgemetseld, is de muuropening vanuit de binnenzijde van het herenhuis nog benut als nis. Dit bleek uit de afpleistering met leem en stro, doorlopend over de dagkanten van venster en binnenkant van de opvulling.

*5.7 De datering van het poortgebouw. ***

Wanneer het poortgebouw met de aangrenzende poortwachterswoning gebouwd is, kon tot op heden niet opgehelderd worden. Mogelijk vond deze bouw plaats tegelijk met het tot stand komen van het oudste deel van het herenhuis in 1622, doch er zijn meer redenen om aan te nemen dat het toen al enige tijd bestond. In dat geval diende het als verdedigbare toegang van een oudere, omgrachte boerderij. De nogal afwijkende oriëntering van het poortgebouw ten opzichte van het herenhuis duidt ook al niet op gelijktijdigheid van ontstaan.
Zeker is slechts de datering ruimschoots voor 1648. In dat jaar werd immers de pachterswoning tegen de daarvoor vrijstaande westwand aangebouwd (zie hoofdstuk **6**). Op een datering in de 16de eeuw zou de versiering van verglaasde koppen ter weerszijden van de poortdoorgang kunnen wijzen.[24] Dit verschijnsel lijkt tegen het einde van de 16de eeuw nauwelijks meer voor te komen. In of aan poortgebouwen van kastelen vinden we deze versiering ondermeer in Asten en Drensteinfurt. Naast kastelen vertonen met name kerktorens deze patronen in allerlei varianten.[25] Een kaarsnisje met een driehoekige bovenafsluiting en de schietopeningen met balkjes on-

derin, zoals die in het poortgebouw werden aangetroffen, doen eveneens aan de 16de eeuw denken.
Ook de oorspronkelijke toegangsbrug (de val- of basculebrug met de aanvankelijk open brugkelder) was van een type dat vooral tot vóór – of in – de 16de eeuw voorkwam.[26]
De ophaalbrug, het brugtype met hooggelegen bomen, die in sleuven konden verzinken, zien we vooral bij poortgebouwen van voorburchten. De datering is, op een enkele uitzondering na, later dan 1640: zoals bijvoorbeeld Hoensbroek of Schaesberg.[27] Dat deze sleuven niet bij de hoofdgebouwen worden aangetroffen, zal zijn oorzaak vinden in de architectuur van de gevel. Ze zouden daarin zeer storend werken: een systematische plaatsing van de vensters wordt ernstig bemoeilijkt.
Op grond van het bovenstaande zou men ten aanzien van Genhoes te Brunssum de volgende conclusies kunnen trekken: De oorspronkelijke basculebrug wijst op een datering van het poortgebouw in de 16de eeuw; de ombouw tot ophaalbrug daarentegen, zal rond of na het midden van de 17de eeuw hebben plaatsgevonden. Mogelijk in samenhang met de grootscheepse verbouwingen aan het herenhuis in 1678.
Tenslotte moge vermeld worden het volgende archivalische gegeven, dat past in het kader van bouwactiviteiten aan het goed Genhoes in de zestiende eeuw. In 1528 kreeg jonker Jan Vos, de toenmalige bezitter van het leengoed "Ridderleen" of "Vossenleen" te Brunssum zijdens de landvorst keizer Karel V een vergoeding voor de schade die hij geleden had doordat de Geldersen zijn huis hadden geplunderd en afgebrand.[28] Is het poortgebouw misschien spoedig na 1528 gebouwd ?

Afb. 22. De natuurstenen vensteromlijsting in de westgevel van het herenhuis.

6 De woonvleugel ten westen van het poortgebouw

Deze vleugel is (deels later) geheel onderkelderd en overwelfd met tongewelven, terwijl met name aan de westzijde grootscheepse vernieuwingen hebben plaatsgevonden in het laatst van de 19de en het begin van deze eeuw. In het muurgedeelte dat koud aansluit op de voorgevel van het poortgebouw valt onmiddellijk het jaartal 1648 op, dat met behulp van verglaasde baksteenkoppen in het gevelvlak is aangebracht (zie Afb. 13).
De gevel met het jaartal wordt aan de westzijde begrensd door een merkwaardig muurfragment (Afb. 23), dat bij nader onderzoek een buitenhoek (met kop-klezoor bëeindiging!) bleek te zijn en niet het afgehakte overblijfsel van een uitspringend hoekpaviljoen, zoals dat op grond van de kadastrale minuut uit 1822 tot voor kort werd aangenomen.

Het muurfragment was een laatste overblijfsel van de zijgevel (= westgevel) van het bouwdeel genoemd de pachterswoning en gedateerd 1648, doch dateert niet uit die zelfde tijd. Het is hoogstwaarschijnlijk een latere verstening van de in oorsprong in vakwerk uitgevoerde zijgevel van dit bouwdeel. (zie de reconstructie-plattegrond, Afb. 9 D.12).
De binnenpleinmuur van deze vleugel, die eveneens koud aansluit op het poortgebouw, maakte op een meter ten westen van de plaats waar de binnenpleingevel van de stalvleugel op de pachterswoning aansloot, een haakse hoek naar het zuiden en is later binnen in de huidige woonruimte afgehakt.
Aan het binnenplein is in de binnenhoek van woon- en stalvleugel een bouwnaad te zien (zie Afb. 11.4). Deze blijkt de linker (oostelijke) dagkant te zijn van de oorspronkelijke toegangsdeur van de pachterswoning; de bovendorpel ervan is nog aanwezig. De binnenpleinmuur van de stalvleugel was in deze voormalige deuropening ingewerkt. Hieruit moet geconcludeerd worden dat dit stalgebouw in elk geval na 1648 is opgetrokken, mogelijk ter vervanging van een ou-

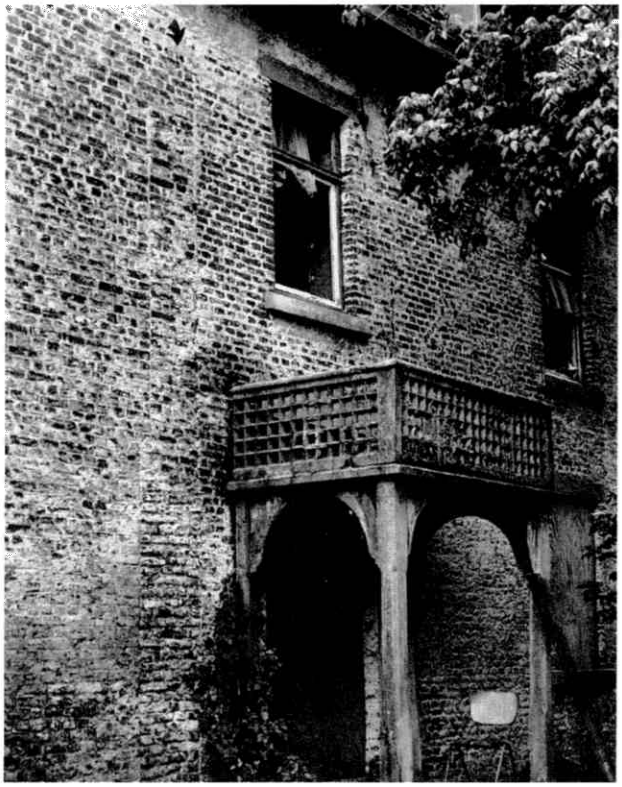

Afb. 23. Het muurfragment van de zijgevel van de voormalige pachterswoning.

dere, smallere stal in vakwerkbouw (?). Rekening houdend met de veronderstelde verstening, nog na 1648, van de achterzijde van de pachterswoning, zal de bouw van de stalvleugel zeker enkele tientallen jaren later hebben plaatsgevonden: omstreeks 1678 (?).
Niet goed verklaarbaar is de verjonging van een halve steen, halverwege de eerste verdieping, aan de buitenkant(!) van bovengenoemd muurfragment van de thans verdwenen westelijke zijgevel van de pachterswoning. Deze diende mogelijk ter oplegging van balken van een aansluitend, al bestaand, bouwdeel. Als dit een vakwerkbouw betrof, zou de verdieping een overstek kunnen hebben gehad dat tot deze sprong aanleiding gaf. Deze eventuele vakwerkbouw moet dan de overblijvende hoek op de zuidwestzijde hebben opgevuld en zal nog deel uit gemaakt hebben van de veronderstelde oudere omgrachte boerderij. Van het westelijke uiteinde van het geveldeel met het jaartal 1648 is over een groot deel van de hoogte een strook afgehakt alvorens de nieuwe stenen zijgevel erop werd aangesloten.
Voordat de pachterswoning, al dan niet gedeeltelijk in vakwerk, in 1648 tegen het poortgebouw werd opgetrokken, zal daar geen bebouwing van enige betekenis geweest zijn. Dit kon worden afgeleid uit het feit dat er zich twee schiet- of lichtopeningen in de westwand op de eerste verdieping van het poortgebouw bevonden, alsmede uit de buitenafwerking van deze wand aldaar: met afgestreken voegen. Hoogstens een lage (kade)muur zal daar tevoren de begrenzing van het complex hebben gevormd. Het momenteel aan de westzijde van de oude pachterswoning aansluitende muurwerk is 19de eeuws en vormt één geheel met de kopgevel aan de westzijde (Afb. 24).

De huidige geveltop moet na 1900 tot stand zijn gekomen, een foto uit 1900 toont nog een schilddak (Afb. 7). Wat het inwendige betreft: van belang zijn met name een mogelijk 19de eeuwse trap en twee grotendeels originele kapspanten (gemerkt I en II).
Aan de voorzijde is enige jaren geleden in het verlengde van de buitenmuur van de stalvleugel een één-steens-muurtje aangetroffen, dat mogelijk de fundering heeft gevormd van het vooruitspringend hoekpaviljoen zoals dat op de kadastrale minuut van 1822 is weergegeven. Het loopt circa vier meter naar het zuiden en kan gezien zijn geringe dikte ook een kademuurtje geweest zijn (werkput. 20). Uitbraaksporen van zwaarder muurwerk waren er niet, het gehele ophogingspakket was overigens niet ouder dan de 19de eeuw.

[wordt vervolgd]

Delft, okt. 1998
Werkverband Restauratie en Hergebruik,
Faculteit Bouwkunde TUDelft.

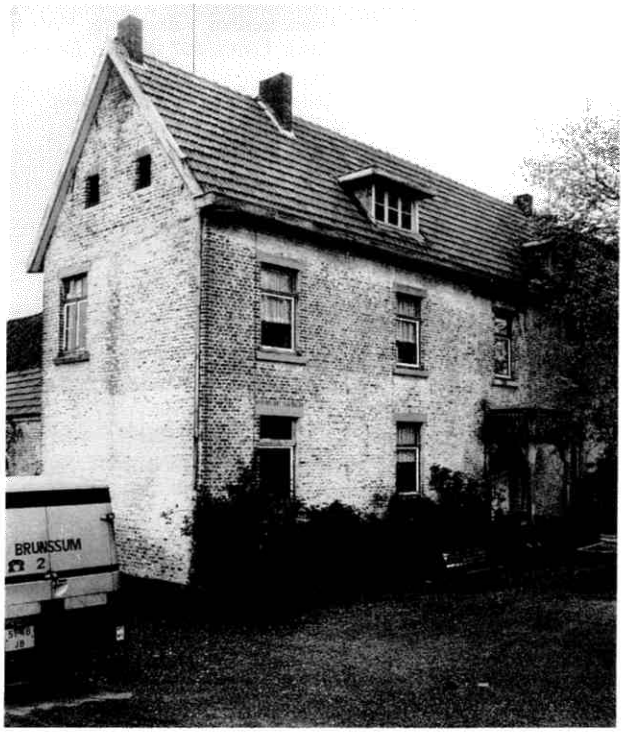

Afb. 24. De in de negentiende eeuw naar het westen uitgebreide woonvleugel met topgevel uit 1930.

Noten

[1] In 1988 is getracht er een viskwekerij te vestigen, met als gevolg dat de vakwerkschuur en een deel van de stalvleugel werden gesloopt en het omringende terrein vergraven voor de aanleg van kweekvijvers. Het project werd echter door gebrek aan financiën nimmer voltooid.
Mogelijke bodemverontreiniging in de voormalige stalvleugel leidde in 1991 tot de sloop van dit al deels herstelde bouwdeel .

[2] De gegevens in dit hoofdstuk zijn ontleend aan het archiefonderzoek, dat werd uitgevoerd door de heer A.J.A.M. Corten uit Heerlen, waarvoor alhier onze dank.

[3] R.A.Limburg; L.v.O. 905 en 907 (Spaans Leenhof Valkenburg, Denombrementen).

[4] R.A.Limburg; L.v.O. 4214 (Cijnsregister laathof Brunssum).
Vooral in de volle middeleeuwen werden door grondbezitters landerijen en woeste gronden vaak in laatverhouding uitgegeven, een op erfpacht lijkende verhouding. Deze gronden vielen zakenrechtelijk onder de rechtsbevoegdheid van een voor zo'n geheel van gronden opgericht laatgerecht, het laathof, dat was samengesteld uit houders van deze gronden, de laatmannen of laten.
De laten waren verplicht tot jaarlijks meestal slechts bescheiden afdrachten in geld en/ of in natura. Bij overdrachten van de laatgronden moesten rechten betaald worden aan het laathof. In de begintijd van het laatstelsel waren de laten vaak verplicht om bepaalde diensten te verlenen aan de grote hoeve waarvan de laatgronden waren afgesplitst en waarmee de laathofinstelling toen steeds vermogensrechtelijk één geheel vormde.

[5] R.A.Limburg; L.v.O. 907 (Spaans Leenhof Valkenburg, Denombrementen).).

[6] R.A.Limburg; L.v.O. 4214 (Cijnsregister laathof Brunssum).
Moonen, W., *Brunssum de eeuwen door*, Brunssum 1952, 114-115.
Venne, J.M. van de, ea., *Geschiedenis van Hoensbroek*, Hoensbroek 1967, 45-47.

[7] Schloss Haag bij Geldern (D); Huisarchief Van Hoensbroek, Nr. 5274.36.6.

[8] R.A.Limburg; L.v.O. 907, aanbreng van het Cluttleen dd. 12 nov. 1759

[9] Jaarboekje van de Nederlandse Kastelenstichting 1976, 65-68
Bauer T.C., "De houten brug van Rozengaard", in *Liber Castellorum*, 40 variaties op het thema kasteel, Zutphen 1981 , 248-256.
R.A. Limburg; L.v.O. 988 (Frans leenhof Valkenburg, Verheffingen en aanbrengen van lenen), L.v.O. 907 (Spaans Leenhof Valkenburg, Denombrementen).

[10] R.A.Limburg; L.v.O. 4214 (Cijnsregister laathof Brunssum).
Limburgsch Jaarboek, 29(1923), 24.

[11] Limburgsch Jaarboek, 29(1923), 24-25.

[12] Habets, J., *Geschiedenis van het bisdom Roermond, deel III*, Roermond zj., 329-330.
Moonen 1952, 224-228.

[13] Moonen 1952, 197.

[14] Moonen 1952, 131

[15] *Voorlopige lijst der monumenten in de provincie Limburg*, 'sGravenhage 1926, 50.
Moonen 1952, 132.

[16] R.A.Limburg; L.v.O. 988 (Frans leenhof Valkenburg, Verheffingen en aanbrengen van lenen)

[17] Hier heeft mogelijk een (in vakwerk opgetrokken?) hoekpaviljoen gestaan: een fundering van slechts één steen breed, enige jaren geleden op een diepte van ca. 80 cm aldaar aangetroffen, zou in die richting kunnen wijzen (werkput 20).

[18] *Voorlopige lijst der monumenten in de provincie Limburg*, 's-Gravenhage 1926, 50.

[19] Verslag Bouwhistorisch onderzoek Genhoes te Brunssum, Delft 1984, Intern rapport werkgroep Restauratie (TH Delft).

[20] Zie voor de ontwikkeling en benaming van houten bruggen : Prof. J. Oosterhoff (red.) *Bruggen in Nederland 1800-1940, bruggen van beton hout en steen* ; Drs M.M. Bakker, bruggen van hout; p. 282 –314, Utrecht 1998.

[21] Deze patronen komen voor aan de poortgebouwen van kasteel Asten (XVI) en Drensteinfurt (Westfalen, 1585) en bijvoorbeeld ook bij de kastelen Welbergen (Westfalen)(1570), Cannenburg (1e helft 16de eeuw) , Batenburg (ca. 1540) en de Battenbergturm (Rees, Rheinland) (begin 16de eeuw) .
Die aan de voorburcht van Mheer zijn mogelijk 17de eeuws. Veel vroeger komen soortgelijke versieringen echter ook al voor zoals bv. Dever, Te Merwe en het Muiderslot (XIV B en XV A).

[22] Een in 1990 uitgevoerd onderzoek aan een aantal houtmonsters, zowel uit het poortgebouw als de stalvleugel en losse onderdelen van de vakwerkschuur, leverde geen bruikbare datering op (IPP, Amsterdam, Drs. P. van Rijn). Het hout bleek warrig en te snel gegroeid, terwijl mede daardoor de meeste monsters ook te weinig jaarringen bezaten.

[23] Voor nadere gegevens, ook omtrent de eventuele betekenis van deze tekens (afweer?), kan worden verwezen naar de inventarisatie van Strijbos, H., "Tekens van tegenspraak", Brabants Heem 41 (1989)1, 11-25; het artikel van Knippenberg, W.H.Th., in Roymans N., ea.(eds) *Brabantse Oudheden*, opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag, Eindhoven 1977 (Bijdrage tot de studie van het Brabantse Heem 16), 241-258 en "Metseltekens, vindplaatsen in Nederland.", verzameld door J P Staal, H. Strijbos en anderen , Bergen op Zoom 1994, documentatie berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

[24] Voorbeelden oa. te Stein (1575), Bongard 1540, Batenburg (na 1540). Er komen er ook nogal wat voor met een datering in de 17de eeuw, doch opvallend is daarbij dat het dan vooral de hoofdburcht betreft: Hoensbroek 1634, Bleijenbeek 1680, Eisden 1636, Wijnantsrade 1634.

[25] Zoals de voorburcht van Gemert (1607), de tweede voorburcht van Hoensbroek (1640), Meesenbroek (1660), Schaesberg (1650), Terworm (1670) en Strijthagen (1697).

[26] Limburgsch Jaarboek, 29 (1923), p 24

Het versterkte huis te Akersloot

DOOR

E.H.P. CORDFUNKE

De gemeente Akersloot, op ongeveer 15 km ten zuidoosten van Alkmaar gelegen, telde in 1960 ongeveer 2800 inwoners. Tussen 1960 en nu heeft Akersloot een snelle ontwikkeling doorgemaakt, waarbij veel van het agrarische en tuinbouwgebied ten behoeve van de woningbouw verloren ging. De gemeente heeft thans 4822 inwoners die hun middelen van bestaan hoofdzakelijk elders hebben.

In mei 1957 werd een perceel weidegrond ten westen van de Buurtweg (afb. 1 en 2), dat het jaar tevoren door J. van der Dool was gekocht, met behulp van een tractor geploegd om het te egaliseren en geschikt te maken als tuinbouwgrond. Al spoedig stuitte men tijdens het egaliseren op puin en funderingen. Het ploegen werd gestaakt en twee knechts werden door de belangstellende eigenaar aangesteld om het muurwerk – een zware, vierkante fundering – bloot te leggen. Tevens werden bij deze werkzaamheden, naast veel kloostermoppen, scherven van ongeglazuurd (rood en grijs) en geglazuurd aardewerk, stenen ko-

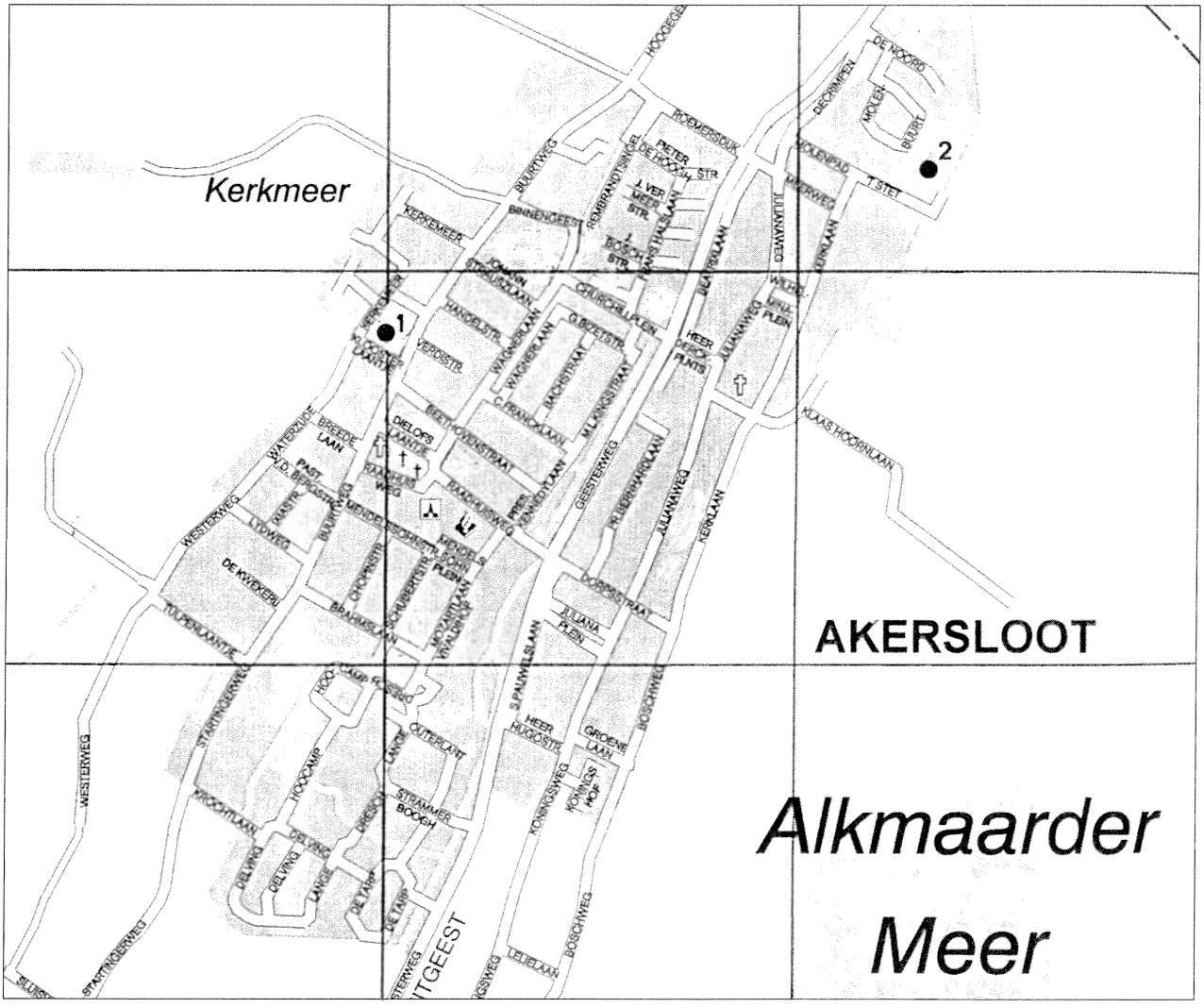

Afb. 1. Akersloot: 1. kasteelterrein; 2. vermoedelijke plaats van het huis Dove.

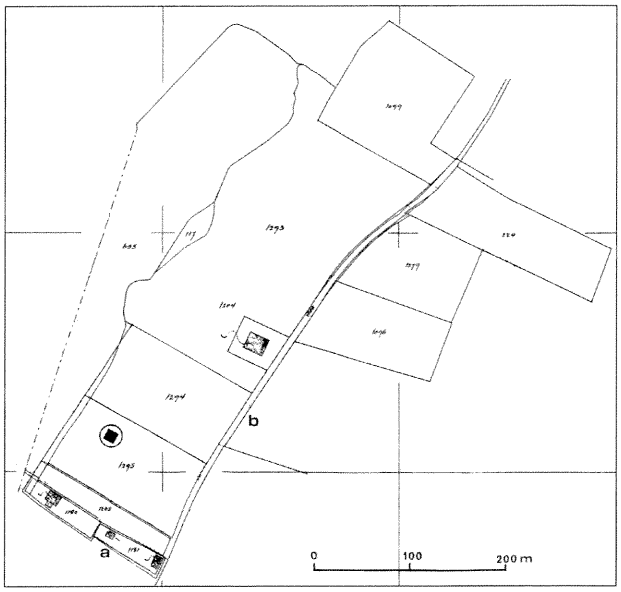

Afb. 2. Akersloot, kadastrale situatie (sectie A, blad 2) in 1957, met de plaats van het torenfundament; a = Kloosterlaan, b = Buurtweg.

gels en dakleien met spijkergaten gevonden.[1] Op aandringen van de eigenaar van het terrein werd via het gemeentebestuur de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort (ROB) op de hoogte gebracht. De ROB verzocht de graafwerkzaamheden stop te zetten tot een nader onderzoek van het gevonden materiaal mogelijk was. Na enkele bezoeken van Dr. J.G.N. Renaud aan het terrein, werd besloten tot een opgraving. Door de Heidemaatschappij werd een aantal arbeiders ter beschikking gesteld; namens de ROB berustte de dagelijkse leiding van het onderzoek bij de technicus M. Bloemendaal.

De opgraving

Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd van half juni tot half juli 1957. Omdat men de koolaanplant moest sparen, en ook elders het terrein niet teveel wilde omwoelen, werd volstaan met het graven van een tweetal putten tot een diepte van 1,70 meter, en een aantal sleuven (afb. 3).[2] Van het bij het ploegen reeds aangetroffen torenfundament, kon de volledige plattegrond worden vastgesteld, hoewel reeds een gedeelte ervan was uitgebroken. In de werkputten kwam slechts een puinvulling tevoorschijn. In de put naast de toren leek zich een met puin gevulde gracht af te tekenen (afb. 4), die zich om de zuid-oostelijke hoek van de toren boog. De put op iets grotere afstand ten zuidwesten van de toren was gegraven op de plaats waar één van de reeds uitgebroken spaarbogen had gestaan. De sleuven werden tot op een diepte van 1,20 meter gegraven.
Het torenfundament vormde een onregelmatig vierkant, waarvan de afmetingen uitwendig 5,5/6 meter en inwendig 3,2/3,7 meter bedroegen. Het bestond uit kloostermoppen met afmetingen 32 x 16 x 8 cm. Aan de binnenzijde ervan, in de noord-oost hoek, bevond zich, op een diepte van 1,20 meter onder het maaiveld, een nisje van 50 cm hoogte, 25 cm breedte en 20 cm diepte. Aan de hand van de aantekeningen van Bloemendaal op de veldtekeningen – onder meer de afstand A-B van de hoofdmeetlijn A-C tot de Buurtweg – kon de ligging van de toren in de kadastrale situatie (Akersloot, sectie C, blad 2) worden gereconstrueerd (afb. 2).[3]
Zoals reeds opgemerkt, leek zich in het profiel van sleuf tegen de westzijde van de toren en in de put aan de tegenover liggende zijde een met puin gevulde gracht af te tekenen (afb. 4). Deze 'gracht' liep aan de westzijde langs de spaarbogen die reeds voor de aanvang van het onderzoek waren uitgebroken. Het beloop van de 'gracht' is tijdens het onderzoek niet nader onderzocht, en ook de breedte ervan werd niet vastgesteld. Maar in 1962 kwamen bij het graven van

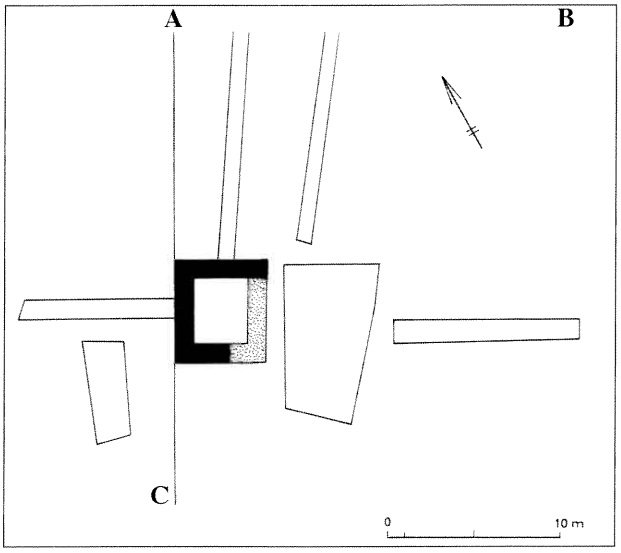

Afb. 3. Plattegrond van het torenfundament, met de zoeksleuven en putten.

een rioleringssleuf twee muurresten met een dikte van 62 cm, op een afstand van 1,50 meter van elkaar, tevoorschijn. Door de heren Wijnman en De Vries van de ROB kon toen nog een kort onderzoek worden ingesteld.[4] Het profiel dat daarbij werd opgetekend, gaf schematisch het volgende beeld: onder het maaiveld bevond zich een ongeveer 1,50 meter dikke laag (opgebracht) zand, vervolgens een 50 cm dikke veenlaag en daaronder een zware puinlaag van kloostermoppen. De muurresten waren op zand gefundeerd; het steenformaat bedroeg 30/28 x 15/14 x 9/7 cm. Het erbij aangetroffen aardewerk dateerde uit het eind 13e, begin 14e eeuw. De muurresten maakten op de waarnemers de indruk deel uitgemaakt te hebben van een *rondlopende* muur.

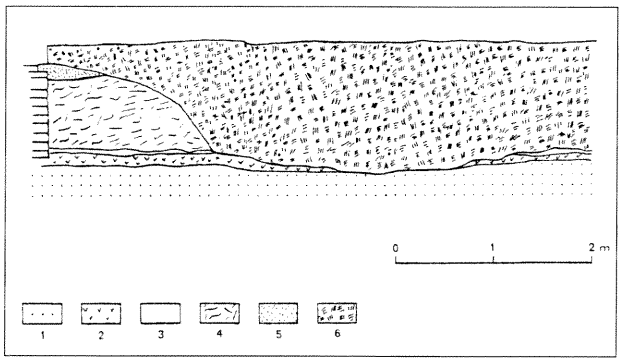

Afb. 4. Profiel tegen de westwand van het torenfundament; 1 = wadzand, 2 = veen, 3 = stuifzand, 4 = opgebrachte, venige grond, 5 = grijs zand, 6 = puin.

Het terrein werd in de jaren '70 in een uitbreidingsplan van de gemeente Akersloot opgenomen, en in 1975 met woningen bebouwd.

Een woontoren in Akersloot?

De resultaten van het archeologisch onderzoek in 1957 werden door de opgravers als onbevredigend ervaren.[5] De opgelegde beperkingen aan de omvang van het onderzoek, de hoge grondwaterstand en de beperkte tijdsduur, maakten een eenduidige conclusie over de teruggevonden resten destijds niet goed mogelijk. Bovendien was er in 1957 nog nauwelijks vergelijkingsmateriaal in Nederland voorhanden, waardoor men zelfs even aan de mogelijkheid heeft gedacht met een kerktoren te doen te hebben!
Ook 40 jaar later is een interpretatie van de aangetroffen fundamenten een hachelijke zaak. Dat we te maken hebben met een kleine versterking uit het midden van de 13e eeuw is aannemelijk. De huisraad, de stenen kogels en de brede gracht laten daarover geen twijfel bestaan. We beschikken bovendien nog over een aantal waarnemingen dat ons verder kan helpen. Reeds tijdens het onderzoek in 1957 werd een 'gracht' waargenomen, die *om* de zuidoostelijke hoek van de toren liep. De waarnemingen in 1962 geven hierop een belangrijke aanvulling, omdat er dan sprake is van een *rondlopende* muur.
Vergelijken we de profielen van de 'gracht' bij de toren, met die van de ring(?)muur, dan valt onmiddellijk op dat de rondlopende muur zoveel lager gefundeerd is dan de toren. De onderkant van de torenfundering bevindt zich ongeveer 1,5 à 2 meter boven die van de puinlaag van de muurfundering, waarvan overigens de onderkant destijds niet is vastgesteld. Het is nu ook duidelijk dat de ringmuur en het beloop ervan tijdens het onderzoek in 1957 niet konden worden vastgesteld, omdat de sleuven slechts tot een diepte van ongeveer 1,25 meter onder het maaiveld waren gegraven. Uit het voorgaande moet dan worden afgeleid dat de (woon)toren op een ophoging van tenminste twee meter heeft gestaan, en derhalve van het type chateau à motte is. Ook is nu duidelijk dat de 'gracht' die de onderzoekers in 1957 meenden te zien, de puinvulling is tegen het talud van de ophoging.
Het kasteelterrein te Akersloot is goed vergelijkbaar met dat van andere woontorens, zoals dat van Holy en de Juffer Aechtenwoning te Vlaardingen (afb. 5), terwijl ook de afmetingen van Holy en de kleine woontoren te Abbenbroek goed vergelijkbaar zijn met die van de toren in Akersloot.[6]

De bewoners

Het opmerkelijke feit doet zich voor dat bij het teruggevonden versterkte huis van Akersloot niet zonder meer een bezitter kan worden geplaatst. De gedachten gaan daarbij in de eerste plaats uit naar het geslacht Van Akersloot, waarvan de stamvader Hugo(I) tussen 1163 en 1206 wordt vermeld. Zijn kleinzoon, Hugo(II), was de bedijker van de Heerhugowaard; hij overleed in of vóór 1254. Op 21 mei van dat jaar werden zijn zoon Gerard, 'geheten Bartoud', en diens drie zusters door graaf Willem II beleend

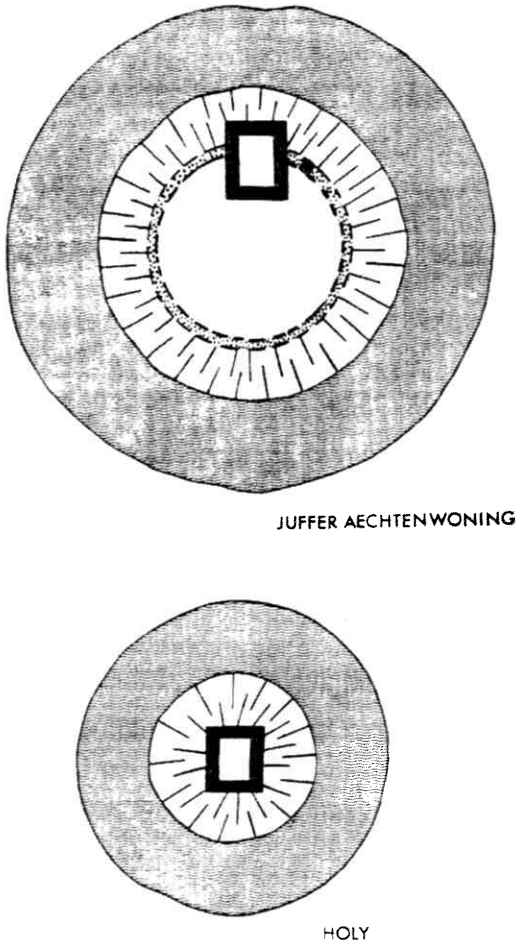

Afb. 5. Plattegronden van de Juffer Aechtenwoning en Holy, naar Hoek.[6]

met de goederen van wijlen hun vader, en kreeg Gerard de toezegging dat zijn oudste zuster in het bezit van zijn leengoederen mocht komen, als hij zonder wettige erfgenamen zou overlijden.[7] Deze zuster was gehuwd met Hendrik van Heemskerk die reeds goederen in Akersloot had. Blijkbaar trad deze bepaling in werking, want in 1325 ontving Hendrik van Heemskerk de zwanen in leen uit de goederen van Gerard 'Bartoud', die de graaf waren aangekomen.[8]
Hendrik van Heemskerk was een jongere zoon uit een in Kennemerland wijdvertakt geslacht, waartoe ook de geslachten Van Assendelft[9] en Van Torenburg[10] behoorden. De familieverwantschap blijkt onder meer uit het gemeenschappelijk familiewapen (een molenrad) en de karakteristieke voornaam Bartoud. Zij behoorden tot de lage adel en hadden allen goederen in Akersloot. Gerard van Heemskerk, de oudere broer van bovengenoemde Hendrik, was één van de grondleggers van het Kabeljauws Verbond in 1350.[11] Veel van hen verloren hun goederen bij de 'ondaet' op het Castricummer zand in 1358, toen de kabeljauwen onder aanvoering van Wouter van Heemskerk en Bartoud van Torenburg, een aanslag pleegden op de pasbenoemde Hoekse baljuw van Kennemerland, Reinoud van Brederode. Vermoedelijk is toen ook het versterkte huis van Akersloot gesloopt, en trof het daarmee het lot van veel van de kastelen die in het bezit van kabeljauwen waren. Immers, noch in de bronnen noch tijdens het archeologisch onderzoek zijn aanwijzingen gevonden voor bewoning na ongeveer 1350.
Er was nog een in Akersloot gevestigd geslacht, waarvan wel verondersteld is dat het in het bezit van het versterkte huis van Akersloot was, namelijk het geslacht Doeve of Dove.[12] In 1326 werd Doeve Willemszoon beleend met zijn binnen de grachten gelegen huis met hofstede,[13] waarmee zijn vader, Willem Dove, als eerste van zijn geslacht in 1318 was beleend. Zijn nakomelingen droegen dit bezit in 1401 in volle eigendom over aan Claes Simonsz. Daar dit huis even ten zuiden van de Molenbuurt in Akersloot was gelegen (afb. 1),[14] komt het geslacht Dove niet in aanmerking als bezitter van het teruggevonden versterkte huis.

Nabeschouwing

Het versterkte huis van de heren Van Akersloot uit de periode 1250 - 1350 is één van de zeer weinige voorbeelden van een behuizing van leden van de lage adel in het huidige Noord Holland, waarvan door archeologisch onderzoek de vorm en afmetingen bekend zijn. Het was een bescheiden woning, bestaande uit een woontoren op een tenminste twee meter hoge 'terp' en omringd door een muur en gracht, geheel in overeenstemming met de status van de bewoners. Er moeten destijds zeer veel soortgelijke woningen zijn gebouwd voor leden van de lage adel of jongere zoons van adellijke families.[15] De meeste ervan zijn gesloopt tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Onderzoek van deze op zich weinig spectaculaire objecten kan, parallel met archiefonderzoek en in groter verband geplaatst, een beter inzicht geven in de sociale status van deze geslachten waarover nog betrekkelijk weinig bekend is.

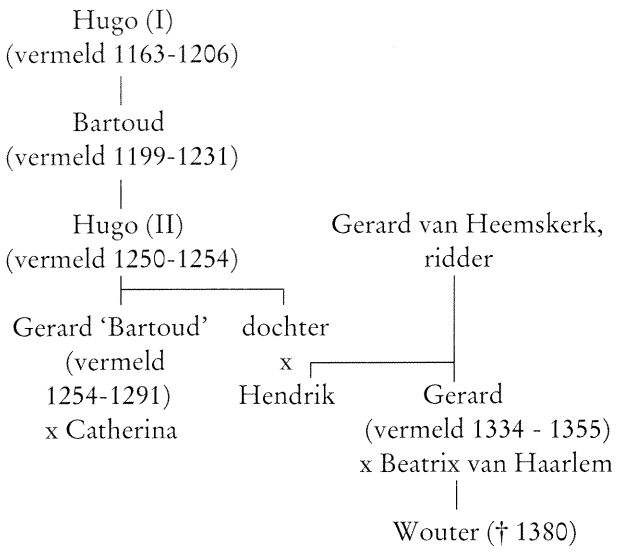

Afb. 6. Vereenvoudigde stamboom van het geslacht Van Akersloot

Noten

[1] Een verslag van deze werkzaamheden is te vinden in de aantekenboeken van pastoor A.A. van den Berg, III, 781. Een beknopte samenvatting ervan verscheen van dezelfde hand in het boekje *Akersloot, door de eeuwen heen*. z. pl. (1976). Pastoor Van den Berg overleed op 24 december 1981 op 90-jarige leeftijd.
[2] Een kort bericht verscheen in het *Nieuws-Bull. KNOB* (1957) 131* en 181*.
[3] De coordinaten van de toren bedragen 110.55/508.60.
[4] *Nieuws-Bull. KNOB* (1962) 209; de coordinaten bedragen 110.76/508.11.
[5] Dit blijkt onder meer uit de aantekeningen van pastoor Van den Berg, III, 784.
[6] C. Hoek, *Verslagen Afd. Oudheidkundig Onderzoek* (Rotterdam), 1e en 2e kwartaal (1968), 1.
[7] J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. II, Assen/Gorinchem (1986), nr. 1006.
[8] Algemeen Rijksarchief (ARA), archief graven van Holland, Reg. EL 39, fol. 17. Over het geslacht Van Heemskerk, zie J.W. Groesbeek, *Heemskerk, onderweg van verleden naar heden.* Heemskerk (1978) 66-69.
[9] W.A. Beelaerts van Blokland, 'Van Assendelft - van den Wale', I. De afkomst van het geslacht van Assendelft', *Ned. Leeuw* XL (1922) 130-135.
[10] E.H.P. Cordfunke, 'Torenburg, het kasteel en zijn bewoners', in: *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad*. Alkmaar (1972) 138-150.
[11] H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Zutphen (1982) 549.
[12] J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord Holland, hun bewoners en bewogen geschiedenis*. Rijswijk (1981) 186.
[13] ARA, reg. EL 39, fol. 17.
[14] ARA, reg. liber V: x : cas E, fol. 193 v.
[15] In Zuid Holland zijn er door systematisch archeologisch onderzoek een aantal onderzocht; zie hiervoor: C. Hoek, 'Begraven hofsteden in het Maasmondgebied', in: *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*. Zutphen (1981) 122-143.

Onderzoek naar een bodemreliëf te Heemskerk

DOOR

J. ROEFSTRA (*)

Inleiding

Er hebben niet alleen opmerkelijk veel kastelen gestaan in Beverwijk maar bovenal in Heemskerk. Van vele is de plaats bekend geworden door middel van historisch en archeologisch onderzoek. Al deze kastelen bevonden zich aan de rand van de oude strandwallen en waren gelegen in de kleigronden. Het is de vraag of het opmerkelijk aantal kastelen duidt op de aanwezigheid van een curtis of domeinhof.[1] Door bestudering van historische en archeologische gegevens tracht ik een antwoord te geven op de vraag waar mogelijk de curtis heeft gelegen.

Wat is een curtis?

In de Karolingische tijd is het hofstelsel ontstaan. De hoven waren meestal in het bezit van kerkelijke en wereldlijke machthebbers. Een curtis of domeinhof, bestond uit een hof (de centrale boerderij) met grootgrondbezit in eigendom van een grondheer. Een hof bestaat uit twee delen: het domein of vroonland (terra indominicata) rechtstreeks uitgebaat voor de heer, en de omliggende gronden (terra mansionaria) aan de horigen toegewezen voor hun eigen levensonderhoud.[2] Meestal waren deze te herkennen aan langgerekte afgebakende percelen. De heer of diens meier

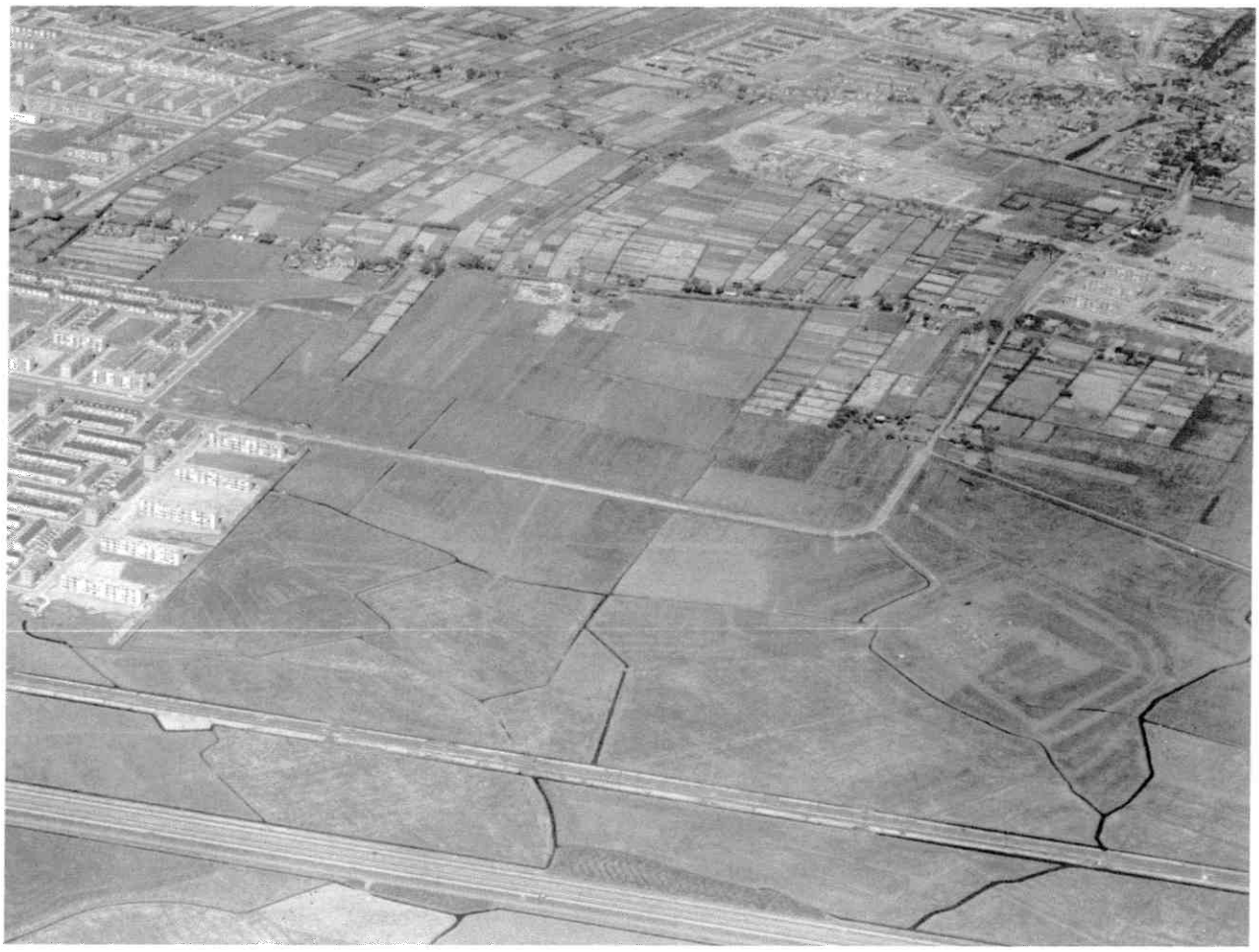

Afb. 1. KLM Aerocarto, nr. 64804, 1964

gaf vanuit de hof leiding aan de hieraan verbonden horigen die het land bewerkten. Daarnaast fungeerde een hof ook als bestuurscentrum waar recht gesproken werd (hofgericht). De onvrije boeren of horigen hadden vele verplichtingen tegenover de heer of meier van de hof. Het kosteloos verrichten van werkzaamheden op de vroon -of hoflanden en andere hand-, span- of wagendiensten behoorden hiertoe. Het hoofdgebouw zal bestaan hebben uit een verblijf voor de heer of meier met een zaal en bedrijfsgebouwen zoals voorraadschuren, werkplaatsen en stallen. Het is niet zeker of deze hoven altijd versterkt waren. Vanaf de 13de eeuw raakte dit hofstelsel in onbruik en verdween langzaam, tezamen met de horigheid. De families die de landerijen bewerkten kregen daardoor met grote veranderingen te maken. De horigheid, zoals vermeld, verdween langzaam of was afkoopbaar. De aantrekking van de steden met rechten deed zich gelden.[3] In plaats van vergoedingen in natura werd nu alles met geld betaald.

Aanwijzingen voor het bestaan van een curtis

In de nabije omgeving van de huidige grens tussen de gemeenten Beverwijk en Heemskerk zijn toponiemen te vinden die wijzen op een Hof. Een kaart uit de 19de eeuw bevat de nog steeds voorkomende toponiemen ter plekke zoals Hofland, Hoflaan, Hofdorp (of Hogendorp) en Hof. Deze worden in 1250 al vermeld.[4] Verder bestaat er een oorkonde uit 1248 waarin staat dat Willem, gekozen Roomskoning (de vader van Floris V), samen met zijn broer Floris de hof te Heemskerk, Hoflant geheten, verkoopt aan de ridders Simon van Haarlem en Wouter van Egmond voor 760 pond.[5] J.C.Kort noemt Hoflant de Noordelijkste Hof in het graafschap Holland die in de 13de eeuw in handen was van de graven van Holland, en circa 40 hectare groot was.[6] Het grondbezit wordt door H.A.van Foreest geschat op 127 morgen land met vijf hoeven. Sommige van de hoeven vinden we later terug onder de lenen van het huis Haerlem.[7] Beide onderzoekers hebben dus een verschillende visie over de grootte van het grondbezit. Simon van Haarlem en zijn zwager Wouter van Egmond verdelen de grond van de opgeheven curtis waar zij beiden een kasteel lieten bouwen. Wouter van Egmond zou verblijven op Ter Wijc en Simon van Haarlem op het huis Haarlem. De verkoop van de domeinhof Hoflant is een belangrijk moment in de plaatselijke geschiedenis. Het heeft onder andere verstrekkende gevolgen voor de ontwikkeling van de omgeving. Het hoofdgebouw als plaatselijk bestuurscentrum van de graven van Holland verdwijnt hiermee. De curtis met zijn rechten wordt overgenomen door deze belangrijke ridders. Over de curtis Hoflant is een uitvoerig artikel verschenen van de hand van Van Foreest.[8] De auteur heeft echter niet de juiste plaats kunnen aangeven van het hoofdgebouw. Waar heeft dit gelegen? Van Foreest moest bij de beantwoording van deze vraag in gebreke blijven.

De datering van de vijf versterkte woningen (kastelen) in de omgeving van de curtis Hoflant

Het is nodig om de ligging en ontstaansgeschiedenis van de vroeger aanwezige kastelen Adrichem, Ter Wijc, Merestein, huis Haarlem en Assumburg te belichten ten einde een aanwijzing te vinden of het hoofdgebouw van de curtis in verband staat met één van deze kastelen, of op één van deze terreinen heeft gestaan. Er is geen enkele aanwijzing te vinden dat het hoofdgebouw is blijven bestaan. Dit kan verklaard worden. Na de verkoop van de Hof Hoflant verrees het huis Haerlem (later Oud- Haerlem genoemd) dat een dominerende plaats innam in de gehele omgeving. Door de eeuwen heen is beweerd dat het huis Haerlem veel ouder was en op de plaats gebouwd werd waar voorheen het hoofdgebouw stond van de curtis.[9] Het archeologisch onderzoek van professor dr. J.G.N.Renaud gaf echter geen eerdere datering dan het midden van de 13de eeuw.[10] Dit komt overeen met de archiefgegevens. Simon van Haarlem (genoemd in de akte van 1248) verlaat zijn huis in de stad Haarlem, en bestemt dit tot klooster voor de Carmelieten in 1249.[11] Zijn huis Haerlem te Heemskerk is de nieuwe woonplaats van het geslacht geworden. Door de stadsrechten die de stad Haarlem ontving in 1245 verloren de heren van Haarlem vele rechten waardoor zij zich gedwongen voelden zich elders te vestigen. De heren van Haarlem vormden hierop geen uitzondering.[12] Evenals bij het huis Haerlem, kon Renaud tijdens het (eerder uitgevoerde) onderzoek van de hofstede Ter Wijc, de oudste fase (een woontoren) niet vroeger dateren dan het midden van de 13de eeuw.[13] Dit mede dankzij de studie van de bewoningsgeschiedenis van Ter Wijc door Van Foreest.[14] Onder de vondsten die toen zijn gedaan bevindt zich geen ouder materiaal.[15] Ook de resten van de voorburcht gaven geen eerdere datering.[16] Ter Wijc moet dus circa 1250 door Wouter van Egmond zijn gebouwd. Hetzelfde geldt voor de voorganger van het huidige kasteel Assumburg.[17] Het kasteel Assumburg was een leen van de heren van het huis Haerlem.[18] De plaats van het huis Merestein, nu grotendeels bebouwd, is niet archeologisch onderzocht. Toch zijn er fundamenten gezien die echter uit kleinere baksteenformaten bestaan.[19] Beelaerts van Blokland plaatst dit kasteel, in zijn onderzoek naar de bewoners, pas in de 14de eeuw.[20] De grond waarop Merestein verrees wordt al in 1250 door Simon Van Haarlem aan zijn zwager Wouter Van Egmond in leen gegeven.[21] Ook het kasteel Adrichem bevond zich binnen de Sint

Aagtendijk en lijkt in de zelfde tijd als bovengenoemde kastelen gesticht te zijn. Er zijn tijdens een kort onderzoek in 1976 twee fundamenten aangetroffen.[22] Gezien het baksteenformaat en het aangetroffen aardewerk kon de bouw van het kasteel circa 1250 gedateerd worden. Bijna alle kastelen zijn dus gesticht rond het jaar 1250, terwijl het hoofdgebouw van de curtis Hoflant verdwijnt uit de historische bronnen.

Een bodemreliëf op een luchtfoto

Tijdens het bestuderen van oude luchtfoto's in 1989, ontdekte ik een duidelijk bodemreliëf op één daarvan (afb. 1). De opduiking bevindt zich tussen de voormalige kastelen Adrichem, Ter Wijc (later Oosterwijk of Foreest geheten), Merestein, het huis Haerlem en Assumburg. Deze bevinden zich op korte afstand van elkaar. Opvallend is ook dat alle kasteelterreinen in het gebied van Beverwijk-Heemskerk (zie afb. 2) langs de geestgronden - de voormalige strandwallen van de oude kustlijn - en de kleigronden liggen. Wat opvalt is de gunstige ligging van dit bodemreliëf gelegen aan de rand van de geestgrond Hoflant, waarop zich de domeinakkers (de geest) bevinden. Wat nu bovenal te denken geeft: de merkwaardige ligging van het boven zijn omgeving uitstekende stuk grond aan de rand van de geestgrond Hoflant, waarop zich ongetwijfeld de domeinakkers bevonden. Het gaat hier om het op de luchtfoto waarneembare bodemreliëf.

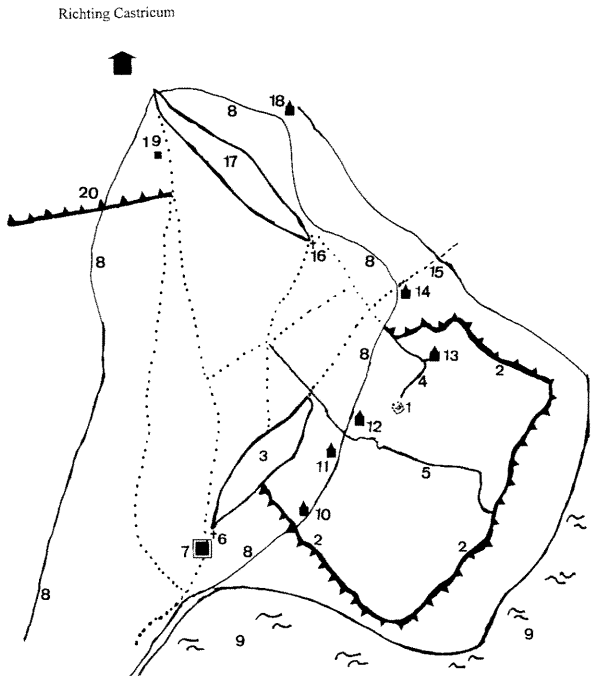

Afb. 2. Kaart situatie ca. 1250 (tek. J. Roefstra).

Eveneens kan men niet voorbij gaan aan de gunstige verbinding met Heemskerk en Beverwijk, alsmede de ligging aan een kreek en het veer naar Uitgeest.[23] Tenslotte springt in het oog dat de Sint Aagtendijk – aangelegd in de 12de eeuw[24] – de laaggelegen gronden beschermt, waarop in de 13de eeuw nu juist de kastelen zijn ontstaan.[25]
Een zorgvuldige bestudering van het topografisch materiaal leert, dat de (voormalige) Hoflaan zich niet overtuigend oriënteerde op het kasteel Oud-Haerlem, maar aanloopt op het perceel waarin de bodemverheffing zich bevindt (zie afb. 3).
Bedoelde bodemopduiking is trapeziumvormig (zie afb. 1). De afmetingen van de rechthoekige kern bedragen circa 25 x 12 meter (een gebouw?). Deze bevindt zich op zijn beurt binnen een trapeziumvorm met de afmetingen 37 x 28 x 25 meter. Gezien de overeenkomsten met een der percelen ter plaatse van Oud-Haarlem (zie afb. 1) lijkt het mij niet onmogelijk dat het hier om de plattegrond van een kasteel gaat.

De archeologische gegevens van deze lokatie

Helaas is het verhoogde stuk grond nabij het station Heemskerk, gedeeltelijk bebouwd (afb. 4). Een kans op een uitgebreid onderzoek is hiermee verkeken. Toch is er nog gepoogd om door middel van een reeks boringen door auteur dezes resten te vinden van het hoofdgebouw van de curtis. Op één plek kon een profiel van een greppel of gracht aangetoond worden.[26] Tussen de jaren 1969-1975 heeft de archeologische werkgroep van het Museum Kennemerland enige waarnemingen gedaan (naar een inheems-Romeinse nederzetting en in een nieuw aan te leggen

1. *Mogelijke plaats van het (tweede?) hoofdgebouw van de curtis Hofland, vermeld in 1248*
2. *Sint Aagtendijk*
3. *Geest Hofland*
4. *Mogelijk oude Hoflaan*
5. *Broeksloot (huidige grens tussen Beverwijk en Heemskerk)*
6. *Sint Agathakerk*
7. *Het dorp Sint Agathenkerk*
8. *Grens oude duinen*
9. *Wijkermeer*
10. *Adrichem*
11. *Ter Wijk (later Oosterwijk of Foreest genoemd)*
12. *Merestein (vanaf 1350)*
13. *Huis Haarlem (ook Oud-Haerlem genoemd)*
14. *Assumburg (vanaf ca 1250)*
15. *Veer te Assum, over de Dye of Hecksloot*
16. *Heemskerk*
17. *Geest van Heemskerk*
18. *Huis te Heemskerk (later Marquette genoemd)*
19. *Huldtoneel of Schepelenberg (waarschijnlijk een oude plaats waar recht gesproken werd)*
20. *Ouden dijk*

..... = *oude wegen*

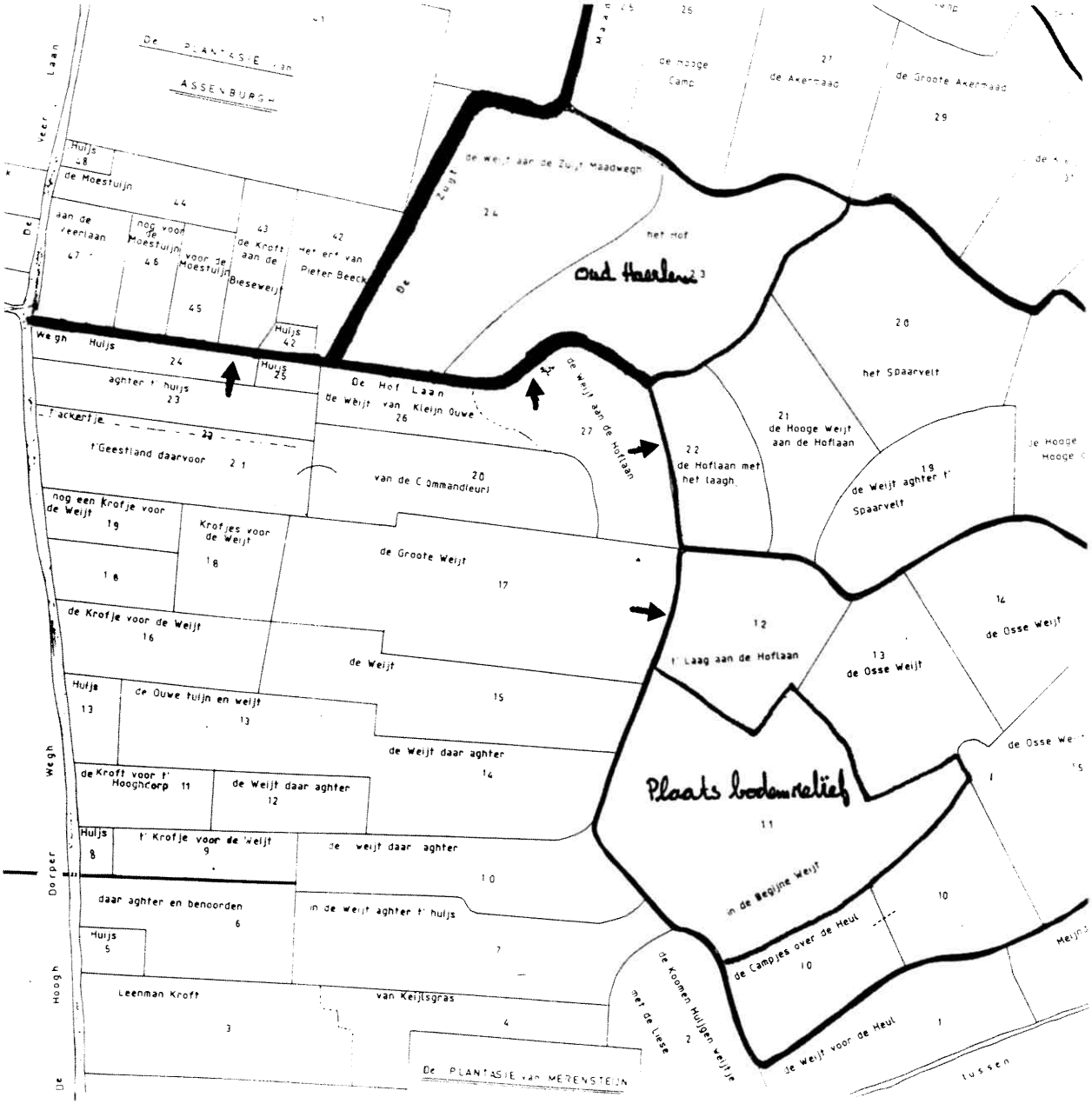

Afb. 3. Kaart Zuidbroek in 1731 getekend door D.J. Jansonius.
Historische Kring Heemskerk. Volgens de veldnamen (1539-1731) liep de weg door tot het perceel waarin het bodemreliëf zich bevond.

woonwijk) nabij de locatie van het bodemreliëf. Tijdens deze waarnemingen is veel middeleeuws aardewerk gevonden zoals proto-steengoed (80% van het gevonden aardewerk (zie afb. 5), kogelpot, Pingsdorf -en Andenne aardewerk.[27] In greppels (de grachten?) zijn enige Pingsdorfscherven aangetroffen.[28] Er is geen bijzondere aandacht besteed aan de laat-middeleeuwse vondsten. Men was niet op de hoogte van een opduiking op deze lokatie. De vondst van het protosteengoed, Pingsdorf, Andenne- en kogelpotaardewerk, het ontbreken van later aardewerk op het terrein van het bodemreliëf, tonen een bewoning aan vanaf het eind van de 12de eeuw tot het midden van de 13de eeuw.

Heeft dit mogelijke hoofdgebouw van de curtis Hoflant een voorganger gehad?

De landen van de curtis strekten zich in ieder geval uit tot het begin van de geestgrond Hoflant waarop de oudste kerk staat van Beverwijk. Vóór het midden van de 13de eeuw heette deze nederzetting Sint Aagtenkerk. Een belangrijk deel strekte zich ook uit in de richting van de oudste dorpskern van Heemskerk (zie afb. 2). Op de geest zijn oude bewoningssporen te vinden.[29] Aangezien de Sint Aagtendijk is verbonden met de geestgrond Hoflant, vraag ik mij af of het Albert I Banjaert (vermeld tussen 1128-1174) niet is geweest die een rol heeft gespeeld in de aanleg van deze

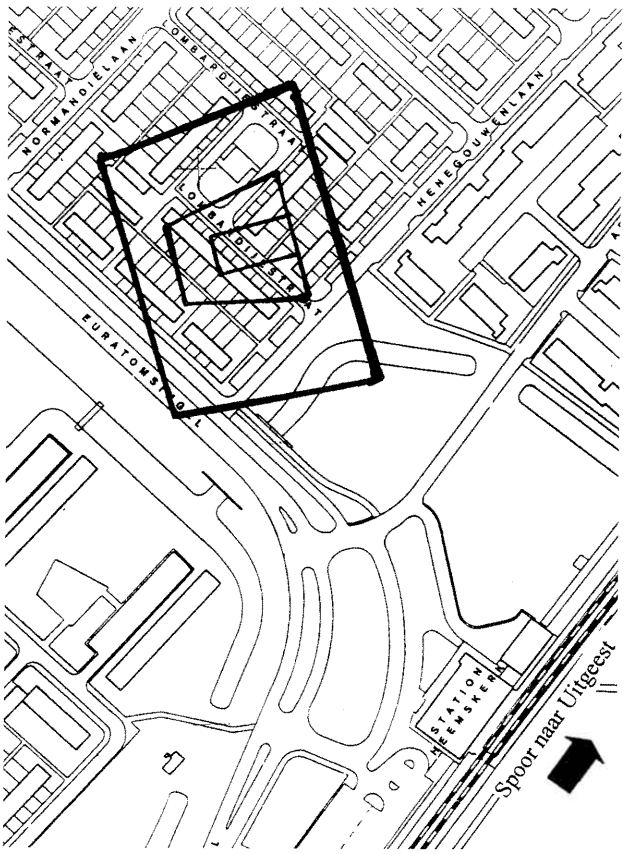

Afb. 4. Bodemreliëf geprojecteerd in de huidige situatie (tek. niet op schaal)

dijk. De dijk, aangelegd in de 12de eeuw, beschermde de lagere gronden van een oudere curtis die op de geestgrond gestaan moet hebben.
Albert I Banjaert was tenslotte de heer van Sint Aagtenkerk en resideerde op zijn huis aldaar.[30] Een aantrekkelijke hypothese is of het verblijf van Albert Banjaert niet hetzelfde is als het oudste hoofdgebouw van de curtis Hoflant.
Na langdurige onderzoek van historische, archeologische en topografische gegevens dat ongeveer twaalf jaar in beslag nam, meen ik nu de plaats aan te kunnen tonen waar het kasteel Banjaert gestaan heeft. Men moet het zoeken nabij de oudste kerk van Beverwijk, voorheen dorp van St. Aagtenkerk genoemd. De kerk bevindt zich op het begin, aan de zuidzijde, van de geestgrond Hoflant. Mijn vermoeden om de plaats van Banjaert nabij de oudste kerk te moeten zoeken op de zuidzijde van de geestgrond Hoflant is hiermee sterker geworden. De akte van 1345 spreekt uitdrukkelijk over het terrein van Banjaert ten zuiden van de pastoorswoning (nabij de kerk) binnen de vrijheid van de stad Wijk (later Beverwijk) het voormaliger dorp St. Agathenkerk.[31] In 1986 zijn er tijdens enige archeologische verkenningen bewoningslagen aangetroffen die dateren uit de 12de en 13de eeuw.[32] Vooral omdat de belangrijkste weg door het oude dorp, Koningsweg geheten, langs deze locatie loopt (de weg is een onderdeel van de zogenaamde Noord-Zuidroute in het graafschap Holland, afb. 6) verwacht ik hier de plaats Banjaert, dat wil zeggen, het hoofdgebouw van de eerste domeinhof, wellicht te vinden zou zijn. Helaas was de sloper sneller. De zwaar vervuilde grond werd diep weggesaneerd. Nog voordat er een opmeting uitgevoerd kon worden was er niets meer te zien. Alle gegevens tesamen laten het perceel zien waar Banjaert verbleef (afb. 6). Eindelijk weten wij nu waar het huis Banjaert gelegen moet hebben. Het is te hopen dat het aangegevevn terrein ooit voor archeologisch onderzoek toegankelijk wordt.
Was de verwoesting van het huis van Albert Banjaert, die aan de zijde stond van de latere graaf Willem I, in 1204 niet de aanleiding tot de stichting van een nieuw hoofdgebouw van dezelfde curtis gezien de vondsten op de mogelijke lokatie van dit bodemreliëf vanaf 1204? Tot de oude curtis (verwoest in 1204) behoorde mogelijk ook de `scuurviertel', de grond waarop mogelijk een landbouwschuur zich bevond. Deze wordt in 1259 in leen gegeven aan Johannis de Dunis, een lid uit het geslacht van Egmond.[33] Vanaf 1200 lijkt men dit soort hoven te verplaatsen naar nattere gebieden voor een grotere weerbaarheid.[34] Misschien heeft de Loonse oorlog (1203- 1206) laten zien hoe kwetsbaar

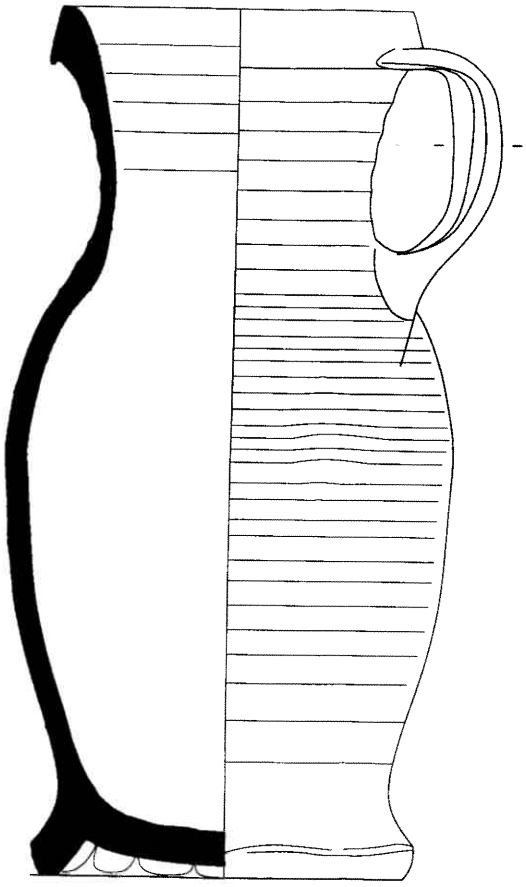

Afb. 5. Kan van protosteengoed, tek. Michel Hulst, Archeologosche Werkgroep Beverwijk en Heemskerk

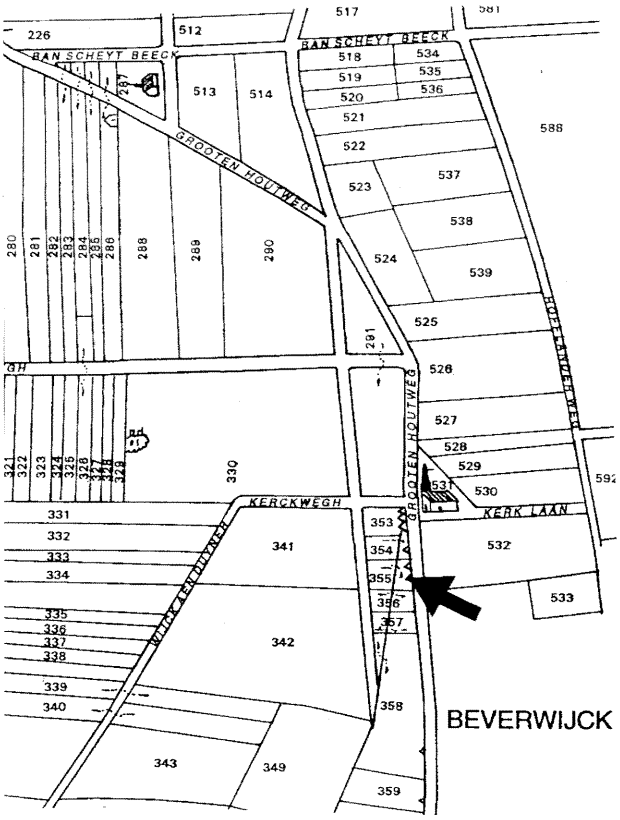

Afb. 7.
De pijl verwijst naar de omgeving waar de locatie van het huis van Albert Banjaert zich bevindt (het eerste hoofdgebouw van de curtis?) nabij de Koningsweg en de kerk van Beverwijk.
Detail van de kaart naar origineel uit 1539, Rijksarchief Noord-Holland, archief Abdij van Egmond, nr. 179.
Tek. Projectgroep Karthografie 1996, o.l.v. A.Schweitzer, Museum Kennermerland 1996

deze adellijke verblijven zijn. Dit zou kunnen verklaren waarom het hoofdgebouw niet meer op de strandwal werd herbouwd, maar waarschijnlijk op de lokatie herkenbaar op de luchtfoto.

Conclusie

Door vergelijking van de sporen in het terrein op de luchtfoto met die van het huis Haerlem, de afmetingen en zijn trapeziumvorm, lijkt het bodemreliëf te duiden op een plattegrond van een kasteel. De verhoging ligt op een gunstige plek aan de rand van de geestgrond Hoflant met de domeinakkers, de toegang naar Beverwijk (Sint Agathenkerk) en Heemskerk en het veer naar Uitgeest. De toponiemen in de omgeving zoals Hof, Hofland, Hof- of Hoogdorp duiden op de aanwezigheid van een hof. De omgeving wordt beschermd door de Sint Aagtendijk die in de 12de eeuw aangelegd is ter bescherming van de lagere gronden. Archeologische vondsten tonen aan dat de plaats van het reliëf bewoond is geweest in het begin van de 13de eeuw. De trapeziumvormige greppels die te zien zijn op de luchtfoto, komen overeen met de lokatie waar het aardewerk is gevonden en de boringen zijn verricht. Latere vondsten c.q. sporen ontbreken op het perceel waar zich het reliëf bevindt. Gesteld kan worden dat er na het midden van de 13de eeuw geen bewoning meer heeft plaatsgevonden. De kastelen Adrichem, Ter Wijc, Merestein, huis Haerlem en Assumburg dateren niet van vóór 1248, gezien de archeologische en historische gegevens. Het hoofdgebouw van de curtis Hoflant lag dus op een andere plaats. De oorkonde van 1248, waarin sprake is van de verkoop van de grafelijke curtis geheten Hoflant, duidt op het verdwijnen van het hoofdgebouw van deze curtis. Wellicht juist daardoor ontstond er een nieuwe grens tussen Beverwijk (Sint Aagthekerk) en Heemskerk. De grens doorsneed de grafelijke domeinakkers. Een ouder hoofdgebouw van de curtis was waarschijnlijk bovenop de geest Hoflant gelegen. Tot deze oudere curtis behoorden de domeinakkers vanaf Sint Agathekerk tot Heemskerk, de laaggelegen gronden die door de Sint Aagtendijk werden beschermd en de 'scuurviertel' die vermeld wordt in 1259. Mogelijk was het Albert I Banjaert, vermeld tussen 1128-1174, heer van Sint Agathenkerk en de beheerder van deze oudere hof, onder wiens bewind deze dijk is aangelegd. Dit verblijf van Albert II Banjaert werd in 1204 verwoest in de Loonse oorlog door het leger van Lodewijk van Loon. Albert II Banjaert stond tesamen met onder

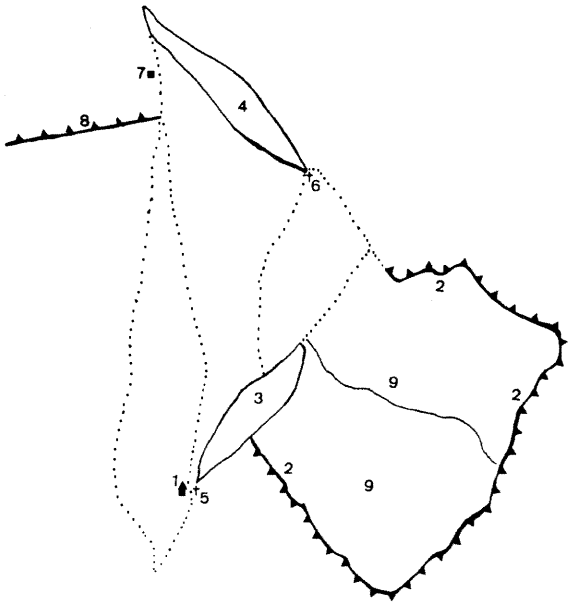

Afb. 8.
Kaart situatie 12e eeuw.
1. *Vermoedelijke lokatie Banjaert*
2. *Sint Aagtendijk*
3. *Geestgrond Hofland waarop de domeinakkers (1e en 2e fase) zich bevinden van de curtis.*
4. *geestgrond Oosterzij*
5. *Sint Aagtendijk (het doorp en de kerk)*
6. *Kerk van Heemskerk*
7. *Scepelberg of Huldtoneel*
8. *Oude dijk*
9. *De lage gronden van de curtis*

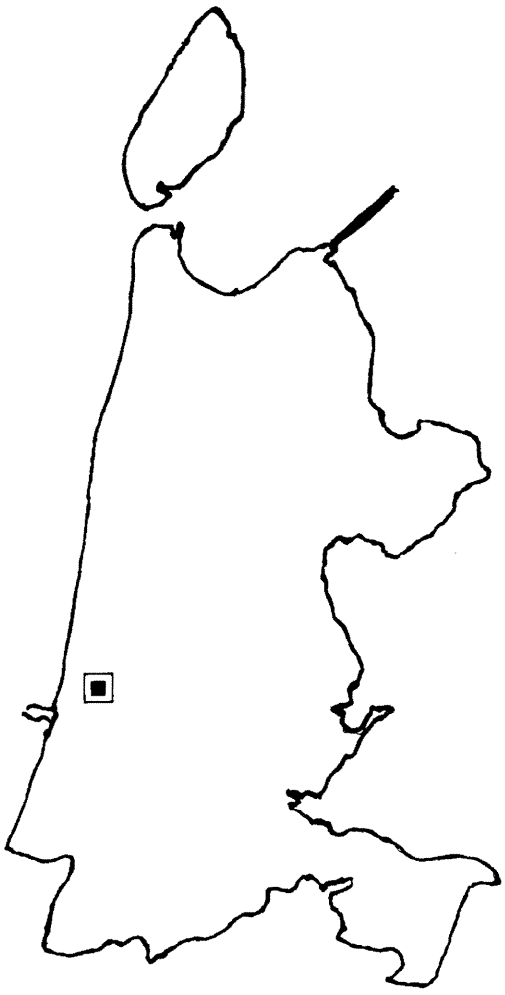

Afb. 8. Beverwijk en Heemskerk in Noord-Holland

andere Wouter van Egmond aan de zijde van Willem I. Het bodemrelïef dat aangetroffen is op een luchtfoto, naast de geestgrond Hoflant ter hoogte van het station Heemskerk vormde gezien zijn afmetingen en indeling, weaarschijnlijk een goede aanwijzing voor de plek waar eens het latere tweede hoofdgebouw van de in 1248 verkochte grafelijke curtis Hoflant gestaan moet hebben.

Beverwijk/ Amsterdam 1996

Noten

* Op deze plaats wil ik Gerard Alders, beleidsmedewerker archeologie van de provincie Noord-Holland, bedanken voor de adviezen en aanwijzingen m.b.t. dit artikel.
Mijn dank gaat ook naar drs. A. Schweitzer die de teksten nogmaals kritisch doorgelezen heeft en naar Alexander Metselaar en Cary Speksnijder.

[1] J.G.N. Renaud, 1952, pp 31-33 en C.Hoek, 1973.

[2] J.A.J. Vervloet, 1984.

[3] J.G.Kruisheer Oorkondenboek Holland - Zeeland tot 1299 (1222-1256), Assen/Maastricht 1986, pp. 719-720. Simon van Haarlem wilde niet dat zijn horigen zich vestigden in de 'vrije' stad Alkmaar of Haarlem. Dit is een duidelijk aanwijzing dat de rechten van de curtis nog bestonden.

[4] H.A. Van Foreest, 1963, pp 52-69.

[5] J.G.Kruisheer, zie noot 3, pp 556-557.

[6] Algemeen Rijksarchief Den Haag(A.R.A), archief familie Vredenburch inventarisnummer 642 zie ook: J.G.Kruisheer, Oorkondenboek Holland-Zeeland tot 1299 (1222-1245),1986.
Eerste Nederlandse vertaling oorkonde 16 oktober 1248;
Willem, bij de gratie Gods gekozen Roomskoning, samen met zijn geliefde broer Floris aan alle christen gelovigen alle heil en goeds. Mogen allen die nu en in de toekomst deze oorkonde lezen weten, dat wij aan de edele mannen Simon van Haarlem en Wouter van Egmond, ridders, onze hof in Heemskerk die Hoflant wordt genoemd, met alle inkomsten en toebehoren, die tot onze beschikking staan, met onze mede- erfgenamen en opvolgers genoemd goed volgens erfrecht eeuwig vrij en ongestoord zullen bezitten. En opdat genoemde ridders, hun erfgenamen en opvolgers door geen van onze opvolgers of erfgenamen ooit in het bezit van genoemde goederen worden gestoord, hebben wij besloten deze akte met nze zegels te bevestigen. Gegeven te Haarlem, 16 oktober 1248.

[7] J.C.Kort, Het archief van de graven van Holland 889- 1581, (3 delen) Rijksarchieven in Holland inventaris reeks nr 23, 1ste deel, pag. 38.

[8] J.C. Kort, Het archief van de heeren Van Haarlem (1254-1321) 's-Gravenhage, 1976 (zie inventaris verloren archieven leen 18).

[9] H.Junius, Batavia etc (1588) cap.17 blz 252; W. Van Gouthoeven, 1636 blz 80; J.Craandijk, 1900, p.51. Maar ook J.W. Groesbeek, 1981, begaat de fout pag, 115. Ook het Raap rapport (1989) neemt deze fout over.

[10] J.G.N. Renaud, 1960 nr.12.

[11] P.A Hendrikx, 1977, pag.18

[12] G.P. Alders, De woontoren aan de Breestraat te Beverwijk in ruimtelijke en functionele context (onuitgegeven scriptie 1995.) 3.1.

[13] J.G.N.Renaud, Oosterwijk in Kennemerland, Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) jrg. 10/11 , 1960/61.

[14] H.A. van Forreest, 1960/61.

[15] Met dank aan G.P.Alders die de vondsten nog eens kritisch onderzocht heeft en mij dit mededeelde.

[16] J. Roefstra, niet gepubliceerde aantekeningen,1986, zie ook: G.P. Alders, 1987 pp. 97-98.

[17] G.P. Alders, in; Archeologische kroniek over Noord-Holland 1985.

[18] zie noot 8 Leen 17.

[19] Mededeling H.van der Mey. J.Roefstra, waarneming baksteen kasteel Merestein, 1997, (1138 cm^3) = ca.1350, zie; G.P. Alders, De vroegste baksteen in Holland en Friesland. Westerheem XXXIV (1985) pp 269-270. Recent onderzoek op het terrein leverde wederom 14de-eeuwse scherven op Het is te hopen dat er op het vrijgekomen terrein archeologisch onderzoek gaat plaatsvinden!

[20] Jhr. Mr. Beelaerts Van Blokland, De afkomst van het geslacht van Egmond Van Merestein in: De Nederlandse Leeuw, nr 12 jrg. XXXII, 1914. Dek, 1958.

[21] J.G. Kruisheer, Oorkondenboek Holland-Zeeland tot 1299 (1222-1245) p.556-557 nr. 884 (1986) Het land wordt beschreven als:*"seuenedalf viertel lant ende ien virendeel op het Hoghe dorpe die op streckend twisken den Broec sloet ende den Cukens wech, ende begint an die stege die an die beke leyt die Hemsker-*

ke ende Sinte Agheten dorpe sceyt" uit; H.A. van Foreest, Een hof in Holland, zie noot 4. Het terrein en de genoemde beek vormen nog heden tendage de grens tussen de gemeente's Beverwijk en Heemskerk.

[22] Adrichem, een niet gepubliceerd intern rapport uit 1976 van het Museum Kennemerland. Mijn dank voor het gebruik van dit artikel.

[23] Leenkamer Holland no. 36, fol. 17 en 17v.

[24] J. Westenberg, Kennemerdijk geschiedenis (Amsterdam/Londen 1974).

[25] zie noot 12.

[26] Jaarverslag A.W.N 1989, en; onuitgegeven notitie's van de auteur

[27] Niet gepubliceerd intern rapport HSK51 (F.M. Wiegmans) van de archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk van de A.W.N. Mijn dank aan deze groep om dit te mogen vermelden. Tijdschrift Holland, Archeologische kroniek over 1975, jaargang 8, nummer 6, pagina 249, 1976.

[28] Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort 19C nr 72 (2 september 1970). Vondsten die gedaan zijn in 1969 door de A.W.N. Met dank aan de R.O.B.

[29] Westerheem XVII, 1968 (5), pag. 184, Archeologische kroniek van Noord- Holland; 1970, 1971, 1974, 1975, 1977, 1978, 1981 in, Tijdschrift Holland. Zie ook de jaarverslagen van de Archeologische werkgroep van het Museum Kennemerland. J. Roefstra, Karolingische scherven op de geest Hofland te Beverwijk, onuitgegeven notitie's 1986-1987.

[30] J. Roefstra, 1997.

[31] Gemeentearchief Haarlem, Klooster-archieven inventaris nummer 5.2, Cartularium van de Orde van Sint Jan, of Cartularium van de Johannieter commanderij te Haarlem, volgnummer 360, folio 161, 8 februari 1345. Met dank aan drs. A. Schweitzer.

[32] Jaarverslagen, Archeologische werkgroep van de Kennemer Oudheidkamer, 1968, 1971, 1981, 1981, 1983 en 1987.

[33] Archief Abdij van Egmond, inventarisnummers: 256 en 590. De 'scuurviertel' was echter ten Noordwesten van Beverwijk gelegen volgens de topografische aanwijzingen in de leenbrieven. De mogelijkheid dat het aangetroffen bodemreliëf de landbouwschuur is, vervalt hiermee.
Wij Jacop Bertrudenzoen en Wouter Bartelmeesz. Scepene in de Wyc maken cont allen luden dat voer ons quam Costijn Costijnsz en verliede dat hij vercoft hevet Gherid Melisz. Tien scell: hollants siaers jof payment also ghenghe en ghave es jn ewiliken pacht op dat huys en op dat erve dat gheleghen es binne der vrihede van der Wijck an die geest sijde en velegen hevet haer Willem Hugezoen priester cappelaen in der Wyc op die nooertzijde dair ub ten tiden dur Pouwe op woent en Claes van Adikendame op die zuutzijde Aelbrecht Banyaert op ghehuset hevet te betalen dese bov: pacht toette alle kersavenden en gelovet hem dese voerseide renten te waren binne der vriheit van der Wyc en veleyet hem mede van dese voerseidecoop al vol betaeltden lesten pemunt mitten coesten en dese voirs: rente niet te lessende ten wair dat sake dat Costijn voerseit Gerid voersproken tien scell: siaers in paymente also voers: es bewysede an also schreven renten en also vasten alse dese voirseide renten sien bij Gerijds moetwille voorscreve in orconde dese brieve besegelt met onsen zegelen gegeve int jaer h:ren dusent driehondert viertich en viere des dinghesdaghes na Sinte Aechtendach.

[34] C.Dekker, 1983.

Uitgegeven bronnen

Kort, J.C., *Het archief van de graven van Holland*, 889-1581, dln 3, 's-Gravenhage

Kort, J.C., *Het archief van de Heren van Haarlem*, 1254-1321, 's-Gravenhage 1976

Kruisheer, J.G., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 1222-1256, Assen/Maastricht 1986

Meilink, P.A., *Het archief van de abdij van Egmond*, Den Haag 1951

Literatuur

Alders, G.P. De vroegste baksteen in Holland en Friesland, *Westerheem XXXVI*, 3, 1987

Beelaerts van Blokland, De afkomst van het geslacht van Egmond van Merestein, *Nederlandse Leeuw 12* jrg XXXII, 1914

Cock, J.K.de, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*, 1985

Craandijk, J., Proeve eener geschiedneis van het geslacht van Haarlem, in *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheden*, 4e reeks I (1900)

Dek, A.W.E., *Genealogie der heren van Egmond*, 's=Gravenhage 1958

Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen, een institutioneel geografische studie*, Utrecht 1983

Foreest, H.A.van, een hof in Holland, *Bijdragen aan de Geschiedenis van Nederland*, 1963, p. 52-69
Foreest, H.A.van, Oosterwijk in Kennemerland, de geschiedenis van een versterkt huis, *Berichten ROB, jrg 10/11, 1960/61*

Gouthoeven, W.van, D'Oude Chronijcke ende Historie van Hollandt, *1636*

Groesbeek, J.W., *Middeleeuwse kastelen in Noord-Holland*, 1981
Hendrikx, P.A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, Hollandse Studiën 10, 1977

Hoek, C., De Hof te Vlaardingen, *Holland jrg 5*, 1973

Junius, H. *Batavia etc.*, 1588
Renaud, J.G.N., Opgraving van het kasteel Oud-Haerlem, *Samen 29*, 1969, nr.12

Renaud, J.G.N., Oosterwijk in Kennemerland, *Berichten ROB 10/11*, 1960/61

Roefstra, J., Op zoek naar Albert Banjaert en zijn huis te Beverwijk (sint Agathenkerk), *Castellogica, Verkenningen, mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, III, Wijk bij Duurstede 1997, p. 279-284

Scholtens, H.J., *Uit het verleden van Midden-Kennemerland*, Den Haag 1947

Stam, J.P., Veldnamen in Heemskerk, *Historische Reeks, Historische Kring Heemskerk*, 1994

Vervloet, J.A.J., *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*, Wageningen 1984

Westenberg, J., *Kennermerdijk geschiedenis*, Amsterdam/Londen 1974

Genhoes te Brunssum (L)

Een Bouwhistorisch-Archeologisch onderzoek (vervolg)

7 De stalvleugel

Vrijwel loodrecht op de woon- en poortvleugel sloot een langgerekt bouwdeel aan dat grotendeels stalruimte bevatte (Doorsnede: zie Afb. 11, pag. 320, rechts). Tegen het einde van de 19de eeuw, na het in onbruik raken van de poortdoorgang, is hierin een nieuwe toegang tot het binnenplein aangebracht. In aansluiting op de woonvleugel werd een klein gedeelte van een verhoogde vloer voorzien en onderkelderd. Het muurwerk van baksteen was tamelijk zwaar uitgevoerd: de buitenzijde was meer dan 60 cm dik, de binnenpleinzijde iets minder dan 50 cm. De oorspronkelijke gevelindeling was vrijwel niet te bepalen omdat grote delen van het muurwerk later zijn weggebroken. Slechts enige ontlastingsbogen boven oorspronkelijke openingen waren nog waarneembaar. Origineel waren voorts enkele schietgaten aan de buitenzijde: eenvoudige rechthoekige spleten met een omlijsting van mergelblokken.
De kapconstructie was nog grotendeels origineel en verkeerde in redelijke conditie, dit in tegenstelling tot de moerbalken die de spanten droegen en die in ernstige mate waren aangetast. Een deel van de zoldervloer was vervangen door een betonconstructie. Daar waar de oorspronkelijke kinderbinten nog aanwezig waren, zagen we de gebruikelijke afwerking met troggewelfjes van twijgen en leempleister.

De kapspanten (gebinten) bestonden uit een schaargebint waarop een spruit met gordingen en een nokgording (Afb. 26).
Een makelaar ontbrak, er waren kleine schoren als windverband. De gordingen lagen niet op de spantbenen (schoorstijlen), maar in één vlak daarmee. Ongebruikelijk was het dubbele spantbeen, lopend van het boveneind van de stijlen naar de muurplaat. Op het buitenste spantbeen was ongeveer halverwege de onderste gording opgelegd. (Afb. 11, pag. 320)
Een zeer volledig systeem van gehakte telmerken was toegepast om de vooraf vervaardigde onderdelen van de kapconstructie op juiste wijze te kunnen plaatsen: te beginnen bij de poortvleugel waren de negen com-

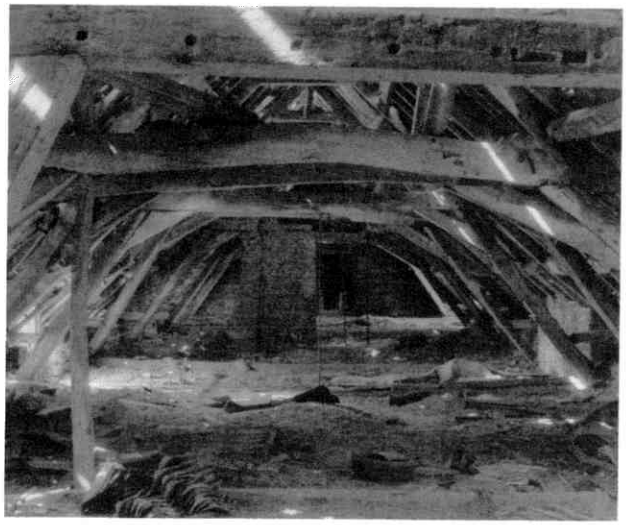

Afb. 26 De spanten van de stalvleugel.

Afb. 27 Telmerken op de spantdelen in de stalvleugel.

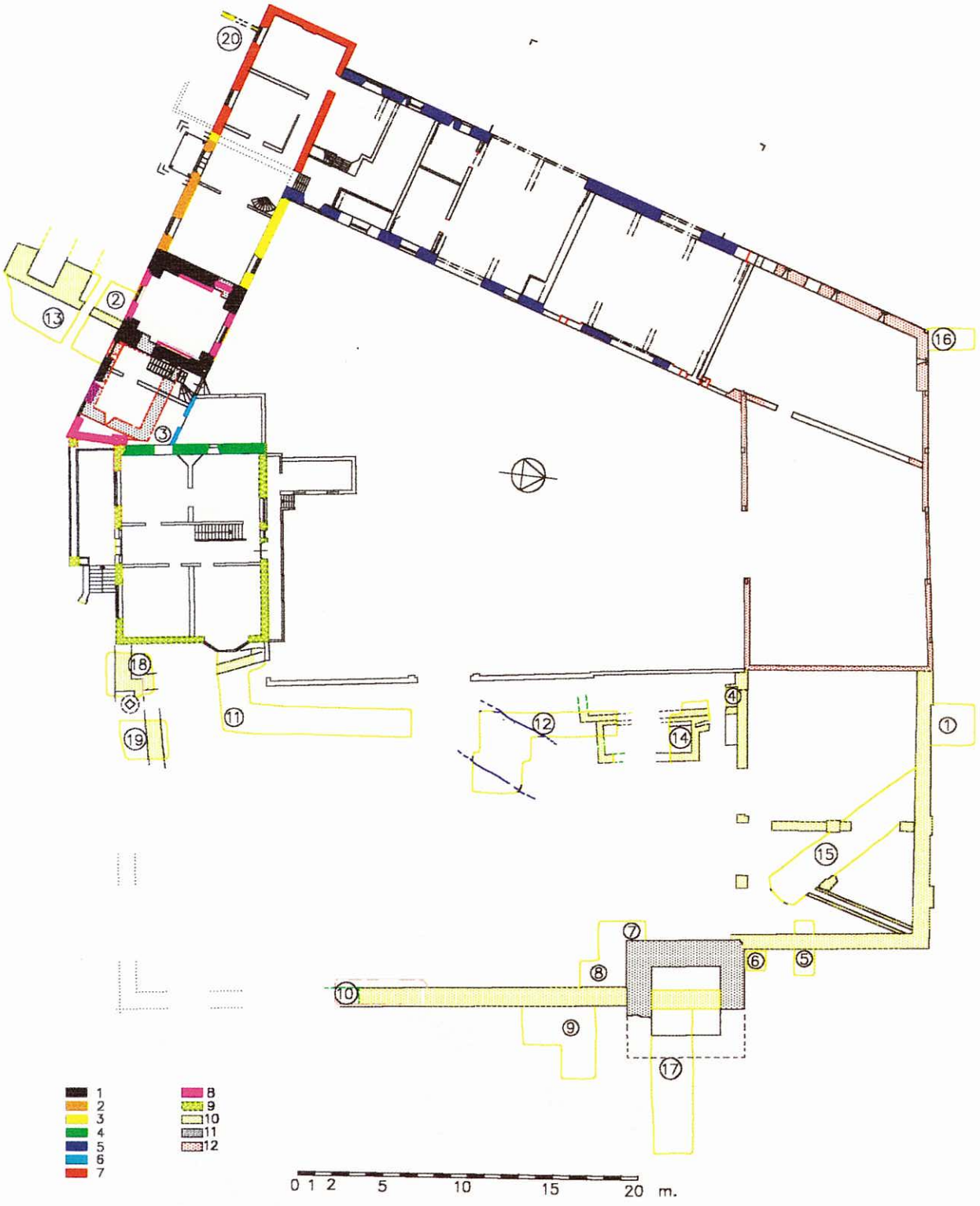

Afb. 25
1. poortgebouw
2. pachterswoning, voorgevel, 1648
3. pachterswoning, binnenpleingevel, XVIIc
4. zijgevel herenhuis, 1648
5. stalvleugel XVIId
6. achtergevel poortaanbouw XVIII
7. woonvleugel XIXb
8. verbouwing poortwachterswoning, na 1900
9. villa Frijns, 1930
10. opgegraven funderingen, XVIIb/c
11. poort (?) toren, XVII B
12. resten stalvleugel en vakwerkschuur, na 1988 gesloopt
vgl. pag. 318, afb. 8

Tekening: T. v. Amsterdam TU Delft - Bouwkunde

plete spanten genummerd van I tot en met VIIII (Afb. 27). Het teken X gaf het onderscheid aan tussen links en rechts (X is in dit geval rechts, de binnenpleinzijde). Van de gordingen is aangegeven op welke hoogte ze lagen (I tot IIII) en in welk tussenvak. Kleinere onderdelen zoals schoren en windverbanden waren eveneens consequent gemerkt, daarnaast vonden we overal pasmerken terug.

Een scherpe datering van deze kapvorm is helaas niet te geven: de tweede helft van de zeventiende eeuw is in dit geval het meest waarschijnlijk[27]. Een sluitend bewijs had het jaarringenonderzoek kunnen opleveren. De onderzochte houtmonsters leverden echter vooralsnog geen bruikbare datering[22].
Omstreeks 1985 is het stalgedeelte ten noorden van spant VIII verdwenen en daarmee ook de vreemde aansluiting, met een hoek van ongeveer 120°, op de eveneens gesloopte vakwerkschuur. Een nieuwe spouwmuur begrensde daarna het nog overeind staande gedeelte van het complex aan de noordzijde. Restanten van muren en omgevallen onderdelen van de vakwerkwand herinnerden op dat moment nog slechts aan de overige bouwdelen (Afb. 27).

Het verval ging echter verder; vrij plotseling werd in 1992 ook het nog resterende, zelfs al provisorisch herstelde, stalgedeelte gesloopt met als argument bodemvervuiling en/of gevaar voor spelende kinderen. Spoedig daarna werd ook de Villa Frijns gesloopt en daarmee de laatste overblijfselen van het "kasteel" van Brunssum.
Momenteel (1998) resteert, voor zolang het duurt, nog slechts het bouwdeel waarin zich de poortdoorgang bevindt, met ter rechterzijde de poortaanbouw en het ter linkerzijde aangebouwde voormalige woongedeelte. *(zie Afb 1, in de vorige aflevering.)*

De resultaten van het onderzoek aan de vakwerkschuur; het oostelijke voorterrein en de plek van het voormalige herenhuis zullen slechts in het kort behandeld worden.[19]

Afb. 28 De ingekorte stalvleugel met de nieuwe eindmuur (1988)

Afb. 29 De inmiddels verdwenen vakwerkschuur, gezien vanuit het noordwesten.

8 De vakwerkschuur

Van deze schuur, waarvan ten tijde van het onderzoek in 1983 de westelijke helft nog overeind stond (Afb. 29), kon op basis van de teruggevonden funderingsresten op het voorterrein een globale reconstructie gemaakt worden.

Er moeten oorspronkelijk negen traveeën zijn geweest met een breedte van gemiddeld 3,45 m. Gerekend vanaf de stalvleugel was de derde travee, de inrijpoort, aanzienlijk breder (4,30 m).

De kapconstructie (Afb. 30) verkeerde in een uiterst slechte toestand en is nadien grotendeels ingestort. De spanten (gebinten) bestonden uit kromstijlgebinten met ieder zowel een tussen(juk)balk als voetschoren. Daarop stond weer een nokgebint. De spanten waren later aangevuld met diverse hulpconstructies[28].
De telmerken van de vakwerkschuur waren, in tegenstelling tot die van de stalvleugel, in hoofdzaak ingekrast en verre van systematisch aangebracht. Er kwamen ook gehakte merken voor, soms zelfs beide op een onderdeel. Dit wees op hergebruik van diverse onderdelen, aangevuld met een aantal nieuwe. De volgorde van plaatsing was dermate onregelmatig dat er nauwelijks een conclusie uit te trekken viel, temeer daar de overige spanten kort na 1930 reeds waren verdwenen. De gekraste telling liep, gerekend van west naar oost, van I tot V, III en IIII waren mogelijk verwisseld, zelfs in de onderdelen.
De schuur was opgebouwd met ankerbalkgebinten die ten opzichte van hun overspanning van bijna 11 meter enigszins ondergedimensioneerd waren. De (moer)balken staken door de gebintstijlen heen met pennen, die aan de buitenzijde met wiggen geborgd waren. Zoals gebruikelijk bij Limburgse schuren was het gebint ter weerszijden van de inrijpoort eertijds voorzien van een zogenaamde gebintdrempel op een stenen muurtje, met schoren in het gebintvlak en stijlen in het midden, waartussen een ladder. De gebinten waren in lengterichting verbonden door vakwerkwanden met regels en schoren, oorspronkelijk met een vulling van vlechtwerk met leem, later opgevuld met baksteen.
De gebinten met de gekraste merken, die ongetwijfeld hergebruikt zijn, hebben mogelijk deel uitgemaakt van een kap met een steilere helling en eventueel een

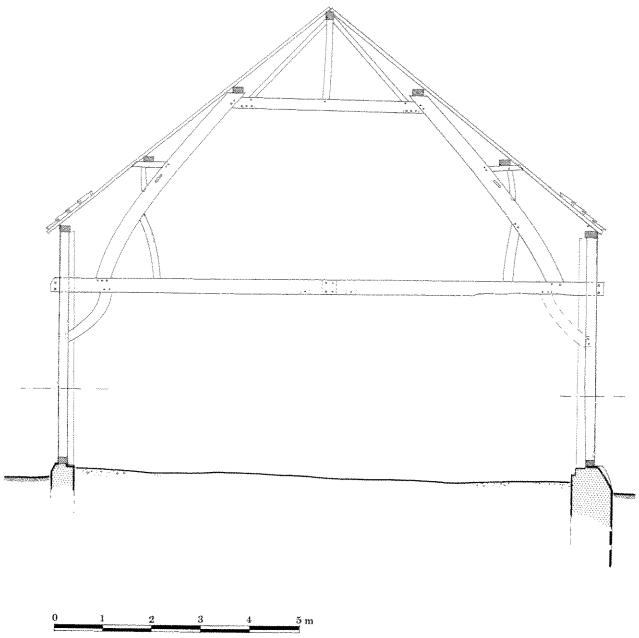

Afb. 30 Doorsnede vakwerkschuur.

knik aan de voeting. Denkbaar is dat deze nog van het naburige Roozengaard afkomstig zou zijn. De bij de afbraak daarvan vrijkomende houtconstructie kan omstreeks het midden van de 17de eeuw dan verplaatst zijn naar Genhoes.

9 Het torenfundament en het aansluitende muurwerk.

Reeds tijdens het uitbaggeren van een afwateringsslootje (werkput 15) bleek dat dit diagonaal door de fundamenten van een zwaar rechthoekig blok metselwerk was aangelegd (Afb. 31). Nader onderzoek bracht aan het licht, dat zich hier de onderbouw van een toren bevond; mogelijk een hoek- of poorttoren van een groots opgezet doch nimmer uitgevoerd kasteelcomplex (zie Afb. 25-11).

De merkwaardig smalle rechthoekige vorm (inwendig 1 x 4 meter, met een muurdikte van 1,2 tot 1,5 meter) stelde ons aanvankelijk voor een raadsel. Later bleek echter dat in de eerste aanleg wel degelijk een vrijwel vierkant fundament was opgetrokken.
Waarschijnlijk moeten de plannen al veranderd zijn voordat de torenmuren tot boven het maaiveld waren opgemetseld. De oostelijke helft werd tot op de onderste laag afgebroken en het restant vervolgens afgesloten door een muurgedeelte in het verlengde van de al aanwezige (oudere) oostelijke sluitmuur van het complex. Deze laatste sloot oorspronkelijk aan op het midden van de zuidwand van de nooit voltooide toren. De sluitmuur zet zich vervolgens in zuidelijke richting voort tot onder de huidige weg, waar hij deel zal hebben uitgemaakt van de oostwand van het herenhuis van 1622. De oostelijke buitenmuur van de

Afb. 31 Het torenfundament.

voormalige vakwerkschuur sloot enigszins overhoeks en "koud" aan op de noordwesthoek van het torenfundament. Aan de wijze waarop de versnijdingen van de beide muurdelen in elkaar grijpen was te zien dat de toren er als eerste stond. Zowel in de (noordelijke) torenwand als in de aansluitende muur van de vakwerkschuur is vrij veel mergel als buitenbekleding verwerkt (werkput 6).
Binnen het oorspronkelijke torenfundament troffen we een vuile kleilaag aan, die vondstenmateriaal van de 15de tot het begin van de 17de eeuw bevatte. Aangenomen mag worden dat de laag na de bouw van de toren ter opvulling werd gestort, waaruit kan worden afgeleid dat deze bouw in elk geval na 1600 moet hebben plaatsgevonden. Uit de verschillende werkputten nabij de toren (6, 17) bleek duidelijk dat hier nimmer een gracht tot tegen de muren heeft gelegen; alleen in werkput 9 kwamen sporen van een grachtbodem met restanten van de beschoeiing tevoorschijn.
Hoewel tijdens het ontgraven van de vanaf de toren naar het zuiden lopende sluitmuur (werkput 10) wel enige (aardewerk)scherven werden geborgen, leverde dit helaas geen exacte datering ten aanzien van het muurwerk op, omdat een duidelijk afsluitend loopvlak ontbrak. Waarschijnlijk is echter dat de muur, die op een laag natuursteen aan de buitenzijde na (spekband?) geheel uit baksteen bestond en zeker ouder was dan de toren, eerst na 1600 opgetrokken zal zijn[29]. Ook op deze plaats bleek nabij de muur geen gracht te hebben gelopen. Overigens bleven de grachten veelal ver van de muren verwijderd, zulks in overeenstemming met de kadastrale minuutplans uit de 19de eeuw.

10 De overige bebouwing op het oostelijk binnenplein

Van de eveneens op de kaarten aangegeven bebouwing op het binnenplein nabij de voormalige perceelscheiding zijn wel enige overblijfselen gevonden: met name baksteenfunderingen in werkput 4 en 14. Om de afmetingen van het bouwsel te kunnen bepalen zal nader onderzoek op het binnenplein noodzakelijk zijn. Voorts werd nog een rechthoekig gebouwtje aangetroffen met een oorspronkelijk in mergel overwelfd keldertje, dat was voorzien van een vloer van roodbruine plavuizen (2 x 5 m). De dikte en dichtheid van de vloer kan wijzen op een mogelijke functie als waterkelder. Vondstmateriaal uit de puinvulling wees erop dat dit keldertje nog tot ca. 1900 in gebruik is gebleven, laatstelijk overigens als kalkput.

11 Het voorterrein nabij de villa Frijns en de toegangsweg

De mogelijkheden om de fundering van het herenhuis te traceren waren, zoals al gezegd, uiterst beperkt door de aanleg van een verkeersweg over een groot deel van de zuidoosthoek van het voormalige kasteelcomplex. Naar ook al uit andere werkputten was gebleken, zal het voorterrein in vroeger tijden – en vooral bij de sloop in 1930 – meermalen zijn geëgaliseerd en waarschijnlijk ook afgegraven.
Het aangetroffen muurwerk nabij de oostgevel van de huidige villa (werkput 11) was ondiep gefundeerd en opgetrokken uit secundair verwerkte baksteen. Een duidelijk verband van deze (binnen?)muur met de onder de villa Frijns nog aanwezige oorspronkelijke noordelijke keldermuur, met gewelfaanzetten van het voormalig herenhuis, was niet aantoonbaar. Opmerkelijk was ook dat in deze werkput de veronderstelde fundering van de binnenpleinmuur van het herenhuis niet werd aangetroffen en evenmin een duidelijk uitbraakspoor ervan. Een aanwijzing temeer dat het grondpakket recentelijk zeer verstoord is en ook dat de fundering uiterst ondiep moet zijn aangelegd. Uit enkele afvalkuilen kwam vrij veel schervenmateriaal, daterend uit de tweede helft van de 14de en het begin van de 15de eeuw. Deze kuilen moeten afkomstig zijn van een vroegere bewoning waarvan aard en omvang onbekend is gebleven. Een direct verband met Genhoes, dat waarschijnlijk niet ouder zal zijn dan 16de-eeuws, kon niet worden aangetoond.
De overige blootgelegde funderingen (werkput 18) zullen deel hebben uitgemaakt van het oudste gedeelte van het herenhuis uit 1622. De nabijgelegen mergelstenen waterput, blijkens het betondeksel nog recent in gebruik, zal eveneens ooit tot het herenhuis hebben behoord.
De werkput (12) aan de noordkant van de toegangsweg leverde tenslotte nog een verrassend beeld: in het bodemvlak tekende zich een schuin door de sleuf verlopende scherpe grenslijn af tussen twee kleipakketten; de ongeroerde geelbruine klei en een humeuze klei. Het bleken de oevers te zijn van een gegraven grachtje. De vulling bestond uit vuile humeuze klei, waaruit enig 14de-eeuws schervenmateriaal werd geborgen. Als de oeverlijn naar het zuidwesten toe op papier wordt doorgetrokken, komt men juist langs het poortgebouw uit. Is dit toch de mogelijke tussengracht? Erg waarschijnlijk lijkt dit echter niet omdat het slootje, uitgaande van de vondsten, al spoedig na het begin van de 15de eeuw gedempt zal zijn.

Afb. 32 Overzichtsfoto, binnenplein, links de inmiddels gesloopte villa Frijns.

12 Samenvatting en conclusie

Het herenhuis, later ook kasteel van Brunssum genoemd, eertijds het meest belangrijke onderdeel van het complex, zal hoogstwaarschijnlijk gebouwd zijn in 1622 door de gebroeders Van Vos (zie hoofdstuk **3**). Waar voor die tijd het adellijk woonhuis moet hebben gelegen is onbekend. Het herenhuis werd opgetrokken in het uiterste zuidoosten van het omgrachte terrein, een gedeelte dat zich tegenwoordig onder de weg bevindt, waardoor onderzoek nu uiteraard onmogelijk is. Dit bouwdeel zal, vermoedelijk in 1678, aanzienlijk in westelijke richting zijn vergroot tot tegen het poortgebouw. Deze datering is ontleend aan het ankerjaartal dat op de gevel aan de zijde van het binnenplein tot 1930 te zien was[15]. De op de foto (Afb. 7 pag. 317) zichtbare dwarsmuren in het dan zeer ruïneuze herenhuis, maken het misschien mogelijk de oorspronkelijke grootte te reconstrueren. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de oude westelijke zijgevel was opgetrokken op het fundament in werkput 11 (zie de plattegrond, afb 25. Dit was daarvoor te ondiep gefundeerd en had een afwijkende richting. Vóór 1678 was het herenhuis mogelijk door middel van een stenen (kade)muur verbonden met de achterzijde van de poortwachterswoning. De vraag of er ooit een gracht tussen poortgebouw en herenhuis heeft gelegen, kan zonder nader onderzoek, met name op het binnenplein, vooralsnog niet beantwoord worden.
Het herenhuis was zeker ten dele onderkelderd. De kelders van het westelijke, in 1678 aangebouwde deel, waren tot aan de afbraak van de villa Frijns nog tot en met de aanzetten voor de tongewelven bewaard gebleven. De gevel aan de zijde van het binnenplein van dit bouwdeel zal op de eerste verdieping tot in de 18de eeuw uit een vakwerkconstructie bestaan hebben. Dit bleek uit de kraagsteen die zich in het nog behouden muurwerk van de noordwestelijke zijgevel op deze hoogte bevond.

De vensteropeningen zijn meerdere keren gewijzigd, zowel tijdens de (gedeeltelijke) verstening in de 18de eeuw als in de loop van de 19de eeuw. In de westelijke, tijdens het onderzoek nog bestaande, zijgevel van het voormalige herenhuis bevond zich nog één oorspronkelijk venster. Dit zogenaamde kloosterkozijn met natuurstenen omlijsting werd aangebracht in 1678 en is gezien de toestand van het materiaal zeker hergebruikt. Mogelijk was het afkomstig van het kort daarvoor afgebroken naburige kasteel Rozengaard, zoals waarschijnlijk veel meer van het verwerkte bouwmateriaal, met name in de funderingen. De profilering van bovengenoemde vensteromlijsting wekte de indruk nog 16de-eeuws te zijn, overeenkomstig de

vermoedelijke bouwtijd van Rozengaard (zie pag. 315, kolom 1)

De datering van het poortgebouw stelt ons voor grote problemen. Mogelijk is het gebouwd tegelijk met het herenhuis in 1622, doch er zijn meer redenen om aan te nemen dat het toen al enige tijd bestond. Op een datering in de 16de eeuw wijzen zowel de versiering van verglaasde koppen ter weerszijden van de poortdoorgang, een kaarsnisje met een driehoekige bovenafsluiting en schietopeningen met balkjes onderin. Ook de oorspronkelijke toegangsbrug was van een type dat overwegend in of vóór de 16de eeuw voorkwam. Omdat een poortgebouw van deze omvang niet zonder reden gebouwd werd, moeten we veronderstellen dat er al een door grachten omgeven boerderij (een "moated site") was die, mogelijk nog in de eerste helft van de 16de eeuw van een verdedigbare ingangspartij werd voorzien. Van deze veronderstelde bebouwing is echter tot op heden nog geen spoor teruggevonden. Een onderzoek op het binnenplein zou uitsluitsel kunnen geven. Het wel aangetroffen vondstmateriaal wees daarentegen alleen op bewoning ter plaatse in de (late) 14de eeuw, continuïteit in 15de en 16de eeuw werd niet aangetoond. Vondsten in de grachtbodem voor het poortgebouw konden ons helaas niets wijzer maken; de gracht aldaar zal zeker in de 19de eeuw en ook al wel eerder, uitgediept en opgeschoond zijn.

Het poortgebouw is een aantal malen verbouwd: het meest ingrijpend toen de oorspronkelijke brugconstructie – een valbrug met contragewicht in een (open) brugkelder en één ketting met katrol – werd vervangen door een ophaalbrug met hooggelegen bomen (priemen) die in daartoe ingehakte sleuven in de poortgevel konden verzinken. Wanneer dit laatste – terzelfdertijd met ingrijpende wijzigingen in de verdiepingsvloer – plaats vond, is nog niet achterhaald, waarschijnlijk in de tweede helft van de 17de eeuw. De data die daar het meest voor in aanmerking komen zijn 1648, gelijktijdig met de aanbouw naar het westen, of wel 1678, in samenhang met de uitgebreide verbouwing van het herenhuis. Mogelijk is toen ook de stenen boogbrug tot stand gekomen waarvan nu twee pijlers zijn teruggevonden. In het midden van de 19de eeuw is de brug tenslotte geheel verdwenen en tegelijkertijd de gracht ten westen daarvan. Een stenen kademuurtje tussen de brugpijlers scheidde vanaf dat moment de dam van de nog open gracht aan de oostzijde. Tegen het einde van de 19de eeuw werd de gehele poortdoorgang uiteindelijk dichtgemetseld en tot woning verbouwd, waarbij de gracht werd gedempt.

Aan de binnenpleinzijde vonden de veranderingen vooral plaats in de aanbouw, de zogenaamde poortwachterswoning. Er kwamen daar twee galerijen boven elkaar tot stand (*zowel gelijkvloers als op de verdieping*), waardoor het herenhuis in verbinding werd gebracht met de poortdoorgang (1678?) en waarin ook de trap zich zal hebben bevonden. Het geheel is vervolgens in twee fasen dichtgezet; eerst in vakwerk, later in baksteen. De oorspronkelijke lagere aankapping van de aanbouw tegen de poorttoren werd in het begin van de 19de eeuw vervangen door een schilddak over de gehele poort- en woonvleugel. Dit dak moest vervolgens – na 1900 – weer plaats maken voor het huidige zadeldak met topgevels, waarvan de oostelijke met een vreemde scherpe hoek aansloot op het herenhuis ter plaatse van de schoorsteen.

De oorspronkelijke toestand aan de oostzijde van de poortdoorgang kwam duidelijk aan het licht: een aan de binnenpleinzijde inspringende smalle rechthoekige aanbouw met een kelder voorzien van schietspleten van waaruit de toegang en het herenhuis bestreken konden worden. De situatie vóór 1648 aan de westzijde van de poortdoorgang was en bleef aanzienlijk minder duidelijk. Zeker is slechts dat in 1648 de huidige woonvleugel (de pachterswoning) tot stand kwam, getuige het jaartal in verglaasde baksteen in de voorgevel links van de poort. De toestand voor die tijd is vooralsnog geheel onbekend: een dam of kademuur, of de veronderstelde oudere boerderij? Nauwkeurig onderzoek op bouwsporen in de pachterswoning, met name aan de westzijde van de poorttorenwand, kan hier mogelijk in de toekomst een oplossing geven.

Het muurfragment dat het geveldeel met jaartal aan de westzijde afsluit, bleek geen onderdeel te vormen van het veronderstelde hoekpaviljoen, doch de zijgevel te zijn van de pachterswoning in zijn oorspronkelijke grootte; datering derde kwart zeventiende eeuw (zie hoofdstuk 6, pag. 328). De loodrecht op de woonvleugel staande stalvleugel zal waarschijnlijk kort daarna zijn opgetrokken, van aanvang af geheel in baksteen en aan de grachtzijde voorzien van een groot aantal schietspleten.

De eikenhouten kapconstructie van het stalgebouw was vrijwel geheel in oorspronkelijke staat; vorm en gehakte telmerken maken een datering in de tweede helft van de 17de eeuw het meest waarschijnlijk. Voor een exacte datering zijn we echter aangewezen op de dendrochronologie, de eerste pogingen gaven echter weinig hoop op bruikbare resultaten. In aanmerking genomen dat de verstening van de zij- en achtergevel van de pachterswoning toch niet direct na de bouw in 1648 zal hebben plaatsgevonden, komt ten aanzien van de bouwtijd van de tegen deze dan al versteende achtergevel aangebouwde stalvleugel, vooral het laatste kwart van de 17de eeuw in aanmerking (mogelijk 1678?)[30].

De beëindiging van de stalvleugel aan de noordzijde

was opmerkelijk. Niet alleen de vreemde stompe hoek van deze aansluiting roept vragen op, doch vooral de onvoltooide bouwmassa van de stalvleugel. De zware baksteenmuren van de stalvleugel sloten daarbij zonder meer aan op de dunne wanden van de vakwerkschuur. Hieruit zou men kunnen afleiden dat tegen een al bestaande schuur werd aangebouwd, waarbij het in de bedoeling lag deze later (deels) af te breken en de zware muur met schietspleten langs de gehele noordzijde door te trekken.
De stompe hoek zou verklaard kunnen worden door een aanpassing aan bestaande waterlopen. Meer waarschijnlijk echter is het een gevolg van het op elkaar aansluiten van twee complexen met een verschillende oriëntatie: de oudere boerderij Genhoes met poortgebouw, en het herenhuis van 1622 met oostmuur en toren. Aan de zuidzijde vond de definitieve koppeling plaats in 1678; de verbinding aan de noordzijde was toen zeker ook tot stand gekomen, doch mogelijk al eerder. Het tijdstip van de bouw van de vakwerkschuur (afkomstig van Roozengaard?), dat daar direct mee samenhangt, zal dan ook omstreeks die tijd moeten worden bepaald. De fundering nabij de noordwesthoek wekte de indruk dat die er al – mogelijk als kademuur – moet hebben gelegen voordat de stalvleugel werd opgetrokken.
Bij het onderzoek op het voorterrein ten oosten van de nieuwe, maar inmiddels weer afgebroken sluitmuur van het binnenplein (zie Afb. 2 E) zijn een aantal belangwekkende feiten aan het licht gekomen. Het noordelijke gedeelte bleek aanzienlijk te zijn opgehoogd, vermoedelijk met grond die uit de pas gegraven grachten kwam. De meeste funderingen waren aangelegd in een terrein waar veel natuurlijke inzinkingen van voormalige, later dichtgeslibde, beken en waterloopjes voorkwamen, getuige de vele humeuze en veenachtige sporen. De relatieve chronologie van het meeste aangetroffen muurwerk is voorts wel duidelijk geworden: uitgaande van het zuidelijke gedeelte van de oostelijke sluitmuur, die volgens de oudste kadastrale kaarten één geheel moet hebben gevormd met de oostgevel van het herenhuis en dan op 1622 gedateerd kan worden. Een definitieve bevestiging hiervan is alleen mogelijk indien ooit de weg zou worden opgebroken.
Het van origine vierkante torenfundament dat over en aan bovengenoemde muur is gebouwd zal uit het tweede kwart van de 17de eeuw stammen, veel tijdsverschil tussen muur en toren is niet te verwachten. Er van uitgaand dat de vierkante (hoek)toren nooit boven zijn fundamenten zal zijn uitgekomen is het ook aannemelijk dat de inkorting al vrij spoedig tot stand kwam: vóór of uiterlijk in 1648. De op de noordwesthoek van de toren aansluitende oostelijke kademuur met zijn vervolg aan de noordzijde, waarop naderhand de vakwerkschuur verrees, zal er kort na 1648 al wel liggen. Deze muur is zeker van recenter datum dan de toren. De meest waarschijnlijke hypothese is dat tussen 1622 en 1648 de ambitieuze bouwplannen met een zware hoektoren of zelfs poorttoren[31] moesten worden opgegeven, waarna de torenfundering werd verkleind en het complex nu, als één geheel, werd afgesloten met een bekading rondom. Eerst zal dan de vakwerkschuur zijn gebouwd en vervolgens de stalvleugel.
Baksteenformaten kunnen ons niet veel verder helpen; deze variëren in hoofdzaak in lengte tussen 24 en 27 à 28 cm, afmetingen die in dit gebied vanaf de 15de tot in de 18de eeuw blijken voor te komen. Daarnaast is veel materiaal hergebruikt. Het vondstenmateriaal is vrij schaars, veelal verspreide scherven die niet nauwkeurig dateerbaar zijn, en ook grotendeels onbruikbaar, omdat duidelijk herkenbare loopvlakken geheel ontbraken. Het betreft veelal Brunssum-Schinveld ceramiek uit de 13de en 14de eeuw, daarnaast enig 15de- tot 17de-eeuws schervenmateriaal uit ophogings- of afbraakpakketten.
De bebouwing op het voorterrein zal niet van veel betekenis zijn geweest, alleen het op de perceelscheiding gelegen bouwsel verdient vermelding, waaraan het al genoemde overwelfde waterkeldertje grenst. Onbegrijpelijk is echter dat van het fundament van de binnenpleingevel van het herenhuis, op de plaats waar dit zich had moeten bevinden, vooralsnog niets werd aangetroffen.

Kennelijk is het terrein nog na 1930 aanzienlijk afgegraven en geëgaliseerd. Misschien is er onder de weg meer van bewaard gebleven. Voorts zal onderzocht moeten worden of er niet ooit een gracht is geweest tussen herenhuis en boerderij (in dat geval voorburcht). Mogelijk was dit zo voordat in 1678 het herenhuis naar het westen werd uitgebreid tot tegen het poortgebouw. Het grachtje of slootje dat werd aangetroffen nabij het toegangshek in de inmiddels gesloopte oostelijke sluitmuur van het binnenplein – en dat juist in de goede richting liep – moet al veel ouder zijn. Het zal in de 14de eeuw zijn gegraven en waarschijnlijk al weer in het loop van de volgende eeuw zijn gedempt.

Tot slot kan worden gesteld dat in de toekomst nog veel werk verricht zal moeten worden teneinde een duidelijker beeld te krijgen van de ontstaansgeschiedenis van het gehele complex. Behalve het onderzoek ter plaatse, indien het overgebleven restant van Genhoes toch alsnog gerestaureerd zou worden (dan wel onverhoopt geheel gesloopt), kunnen ook geschreven bronnen nog een aantal feiten aan het licht brengen met name betreffende de datering. Op het kasteel El-

Afb. 33 Overzichtsfoto; met de toen nog complete stalvleugel (1983).

sum tussen Effelt en Birgelen (ten oosten van Vlodrop net over de grens) moet zich zeer waarschijnlijk het archief de Negri bevinden, dat daartoe mogelijkheden zou kunnen bieden.

Feb. 1999
T.C.Bauer, A.J.A.M. Corten

Werkverband Restauratie en Hergebruik,
Fac. Bouwkunde TUDelft.

Noten

[27] Vriendelijke mededeling Dr. H. Janse: deze kapvorm lijkt het meest op die van de hoeve Mamelis; zie Janse H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940,* Delft 1989, 286, afb. 569.

[28] Janse, 1989 , 287; vgl. Schippershuis Urmond (afb 574), datering 17de-eeuws.

[29] Vanwege een op de grens van de insteekvulling en puin gevonden fragment van een Raerener kan, te dateren omstreeks 1600. Steenformaten van toren en muur zijn vrijwel gelijk (25-27 cm).

[30] Indien de veronderstelde bouwtijd van 1678 onjuist zou blijken, kan een datering rond 1700 verwacht worden: het complex is dan onlangs in het bezit gekomen van de baronnen de Negri.

[31] Als deze toren inderdaad de functie van nieuwe poorttoren had moeten krijgen, dan is het heel goed mogelijk dat toen dit niet doorging, vervolgens het besluit werd genomen om daarvoor in de plaats de bestaande poorttoren te moderniseren en van een nieuwe brug te voorzien: de brug met bomen. Dit speelde zich dan waarschijnlijk af omstreeks 1648.

ERRATA Cast. 1998-2

Het wakkere zetduiveltje heeft ondanks alle vernieuwingen in de druktechniek zijn voortbestaan in de laatste pagina's van Band III – bij het scheiden van de markt nota bene - uitdrukkelijk willen bevestigen. En met succes, dat moet helaas vastgesteld worden. Als gevolg van zijn activiteit behoren wij de lezers te verzoeken, goede nota te nemen van de volgende errata.
In de eerste plaats gaat het om de nummering van de noten in BRUNSSUM I:
Pag. 326, kol. 2, noot 23; te wijzigen in: 15.
Pag. 327, kol. 2, noot 24; te wijzigen in: 21.
Pag. 327, kol. 2, noot 25; te wijzigen in: 23.
Pag. 328, kol. 1, noot 26; te wijzigen in: 24.
Pag. 328, kol. 1, noot 27; te wijzigen in: 25.
Pag. 328, kol. 2, noot 28; te wijzigen in: 26.

Pag. 319 en 320 zijn gewijzigd. Het ontvangen blad moet dus verwisseld worden door de verbeterde versies, die deze laatste aflevering vergezellen.
Het onderschrift van afb. 13 op pag. 322 behoort als volgt vervangen te worden:

Afb. 13 De voorgevel van het poortgebouw
1. Oorspronkelijk muurwerk (XVI b/c) met kruisversieringen
2. Dichtgezette sleuven van de bomen van de ophaalbrug
3. Het muurfragment van de zijgevel
4. Katrol van de basculebrug
5. Scharnierblok

De Borch te Baarlo

DOOR

M. FLOKSTRA

Afb. 1. De Borch Baarlo na de restauratie, 1974. Rijksdienst voor de monumentenzorg te Zeist (169695).

Bij nadering van het dorp Baarlo valt meteen het gemeentebord op. Het verwelkomt de bezoekers en vermeldt dat men zich in het kastelendorp bevindt. Naast de zogenaamde kastelen of versterkte huizen staan er slechts twee riddermatige huizen. Het betreft de Borch en de Raay die beide de eigenaren destijds onder bepaalde condities toegang verleenden tot zitting in de Staten van het Overkwartier. De Borch wordt in de volksmond kasteel d'Erp genoemd naar een van de laatste adellijke bezitters, namelijk de familie Van Erp. De heerlijke rechten van het dorp Baarlo waren, ondanks deze prachtig klinkende namen, vóór 1673 aan geen van deze kastelen verbonden. Deze rechten kwamen toe aan de graaf, die zich vanaf 1339 hertog van Gelre mocht noemen. Zo behelsden deze rechten bijvoorbeeld het recht op de uitoefening van de rechtspraak, het recht om scholtis, ook wel schout genoemd, schepenen en bode te benoemen en de vervallen boeten te innen. Kortom, een complex van rechten behorend bij de lage rechtspraak. Hoe en op welke wijze Baarlo onder het bestuur van Gelre kwam, is nog niet achterhaald. Algemeen wordt aangenomen dat Baarlo eens deel uitmaakte van het bezit, dat door graaf Hendrik V van Kessel in 1279 aan graaf Reinald van Gelre verkocht werd.

De familie Van Baerle

Eén van de vroegste vermeldingen van de Borch te Baarlo is te vinden in het omvangrijke archief van d'Erp dat in het Rijksarchief Maastricht berust. Het betreft een verkoopakte uit het jaar 1388. In dat jaar verkocht Willem van Gulik als hertog van Gelre aan 'onse raedt', Jacob van Montfort, "huys ende Borch geheiten Baerlo gelegen inden lande van Kessel mit hoe-ren vesten ende graven mit allen den heerlickheyden, busschen, vischen, weyden, gueden ende toebehoren, als die selige heer Willem van Baerle, doe hij leefde plach toe hebben"[1]. Wie de stichter van de Borch was is niet bekend, maar de leenverhouding met Gelre moet al van een oudere datum zijn. Bij een poging nadere bijzonderheden over deze Willem van Baerle te achterhalen is voorzichtigheid geboden. De

Afb. 2. Willem van Baerle, 1 november 1368 diameter 28 mm. Randschrift: WILL[EM] VA. ...rest onleesbaar. Schildhoofd: beladen met een klimmende leeuw omgeven door vier hermelijnstaartjes. Onder: een leeg veld. Bron: RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling inv.nr. 380.

familienaam Van Baerle komt in de 14de eeuw regelmatig voor, terwijl het om verschillende geslachten gaat. Dit blijkt ondermeer uit het feit dat zij verschillende familiewapens voerden. In eerste instantie hebben we te maken met twee neven, die beiden toevallig Willem heetten. Eén van hen erfde van zijn vader bezittingen in Well. De andere Willem komt slechts een beperkt aantal keren in de geschreven stukken voor. Op 6 juli 1320 verkocht Arnold, voogd van Straelen, aan Zeger van Baerle al zijn rechten en goederen in de parochies Well en Bergen[2]. Reeds vóór 5 december 1340 vererfden Zegers bezittingen op zijn zoon Willem van Baerle. Op 5 december 1340 maakte deze Willem met z'n zus Elisabeth een erfdeling, waarbij Elisabeth alle rechten van de 'teynde van Elslaer gelegen bennen Welre' kreeg toegewezen[3]. De akte werd zowel door haar broer Willem als ook door hun neef, eveneens Willem van Baerle geheten, bezegeld. De

Afb. 3. Sybert van Eyll, 20 april 1520. diameter ± 26 mm. Randschrift: + S' rest onleesbaar. Wapenschild met een Franse lelie. Bron: RAL, Familiearchief Scheres-d'Olne, inv.nr. 709.

Afb. 4. Willem van Baerle, 5 december 1340 diameter ± 24 mm. Randschrift: + S' .... rest verloren ... Schildhoofd: een klimmende leeuw. Onder een recht opstaande pijl (Well-Straelen). Bron: Archiv Schloss Wissen zu Weeze, Urk. zonder nr.

zegels zijn, zij het fragmentarisch, bewaard gebleven, zodat we beide personen op grond van hun zegels kunnen identificeren. Zij voerden een wapen met een enkelstaartige, naar rechts gekeerde klimmende leeuw in het schildhoofd. Het schild van de Wellse Willem van Baerle is beladen met een recht opstaande pijl, die kenmerkend is voor Well. Daarentegen is het schild van z'n neef Willem leeg.

J. Linssen merkte bij zijn beschrijving van het zegel van Willem van Baerle uit 1368 op dat de klimmende leeuw vergezeld gaat met een aantal staande blokjes[4]. In tegenstellling tot deze bewering, welke J. Linssen overigens via E. Rosenkrantz van baron J. Sloet overnam, kan worden waargenomen dat de leeuw niet door blokjes, maar door een aantal hermelijnstaartjes vergezeld wordt[5].

Alleen over de financiële toestand van de Wellse Willem van Baerle weten we iets meer. Op 22 januari 1363 verpandde hij al zijn bezittingen in Well voor een som van 780 gouden mottoenen (een Franse gouden munt) aan Hendrik van Hoenselaer[6]. Aanvankelijk zou dit pandschap binnen enkele jaren worden afgelost, maar men kan eraan twijfelen of dit, gelet op de bronnen van ná 1363, inderdaad gebeurde. Hendrik van Hoenselaer was ook geen blijver in Well, hij verkoos korte tijd later harde munt en verkocht zijn pandschap en rechten aan Johan van Mirlaer, heer van Ter Horst[7]. De Wellse Willem van Baerle is kennelijk tussen 12 juni 1368 en 11 december 1370 gestorven. Zijn zus Elisabeth, intussen getrouwd met Wynant ter Weyden, verklaarde bij de verkoop van haar tienden gelegen te Elslaer onder Well op 11 december 1370 , dat zij deze tienden bij een deling heeft verkregen van "oeren brueder Wyllem van Baerle des got genedich is"[8].

Maar laten we terugkeren naar Baarlo. Onopgelost blijft nog waarom Linssen zonder enig bewijs aanneemt dat de neef van de Wellse Willem heer van de Borch te Baarlo was[9]. De situatie rondom Well kende hij niet. Het enige houvast dat we hebben is dat de neef van de Wellse Willem telkens in de bronnen wordt omschreven als heer Willem van Baerle. Of dit samenhangt met de mogelijkheid dat deze Willem vóór 1340 tot 'ridder' was geslagen, weten we niet.

De Gelderse hertogen hadden in de 14de eeuw het hertogdom in vier kwartieren verdeeld, waar een ambtman of drossaard namens de landsheer het hoogste gezag uitoefende. In het Overkwartier vormden de dorpen op de westelijke Maasoever tot aan de Peel, die geen eigen beheer hadden, samen het ambt Kessel. De eerste maal dat er een ambtman van Kessel wordt genoemd, is in 1352[10].

Op 9 juli van dat jaar verzoekt hertog Reinald aan "Johan van Bruechusen [van Geysteren, red.], heren

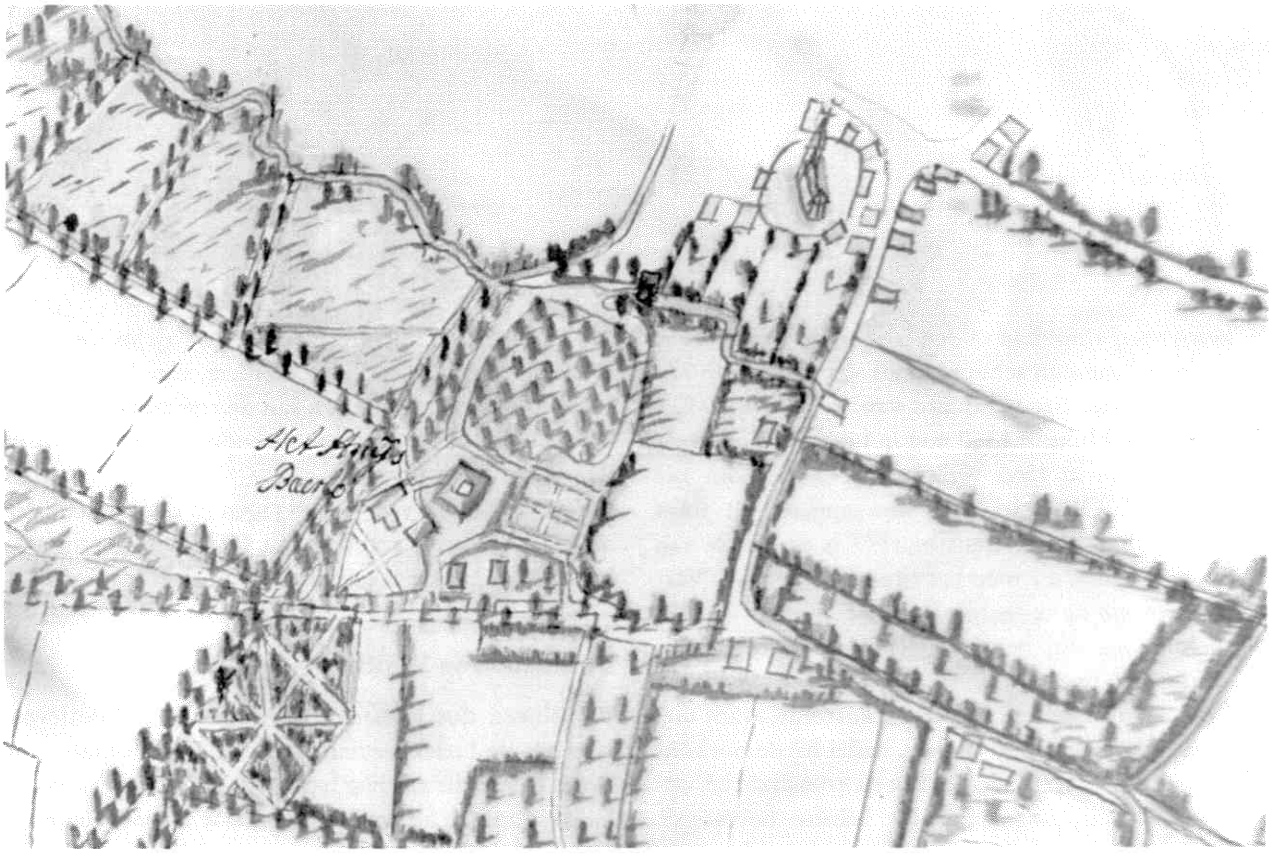

Afb. 5. Het Huijs Baerlo (de Borcht), 1752. door landmeter Adam Blum. Bron: RAL, Kaartencollectie inv.nr. 617.

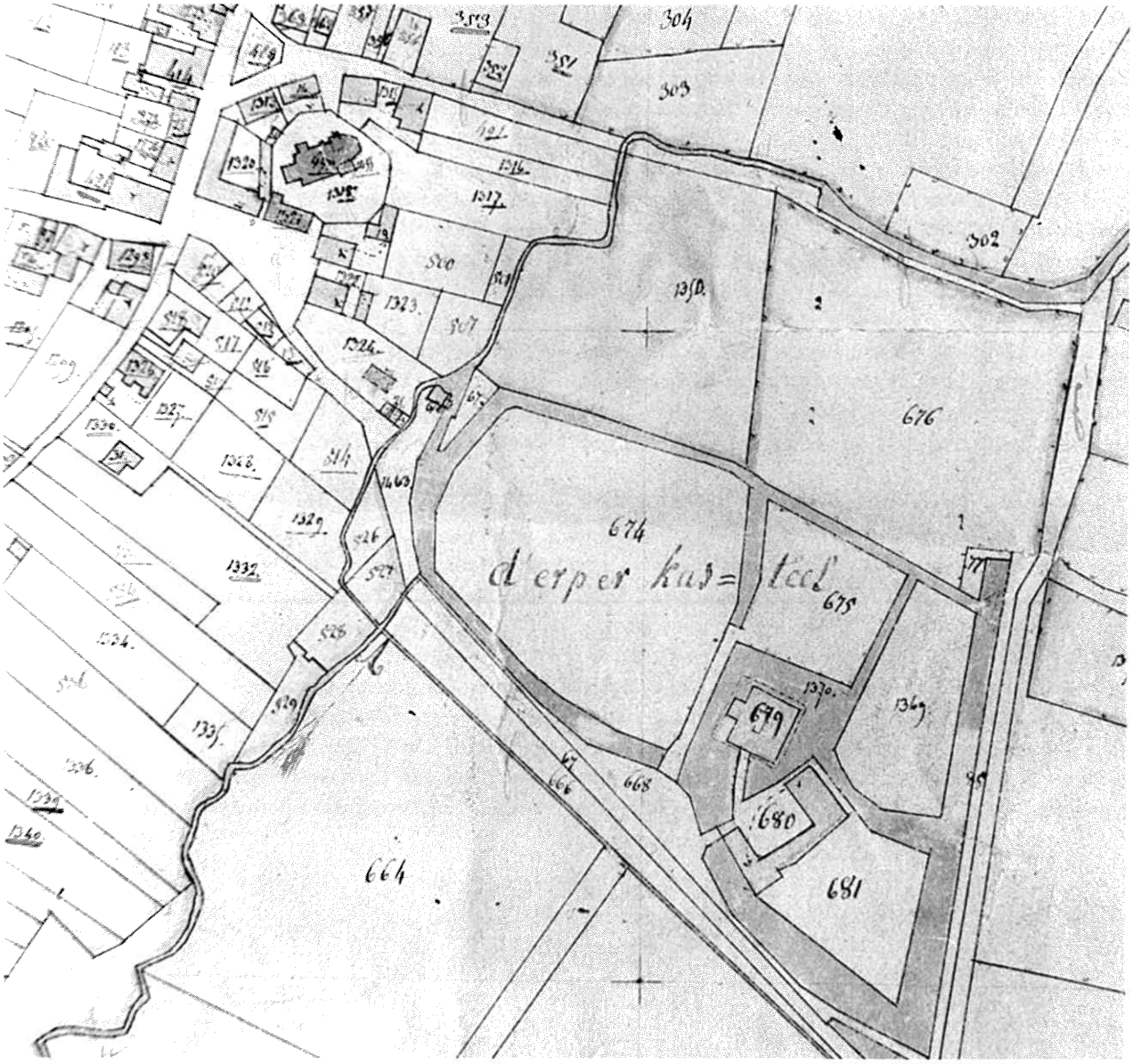

Afb. 6. D'Erper kasteel (de Borch). Kadaster Roermond, Kadastrale minuutplan 1825, Sectie C. Baarlo gemeente Maasbree.

Willams soen amptman in den lande van Kessel" hulde te doen "van den schoutetampt van den lande van Kessel" aan zijn broer Eduard van Gelre. Johan van Broekhuizen blijkt in 1360 nog in functie. Als opvolger komen we in 1363 Willem van Baerle voor het eerst tegen[11]. Onduidelijk is, hoe lang hij dit ambt precies bekleed heeft, want in 1377 is er sprake van Johan ter Porten, die toen het ambt uitoefende[12]. Verder treffen we de mogelijk Baarlose Willem in 1368 als getuige aan bij het opstellen van de huwelijksvoorwaarden tussen Eduard, hertog van Gelre en Catharina van Beieren. Het merkwaardige, want niet gebruikelijk, is dat deze Willem, nadat hij de oorkonde bekrachtigd heeft, ook nog een transfixbrief opstelt waarin hij nogmaals zijn belofte bevestigt[13]. Voor ons is echter belangrijk dat zijn zegel bewaard is gebleven. Uiteindelijk kunnen we hiermee vaststellen dat zijn zegel uit 1368 identiek is aan het zegel uit 1340. In 1369 moest heer Willem van Baerle acht pond aan schatting betalen aan de rentmeester van de hertog van Gelre wegens grondbezit in het dorp Baarlo[14].

Helaas blijven er veel open vragen in deze geschiedenis, daar we beide personen na 1369 in de geschreven bronnen niet meer tegenkomen.

De familie Van Montfort

We blijven dus in het ongewisse over de motieven, waarom de Gelderse hertog in 1388 het leengoed de Borch verkocht aan ene Jacob van Montfort. Stond de hertog soms in het krijt en handelde hij met een puur leenrechtelijke ingreep deze zaak af? Volgens Linssen was Jacob een raad van de hertog en hij dacht dat Ja-

Afb. 7. Luchtfoto omstreeks 1930. Foto: Soesterberg.

cob door z'n positie de gelegenheid werd geboden een eerste bod te doen om het kasteel te verwerven. Of dat zo eenvoudig lag weten we niet. De hertog gaf bij de verkoop vrijwaring voor al diegenen, die eventueel rechten of aanspraken op de Borch konden doen gelden of meenden te hebben. Na de dood van Jacob van Montfort bevestigt de hertog in een ongedateerde akte, die wellicht uit de jaren 1393/94 stamt, dit nogmaals aan Jacobs weduwe Katharina Dickbier en haar twee kinderen[15]

..."dat wij Henrich Dickbier nyet en sullen van ons laeten scheiden van alsulker gevencknisse ende geloeften als he tot onser behoef gelaeft heeft he en hebbe eerst alsulk vertichnisse gedaen ende doen doen up dat huys ende guede tot Baerle mit hoeren toebehoeren also dat dat Katherynen ende hoeren kinderen ende hoeren erven vast ende stede".

Verschillende geschiedschrijvers over Baarlo menen, dat Hendrik Dickbier tot de familie Van Myrlaer/Mirlaer behoorde, maar dit is geenszins het geval. Door de ongelukkige schrijfwijze van zowel de familienaam Dycber (Dickbier) als de plaats van herkomst Myrle (Mierlo) is er gauw een vergissing in het spel. Voor alle duidelijkheid: de familie Van Myrlaer/Mirlaer was heer van Meerlo en de familie Dickbier was heer van het Brabantse Mierlo.

Hertog Willem van Gelre werd in 1402 opgevolgd door Reinald IV, waardoor de leenmannen van Gelre een nieuwe leeneed moesten afleggen. De kinderen van Jacob van Montfort en Katharina Dickbier waren in 1407 kennelijk nog minderjarig zodat hun oom, Hendrik Dickbier, heer van Mierlo, als voogd van de kinderen Van Montfort beleend werd met de Borcht[16]. Korte tijd later, in 1410 beleende Reinald, hertog van Gelre, de jonge Egbert van Montfort met "dat huys tot Barle mit alle sijne toebehoeren also dat yn den lande van Kessel gelegen is tot enen Kesselschen leensrechten"[17]. Egbert werd in 1424 door Reinalds opvolger, hertog Arnold, wederom met de Borch beleend[18].

Toch bleef de Brabantse kant van de familie, met name Hendrik Dickbier, hardnekkig en dacht de Borch in bezit te hebben. Op 27 april 1429 verkocht Hendrik aan z'n broer, Johan Dickbier, zowel huis en heerlijkheid Mierlo als zijn vermeende aanspraken op de Borch te Baarlo[19]. Voor wat betreft Baarlo was dit een schijnvertoning. De Borch kwam na de dood van Egbert van Montfort in handen van zijn zoon Sybert. Deze werd in 1456 met het Baarlose bezit beleend[20].

Syberts enige zus Jacoba, gehuwd met Wynant Spede maakte eveneens aanspraken op het huis[21]. Doch het feitelijke bezit van de Borch bleef in handen van haar broer. Sybert van Montfort werd ook door de Bourgondische bezetter, Karel de Stoute, beleend en wel op 8 oktober 1473[22]. Na de Bourgondische overheersing werd Sybert in 1493 door hertog Karel van Gelre met de Borch beleend[23]. Het is jammer dat er nauwelijks andere gegevens voorhanden zijn over de familie Van Montfort in Baarlo dan een paar leenakten. Wellicht lagen hun belangen elders. Sybert overleed tussen 1493 en 1499. Zijn zoon Egbert, vernoemd naar zijn grootvader, werd op 12 november 1499 met de Borch te Baarlo beleend[24]. Erg lang heeft Egbert de Borch niet in bezit gehad, want op 18 april 1501 verkocht hij al zijn Baarlose bezittingen aan Dirk die Klair, Lambertszoon[25]. Later verkocht deze de Borch aan Johan van Eyll, heer van half Geysteren.

De familie Van Eyll

Johan van Eyll was, volgens pastoor Janssen, op 12 juli 1483 getrouwd met Elisabeth, dochter van Alard van Goor en Bela van Kessel, afkomstig van huis Kaldenbroek onder Lottum[26]. Buiten de halve heerlijkheid en huys Geysteren hadden Johan en Elisabeth nog andere bezittingen, waarvan de in Baarlo gelegen hoeven, de grote en de kleine Berckt en de Coesdonck, de belangrijkste waren. Zij kochten daarbij in 1505 de Borcht, waarmee Johan van Eyll op 20 maart 1505 beleend werd[27]. In dezelfde akte verkreeg z'n echtgenote Elisabeth het vruchtgebruik van de Borch bevestigd. Volgens de aantekeningen in de collectie van Van Spaen zou Johan van Eyll in 1510 overleden zijn[28], maar pas in 1520 maakte zijn vrouw Elisabeth van Goor met haar erfgenamen een voorlopige deling[29]. Na de dood van Elisabeth, overleden op 10 december 1528, kwam er op 4 augustus 1530 een definitieve erfdeling tot stand[30]. Uit het huwelijk van Johan en Elisabeth zijn tenminste acht kinderen bekend. Bovendien had Johan nog een natuurlijke zoon, Mathijs genaamd, waarvan bekend is dat hij in 1519 als schout te Geysteren optrad[31]. Behalve vijf zonen met de namen Johan, Sybert, Willem, Mathijs en Gerrit had 't echtpaar drie dochters, Lucia, Agnes en Anna geheten.

Sybert en Willem waren voor de Baarlose bezittingen het belangrijkst. Aanvankelijk werd Syberts jongere broer, Willem van Eyll, die in 1517 met Christina van den Sande trouwde, in 1526 met de Borch beleend[32]. Vóór de definitieve erfdeling in 1530 kwamen Sybert en Willem tot een accoord, zoals we kunnen zien in de erfdeling. In de reeds genoemde oorkonde uit 1530 werden de Baarlose goederen pas verdeeld. Hierbij verkreeg Sybert van Eyll, inmiddels getrouwd met Johanna van Broekhuizen, alle rechten op de Borch toegewezen:

> "voer oere erffscheidinge ind deilinge hebben ind voir oir on
> ind oeren erven erfflicken behalden dat huys ind woenynge to
> Baerle myt allen sinen hoicheiden, kerckgyfften, leenen ind
> lijffgewynsguederen. Vort mytten moelen daer toe behoerende
> ind mytten haeve voer den huyse gelegen".

Daarentegen verkregen Willem van Eyll en Christina van den Sande uit de boedel alle rechten van de "twe haeve: de grote Beyrckt en de kleyne Berckt" toebedeeld. In de jaren 1538 en 1544 vernieuwde Sibert zijn leeneed[33]. Hij is volgens zijn grafzerk, waarvan Henri de L'Escaille een tekening publiceerde, op 10 december 1552 overleden[34].

Na het overlijden van zijn vader Sybert werd Johan van Eyll op 11 december 1553 met de Borch beleend[35]. Johan trouwde vóór 1557 met Maria van Broekhuizen, die het vruchtgebruik van kasteel de Borch op 19 maart 1557 kreeg toegewezen[36]. Maria was een dochter van Willem van Broekhuizen en Griet van Speulde, stammend uit de Veluwse familietak Van Broekhuizen, welke haar oorsprong had in de hof Ter Binnen onder Horst.

Hoeveel kinderen Johan en Maria hadden is niet bekend. We zijn slechts één zoon tegengekomen. Deze werd naar z'n grootvader Sybert van Eyll genoemd. Johan zou volgens een verslag in een proces uit 1612 "voer umbtrent vier ende viertich jaer", dus in 1568, zijn gestorven[37]. Daarentegen noteerde J.Belonje in zijn genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van Limburg een aantekening uit de collectie Van Spaen, dat Johan van Eyll op 14 mei 1571 was overleden[38].

Maria van Broekhuizen bleef achter met Sybert, die nog maar een kind van acht en half jaar oud was. Het waren voor haar geen gemakkelijke tijden, want kort na de dood van haar man werd de Borch geplunderd. Doch het ergste was dat in 1578 de Borch werd platgebrand. Ten gevolge van de troebele tijden heeft het kasteel twintig jaar lang geen bewoning gekend[39]. Wanneer Maria van Broekhuizen overleed is niet bekend.

Namens de nog jeugdige Sybert werd zijn oom van moederszijde, Willem van Broekhuizen, in 1571 met de Baarlose goederen beleend[40]. In 1577 werd Alard van Goor als voogd voor hem te boek gesteld[41]. Sybert van Eyll trouwde met Ermgard, dochter van Bertram van Bylandt en Sophia van Huyss (Hauss), heer en vrou-we van Walbeck.

Sybert moet, volgens het reeds genoemde proces uit

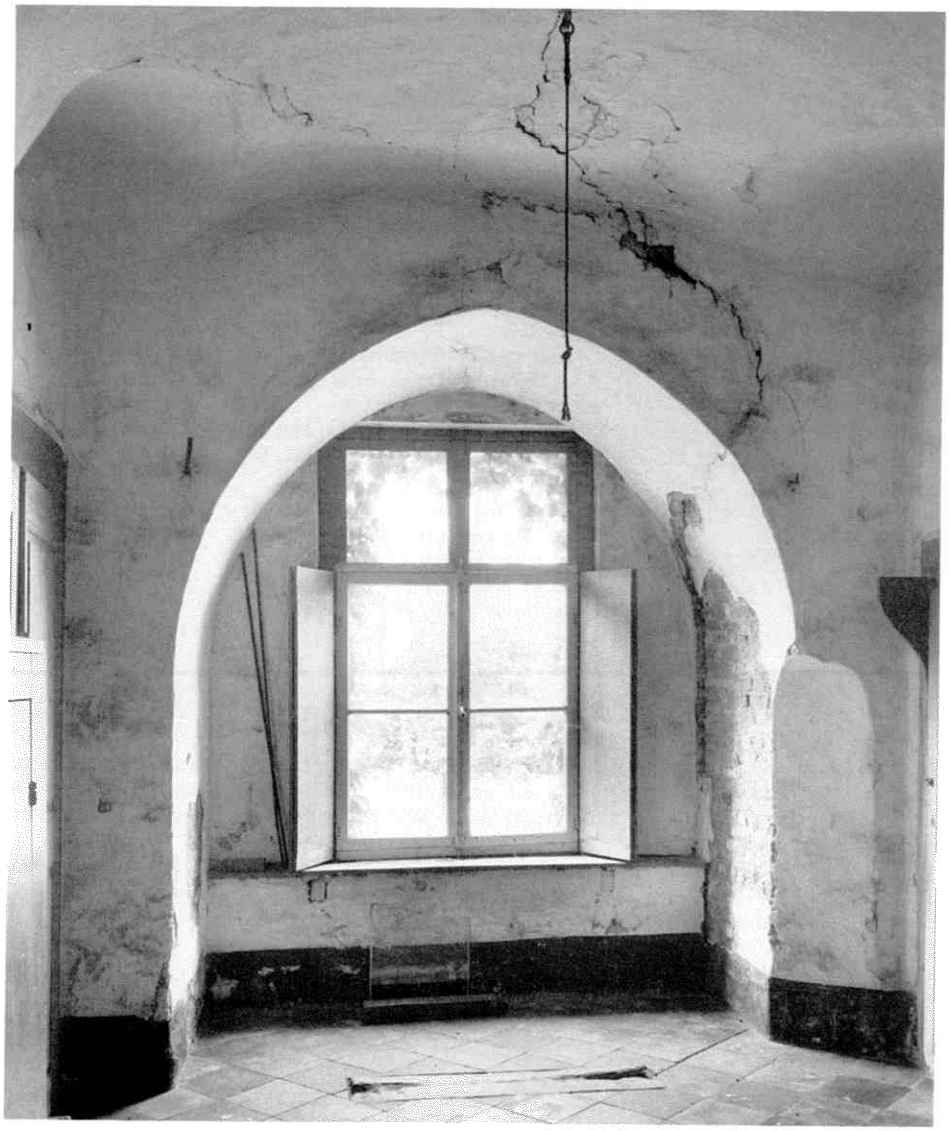

Afb. 8. Interieur foto, juli 1955. Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (46363).

1612, rond 1598 begonnen zijn met de herbouw van de Borcht. Er is echter geen zinnig woord over te zeggen hoe lang hij met de herstelwerkzaamheden bezig is geweest. Immers, na twintig jaar diende hij allereerst de puinhopen te ruimen en hij ontkwam er zeker niet aan al het bouwvallige opgaande muurwerk te slopen. Alleen de gravure, die uit 1604 zou stammen, geeft een aanwijzing[42]. De tekening oogt eigenlijk te mooi om waar te zijn. Daarentegen biedt de schets uit de tijd van Syberts opvolger, vermoedelijk gemaakt tussen 1613 en 1637, een groot verschil[43]. De eerste tekening laat ons een robuuste vierkante toren zien, terwijl de tekenaar van de schets uit 1613-1637 een ronde toren laat zien. Men kan zich afvragen in hoeverre deze tekenaars eigenlijk te vertrouwen zijn.
Sybert van Eyll en Ermgard van Bijlandt waren onder huwelijksvoorwaarden getrouwd, want na Syberts dood – hij overleed vóór 1613 – verkreeg zijn vrouw de gebruiksrechten van de Borch bevestigd[44]. Door het huwelijk van hun enige dochter Anna Bertram van Eyll met Hendrik van Laer van Hoenlo, stammend van Huis Hoenlo gelegen in de gemeente Olst, vererfde de Borch naar deze familie[45]. In 1674 verkocht de koning van Spanje als hertog van Gelre al zijn heerlijke rechten, zo ook die van het dorp Baarlo. Op 28 april 1674 werd Frederik Bertram van Laer beleend met één helft van de heerlijke rechten van Baarlo[46]. De andere helft kwam in handen van Johan van Holonien (Hologniën zu Neden)[47]. Zowel de halve heerlijkheid als het kasteel werden diverse malen als onderpand gesteld voor geleende bedragen. Op een gegeven moment werd de terugbetaling steeds moeilijker. Uiteindelijk verkocht de familie Van Laer op 22 april 1690 haar bezittingen in Baarlo aan Johan Baptist de Bierens, deken te Aken, die tevens de grootste schuldeiser was[48]. Drie weken later, op 13 mei 1690, werd zijn neef Johan Baptist Joseph de Bierens na schenking met deze goederen beleend[49]. In 1762 vererfden de Baarlose bezittingen op Willem Raymond de Bierens, hij was de laatste telg uit deze familie. Hij was grootdeken te Aken en vermaakte bij testament al zijn goederen aan Hendrik van Erp[50]. Tot 1962 bleef de Borch in handen van diens nazaten. Hierdoor wordt de Borch nog steeds in de volksmond 'de Erp' genoemd. In 1962 kocht de gemeente Maasbree het kasteel en onder toezicht van Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd het in de jaren 1972, 1973 en 1974 ingrijpend gerestaureerd[51]. Een cultureel centrum werd in de noordwestvleugel ondergebracht, terwijl de zuidoostvleugel tot ambtswoning voor de burgemeester werd ingericht. De situatie veranderde in 1993 opnieuw toen het kasteel te koop werd aangeboden. Uiteindelijk verkocht de Gemeente Maasbree de Borch op 30 december 1993 aan Gerard Heinen, een zakenman wonend op de Philippijnen[52].

Gebruikte afkortingen:

ARA = Algemeen Rijksarchief Brussel
HSAD = Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf
RAL = Rijksarchief in Limburg
RAN-Br = Rijksarchief in Noord-Brabant
PSHAL = Publications de la société historique et archélogique dans le Limbourg.

Noten:

[1] RAL, Archief kasteel de Borch (d'Erp) te Baarlo, aanwinst 1927, inv.nr. 309 B folio 3-5; Volledige tekst is afgedrukt bij H.d. L'Escaille, La Seigneurie de Baarloo, PSHAL 13 (1896-97) 412-413. Diverse afschriften berustte zowel in het archief van de schepenbank van Baarlo als in het familiearchief d'Olne.
[2] RAL, Charters Well, IAIII-50, aanwinst 1928 (1320 juli 6). J.S. van Veen, Koopbrief der heerlijkheid Well en Bergen, in; De Maasgouw 37 (1915) 65-67.
[3] Gräflich von Loe'sches Archiv Schloss Wissen zu Weeze, Ohne Urkunden nr. (1340 december 5).
[4] J. Linssen, Informaties over Baarlo in: PSHAL (1973), 178.
[5] E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel, in: De Maasgouw 23 (1901), 27.
[6] Archiv Schloss Wissen, Ohne Urk. nr. (1363 januari 22).
[7] Idem, Ohne Urk. nr. (1368 juni 12).
[8] Idem, Ohne Urk. nr. (1370 december 11).
[9] J. Linssen, Informaties over Baarlo in: PSHAL (1973), 178.
[10] I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel II, Arnhem 1833, nr 55 (1352 juli 9).
[11] RAL, Archief klooster Keyzerbos te Neer, Cartularium 1226-1762, folio 104-105.
[12] Idem, folio 105 v.-106; J. Linssen, Ambtmannen van Kessel, in: De Maasgouw 81 (1962), 18.
[13] I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel II, Arnhem 1833, nrs. 161 en 162. (1368 november 1).
[14] P.N. van Doorninck, Schatting van den Lande Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369, Haarlem 1903, 35.
[15] P.N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397, Haarlem 1901, 119.
[16] RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 1 folio CLV (1407 okt.24).
[17] Idem, inv.nr. 1 folio CCII (1410 januari 30).
[18] Idem, inv.nr. 2 folio CLXVI (1424 maart 30).
[19] RAN-Br. Bossche schepenprotocollen, 1428-1429 folio 319. A.R.A. Brussel, Weense charters 512 doos X nr. 361.
[20] Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 folio CLXXII verso (1456 januari 14).
[21] Idem, inv.nr. 2 folio CLXXII verso (1456 november 11).
[22] Idem, inv.nr. 5 folio CLXI (1473 oktober 8).
[23] Idem, inv.nr. 9 folio 102 verso (1493).
[24] Idem, inv.nr. 9 folio 112 (1499 november 12).
[25] Idem, inv.nr. 9 folio 113 (1501 april 18).
[26] M. Janssen, Historie der aloude heerlijkheid Spraeland- Oostrum, in: PSHAL 13 (1896-1897), 32.
[27] Gelderse leenkamer, inv.nr. 9 folio 120; RAN-Br. Leen- hof Cuyck, inv.nr. 9 folio 55 (1505 maart 20).
[28] Hoge Raad van Adel, Den Haag, collectie Van Spaen, inv.nr. 74 B folio 244 v. Van Spaen beschrijft hier de grafzerk van Johan van Eyll en Elisabeth van Goor.
[29] RAL, Huisarchief Scheres - d'Olne te Baarlo, inv.nr. 709 (1520 april 30).
[30] Idem, inv.nr. 709 transfix (1530 augustus 4).
[31] W. Kohl, Urkunden des Archivs von Schloss Gartrop, Urk. regest nr. 105 (1519 december 1).
[32] Gelderse leenkamer, inv.nr. 12 folio CXXXV verso (1526 juli 16).
[33] Idem, inv.nr. 14 folio 98 v. (1538 november 6); inv.nr. 17 folio 37 (1544 juni 11).
[34] H. de L'Escaille, La Seigneurie de Baarloo, PSHAL 13 (1896-1897), 344.
[35] Gelderse leenkamer, inv.nr.19 folio LVI (1553 december 1).
[36] Idem, inv.nr. 20 folio CXXIIIIv.-CXXV (1557 maart 19).
[37] RAL, Archief kasteel de Borch (d'Erp) te Baarlo, aanwinst 1927, inv.nr. 310 folio 3. Procesakten tussen de weduwe Van Eyll en de schepenen ende gemeente van Baarlo (1612).
[38] J. Belonje, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden uit de kerken van Limburg, PSHAL 96-97, (1960-1961) 23.
[39] zie noot 37. Procesakten tussen de weduwe Van Eyll en de schepenen ende gemeente van Baarlo (1612).
[40] HSAD, Archiv Herrschaft Hueth, Urk. 334 (1571 oktober 13); RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1895, inv. nr. 99 (F) folio 52.
[41] Idem, inv.nr. 100 (G) folio 65.
[42] H. de L'Escaille, La Seigneurie de Baarloo, PSHAL 13 (1896-1897), 214.
[43] Gemeentearchief Maasbree, Oud archief, inv.nr. 364.
[44] RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1895, inv. nr. 106 (O) folio 51 verso.
[45] A.J. Gevers en A.J. Mensema, Het Huis Hoenlo in; De Havezaten in Salland en hun bewoners, Alphen a.d. Rijn 1985, 239-247.
[46] RAL, Archief kasteel de Borch (d'Erp) te Baarlo, aanwinst 1927, inv.nr. 322, regest 160 (1674 april 28).
[47] Idem, vermeld in dezelfde oorkonde.
[48] Idem, inv.nr. 316, regest 187 (1690 april 22).
[49] Idem, inv.nr. 327, regest 189 (1690 mei 13).
[50] HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof III Lehen und Adel, inv.nr. 2 (B) 1758-1792, folio 149v-150. (1787 nov. 30). M. Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713-1794, Maastricht 1991, (139-140), nr. 143.8.
[51] Kadaster Roermond, Archief van de hypotheekbewaarder, Deel 1619 akte nr. 76 (1962 februari 14). Restauratie Kasteel 'De Borcht' te Baarlo in: Nivag profiel, Voorburg 1975 (2e jrg. nr. 1), 2-7.
[52] Dagblad voor Noord-Limburg, Woensdag 8 september 1993. Kadaster Roermond, Archief van de hypotheekbewaarder, Deel 8787 akte nr. 5 (1993 december 30).

Literatuur:

1. H. de L'Escaille, La Seigneurie de Baarloo, PSHAL 13 (1896-97), 214 - 485.
2. J.A. Flament, De Borch te Baarlo en De Berckt te Baarlo in: Buiten, Geïllustreerd weekblad 1916.
3. C. Thijs, Baarlo het dorp met vier adellijke kastelen, Baarlo 1953 en 1974.
4. P. Houben, Monumenten uit een rijk verleden Van Barle tot Baarlo, Heerlen 1984.

Iets over de gedaantewisselingen van het kasteel van Baarlo

DOOR

J.G.N. RENAUD

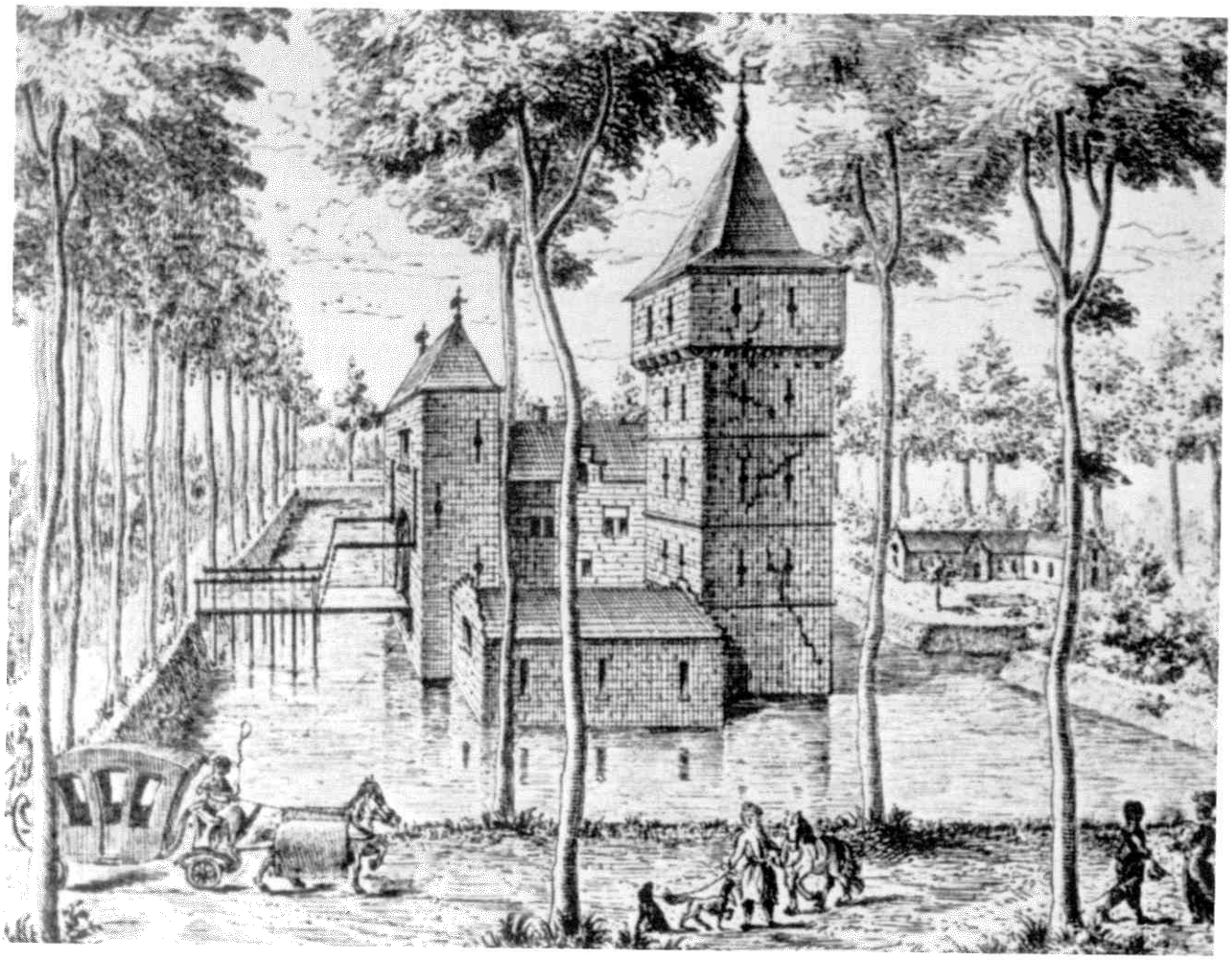

Afb. 1. Baarlo in het midden van de zestiende eeuw. Gravure uit 1612 van Claes Jansz Vischer.

De auteur van de zojuist afgesloten verhandeling over de geschiedenis van het kasteel van Baarlo vraagt zich op pag. 359 af, wat we aanmoeten met een afbeelding van het kasteel in 1604. Er zijn meer van die vraagstukken, die het leven van een onderzoeker niet bepaald op rolletjes laten lopen. Want wat te denken van een tekening in het archief van Maasbree (nr. 364) van omstreeks 1630, die zo mogelijk nog meer vragen oproept. Toch behoeft deze uitbeelding ons niet lang bezig te houden. Een bouwkundig niet goed te rangschikken complex is – te meerder eer en glorie – in die tekening uitgebreid met een kolossale ronde toren, waarin we onmogelijk de nog bestaande poorttoren vermogen te herkennen. Een poging om deze gebouwen van een drie-dimensionale voorstelling naar een twee-dimensionale (een plattegrond dus!) te herleiden strandt op bouwkundige ongerijmdheden.

Het zou meer op zijn plaats zijn om ons af te vragen in hoeverre we met de gravure van 1612 (afb. 1) iets kunnen aanvangen. De boven aangeduide tekening van 1604 schijnt gebaseerd te zijn op die van 1612 en niet omgekeerd. Maar vanzelfsprekend biedt zich nog

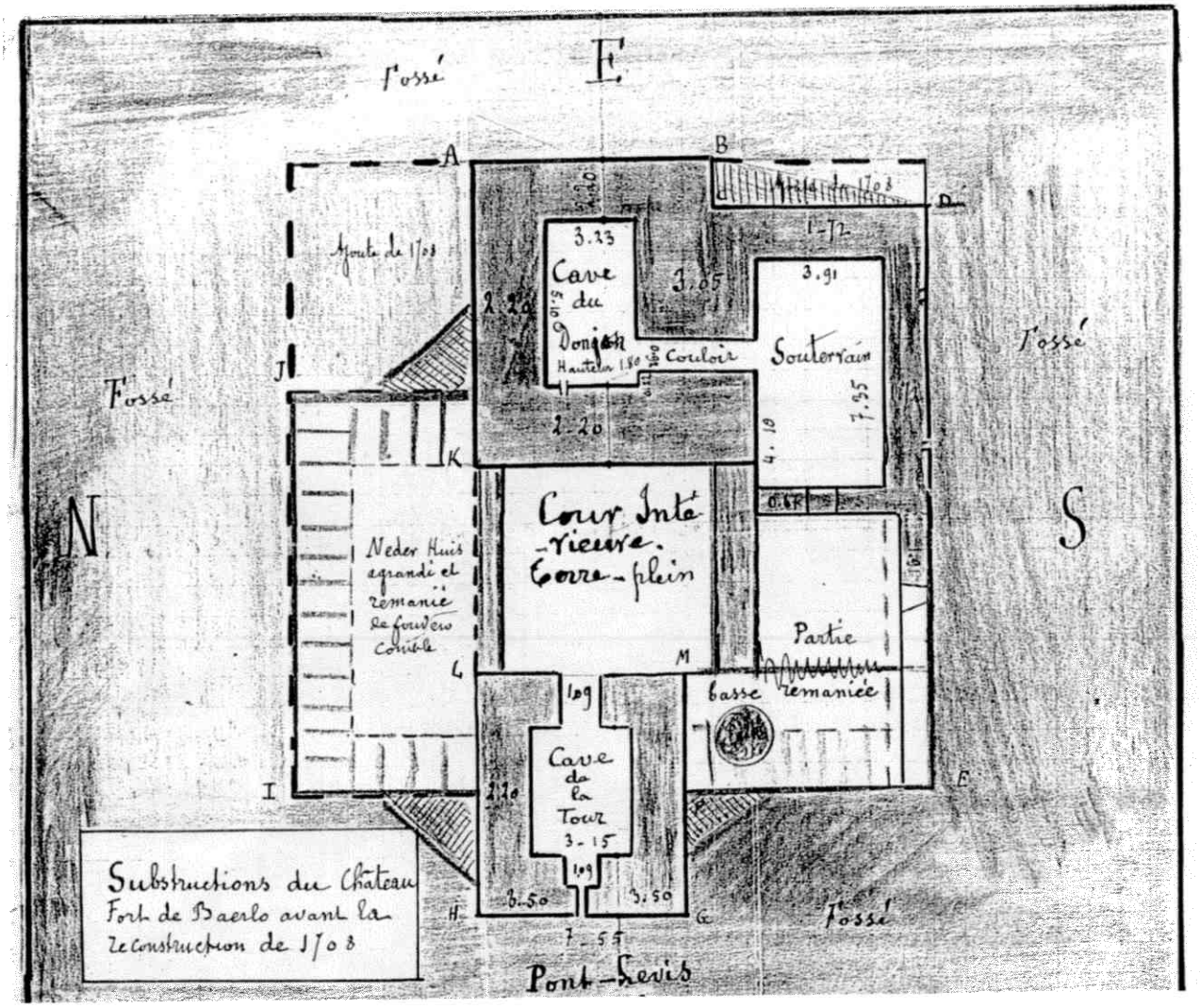

Afb. 2. Maatschets van de kelderverdieping door Henri de L'Escaille. Bron: RAL, collectie kaarten 18B nr. 310. Foto: M. Flokstra.

een andere oplossing aan: de vraag namelijk, waarop beide reeds lang in discussie zijnde documenten terug te voeren zouden zijn.

De gravure van 1612 laat zich min of meer thuisbrengen. In dat jaar deed de tekenaar/graveur en uitgever Claes Jansz. Visscher te Amsterdam een aantal gravures verschijnen van wat men toen noemde "Vermaeckeleykheden" van het Brabantse platteland, waarbij de Amsterdamse drukker volgens zijn eigen getuigenis gretig gebruik maakte van tekeningen van Pieter Breugel de Oude (1525-1569). Onze Breugel werd geboren in een gehucht anderhalf uur (lopen) ten noordoosten van Eindhoven en heeft ongetwijfeld in zijn jeugd van daaruit het platteland van Brabant afgeschuimd, driftig boerderijen, dorpsgezichten, kerken en kastelen schetsend. Zó zie ik hem, het kasteel van Baarlo op papier werpend, vóór de verwoestende brand van 1578, die het kasteel in een vormloze puinhoop veranderd moet hebben.

We kunnen dus nu – zij het met de nodige slagen om de arm – de correctie aanbrengen, dat het kasteel van Baarlo uitgetekend was in zijn gedaante van vóór 1578. Nu moet men geen al te hoge eisen stellen aan de documentaire waarde van deze uitbeelding. De grote poorttoren vertoont andere verhoudingen dan de huidige en men vraagt zich toch wel een beetje ongelovig af, of we met een tekening naar het leven te maken hebben, dan wel met een kopie van een nátekening. Nu moet men er wel rekening mee houden, dat de tekenaars en landmeters te velde nog niet uitvoerig tot in details gingen zitten schetsen; zij werkten met een minimum aan lijntjes; het afwerken kwam thuis wel.

Met die gravure van 1612 zijn we trouwens nog niet zomaar klaar. Peinzend blijft de blik rusten op een grote toren tegenover de poorttoren. Evenals deze springt de buitenmuur van de grote toren uit het oostfront naar buiten.

Helaas valt de donjon in het heden ten dage pronkend kasteel niet meer terug te vinden. Waarschijnlijk was die toren tijdens de verwoestingen van 1578 zó zwaar beschadigd, dat hij tijdens de restauraties rond 1600

en later niet meer te herstellen viel zonder nauwelijks op te brengen uitgaven. Zelfs niet uitgesmeerd over een langere tijd. Want als regel voltrokken zich de herstelwerkzaamheden in de Maasvallei tijdens het einde van de Tachtigjarige Oorlog langzaam en met grote wijzigingen in de bouw. Een in het balkwerk ingehakt jaartal – 1618 – wekt het sterke vermoeden, dat men toen pas de ruimte tussen de hoekpaviljoens aan de oostzijde heeft ingevuld! De tijd van de grote landhuizen was aangebroken en bij gevolg werden er geen krijgskundig opmerkelijke kastelen meer gebouwd.

Het geeft wel te denken, dat ing. A.J.G. Ruigt, belast met het vastleggen van de gang van zaken tijdens de grote restauraties van 1972-1974 mitsgaders het documenteren van bouwhistorische verschijnselen die grote toren – ook wel met de term *donjon* aangeduid – niet als zodanig herkend heeft. Hij behoorde, helaas, nog niet tot de groep van jonge architecten, die zich gingen toespitsen op het ontwarren van de bouwhistorie van gebouwen, die in restauratie zouden komen.

We weten nu, in 1999, maar al te goed, dat bouwgeschiedenis een vak is, waaraan veel ervaring ten grondslag ligt; een vak, dat met vallen en opstaan geleerd moet worden. Wanneer men het restauratie-rapport van ing. Ruigt leest behoort men zich wel degelijk bewust te maken, dat hier een man aan het woord is met een toereikende ervaring in het bouwvak en met plezier in de documentatie, maar niet toegerust met voldoende inzichten in de ontwikkelingsgeschiedenis van het kasteel in het algemeen. Baarlo is een sprekend voorbeeld van een gemiste kans, ondanks goede bedoelingen. En Baarlo staat helaas niet op zichzelf.

De bouwhistoricus heeft soms aan een vingerwijzing genoeg. Zo vertoont zich op de binnenplaats van Baarlo een karakteristiek verschijnsel: ca. een meter hoog opgaand muurwerk van hardstenen hoekblokken. Dit is onmiskenbaar een aanwijzing voor de plaats van de noordoosthoek van de donjon. Zijn bijzondere betekenis voor het bouwwerk werd geaccentueerd door het gebruik van hardstenen hoekblokken.

Al met al frappeert het ons toch, dat Henri de L'Escaille in zijn verhandeling over Baarlo, gepubliceerd in de Publications van 1896-1897, reeds ontdekt had, dat er van de donjon rond 1600 bitter weinig was overgebleven, maar dat deze in de kelderverdieping nog wel te herkennen viel. Ruigt op zijn beurt ging er van uit, dat de twee hoekpaviljoens nog tot de middeleeuwse bouw behoorden en dat – zoals hij het bouwdeel noemde – de tussenbouw tegen de oostmuur een latere invulling was; kennelijk werd daar getuige het door hem ontdekte jaartal 1618 rond die tijd aan gewerkt.

Het is tijd om het konijn uit de hoed te toveren; een truc, waartoe de heer Flokstra mij in staat gesteld heeft.

Aan zijn speurwerk in het Rijksarchief te Maastricht is het te danken, dat een opmeting van Henri de L'Escaille weer uit het duister van de archieven opgedoken is, waarin de historicus zijn waarnemingen en vermoedens heeft neergelegd (afb. 2)."Substructions du Château Fort de Baerlo avant la construction de 1703" ("Onderbouw van het versterkte huis Baerlo vóór de verbouwingen van 1703"). De donjon met zijn muren van 2,20 m dikte op kelderniveau springt er onmiskenbaar uit. De muren van de poorttoren vertoonden ook een zwaarte van 2,20 m. We mogen uit deze muurdikten trouwens afleiden, dat de bouw van het kasteel niet vóór het midden van de veertiende eeuw te dateren valt. We zouden bovendien uit deze tekening af kunnen leiden, dat de inspringende hoek tussen de donjon en de noordvleugel pas rond 1703 is ingevuld. Het gehele oostfront schijnt toen trouwens rechtgetrokken te zijn. Geen wonder, dat daar geen afwijkende steenformaten of sporen van gewijzigde vensters op te merken vallen.

Al met al mogen we tot de conclusie komen, dat de gravure van 1612 (afb. 1) als een kostbaar document beschouwd moeten worden, dat de toestand van vóór de brand van 1578 althans in hoofdlijnen heeft vastgelegd. De bijgebouwen roepen uiteraard wel wat vragen op maar daar kunnen we momenteel toch geen antwoord op verwachten. Die – zij het ook kleine kans – is met de ingrijpende restauratie van 1972-1974 vervlogen.

Ing. Ruigt gewaagt van zijn waarneming, dat de muren om de binnenhof tijdens de grote verbouwingen kennelijk opgedund zijn om de nieuwe woonruimten royaler afmetingen te verschaffen. De vraag is hier gewettigd, of er inderdaad sprake is van een algehele bekapping aan de binnenkant van de buitenmuren. Hoogstwaarschijnlijk waren de buitenmuren, voor zover niet opgenomen in woonruimten, voorzien van een weergang op steunberen. Hoe zo'n muur er uitziet valt bijvoorbeeld nog op Kessel waar te nemen. Nu zijn er voorbeelden bekend van het na 1600 wegkappen van de steunberen en de verbindende bogen om nieuwe woonruimten van een grotere breedte te voorzien. Vermoedelijk is dit ook hier gebeurd; het geoefend oog van de bouwhistoricus herkent het verschijnsel op de eerste aanblik.

Hetgeen de bezoeker onmiddellijk opvalt: Baerlo ontbeert een voorburcht. Het door Flokstra geproduceerde oorkondenmateriaal doet vermoeden, dat er nooit een voorburcht geweest is. In de leen-overgangen vindt men een voorburcht vrijwel altijd afzonderlijk aangeduid. Maar men speurt de kadastrale kaart vergeefs af naar een terrein, dat er karakteristiek ge-

noeg uitziet om daar een voormalige voorburcht te kunnen veronderstellen (afb. 2).
Wel heeft het er de schijn van, dat in de onmiddellijke omgeving van de Borgh een schans heeft gelegen, die in het oorlogsgebeuren van de Tachtigjarige Oorlog een bescheiden rol heeft gespeeld. In de bekende dagboeken van de vaandrig Splinter Helmich wordt echter noch het kasteel, noch de schans vermeld.
Blijft over de hoeve, die schuin achter het hoofdgebouw ligt. Er bestaat al heel weinig aanleiding om in deze hoeve een voorburcht te willen zien. Een beleningsoorkonde uit 1530 noemt de watermolen "mytten hoeve voer den huyse gheleghen". Die watermolen ligt er nog, enige honderden meters westelijk van de poorttoren. Men bespeurt de neiging, om onder die haeve of hoeve te verstaan het erf met de schuren en het molenhuis naast de watermolen.
De boerderij achter het kasteel zou in de 16de eeuw gebouwd kunnen zijn. In ieder geval zijn er aanwijzingen voor een grote, omvattende bouwactiviteit aldaar. De stenen poort bestaat nog en is voorzien van een sluitsteen met twee wapens en een jaartal: 1576. Kennelijk ontsnapt aan de verwoestingen van 1578. Wellicht heeft deze boerderij de kasteelheer en zijn gezin althans 's zomers tot onderkomen gediend zolang het hoofdgebouw geen bewoonbare ruimte kon bieden. We hebben al vaker geconstateerd, hoe lang enigszins omvangrijke herstellingen, gecombineerd met nieuwbouw in de nadagen van grote oorlogen op zich lieten wachten.
Tenslotte: een zorgvuldige en daardoor tijdrovende bestudering van het restauratierapport van ing. Ruigt zal ongetwijfeld gegevens opleveren om de bouwgeschiedenis – in de toekomst! – van onvermoede details te voorzien.

Over een zeventiende-eeuwse steen van de families Van Bronckhorst en Vijgh in kasteel De Waardenburg

DOOR

R. DELL'AIRA

Toen in 1958 een begin gemaakt werd met de consolidatie van kasteel De Waardenburg, werd door de nieuwe bewoner en initiatiefnemer Adriaan F. van Goelst Meijer (1892-1990), in de kelder van het kasteel een forse gedenksteen aangetroffen. De steen is door één persoon niet te tillen, dus werd hij met vereende krachten naar boven gebracht en in het daglicht bekeken.

De steen van Gerard van Bronckhorst en Heilwich Vijgh op kasteel De Waardenburg. Rode zandsteen, 72,8 x 78,5 x 10 cm, ca. 1635. Foto: R. Dell'aira, 1990.

Op de vierkante massieve steen (rode zandsteen, 72,8 x 78,5 x 10 cm) zag men op het midden ervan twee grote wapens: (een mannelijk wapen (links) en een vrouwelijk wapen (rechts)) die geflankeerd werden door acht kleine wapens, vier links en vier rechts.
De wapens en verdere decoratie's zijn uitgevoerd in de techniek van het relievo-schiacciato (zeer ondiepe, bijna platte sculptuur).
De steen werd in een tamelijk slechte staat teruggevonden. Overal zijn op het oppervlak nog de sporen terug te vinden van bijlslagen die daarop terechtkwamen bij het houthakken, waarvoor de steen kennelijk lange tijd als geschikt plateau fungeerde. Bovendien mist er ook nog een rechthoekig fragmentje uit het grote mannelijke wapen (links).
Aanvankelijk wist men niet met wat voor een steen men te maken had en zette hem buiten op het voorplein neer, tegen de muur van de middenvleugel. Daar heeft de steen tot 1992 gestaan in weer en wind hetgeen niet erg bevorderlijk geweest is voor het behoud. Sommige wapens zijn dan ook zodanig afgesleten dat ze onherkenbaar zijn geworden. Gelukkig wist Van Goelst Meijer tijdig een duidelijke reconstructie van de steen en haar wapens te maken zodat wij tegenwoordig weten welke wapens er op te zien waren.[1]
Volgens de onderzoekingen van Van Goelst Meijer zou het gaan om de families Van Bronckhorst en Vijgh. Op de steen geven de twee grote wapens dit aan. Het linker wapen (heraldisch rechts) is het wapen van de familie Van Bronckhorst en het rechter wapen (heraldisch links) dat van de familie Vijgh. Deze combinatie wijst op het echtpaar van Heilwich Vijgh en Gerard (of Gerrit) van Bronckhorst. Bovendien is het wapen van de familie Vijgh ellipsvormig weergegeven hetgeen bevestigt dat dit een vrouw betreft en het dus duidelijk om een echtpaar gaat. Enige rangorde is eveneens te bespeuren. Vanouds is de rechterzijde (voor de beschouwer links) de belangrijkste zijde en zodoende werd volgens de traditie aan die zijde het wapen van de man geplaatst.
Aan weerszijde van de wapens van het echtpaar zijn twee maal vier kleine wapens te zien die, zo suggereerde ook Van Goelst Meijer, ieder voorzien geweest moeten zijn van een onderschrift. Volgens Van Goelst Meijer zouden de rechthoekige horizontaal geplaatste

plaatjes onder de kleine wapens voorzien geweest moeten zijn van de naam van de desbetreffende familie (vergelijk de gevelsteen boven de hoofdingang van kasteel Dussen). Zo is linksboven, in de hoek, het wapen te zien van Van Bronckhorst (Gerard's vader), daaronder dat van Van Welderen (Gerard's moeder), dan Van Oyen en tenslotte dat van Vijgh.
Aan de rechterzijde van de steen zien we de serie van Heilwich Vijgh met van boven naar beneden de wapens van Vijgh (Heilwich's vader), Van Boinenburg (Heilwich's moeder), Van Rossum en Van de Poll (geheel verdwenen).

Met deze gegevens is duidelijk geworden dat het een kwartierstaat voorstelt waarop het echtpaar Van Bronckhorst/Vijgh centraal staat.
We kunnen aan de hand van deze gegevens en onze stilistische kennis de steen dateren rond het midden van de 17de eeuw. Gerard van Bronckhorst huwde voor de tweede maal in 1635 met Heilwich Vijgh, waardoor de heerlijkheid Waardenburg in handen kwam van zijn familie. Overigens waren de Van Bronckhorsten al geparenteerd aan de familie Vijgh zodat het bezit dus min of meer toch in dezelfde familie bleef.

Het echtpaar Van Bronckhorst/Vijgh moet kasteel De Waardenburg nog tamelijk lang bewoond hebben. Gerard was aanvankelijk als schout werkzaam in het nabij gelegen Tuil. Later komen we zijn naam tegen als burgemeester van Nijmegen. In 1660 overleed Gerard. Zijn vrouw Heilwich moet tot haar dood in 1674 op kasteel De Waardenburg zijn gebleven.
Over die periode is weinig bekend terwijl het wel een interessante periode geweest moet zijn. Opvallend is namelijk dat in het rampjaar 1672 kasteel De Waardenburg door de Fransen gespaard werd terwijl de meeste andere kastelen in de omgeving werden verwoest. Men heeft in de wandelgangen wel eens geopperd dat Heilwich of, waarschijnlijker, haar zoon Dirk die in 1660 heer van Waardenburg was geworden, met de Fransen zou hebben onderhandeld en hen hebben betaald opdat zij Waardenburg met rust lieten. Ofschoon er voor deze hypothese geen harde bewijzen bestaan, is het beslist een logische optie omdat dit wel vaker gebeurde. Een bekend voorbeeld is dat van kasteel Ammersoyen.[2] Op kasteel Ammersoyen onderhandelde Thomas Walraven van Arkel met legeraanvoerder graaf De Lorge die maar liefst 7000 gulden en flink wat manschappen voor de bouw van fort Crèvecoeur van hem ontving en zodoende Ammersoyen met rust liet. Wel werd de nabijgelegen kerk verwoest die sindsdien een ruïne is gebleven tot op de dag van vandaag.

Reconstructie van de Waardenburgse gedenksteen door R. Dell'Aira (olieverf op papier) naar de reconstructie van A.F. van Goelst Meijer. Foto: W.M. van Engelen, Hedel.

Nu is het natuurlijk nog de vraag waar deze steen precies voor gediend heeft en waar hij ingemetseld geweest moet zijn. Waarschijnlijk moet de steen bedoeld zijn voor een gevel of voor boven een poort. Sporen van kleuren zijn op de steen niet gevonden maar het is heel goed mogelijk dat de steen beschilderd geweest is.
Waar de steen precies ingemetseld is geweest valt moeilijk na te gaan omdat grote delen van het kasteel niet meer bestaan. Bovendien is het niet gezegd dat de steen bedoeld was voor kasteel De Waardenburg. Het zou ook voor een ander belangrijk gebouw in Waardenburg bedoeld kunnen zijn. Het huidige kasteel geeft geen uitsluitsel over dit probleem. Wel is zeker dat het specifiek voor Waardenburg bedoeld is. Kasteel De Waardenburg zou in ons geval, als residentie van het echtpaar Van Bronckhorst/Vijgh, het meest logische gebouw zijn waar deze steen thuis zou moeten horen.

Tegenwoordig wordt de steen bewaard in één van de vertrekken van het kasteel. Zij ligt daar op z'n kant in een hoek van een grote kamer. Al ligt de steen daar nu voorlopig droog en veilig, toch is het natuurlijk te hopen dat men in de toekomst de waarde van deze steen in zal blijven zien zodat de steen van Waardenburg niet verloren zal gaan.

Noten

[1] Hiervan bestaat geen publikatie. Enkele notitie's betreffende kasteel De Waardenburg van Van Goelst Meijer zijn in het bezit van de schrijver.

[2] E.C. Barones van der Borch tot Verwolde-Swemle e.a., *Ammersoyen, Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen 1986. p.25.

De vergeten steen van Brakel

Over een fragment van een 15de-eeuwse grafsteen van de familie Van Broeckhuysen van Waardenburg in de ruïne van het kasteel van Brakel.

DOOR

R. DELL'AIRA

Ruïne van het kasteel van Brakel in 1997. Foto: H. van Ballegooyen.

Tussen ongeveer 1825 en 1850 werd in opdracht van de toenmalige eigenaar Wilhelmus van Dam van Brakel (1779-1858) de ruïne van het kasteel van Brakel voor een belangrijk deel geconsolideerd. In die periode moet ook de zogenaamde "fragmentenmuur" zijn toegevoegd aan de zuidoostelijke hoektoren. In deze fragmentenmuur zijn de nodige gedenkstenen aangebracht. De grootste steen is een grafsteen met de wapens van de families Pieck, Wyhe, Averinck, Gend en Vijgh. Deze grafzerk zou afkomstig zijn van een in 1825 ontgraven grafkelder in de Nederlandse Hervormde Kerk te Brakel. Daarnaast zijn er nog allerlei kleine fragmenten ingemetseld waarvan de herkomst niet te traceren is.

Helaas blijkt uit de beschrijving van Vermeulen dat enkele fragmenten in de loop der tijd verdwenen zijn door vandalisme of diefstal.[1] Zo maakt Vermeulen melding van een steentje boven de rondbogige ingang van de toren waarop de belangrijkste jaartallen uit de geschiedenis van het kasteel waren ingegroefd; 860 (volgens de overlevering zou het kasteel van Brakel in dat jaar gesticht zijn), 1321 (toen het getroffen werd door de bliksem), 1407 (het jaar waarin het kasteel werd verwoest door de troepen van graaf Willem VI) en 1672 (toen het door de Fransen werd opgeblazen en definitief een ruïne werd).
Dit steentje is spoorloos verdwenen evenals de fraaie maiolica-versiering in het naastgelegen bouwsel stammende uit het tweede kwart van de 19de eeuw.

Gelukkig was de steen waar wij wat dieper op ingaan nog wel aanwezig. Het gaat om een steen die zich linksboven de rondbogige ingang van de hoektoren bevindt, eveneens in de fragmentenmuur. Het is een tamelijk fors afgebroken stuk (38 x 63 cm) van een 15de-eeuwse grafzerk. In 15de-eeuws gotisch schrift is op de steen een fragment van een tekst te lezen: "isen en*de* van Werdenberg". Het is, gezien de naam "Werdenberg" en de op stilistische gronden 15de-eeuwse datering van de steen, zeer beslist een fragment van een grafzerk die in verband gebracht moet

Fragment van een 15de-eeuwse grafzerk (38 x 63 cm) in de zogenaamde fragmentenmuur op de ruïne van Brakel. Bovenaan is in gotisch schrift te lezen "isen eñ van Werdenberg". Foto: H. van Ballegooyen/R. Dell'Aira, 1997.

worden met de familie Van Broeckhuysen van Waardenburg.[2] Het is dan ook heel goed mogelijk dat de tekst op deze zerk oorspronkelijk te lezen was als "[...van Broeckhu]isen ende van Werdenberg...". Deze familie had in de 15de eeuw heel wat in de melk te brokkelen in de Bommelerwaard. Via de familie De Cock van Waardenburg kwam door een huwelijk in 1401 deze familie in het bezit van Waardenburg. Kennelijk verging het de familie Van Broeckhuysen in het begin van de 15de eeuw goed. In 1424 verkocht Willem van Wachtendonk kasteel Ammersoyen aan Johan van Broeckhuysen van Waardenburg zodat Waardenburg en Ammersoyen in één hand kwamen.[3] Sindsdien hebben de twee kastelen ruim twee eeuwen lang bij elkaar gehoord.
Het was ook deze Johan die de familie Van Broeckhuysen aan Brakel koppelde. Johan huwde Adriana van Brakell in 1439 en zodoende kwam ook het kasteel van Brakel in het bezit van deze familie.[4]
Inmiddels kon Johan zich heer van Broekhuizen, Waardenburg, Well, Ammersoyen en Brakel noemen. Hoewel we niet zo heel veel over deze Johan weten, moet hij toch op z'n minst een opvallende figuur geweest zijn die "seer groet ende vet" was.[5] In 1442 overleed Johan en liet twee zonen en twee dochters na. Zijn oudste zoon, Gerrit, kreeg Broekhuizen, Waardenburg (op dat moment het belangrijkste bezit), Ammersoyen en Well. Zijn jongste zoon, Steesken (of Staes), kreeg Brakel. Feitelijk begint bij Steesken de Brakelse tak van de familie Van Broeckhuysen. Steesken, die genoemd was naar zijn grootvader Steesken van Brakell, was de laatste van de Brakelse tak die zich nog Van Broeckhuysen van Waardenburg noemde. Na hem werd "van Waardenburg" weggelaten en voegde men "van Brakel" toe. De zoon van Steesken, Johan, noemde zich dus Van Broeckhuysen van Brakel en kreeg in 1469 de heerlijkheid Brakel na het overlijden van zijn vader. Johan is niet erg lang heer van Brakel geweest, want hij overleed reeds zes jaar later. Hij werd in 1475 opgevolgd door zijn broer Arnt die tot 1515 heer van Brakel was. Deze Arnt werd na zijn overlijden opgevolgd door zijn zoon Staes die zo'n tien jaar heer van Brakel was maar na zijn dood rond 1525 geen zonen naliet. Dit betekende dat de familie Van Broeckhuysen van Brakel in mannelijke lijn was uitgestorven en er een einde kwam aan de zeggenschap van deze familie over Brakel.
De dochter van Staes, Josina, huwde Reinier van Aeswijn zodat Brakel nu in handen kwam van die familie. We kunnen stellen dat de familie Van Broeckhuysen van groot belang is geweest voor de heerlijkheid Brakel in de 15de en het eerste kwart van de 16de eeuw.[6] Volgens een 19de-eeuwse studie moet deze familie het kasteel in 1507 zelfs grotendeels hebben herbouwd en uitgebreid.[7]

Het is dus duidelijk dat de steen van de Van Broeckhuysen's thuishoort op de ruïne en behouden moet blijven. Met enige voorzichtigheid kunnen we stellen dat de steen mogelijk gelegen moet hebben op het graf van óf Johan van Broeckhuysen van Waardenburg (overleden in 1442) óf zijn zoon Steesken van Broeckhuysen van Waardenburg (overleden in 1469). Deze conclusie valt vooral op te maken uit het opschrift "van Werdenberg" dat, wat Brakel betreft, slechts kan slaan op de laatst genoemde twee personen.

Noten

1. F.A.J. Vermeulen, "De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Gelderland, onderdeel van het eerste stuk: de monumenten in de Bommeler- en Tielerwaard", 's-Gravenhage 1932. pp.42-43.
2. Om verwarring te voorkomen is er consequent voor één soort spelling gekozen. In de 15de eeuw hield men zich niet aan één soort spelling zodat een bepaalde naam op tal van manieren werd geschreven; Van Broekhuisen, Van Broeckhuijsen, Van Broekhusen, Van Broichusen, Van Broickhuijsen enz. Dit geldt uiteraard ook voor de spelling van "Waardenburg" dat op de steen te lezen is als "Werdenberg".
3. Overzicht van de bezitters van Ammersoyen ca. 1350-heden in: Drs. E.C. Barones van der Borch tot Verwolde-Swemle e.a., "Ammersoyen, Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen", Zutphen 1986.
4. Mr. C.P.E. Robidé van der Aa, "Oud-Nederland in de uit vroegere dagen, overgeblevene Burgen en Kasteelen", Nijmegen 1841. hfst. 28 : "Ruïne van het Huis te Brakel".
5. Zie onder meer: J. Gerdes Oosterbeek, "De Heerlijkheid Weerdenburg, leen ten Zutfenschen regte", Geldersche Volks-Almanak, Arnhem 1874. p.21.
6. Naar hen werd de Broeckhuysenweerd (Brakel) genoemd. Zie Rijksarchief in Gelderland, Huisarchief Van Dam van Brakel (0379) inv.nr. 100. Zie voorts: J. Verzijl, "Genealogie van Broeckhuysen", De Maasgouw 78, 1959, pp. 17-26.
7. F.M. Eliëns en J. Harenberg, "Middeleeuwse Kastelen van Gelderland", Rijswijk 1984. p.227. Mogelijk heeft men dit citaat uit een stuk in het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem, Huisarchief Van Dam van Brakel (0379) inv.nr. 7.

Een donjon te Warmond

De voormalige woontoren van het Huis te Warmond herontdekt?[1]

DOOR

R.J. STÖVER

Afb. 1 Huis te Warmond vanuit het zuidwesten (foto auteur).

Inleiding

'Het vermoeden is wel eens geuit, dat de toren aanvankelijk een vrijstaande donjon was. Daarvoor evenwel zijn de afmetingen, ongeveer 7 × 7, te klein. De zwaarte van het muurwerk, 90 tot 120 cm, wijst daar ook niet op. Een donjon op de hoek, ter verdediging van de ingang? Ook daarvoor is de zwaarte van de muren niet groot genoeg. Daar we eveneens aan de toren links achter muurbreedten van 120 cm kunnen meten schijnt het mij juister te denken aan een hoektoren zonder bijzondere betekenis'.[2]

Deze opmerking maakte prof. J. Renaud ten aanzien van de westelijke[3] grote toren van het kasteel Warmond, zoals die bestond voor de grote verbouwing van dit huis op instigatie van Cornelis Pieter van Leyden († 1790) in de jaren zeventig van de 18de eeuw. Zijn opvatting is tot dusver overgenomen, zoals door Van der Steur in zijn beknopte, maar uitstekende studie over kasteel Warmond.[4]

Renaud maakte de hierboven genoemde aanmerking lang geleden in een publicatie uit 1952. Mede dankzij prof. Renauds inzet heeft de kastelenkunde sindsdien niet stilgestaan. Vandaar dat nadere beschouwing van enkele afbeeldingen waarop de Warmondse toren voorkomt en enkele observaties in het huidige gebouw mij tot een andere conclusie deden komen. Dit artikel is de schriftelijke neerslag van een korte studie die ik deed naar de (bouw)geschiedenis van het Huis te Warmond, in het kader van het project 'Kastelen & Buitenplaatsen in Zuid-Holland'.[5]

Het huis te Warmond beschikt over een rijk archief dat in het kasteel wordt bewaard. Vanwege de geringe hoeveelheid tijd die ik voor dit onderzoek ter beschikking had, heb ik helaas weinig gebruik kunnen

maken van dit archief. Wat dit betreft leun ik dan ook zwaar op het werk dat Fockema Andreae en Van der Steur reeds hebben gedaan. Vandaar ook dat ik met enige nadruk wil stellen dat onderstaande conclusies een globaal en voorlopig karakter dragen. Huis te Warmond verdient zonder twijfel meer en dieper gaande aandacht. Moge dit artikel een aanzet tot hernieuwd onderzoek zijn.

Wie de nog altijd schilderachtige dorpsstraat in Warmond noordwaarts uitwandelt, stuit tenslotte op een hoogopgaand bos met enorme bomen. Een eenvoudig houten hek verbiedt ons verder te gaan. Hier begint het landgoed Huis te Warmond. Alleen 's winters is de voorgevel van het fraaie, in classicistische trant gebouwde en geheel witgepleisterde huis, dat het middelpunt van het parkbos vormt, nog juist door het kale hout te ontwaren (Afb. 1).
Zoals bij de meeste andere kastelen en buitenplaatsen in de Hollandse provincies is ook het Huis te Warmond gelegen aan en deels op een oude strandwal. Het huis ligt in het lage, natte gedeelte van het terrein, zodat de gracht altijd water bevat. In feite geeft de langgerekte vorm van het dorp Warmond de contouren van de strandwal nog aan. Deze ten opzichte van de omliggende veenvlaktes wat hoger gelegen zandige gronden zijn van oudsher voor bewoning gebruikt. Dat geldt mogelijk ook voor Warmond; al voor 900 wordt in schriftelijke bronnen een nederzetting UUarmelda genoemd.[6] Of er toen reeds sprake was van bebouwing op de plaats van het huidige Huis te Warmond is niet bekend.

Korte bewoningsgeschiedenis

't Huys Warmond is zijn geschiedenis niet als buitenplaats begonnen, maar als adellijke woonstede. De eerste vermelding van een huis op de huidige plaats stamt uit 1362. Het was toen de residentie van de heren van Warmond, op dat moment heer Jacob van den Woude († 1395). Deze Jacob werd door Machteld († 1372), vrouwe van Voorne, beleend met 'sijn huys tot Warmonde, sijn heemwerf met alle de huysinghe daer opstaent en metten boomgaerde [...]'.[7] Jacob van den Woude is niet de eerst bekende heer van Warmond. Al in de 13de eeuw is er sprake van een ridder Dirk van Warmunde, die het boven omschreven goed, gezien de opdracht in 1362, kennelijk in vrij eigendom hield. Dit gold overigens niet voor de heerlijkheid Warmond, die hij in leen hield van de Hollandse graaf.[8]
Dirk van Warmunde had slechts één dochter, die met Jacob, de twaalfde heer van Woude († voor 1303) huwde, waarna het Warmondse bezit in handen van dit geslacht kwam. De binnen de ridderschap als eervol bekend staande familie was kennelijk bedreven in de exploitatie van het goed, want Jan van der Woude (1395-1417) werd voor een zeer vermogend man gehouden. Hij was in ieder geval rijk genoeg om in Warmond de stichting van een tweetal kloosters (mede) mogelijk te maken.[9] Onder zijn bewind, in 1403, wordt Warmond tevens een hoge heerlijkheid.
Het geslacht Van den Woude zou lang de scepter over Warmond blijven zwaaien. In 1525 echter sterft de familie in mannelijke lijn uit en komt het kasteel in handen van een dochter, Maria van den Woude, die met Philips uit het geslacht van Mathenesse trouwt. Ook uit deze verbintenis komen geen mannelijke nakomelingen voort, maar wel een dochter, Maria. Door een huwelijk in 1504 met Jan van Duvenvoorde († 1543), komt de heerlijkheid Warmond met huis en al in handen van het roemrijke Hollandse geslacht Van Wassenaer-Duivenvoorde. In 1573 werd Huis te Warmond door de Spanjaarden bezet. Zij hebben het kasteel zwaar beschadigd door het in de brand te steken. De kleinzoon van Jan van Duvenvoorde, die ook Jan († 1610) heette en een belangrijke bijdrage leverde aan de strijd tegen de Spanjaarden, heeft het kasteel vanaf 1579 tegen hoge kosten laten herstellen.
Tot 1774 bleef het goed in het bezit van de Van Duvenvoordes. In dat jaar werd de heerlijkheid met het huis verkocht aan Cornelis Pieter van Leyden († 1790). Deze was op dat moment al heer van liefst vijf heerlijkheden, die hij van zijn vader Diederik († 1764), een fervent verzamelaar wat dit betreft, had geërfd.[10] Cornelis Pieter, die het Huis te Warmond voor de aankoop al enige tijd had gehuurd, gaf het kasteel tenslotte zijn huidige aanzien.
Het huwelijk van Cornelis Pieters zoon Frederik met Augusta van Pallandt blijft kinderloos, waarmee een einde komt aan het geslacht Van Leyden, althans te Warmond. Huis en heerlijkheid komen via vererving in handen van een nicht die in 1840 met Leopold, graaf van Limburg Stirum trouwt. Tot 1901 blijft het huis in handen van dit geslacht. Overigens waren de Van Limburg-Stirums praktisch alleen in naam heren van Warmond meer. Gedurende de Franse tijd werden heerlijkheden als bestuurlijke instellingen grotendeels ontmanteld. Het bestuur kwam in handen van een burgemeester en een gemeenteraad, een instelling die op Franse leest was geschoeid.
In 1901 wordt het huis en het omliggende park door de 42 erven van de Van Limburg-Stirums voor de prijs van *f* 80.000,– verkocht aan de Leidse lakenfabrikant C.H. Krantz. De familie Krantz bewoonde het huis tot 1960, met uitzondering van de periode 1937 tot 1945, toen het huis na de dood van de weduwe van C.H. Krantz leegstond, respectievelijk werd gebruikt door de Duitse bezetter. In 1960 werden huis en park gekocht door de gemeente Warmond,

die het park verkocht aan Stichting Het Zuidhollands Landschap en het huis aan de Stichting Huis te Warmond. Laatstgenoemde stichting streeft ernaar het huis blijvend particulier bewoond te houden. Stichting Het Zuidhollands Landschap waarborgt het voortbestaan van het park.

Aanwijzingen met betrekking tot de bouwgeschiedenis van het middeleeuwse huis

Huis te Warmond werd dus door Cornelis Pieter van Leyden ingrijpend gewijzigd. Het huidige gebouw laat maar weinig zien van oudere bouwelementen, die echter wel degelijk in het huis werden geïntegreerd. Dit kan men onder andere opmaken uit een set van drie opmetingen – van elke bouwlaag één – die in 1901 werd gemaakt (Afb. 2 a, b, c). Op een aantal plaatsen in het huis werden zware muren aangetroffen. Het meest opvallend zijn de muurdiktes van het westelijke paviljoen, de noordelijke toren en de daartussenin liggende vleugel. De muren van de rest van het complex werden, in vergelijking met de voornoemde bouwdelen, veel lichter uitgevoerd.
Tijdens het verwijderen van de stuclaag in de jaren zestig werden in het muurwerk van paviljoen, vleugel en toren op tal van plaatsen resten van oudere bouwfasen aangetroffen. Helaas werden die tijdens de restauratiewerkzaamheden niet officieel gedocumenteerd. De nieuwe stuclaag onttrekt nu alle sporen aan het oog. Wel heeft één van de bewoners van het kasteel toen één en ander globaal vastgelegd, zodat het toch mogelijk is een indruk te krijgen van wat toen te zien was.[11] Deze bouwsporen zullen in het volgende nog aan de orde komen.
Over hoe het gebouw er voor de verbouwing van de Cornelis Pieter van Leyden moet hebben uitgezien zijn we redelijk ingelicht. De schriftelijke bronnen van voor 1780 zijn weliswaar nogal schaars, dan wel beperkt informatief[12], maar daar staat tegenover dat het gebouw van vrijwel alle zijden wel eens is vastgelegd.[13] Helaas zijn de meeste afbeeldingen, zeker wat betreft de details, niet altijd even betrouwbaar. Dikwijls gaat het niet om daadwerkelijke opnames van het huis, maar kopieën of bewerkingen van eerdere tekeningen. Toch kan men op basis van dit grafische materiaal in hoofdlijnen wel enkele conclusies trekken.
Naast de afbeeldingen zijn er in het interieur van het huidige gebouw een aantal zaken te zien die men als reminiscenties aan een eerdere bouwfase kan beschouwen. Deze aanwijzingen hebben met name betrekking op de grote toren die zich ooit ter plaatse van het huidige hoekpaviljoen bevond en waarvan, blijkens sporen in het muurwerk, grote delen in het huidige bouwdeel zijn geïntegreerd. In dit artikel zal

Afb. 2
Opmetingsschetsen van het Huis te Warmond, gemaakt in 1901. Oorspronkelijke schaal 1:100.

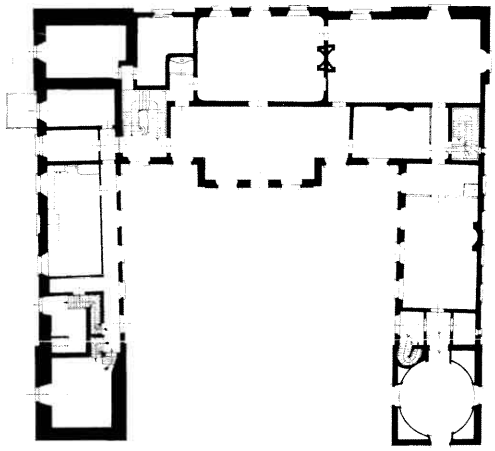

a. begane grond

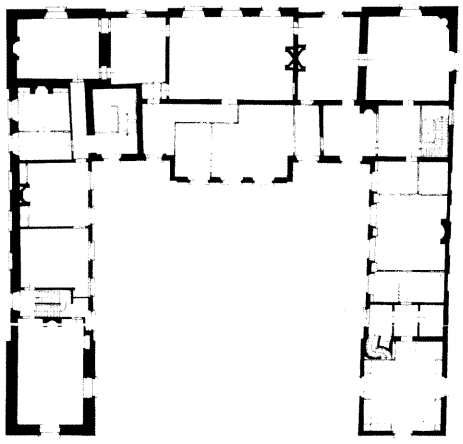

b. 1e etage

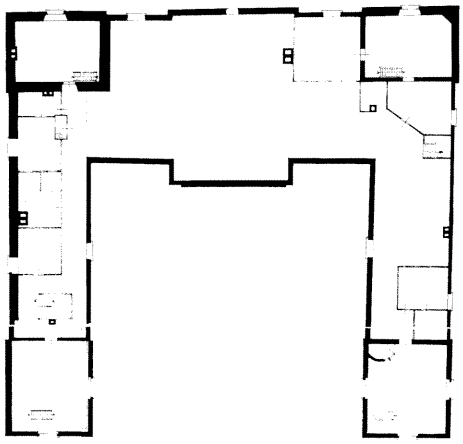

c. 2e etage, zolderniveau

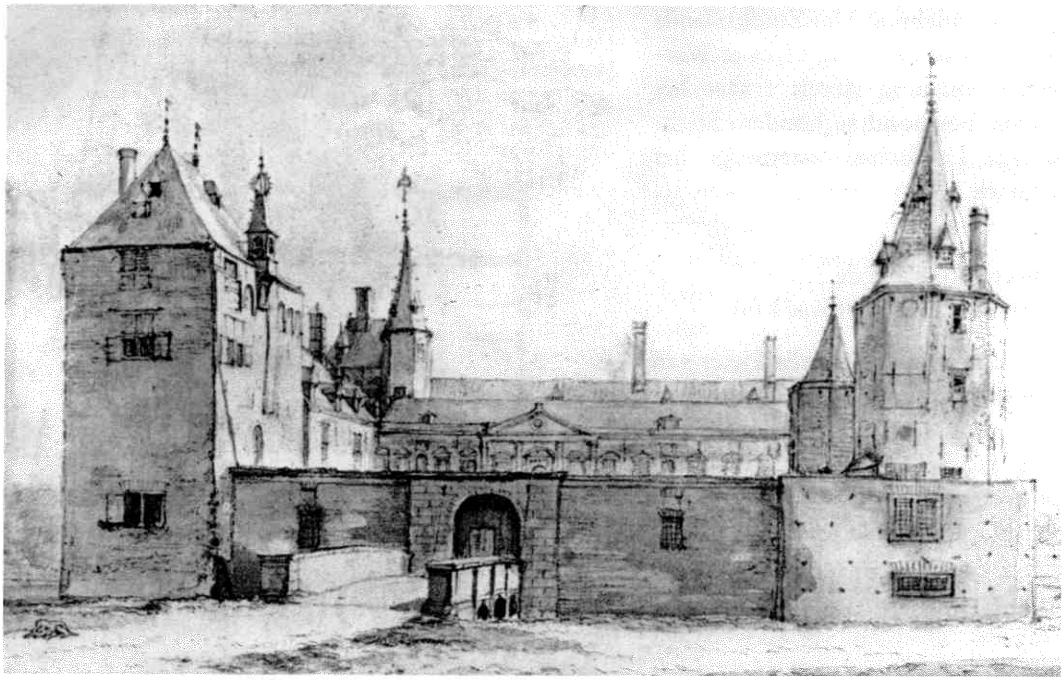

Afb. 3 Huis te Warmond vanuit het zuidwesten. Tekening in zwart krijt en penseel in grijs van Roelant Roghman (uit: Van der Wijck 1990, nr. 203).

ik ingaan op deze oudere toren en zal zijn vermoedelijke functie centraal staan. Begonnen zal worden met een korte analyse van de meest betrouwbare afbeeldingen, daarna volgen de aanwijzingen die het gebouw zelf ons nog verschaft.

Enkele betrouwbare tekeningen

Het eerste dat uit de verschillende afbeeldingen valt op te maken is dat het kasteel te Warmond voor de verbouwing van 1780 een samenraapsel was van verschillende bouwfasen, waarvan sommige terug lijken te gaan op de middeleeuwen. Een betrouwbaar geachte afbeelding van het kasteel is van de hand van Roelant Roghman (1620-1686).[14] Deze laat het gebouw recht van voren, dus vanuit het zuidwesten, zien (Afb. 3). Het meest in het oog springende bouwdeel is de zware rechthoekige toren die op de plaats van het huidige westelijke hoekpaviljoen stond. Bij nadere beschouwing blijkt dit bouwlichaam niet naadloos aan te sluiten op de vleugel die erachter ligt. Van deze vleugel is immers de hoek te zien, alsmede de aanzet van het daarop gelegen zadeldak. Hierdoor wordt de indruk gewekt dat de toren ooit vrij stond. Aan de grachtzijde is op dezelfde plek iets vergelijkbaars te zien. Deze kant van het gebouw wordt weergegeven op een aantal platen, waarvan de gravure toegeschreven aan Claas Janszn. Visser van 1612 wel de betrouwbaarste is (Afb. 4).[15] De merkwaardige aansluiting op de vleugel van een bouwlichaam dat nog het meest op een veelhoekige traptoren lijkt, valt hier bijzonder op. Op een tekening van Anthonie Beerstraten (werkzaam tussen 1660-1671), waarop de noordwestzijde en de achterzijde van het kasteel zijn weergegeven, is één en ander duidelijker te zien (Afb. 5). Tegen de noordwand van de toren is inderdaad een traptoren geplaatst die de vorm heeft van een halve zeshoek of een 3/8 achthoek. Het buitenste schuine vlak van die achthoek, dat wil zeggen het vlak aan de grachtzijde, staat tussen de toren en de vleugel in en is er de oorzaak van dat een rechtstreekse aansluiting van de vleugel op de toren onmogelijk is. Dit is vreemd als men aanneemt dat beide bouwlichamen in één bouwfase tot stand zijn gekomen. Men zou dan

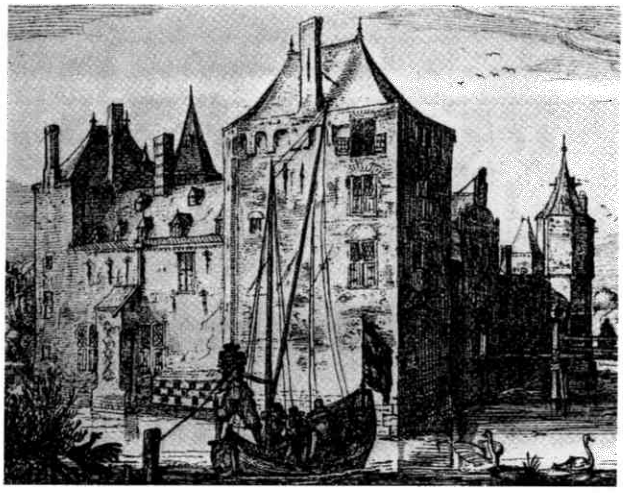

Afb. 4 Huis te Warmond vanuit het westen. Gravure van Claesz Jansz. Visser van voor 1612 (uit: Witkam 1963, afb. 3).

toch tot een fraaiere oplossing zijn gekomen. Door de nogal geprononceerde polygonale vormgeving van de traptoren en vooral door de wijze waarop hij tegen de toren is geplaatst wordt de indruk gewekt dat dit bouwelement constructief bij de toren hoort en niet bij de vleugel. Omdat een wenteltrap een cirkelvormig grondplan heeft, moet deze zowel in het inwendige van de traptoren als in het muurwerk van de toren zelf uitgespaard zijn geweest.[16] Als de traptoren van meet af aan bedoeld zou zijn om tevens de verdieping van de vleugel te kunnen bereiken, dan had men de spiltrap niet in het muurwerk van de toren hoeven inwerken. Men had in dat geval kunnen volstaan met het bouwen van een eenvoudige, min of meer vrij in een hoek staande, vierkante of ronde trappartij. Met andere woorden: de traptoren maakte constructief geen deel uit van de vleugel, maar uitsluitend van de toren.[17] Mede gezien de onregelmatige aansluiting van de vleugel op de toren kan men hieruit concluderen dat de toren en de traptoren, samen één bouwmassa vormend, op een ander tijdstip tot stand moeten zijn gekomen dan de vleugel. Mijns inziens moet de toren ooit een vrijstaande bouwmassa zijn geweest, waaraan later de vleugel werd toegevoegd. In tegenstelling tot Renauds hierboven aangehaalde veronderstelling zie ik de toren wel degelijk als het oudste element van het kasteel. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om een woontoren.

Deze veronderstelling kan nader worden onderbouwd. Aan de lange zijde van de toren en op de traptoren is onder het dak op vrijwel alle afbeeldingen een ernstig gemutileerd boogfries te onderscheiden. Dit element komt bij geen van de andere bouwdelen van het kasteel voor. Op de eerste plaats benadrukt het uitsluitend hier aanwezige motief het zelfstandige karakter van de toren. Bovendien is het boogfries wel erg zwaar uitgevoerd. Het is heel goed mogelijk dat het hier eerder om een reeks van door bogen verbonden consoles gaat, die tezamen de uitkraging vormden ten behoeve van een gekanteelde weermuur. Een dergelijke constructie komt men bij veel laat-middeleeuwse woontorens tegen[18], bijvoorbeeld bij de laat 14de-eeuwse of vroeg 15de-eeuwse woontoren van het kasteelcomplex Keenenburg te Schipluiden, dat eveneens door Roghman werd vastgelegd (Afb. 6). De Schipluidense woontoren, die later ingebouwd is geraakt door latere bouwdelen, is op Roghmans afbeeldingen nog goed te onderscheiden. Aan het gebouw is duidelijk een uitkraging op bogen te zien, die de gekanteelde weermuur draagt en de aanwezigheid van een weer- of werpgang aanduidt. Een ander voorbeeld uit deze omgeving is de woontoren van het voormalige kasteel Boekhorst in Noordwijkerhout, die op een prent van Spilman (1721-1784) werd vereeuwigd.

Een weermuur op bogen past mijns inziens uitstekend bij hetgeen er op de afbeeldingen van de toren van het Huis te Warmond is te zien. Bij dit gebouw zou deze aanleg door latere verbouwingen nagenoeg teniet zijn gedaan.

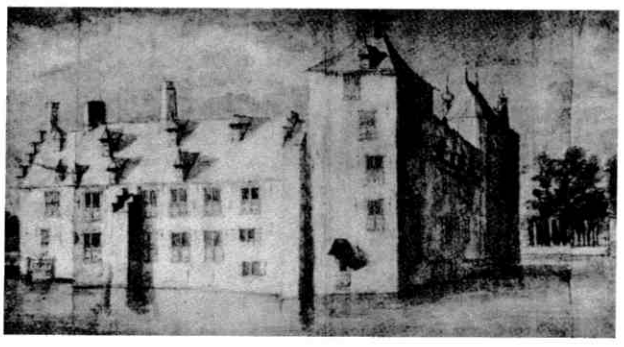

Afb. 5 Huis te Warmond vanuit het noorden. Tekening van Anthonie Beerstraten, die tussen 1660-1671 werkzaam was. (uit: Oudheidkundig Jaarboek 1936, Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond p. 5-1936)

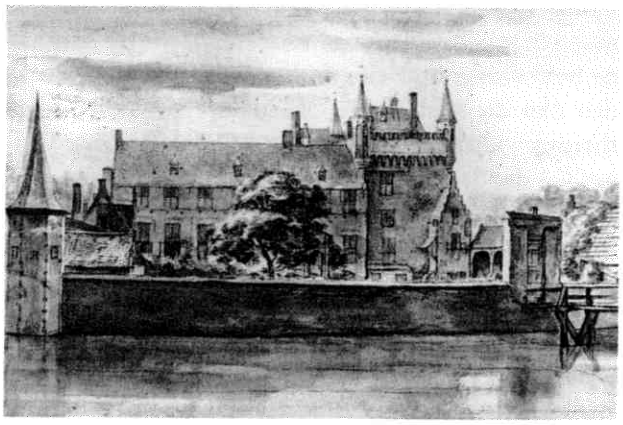

Afb. 6 De Keenenburg te Schipluiden met zijn tussen latere bebouwing omgeven woontoren. Tekening in zwart krijt en penseel in grijs van Roelant Roghman (uit: Van der Wijck 1990, nr. 86).

Aanwijzingen in het interieur

Op de tekeningen van Roghman en Van Beerstraten is de toren van Huis te Warmond nadrukkelijk weergegeven als een enigszins langgerekt bouwlichaam. Op een reconstructietekening van Renaud, die is gebaseerd op een opmeting van 1901 heeft de toren een vrijwel vierkant grondplan. In de tekst noemt hij als afmetingen ongeveer 7 x 7 meter.[19] Mogelijk heeft Renaud zijn reconstructie gebaseerd op de afmetingen van het huidige paviljoen dat de toren rond 1780 opvolgde. In werkelijkheid moet de toren wel degelijk langer zijn geweest dan 7 meter. Een aanwijzing hiervoor vinden we in de dakconstructie van de vleugel tussen westelijk hoekpaviljoen en de noordelijke toren. Deze kap is wat betreft de hoofdonderdelen van oudere datum dan de overige daken van het gebouw. De spanten en de flieringen zijn namelijk van eiken-

hout. Het is heel goed mogelijk dat deze onderdelen bij de verbouwing vanaf 1775 door de baron van Leiden zijn overgenomen uit het laat 16de-eeuwse dak dat Jan van Duvenvoorde had laten bouwen tijdens de herstelwerkzaamheden naar aanleiding van de verwoesting door de Spanjaarden in 1573.[20] De bekleding van de kap daarentegen, de sporen en het dakbeschot, zijn van grenen, de houtsoort die ook voor de meeste andere dakconstructies van het kasteel is gebruikt. Nu is het zo dat aan de westzijde van de vleugel, aan de paviljoenzijde dus, de oude, eikenhouten flieringen van de kap aanzienlijk in grenenhout zijn verlengd (Afb. 7).[21] Deze verlenging moet hebben plaatsgevonden tijdens de verbouwing van het huis naar zijn huidige vorm in de jaren tachtig van de 18de eeuw, toen het van oorsprong rechthoekige grondplan van de oude toren in verband met de bouw van het paviljoen tot een vierkante grondslag werd gereduceerd. Het dak boven de vleugel, dat in de nieuwe situatie met een eigen dakschild werd beëindigd, moest toen aanmerkelijk worden verlengd. Overigens is de afstand waarover de flieringen aan de binnenplaatszijde moesten worden verlengd aanzienlijk korter dan aan de buitenmuurzijde van de vleugel; met andere woorden aan die zijde waren de oorspronkelijke, eiken flieringen dus langer. Dit kan worden verklaard uit het feit dat de oorspronkelijke toren aan de grachtzijde met de traptoren enigszins was uitgebouwd en dus verder naar het noorden uitstak. Aan de binnenplaatszijde was dit niet het geval. Daar sloot de kap van de vleugel rechtstreeks op de vlakke achterwand van de toren aan.

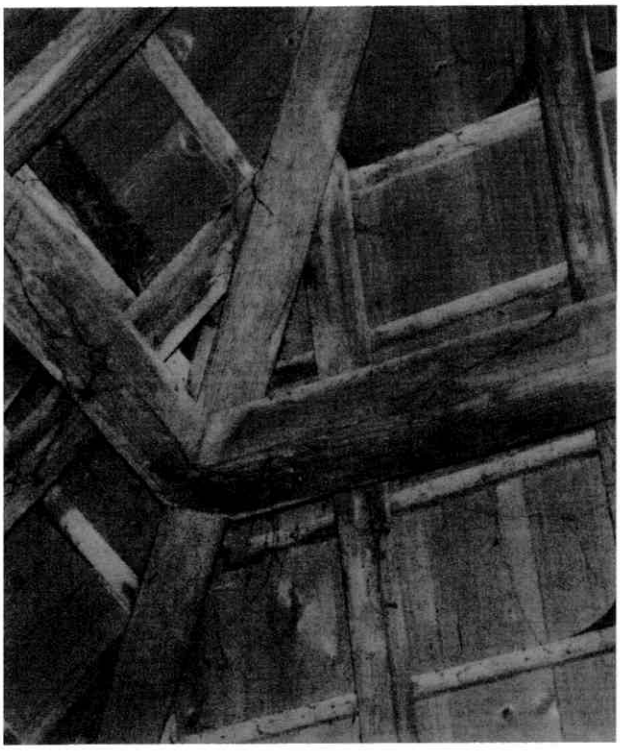

Afb. 7 Verlengde fliering in de kap van de westelijke vleugel van Huis te Warmond (grachtzijde). Fliering van eikenhout, verlenging in grenen (foto auteur).

Afb. 8 Oostelijke wand van het westelijke paviljoen en de daarop aansluitende vleugel, gezien vanaf de binnenplaats. Door het eerste raam op de etage van de vleugel is de wand van de grote rechthoekige kamer te zien (foto auteur).

Een andere aanwijzing die de veronderstelling dat de oude middeleeuwse toren een rechthoekige grondslag had ondersteunt, komt voort uit een waarneming van Van der Steur.[22] Toen de pleisterlaag van het muurwerk aan de binnenplaatszijde was verwijderd, bleek namelijk dat het muurwerk van het huidige paviljoen niet ophield bij de sprong tussen dit bouwdeel en de daarop aansluitende vleugel. Het liep nog door in de vleugel, ongeveer tot aan de post van de deur die op de cour uitkomt. De sprong die het muurwerk op de grens tussen het huidige paviljoen en de vleugel maakt, moet derhalve zijn ontstaan door het wegkappen van de buitenste steenlaag van de oostelijke hoek van de woontoren.

Tenslotte is de vorm en de grootte van de kamer aanwezig op de verdieping van het paviljoen merkwaardig. Het paviljoen heeft als bouwmassa een vierkante grondslag. De ruimte op de begane grond in dit bouwdeel, volgt dit grondplan volledig. Dat is niet het geval met de ruimte op de verdieping, die een sterk rechthoekige vorm heeft. De kamer 'past' daarom niet in het paviljoen, maar strekt zich naar het noorden toe tot in de vleugel uit (Afb. 2, b). Des te opmerkelijker is dat de noordoostelijk wand van de kamer precies op de plek staat waar de noordelijke buitenwand van de oude toren te verwachten zou

zijn. Bij nadere beschouwing is dit merkwaardige verschijnsel ook aan het exterieur van het gebouw af te lezen. Vanaf de binnenplaats gezien wordt het eerste venster op de verdieping van de vleugel naast het paviljoen voor meer dan driekwart van de breedte afgeschermd door het uiteinde van de langsmuur van de voornoemde kamer (Afb. 8). Aan de grachtzijde is het verschijnsel veel moeilijker te onderscheiden. Het muuroppervlak tussen de aanzet van het paviljoen en het eerste venster is daar wel een stuk breder dan aan courzijde. Het venster is ook een stuk smaller (Afb. 9). Kennelijk was het streven naar symmetrie aan de grachtzijde niet zo sterk als aan de kant van de binnenplaats van het gebouw die, mede gezien die symmetrie, toch als voornaamste pronkzijde van het huis moet worden opgevat.

Wanneer de kamer op de verdieping werd ingericht is onduidelijk. Het is volstrekt niet onmogelijk dat hij pas ver na de verbouwing door Cornelis Pieter van Leyden tot stand is gekomen. De interne indeling van gebouwen wordt immers wel vaker veranderd. Anderzijds is het toch opmerkelijk dat men aan de grachtzijde op de 'paviljoen overschrijdende' dimensies van het vertrek lijkt te hebben geanticipeerd door de toepassing aldaar van smallere vensters. Dit zou erop kunnen wijzen dat de kamer al tijdens de verbouwing onder Cornelis Pieter van Leyden zijn merkwaardige proporties heeft gekregen. Aan de binnenplaatszijde kon men deze concessie, gezien de juist daar zo belangrijke symmetrie, natuurlijk niet doen.

Hoewel de ruimtelijke indeling van het huis verre van regelmatig is, kunnen er elders in het gebouw geen kamers worden aangetroffen die op een soortgelijke manier inbreuk plegen op het aanzien van het exterieur. De grote kamer die op de begane grond voor de helft in de oostelijke achtertoren is gelegen en voor de andere helft in de vleugel tussen beide achtertorens, overschrijdt weliswaar de grenzen van de aan het exterieur als afzonderlijke bouwdelen te onderscheiden toren en vleugel, maar het is duidelijk te zien dat dit tot het concept van de huidige aanleg hoort. Nergens heeft men door middel van 'trucs' het symmetrische uiterlijk met het onregelmatige karakter van het grondplan hoeven verzoenen; nergens staan er muren achter vensters.
De vraag is nu waarom de kamer in het westelijke paviljoen zijn opmerkelijke dimensies heeft gekregen. Een verklaring zou kunnen zijn dat de kamer in wezen een reminiscentie is van de voornaamste ruimte van de oude middeleeuwse, rechthoekige woontoren, de eveneens op de verdieping gelegen zaal en die ongeveer even groot moet zijn geweest. Heeft Cornelis

Afb. 9 Westelijk paviljoen en de aansluitende vleugel aan de grachtzijde (foto auteur).

Pieter van Leyden met het huidige, wat betreft zijn dimensies toch merkwaardige vertrek, althans de plaats en de omvang van de oude zaal willen respecteren?

De toren van Warmond in een typologisch kader

In het voorgaande kon worden geconcludeerd dat de toren zoals weergegeven op de hierboven gepresenteerde historische tekeningen van Huis te Warmond, in wezen een oude woontoren was, die ooit vrij op het terrein moet hebben gestaan. Nu is het moment aangebroken om de argumenten die Renaud destijds tegen deze conclusie inbracht te weerleggen.
In het in 1996 verschenen boek '1000 jaar kastelen in Nederland' worden de laatste inzichten met betrekking tot het middeleeuwse kasteel en zijn ontwikkeling beschreven. In het eerste hoofdstuk beschrijft Janssen de verschillende kasteeltypes die in de middeleeuwen in Nederland werden gebouwd. De woontoren – ook wel donjon genoemd – wordt daarbij beschreven als de woonstede bij uitstek van de lokale, lagere adel. In het bouwconcept waren verdedigbaarheid en bewoonbaarheid verenigd. Daarnaast vormde dit gebouw de bestuurlijke kern van een heerlijkheid en legitimeerde het de macht en de status van de heer die er resideerde. Zo'n belangrijk stenen bouwwerk maakte grote indruk in de over het algemeen door houtbouw gedomineerde omgeving.

Hoewel er vrij weinig woontorens in opstand bewaard zijn gebleven, kenden deze bouwwerken in het huidige Nederland ooit een wijde verspreiding. Verreweg de meeste dateren uit de periode van ca. 1250 tot 1450. Vanaf 1250 kwam baksteen, waarin de meeste torens zijn opgetrokken, voor een steeds grotere kring beschikbaar. Het voordien gebruikte en uit Duitsland geïmporteerde tufsteen was vanwege de hoge kosten voorbehouden aan de allermachtigsten. Alleen landsheren, zoals de graaf van Holland of de bisschop van Utrecht, die zowel over de middelen als over de benodigde interregionale contacten beschikten, konden de aanvoer van dit materiaal bekostigen en organiseren. Vóór de introductie van baksteen zullen de meeste adellijke huizen wel van hout zijn geweest.[23]

De opbouw en inrichting van nog bestaande woontorens zijn nogal uniform. Meestal hebben dergelijke huizen een vierkante of rechthoekige grondslag en telden ze op zijn hoogst vier, maar meestal drie bouwlagen. De onderste bouwlaag was dikwijls overwelfd en half onderaards gelegen, waardoor de ruimte een kelderachtig karakter had. Op de verdieping bevond zich een vertrek dat meestal het hele binnenmuurse oppervlak van de toren in beslag nam: de zaal. Dit vertrek moet als de meest prestigieuze ruimte in het kasteel worden opgevat en zal wel gebruikt zijn tijdens min of meer officiële gebeurtenissen. Op de verdieping boven de zaal tenslotte bevonden zich vertrekken met een huiselijker karakter, zoals slaapkamers, bergruimte en dergelijke. Alle verdiepingen waren in de regel met een meestal in de buitenmuur uitgespaarde, soms iets naar buiten uitgebouwde trap te bereiken.

In het kader van de verdedigbaarheid waren de muren van woontorens van een behoorlijke dikte, meestal meer dan 1 meter. Ook waren de gebouwen in de regel uitsluitend via de eerste etage te betreden. De vaak kleine, hooggelegen ingang kon via een verwijderbare houten trap of brug worden bereikt.[24] De toren werd aan de bovenzijde bekroond met een schilddak, dat werd omgeven door een loopgoot achter een – eventueel – gekanteelde weermuur. De ligging op een met een brede gracht omgeven terrein vervolmaakte de verdediging.

Zoals hierboven bleek waren de afmetingen van het grondplan van de Warmonder toren voor Renaud (volgens hem 7 × 7 meter) te gering om het gebouw als zelfstandige woontoren te kunnen classificeren. De bij Renaud gegeven maten kloppen echter niet. Met behulp van de aanwijzingen die de historische tekeningen en enkele globale observaties in het huidige Huys 't Warmond ons verstrekten heb ik de omtrekken van de oude toren kunnen bepalen. Zoals is gebleken had de toren een rechthoekig grondplan en was hij daardoor groter dan door Renaud werd verondersteld, namelijk tenminste 7 × 9.5 meter, buitenwerks gemeten (Afb. 10). Vergeleken met andere woontorens in Zuid-Holland en de rest van Nederland zijn deze buitenmaten inderdaad bescheiden maar beslist niet te klein te noemen. In de directe omgeving van Warmond, laten we zeggen de provincie Zuid-Holland, zijn de meeste woontorens iets groter dan de het voor Warmond veronderstelde exemplaar. De zijden van het grondplan van de waarschijnlijk 13de-eeuwse donjon Rodenburg te Zoeterwoude, die door archeoloog Braat werd onderzocht, bedroegen ca. 9.5 meter (buitenwerks gemeten).[25] De 'eingemottete' woontoren te Hillegersberg bij Rotterdam, waarvan de onderste geleding nog grotendeels overeind staat, en die eveneens uit de 13de eeuw stamt, weerspiegelt een gebouw van vergelijkbare dimensies, te weten ca. 10 × 10 meter buitenwerks (Afb. 11).[26] Maar de woontoren van de reeds genoemde Keenen-

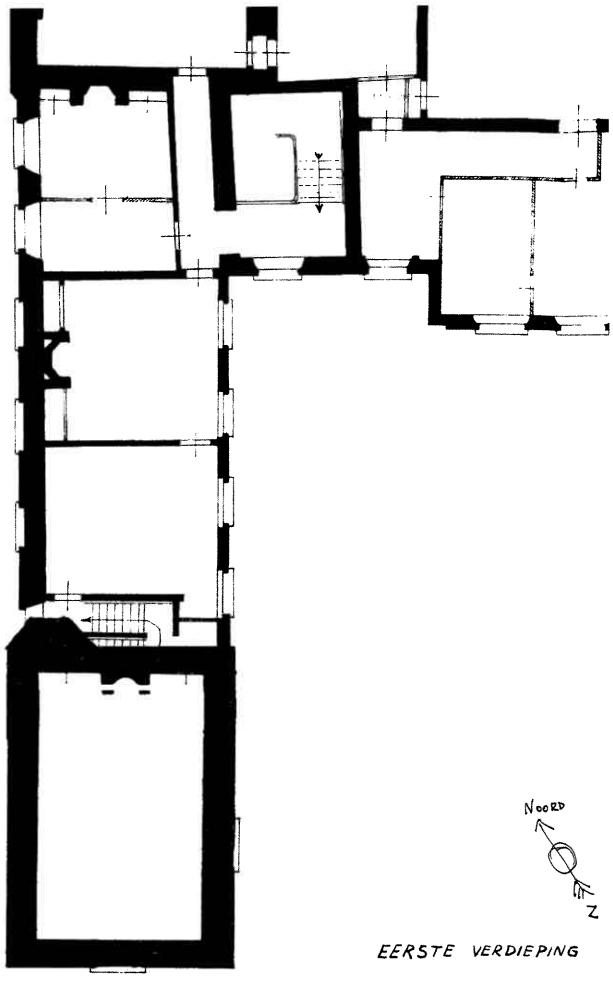

Afb. 10 Bewerking van afbeelding 2 b, waarbij de contouren van de woontoren zijn aangegeven op basis van de afmetingen van de kamer op de etage van het westelijk paviljoen en de verlengde flieringen in de kapconstructie boven de vleugel (tekening auteur).

Afb. 11 Restanten van de woontoren te Hillegersberg, gezien vanuit het zuiden (foto auteur).

burg was nauwelijks groter dan die te Warmond (9.4 × 7.9 meter).[27] Uit opgravingen is gebleken dat de oorspronkelijk 'eingemottete' woontoren van Holy (een kleine, als een enclave in het ambacht Vlaardingen gelegen heerlijkheid) nog aanzienlijk kleiner was: 6.4 × 7.4 meter.[28]

Buiten Zuid-Holland zijn er ook voorbeelden van woontorens te vinden die qua afmetingen wel met Warmond vergelijkbaar of zelfs nog iets kleiner zijn. Interessant qua type en afmetingen is de woontoren in het Gelderse Scherpenzeel. Deze kleine 14de-eeuwse donjon, die nu volledig is geïntegreerd in het huidige landhuis, had een rechthoekig grondplan dat slechts 5 × 6.5 meter mat. In het huis Rhijnestein te Cothen is ook zo'n bescheiden toren bewaard gebleven. Het gaat om een vrijwel vierkante structuur van 8.5 × 8.5 meter. De donjon dateert uit de eerste helft van de 14de eeuw.[29] Een ander Utrechts voorbeeld is het nog volledig als vrijstaande woontoren herkenbare Natewisch in Amerongen. Deze toren dateert mogelijk nog uit de 13de eeuw. Het vierkante grondplan is ongeveer 7 × 7 meter groot.[30] De Thooren te Maasniel (7 × 6.5 meter) die in zijn huidige gedaante uit omstreeks 1400 stamt maar op een oudere voorganger is gegrondvest, is een Limburgs voorbeeld.[31]
Ook de relatief geringe dikte van de nog bewaard gebleven muren in het hoekpaviljoen van het Huis te Warmond vormde voor Renaud aanleiding om de oude toren niet als zelfstandige donjon te bestempelen. De muurdikte bedraagt op kelderniveau evenwel minstens 1 tot 1.20 meter. Ter hoogte van de tweede bouwlaag is het muurwerk nog altijd minstens 90 centimeter dik. Deze muurdiktes zijn inderdaad niet spectaculair, maar komen bij woontorens wel meer voor. Zo zijn de muren van de hierboven reeds genoemde woontoren te Hillegersberg op kelderniveau niet veel dikker dan 1 meter, die van de woontoren van de Kenenburg niet dikker dan 1.25 meter. Van Holy bedroeg de muurdikte onderin het gebouw ook rond de 1.2 meter. De muurdikte van de Lunenburg bedraagt op hetzelfde niveau ongeveer 1.20 meter en van Natewisch 1.30 meter.[32] Daar komt nog bij dat het niet zeker is dat de te Warmond vastgestelde muurdikte de oorspronkelijke is. Het is niet uit te sluiten dat de muren van de vrij bescheiden toren van Warmond aan de binnenzijde op een zeker moment zijn afgekapt om zo een grotere binnenruimte te verkrijgen.[33] Ter hoogte van de oorspronkelijke kelder kan dit gebeurd zijn door de verwijdering van het (ingestorte) keldergewelf. Zoals we net al zagen schroomde men niet om muurwerk aan de oostelijke hoek van de Warmonder woontoren zodanig weg te kappen dat een sprong ontstond, waardoor nog altijd de schijn wordt gewekt dat het huidige paviljoen een min of meer zelfstandig bouwlichaam is.

De excentrische ligging op het terrein, het laatste argument dat Renaud aanvoerde om de Warmonder toren als woontoren weg te strepen, kan eveneens terzijde worden geschoven. Sommige donjons stonden niet midden op het terrein maar in een hoek. De rest van de beschikbare grond kon dan in beslag genomen worden door utilitaire bebouwing, zoals personeelsverblijven en/of een boerderij met stallen. Dit lijkt onder andere het geval te zijn geweest bij het kasteelcomplex Polanen bij Monster in Zuid-Holland, dat reeds voor 1300 moet zijn ontstaan. Het kasteelterrein (het kasteel zelf werd in 1351 op bevel van graaf Willem afgebroken) werd in 1981 aan een grondig archeologisch onderzoek onderworpen in verband met de ingebruikneming van de grond door een tuinbouwbedrijf. Vrijwel direct aan de gracht stond op de noordoostelijke hoek van een vrij groot terrein een vierkante woontoren. Op het terrein werden vervolgens resten aangetroffen van enkele vroeg 14de-eeuwse bijgebouwen, die als woonplaats voor het personeel en misschien als boerderij dienst hebben gedaan.[34] Een vergelijkbare situatie kan zich hebben voorgedaan bij het kasteelcomplex Den Burgh te Rijswijk.[35]

Datering en hypothetische reconstructie

Nu de oude toren te Warmond op basis van bovenstaande argumenten als woontoren is geïdentificeerd, doet zich de vraag voor wanneer de toren te Warmond tot stand kan zijn gekomen. Die vraag is moeilijk exact te beantwoorden, omdat er over de bouw geen (schriftelijke) bronnen zijn overgeleverd vóór 1362, het jaar waarin Jacob van den Woude het kasteel en het direct omliggende terrein aan Machteld van Voorne overdraagt. Wel is zo'n leenovereenkomst bij uitstek de gelegenheid om de constructie van een versterkt huis op vast te pinnen. Immers, de bouw van kastelen was van oorsprong een koninklijk recht dat de graven van Holland zichzelf sinds de 11de eeuw hadden weten toe te eigenen. Zij verleenden het recht vervolgens aan hun naaste familie en aan vazallen. De leenopdracht aan de graaf (of aan een andere aan de graaf leenplichtige adellijke persoon) was meestal de belangrijkste vereiste om toestemming voor de bouw van een versterkt huis te krijgen. De leenovereenkomst bond de leenman immers aan zijn leenheer. De trouw van de eerste verzekerde de laatste er (in principe) van dat het kasteel niet tegen hem gebruikt kon worden. Zonder grafelijke toestemming in de regel dus geen kasteel.[36]
Toch is het niet uit te sluiten dat de Warmonder woontoren reeds lang voor 1362 bestond. Er wordt in de verleding immers gesproken van 'sijn (dat wil zeggen van Jacob van den Woude) huys tot Warmonde, sijn heemwerff met alle huysinghe daer opstaent [...].[37] Jacob beschikte op dat moment dus al over een huis en een heemwerf. Mogelijk is hiermee reeds het kasteel met het omliggende terrein te vereenzelvigen; een situatie die, zoals ik hierboven al heb aangegeven, kan hebben geleken op die van Polanen. Het feit dat dit kasteel dan tegen de regels in op allodiaal bezit zou hebben gestaan – het terrein met de opstallen wordt immers pas in 1362 in leen opgedragen – hoeft geen beletsel te zijn voor de aanname dat het kasteel al ouder zou kunnen zijn. Dirk van Warmunde was namelijk al aan de Hollandse graaf gebonden omdat hij de heerlijkheid Warmond van de graaf in leen hield. Het is voorstelbaar dat hij of zijn voorganger reeds tot de bouw van de toren was overgegaan. Interessant in dit verband is wellicht dat op Warmonds grondgebied in de loop van de 13de eeuw nog een tweede stenen kasteel was verrezen, te weten het 'stenhus' van Dirk van Teilingen.[38] Het is goed denkbaar dat Dirk van Warmunde als naburig ambachtsheer niet onder zal hebben willen doen voor Dirk van Teilingen. Anderzijds blijft het mogelijk dat de toren pas onder Jacob van den Woude werd gebouwd ter gelegenheid van de verleding in 1362. Het gebouw kan kort tevoren en dus vooruitlopend op de officiële leenopdracht, tot stand zijn gekomen.

De typologie van de woontoren biedt helaas weinig aanknopingspunten voor de datering van het gebouw. Deze torens werden, zoals is gebleken, zowel in de 13de, de 14de als de 15de eeuw gebouwd, waarbij het concept maar erg weinig veranderde. De door bogen gedragen en dus tamelijk rijk uitgevoerde weergang maakt daarentegen geen 13de- of 14de-eeuwse indruk. Dat zou voor een later ontstaan van de toren kunnen pleiten, maar het is ook goed mogelijk dat de weergang een latere aanpassing was. In 1420 werd het kasteel beschadigd toen het in brand werd gestoken bij een hernieuwde uitbraak van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Hoewel de toenmalige ambachtsheer Jacob van den Woude in 1431 overleed, werd het kasteel pas in de jaren veertig in leen gegeven aan Jacobs zoon, wederom een Jacob († 1503). Deze schijnt het kasteel hersteld te hebben.[39] Het motief van de weergang op bogen past mijns inziens uitstekend in deze periode. De vroeg 15de-eeuwse woontoren van de Keenenburg was immers met een vergelijkbare aanleg uitgerust. Een nog later ontstaan is evenwel niet uit te sluiten.[40]
Al met al zal de Warmondse woontoren wat betreft de inrichting niet hebben afgeweken van het gangbare. Ik stel mij in totaal drie bouwlagen voor. De eerste bouwlaag was het kelderniveau dat vanwege de rechthoekige vorm en de afmetingen van het grondplan van de toren door middel van een tongewelf zal zijn

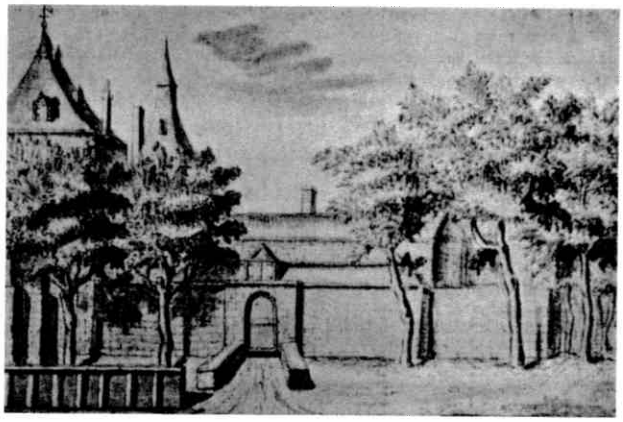

Afb. 12 Huis te Warmond vanuit het zuidwesten. Anonieme tekening. Datering onduidelijk (uit Witkam 1963, afb. 7).

overkluisd. De kelder was zoals gebruikelijk uitsluitend vanaf de tweede bouwlaag via de traptoren aan de noordzijde bereikbaar. Op deze tweede bouwlaag lag de zaal. Op dit niveau was tevens de ingang van het gebouw. Die toegang is mijns inziens, al dan niet dichtgemetseld, nog te zien op de tekening van Roghman (Afb. 3). Boven de muur op de voorgrond, die de binnenplaats afsloot, is in het muurwerk van de toren een rondboogopening te zien, die als de (voormalige) toegang van de toren is te identificeren.
Boven de zaal was nog een derde bouwlaag met een aantal vertrekken. Daarboven bevond zich de zolder die werd gedekt door een terugspringend schilddak, zodat er ruimte was voor een loopgang achter een weermuur.

Het lot van de toren

De woontoren zal, zeker als hij reeds in de 13de eeuw werd gebouwd, lange tijd het complex hebben gedomineerd. Op de 'heemwerff' zullen hooguit enkele lagere (houten) bijgebouwen hebben gestaan, waarin het personeel woonde en die mogelijk ook als boerderij dienden.[41]
Voor de hand ligt dat het complex in de 15de eeuw begon te 'verstenen'. Eventuele houten bijgebouwen werden in steen opgetrokken. Jan van den Woude († 1417) schijnt in ieder geval rijk genoeg te zijn geweest om dergelijke campagnes uit te laten voeren. Hij leverde immers ook een belangrijke bijdrage aan de stichting van de Warmondse kloosters. Bovendien wordt Warmond onder zijn bestuur een hoge heerlijkheid hetgeen zeker aan het prestige van de heer zal hebben bijgedragen. Men kan ervan uit gaan dat er als vanzelf een zekere behoefte ontstond om de nieuwe status door middel van passende architectuur uit te dragen.
De verwoesting van het huis in 1420 zal het versteningsproces slechts onderbroken hebben en niet definitief gestopt. Voorstelbaar is dat de nadruk bij de uitbreidingen na verloop van tijd niet zozeer op verdedigbaarheid kwam te liggen, maar op wooncomfort. Deze ontwikkeling die op tal van plaatsen te onderscheiden is, werd onlangs beschreven door De Rijk.[42] Wanneer en in welke fases die overgang in Warmond verliep is onduidelijk. Voorstelbaar is dat de vleugel die op de historische tekeningen aan de noordzijde op de oude woontoren aansloot, en die nog altijd bestaat in het huidige gebouw, in de loop van de 15de of in het begin van de 16de eeuw aan het complex werd toegevoegd. Dit zou men althans kunnen opmaken uit de aanzienlijke dikte van de zware buitenmuur (0.7 meter), die bij de overige vleugels niet werd aangetroffen. Ook kan toen de eveneens nog bestaande noordelijke toren zijn gebouwd. Deze sloot, naar het zich op het historische beeldmateriaal laat aanzien, naadloos op de vleugel aan (Afb. 4 en 5). De toren had, en heeft nog steeds, vanwege zijn hoogte vrij dikke muren. Ze zijn echter niet zo dik als die van de oude woontoren, althans aanvankelijk niet. Tijdens de opmeting in 1901 stelde men weliswaar een dikte tussen de 0.80 en 1.20 meter vast – vooral de buitenmuren waren zwaar uitgevoerd – maar tijdens de restauratie in de jaren zestig bleek dat het muurwerk van de toren naderhand was verzwaard. Tegen de buitenmuren van de toren was een flinke beklamping van minstens 20 centimeter aangebracht.[43] Dit zal tijdens de verbouwing vanaf 1775 zijn gebeurd, klaarblijkelijk om de toren net als de andere torens en paviljoens ten opzichte van de rest van het gebouw iets te laten uitspringen. Bij de woontoren had men juist muurwerk moeten verwijderen om hetzelfde effect te verkrijgen.
Met de bouw van de noordelijke vleugel ontstond een L-vormige aanleg. In de binnenhoek van de nu ontstane aanleg werd een traptoren gebouwd die het mogelijk maakte de verdieping van de vleugels te bereiken. Wanneer de noordelijke vleugel werd gebouwd is onduidelijk, maar het is niet onaannemelijk dat hij pas werd toegevoegd nadat de oudere delen van het kasteel door Jan van Duvenvoorde waren gerestaureerd. Deze herstelwerkzaamheden moesten plaatsvinden nadat het kasteel in 1573 door de Spanjaarden was bezet. Tijdens deze Spaanse bezetting moet het gehele kasteel enorm hebben geleden, gezien de grote sommen geld die Jan van Duvenvoorde aan het herstel spendeerde. Blijkbaar hadden de Spanjaarden het kasteel in brand gestoken. Jan besteedde tussen 1589 en 1601 maar liefst *f* 25000,–. Dit bedrag is echter zo hoog dat men zich kan afvragen of alles werd uitgegeven aan herstelwerkzaamheden. Misschien werd de bouw van de noordelijke vleugel alsmede de zuidelijke octogonale hoektoren ook met dit bedrag bekostigd. Het huisarchief van Warmond bevat nogal wat

stukken uit deze periode. Wellicht kan een grondig onderzoek van dit deel van het archief uitsluitsel geven.[44]

Als men ervan uitgaat dat de oorspronkelijke muren van de noordelijke vleugel nog altijd aanwezig zijn in het huidige gebouw, dan valt de dikte van die muren tegen, zeker vergeleken met de zware buitenmuur van de westvleugel. Het lijkt dat de wens om het kasteel te kunnen verdedigen niet langer aanwezig was. Alleen de toepassing van kasteelachtige elementen, zoals de achthoekige traptoren in de binnenhoek van het gebouw en op de zuidelijke punt van het terrein, alsmede het handhaven van – 'last but not least' – de oude woontoren, verwijzen nog naar de heerlijke status van het complex. Huis te Warmond veranderde, zoals veel Nederlandse kastelen, langzaam maar zeker in een coulissenkasteel.[45] In 1629 werd dit omvormingsproces te Warmond beëindigd met de bouw tegen de noordvleugel van een smalle beuk in classicistische stijl, één van de vroegste voorbeelden van deze bouwtrant in de Nederlanden.[46] Deze nieuwe vleugel is op de tekening van Roghman slechts gedeeltelijk weergegeven maar niettemin duidelijk herkenbaar (Afb. 3).

Terug nu naar de oude woontoren. Deze bleef dus tot 1780 ondanks alle wijzigingen gehandhaafd, zij het niet in ongeschonden staat. Dat zou men tenminste kunnen opmaken uit het feit dat op geen van de in 1579 bestaande bouwdelen de kap bewaard was gebleven. Uit een bestek van 20 mei van dat jaar blijkt namelijk dat alle bouwdelen en dus ook de oude woontoren opnieuw van bedaking werden voorzien. Waarschijnlijk heeft de brand de woontoren tot een lege, stenen koker gereduceerd; alle houten vloeren zullen wel verloren zijn gegaan zodat het niet moeilijk was de beschikbare ruimte opnieuw in te delen. Naast de constructie van de nieuwe bedaking van de toren lijkt ook de interne indeling van de toren enigszins te zijn gewijzigd door de toevoeging van tenminste één extra vloerniveau. Dit zou men althans kunnen opmaken uit het feit dat de veronderstelde weergang rond een terugspringend dak werd opgegeven. Dit blijkt uit de tekening van Roghman. Te zien is dat de kap direct op de resten van de weermuur rust.[47] Dit had tot gevolg dat de ruimte die de toren bood nu naar boven toe kon worden vergroot omdat de weermuur tot buitenmuur was omgevormd. In de nieuwe situatie werd ongeveer op het voormalige niveau van de loopgang een waarschijnlijk vrij lage kamer ingericht, die werd verlicht met kruisvensters. Ook deze zijn op de tekening van Roghman goed te zien. Boven in de wand van de toren aan de binnenplaats is het systeem van door bogen verbonden consoles door de aanwezigheid van een venster ernstig verstoord. Ook in de korte zijde van de toren treft men op deze hoogte een venster aan. Direct onder het nieuwe vloerniveau zal de indeling ongeveer dezelfde zijn gebleven als de hierboven veronderstelde situatie vóór de plundering.

In 1732 was de toren zodanig in verval geraakt dat men besloot tot afbraak: 'den 6 mey betaalt aan Fuyt van Leeuwen voor het afbreecken van de tooren waarvan de muuren bedorve waren dat men geen vensters dorst op te stoten [...].[48] De afbraak was slechts gedeeltelijk gezien het feit dat in het muurwerk van het westelijke paviljoen tot op grote hoogte sporen van de voorgangerbouw werden aangetroffen.[49] Het is dan ook waarschijnlijk dat alleen de bovenste delen van de toren werden verwijderd zodat dit bouwdeel nagenoeg even hoog werd als de vleugel die er op aansloot. Het torenachtige karakter ging zo verloren.

Van der Steur ging ervan uit dat de afbraak betrekking had op de achtkantige toren zoals die op de historische tekeningen op de oostelijke hoek van het kasteel staat weergegeven, op de plaats waar nu het oostelijke hoekpaviljoen oprijst. Hij probeert zijn veronderstelling te onderbouwen met een ongedateerde, zeer schematische en daardoor onbetrouwbare afbeelding van het Huis te Warmond. Mijns inziens gaat het hier feitelijk om een kopie van de tekening van Roghman, of, nog erger, om een afgeleide van zo'n derivaat (Afb. 12). Op de natekening lijkt de octogonale toren niet te zijn afgebeeld. De plaats van de toren is echter door bomen afgeschermd en het is mijns inziens niet helemaal duidelijk of er nu een toren staat of niet. Tussen de stammen is wel degelijk een bouwlichaam te ontwaren. Bovendien spreekt een andere bron over een 'vierkante toren die voor enige jaren is afgebroken'.[50]

De situatie na het gedeeltelijk afbreken van de woontoren is mijns inziens goed te zien op een afbeelding van de hand van H. Spilman (1721-1784) (Afb. 13). Deze afbeelding moet dus na 1732 zijn gemaakt. Duidelijk is te zien dat de hoogte van de oude woontoren behoorlijk is afgenomen. De tekening zou zelfs van kort na 1777 kunnen dateren. Gezien de aanwezigheid van een in een torentje uitlopend tentdak op de voormalige woontoren, dat sterk lijkt op de dakconstructie van het huidige paviljoen, zou men er vanuit kunnen gaan dat de verbouwing van het huis juist een aanvang had genomen.[51] Spilmans tekening zou dan de enige getuigenis zijn van de metamorfose die het oude, zichtbaar tijdens verschillende bouwcampagnes tot stand gekomen kasteel veranderde tot het strakke classicistische huis zoals het nu nog bestaat.

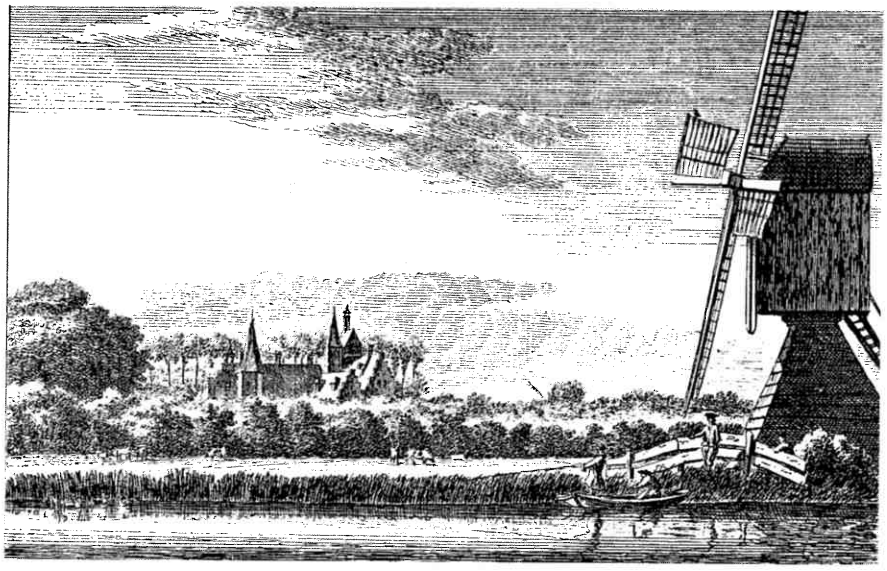

Afb. 13 Huis te Warmond vanuit het oosten. Tekening van H. Spilman (uit: Witkam 1963, afb. 8).

Noten

[1] Veel dank ben ik verschuldigd aan Prof. Dr. P. Sevenster, die mij telkens gastvrij op Huis te Warmond ontving en mij op verschillende interessante eigenschappen van het huis opmerkzaam maakte.

[2] Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 47-48.

[3] Voor de goede orde is het van belang de oriëntatie van het kasteel uit te leggen (zie tekening 2). Het grondplan van het gebouw is nagenoeg vierkant en ligt als een ruit op de noord-zuidas. Gezien met het gezicht naar de voorgevel van het kasteel vormt de toren linksachter de noordelijke hoek van het gebouw. De toren rechts achter is dientengevolge de oostelijke hoek. Het rechter hoekpaviljoen vormt de zuidelijke punt en het linker paviljoen het westelijke uiteinde van het Huis te Warmond. Deze aanduidingen worden in de tekst hieronder gebruikt.

[4] Witkam 1963.

[5] Dit project, dat in het leven is geroepen door de Vereniging Cultureel Erfgoed Zuid-Holland en wordt volledig gesubsidieerd door de Provincie Zuid-Holland, heeft als doel de Zuid-Hollandse kastelen en buitenplaatsen zo volledig mogelijk in kaart te brengen en een grote publicatie over dit cultureel erfgoed voor te bereiden.

[6] Van der Steen & Verhoef 1992, p. 4-5. Zie ook Fockema Andreae 1949, p. 70.

[7] Witkam 1963, p. 7.

[8] S.J. Fockema Andreae 1949, p. 72.

[9] Witkam 1963, p. 46.

[10] Van Heest & Van Poelgeest 1983, p. 119-138. Diederik des H.R. Rijksbaron van Leijden had liefst 21 heerlijkheden in bezit, waarvan Cornelis Pieter, overigens niet te verwarren met zijn oudste broer Pieter Cornelis (†1788) des H.R. Rijksbaron van Leijden, er vijf erfde, te weten Onwaard, Aarddijkswal, Oud Craayerspolder, Nieuw Craayerspolder en Craeyenesse. Na de aankoop van Warmond als zesde heerlijkheid liet Cornelis Pieters oudere broer Jan hem in 1782 nog West-Barendrecht en Carnisse na, wat het totale aantal heerlijkheden tenslotte op acht bracht.

[11] Mededeling van Prof. Dr. P. Sevenster.

[12] Met name met betrekking tot de herstellingswerkzaamheden die werden uitgevoerd na de bezetting van het huis door Spaanse troepen in 1573 is behoorlijk wat schriftelijk materiaal aanwezig in het huisarchief. Van der Steur (Witkam 1963) noemt in zijn studie weliswaar enkele belangrijke onderdelen, maar het is niet uitgesloten dat er meer informatie over deze werkzaamheden in het archief besloten liggen. Uit de studie van Van der Steur is deze informatie niet te deduceren daar hij de bronnen slechts zeer gedeeltelijk citeert of alleen een eigen interpretatie van de bronnen weergeeft, hetgeen binnen het bestek van zijn artikel overigens volkomen begrijpelijk is.

[13] Lijst van beschikbare afbeeldingen bij Witkam 1963, p. 37-41.

[14] Over betrouwbaarheid zie Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 56 en Van der Wijck 1989, deel 1, p. VII-XV, met name noot 1.

[15] 37-38.

[16] Zoals bij Rodenburg bij Leiden, waar deze toren op één van de hoeken van het gebouw stond. Zie Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 32. Zie ook kasteel Raaphorst (Wassenaar) de latere fase in dezelfde titel p. 46.

[17] Zo bouwde men, blijkbaar anticiperend op uitbreidingen aan het gebouw, tegen de woontoren van de Keenenburg een aparte koker voor een trap. Vertandingen wijzen ook in de richting van verwachte latere uitbreidingen. Zie Bult 1990, p. 3-6.

[18] Zoals Renaud ook beschrijft. Zie Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 34.

[19] Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 48, figuur 13.

[20] Hergebruik van kaponderdelen kwam vaker voor. Zie Janse 1989, 25-26.

[21] Het lijkt er overigens op dat de kap in het kader van de verbouwing uit elkaar is genomen (waarbij de stijlen zijn blijven staan) en later weer in elkaar is gezet, zij het niet helemaal op de oorspronkelijke manier. Dat is te zien aan de kepen en uitsparingen op verschillende plaatsen in het houtwerk.

[22] Witkam 1963, p. 30.

[23] Hoewel bij veel adellijke residenties in Holland wel degelijk tufstenen kerken verrezen. Zie Den Hartog 1998.

[24] Jansen 1996, p. 82-89.

[25] Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 86.

[26] Jansen 1996, p. 44.

[27] Bult 1990, p. 3.

[28] Deze informatie ontleend aan de bijdrage van Struijs ten behoeve van de Atlas van kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland, een overzichtswerk dat medio oktober 1999 zal uitkomen.

[29] Olde Meierink 1996, p. 376-380.

[30] Olde Meierink 1996, p. 330-335.

[31] Hupperetz e.a 1996, p. 55-59 en 177-178.

[32] Zie noot 16, 24 en 26.

[33] Ook op andere plaatsen hakte men ter verkrijging van meer ruimte aan de binnenzijde van gebouwen muurwerk weg. In de proosdij aan de Sandrasteeg te Deventer maakte men het wel erg

bont. Op de eerste en tweede verdieping van dit gebouw heeft men in de achttiende of negentiende eeuw de dikte van het muurwerk met vele decimeters gereduceerd. Op de tweede verdieping bleef van een muurdikte van bijna een meter niet meer dan 28 centimeter over. Zie Martin & De Vries 1996, p. 177-178.

[34] Bult 1988, p. 126-141. Zie ook Bult 1987, p. 29-32 en de afbeeldingen 7 en 8.

[35] Zoals uit blijkt uit afbeeldingen van deze kastelen. De Giessenburg is afgebeeld door Roelant Roghman. Den Burgh te Rijswijk is afgebeeld op een kaart uit 1580

[36] Fockema Andreae, Renaud & Pelinck 1974, p. 23 en p. 39: zo gaf graaf Albrecht van Beieren opdracht Zwieten af te breken omdat de eigenaar verzuimd had leenhulde te doen.

[37] Zie noot 6.

[38] Waarschijnlijk ging het om een stichting op allodiaal goed van de Teylingers. Kort na de bouw werd het in 1276 in leen opgedragen aan Floris van Henegouwen. Het terrein van het kasteel is nog altijd goed herkenbaar in het landschap aanwezig. Het gaat om een cirkelvormig terrein dat door een deels dubbele sloot of gracht is omgeven. Het ligt aan de westkant van Warmond aan de rand van de Klinkenberger polder achter de nieuwbouwwijk. Momenteel is er een kinderboerderij gevestigd. Voor de meest recente literatuur zie de gedegen artikelen van Renaud, Castellogica II 1983-1987 p. 53-70 en p. 104-118. Resten van het kasteel werden door hem opgegraven.

[39] Witkam 1963, p. 47.

[40] Zoals Bult vanwege het ontbreken van schietsleuven ook veronderstelt voor de weergang op bogen van de Keenenburg. Zie Bult 1990, p. 4.

[41] Archeologisch onderzoek Polanen heeft wat dit betreft leuke resultaten. Zie noot 29. Over het dagelijks leven op het kasteel, het daar aanwezige personeel en dergelijk verscheen een artikel in Hupperetz 1996, p. 109-126.

[42] De Rijk 1996, p. 112-141.

[43] Mededeling van Prof. Dr P. Sevenster.

[44] Witkam 1963, p. 9. Met name de gebruikte terminologie zou eens grondig bestudeerd moeten worden. Overigens werden bij de restauratie bouwmaterialen gebruikt die vrij waren gekomen bij de afbraak van 'affgebrokene kercken en cloosteren van Haerlem [...]'. Als Huis te Warmond nog eens aan bouwhistorisch onderzoek wordt onderworpen is dat een gegeven om terdege rekening mee te houden.

[45] De Rijk 1996.

[46] Ter Kuile 1951, p. 70-76. Het vroege verschijnen van de bouwtrant in Warmond zegt mijns inziens wel iets over het op zijn minst interregionale referentiekader van de bewoners van het huis. Slechts de stadhouderlijke paleizen als Honselersdijk en Ter Nieuburgh (Rijswijk) gingen voor zover althans bekend, Warmond in Zuid-Holland voor.

[47] Witkam 1963, p. 9. Bij de woontoren werd die bedaking uitgevoerd met loden goten die uitwaterden boven de 'sael'. Daarmee zal de aan de toren grenzende vleugel wel worden bedoeld.

[48] Witkam 1963, p. 18.

[49] Mededeling van Prof. Dr. P. Sevenster. Geregistreerd in de aantekeningen die hij maakte tijdens de vervanging van de stuclaag van het kasteel.

[50] Witkam 1963, p. 18-21.

[51] Anderzijds lijkt het attiek van de huidige paviljoens op Spilmans afbeelding te ontbreken en bovendien sluit de kap boven de vleugel nog rechtstreeks op het tentdak aan, terwijl het nu door een dakschild wordt beëindigd. Gaat het hier om een tussenfase?

Literatuur

Bult, E.J., 'Moated sites in their economical and social context in Delfland'. In: *Chateau Gaillard XIII (Caen 1987)* p. 20-39

Bult, E.J., 'Sociale en economische betekenis van begraven hofsteden in Delfland'. In: *Westerheem, 37/2* (1988) p. 126-141

Bult, E. e.a., 'Het archeologisch onderzoek van de Kenenburg. Een voorlopig verslag naar aanleiding van de opgravingen in 1989'. In: *Bulletin KNOB*, afl. 5 (1990) p. 2-11

Fockema Andreae S.J., 'Warmond'. In: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 41* (1949) p. 69-84

Fockema Andreae, S.J., J.G.N. Renaud & E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem 1974). Oorspronkelijk in 1952 verschenen als jubileumboek van Oud-Leiden. Arnhem 1974 is een *niet*-geauthoriseerde heruitgave.

Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (Assen/Maastricht 1987)

Hartog, E. den, 'Bouwen voor prestige, ziel of vrede. De oudste stenen kerken in Holland en hun opdrachtgevers'. In: *KNOB Bulletin 97/1* (1998) p. 15-30

Heest, D.H. van & L. van Poelgeest, 'Leydenaars en hun heerlijke titels'. In: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 75* (1983) p. 119-138

Hupperetz, W.M.H. e.a., Middeleeuwse Kastelen in Limburg. Verschijningsvorm van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel (Venlo 1996)

Jansen, H.L., 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen'. In: Jansen, Kylstra-Wielinga & Olde Meierink 1996, p. 15-111

Jansen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996)

Kuile, E.H. ter, 'Salomon de Bray en het huis te Warmond'. In: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 43 (1951) p. 70-76.

Magdelijns, J.R.M., H.J. Nalis, R.H.P. Proos & D.J. de Vries, *Het kapittel van Lebuinus in Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving* (Nieuwegein 1996)

Martin, C.H.M. & D.J. de Vries, 'Beschrijving en datering van de kern van het gebouw'. In: Magdelijns, J.R.M., H.J. Nalis, R.H.P. Proos & D.J. de Vries 1996, p. 172-178.

Olde Meierink, B. e.a. (ed.), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995)

Renaud, J.G.N., 'Warmond of Voorhout?'. In: *Castellogica II* (1983-1987) p. 53-70

Renaud, J.G.N., 'Warmond of Voorhout II'. In: *Castellogica II* (1983-1987) p. 104-118

Rijk, B. de, 'Tussen vesting en residentie. De zestiende eeuw'. In: Kylstra-Wielenga & Olde Meierink 1996, p. 112-141

Steen, F. van der & P. Verhoef, *Herstelplan voor de buitenplaats Huys te Warmont. Een studie naar historie, herstel en beheer.* LU Wageningen (scriptie 1992)

Witkam, J.J. (ed.), *Het Huys te Warmont. Zijn geschiedenis en zijn bewoners* (Leiden 1963)

Wijck, H.W.M. van der, *De Kasteeltekeningen van Roelant Roghman* (Alphen aan den Rijn 1989) (2 delen)

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag Nederlandse Kastelenstichting 1992

Bestuur

In het Dagelijks Bestuur hebben dit jaar de volgende mutaties plaatsgevonden:
- Ir T.S.Smith trad op 5 november 1992 af als lid van het Dagelijks Bestuur, na 16 jaar bestuurslid te zijn geweest.
- Ir C.J.M.van der Burg nam op dezelfde dag deze functie over. De heer van der Burg is, evenals de heer Smith, medewerker van het ministerie van landbouw en visserij.

De samenstelling van het Dagelijks Bestuur in 1992 is als volgt:
- Jhr mr R.E.W.van Weede, voorzitter, Laan Ampsen 8A, 7241 NG Lochem
- J.C.Repko, secretaris/penningmeester, Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen
- Jhr mr ing. K.H.A. von Chrismar, lid, Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir C.J.M. van der Burg, lid, Hoofdstraat 84, 3972 LB Driebergen.

Toegevoegd:
- Prof. dr J.G.N. Renaud, wetenschappelijk adviseur, Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort
- Prof. drs. H.L. Janssen, wetenschappelijk adviseur, Stadhouderslaan 93, 3538 JG Utrecht
- H. Mijsberg, directeur, Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- Mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, administratief medewerker, Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen.

De Raad van Beheer kende één mutatie: mevr. drs. M.A. Prins-Schimmel bedankte als lid van de Raad. Een opeenhoping van bestuursfuncties en taken deed haar daartoe besluiten.

De samenstelling van de Raad van Bestuur, met inbegrip van de leden van het Dagelijks Bestuur, – hierboven reeds genoemd –, is als volgt:
- Mr J.D. baron van Asbeck
- J.B. Bakker
- G. van Heek
- G. Heuff
- D.E.L. baron de Loë
- Ir E.J. Nusselder
- Mr A.F.L. graaf van Rechteren Limpurg
- Drs. ing. W.V.F. Rietbergen
- Mr P.F.J. Rive
- Mr K.W. Sluyterman van Loo
- Drs. H. Stoepker
- Dr A.W. Vliegenthart.

NB.: Volgens de statuten kan de Raad ruimer bezet zijn (negen tot eenentwintig leden), doch alleen zonodig zal van deze vrijheid gebruik worden gemaakt.

Het zittende Bestuur bedankt de scheidende leden, mevr. drs. M.A. Prins-Schimmel en ir T.S. Smith, voor hun bijdragen in het overleg over en de uitvoering van de taken van onze Stichting.

Begunstigers

Het aantal begunstigers lijkt stabiel te zijn, doch bezien over een decennium groeit het aantal jaarlijks in bescheiden mate. In 1983 was het aantal begunstigers ± 1440 en nu in 1992 bedraagt het aantal 1663 (betalende begunstigers en begunstigers voor het leven), een toename van meer dan 22 begunstigers per jaar. De vergrijzing bij onze Stichting vlakt de op zichzelf redelijk grote toename flink af. Komend jaar verricht het NCM (Het Nederlands Contact Monumenten) een onderzoek naar deze problematiek waaraan onze Stichting, met honderd enquêtefomulieren gezonden naar evenzovele begunstigers, haar medewerking zal geven. Het doel van dit onderzoek zal zijn hoe en waar potentiële begunstigers benaderd en geworven moeten worden voor de particuliere monumentenorganisaties.

Bijzondere leerstoel

Kortheidshalve wordt verwezen naar Castellogica II, ed. 1992-3, Verslagen en mededelingen bladz. LXXI, leerstoel Kastelenkunde, "Verslag 1 november 1987 – 1 november 1992.

Educatie

In 1992 werd een aanvang gemaakt met de ontwikkeling van een nieuwe reizende tentoonstelling.
De oude reizende tentoonstelling, in gebruik genomen in het begin van de jaren tachtig, was toe aan vervanging. De panelen en het systeem waren door intensief gebruik beschadigd en wel zo dat de kosten van herstel niet veel minder zouden zijn dan die van een geheel nieuwe tentoonstelling.
Daarom werd besloten voor het laatste te kiezen. Dankzij een projectsubsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kon een ontwerpbureau in dienst genomen worden om te zorgen voor materiaal en layout. De inhoudelijke kant van de nieuwe panelen zou door de NKS-medewerkers zelf verzorgd worden.
In het kader van hun stageopdracht werd de NKS hierin gesteund door twee studenten kunstgeschiedenis (Rijksuniversiteit Utrecht).
De bedoeling is dat de tentoonstelling in nieuwe opzet beter voldoet aan de eisen van deze tijd en met name aan die van het (basis)onderwijs.
Het boekje "Kastelen" in de serie Informatie Junior vindt nog steeds veel aftrek bij het basisonderwijs, gecompleteerd door het (gecopieerde) lespakket "Kastelen" van het Rijksmuseum Amsterdam. Omdat copiëren niet een fraai resultaat geeft en er behoefte ontstond aan iets nieuws werd – gekoppeld aan deze tentoonstelling – een aanvang gemaakt met een lespakket dat bedoeld is voor de laatste twee groepen van het basisonderwijs. Dit pakket zal niet alleen gaan over het kasteel als gebouw, maar ook over het kasteel als centrum van administratie, rechtspraak en economie. Hierdoor kan het niet alleen bij geschiedenis gebruikt worden, maar ook bijv. bij aardrijkskunde.
Ook bij het ontwikkelen hiervan zal gebruik gemaakt worden van stagiaires.
In september en oktober 1992 heeft de NKS deelgenomen aan het door de Utrechtse Universiteit opgezette programma "Wetenschapsweek Junior". Hierbij is het de bedoeling dat kinderen van 10 tot en met 12 jaar in contact komen met wetenschap en wetenschappers. Zo leren zij dat wetenschap bedrijven niet saai en droog behoeft te zijn.
De deelname hieraan was voor zowel de NKS als de Hazenboschschool in Den Dolder een zeer plezierige ervaring en de resultaten waren er ook naar. Prijzende vermeldingen vielen ons ten deel.

Financiën

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg hanteert sedert 1991 een ander systeem voor het toekennen van subsidie. Hoewel voor 1992 een hoger bedrag werd ontvangen, stonden hier tegenover ook hogere uitgaven, zodat het effect in feite nihil was.
Naast deze subsidie werd wederom een aanzienlijke bijdrage van een instelling ontvangen; de overige inkomsten bestonden uit rente, een batig saldo van excursies én de begunstigersbijdragen, welke laatste 58% van de inkomsten bedroegen, ongeveer gelijk aan 1991.
Voor 1992 was de minimum bijdrage *f* 30,–, doch gezien de verhoogde kosten van het betalingsverkeer en de hogere porti moest het bedrag voor 1993 op *f* 32,50 worden gesteld, en dit is nog niet kostendekkend.
Dankzij vele bijdragen hoger dan de minimumbijdrage kon 1992 zonder verlies, maar ook zonder winst worden afgesloten.
De exploitatie blijft echter zorgelijk. Daarom zijn extra inkomsten uit giften en legaten zeer welkom!

Castellogica

In 1992 is de tweede ringband afgerond met een inhoudsopgave. Een nieuwe ringband zal in de loop van het volgend jaar het licht zien. Van zowel band I als ook van band II is er nog een klein aantal artikelen voorradig. Deze zijn tegen verzendkosten door begunstigers bij het secretariaat te bestellen. De mogelijkheid bestaat om d.m.v. fotocopiëren op het secretariaat, na afspraak en tegen kosten, ringbanden compleet te maken.
De redactie van Castellogica is er zich van bewust dat niet alle artikelen voldoen aan de leesbaarheid voor iedereen. Dit kan veroorzaakt zijn door de onderwerpen, maar soms ook door de wetenschappelijke benadering van de auteurs. Toch vindt de redactie dat deze artikelen publicatie verdienen, al was het maar als documentatie voor volgende onderzoekers.
De volgende artikelen zijn in 1992 in Castellogica verschenen:
- Flokstra, M. "De bezitters van kasteel Ooijen door de eeuwen heen".
- Flokstra, M. "Een 16e eeuws glas-in-lood raam".
- Bauer, T.C. "Batenburg 1991/92, – overzicht van de resultaten van de zomercampage 1991 –".
- Flokstra, M. "De bezitters van kasteel Ooijen door de eeuwen heen (vervolg)".
- Hermans, D.B.M. "Huis Bergh ontsloten". en Kamphuis J.
- Bullinga, N. "Het Stein van Walraven".
- Flokstra, M. "De verdwenen burcht Spraland te Oostrum, 1257-1451".

- Renaud, J.G.N. "Heemstede en Heemstede".
- Renaud, J.G.N. "Tussen droom en wake", naar aanleiding van een mysterieuze brief over Egmond op den Hoef.
- Leerstoel Kastelenkunde, "Verslag 1 november 1987-1 november 1992".

Serie Nederlandse Kastelen (kastelenboekjes)

In 1992 verschenen vier deeltjes in deze serie, te weten: Nr. 23: Kasteel Wychen, en nr. 24: Beeckestein (beide bewerkingen van de nrs. IV en XXIV uit de oude serie), alsmede nr 25: De Borggraaf te Lottum, en nr 26: Klein Poelgeest. Dankzij een financiële bijdrage van de Stichting Roos Promotion konden wij voor nr. 25 de omslag en twee afbeeldingen van portretten in kleur laten afdrukken. De redactiesamenstelling ondervond geen verandering.
Het secretariaat beschikt over een voorraad boekjes, zowel uit de oude als de nieuwe reeks. Deze kunnen op bestelling worden geleverd. De lijst met nog voorradige boekjes kan worden opgevraagd.

De Woonstede

In samenwerking met de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen ontwikkelt De Woonstede zich steeds meer tot een gezaghebbend periodiek op het gebied van historische huizen en hun omgeving.
De artikelen, samengesteld door medewerkers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de stichting P.H.B. en verschillende andere instellingen zoals de universiteiten van Leiden en Utrecht, vinden steeds meer waardering door hun degelijke opzet en hun levendige, professionele presentatie. Als één van de weinige tijdschriften op dit gebied biedt De Woonstede de mogelijkheid om afbeeldingen in kleur op te nemen, hetgeen een extra dimensie geeft aan de behandelde onderwerpen. Het fraaie fotowerk bij de artikelen over Nederlandse objecten is vrijwel steeds afkomstig van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Het feit, dat niet alleen huis en interieur aandacht krijgen maar ook de omringende parken en tuinen uitvoerig belicht worden, legt nog eens de nadruk op de veelzijdigheid van dit tijdschrift.
Tevens biedt De Woonstede plaats aan korte berichten, boekbesprekingen, aankondigingen van tentoonstellingen en congressen in de Benelux.

In het afgelopen jaar verschenen van Nederlandse zijde de volgende artikelen:
- A. Masselink, 't Reigersnest te Oostvoorne (ZH), in: De Woonstede, 93, maart 1992.
- E. Broersen, Akerendam, in: De Woonstede, 94, juni 1992.
- Jacq. F.C.M. Bijnen, "Historische" Tekeningen van M.J.C. Wegenaar, in: De Woonstede, 95, september 1992.
- Heimerick Tromp, Akerendam, Tuin en parkaanleg in historisch perspectief, in: De Woonstede, 95, september 1992.
- J.W.C. van Schaik, Het Kasteel Loenersloot, in: De Woonstede, 96, december 1992.

Kastelengidsen

– "Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging"
Wederom is de uitgave van deze kastelengids verbeterd. Een eerste aanzet is gemaakt met het geven van de noodzakelijke informatie betreffende de toegankelijkheid van kastelen voor invaliden. Door middel van een code wordt de mate van toegankelijkheid aangegeven. Het Provinciaal Steunpunt Gehandicaptenbeleid Utrecht heeft hiertoe een onderzoek gedaan, helaas is dit landelijk nog niet afgerond.
Het gidsje is voorzien van een inhoudsopgavve.
Ook dit jaar heeft SHELL Nederland een bijdrage toegekend, met behulp waarvan een kostendekkende exploitatie binnen de mogelijkheden kwam.
Kortheidshalve kan verder verwezen worden naar het voorgaande jaarverslag.

– "Kastelen geschikt voor Evenementen"
Deze gids zal medio 1993 uitverkocht zijn, vandaar dat een aanvang is gemaakt met de heruitgave van deze zo succesvolle gids. De nieuwe uitgave zal geheel in kleur worden uitgegeven, mogelijk tweetalig – Nederl.-Engels) en nog uitgebreider de in aanmerking komende kastelen en vergelijkbare objecten vermelden.

Voorjaarsexcursie 23, 24 en 25 april

De voorjaarsexcursie bracht onze begunstigers dit jaar naar de kastelen "Middachten" en "Huis Bergh". De belangstelling voor deze excursie was verheugend, ondanks het feit dat beide kastelen eerst 10 jaar geleden nog werden bezocht.
Zoals meestal bij de excursies van de Stichting konden de deelnemers zich ook nu weer verheugen in redelijk tot goed weer.
De deelnemers, in totaal over de drie excursiedagen 270 personen, werden om 10.00 u. ontvangen in een van de voorhuizen van kasteel "Middachten", waarna in groepen en onder deskundige leiding een rondgang werd gemaakt door het kasteel. Na afloop hiervan bestond de mogelijkheid om op eigen gelegenheid de

tuinen te bezichtigen. Hiervan werd – ondanks het nog betrekkelijk vroege voorjaar – op ruime schaal gebruik gemaakt.
Om ca. 12.45 u. vertrok het gezelschap per bus naar 's-Heerenberg voor het tweede gedeelte van de excursie: de lunch en de bezichtiging van "Huis Bergh". De uitstekend verzorgde lunch werd geserveerd in de kelder van het kasteel, die zich daartoe uitstekend leent. Hierna volgde een ieder een rondleiding door het kasteel. Tot slot werd de thee geserveerd en om 17.00 u. vertrokken de bussen weer naar Arnhem en De Steeg.

Herhaling excursie 1991 Vechtstreek

In het verslag over 1991 is reeds melding gemaakt van een bestuursbesluit om de zeer geslaagde en ruim overtekende excursie langs de Vechtstreek zo mogelijk in 1992 te herhalen. Welnu, de aanmeldingen van de in 1991 teleurgestelde begunstigers zijn tevoorschijn gehaald. Betrokkenen werden opnieuw aangeschreven met de mededeling, dat de excursie van 1991 bij voldoende belangstelling in 1992 zou worden herhaald, zij het in een enigszins gewijzigde vorm. Zo was de eigenaar van kasteel "Bolenstein" in Maarssen niet meer bereid zijn huis nog eens voor ons open te stellen en voorts, hiermee samenhangend, werd de lunch niet in Maarssen maar in Breukelen gebruikt. In plaats van kasteel "Bolenstein" was nu de bezichtiging van "Boom en Bosch", het gemeentehuis van Breukelen, in het programma opgenomen.
Van de aangeschreven begunstigers meldden er zich uiteindelijk 80 aan, zodat met één dag kon worden volstaan. Dit was ook het aantal dat overeenkwam met de capaciteit van de rondvaartboot.
Wederom werd verzameld op "Slot Zuylen", waar koffie met koek werd geserveerd en waar men op eigen gelegenheid het kasteel kon bezichtigen. Om ca. 10.15 u. vond de inscheping plaats bij het "Regthuys" en kon de reis naar Breukelen beginnen. Tijdens de tocht kreeg men een zeer goede toelichting van drs.W.Smits, verbonden aan de Historische Kring Maarssen. Aangekomen te Breukelen werden de deelnemers verwelkomd door burgemeester Van der Feltz, die vervolgens een boeiende uiteenzetting gaf over zijn gemeentehuis, waarbij de bouw- en bewoningsgeschiedenis ruim aan bod kwamen. Na de prima verzorgde lunch in het motel "De Watertoren" te Breukelen werd de reis vervolgd naar "Terra Nova" te Loenen aan de Vecht. Evenals in 1991 werd het gezelschap bij aankomst hartelijk verwelkomd door de eigenaren, het echtpaar Van Leeuwen Boomkamp. Thee en cake werden geserveerd. Onder leiding van de heer en mevrouw Van Leeuwen Boomkamp en hun assistenten maakten de deelnemers, deskundig ingelicht, een wandeling door de tuinen, het park en langs de oevers van de plassen. Het natuurschoon is er heel bijzonder. Na afloop hiervan vertrok het gezelschap weer per bus naar Utrecht-NS of "Slot Zuylen", dankbaar voor het genotene en een waardevolle ervaring rijker.

Kasteelstudiedagen "De Haar", 29, 30 en 31 oktober

De kasteelstudiedagen naar "De Haar" kenden een grote belangstelling. Drie dagen moesten worden besteed om alle (ruim 270) deelnemers te kunnen ontvangen. De deelnemers aan de studiedagen arriveerden op eigen gelegenheid of per bus voor zover men met de trein naar Utrecht was gereisd.
In restaurant "'t Wapen van Haarzuilen" werd iedereen ontvangen met koffie, waarna een aanvang werd gemaakt met het lezingprogramma. Het spits hiervan werd afgebeten door Prof. dr J.G.N. Renaud, die een inleiding hield over het onderwerp "Kastelen in Utrecht als Fortificatie".
Vervolgens sprak drs. J.H. Huiting over "Kasteel De Haar, zijn bewoners en zijn grondbezit in ruimere zin", waarbij hij zich baseerde op een door hem verrichte studie naar de middeleeuwse bezitsverhoudingen van kastelen in ZW-Utrecht.
Aansluitend aan de lezing van de heer Huiting sprak Prof.drs. H.L. Janssen over "De bouwgeschiedenis van kasteel De Haar". De uitstekende lunch hierna vormde een welkome onderbreking van het uitgebreide lezingenprogramma.
Na de lunch was het woord aan drs. H.M.J. Tromp, die sprak over "Herbouw van kasteel De Haar en de aanleg van de tuinen". Gelet op de geboeide belangstelling van de deelnemers tijdens de lezingen kan worden geconcludeerd, dat deze zeer gewaardeerd werden.
De wandeling naar het kasteel "De Haar" door het prachtige park, werd door de deelnemers duidelijk op prijs gesteld. De hierna volgende rondgang door het kasteel was deskundig en goed verzorgd.
Na afloop van het bezoek aan het kasteel keerde het gezelschap terug naar restaurant "'t Wapen van Haarzuilen" waar tot slot thee werd geserveerd.
Hiermede waren de kasteelstudiedagen 1992 ten einde en ging iedereen zijns weegs.

Vacantiebeurs 1992

Ook in 1992 werd door de NKS deelgenomen aan de Vacantiebeurs in de Jaarbeurshallen te Utrecht.
De stichting deed dit in het grotere collectief van het NBT (Nederlands Bureau voor Toerisme). De NKS beschikte over klein standje in de gezamenlijke grote stand. Ditmaal was de deelname zonder de verwante

stichtingen i.t.t. voorgaande jaren, die echter wel de mogelijkheid hadden hun folders en brochures, tegen een kostendekkende bijdrage, te plaatsen in de stand. De NKS-stand had een uitermate gunstige locatie en de belangstelling was zeer groot.

Secretariaat

De activiteiten van het secretariaat blijven zich ontwikkelen en reiken door de omstandigheden vaak verder dan de bij de NKS aanwezige mogelijkheden. De vrijwillige medewerkers (3) blijven ons trouw bij de diverse toegewezen taken helpen. Zonder hun bijdrage zouden de zich aandienende nieuwe ontwikkelingen tot de onmogelijkheden behoren.
Eén der ontwikkelingen is de toenemende bedreiging van kastelen en hun omgeving door toedoen van veelal regionale en plaatselijke overheden, al of niet in samenwerking met projectontwikkelaars. Het betreft doorgaans nieuwe plannen ten behoeve van de woningbouw of andersoortige bouwplannen betreffende het hergebruik van kastelen en/of hun omgeving. Dit wordt mede in de hand gewerkt, onbedoeld, door het beleid van de rijksoverheid.
In toenemende mate moet de NKS samen met andere monumentenorganisaties in het strijdperk treden met bezwaarschriften etc. Zo wordt getracht de plannen ongedaan te maken, ofwel deze in banen te geleiden die de minste schade aan de betrokken kastelen en hun omgeving berokkenen. Met wisselend succes is zo tot nu toe, bij die kastelen waar we tijdig werden gewaarschuwd, het ergste voorkomen.
Enkele voorbeelden zijn:

- "Warmelo", woningbouw in de directe omgeving, is voorkomen.
- "Martenahuis", aanbouw gemeenteadministratiekantoor, is volledig ingetrokken.
- "Schelluinderberg", Betuwelijn bovengronds op 50 m. afstand, ondergrondse oplossing wordt door de minister nader bekeken.
- "Ravenstein", terrein voormalige voorburcht verzorgings-flats, ROB heeft gelegenheid gekregen archeologisch onderzoek te verrichten.
- "Nederhoven", woningbouw in de directe omgeving, gestreefd wordt naar een afstand van 200m. vanaf het landgoed, procedures zijn nog gaande.

Jaarverslag Stichting Kastelen Documentatie 1992

Bestuurssamenstelling

Mr G.W. van Herwaarden, *voorzitter*
G. Heuff, *secr./penningmeester*
Mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, *directeur*
Mr J.D. baron van Asbeck
Jhr dr C.C.G. Quarles van Ufford
J.C. Repko
Ir T.S. Smith
Mevr. drs. C.C.S. Wilmer

Prof. drs. H.L. Janssen, *adviseur*
Prof. dr J.G.N. Renaud, *adviseur*

Bibliotheekmedewerkers
Mevr. W. van Alphen-Idzenga
H. Hageman
Mevr. drs. M. Festen

De vergaderingen van het bestuur van de Stichting vonden plaats op 26 maart, 18 juni en 17 september.

De bestuurssamenstelling heeft in het jaar 1992 geen wijzigingen ondergaan.

Wel gewijzigd is de samenstelling van de vrijwilligers. Mevr. C. Duin-Rietdijk die de SKD geruime tijd heeft geholpen met het behandelen van de informatieverzoeken, het verwerken van gegevens enz. had al in december 1991 te kennen gegeven met dit werk te willen stoppen. Haar verhuizing van Zeist naar Rotterdam – april 1992 – was hier de hoofdoorzaak van. Tot en met januari heeft mevr. Duin nog vele brieven kunnen beantwoorden, maar daarna heeft zij definitief een einde aan haar werkzaamheden voor de stichting gemaakt.
Haar vertrek werd door allen die met haar te maken hebben gehad, zeer betreurd. Niet in de laatste plaats om haar opgewekt karakter en haar nuchtere kijk op de dingen. Het bestuur van de SKD heeft daarom gemeend mevrouw Duin een passend afscheidscadeau te moeten geven. Aan haar en haar echtgenoot werd een lunch aangeboden waarbij de voorzitter, de penningmeester, prof. Renaud, mevrouw Ricardo (NKS-medewerkster) en de directeur aanwezig waren. Het werd een zeer geanimeerde aangelegenheid waar passende woorden werden gezegd.
Het bestuur van de SKD hoopt dat de heer en mevrouw Duin in de stad van hun herkomst, Rotterdam, nog vele aangename jaren mogen doorbrengen.
De plaats van mevrouw Duin is in 1992 sedert februari ingenomen door mevrouw drs.M.Festen uit Nieuwegein.

Beheer collectie Schellart

Kranteknipselverzameling

Het abonnement op de knipseldienst werd in 1992 uit eigen middelen gecontinueerd. De waarde en het gebruik van de knipsels zijn dermate dat een dergelijke maatregel gerechtvaardigd bleek, ondanks dat het abonnement het budget voor abonnementen zwaar belast.
Door de knipseldienst worden vele kranten en tijdschriften bijgehouden: de grote landelijke dagbladen naast vele regionale en plaatselijke organen. Hierdoor zal de berichtgeving met wetenswaardig nieuws over kastelen, hoewel niet uitputtend, grotendeels in het archief van de SKD terecht komen.

Prentencollectie

In 1992 kon de prentencollectie nog niet in zijn geheel uit het kranteknipselarchief gelicht worden. Dit zal eerst in het begin van 1993 geschieden. Dan pas kunnen de eerder gemaakte plannen en besluiten omtrent deze verzameling uitgevoerd worden.

Automatisering bibliotheek/subsidie Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Reeds geruime tijd is aan de ontsluiting van de bibliotheek gewerkt, aanvankelijk middels een handgeschreven kaartsysteem (voor de aanwinsten sinds 1987), sinds 1991 met een computerprogramma.
Reeds vanaf 1989 waren er gesprekken gaande met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aangaande een aansluiting tussen de bibliotheken van beide organisaties. Deze aansluiting heeft direct te maken met ontsluiting van het boekenbezit door middel van automatisering. Deze gesprekken konden einde 1992 afgerond worden met het besluit dat de SKD het bibliotheekprogramma van de Rijksdienst zou gaan gebruiken. Daarvoor kreeg de Stichting een projectsubsidie toegewezen van *f* 25.000,–. Hiervan moeten apparatuur, programmatuur en andere benodigdheden gekocht worden. De bedoeling van de RDMZ is om allereerst het foto-en negatievenbezit van de SKD in een systeem te vatten. Aan de rubricering van dit onderdeel van de bibliotheek is in het verleden weinig aandacht besteed. De Rijksdienst heeft hier direct belang bij daar zij zelf ook onlangs een aanvang gemaakt heeft met het automatiseren van haar eigen foto- en negatievenbestand. Inmiddels had de heer J.Voets uit Scherpenzeel zich bereid verklaard zowel de dia's als de foto's te catalogiseren met een Dbasesysteem. In plaats hiervan zal hij gaan werken met het nieuwe programma van de RDMZ. De directeur gaat voort met het verwerken van het boekenbestand.
Naast de SKD zijn er nog 5 andere stichtingen en organisaties die voor het zelfde doel deze subsidie mochten ontvangen. Het doel is om gezamenlijk te komen tot een systeem waarin onderling gegevens makkelijk en snel uitwisselbaar zijn.
In 1993 zal het nieuwe bibliotheekprogramma worden aangeschaft en kan met de catalogisering begonnen worden. Overigens kunnen alle in het oude programma verwerkte titels overgezet worden naar het nieuwe.

Informatieverstrekking

In 1992 zette zich de ontwikkeling voort dat vooral de basisschooljeugd van informatie voorzien moest worden. Hierdoor blijkt eens te meer dat het plan, waartoe de NKS in 1991 besloten had, een compleet lespakket voor de basisschool te ontwerpen geen ijdel plan geweest is. Samen met de NKS werden in 1992 ideeën ontwikkeld die varieerden van een videofilm tot en met software (dit laatste zou passen in het overheidsprogramma "Comenius" waardoor iedere basisschool voorzien moet worden van voor onderwijs geschikte computers). Er is een start gemaakt met een nieuwe reizende tentoonstelling en een lespakket. Dit lespakket moest niet alleen gaan over het kasteel als bouwwerk, maar ook aandacht vestigen op het kasteel als economisch, militair en administratief/bestuurlijk centrum. De directeur kon samen met 2 stagiaires van de Rijksuniversiteit Utrecht reeds in oktober met de uitwerking van dit lespakket beginnen. De verwachting is dat in het schooljaar 1993-94 met proefdraaien begonnen kan worden. Wellicht ten overvloede zij gemeld dat hiervoor ruim gebruik werd gemaakt van de boeken en afbeeldingen uit het SKD-bezit. De SKD heeft in 1992 het materiaal geleverd waarmee de NKS invulling kon geven aan haar project in het kader van de Junior Wetenschapsweek van de Rijksuniversiteit Utrecht.
Dit project richt zich op het ontvankelijk maken van de basisschooljeugd voor de wetenschapsbedrijving.
Naast deze activiteiten mocht de SKD zich in 1992 verheugen in een toenemende belangstelling. Meer dan in voorgaande jaren dienden zich bezoekers aan die gebruik wilden maken van de bibliotheek. Dit betekende overigens wel dat het accent minder gelegd moet worden op schriftelijke informatieverschaffing (m.u.v. de schooljeugd).
Het samenwonen van NKS en SKD én de personele unie in de persoon van de directeur van de SKD, tevens medewerkster NKS, werkt deze ontwikkeling in de hand. De NKS, de meer naar buiten toe optredende partner, dient als een vangnet waardoor belangstellenden a.h.w. naar de SKD toegelokt worden.

Stichting Kastelen Lexicon Nederland

In oktober 1992 werd te Utrecht de Stichting Kastelen Lexicon Nederland opgericht. Het doel van deze stichting is te komen tot een registratie van alle in Nederland verdwenen en bestaande kastelen. De stichting staat onder het voorzitterschap van professor drs. H.L.Janssen, hoogleraar kastelenkunde en tevens adviseur van zowel NKS als SKD. Mevr. Wilmer, bestuurslid van de SKD, nam in het bestuur van deze nieuwe stichting zitting.
De band tussen SKLN en SKD is sterk, niet alleen door personele unies maar ook door een gemeenschappelijk belang. Beide stichtingen zijn opgericht om zoveel mogelijk gegevens te verzamelen over het Nederlands Kasteel, bestaand, ruïneus of verdwenen. De SKLN zal met deze gegevens over enige jaren een boekwerk het licht doen zien waarvan het de bedoeling is dat het een handboek zal gaan worden.
De rol van de SKD in dit geheel is een ondersteunende: de gegevens van de SKD dienen als basis voor verder onderzoek. De SKD zal als uitvalsbasis voor de nieuwe stichting gaan fungeren.

Uitbreiding collectie

De collectie van de SKD breidt zich gestaag uit. Genoemd werd al het abonnement op de Knipseldienst. Verheugend is het dat ook de groei van het aantal boeken toeneemt. Niet in de laatste plaats door schenkingen van particulieren.
Het bestuur van de SKD dankt allen die in 1992 op deze wijze een bijdrage aan het werk van de stichting hebben geleverd. Ook zij die financiële hulp hebben geboden zegt het bestuur hiervoor dank.
Het is helaas dit jaar wegens ruimtegebrek niet mogelijk een complete aanwinstenlijst op deze plek te publiceren. Belangstellenden kunnen desgewenst een lijst ontvangen. Zij dienen daarvoor contact op te nemen met de directeur (03430-16282).
Indien u boeken, tijdschriften of andere publicaties op het werkterrein van de SKD wilt opruimen, dan houdt de stichting zich gaarne aanbevolen. De bij de SKD beheerde boeken worden niet uitgeleend, maar de collectie kan op maandag, donderdag en vrijdag van 9.00 tot 16.00 uur bezocht en geraadpleegd worden.
Het verdient aanbeveling bij voorgenomen bezoek contact op te nemen met de directeur, mevr. J.M.M. Kylstra.
Mocht men het werk van de SKD met een bijdrage willen ondersteunen, bijvoorbeeld om de aanschaf van boeken mogelijk te maken, dan wordt ook dat op hoge prijs gesteld. Het gironummer van de SKD is 541040.

Nieuwe en nog verkrijgbare publicaties over kastelen, landhuizen en tuinen

Arends, J. - *Walcherse Buitenplaatsen*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
In voorbereiding ISBN 90 6469 676 4

Arren, P. - *Van kasteel naar kasteel*
Uitgeverij: Hobonia
Bredalaan 849, 2990 Wuustwezel (B)
NOG BESCHIKBAAR: Van kasteel naar kasteel deel 1, 2, 3 en 4.
De vier boeken kunnen nog in beperkte mate geleverd worden. Deze unieke werken kunnen enkel bekomen worden door storting of overschrijving van 1.650 BF (100 BF verzendingskosten inbegrepen) per deel op rekening nr. 001-1767840-91 t.n.v. HOBONIA - Bredalaan 849 - B-2990 Wuustwezel.
Voor Nederland: *f* 86,- + *f* 6,- port op Giro rek. nr.: 6281817 t.n.v. Paul Arren.
DEEL 1: de kastelen Solhof, Den Brand, Middelheim, Ter Elst, Vredenborg, Zorgvliet, Gelmelslot, Waterkasteel, De Renesse, Starrenhof, Klaverblad, Selsaeten, e.v.a.
DEEL 2: de kastelen De Buerstede, Koninklijk Paleis Antwerpen, Reigershof, Zwarte Arend, Solvay, De List, Groot Kasteel, Reinhardstein, Ter Beke, e.v.a.
DEEL 3: de kastelen Ter Saksen, Lestriverie, Mishaegen, Boterlaarhof, Rameien, Koninklijk Paleis Laken, Withof,Dufour, Ter Ham, Nieuw Kasteel, Beauvoorde, e.v.a.
DEEL 4: de kastelen Wolfaartshof, De Tomp, Drie Koningen, Torenhof, Bisschoppenhof, Breivelde, De Bethune, Expoel, Calesberg, De Renesse, Voghelsanck, e.v.a.
DEEL 5: LUSTRUMUITGAVE, beschikbaar vanaf oktober 1993 de kastelen Cleydael, Zellaer, Muggenberg, Wilder
Gravensteen, Grand-Champ, Ten Dorpe, Ter Heyden, Male,
Walburg, De Mot, Ieperman, Hof van Liere, e.v.a.

Baartman, N./Bogaard O. v.d./e.a. - *Baronnen en kunstenaars* (1993)
Uitgeverij: Stichting Oud-Amelisweerd & Centraal Museum, Utrecht
De geschiedenis van het landhuis Oud-Amelisweerd vanaf de middeleeuwen tot heden. Over het huis, de bewoners en het park.
Met bibliografie.
Prijs: *f* 39,50 ISBN 90 73285 19 4

Verkrijgbaar:
Centraal Museum Utrecht, tel: 030-362 362
Broese Kemink, tel. 030-313 804
Atheneum Amsterdam, tel: 020-6233933

Beijer, Jan de - *Provincie Gelderland/Overijssel*
Uigeverij: Repro-Holland B.V.
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen
Prijs: *f* 75,00 ISBN 90 6471 201 8

Beijer, Jan de - *Provincie Utrecht*
Uitgeverij: Repro-Holland B.V.
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen

Beijer, Jan de - *Provincie Noord- en Zuid-Holland*
Uitgeverij: Repro-Holland B.V.
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen
ISBN 90 6471 254 9

Beijer, Jan de - *Provincie N. Brabant/Limburg*
Uitgeverij: Repro-Holland B.V.
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen
Prijs: *f* 55,00 ISBN 90 6471 216 6

Boer/Loonstra - *Paleis Noordeinde*
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Prijs: *f* 49,50 ISBN 90 6011 489 2

Boers - *De Kruidhof van het Muiderslot* (1992)
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
24 blz., afb. zwart/wit
Prijs: *f* 7,50 ISBN 90 6011 754 9

Bos, J. - *Huizen van stand* (1989)
Uitgeverij: Boom
Postbus 1058, 7940 KB Meppel
Tel: 05220-57012
Uitvoering: Gebonden, 560 blz., Afb. zwart/wit
Geschiedenis van Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners
Prijs: *f* 98,00 ISBN 90 6009 889 7
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Brekelmans - *De Gevangenpoort*
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Prijs: *f* 5,00 ISBN 90 6011 457 4

Caminada - *Loevestein*
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Prijs: *f* 35,00 ISBN 90 6011 647 X

Canneman, E.A. - *Kastelen aan de Langbroekerwetering* (1989)
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Uitvoering: Ingenaaid, 67 blz., afb. zwart/wit
Walenburg, Rijnesteyn, Lunenburg, Hindersteyn, Weerdesteyn
Prijs: *f* 30,00 ISBN 90 6469 639 X
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Daeter, Drs. Ben - *Kastelen*
Uitgeverij: Repro-Holland B.V.
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Achtergronden en vele wetenswaardigheden
Prijs: *f* 22,50 ISBN 90 6471 252 2

Dek, Ruud - *La Fôret*
Uitgeverij: Repro-Holland
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Het voormalige buitenhuis en gelijknamige landgoed tussen Driebergen en Doorn
Prijs: *f* 25,00 ISBN 90 6471 255 7

Geytenbeek, Erik - *Oranjerieën in Nederland*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Prijs: *f* 95,00 ISBN 90 6469 646 2

Groot, W.C. de - *Huizen en hoven in Friesland*
Uitgeverij: Friese Pers Boekerij
Postbus 619, 9200 AP Drachten
Tel: 05120-84477
Prijs: *f* 16,50 ISBN 90 330 106

Harenberg, J. - *Kastelen in Oost-Gelderland* (1993)
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Uitvoering: gen./gebroch., 96 blz., rijk geïllustreerd
Prijs: *f* 19,50 ISBN 90 6011 832 4
Verkrijgbaar in boekhandel

Harenberg - *Kastelen rond Lochem* (1989)
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Uitvoering: Ingen/gebroch. 110 blz., afb. zwart/wit
Prijs: *f* 17,50 ISBN 90 6011 653 4
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Harenberg - *Kastelen rond Zutphen II* (1988)
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Uitvoering: Gen./gebroch. 96 blz., afb. zwart/wit
Prijs: *f* 17,50 ISBN 90 6011 596 1
verkrijgbaar bij de boekhandel

Huisken - *Paleis op de Dam*
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Prijs: *f* 49,50 ISBN 90 6011 631 3

Hulkenberg, A.M. - *Duinlust*
Uitgeverij: Repro-Holland
Postbus 107, 2400 AC Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Tussen Hillegom en Lisse
Prijs: *f* 25,00 ISBN 90 6471 247 6

Hulkenberg, A.M. - *Gezichten langs de Oude Rijn*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Ca. 90 tekeningen met toelichting
Prijs: *f* 85,00 ISBN 90 6469 562 8

Hulkenberg, A.M. - *Gezichten in Zuid-Kennemerland*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Ca. 89 tekeningen met toelichting
Prijs: *f* 85,00 ISBN 90 6469 656 X

Karstkarel, P./Elward, R. - *Stinsen en states* (1990)
Uitgeverij: Friese Pers Boekerij
Postbus 619, 9200 AP Drachten
Tel: 05120-84477
Uitvoering: Gebonden, 176 blz., afb. zwart/wit
Adelijk wonen in Friesland
Prijs: *f* 47,50 ISBN 90 330 02345 B
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Kloek, W.Th./Niemeijer, J.W. - *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, deel II (1990)
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Uitvoering: Gebonden, 152 blz., afb. zwart/wit en kleur
Prijs: *f* 100,00 ISBN 90 6469 653 5
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Koopmans - *Paleis Lofen te Utrecht*
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Prijs: *f* 9,50 ISBN 90 6011 628 3

Lekkerkerk - *Paleis Noordeinde* (kl. mon. reeks)
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Prijs: *f* 17,50 ISBN 90 6011 748 4

Lutgers, P.J. - *Buitens aan de Vecht*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
In voorbereiding ISBN 90 6469 677 2

MONUMENTEN-INVENTARISATIE PROVINCIE UTRECHT (reeks)
Geschiedenis en architectuur
Uitgeverij: Kerckebosch
Postbus 122, 3700 AC Zeist
Tel: 03404-21444
Gaasbeek, F./Gilde, G. 't - *Bunschoten Spakenburg*
208 blz., ca. 200 illustraties ISBN 90 6720 133 2
Prijs: *f* 34,50 Verkrijgbaar bij de plaatselijke boekhandel
Gaasbeek, F./Kooiman, M./Olde Meierink, B.- *Wijk bij Duurstede*
Prijs: *f* 29,50 Verkrijgbaar bij de plaatselijke boekhandel
Ginkel-Meester, S. van/Vernooij, A. - *Cothen*
Prijs: *f* 29,50 Verkrijgbaar bij de plaatselijke boekhandel
Hof, J.van 't/Kooiman, M./Stol, T.- *Veenendaal*
168 blz., ca. 170 illustraties ISBN 90 6720 132 4
Prijs: *f* 29,50 Verkrijgbaar bij de plaatselijke boekhandel

Mulder-Radetsky, drs. R.L.P./Vries, B.H. de - *Geschiedenis van Oranjewoud* (jaar 1989)
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Uitvoering: Gebonden, 326 blz., Afb. zwart/wit en kleur
Van vorstelijk lustslot tot voorname buitenplaats
Prijs: *f* 52,50 ISBN 90 6469 640 3
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Munnig Schmidt, E./Lisman, A.J. - *Plaatsen aan de Vecht en Angstel* (1993)
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Ca. 90 tekeningen met toelichting
Prijs: *f* 85,00 ISBN 90 6469 611 X

Oldenburger-Ebbers, C./Backer, A.M. - *Nederland tuinenland*
Uitgeverij: De Hef
Postbus 24290, 3007 DG Rotterdam
Tel: 010-4131086
Buitenplaatsen, kasteeltuinen, landgoederen
Prijs: *f* 24,50 ISBN 90 6906 011 6
Verkrijgbaar bij boekhandel en VVV

Roodbaard, L.P. - *Tuinen van de Friese adel*
Uitgeverij: Friese Pers Boekerij
Postbus 619, 9200 AP Drachten
Tel: 05120-84477
Prijs: *f* 16,50 ISBN 90 330 114

Schouman, Aart - *De Buitenplaatsen Zuidwind en Patijnenburg in het Westland*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
In voorbereiding ISBN 90 6469 678 0

Tengbergen, A - *De acht kastelen van Vorden (1988)*
Uitgeverij: Walburg Pers
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
Tel: 05750-10522
Uitvoering: Gen./gebroch., 144 blz., afb. zwart/wit
Prijs: *f* 19,50 ISBN 90 6011 585 6
Verkrijgbaar bij de boekhandel

Terlouw, Piet - *De Stichtse Lustwarande*
Uitgeverij: Canaletto
Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
Tel: 01720-44667
Ca. 85 tekeningen met toelichting
In voorbereiding
Prijs: *f* 85,00 ISBN 90 6469 679 9

Wordt vervolgd.

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag Nederlandse Kastelenstichting 1993

Bestuur

Het Dagelijks Bestuur is dit jaar uitgebreid met de voorzitter van de Stichting Kastelen Documentatie, Mr G.W. van Herwaarden. De heer Van Herwaarden, secretaris van de Raad voor het Cultuurbeheer, aanvaardde op 25 november zijn functie als lid van het Dageljks Bestuur.
De samenstelling van het bestuur is sindsdien als volgt:

- Jhr mr R.E.W. van Weede, voorzitter, Laan Ampsen 8A, 7241 NG Lochem
- J.C. Repko, secretaris/penningmeester, Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen
- Jhr mr ing.K.H.A. von Chrismar, lid, Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir C.J.M. van der Burg, lid, Hoofdstraat 84, 3972 LB Driebergen.
- Mr G.W. van Herwaarden, lid, Kapelweg 13 2587 BJ Den Haag.

Toegevoegd:
- Prof.dr J.G.N. Renaud, wetenschappelijk adviseur, Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort
- Prof. drs. H.L. Janssen, wetenschappelijk adviseur, Stadhouderslaan 93, 3538 JG Utrecht
- H. Mijsberg, directeur, Dr. Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- Mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, administratief medewerker, Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen.

De Raad van Beheer kende in de loop van 1993 zeven mutaties. De heer J.B. Bakker, die de Groninger Borgenstichting vertegenwoordigde, bedankte als lid en werd m.i.v. 15 april. vervangen door Ir P.W. Havik, voorzitter van genoemde stichting.
Ter aanvulling van de opengevallen plaatsen in de Raad van Beheer werden als lid van de raad benoemd Mevr. dr C.L. van Groningen, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en redactielid van De Woonstede door de eeuwen heen, en de heer drs. J.L.M. Kits Nieuwenkamp, voorzitter van de Kastelenstichting Holland-Zeeland, en secretaris van het Algemeen Nederlands Verbond. Beiden traden aan op 25 november 1993.
De Stichting Kastelen Documentatie neemt voor de NKS een bijzondere positie in. Zonder de SKD zou de NKS moeilijker functioneren. De SKD is voor het voortbestaan voor een groot deel afhankelijk van de NKS. Daarom is door beide besturen besloten tot een operationele samenvoeging, waarbij de bestuursleden van de SKD worden opgenomen in het bestuur van de NKS en/of de Raad van Beheer. De SKD blijft als zelfstandige stichting rechtens voortbestaan.
Het bovenstaande heeft als resultaat gehad dat behalve de heer Van Herwaarden, boven reeds genoemd, met ingang van 25 november 1993 tot lid van de Raad van Beheer zijn benoemd:
- Ir D.B.M. Hermans, secr./penningmeester SKD
- Ir T.S. Smith, lid SKD en reeds eerder lid van het DB en de Raad van de NKS
- Mevr. drs.C.C.S. Wilmer, lid SKD.

De samenstelling van de Raad van Beheer, m.u.v. de reeds hierboven genoemde leden van het Dagelijks Bestuur, is als volgt:

- Mr J.D. baron van Asbeck
- Mevr. dr C.L. van Groningen
- Ir P.W. Havik
- G. van Heek
- Ir D.B.M.Hermans
- Drs. J.L.M.Kits Nieuwenkamp
- D.E.L. baron de Loë
- Ir E.J. Nusselder
- Mr A.F.L. graaf van Rechteren Limpurg
- Drs. ing. W.V.F. Rietbergen
- Mr P.F.J. Rive
- Mr K.W. Sluyterman van Loo
- Ir T.S. Smith
- Drs. H. Stoepker
- Dr A.W. Vliegenthart.

Hiermee heeft de Raad van Beheer zijn maximum

sterkte van 21 leden, cf.art.7 lid 1 van de statuten, bereikt.
Het zittende bestuur dankt het scheidende lid, de heer J.B.Bakker, voor zijn bijdragen in het overleg over en de uitvoering van de taken van onze stichting.

Financieel Jaarverslag 1993

Door het systeem van toekenning van subsidies gehanteerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, konden enkele projecten worden gefinancierd die betrekking hebben op de educatie van voornamelijk de jeugd.
Voorts werden aanzienlijke bijdragen van een sponsor en van enkele niet-commerciële stichtingen ontvangen, waardoor het uitbrengen van publicaties ook in 1993 voortgang kon vinden.
De bijdragen van begunstigers bedroegen 56½% (vorig jaar 58%) van de inkomsten.
Voor 1993 werd de minimum bijdrage vastgesteld op *f* 32,50; hoewel dit bedrag niet kostendekkend is, kon de exploitatie over 1993 zonder verlies (maar ook zonder winst) worden afgesloten, dankzij het feit dat velen meer betalen dan het minimum bedrag. Ook een beroep op de begunstigers voor het leven, die destijds een bedrag hebben gestort, doch van wie door afschrijvingen hun saldo inmiddels "nihil" was geworden, was niet tevergeefs.
Daarom heeft het bestuur besloten de minimum-bijdrage voor 1994 te handhaven op *f* 32,50, waarbij de hoop werd uitgesproken dat velen een hoger bedrag zullen betalen.
Ondanks dit geeft de exploitatie reden tot zorgen. Extra bijdragen uit legaten en extra giften blijven zeer welkom.
De Nederlandse Kastelenstichting is een binnen het Koninkrijk gevestigde culturele en wetenschappelijke instelling, waardoor giften tot een bepaald maximum aftrekbaar zijn van het onzuiver inkomen.

Een schenking uit het eigen vermogen kan tot een bepaald bedrag vrij van schenkingsrecht worden gedaan. Voorts is een legaat tot (in 1993) *f* 13.998,– vrij van successierechten; voor een hoger bedrag is een successierecht van 11% verschuldigd, tenzij bepaald is in het testament dat geen rechten ten laste van de nalatenschap komen. Uw notaris kan u hieromtrent inlichten.

Begunstigers

Momenteel stabiliseert zich het aantal begunstigers. Van de in totaal 1628 ingeschrevenen zijn er 1561 betalende begunstigers, niet-betalende zijn ondermeer aangesloten universitaire en andere wetenschappelijke instellingen, bibliotheken en stichtingen met aan de NKS verwante doelstellingen. Voorts zijn er een aantal instellingen met wie de NKS een ruilabonnement is aangegaan en zijn er een aantal niet-betalende begunstigers die vanwege hun verdienste om niet begunstiger zijn.
Heel duidelijk is in het begunstigersbestand de vergrijzing van Nederland te merken. Veel opzeggingen worden gedaan om reden van leeftijd en overlijden.

Educatie

In 1993 kwam de reeds in 1992 geplande nieuwe reizende tentoonstelling gereed. De oude tentoonstelling, daterend vanuit de tweede helft van de jaren zeventig, was beschadigd en voldeed niet meer aan de huidige pedagogische eisen.
De nieuwe tentoonstelling is een fraai geheel geworden. Ze bestaat uit 7 panelen met daarop in plaat en praat de bouwontwikkeling van het Nederlands kasteel, verdedigings- en aanvalsaspecten en een uiteenzetting over hoe de kastelen werden en worden gebruikt. De tentoonstelling, fraai uitgevoerd en daarbij handzaam, is vooral geschikt voor het basisonderwijs maar ook zeer bruikbaar voor het voortgezet onderwijs. Zij is gratis te verkrijgen. De enige voorwaarde is dat de "klant" zelf de panelen haalt en brengt. Een borg van *f* 100,– is de enige financiële bijkomstigheid.
De tentoonstelling werd in zijn geheel door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gesubsidieerd.

In het voorjaar van 1993 werd een aanvang gemaakt met de ontwikkeling van een lespakket, dat het oude pakket , indertijd door het Rijksmuseum Amsterdam en de Rijksdienst Kastelenbeheer ontwikkeld, zou moeten vervangen. De bedoeling was een pakket te maken, dat tegemoet moest komen aan de wensen en ideëen van onderwijskrachten met wie de NKS in de loop der jaren contact heeft gehad. Met behulp van twee stagiaires van de Rijksuniversiteit Utrecht (Kunstgeschiedenis-bouwkunde) kwam een lijvig manuscript tot stand, waarin veel onderwerpen betreffende kastelen werden beschreven. Vragen en opdrachten bij ieder hoofdstuk, suggesties voor drama, handvaardigheid etc. maken het geheel compleet. Daarnaast wordt gestreefd naar een aparte bijlage voor iedere provincie. Deze bijlagen zouden geleverd kunnen worden door de provinciale stichtingen.
Dezelfde tekenaar die ook schetsen voor de tentoonstelling had gemaakt, Drs. J.E. Dilz, nam de taak op zich het pakket met tekeningen te verluchten.
Het pakket moest aansluiten op de tentoonstelling, maar zou ook los daarvan gebruikt moeten kunnen worden.

Met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kwam betreffende dit pakket een overleg tot stand. Het ligt in de bedoeling te bekijken of, indien dit pakket voldoet, gezamenlijk te werken aan een vervolg voor het middelbaar onderwijs.

De NKS heeft ook dit jaar deelgenomen aan de Junior Wetenschapsweek. Vanaf september tot en met de tweede week in oktober waren professor Janssen, professor Renaud en mevr. Kylstra druk doende de leerlingen van groep 8 van de christelijke basisschool De Schakel te Veenendaal vele facetten van het wetenschappelijk onderzoek betreffende kastelen en archeologie aangenaam te verduidelijken. Het thema dit jaar was: Overleven.
Deze periode vond zijn hoogtepunt in de echte Wetenschapsweek in oktober, en werd afgesloten door een presentatie van alle deelnemende scholen en begeleiders van hun project. Door Radio Utrecht werd "onze" school gekozen voor een intervieuw (uitgezonden op 12 oktober).
Na een aanvankelijk aarzelend begin (onwennigheid en onbekendheid) werden de kinderen snel enthousiast, hetgeen resulteerde in een kleurrijke en afwisselende presentatie. Vanzelfsprekend werd deze ondersteund door het gebruik van de gloednieuwe tentoonstelling.

Het boekje "Kastelen" in de Junior Informatie reeks, waarvan er 5000 waren besteld en gratis voor leerlingen beschikbaar is, vindt gretig aftrek en blijkt een succes te zijn. Het boekje is bruikbaar voor de groepen (4) 5 en 6 van de basisschool en als zodanig een voorloper voor het lespakket in ontwikkeling.

Publicaties

Castellogica

De volgende artikelen verschenen in Castelllogica Vol. II en III:

- F. Timmer, Een adellijke erfkwestie in Schagen
- N. Bullinga, De Lunenburg, woontoren in het Kromme Rijngebied
- T.C. Bauer, Batenburg, een verslag van een zomercampagne 1992
- D.B.M. Hermans, Jan van Stolk en kasteel IJsselstein in 1769
- H.L. Janssen, Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca.1258-ca.1700 deel I
- Idem, Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca.1258-ca.1700 deel II
- M. Flokstra, Het verdwenen huys Baersdonck te Grubbenvorst 1399-1529.

Kastelengidsen

Gids "kastelen in Nederland opengesteld voor bezichting".
Deze jaarlijkse uitgave is nu op een niveau waarop hij volledig beantwoordt aan het doel waarvoor hij is ontworpen. Het "kastelenbezoek" krijgt met deze gids bondig, maar volledig de noodzakelijke informatie.
De jaarlijkse oplage is ongeveer 16.000 stuks.
De gids wordt via de VVV-kantoren en via een aantal in de gids genoemde kastelen aan het publiek aangeboden voor de adviesprijs van *f* 1,–. Tevens is de gids bij het secretariaat te bestellen, waarbij dan evenwel portokosten gerekend moeten worden.

- Gids "Kastelen geschikt voor Evenementen"
  Zoals reeds was aangekondigd, is van deze gids een herziene uitgave uitgebracht. De oplage was 6000 stuks.
  De gids is nu tweetalig, Nederlands/Engels, en is een aantrekkelijk, in kleur uitgevoerd, boekwerkje geworden.
  Naast de vermeldingen van hotel- en restaurantaccommodatie, faciliteiten voor bruiloften, vergaderingen etc. wordt nu ook vermeld of op het kasteel de huwelijksvoltrekking plaats kan vinden. Vooral dit laatste heeft het succes van deze gids aanzienlijk vergroot.
  De gids ligt bij alle VVV-kantoren ter inzage en is bij het secretariaat te bestellen. De kosten bedragen *f* 15,– (incl.porto- en administratiekosten). Een acceptgirokaart wordt meegezonden.

De Woonstede door de Eeuwen heen 1993

De Woonstede heeft zich in samenwerking met de stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen in de afgelopen jaren tot het belangrijkste Benelux-periodiek op het gebied van historische huizen met hun tuinen en parken ontwikkeld. Het blad verschijnt zowel in het Frans als in het Nederlands, waardoor het tijdschrift een zeer wijde verspreiding heeft en veel nieuw onderzoek ook buiten onze grenzen bekend wordt.
De redactionele en inhoudelijke filosofie is in twee woorden samen te vatten: originaliteit en toegankelijkheid. Aan de ene kant worden in ieder nummer z.g. "articles de fond", hoofdartikelen op basis van fundamentele research opgenomen, waarin dikwijls een bepaald huis, paleis of park centraal staat. De teksten worden niet alleen op wetenschappelijke kwaliteiten maar ook op leesbaarheid "gescreened". Daarnaast vindt men in het blad vele kortere artikelen met informatie over alllerlei zaken en ontwikkelingen, die

met het historische huis in de meest brede zin samenhangen. Voor zover mogelijk – het blad verschijnt viermaal per jaar – wordt hierbij aangesloten bij de actualiteit.

In het afgelopen jaar verschenen van de Nederlandse redactie:

- Rianne van Hilten: De buitenplaats de Heiligenberg te Leusden (Woonstede nr. 97)
- Heimerick Tromp en Cor van Donkersgoed: Het park van de Heiligenberg te Leusden (Woonstede nr. 97)
- Herma M. van den Berg: Fogelsanghstate te Veenklooster, I, (Woonstede nr. 99)
- Catharina L. van Groningen en Heimerick Tromp: A. Mulder, architectuurfotograaf in dienst van Monumentenzorg.
  De Nederlandse kastelen.
  (Woonstede nr.100, speciaal Jubileumnummer)

Kasteelmonografieën

Het jaar 1993 was een zeer rustig jaar; er verscheen slecht één deeltje in de serie Nederlandse Kastelen en wel nr. 27: 't Huys Dever (herdruk). De verzending van dit nummer moest worden uitgesteld.
Gewacht wordt op het volledig operationeel zijn van een nieuw geautomatiseerd verzendsysteem.

Zowel uit de oude reeks als uit de nieuwe reeks zijn nog deeltjes voorradig en te bestellen bij het secretariaat. Een lijst is opvraagbaar.

De redactiesamenstelling bleef ook dit jaar ongewijzigd.

Excursies

Voorjaarsexcursie 13, 14 en 15 mei 1993

In 1976 werd de excursie van de NKS georganiseerd met als bestemming Friesland. Destijds werden bezocht "Dekemastate", de drie stinzen in de stad Franeker en "Heringastate". Dat was de laatste keer , dat een NKS-excursie in Friesland werd gehouden. Het werd dus hoog tijd, dat die prachtige provincie met zijn vele mooie historische gebouwen en rijke geschiedenis bezocht werd.
In 1993 was het doel van de excursie "Epemastate" te IJsbrechtum, "Heringastate" te Marssum en "Fogelsanghstate" te Veenklooster. Voor deze excursie was de belangstelling wederom bevredigend. Over de drie excursiedagen verdeeld namen 260 begunstigers en hun introducée's deel.

"Epemastate"

De deelnemers werden opgewacht aan het NS-station te Heerenveen. Van daar ging het per bus naar "Epemastate" waar de heer Van Eysinga en zijn echtgenote het gezelschap verwelkomden. In de kerk bij "Epemastate" hield de gastheer een korte inleiding over de geschiedenis van het huis en zijn bewoners. Vervolgens begaf men zich naar het huis, dat onder de deskundige en plezierige leiding van de eigenaars werd bezichtigd. Onderwijl werd een ieder gelaafd met koffie en Friese Oranjekoek.

Om ongeveer 12.00 uur vertrok het gezelschap naar Marssum. Alvorens "Heringastate" of ook wel het "Poptaslot" te bezichtigen, werd in het dorpshuis de lunch geserveerd. Deze was zoals gebruikelijk uitstekend verzorgd. Het bekende Friese suikerbrood ontbrak daarbij gelukkig niet.

"Heringastate" (het "Poptaslot")

De bezichtiging van "Heringastate" sloeg - evenals van "Epemastate" - zeer aan bij de deelnemers. De rondleiding was dan ook deskundig en er was ruimschoots tijd voor het stellen van vragen. Vooral de geschiedenis achter de figuur van de laatste eigenaar, Dr.Popta, had de warme belangstelling.

"Fogelsanghstate"

Tenslotte begaven de deelnemers zich naar Veenklooster. Daar aangekomen werd eerst thee gedronken in restaurant "Boszicht". Vervolgens bestond gelegenheid het statige buiten "Fogelsanghstate" te bezichtigen, waarvan op uitgebreide schaal gebruik werd gemaakt. Ter plekke waren enkele rondleid(st)ers aanwezig, die het gezelschap waar nodig te woord stonden als er vragen werden gesteld. Om ca. 18.00 uur vertrok men naar het uitgangspunt van de excursie, het NS-station Heerenveen, waar een ieder de thuisreis aanvaardde.

Kasteelstudiedag "Het Markiezenhof", Bergen op Zoom, 30 oktober 1993

In tegenstelling tot voorgaande jaren was de belangstelling voor de kasteelstudiedag in 1993 niet zo groot. Welke oorzaak hieraan ten grondslag ligt is onbekend, maar het kan wellicht hebben gelegen aan de iets hogere deelnemersprijs; daar stond echter een werkelijk in alle opzichten prachtige accomodatie tegenover. Het is ook denkbaar dat de afstand naar Bergen op Zoom sommige begunstigers, die tot de "vaste kern" van deelnemers behoren, heeft afgeschrikt. Hoe

het ook zij, de belangstelling was matig. Dat doet evenwel niets af aan het feit, dat de aanwezige deelnemers blijkens de reacties, die wij ter plekke te horen kregen, het gebodene zeer op prijs hebben gesteld. Dit geldt zowel voor wat de sprekers vertelden, als voor wat tijdens de rondleiding nog nader op deskundige wijze werd toegelicht.

Ten aanzien van de lezingen zij nog vermeld, dat deze met duidelijke belangstelling werden gevolgd en derhalve blijkbaar zeer gewaardeerd.
Professor Renaud sprak als eerste en belichtte in zijn voordracht (met dia's) "Kastelen van de Heren van Bergen op Zoom", welke kastelen, behalve "Het Markiezenhof" een rol hebben gespeeld en in welk opzicht, in de geschiedenis van Bergen op Zoom en zijn heren.
De heer W.A. van Ham (stadsarchivaris) belichtte in zijn lezing (met dia's) "Het Markiezenhof", zijn bewoners en zijn bewoningsgeschiedenis" de families die in het kasteel gewoond hebben c.q. eigenaar zijn geweest gedurende de eeuwen.
Tenslotte gaf de heer C.A.H. Booij (projectleider van de restauratie) een overzicht van de geschiedenis van het gebruik van het complex en de restauratie daarvan tot wat het nu is. Ook deze lezing werd verduidelijkt met dia's.
De lezing van de heer Booij werd gevolgd door een rondleiding door het gebouwencomplex, onder deskundige en enthousiaste leiding.
Hiermede was de studiedag ten einde en ging een ieder, na de thee, huiswaarts.

Enquête

In maart 1993 heeft het bestuur een enquête gehouden teneinde enig inzicht te krijgen in het oordeel van de begunstigers over het beleid ten aanzien van voorjaarsexcursie en studiedag, over eventuele wensen, die in dit opzicht bestaan, over de mogelijkheid van inspraak in de keuze van te bezoeken objecten, enz.
Naar aanleiding van de respons die op deze enquête is gevolgd gaan wij hieronder kort in op de reacties.
Het volledige rapport is te bevragen bij het secretariaat.

- Ruim 1600 formulieren werden verzonden, hiervan werden ruim 250 geretourneerd, hetgeen enigszins teleurstellend genoemd mag worden.
- In 87% van de geretourneerde formulieren was men het eens met de huidige gang van zaken ten aanzien van de selectie van de objecten voor de jaarlijkse voorjaarsexcursie en studiedagen.
  De overige 13% gaf uiting aan uiteenlopende meningen.
  Voorzover mogelijk worden deze in het beleid van de NKS verwerkt.

- Enkele begunstigers stellen zich beschikbaar voor medewerking aan de selectie van objecten (schriftelijk of middels een keuzecommissie). Dit zal eveneens in het beleid worden verwerkt.

- Op enkele uitzonderingen daargelaten wordt de periode waarin de excursie en studiedag jaarlijks gehouden wordt, als geschikt geacht.

- De begunstigers die hebben gereageerd op de enquête behoren tot de vaste kern van deelnemers aan de evenementen, slechts weinigen geven te kennen bij hoge uitzondering deel te nemen.

- Niet deelnemen aan de evenementen wordt veroorzaakt door drukke werkzaamheden (26%) andere oorzaken (10%), geen specifieke reden (64%).
  De NKS is een landelijke stichting, zodat ook de "buitengewesten" bezocht moeten worden, hetgeen wel eens voor vervoersproblemen kan zorgen.

Opzet en organisatie

Als pluspunten worden aangegeven: de leiding, lunch, sfeer, omvang van de groepen, keuze objecten, rondleidingen enz.

Als minpunten worden aangegeven: objecten niet altijd op tijd te bereiken, de naar een verzamelpunt af te leggen afstand, het vroege uur van aanvang, soms overladen programma, de vooraf verstrekte te summiere informatie over de objecten, soms ontbreken van dia-presentatie, omvang van de groepen, ouderen en jongeren dooreen, geen rekening houden met evenementen andere instellingen, prijs, geen restitutie deelnemersprijs na peildatum mogelijk.

Ten aanzien van de minpunten zij opgemerkt, dat deze voor zich spreken en dat het bestuur zich zal beraden hoe het beleid aangepast kan worden. Men moet echter wel bedenken, dat de meeste inherent zijn aan het organiseren van excursie van deze aard. Bijvoorbeeld: afspraken die gemaakt zijn, lunches die besteld zijn, kort voor de bewuste dag annuleren is moeilijk en de NKS zal de besproken plaatsen etc. dan toch moeten betalen. Bij restitutie zonder voorbehoud zou de deelnemersprijs, ter dekking van risico, verhoogd moeten worden. Alles heeft zijn keerzijde.

Suggesties

Suggesties werden slechts door een enkele deelnemer gedaan en moeten daardoor worden opgevat als persoonlijke wensen c.q. meningen. Dit neemt niet weg, dat de NKS alle suggesties bekijkt en zal nagaan in hoeverre er aan tegemoet gekomen kan worden.

Tenslotte, er behoeft geen enkele twijfel over te bestaan, dat genoemde suggesties ter harte zullen worden genomen en waar mogelijk en zinvol, zullen worden betrokken bij de organisatie van de NKS-activiteiten. Niettemin moet in aanmerking worden genomen, dat het werk voor deze activiteiten – evenals veel ander bureauwerk van de stichting – geheel vrijwillig wordt gedaan. De capaciteiten zijn rekbaar, maar niet onbegrensd.
Wij doen ons best!!

Secretariaat

Wegens de steeds meer toenemende werkdruk werd besloten een vrijwilliger in te zetten voor het bijhouden van het begunstigersbestand van de NKS en het abonneebestand van de Woonstede. Deze vrijwilliger zou tevens de wacht houden bij de telefoon op de kantoordagen van de NKS. De heer H. Dedecker uit Driebergen kwam in april 1993 het secretariaat versterken, oorspronkelijk voor 2 halve dagen, al spoedig voor 2 hele dagen in de week.

Voor wat betreft de werkzaamheden en samenstelling van het secretariaat wordt verwezen naar het jaarverslag van 1992, daar op deze punten niets nieuws te melden is.

De volgende acties van de NKS aangaande bezwaarschriftprocedures e.d. ten aanzien van bedreigde kastelen kunnen worden genoemd:

- "Warmelo" (Diepenheim): ondanks een jarenlang lopende procedure (tot aan de Raad van State toe), werd toch weer nieuwbouw in de plannen opgenomen. Dit ondanks het besluit van de Kroon dat het gebied een agrarische bestemming moet hebben. Wederom is een bezwaarschriftprocedure door de NKS gestart.
- "Schelluinderberg" (Schelluinen):het talud van de Betuwelijn zal ter plekke worden verzonken in een betonnen sleuf in het terrein.
- "Nederhoven" (Heel): de bezwaarschriftprocedure wordt nu voortgezet op een hoger niveau, bij Gedeputeerde Staten van de provincie Limburg. Het doel blijft hetzelfde, woningbouw op tenminste 200 meter van het landgoed.
- "Slotbosse Toren" (Strijen/Oosterhout): het betreft de aanleg van een parkeerterrein op het voormalig kasteelterrein voor de ernaast gelegen sportaccomodatie. Ter bescherming van de archeologische waarden aldaar is een bezwaarschriftprocedure gestart bij de gemeente Oosterhout.
- "Het Nijenhuis" (Wijhe): de provincie Overijssel ontwikkelt plannen om van de havezathe het provinciaal museaal centrum voor moderne kunst te maken. Dit betekent dat er nieuwbouw voor de nodige expositieruimte bij/op/aan/ het bestaande gebouw moet komen. Er is een comité gevormd waarin de NKS zitting neemt.

H. Mijsberg, directeur

Jaarverslag Stichting Kastelen Documentatie 1993

Bestuurssamenstelling

Mr G.W. van Herwaarden
voorzitter
Ir D.B.M. Hermans
secr./penningmeester
Mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga
directeur
Mr J.D. baron van Asbeck
Jhr dr C.C.G. Quarles van Ufford
J.C. Repko
Ir T.S. Smith
Mevr. drs. C.C.S. Wilmer

Prof. drs. H.L. Janssen
adviseur
Prof. dr J.G.N. Renaud
adviseur

Bibliotheekmedewerkers
Mevr. W. van Alphen-Idzenga
Dhr. H. Hageman
Dhr. J. Voets
automatisering negatievenverzameling
Dhr. P. Kruft
prentbriefkaartenverzameling

Het Bestuur van de stichting kwam in het Poortgebouw van Huis Doorn bijeen op 21 januari, 15 april en 7 oktober.

De bestuurssamenstelling is in het jaar 1993 gewijzigd. De heer G. Heuff besloot, na 6 jaar het secretariaat en het penningmeesterschap vervuld te hebben, deze functies neer te leggen. Ir D.B.M. Hermans, werkzaam bij het Geldersch Genootschap te Arnhem,

werd bereid gevonden als secretaris/penningmeester tot het bestuur toe te treden. Op 7 oktober 1993 trad de heer Hermans als zodanig aan. In deze vergadering bracht het bestuur de heer Heuff dank voor zijn inzet voor de stichting en nam van hem afscheid.

Voorts is de samenstelling van de vrijwilligers gewijzigd. Mevr. M. Festen, die een jaar als vrijwilliger de taak van interne bibliotheek-medewerkster heeft vervuld, beeindigde op 1 januari 1993 haar werkzaamheden.
De heer J. Voets uit Scherpenzeel kon het automatiseren van het foto- en dia-archief voortzetten dankzij subsidie – bestemd voor de automatisering – van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
De heer P. Kruft uit Amsterdam bood zich in de loop van 1993 aan om de collectie prentbriefkaarten, tot dan toe verspreid aanwezig in de documentatieverzameling, uit deze verzameling te lichten en apart op te bergen. Hiervoor bestonden bij het bestuur al wel plannen, maar het ontbrak aan de mogelijkheden (voornamelijk tijdgebrek) deze uit te voeren.
Inmiddels wordt zowel op het gebied van de dia's en foto's als ook op dat van de prentbriefkaarten goede voortgang geboekt.

Beheer collectie Schellart

Kranteknipselverzameling

Het abonnement op de knipseldienst kon in 1993, net zoals het voorgaande jaar, uit eigen middelen worden gecontinueerd. De waarde van een dergelijk abonnement voor de SKD is groot in verband met het verstrekking van informatie, zowel aan particulieren als aan instellingen, waarbij zeker ook de NKS gerekend kan worden.

Prentencollectie

In 1993 kon het lichten van de prentencollectie uit het kranteknipselarchief afgerond worden. De omvang van deze verzameling is niet onaanzienlijk, hoewel niet zo groot als aanvankelijk werd gedacht.

Automatisering bibliotheek

Dankzij een in 1992 door de Rijksdienst van de Monumentzorg te Zeist verleende subsidie konden apparatuur, programmatuur en andere benodigdheden aangekocht worden. In april startte een inwerkperiode met de nieuwe computer en programmatuur. De Rijksdienst verleende hulp hierbij. Met het conform de bedoeling van de Rijksdienst en de SKD in één systeem vatten van het foto-en negatievenbezit van de SKD , kon toen al snel een aanvang worden gemaakt. De heer J.Voets voltooide het dia-bestand in het reeds gebruikte Dbase-systeem. De eerste – en oudste – fotonegatieven werden in het nieuwe programma verwerkt. Naderhand zal worden bekeken of het dia-bestand overgezet moet worden naar het nieuwe systeem. De directeur zette haar werk, het verwerken van het boekenbestand, voort, maar nu met de nieuwe programmatuur. Het programma bleek te voldoen en is zeker voor een stichting als de SKD zeer bruikbaar.

Informatieverstrekking

Ook in 1993 kwamen er weer veel verzoeken om in informatie van vooral de basisschooljeugd binnen. Het plan van SKD en NKS gezamelijk een zo compleet mogelijk lespakket te ontwikkeling werd in 1993 voor een deel uitgevoerd. Halverwege het jaar kwam de nieuwe reizende tentoonstelling gereed. Het werd, zeker in vergelijking met de oude tentoonstelling, een geheel bestaande uit 7 panelen voorzien van illustraties en beknopte, maar duidelijke, teksten die enerzijds informatie geven over de bouwontwikkeling van de nederlandse kastelen en anderzijds het leven in en om de kastelen belichten. In september kon deze tentoonstelling voor het eerst worden gebruikt tijdens de Junior Wetenschapsweek 1993, waaraan door de NKS in samenwerking met een school in Veenendaal werd deelgenomen. De opzet, een aantrekkelijke, duidelijke en handzame tentoonstelling te maken, bleek geslaagd te zijn.
Alle boeken, foto's, informatie en ander hulp t.b.v. de Junior Wetensschapsweek 1993 werden evenals in het voorgaande jaar geleverd door de SKD. Professor Janssen en Professor Renaud hebben ieder voorts hun aandeel geleverd. Professor Janssen gaf tijdens een vragenuur antwoord op tal van vragen van de leerlingen. Professor Renaud nam een ronleiding met uitleg over en in kasteel Duurstede voor zijn rekening. De directeur was 7 weken telkens 1 ochtend op de Veenendaalse school aanwezig om hand en spandiensten te verrichten. Het project werd een succes, niet in de laatste plaats door het enthousiasme van leerlingen en leerkracht.
SKD en NKS hebben met dit project een positieve bijdrage geleverd aan het streven van de organisatie van de Junior Wetenschapsweek, de onbekendheid met en eventuele afkeer voor beoefening van wetenschapsbedrijving bij de schooljeugd weg te nemen.
In het voorjaar van 1993 konden de NKS en de SKD weer gebruik maken van twee stagiaires kunstgeschiedenis - bouwkunde van de Rijksuniversteit Utrecht. Zij hebben zich beziggehouden met het ontwikkelen van een lespakket voor de basisscholen, gericht op de laatste twee groepen (leeftijd 10 tot 12 jaar). In de

loop van hun stage hebben zij onder begeleiding van de directeur een interessant pakket met daarin vele onderwerpen weten te ontwikkelen. Deze variëren van de bouw van de allereerste houten versterkingen tot aan de laat 19e-eeuwse "neo"kastelen als kasteel De Haar. Verder is veel aandacht besteed aan bewoningsgeschiedenis. Al het materiaal werd geleverd door de SKD.

Stichting Kastelen Lexicon Nederland

De op 23 oktober 1992 te Utrecht opgerichte Stichting Kastelen Lexicon Nederland heeft in 1993 veelvuldig gebruik gemaakt van de bibliotheek en verzameling van de SKD. De SKLN kon daardoor de basis leggen voor de registratie van zoveel mogelijk al dan niet verdwenen middeleeuwse bouwwerken .
De rol van de SKD hierbij is een ondersteunende: de gegevens van de SKD dienen als basis voor verder onderzoek. De SKD zal als uitvalsbasis voor de nieuwe stichting gaan fungeren.

Uitbreiding collectie

De collectie van de SKD breidt zich gestaag uit.
Verheugend is de sterke groei van het aantal boeken. Dit jaar konden gelukkig aanzienlijk meer boeken worden aangeschaft.
De SKD werd in 1993 opmerkzaam gemaakt op een documentatieverzameling over kastelen in Zuid-Holland. Het zou de verzameling betreffen van een reeds overleden landmeter die als hobby had het vastleggen van allerlei zaken betreffende monumenten. Hiervoor had hij geheel Nederland bereisd. De SKD kwam in het bezit van een deel van deze collectie – het deel over Zuid-Holland – dat uitsluitend beschrijvingen, tekeningen, kaarten etc. van kastelen bevat. De andere delen bevatten voornamelijk gegevens over anderssoortige monumenten. Deze collectie, voorlopig de collectie Lagerweij geheten, is een uitstekend verzorgd geheel met een schat aan wetenswaardigheden. De stichting zegt de schenkers – de dochter van de overleden samensteller en haar man – hiervoor dank.
De heer J. Harenberg uit Zutphen, Mevr. Pikaar uit Utrecht en de heer R. Evers uit IJsselstein schonken aan de stichting vele boekwerken. M.n. de schenking van de heer Harenberg was zeer omvangrijk. Hieruit konden en mochten een aantal boeken worden verkocht. Inmiddels zijn de verkoopbare werken aan de man gebracht. Mevr. Pikaar schonk aan de SKD haar verzameling boeken en tijdschriften over het Oranjehuis. Hierin zat veel bruikbaar materiaal over Oranjehuizen. De heer Evers verrichtte belangrijk werk door het speuren naar en vinden van antiquarisch materiaal, hetwelk hij telkens doorgaf en/of ter beschikking stelde aan de stichting.

Het bestuur van de SKD dankt allen die in 1993 op deze wijze een bijdrage aan het werk van de stichting hebben geleverd. Ook zij die financiële hulp hebben geboden zegt het bestuur hiervoor dank.

Indien u boeken, tijdschriften of andere publicaties op het werkterrein van de SKD wilt opruimen, dan houdt de stichting zich gaarne aanbevolen. De bij de SKD beheerde boeken worden niet uitgeleend, maar de collectie kan op maandag, donderdag en vrijdag van 9.00 tot 16.00 uur bezocht en geraadpleegd worden.
Het verdient aanbeveling bij voorgenomen bezoek contact op te nemen met de directeur, mevr. J.M.M. Kylstra.
Mocht men het werk van de SKD met een bijdrage willen ondersteunen, bijvoorbeeld om de aanschaf van boeken mogelijk te maken, dan wordt ook dat op hoge prijs gesteld.
Het gironummer van de SKD is 541040.
Dankzij inspanningen en contacten van de reeds genoemde heer Evers uit IJsselstein was het mogelijk om de drie delen over Ronde Burchten in Nederland, geschreven door de heer A.I.J.M. Schellart tussen 1955 en 1960, te bestellen. Deze studie vormt een basis voor het onderzoek naar de ronde burchten in Nederland.
Uiteraard kunnen inmiddels een aantal gegevens in de boeken van de heer Schellart gewijzigd worden dankzij uitkomsten van latere opgravingen en onderzoekingen. Dit neemt niet weg dat de Ronde Burchten in Nederland delen I t/m III nog steeds waardevol zijn.
Tot een heruitgave werd besloten omdat reeds een aantal malen hierom was gevraagd en copiëren te tijdrovend en ook te kostbaar zou zijn. Middels computer en laserprinter konden de delen worden gereproduceerd.
De drie delen inclusief de portokosten zijn te verkrijgen voor *f* 57,50. Een telefonische of schriftelijke bestelling kunt u richten aan het kantoor van de SKD: Langbroekerweg 10 A, 3941 MT Doorn, tel. 03430-16282.

Mw. J.J.M. Kylstra, directeur

Een selectie uit nog te verkrijgen en recent verschenen kasteelliteratuur

NB Prijzen onder voorbehoud.
Helaas was het niet mogelijk om van al de genoemde uitgaven de prijzen te achterhalen. Hiervoor bieden wij onze excuses aan. Voor inlichtingen richte men zich tot het kantoor van de NKS.

Paul Arren, Van kasteel naar kasteel 5 (Wuustwezel, 1993) Te bestellen bij de auteur: Bredabaan 849, B-2990 Wuustwezel, tel. 00/03/663.13.31, ISBN 9080073628 1993, Hobonia - Kulturele Heemkring Kapellen uitgever Hoogboom Eerste vier delen zijn nog verkrijgbaar.

Burm, P, Het huis te Dongen, Geschiedenis en vondsten van het heerlijk huis onder redactie van Hessels, J. , Snoeren, T. , Velge, B. , m.m.v. Bitter, P. , uitgave van Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen 1993, prijs *f* 29,35

Bitter, P., Het kasteel van Dongen. Opgravingen in het Huis te Dieren in Dongen; verslag van het archeologisch onderzoek in 1988, uitgave Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek, Stichting Hoger Onderwijs, Zuid-Nederland, Tilburg 1993, ITHO Archeologische Reeks 3

Cees de Bondt, Heeft yemant lust met bal, of met reket, te spelen...? Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800 (Hilversum 1993). Veel informatie over tennisbanen bij kastelen. Veel wetenswaardigheden over de gedragingen van de adel en hogere kringen. (Hilversum/uitgeverij Verloren ,1993). ISBN 906550379X, prijs 29.90

Klamer Bos, Het huis te Bonnen (Gieterveen/Jo Tingen Public Relations 1993) redaktie Drs. H. Nijkeuter Jo Tingen, ISBN 9080041629, NUGI 641, P.W.A. Boers, Tuinen in de Lopikerwaard, Kasteel-Buiten- en Boerentuinen in de Lopikerwaard
Deel 1, Drie eeuwen geschiedenis van de kasteel- en buitenplaatsen in de Lopikerwaard en van de tuinen bij het Huis te Linschoten; Deel 2, De verschijningsvormen van de boerentuinen in de Lopikerwaard. Uitgave Werkgroep Behoud Lopikerwaard 1992; Waardenreeks deel 4, Prijs 29.50, Jubileum-uitgave van de Stichting WBL.

B. Koopmans, Het huis te Palenstein in Zegwaart, B. Tuinstra, Historisch en archeologisch onderzoek, B. Westenbroek, naar een kasteel in het veen, uitgave Historisch Genootschap Oud Soetermeer, 1994, ISBN 9080165913, prijs *f* 30,–

E. Munnig-Schmidt, Plaatsen aan de Vecht en de Angstel, A.J.A.M Lisman, Historische beschrijvingen en afbeeldingen van kastelen, buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten aan de Vecht en de Angstel-van Zuilen tot Muiden, (Alphen a/d Rijn/Canaletto 1993), in samenwerking met Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, ISBN 906469611X, prijs *f* 94,–.

H. Sprokholt, M. van Dasselaar, C. Akkerman, Kasteel van Gouda, (Delft/Eburon, 1993) uitgave Stichting Spoor, i.s.m. de Archeologische Vereniging Golda, prijs *f* 35,–, ISBN 9051663706.

J.G.M. Stoel, Herwonnen Historie, Cahiers, Historische Werkgroep Arcen, Lomm- Velden Nr. 23, 1993 ISBN 9072431073, NUGI 480, prijs *f* 12.50

J.G.M. Stoel, Arcen Oorkondenboek 1400-1782, Archief Arcen Deel 2, Cahiers, Historische Werkgroep Arcen-Lomm- Velden Nr. 22, 1993, ISBN 072431065 NUGI 480, prijs *f* 25,–

J.J. Terwen, Pieter Post (1608-1669) K.A. Ottenheym, Architect, uitgave (Zutphen/Walburg Pers, 1993) ISBN 9060118677, prijs *f* 89,–

J. Haverkate, Twickel Bewoond en Bewaard, uitgeverij (Zwolle/Waanders, 1993) ISBN 906630426X, prijs *f* 29.50

J.C. Bierens de Haan, Rosendael, Groen Hemeltjen op Aerd, Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579, (Zutphen/Walburg Pers, 1994) ISBN 9060118707, uitgave Stichting Vrienden Der Geldersche Kasteelen, prijs *f* 79,–

Willem Bruls, Dorothee van Hooff, Langs kastelen, burchten en donjons, uitgeverij (Utrecht/UDC/Kosmos -Z+K, 1993) ISBN 9021519054, uitgave 1993, prijs *f* 39.90

Monumentenreeks van Walburg Pers, Waanders en SDU

De reeks bestaat uit de volgende titels:

Uitgave 1991 t/m 1994

J. Harenberg, Kastelen in Oost-Gelderland
(Walburg Pers, 1993)
ISBN 9060118324, prijs *f* 19.50

J. Harenberg, Kastelen rond Zutphen (2)
(Walburg Pers)
ISBN 9060115961, prijs *f* 17.50

J.Harenberg, Kastelen rond Lochem
(Walburg Pers)
ISBN 9060116534, prijs *f* 17.50

A. Tengbergen, E.J. Tengbergen, Acht kastelen van Vorden (Walburg Pers)
ISBN 9060115856, prijs *f* 19.50

Lekkerkerk, Paleis Noordeinde
ISBN 9060117484, prijs *f* 22.50

Buitenplaatsen in en om Den Haag
(Waanders)
ISBN 9066303697, prijs *f* 25,–

A.J. Mensema, Havezaten van Vollenhove, Js. Mooijweer, Marxveld, Oldenhof en Oldruitenborgh
(Waanders, 1989)
ISBN 9066301902, prijs *f* 22.50

A. Bakker, Huis Doorn
(Waanders, 1993)
ISBN 9066303719, prijs *f* 22.50

Huis Singraven
(Waanders)
ISBN 9066302755, prijs *f* 22.50

Huis Sonsbeek, Een monument in een monumentaal park (Waanders)
ISBN 9066301848, prijs *f* 22.50

A.J. Mensema, Kasteel Rechteren
(Waanders, 1991)
ISBN 9066302747, prijs 22.50

E.de Regt, Mauritshuis, De geschiedenis van een Haags stadspaleis
(SDU)
ISBN 901205431, prijs *f* 20,–

WALBURG PERS

H. Boers, De Kruidentuin van het Muiderslot
ISBN 9060117549, prijs *f* 5.75

Koopmans, Paleis Lofen te Utrecht
ISBN 9060116283, prijs *f* 9.50

UITGEVERSGROEP COMBO

Castella 1994/1995
De kastelengids voor de Benelux
ISBN 9054661097
NUGI 471
prijs *f* 35,– / bfr 690
jaar uitgave 1994
Fontein distribueert deze praktische gids voor Roularta Books. Elk jaar verschijnt er een nieuwe, bijgewerkte uitgave.

FRIESE PERS

Monument van de maand 23

W.C. de Groot, Huizen en hoven in Friesland,
uitgave mei 1994
prijs *f* 16.50

L.P. Roodbaard, Tuinen van de Friese adel
uitgave juli 1994
prijs *f* 16.50

Uitgeverij Matrijs

J. Dröge, Kasteel Endegeest een geschiedenis van het huis, de tuin en de bewoners (Utrecht, 1993),
verschenen Leids historische reeks nr. 8
ISBN 9053450351
prijs **XXX**

Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht, een uitgave van uitgeverij Kerckebosch in samenwerking met de stichting Publikaties Publikaties Oud-Utrecht

De serie Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht, bestaat inmiddels uit 13 delen.

Voor verdere inlichtingen:
Uitgeverij Kerckebosch
Postbus 122
3700 AC Zeist
Tel: 03404-21444

UITGEVERIJ WAANDERS

H. Tromp, Een aardsch paradijs
B. Olde Meierink, Landgoederen rond Zwolle.
J. ten Hove, Boschwijck, Landwijk en Veldwijk
(Zwolle, 1994)
ISBN 9066304715, NUGI 480
Prijs *f* 49.50

P. Kooij, Slotkapellen in Drenthe en Overijssel, (Delden, 1993)
ISBN 9074834019
uitgave van Stichting Drents-Overijsselse Kerken Bulletin van de Stichting
Drents-Overijsselse Kerken nr.9

Kasteel Culemborg nader bekeken, uitgave van Stichting Kasteeltuin Culemborg, (Culemborg, 1992)
Inlichtingen Tel. 03450-19927
Prijs *f* 5,–

H. van Steen-Saijet
J. van Steen, Eindenhout/ Huis met de beelden, (Haarlem/De Vriesenborch, 1993)
ISBN 9060763688
prijs *f* 27.50

J.J. Weve, De Valkhofburcht te Nijmegen, (Nijmegen,1994) samenstelling: drs. J.M.T. Nooy
ISBN 9071509052
Een "Alsnog uitgave" van het manuscript uit 1925

A.J. Brunt, Inventaris van het huisarchief Twickel 1133-1975 (Den Haag/Zwolle, 1993)
uitgave Rijksarchief in Overijssel (Stichting Twickel) nrs. 34 t/m 40
prijs *f* 150,– voor de gehele serie, informatie over Rijksarchief in Overijssel, bestellingen Eikenstraat 20, 8021 WX Zwolle

A.J. Mensema, C.C. van der Woude, Generale index van de toegangen op het huisarchief Almelo (Zwolle, 1993) uitgave Rijksarchief in Overijssel, nrs.27 t/m 33
prijs per deel *f* 20,– + *f* 5 portokosten
prijs gehele reeks *f* 110,– + 12,50 porto-kosten
informatie over Rijksarchief in Overijssel
bestellingen Eikenstraat 20, 8021 WX Zwolle

Boekaankondiging

Het Kasteel van Gouda, onder redactie van : Henkjan Sprokholt, Chris Akkerman en Marcel van Dasselaar.

Het boek bevat tien artikelen, geschreven door leden van de Archeologische Vereniging Golda en enkele gastschrijvers. Verder heeft het boek een overzichtstekening van alle tot nu toe waargenomen sporen en bewaard gebleven resten.

Over de inhoud:

Gouda, in de middeleeuwen een van de zes voornaamste en rijkste hollandse steden, ontstond langs de oevers van de Gouwe, op de plaats waar deze uitmondde in de Hollandsche IJssel. In de binnenstad en aan de oever van de IJssel lagen ooit de resten van een belangwekkend kasteel. Het werd in opdracht van graaf Jan van Blois gebouwd in de jaren 1361 tot 1384 en vormde een laat-middeleeuws machtscentrum van waaruit zowel de IJssel als het gebied rond de havenmonding van de stad werden gecontroleerd. Tweehonderd jaar hebben de bewoners en bezoekers van Gouda, al dan niet met gemengde gevoelens, tegen de zware muren van dit kasteel opgekeken. Het silhouet van torens met windvanen, kantelen en ooievaarsnesten zal tot 1577, het jaar waarin de sloop begon, het aanzicht van het zuidelijke stadsdeel in niet geringe mate hebben gedomineerd. De laatste zichtbare resten verdwenen in 1808 toen het enig overgebleven restant, de zogenaamde Chartertoren, werd geslecht. Op de plaats van het voormalige kasteelterrein bevindt zich thans een park en op de fundamenten van het kasteel zelf staan enkele huizen en de molen 't Slot.
Het kasteel mag dan ruim 400 jaar verdwenen zijn, het spreekt veel Gouwenaars nog altijd sterk tot de verbeelding. Vooral de raadselachtige onderaardse gangen die volgens de overlevering van en naar het kasteel en zelfs onder de IJssel door zouden lopen, hebben de Goudse gemoederen steeds opnieuw beziggehouden. Menig oude Gouwenaar weet daar in levendige bewoordingen van te getuigen en ook de soms fanatieke speurtochten zouden goed zijn voor een spannend jongensboek. Maar men heeft het beoogde doel niet bereikt: het bestaan van een gang werd nooit aangetoond.
Dat de grote belangstelling voor het kasteel nooit eerder tot publikaties van enig belang heeft geleid mag ronduit verbazingwekkend worden genoemd. Pas de laatste jaren wordt getracht door wetenschappelijk onderzoek meer over het kasteel te weten te komen. Deze publikatie geeft een overzicht van de huidige stand van kennis van onder meer archeologen, kunst- en bouwhistorici. Archeologische publikaties over Gouda zijn overigens in het algemeen schaars. Slechts eenmaal eerder publiceerde de Archeologische Vereniging Golda een boekwerkje over een opgraving in de binnenstad. De bundel over het kasteel weerspiegelt tevens de toenemende belangstelling voor het archeologisch onderzoek in een in dit opzicht tot nu toe zeer ondergewaardeerde stad.

Aanleiding voor deze publikatie was een opgraving door de Archeologische Vereniging Golda onder auspiciën van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het najaar van 1990. Behalve de archeologische resultaten kunt u in deze bundel ook andere, door deskundigen geschreven, bijdragen verwachten over de resultaten van een zogenaamde bodemweerstandsmeting, een bouwhistorische waarneming van de thans nog zichtbare resten en een kunsthistorische verhandeling over enkele fragmenten van een natuurstenen schouw. Om een zo compleet en betrouwbaar mogelijk beeld te krijgen roept de archeoloog van de middeleeuwen namelijk in toenemende mate de hulp in van zoveel mogelijk andere specialisten. Dat een dergelijke gezamenlijke speurtocht veel verrassende feiten en nieuwe inzichten oplevert moge duidelijk zijn.

Aan de publikatie is twee jaar lang gewerkt door drie redactieleden van Golda en negen auteurs. De bundel telt ongeveer tweehonderd pagina's en maar liefst honderd afbeeldingen: foto's en tekeningen van bodemvondsten en van het kasteel. De redactie heeft ernaar gestreefd de inhoud voor een zo breed mogelijk publiek toegankelijk te maken.

De bundel is uitgegeven door de Stichting SPOOR. Deze stichting stelt zich ten doel het oudheidkundig onderzoek in en om de gemeente Gouda te bevorderen onder andere door het uitgeven van publicaties als deze.

Bestelwijze:
De prijs van de bundel is *f* 35,–. Dit bedrag dient te worden overgemaakt op girorekening 6.547.533 t.n.v. de penningmeester van Stichting SPOOR te Gouda o.v.v. "publikatie kasteel". Voor toezending dient *f* 10,– extra overgemaakt te worden voor porto en verpakkingskosten. Vermeldt s.v.p. duidelijk naam en adres.

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN

JAARVERSLAG 1994
NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING

Bestuur

Het Dagelijks Bestuur is in 1994 uitgebreid met mr W.W.de Nijs Bik, voormalig regiodirecteur van de ABN-AMRObank. De heer de Nijs Bik aanvaardde op 26 mei zijn functie als lid van het DB. De bedoeling is dat hij met ingang van 1 januari 1996 de heer J.C.Repko zal opvolgen als secretaris-penningmeester.
De samenstelling van het bestuur is als volgt:

- Jhr.mr.R.E.W.van Weede, voorzitter,
  Laan Ampsen 8A, 7241 NG Lochem
- J.C.Repko, secretaris/penningmeester,
  Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen
- Jhr.mr.ing.K.H.A.von Chrismar,
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Ir.C.J.M.van der Burg,
  Hoofdstraat 84, 3972 LB Driebergen.
- Mr.G.W.van Herwaarden,
  Kapelweg 13 2587 BJ Den Haag.
- Mr.W.W.de Nijs Bik,
  Keizersgracht 446D, 1016 GD Amsterdam

Toegevoegd:

- Prof.dr.J.G.N.Renaud, wetenschappelijk adviseur,
  Breestraat 36, 3811 BK Amersfoort
- Prof.drs.H.L.Janssen, wetenschappelijk adviseur,
  Stadhouderslaan 93, 3538 JG Utrecht
- H.Mijsberg, directeur,
  Dr.Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen
- Mevr.drs.J.M.M.Kylstra-Wielinga,
  wetenschappelijk medewerker,
  Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen.

De Raad van Beheer onderging in 1994 ook verandering. De heer G.van Heek, vertegenwoordiger van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, trad op 24 november af wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd en werd opgevolgd door de heer K.Bos. De laatste komt eveneens uit de genoemde Geldersche stichting en is bovendien geen onbekende in NKS-kringen. Jarenlang was hij directeur en vervolgens penningmeester van de onze stichting.
De voorzitter bedankte de heer van Heek voor zijn kritisch-positieve opmerkingen en bijdragen gedurende de vele jaren dat hij verbonden was aan de NKS. Namens het bestuur overhandigde de voorzitter hem als blijk van waardering een fles met zeer drinkbare inhoud.
De samenstelling van de Raad van Beheer is sindsdien als volgt:

- Mr.J.D.baron van Asbeck
- K.Bos
- Mevr.drs.C.L.van Groningen
- Ir.P.W.Havik
- Ir.D.B.M.Hermans
- Drs.J.L.M.Kits Nieuwenkamp
- D.E.L.baron de Loë
- Ir.E.J.Nusselder
- Mr.A.F.L.graaf van Rechteren Limpurg
- Drs.ing.W.F.L.Rietbergen
- Mr.P.F.J.Rive
- Mr.K.W.Sluyterman van Loo
- Ir.T.S.Smith
- Drs.H.Stoepker
- Dr.A.W.Vliegenthart.

VERANDERINGEN

Het jaar 1994 bracht vele veranderingen en verassingen. Allereerst moesten in het voorjaar maatregelen getroffen worden ten behoeve van de verhuizing van het NKS-secretariaat naar een aantal benedenvertrekken van het Poortgebouw. Deze verhuizing was noodzakelijk geworden door een herziening van de huur en door uitbreiding van de beheersstichting Huis Doorn.
De te betrekken ruimte is, hoewel kleiner in oppervlakte

dan de vertrekken op de bovenverdieping, practischer in te delen.
De verhuizing vond in september plaats.
In mei ontving de NKS het verheugende bericht dat de stichting een grote erfenis te wachten stond. Deze kwam van het in 1993 uitgestorven Groningse geslacht Van Iddekinge.
Het legaat omvat een inboedel met antiek van hoge waarde en een geldbedrag, bedoeld om deze collectie in stand te houden. Bij testament was bepaald dat indien de NKS de erfenis aanvaardde, zij zich zou verplichten de verzameling onverdeeld ten toon te stellen in een pand van historische waarde.
De collectie bestaat ondermeer uit een servies van Loosdrechts porselein beschilderd met vogels, Chinees porselein en Delfts aardewerk, antieke vitrinekasten en ander antiek meubilair, boeken, een schelpenverzameling en enige curiosa.

Het Dagelijks Bestuur besloot, totdat de uiteindelijke beslissing genomen zou worden, voorlopig de inboedel veilig en verantwoord te laten opslaan.
Op korte termijn moesten aangaande het bovenstaande maatregelen en besluiten genomen worden en bovendien moest het het beleid van de stichting worden herzien.
Uiteindelijk werd, nadat alle mogelijkheden en moeilijkheden bekeken waren, besloten de erfenis met bijbehorend servituut te aanvaarden. De veranderde financiële situatie maakte het noodzakelijk een administrtatiekantoor in te schakelen. Verder diende een andere en beter passende behuizing voor de NKS gevonden te worden.
Dienaangaande werd een aantal eisen gesteld: de locatie moest in het centrum van het land gezocht worden, dit ten voordele van de bereikbaarheid voor bezoekers en medewerkers. Het pand moest voldoende ruimte bieden voor de collectie en voor de kantoren van de NKS en de SKD. Bovendien moest er ook voldoende ruimte zijn voor de bibliotheek en voor een studiezaal.
De mogelijkheid om kantoor en collectie gescheiden onder te brengen werd al snel als niet wenselijk afgewezen. Een gezamenlijke huisvesting heeft als voordeel dat de stichting zelf controle en beheer over de collectie kan uitoefenen.
Het Dagelijks Bestuur en het bureau kregen van de Raad van Beheer de opdracht te zoeken naar een passende behuizing in het midden van het land. Na vele gesprekken en bezoeken kon het einde van 1994 nog geen beslissing genomen worden.

Toen het jaar 1994 zijn einde naderde was de NKS - tezamen met de SKD - nog steeds zoekende naar huisvesting voor kantoor en collectie.

Naast al deze activiteiten vond op 8 en 9 september de verhuizing naar de benedenverdieping van het Poortgebouw plaats. Al direct bleek dat deze ruimte voor kantoor en bibliotheek veel te beperkt was.
Een aanzienlijk deel van het archief moest worden opgeslagen op een wel zeer onverwachte locatie: een koelhuisbedrijf in de nabijheid van Doorn, dat voor de stichting gratis (!) ruimte beschikbaar stelde.
Bij het ontvangen van bezoek wordt aan de vindingrijkheid en soepelheid van de medewerkers grote eisen gesteld. Meer dan drie bezoekers tegelijkertijd ontvangen is onmogelijk. Indien dan ook de vrijwilligers en stagiaires een plek moeten krijgen wordt het werken vrijwel ondoenlijk. Voor een gesprek - bijvoorbeeld met de pers - is in dit kantoor geen rustige, afgezonderde plek te vinden.
Het vinden van een nieuwe huisvesting is, behalve voor het onderbrengen van de erfenis, nu eens te meer dringend geworden.

JUBILEUM
Naast de commotie rond de huisvesting gaat het eigenlijke werk van de NKS gewoon door.
In 1995 zal de stichting haar 50-jarig jubileum gaan vieren. Het bestuur besloot dat deze gebeurtenis niet ongemerkt voorbij moest gaan en er worden jubileumactiviteiten bedacht om 1995 een feestelijk tintje te geven.
Aan het jubileum en aan deze activiteiten zou ook de nodige publiciteit worden gegeven door publicatie in de monumentenperiodieken als Monumenten, de nieuwsbrief van de NCM etc.

De volgende acties zouden worden ondernomen:
* Een jubileumboek.
Na het verschijnen van E.H.ter Kuiles "De schoonheid van ons land - Kastelen en adellijke huizen" in 1954 was geen alomvattend, theoretisch kastelenboek verschenen.
De bedoeling van het boek is een totaaloverzicht van de bouwontwikkeling van het Nederlands kasteel te geven, vanaf ± 1000 n.Chr. (de walburgen worden niet vergeten) tot en met de twintigste eeuw toe.
Een aantal op kastelengebied gerenommeerde auteurs werd aangezocht een hoofdstuk te schrijven, ieder voor de periode waarin hij of zij zich heeft gespecialiseerd. Onder redactie van professor drs. H.L.Janssen (hoogleraar kastelenkunde), drs.B.Olde Meierink (o.a. redacteur van Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht) en mevrouw drs.J.M.M.Kylstra-Wielinga (wetenschappelijk medewerker van de stichting) zullen de aparte hoofdstukken tezamen een homogeen geheel gaan vormen. De laatste stand op het gebied van het kastelenonderzoek wordt in dit boek verwerkt.

De uitgeverij Matrijs in Utrecht, een bedrijf dat inmiddels ervaring heeft op het gebied van vele historische werken, kreeg de opdracht het boek te vervaardigen.

* Jubileumexcursies.

De voorjaarsexcusie 1995 zou plaatsvinden in België, in de omgeving van Namen en Luik. De historische banden die er bestaan tussen Nederland en België waren aanleiding tot deze keuze.

Daar het een buitenlandse reis betrof en bovendien een die gedurende twee dagen gehouden moest worden, waren in een vroeg stadium de voorbereidingen al aangevangen. Alles moest tot in de kleinste details worden uitgewerkt.

Voor de najaarsexcursie werd het Paleis op de Dam uitgekozen. Hoewel het Paleis in oorsprong een burgelijk gebouw - stadhuis -was, werd het in de loop der eeuwen een adellijk huis. Daarbij is het een fraai en interessant bouwwerk en zeker de moeite van een bezoek waard.

Voor het jubileumjaar wilde het bestuur een bijzondere kastelendag laten organiseren, vandaar dat de keuze op het Paleis is gevallen.

* Jubileumgeschenk.

Een jubileum is bij uitstek een gelegenheid ook anderen te gedenken. Het plan werd geboren een te restaureren kasteel een geschenk - in welke vorm dan ook - aan te bieden ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de NKS.

* Om het jubileum verder aan te kleden besloot het bestuur weer dassen en shawls met het NKS-embleem te laten maken.

EDUCATIE

Op het gebied van educatie worden door de NKS de laatste jaren veel activiteiten ondernomen.

In 1993 kwam de reeds in 1992 geplande nieuwe reizende tentoonstelling gereed. De oude tentoonstelling, daterend vanuit de tweede helft van de jaren zeventig, was beschadigd en voldeed niet meer aan de huidige pedagogische eisen. Zij is, inmiddels hersteld, nog wel inzetbaar en op aanvraag verkrijgbaar.

De nieuwe tentoonstelling is een fraai geheel geworden. Ze bestaat uit 7 panelen. Door een korte, maar duidelijke tekst en door verhelderende illustraties worden de bouwontwikkeling van het Nederlands kasteel, de verdedigings- en aanvalsaspecten en het dagelijks leven in een middeleeuws kasteel uiteengezet. Ook is er aandacht voor het hedendaags gebruik van deze monumenten. De tentoonstelling is vooral geschikt voor het basisonderwijs maar ook zeer bruikbaar voor het voortgezet onderwijs. Op afspraak is zij, tegen een borgsom van *f* 100,- te leen te krijgen. De enige voorwaarde is dat de "klant" zelf de panelen haalt en brengt.

De belangstelling voor dit lesmateriaal is groot. In 1994 is de tentoonstelling alleen gedurende de zomermaanden, i.e. de zomervakantie "thuis" gebleven. Het oordeel vanuit onderwijskringen is zeer positief: tekst en afbeeldingen zijn een goede ondersteuning voor de lessen over de middeleeuwen, het geheel ziet er aantrekkelijk uit en, eenmaal uitgestald, nemen de panelen weinig plaats in, zodat ze als achtergrond in de klas kunnen dienen.

De tentoonstelling kon mede dankzij een bijdrage van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot stand worden gebracht.

In het voorjaar van 1993 werd een aanvang gemaakt met de ontwikkeling van een lespakket, dat het oude pakket , indertijd door het Rijksmuseum Amsterdam en de Rijksdienst Kastelenbeheer ontwikkeld, zou moeten vervangen. De bedoeling was een pakket te maken, dat tegemoet moest komen aan de wensen en ideëen van onderwijskrachten. Met behulp van twee stagiaires van de Rijksuniversiteit Utrecht (Kunstgeschiedenis-bouwkunde) kwam een lijvig manuscript tot stand, waarin veel onderwerpen betreffende kastelen werden beschreven. Vragen en opdrachten bij ieder hoofdstuk, suggesties voor drama, handvaardigheid etc. maakten het geheel compleet. Daarnaast wordt gestreefd naar een aparte bijlage voor iedere provincie. Deze bijlagen zouden geleverd kunnen worden door de provinciale stichtingen. Inmiddels is voor Gelderland zo'n bijlage beschikbaar, terwijl er voor de provincie Limburg iets dergelijks reeds voor een groot deel gereed is.

Dezelfde tekenaar die ook schetsen voor de tentoonstelling had gemaakt, de historicus drs.J.E.Dilz, nam de taak op zich het pakket met tekeningen te verluchten.

Het pakket moest aansluiten op de tentoonstelling, maar zou ook los daarvan gebruikt moeten kunnen worden.

Met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die ook voor de totstandkoming van dit pakket een subsidie toekende, werd betreffende dit project afgesproken dat, indien dit pakket voldoet, gezamenlijk te werken aan een vervolg voor het middelbaar onderwijs.

Voordat tekst en illustraties definitief werden, is de "bijna-definitieve" versie aan een aantal onderwijskrachten aangeboden om het in de praktijk te testen. De reacties waren positief. Suggesties voor verbetering werden, mits er geen al te hoge kosten aan verbonden waren, uitgevoerd.

De inhoud sluit aan bij de belevingswereld van kinderen van 8 t/m 12 jaar. Vele onderwerpen over het leven in de middeleeuwen in een kasteel, over het bouwen van een kasteel en het verdedigen ervan worden in duidelijke taal,

ondersteund door verhelderende tekeningen, behandeld. Met opzet is alles in zwart/wit uitgevoerd. Geen kleurenillustraties zijn gebruikt, hoewel dit fraai oogt. Het onderwijs staat weinig geld ter beschikking. De aanschaf van speciaal lesmateriaal kan slechts mondjesmaat geschieden. Daarom maken veel onderwijzers eigen lesmateriaal ,vooral door te kopiëren. Zwart/wit is hiervoor meer geschikt dan kleur (scholen beschikken over het algemeen niet over een kleurencopier). De aanschaf van het NKS-pakket wordt daardoor aantrekkelijker: men behoeft slechts een pakket aan te schaffen en kopieert de hoofdstukken naar keuze.
De hoofdstukken staan ieder op zich zelf. Ook dit is gedaan om het kopiëren te vergemakkelijken. Extra zijn een tweetal schoolplaten, die wel in kleurendruk zijn vervaardigd.
De prijs is met opzet laag gehouden. Slecht *f* 25,- inclusief de verzendkosten. Bovendien kan iedere school het boekje "Kastelen" in de serie Informatie Junior bestellen, gratis voor iedere leerling die met het pakket zal gaan werken.

De financiering van het pakket kwam, zoals reeds opgemerkt, tot stand met de medewerking van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De uitvoering en oplage van het pakket werden op de subsidie afgestemd, zodat met een sluitende begroting gewerkt kon worden. Het resultaat is een pakket in een ringmap. Gekozen is voor een losbladig systeem, zodat makkelijk gekopieerd kan worden en later eventuele ingrijpende wijzigingen eenvoudig kunnen worden tussengevoegd.

Door een reclamecampagne in een aantal onderwijsvakbladen tijdens de maanden mei, juni en september 1994 werd de onderwijswereld op de hoogte gesteld van het feit dat er een nieuw pakket op de markt was verschenen. In de eerste twee maanden na verschijnen van het pakket werden ongeveer 100 bestellingen gedaan, waardoor reeds 1/5 van de totale oplage (500 stuks) kon worden verkocht. Al vrij spoedig bleek dat het pakket een succes te noemen viel.

De NKS heeft ook dit jaar deelgenomen aan de Junior Wetenschapsweek. Vanaf september tot en met de tweede week in oktober waren professor Janssen, professor Renaud en mevr. Kylstra druk doende met de leerlingen van groep 8 van de christelijke basisschool De Valkenheuvel te Driebergen. Zij probeerden de vele facetten van het wetenschappelijk onderzoek betreffende kastelen en archeologie te verduidelijken. Het thema dit jaar was: Kleur.

Hoewel dit aanvankelijk een lastig thema leek (zoveel is er nog niet bekend over kleur in en op historische gebouwen), groeide het uit tot een veelzijdig project. Vier onderwerpen werden gekozen: kleur op de buitenmuren van kastelen en andere monumenten , kleur op de binnenmuren, meubilair en kleding. De heren Renaud van de NKS en drs.B.Klück, bouwhistoricus van de gemeente Utrecht, gaven de leerlingen aan de hand van dia's exposés over het gebruik van kleuren in de middeleeuwen. De klas kreeg van de heer Renaud een boeiend verhaal over heraldiek, heraldische kleuren en tekens, de heer Klück kon aan de hand van recente opgravingen Utrechtse mozaïkvloeren laten zien. Voorts nam de laatste de klas, leerkracht en mevr.Kylstra mee naar het Duitse Huis in Utrecht. Daar leidde hij de groep rond in het nog niet gerestaureerde deel. Muurschilderingen, bouwkundige verschijnselen, maar ook spookachtige kelders kreeg men te zien. Het werd een bijzondere excursie, die de leerlingen niet snel zullen vergeten.
Deze periode van 7 weken vond, zoals altijd, zijn hoogtepunt in de echte Wetenschapsweek in oktober en werd afgesloten door een presentatie door alle deelnemende scholen en begeleiders van hun project. Voor onze school werd dit voorafgegaan aan een bezoek aan het kasteel van Wijk bij Duurstede. De heer Renaud leidde hierbij rond.
Na een aanvankelijk aarzelend begin (onwennigheid en onbekendheid) werden de kinderen snel enthousiast, hetgeen resulteerde in een kleurrijke en afwisselende presentatie.

Het boekje "Kastelen" in de Junior Informatie-reeks is gratis voor leerlingen beschikbaar en is een gewild artikel in het basisonderwijs . Het boekje is bruikbaar voor de groepen 4, 5 en 6. Het kan, net als alle andere door de NKS ontwikkelde lesmaterialen, zowel in combinatie als afzonderlijk gebruikt worden.

Inmiddels is een aanvang gemaakt met een tweede lespakket.
Het eerste pakket, over middeleeuwse kastelen, voorziet duidelijk in een behoefte. Naar aanleiding van reacties bleek dat er ook behoefte bestaat aan materiaal over landhuizen, dat wil zeggen over de huizen gesticht na ± 1500. Wederom werd voor de tekst gebruik gemaakt van stagiaires van de Universiteit Utrecht. Dit leverde een basistekst op die eind november 1994 gereed kwam. In het voorjaar van 1995 zal deze tekst worden bewerkt voor het basisonderwijs en wellicht voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De ervaringen met de opzet van het eerste pakket kunnen worden gebruikt voor dit tweede.

Plannen voor bijlagen voor de onder-en middenbouw zullen worden uitgewerkt. Uit de reacties van leerkrachten is gebleken dat op dit lespakket gebaseerd lesmateriaal voor het speciaal onderwijs ook de moeite van het ontwikkelen waard is.
In 1994 nam het bestuur het besluit dat de reeds lang bestaande plannen voor het laten maken van een korte, instructieve videofilm voor het basisonderwijs gerealiseerd moesten worden.
Verzoeken vanuit kringen van leerkrachten wijzen erop dat aan een dergelijke film beslist behoefte bestaat.

De redenen waarom zoveel aandacht gegeven wordt aan het basisonderwijs zijn dat er daar veel behoefte bestaat aan materiaal zoals boven beschreven, maar bovenal omdat er in het basisonderwijs nog ruimte bestaat voor een onderwerp als "het kasteel". In het vervolgonderwijs is dit vrijwel onmogelijk geworden.
Het uitgangspunt is dat als er op zorgvuldige en boeiende wijze lesgegeven kan worden over monumenten, dit voor de toekomst van de monumenten hoop betekent. Indien leerlingen op jonge leeftijd de waarde van kastelen en andere historische zaken gaan zien en ze leren waarderen, bestaat de kans dat zij er ook goed voor zullen zorgen. Onze zorg is dit besef, eenmaal opgewekt, niet te laten verdwijnen. Daarom is het zaak voortdurend alert te zijn betreffende de mogelijkheden en wensen in het onderwijs, zowel het basisonderwijs als het vervolgonderwijs, en in te spelen op de ontwikkelingen, ze liefst nog voor te blijven, zodat we klaar staan als de vraag om informatie, in wat voor vorm ook, komt.

BEDREIGDE KASTELEN

De bemoeienissen van het DB en de directeur betreffende de bedreigde kastelen gaan onverdroten door. In 1994 vroeg een aantal gevallen veel aandacht en zorg: Het Warmelo in de gemeente Diepenheim en Het Nijenhuis in de gemeente Wijhe.
In het laatstgenoemde kasteel, in bezit van de provincie Overijssel, is de Hannema-de Stuers Fundatie gevestigd, welke de collectie kunst van wijlen dr. Hannema beheert alsmede nieuwe aanwinsten.
Daar de expositieruimte te klein werd, ontwikkelden de Fundatie en het provinciaal bestuur ideëen teneinde ruimte te scheppen. De NKS heeft geprotesteerd tegen deze ideëen die naar de mening van het bestuur het eigen en bijzondere karakter van deze ongeschonden havezate zouden kunnen aantasten.
Ondanks de kritiek dat het slechts om plannen ging en dit protest prematuur was, heeft de NKS toch haar bezwaren kenbaar gemaakt. Zij stond hierin gelukkig niet alleen. Er is een Comité tot Behoud van het Nijenhuis actief geworden.

De aanleg van een autoweg door het park van kasteel Vaeshartelt (Limburg) bedreigde zowel gebouw als omgeving.Bovendien zou de huidige bestemming van het kasteel, een internationaal studiecentrum, in gevaar gebracht worden en leken alle restauratieinvesteringen voor niets te zijn geweest. Ook tegen deze ontwikkelingen stelt de NKS zich te weer.

EXCURSIES

De voorjaarsexcursie op 21, 22 en 23 april leidde dit jaar naar Gelderland. De vorige excursie naar deze provincie was in 1992. Het lijkt erg frequent, maar de in 1994 bezochte kastelen zijn sinds lange tijd niet het onderwerp van een NKS-excursie geweest.
Zeker Rosendael niet. Dit werd in 1990 na een omvangrijke restauratie weer voor het publiek opengesteld. Voordien was er - als gevolg van de slechte toestand waarin het kasteel verkeerde - geen sprake van, dat het bezichtigd kon worden.

De Doornenburg was, voorzover is na te gaan, nog niet eerder het doel van een NKS-excursie. Dat werd dus hoog tijd.
Blijkbaar was de keuze van deze twee kastelen voor een begunstigers-excursie een goed idee, want er werd enthousiast op ingeschreven. Bijna 300 begunstigers en hun introducées maakten deze excursie mee.

Doornenburg

Waarom we dit kasteel nog niet eerder bezochten is eigenlijk niet helemaal duidelijk, want het is een van de oudste (maar wel na de oorlog grotendeels herbouwde) Middeleeuwse burchten van ons land en zeer de moeite waard van een uitvoerig bezoek onder deskundige leiding.
Bij aankomst werden de deelnemers welkom geheten door een van de bestuursleden van de Stichting tot Behoud van Den Doornenburg, de stichting die het kasteel beheert. Men werd vervolgens gelaafd met koffie en daarna vonden de rondleidingen plaats door enthousiaste en deskundige gidsen, die duidelijk antwoord gaven op vragen die bij de deelnemers rezen.
Na de rondgang door het kasteel werd in de grote kelder de lunch geserveerd, voortreffelijk van kwaliteit en goed verzorgd.

Tenslotte bestond de gelegenheid op eigen houtje de weergangen en de Langeraktoren te bezoeken. Velen maakten van deze mogelijkheid gebruik, ook al omdat daarbij een toelichting werd gegeven op de geschiedenis en betekenis van de verdedigingswerken van een kasteel. Het gehele bezoek speelde zich af onder nogal wisselende weersomstandigheden.

Rosendael

Dit uit het begin van de 14de eeuw daterende kasteel was in de jaren '80 gerestaureerd en daarna ingericht op de wijze van het begin van onze eeuw. Zo wordt de indruk gewekt alsof het kasteel nog bewoond wordt.
Het formaat van een aantal vertrekken vormde in zoverre een beperking, dat per rondleiding niet meer dan 25 personen konden worden toegelaten. Daarom moest bij toerbeurt worden rondgegaan door het kasteel. Zij die op dat moment niet in het kasteel konden zijn, waren in de gelegenheid thee te drinken en de dia-presentatie over de restauratie te bekijken in het souterrain. Op deze manier kwam een ieder aan zijn of haar trekken en kreeg men een goed inzicht over kasteel, zijn bewoners en geschiedenis.

Kasteelstudiedag 15 september 1994

Kasteel Twickel

Ondanks ronduit erbarmelijke weersomstandigheden hebben toch 200 begunstigers en hun introducées de kasteelstudiedag 1994 bezocht in het kasteel Twickel.
Omdat daarvoor in het kasteel niet voldoende ruimte was, werden de deelnemers ontvangen in restaurant " 't Hoogspel", nabij Twickel, waar ook de lezingen werden gehouden.
Daarbij waren ook enkele bestuursleden van de Stichting Twickel aanwezig.

De eerste spreker, professor dr. J.G.N.Renaud, ging in zijn betoog nader in op het huis Twickel, gezien in verband met zijn omgeving en omliggende huizen en hun bewoners.
Mevrouw drs.A.Brunt, de archivaris van Twickel, belichtte met name de geschiedenis van het gebouw en zijn bewoners en besloot haar betoog met een korte, zij het mechanische, muzikale bijdrage.
Tenslotte hield ir.A.H.Schimmelpenninck, rentmeester van Twickel, een betoog over de wijze van beheer van een landgoed als Twickel en de problemen die daarbij voorkomen.

Gelet op de geconcentreerde aandacht van de deelnemers is de conclusie gerechtvaardigd, dat allen met grote belangstelling naar de sprekers luisterden. Van de gelegenheid tot het stellen van vragen werd uitvoerig gebruik gemaakt.

Na het ochtendgedeelte van het programma begaf men zich naar het kasteel voor de prima verzorgde lunch in de orangerie, gevolgd door een rondgang door het kasteel. Deze bestond hierin, dat men de ronde deed en onderwijl de gelegenheid had aan het aanwezige personeel vragen te stellen. Hiervan werd veelvuldig gebruik gemaakt.

Het bezoek aan de tuinen viel voor de meesten van het gezelschap letterlijk in het water. De weersomstandigheden waren dermate slecht, dat men er de voorkeur aan gaf na het kasteelbezoek huiswaarts te keren. Maar, ondanks het slechte weer, kon men desalniettemin op een geslaagde studiedag terugzien.

De dagelijkse werkzaamheden van het bureau

Al enige tijd bereiken het kantoor van de stichting geluiden uit kringen van onze begunstigers die duidelijk maken dat veel van de werkzaamheden van het bureau in het verborgene blijven. Met andere woorden, veel begunstigers - en anderen - blijven onkundig van de activiteiten die door de medewerkers uitgevoerd worden.
Vooral de dagelijkse gang van zaken is een duister geheel.

In de jaarverslagen kan men uiteraard een aantal werkzaamheden terugvinden: het ijveren in het belang van de bedreigde kastelen, het maken van de jaarlijkse folder(s), het opzetten en uitbreiden van het educatieve onderdeel etc. Deze vormen slechts een onderdeel van het totale pakket aan werkzaamheden.
Een van de oorzaken van de onduidelijkheid is het feit dat de Nederlandse Kastelenstichting tot voor kort niets in eigen beheer had. Zij heeft niet, zoals bijvoorbeeld de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, bezittingen waarvoor zij verantwoording draagt en waarmee zij naar buiten kan treden.
Wat de NKS doet is moeilijk grijpbaar: het scheppen van een zo gunstig mogelijk klimaat voor de Nederlandse kastelen en landhuizen. De activiteiten die hiertoe worden aangewend zijn voor buitenstaanders vaak niet altijd duidelijk. Het onderstaande is een poging tot verduidelijking :

- *de publicaties in Castellogica.*
  Castellogica is bij uitstek een periodiek waarin artikelen geplaatst kunnen worden die door hun zuiver

wetenschappelijk en - vaak - specialistisch karakter elders moelijk gepubliceerd kunnen worden, maar die toch, door het belang dat zij voor de castellologie hebben, de moeite waard zijn om afgedrukt te worden. Onderzoekers, al of niet academisch gevormd, krijgen in Castellogica de kans hun werk te publiceren.
Castellogica wordt gratis verstrekt aan wetenschappelijke instituten en bibliotheken.

- *de artikelen in De Woonstede door de Eeuwen heen.*
In samenwerking met de Koninklijke Vereniging voor Historische Woonsteden in België geeft de NKS het kwartaaltijdschrift de Woonstede uit. Worden in Castellogica artikelen over middeleeuwse "Herrensitze" gepubliceerd, in de Woonstede wordt het landhuis in België en Nederland behandeld.
Een redactie, samengesteld uit Belgische en Nederlandse deskundigen, waakt over de kwaliteit van de publicaties.
- *de kasteelmonografieën.*
Deze serie, aanvankelijk uitgebracht door de ANWB en NKS, later alleen door de NKS, omvat inmiddels 78 deeltjes. Ieder deeltje behandelt in (bouw)historisch opzicht een kasteel, waarbij ook de bewoningsgeschiedenis niet vergeten wordt. De opzet, in een zo kort mogelijk bestek en op aantrekkelijk wijze, het grote publiek kennis te laten maken met het betreffende kasteel, blijkt door de loop der jaren heen geslaagd.
Hoewel reeds enige jaren de boekjes niet meer met de regelmaat van 4 per jaar verschijnen, hoopt het Bestuur door middel van een reeds aangetrokken speciale vrijwilliger de serie nieuw leven in te blazen.
- *ontwikkelen van educatief materiaal.*
Reeds enige jaren onderkent de NKS het belang van de aandacht van het onderwijs voor de monumenten en de kastelen in het bijzonder. De gedachte is dat, indien men de jeugd enthousiast kan maken voor de zorg voor onze historische gebouwen, de ouders - de achterban - hierdoor ook geinteresseerd kunnen raken. Dit kan een gunstige bijdrage vormen voor de monumentenzorg. Bovendien, als reeds in het basisonderwijs de belangstelling voor het cultureel erfgoed opgewekt wordt, zou dit voor de toekomst gunstige effecten kunnen hebben.
- *gidsen.*
Het uitbrengen van de toeristische gidsen "Kastelen in Nederland, opengesteld voor bezichtiging" en "Kastelen geschikt voor Evenementen". Beide gidsen zijn erop gericht het bezoek aan de Nederlandse kastelen zo goed mogelijk te bevorderen.
- *de dagelijkse voorlichting, gegeven door het NKS-bureau.*
Het NKS-secretariaat wordt dagelijks overspoeld door telefonische en schriftelijke vragen om informatie over kastelen. Deze informatie loopt uiteen van inlichtingen over openingstijden van museumkastelen tot diepgaande vragen over historische kwesties. Met name de oplossingen van deze laatste categorie kosten tijd. De medewerkers, voor het overgrote deel vrijwilligers, proberen op alle vragen zo goed mogelijk in te gaan. Hoewel de werkdruk per periode kan verschillen (de periode tussen oktober en januari is bijvoorbeeld veelal rustig), is het meestal niet mogelijk ongestoord - al is het maar gedurende een uur- aan een bepaald project te werken.
De oorzaken van deze werkdruk zijn enerzijds toe te schrijven aan de kleine bezetting van het kantoor. Hierdoor komt op weinig mensen veel werk neer. Anderzijds neemt, gelukkig, de aandacht van het publiek voor de kastelen toe.
Voorts moet de laatste jaren een groot deel van de activiteiten gewijd worden aan het optreden inzake die kastelen die bedreigd worden door verval, onkundige behandeling, verandering in bestemmingsplannen etc. Deze ontwikkeling vereist veel aandacht.

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN

JAARVERSLAG STICHTING KASTELEN DOCUMENTATIE 1994

BESTUURSSAMENSTELLING per 1-1-1994

Mr G.W. van Herwaarden, voorzitter
Ir D.B.M.Hermans, secr./penningmeester

MrJ.D.baron van Asbeck
Jhr dr C.C.G.Quarles van Ufford
J.C.Repko
Ir T.S.Smith
Mevr.drs.C.C.S.Wilmer

Prof.drs.H.L.Janssen, adviseur
Prof.dr J.G.N.Renaud, adviseur

Bibliotheekmedewerkers
Mevr.drs.J.M.M.Kylstra-Wielinga
Mevr.W.van Alphen-Idzenga
H.Hageman
P.Kruft
J.Voets

Vergaderingen van de Stichting vonden plaats op 3 februari, 28 april en 22 september.

De bestuurssamenstelling heeft in het jaar 1994 geen wijzigingen ondergaan.

Het aantal vrijwilligers is sinds 1993 uitgebreid.
De Rijksdienst voor de Monumentenzorg kende in 1992 de SKD een subsidie toe voor het automatiseren van de bibliotheek.
De bedoeling was om alle boeken en tijdschriftenartikelen, foto's negatieven, dia's etc. in een computerbestand in te voeren. Sindsdien heeft deze invoering een goede voortgang gekend. De heer J.Voets uit Scherpenzeel bood zich aan om al de dia's en negatieven te verwerken. Reeds vanaf het begin van 1994 zijn de ongeveer 10.000 dia's op te zoeken met "een druk op de knop". Alle in de collectie Schellart aanwezige negatieven (ongeveer 20.000) zullen op afzienbare termijn eveneens zo te vinden zijn. Tegelijkertijd wordt er gewerkt aan de catalogisering van de boeken. Dit proces verloopt trager, hetgeen zijn oorzaak heeft in de vele werkzaamheden die er op het kantoor en in de bibliotheek plaatsvinden. Voor een goed begrip: negatieven en dia's worden door de heer Voets thuis verwerkt, de boeken blijven uiteraard in Doorn en moeten aldaar ingevoerd worden.
De heer Kruft, zelf verzamelaar van prentbriefkaarten, wierp zich op de gehele collectie kaarten uit het algemene bestand te lichten en apart op te bergen. Waar nodig worden zij door hem gerestaureerd. In totaal zal de collectie kaarten met Nederlandse kastelen ongeveer 12.000 tot 13.000 exemplaren omvatten. Naar verwachting zal dit project begin 1995 gereed zijn. Daarna zullen de kaarten met buitenlandse kastelen op dezelfde wijze worden behandeld.
Er wordt nog gedacht over de wijze waarop de kaarten in het computersysteem verwerkt zullen gaan worden.

De directeur van de SKD, mevr.J.M.M.Kylstra, werd m.i.v. 15 augustus 1994 ontslag aangezegd. Een en ander geschiedde in goed overleg en goede verstandhouding. Zoals uit de voorgaande jaarverslagen reeds bleek, was en is de financiële positie van de SKD niet rooskleurig. Met mevrouw Kylstra werd afgesproken dat zij halverwege het jaar ontslagen zou worden, maar niet dan nadat met de NKS de afspraak gemaakt kon worden dat zij door deze stichting voor drie i.p.v. twee dagen in dienst werd genomen. Na 15 augustus 1994 komt mevrouw Kylstra derhalve voor drie dagen op de loonlijst van de NKS voor. In de praktijk betekent dit geen enkele verandering voor de werkzaamheden.

Krantenknipselverzameling
Het abonnement op de knipseldienst kon in 1994 gecon-

tinueerd worden. De organisatie die in 1991 werd aangezocht om de SKD-bibliotheek te voorzien van relevante knipsels voldoet goed. Slechts zelden moeten berichten worden geretourneerd (die overigens dan op de rekening in mindering worden gebracht).

Prentencollectie.

In 1994 werd de gehele collectie prenten uit de documentatiemappen, waarin zich o.a. de krantenknipsels bevinden, letterlijk losgeweekt. In totaal bezit de stichting 254 prenten. Minder dan zich aanvankelijk liet aanzien en bovendien ook geen opzienbarend aantal. Wel zijn de meeste van goede kwaliteit en degene die dit niet meer zijn, zijn het waard om gerestaureerd te worden.
Met de heer M.A.Struijs uit Vlaardingen, archiefmedewerker van het gemeentearchief in Vlaardingen en reeds lang begunstiger van de NKS, was eerder afgesproken dat hij de helpende hand zou bieden bij het op de juiste wijze opbergen van deze collectie. Nu kon op zijn aanbod worden ingegaan.
Ook de prenten zullen mettertijd in het computersysteem op te zoeken zijn.

Nieuwe collecties

De bibliotheek werd in 1994 uitgebreid met een forse collectie prentbriefkaarten geschonken door mevrouw E. Geering uit Den Haag. In de nalatenschap van haar man, de heer W.Geering, bevonden zich veel materialen over Nederlandse kastelen, m.n. de bovengenoemde prentbriefkaarten.
Ook deze verzameling zal worden verwerkt in het computersysteem.
In augustus 1994 werd aan de NKS en de SKD een verzameling maquettes, 17 in getal, aangeboden door de heer J.Stoelinga uit Deventer. Gedurende vele jaren is de heer Stoelinga bezig geweest deze maquettes, en andere, te maken.
Het zijn maquettes van voornamelijk Franse, Duitse en Zwitserse kastelen, maar ook van het Utrechtse Nijenrode.
De NKS/SKD hebben deze maquettes in bruikleen. Op dit moment worden zij ingezet bij tentoonstellingen en bij projecten op basisscholen.

Informatieverstrekking

De Stichting Kastelendocumentatie krijgt veelvuldig verzoeken om informatie. De laatste jaren is gebleken dat het veelal zinvoller is de vraagstellers uit te nodigen zelf in de bibliotheek de antwoorden op hun vragen te zoeken. Dit geldt uiteraard voor die vragen waarbij dieper op de stof moet worden ingegaan. Andere vragen kunnen veelal telefonisch of schriftelijk worden beantwoord. Het is vaak moeilijk exact tegemoet te komen aan de wensen van de vraagstellers en bovendien is het sneller en goedkoper (voor de stichting) hen in de bibliotheek met raad bij te staan. Dit heeft wel tot gevolg dat een goede bezoekregeling aangehouden moet worden in verband met de beperkte ruimte en het beperkt aantal openingsdagen van de bibliotheek.

Studenten/stagiaires

Reeds enige jaren ontvangt de NKS stagiaires vanuit het middelbaar beroepsonderwijs en van de Universiteit Utrecht, resp. leerlingen met de studierichting public relations, handel en toerisme en geschiedenis/kunstgeschiedenis.
De directeur (tot half augustus) van de SKD, tevens werkzaam als wetenschappelijk medewerker bij de NKS, begeleidt deze studenten.
De stage-opdrachten in 1994 waren voor de MBO -studenten vooral het behulpzaam zijn bij het verwerken van de betalingsgegevens, het opzetten en verzenden van de jaarlijkse enquête voor de gids "Kastelen in Nederland, opengesteld voor bezoek" en het verwerken van de gegevens die hieruit binnenkwamen. Studenten van de Universiteit Utrecht, dit jaar studenten kunstgeschiedenis met als hoofdvak bouwkunde, hebben in september en oktober onder leiding van mevrouw Kylstra de eerste opzet voor het Lespakket "Landhuizen" samengesteld.

Lespakket

De tekst van het lespakket over kastelen,dat bestemd is voor de bovenbouw van de basisscholen werd door kunstgeschiedenisstudenten van de Universiteit Utrecht in 1993 voorbereid.
Uiteraard werd hiervoor veelvuldig gebruik gemaakt van de gegevens en afbeeldingen uit de bibliotheek.
Voor publicatie werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan de NKS subsidie verleend.
In maart 1994 kon een aanvang worden gemaakt met het drukproces, waardoor in juni 1994 het Lespakket "Het Kasteel, Huys en Borg..." op de markt verscheen.
Dit project is een goed voorbeeld van het feit dat NKS en SKD een twee-eenheid zijn gaan vormen en niet alleen door de personele unie in de persoon van mevrouw Kylstra.

Toekomst SKD

In het bovenstaande werd reeds gewag gemaakt van het ontslag van de SKD-directeur.

Deze ontwikkeling heeft uiteraard niet alleen gevolgen gehad voor de directeur. Ook voor het voortbestaan van de SKD zal dit zijn consequenties hebben. Hoewel door het SKD-bestuur reeds enige jaren met zorg naar de toekomst van de stichting werd gekeken, werd nu de noodzaak tot het nemen van adequate maatregelen nijpend.
Met de zusterstichting de NKS werden gesprekken gevoerd, die zeer waarschijnlijk in 1995 zullen leiden tot twee mogelijkheden.
De eerste mogelijkheid is dat de SKD een "slapende" stichting zal worden en de NKS voor aankoop en voortbestaan zal zorgen, hierin met advies bijgestaan door het SKD-bestuur.
De tweede mogelijkheid zou kunnen zijn dat de SKD zal opgaan in de NKS waarbij de bibliotheek een aparte afdeling zal gaan vormen. Het oude SKD-bestuur zal dan in zijn geheel of gedeeltelijk een bibliotheekcommissie worden, waardoor de kwaliteit van de bibliotheek gewaarborgd zal blijven.
Buiten kijf staat dat de bibliotheek en het documentatiecentrum zullen blijven functioneren.

Een belangrijke gebeurtenis is dat de NKS in mei 1994 een erfenis kreeg. In het testament van de erflaatster is bedongen dat, mocht de NKS de erfenis aanvaarden, de collectie antiek tentoongesteld moest worden in een monumentaal gebouw.
Daar de NKS de erfenis aanvaardde, moest worden gezocht naar zo'n gebouw waar zowel deze collectie als ook het NKS-kantoor onderdak zouden kunnen vinden.
Dat de SKD dan zou meeverhuizen, stond van meet af aan vast. Een en ander betekent in ieder geval dat de huisvesting van de bibliotheek zal gaan verbeteren, waardoor bezoekregelingen en werkzaamheden zeker zullen versoepelen.
Voorop moet blijven staan, dat welke veranderingen ook zullen plaatsvinden, de dienstverlening van goede kwaliteit moet zijn.

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag 1997

Bestuur

Het Dagelijks Bestuur van de stichting was als volgt samengesteld:

mr L.J.R.J.B.W.G.E.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, voorzitter
mr G.W. van Herwaarden, secretaris
mr W.W. de Nijs Bik, penningmeester
ir C.J.M. van der Burg, lid
mr ir A.P. de Weerd, lid
prof. dr J.G.N. Renaud, wetenschappelijk adviseur
prof. drs H.L. Janssen, wetenschappelijk adviseur.

De Raad van Beheer was als volgt samengesteld:

mr J.D. baron van Asbeck
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
K. Bos
St. Vrienden der Geldersche Kasteelen
mevr. drs C.L. van Groningen
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
ir P.W. Havik
Groninger Borgenstichting
ir D.B.M. Hermans
Het Gelders Genootschap
D.E.L. baron de Loë
drs E. Munnig Schmidt
Kastelenstichting Holland en Zeeland
ir E.J. Nusselder
Rijksgebouwendienst
mr A.F.L. graaf van Rechteren Limpurg
drs ing. W.F.L. Rietbergen
ANWB
mr P.F.J. Rive
Stichting Utrechtse Kastelen
mr K.W. Sluyterman van Loo
Stichting PHB
ir T.S. Smith
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
drs H. Stoepker
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
dr A.W. Vliegenthart
Rijksmuseum Paleis Het Loo
mevr. drs C.C.S. Wilmer
Gemeentearchief Utrecht.

Bureau

De bezetting van het bureau was als volgt:
H. Mijsberg, directeur
mevr. drs J.M.M. Kylstra-Wielinga, wetenschappelijk medewerkster
H. Dedecker, begunstigersadministratie
K.J.H. Doude van Troostwijk, excursies en studiedagen
mevr. H. Ricardo, administratieve ondersteuning.

Vergaderingen

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 21 januari, 25 maart, 29 april, 13 mei, 2 september en 18 november. De Raad van Beheer kwam bijeen op 13 mei en 18 november. De Schellart/SKD-bibliotheekcommissie vergaderde op 19 juni. De vergaderingen van de steunstichting van de NKS, de Melchersstichting, vonden op 21 januari en 18 november plaats. De gebruikelijke bijeenkomst met de provinciale kastelenstichtingen vond in het verslagjaar niet plaats.

Mutaties

In de DB-vergadering van 21 januari werd afscheid genomen van jhr mr R.E.W. van Weede, die sinds 1991 het voorzitterschap van de NKS had vervuld. Het voorzitterschap werd overgenomen door Graaf de Marchant et d'Ansembourg. Namens het bestuur werd de heer Van Weede door de secretaris dank gebracht voor alles wat hij voor de NKS had gedaan. Tijdens een diner op 4 maart ging de heer d'Ansembourg daarop nogmaals uitvoerig in. Hij memoreerde de ontwikkelingen, die de NKS onder het voorzitter-

schap van de heer Van Weede had doorgemaakt: de uitbreiding van de educatieve aktiviteiten, de voorbereiding voor de verhuizing van het bureau naar Wijk bij Duurstede, de officiële ingebruikneming van het kantoor op 18 oktober 1996, de viering van het 50-jarig bestaan van de stichting in 1995 met twee speciale begunstigersbijeenkomsten in Amsterdam, de verschijning van het jubileumboek "1000 jaar Kastelen in Nederland" op 3 december 1996 en het laten opgaan van de Stichting Kastelen Documentatie in de NKS. Het aanvaarden van de nalatenschap-Van Iddekinge met alle daaraan verbonden ingewikkelde problemen werd vermeld, evenals het representeren door de heer Van Weede van de NKS naar buiten toe, zoals bv. in het bestuur van de Stichting Nationaal Contact Monumenten. Kortom, aldus de heer D'Ansembourg, de NKS heeft alle reden om de heer Van Weede erkentelijk te zijn voor de leiding, die hij aan al deze, voor de NKS belangrijke ontwikkelingen heeft gegeven.
Van jhr mr ing. K.H.A. von Chrismar, die sinds 1985 namens het Staatsbosbeheer deel had uitgemaakt van het DB, werd bij deze gelegenheid eveneens hartelijk afscheid genomen.
Tijdens het verslagjaar gaf ir T.S. Smith, die eerder jarenlang deel uitmaakte van het bestuur van de Stichting Kastelen Documentatie, te kennen zijn lidmaatschap van de Raad van Beheer te willen beëindigen. En dat gold ook voor de heren K. Bos, vóór de heer Mijsberg directeur (tot 1980) en daarna secretaris/penningmeester van het NKS-bestuur, en dr A.W. Vliegenthart. Op 18 november stemde de Raad van Beheer ermee in, dat de plaats van de heer Bos als vertegenwoordiger van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen zou worden ingenomen door de heer H. Franse.

Afscheid van directeur Mijsberg

Op 18 november kwam ook een einde aan het directeurschap van de heer H. Mijsberg. Al eerder had hij te kennen gegeven zich uit zijn functie te willen terugtrekken, mede in verband met het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Op 27 november 1985 benoemde de Raad van Beheer de oud marine-officier Mijsberg tot secretaris van de NKS. Hij maakte stormachtige jaren mee: de NKS sloeg nieuwe wegen in, de monumentenwereld raakte in beweging en de heer Mijsberg vertolkte in dat proces de stem van de kastelenwereld. De excursies en studiedagen trokken steeds veel belangstellenden, de werkdruk op het bureau was groot, ook al werd de bezetting van het bureau in de loop der jaren wat verruimd. Bedreigingen, waaraan kastelen in toenemende mate bloot staan, hadden zijn grote belangstelling en aktief nam hij deel aan pogingen om dergelijke bedreigingen af te wenden. Het vinden van een passende huisvesting, mede noodzakelijk geworden door het aanvaarden van de nalatenschap-Van Iddekinge, vroeg veel tijd en inspanning van de directeur. En de (voorbereiding van de) verhuizing naar en de inrichting van het nieuwe kantoor hielden hem eveneens intensief bezig. Hij richtte ook zijn aandacht op de toeristisch-recreatieve sector, die in toenemende mate belangstelling vertoont voor de voor bezichtiging open gestelde kastelen, mede in de hoop daardoor het aantal begunstigers van de stichting te laten groeien. Door al die aktiviteiten ontwikkelde de heer Mijsberg zich tot het in een brede kring bekende "gezicht" van de NKS. Velen uit de kastelen- en monumentenwereld maakten dan ook gebruik van de gelegenheid hem en zijn vrouw op 18 november tijdens een geanimeerde receptie in de trouwzaal van het voormalige raadhuis aan de Markt, de huidige zetel van de NKS in Wijk bij Duurstede, de hand ten afscheid te drukken. Voorzitter D'Ansembourg verwoordde de gevoelens van erkentelijkheid van de aanwezigen voor de inspanningen, die de heer Mijsberg zich gedurende twaalf jaar heeft getroost om de NKS verder tot ontwikkeling te brengen.
Het bestuur benoemde zijn secretaris, mr G.W. van Herwaarden, tot waarnemend directeur in afwachting van het aantrekken van een nieuwe directeur.

Beleid

Zoals al in het verslag over 1996 werd aangegeven bezint het DB zich in nauwe samenspraak met de Raad van Beheer over nog andere te ontplooien activiteiten en een nieuwe opzet van de structuur van de NKS. Alle betrokkenen zijn het erover eens, dat de huidige structuur niet in alle opzichten zodanig functioneert dat de NKS zo goed mogelijk aan haar doelstellingen kan beantwoorden. Ook de personele bezetting van het bureau is té beperkt en maakt het moeilijk om adequaat te kunnen inspelen op de vele veranderingen die zich voltrekken in de kastelen- en monumentenwereld. Op basis van een anders gestructureerde bestuurlijke opzet zou, zo menen DB en Raad van Beheer, beter aan de eisen en behoeften van vandaag kunnen worden voldaan. De vraag is dan hoe die structuur eruit zou moeten zien. Zowel in de vergadering op 13 mei als tijdens de vergadering van 18 november van de Raad van Beheer werd daarover ampel van gedachten gewisseld. Het DB zegde de Raad van Beheer toe in 1998 voorstellen terzake te zullen presenteren.

Bedreigde kastelen

De NKS heeft zich krachtens haar doelstelling ook ingezet voor de bedreigde kastelen. In het begin van

het verslagjaar verzond het bestuur een brief aan Burgemeester en Wethouders van Nijmegen om kenbaar te maken, dat de NKS zich stelde achter diegenen, die bezwaar maakten tegen de "herbouw" van de Valkhofburcht. Deze kwestie hield en houdt de gemoederen in Nijmegen intensief bezig, zoals ook bleek tijdens de studiedag, die de RDMZ en de KNOB op 12 september aldaar organiseerden. Een enkele voordoch voornamelijk tegenstanders van de herbouwplannen kwamen daar aan het woord. Het laatste woord hierover is nog lang niet gezegd.
De nieuw- en verbouwplannen voor 't Nijenhuis te Heino bleven het bestuur bezighouden. De NKS is van mening – en heeft bij monde van de directeur deze mening ook steeds uitgedragen – dat het realiseren van deze plannen in ernstige mate afbreuk zal doen aan de vanuit een cultuurhistorisch oogpunt zeer waardevolle situatie aldaar.
De NKS werkt hier nauw samen met de Stichting BuitenGoed Overijssel, het Cuypersgenootschap, de Historische Vereniging Wijhe en de Stichting Baron van Ittersum Fonds.
In aansluiting op al eerder gemaakte bezwaren tegen bouwplannen op het terrein van het in de vorige eeuw gesloopte kasteel IJsselstein in de gelijknamige gemeente, bereidde de NKS een nieuw bezwaarschrift voor, dat in januari 1998 uitging.

Externe contacten

De NKS droeg de heer De Nijs Bik als opvolger van de heer Van Weede voor voor de NKS-zetel in het algemeen bestuur van de Stichting Nationaal Contact Monumenten. De heer De Nijs Bik werd in de NCM-vergadering van 12 maart benoemd tot lid van dit bestuur.
De directeur nam deel aan de vergaderingen van het Algemeen Bestuur van het Platform Landschap en Cultuurhistorie. Tevens woonde hij een aantal vergaderingen bij die door het NCM werden georganiseerd om de meningen van het monumentenveld te peilen over het nieuwe Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Monumenten (BRRM). De wnd. directeur nam deel aan besprekingen over de organisatie van een tweedaags symposium, dat de Stichting PHB in de herfst van 1998 wil organiseren in verband met het 25-jarig bestaan van de stichting.
Leden van het DB en de directie gaven bij tal van gebeurtenissen en evenementen in de monumenten- en kastelenwereld acte de présence. In het bijzonder kunnen in dit verband worden genoemd de bijeenkomst ter gelegenheid van het afscheid van jhr dr C.C.G. Quarles van Ufford als directeur van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen op 2 mei, de viering van de 70e verjaardag van de Stichting "Ave Rex Christi", eigenaar van kasteel Hoensbroek op 3 oktober, de viering van 25 jaar NCM te Amsterdam op 31 mei, de opening van het Erfgoedhuis aldaar op 24 oktober en de bijeenkomst in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage ter gelegenheid van het aanbieden door mr P. van Vollenhoven aan de Staatssecretaris van OCW, de heer A. Nuis, van het jaarboek van het Nationaal Restauratiefonds.
Met de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en zijn medewerkers werd een aantal malen van gedachten gewisseld over zowel het algemene beleid van de NKS als de projecten, die de NKS gaarne door de RDMZ gesubsidieerd zag. Ten behoeve van het laatste onderwerp werd een Beleidsnotitie met begroting 1998 bij de Dienst ingediend. In het overleg met de Dienst werd duidelijk gemaakt, dat de RDMZ vooral de educatieve en meer in het algemeen op derden gerichte aktiviteiten wil ondersteunen, doch niet die aktiviteiten, die in hoofdzaak een verenigingskarakter dragen.
Voorzitter D'Ansembourg voerde oriënterende gesprekken met een aantal provinciale kastelenstichtingen en met de directie van het Nationaal Restauratiefonds.

Educatie

Aan het ontwikkelen van educatieve aktiviteiten en "produkten" wordt door de NKS in toenemende mate aandacht besteed. Mevrouw Kylstra houdt zich hiermee in het bijzonder bezig. De RDMZ toonde zich bereid een subsidie toe te kennen voor een herdruk van het lespakket "Het kasteel: Huys en Borg", dat bestemd is voor het basisonderwijs. Ook voor een nieuwe uitgave van de publicatie "Kastelen" in de serie Informatie Junior stelde de RDMZ een subsidie beschikbaar. Een nieuwe oplage van de videofilm "Kastelen zijn zo gek nog niet" kwam gereed en vond weer gretig aftrek. De NKS verschafte materiaal en informatie voor een CD-rom over kastelen, die in 1998 beschikbaar komt. Aan het voorbereiden van een lespakket over landhuizen en hun omgeving, bestemd voor de bovenbouw van de basisschool en de eerste twee klassen van het VWO werd verder gewerkt. De tekst werd nagenoeg gereed gemaakt. Hopelijk lukt het om in 1998 dit lespakket beschikbaar gesteld te krijgen. Dit is afhankelijk van het verkrijgen van een subsidie.
De reizende panelententoonstelling over het bouwen en verdedigen van en het leven in en om middeleeuwse kastelen kon steeds worden geplaatst in overigens niet alleen scholen, doch ook in bibliotheken en andere openbare instellingen. Ook voor 1998 is deze tentoonstelling geheel volgeboekt.
Met de auteur, drs T.J. Hoekstra, vond overleg plaats

over een herziening van de tekst van de uitgave "Kastelen zijn de moeite waard".

Leerstoel

De in 1964 op initiatief van de NKS ingestelde bijzondere leerstoel in de "kastelenkunde" (de materiële cultuur der middeleeuwen) aan de Rijksuniversiteit Utrecht wordt bezet door prof. drs H.L. Janssen. De heer Janssen, als stadsarcheoloog van de gemeente 's-Hertogenbosch werkzaam, heeft voor het geven van colleges, het begeleiden van studenten en publikaties, het verrichten van wetenschappelijk onderzoek op zijn vakgebied en het geven van lezingen, per week niet meer dan één à twee dagen beschikbaar. Toch wordt dankzij zijn (onderwijs)aktiviteiten het wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de kastelenkunde in toenemende mate bevorderd.

Collecties

De collecties van de NKS, ondergebracht in de Schellart/SKD-bibliotheek, breidden zich in het verslagjaar stelselmatig uit. Het budget liet het toe in beperkte mate tot aanschaffingen over te gaan. Ook mochten weer verschillende schenkingen in ontvangst worden genomen, waarvan op deze plaats met erkentelijkheid gewag gemaakt wordt. Met het verwerken van de boekencollectie uit de nalatenschap-Van Iddekinge kon wegens tijdgebrek nog geen voortgang worden gemaakt. Helaas moet worden vastgesteld dat ook weer wegens tijdgebrek zich achterstanden voordoen bij het toegankelijk maken en inventariseren van het boekenbezit. Er wordt naar gestreefd voor dit probleem in 1998 een oplossing te vinden. Mevr. Kylstra werd bij het beheer van de bibliotheek weer terzijde gestaan door mevrouw W. van Alphen-Idzenga en de heren R. Evers, P. Kruft en H. Hageman als vrijwilligers, voor wier inzet hen hier gaarne dank wordt gebracht.

Stichting Kastelen Lexicon Nederland

Aan het realiseren van de doelstelling van deze nauw aan de NKS gelieerde en in het kantoor van de NKS gehuisveste stichting werd gestaag doorgewerkt. De heer J.L.M. Voets was daartoe op dinsdag in Wijk bij Duurstede aanwezig. Hij verwerkte door de heren J.W.F. Voogt en drs J.M.L. Ingen Housz aangedragen literatuurgegevens, verstrekte informatie en voerde de door de redactiecommissie goedgekeurde gegevens in het computerbestand in. Zeer verheugend was, dat aan het einde van het verslagjaar bekend werd, dat de RDMZ ten behoeve van het project een subsidie beschikbaar stelde. Daardoor zal het mogelijk worden het project met een wat grotere voortvarendheid aan te pakken. Uiteindelijk moeten de gegevens, die in het kader van het lexiconproject worden verzameld, de basis gaan vormen voor de kastelendatabank, die de NKS zich voorstelt in de komende jaren op te bouwen. De provinciale coördinatoren van het project kwamen op 8 februari in Wijk bij Duurstede bijeen. In mei liet de stichting weer een Nieuwsbrief verschijnen.

Publikaties

In het verslagjaar verscheen weer één aflevering van *Castellogica*. Hierin werden opgenomen:
- het verdwenen kasteel Blitterswijck door M. Flokstra;
- castellogie in het kort: Rossum door ir D.B.M. Hermans;
- de Holtmühle te Tegelen door ir T.C. Bauer en M. Tillema.

De hoofdredacteur, prof. dr J.G.N. Renaud, zag zich genoodzaakt in toenemende mate de aan het samenstellen van Castellogica verbonden werkzaamheden over te laten aan mevr. Kylstra. Gehoopt moet worden, dat dit ertoe zal leiden, dat Castellogica weer frequenter zal kunnen gaan verschijnen. Een punt van discussie vormt de wijze, waarop wetenschappelijke artikelen over kastelen het beste gepubliceerd kunnen worden. In dit verband wordt ook gedacht aan een tijdschrift. In het verslagjaar kwam de discussie hierover nog niet tot een afronding.
Van het in samenwerking met de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden in België en de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen uitgegeven tijdschrift *De Woonstede door de eeuwen heen* verschenen vier afleveringen. De bijdragen van Nederlandse zijde in dit tijdschrift hadden betrekking op:
- de villa Dennenheuvel te Ubbergen van Oscar en Henri Leeuw door R.J.A. Crols;
- de "ridderhofstad" Moersbergen; kasteel, landgoed en bewoners door R.R.J. Melchers;
- Huis Verduynen te Echt en zijn tuinen door R.H.M. van Immerseel;
- één der Stichtse Lustwarande in De Bilt: de buitenplaats Houdringe door A. Reinstra.

Het lid van de Raad van Beheer mevr. drs C.L. van Groningen had zitting in de redactie van dit tijdschrift.
In het begin van het verslagjaar verscheen weer de *gids "Kastelen in Nederland, opengesteld voor bezichtiging"*, die via de VVV's en andere (toeristische) organisaties weer een ruime verspreiding vond. Aan het

eind van het verslagjaar verscheen een nieuwe uitgave van de *gids "Kastelen, geschikt voor evenementen"*, de zgn. E-gids. Ook deze gids vindt in ruime kring aftrek en levert aldus voor de NKS een aantrekkelijke inkomstenbron op.

Excursies en studiedagen

Op 10/11 en 12/13 juni vond de jaarlijkse excursie plaats. Gelet op het succes in 1996 van de excursie naar België werd besloten voor weer een excursie over de landsgrenzen. Ca. 140 begunstigers maakten van de gelegenheid gebruik in Westfalen een aantal waterburchten zoals de kastelen Anholt, Nordkirchen en Vischering te bezoeken. Uit de reacties bleek, dat ook deze excursie weer op hoge prijs werd gesteld, zodat van een succesvolle aktiviteit kan worden gesproken.
De Kastelenstudiedagen voltrokken zich op 23, 24 en 25 oktober te Wijk bij Duurstede. Aan elke studiedag namen ca. 50 begunstigers deel. Drs J. van Doesburg, verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, hield een voordracht over de ontwikkeling van het pre-urbane Dorestad via de "villa" Wijk naar de laatmiddeleeuwse stad Wijk bij Duurstede. Ir P.S.A. de Wit, die de renovatie van het oude raadhuis had begeleid, sprak over het oude stadhuis van Wijk bij Duurstede en zijn ontwikkeling. Prof. Renaud op 23 oktober en drs B. Olde Meierink op 24 en 25 oktober behandelden de bouwgeschiedenis van kasteel Duurstede. Na de stadswandeling was er gelegenheid het NKS-kantoor in ogenschouw te nemen. Beide evenementen hadden dankzij de goede organisatie door de heer Doude van Troostwijk een uitstekend en geanimeerd verloop.

Begunstigers en abonnees

Het aantal begunstigers daalde per saldo weer verder, per ultimo 1997 naar het niveau van 1143. Om een aanwas van begunstigers te bewerkstelligen is er in overleg met de Postbank een werving op gang gekomen eerst bij wijze van proef gericht op 10.000 prospects in het segment van de 50+ers van de Postbank. Tot nu toe is de respons bescheiden. De ontwikkelingen zullen nog verder dienen te worden afgewacht.
Een andere "actie" had in overleg en voor rekening van Pijnenburg Koek plaats. Ook de resultaten van deze "actie" moeten over een langere periode worden gemeten. Andere wegen zullen nog worden bewandeld om het negatieve tij van het begunstigersaantal te keren.
Ten behoeve van het werven werd een nieuwe folder samengesteld, die in het begin van 1998 beschikbaar komt.

Intrekking wet van 30 december 1949

In het verslagjaar werd de wet ingetrokken, waarbij het Rijk financieel garant stond voor mogelijke schulden van de NKS na liquidatie (wet van 30 december 1949 betreffende de regeling van de geldelijke aansprakelijkheid van het Rijk voor het beheer van de Nederlandse Kastelenstichting, gevestigd te 's-Gravenhage, Stb. J 618). Deze wet hield verband met één van de oorspronkelijke doelstellingen van de NKS, die luidde: de NKS tracht haar doel te bereiken (b) in het bijzonder door het in nationale zin beheren van en verder het verlenen van medewerking bij alle handelingen, verband houdende met dergelijke kastelen en andere roerende zaken, welke in eigendom toebehoord hebben of toebehoren aan een vijandelijke Staat of een vijandelijk onderdaan of aan een persoon, bedoeld in artikel 6, lid a, van het Besluit Vijandelijk Vermogen. "Omdat de NKS, zo wordt in de door de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen A. Nuis ondertekende Memorie van Toelichting bij het desbetreffende wetsvoorstel (vergaderjaar 1996-1997 nr. 25 433/3) opgemerkt, door de rijksoverheid ten behoeve van een aantal typische overheidstaken in het leven was geroepen, was in die oorspronkelijke statuten een aantal belangrijke taken en bevoegdheden toebedeeld aan de betrokken Ministers van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en van Financiën. Inmiddels is het karakter van de NKS ingrijpend veranderd. De stichting oefent geen typische overheidstaken meer uit. De hoofddoelstelling staat weliswaar nog steeds overeind, maar in de wijze waarop dat doel bereikt moet worden, is verandering gekomen. Tot het verwerven van eigendommen is het nooit gekomen en de bijzondere hiervoor onder b opgesomde aktiviteiten behoren reeds lang tot het verleden. De statuten zijn met die veranderingen in overeenstemming gebracht. In de opsomming van wijzen waarop de stichting haar doel tracht te bereiken neemt "het verwerven van eigendommen" nog slechts een ondergeschikte plaats in, terwijl het hiervoor onder b geciteerde al helemaal niet meer in de statuten voorkomt. Daarnaast zijn nagenoeg alle taken en bevoegdheden van de genoemde ministers om hun verantwoordelijkheden voor die stichting waar te kunnen maken, geschrapt. Alleen de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen wordt thans nog in de statuten genoemd. Hij is statutair bevoegd twee bestuursleden te benoemen. Ook komt die minister een goedkeuringsrecht toe waar het gaat om bestuursbesluiten met betrekking tot statutenwijziging of opheffing van de stichting. Thans neemt de NKS geen bijzondere positie meer in binnen de organisaties die zich op het terrein van de monumentenzorg bewegen. Zo wordt de stichting op dezelfde voet gesubsidieerd

als vele andere organisaties op het beleidsterrein van de cultuur. De hiervoor beschreven veranderingen brengen mee dat er geen reden meer is om het Rijk garant te laten zijn voor de schulden van de NKS die na liquidatie mochten overblijven. Ook de in artikel 2 neergelegde goedkeuringsrechten met betrekking tot de jaarlijkse begroting van inkomsten en uitgaven en van de jaarlijkse rekening en verantwoording zijn voor een normaal gesubsidieerde instelling niet nodig. De controle van die stukken is immers geregeld in het kader van de subsidierelatie die gebaseerd is op de Wet op het specifiek cultuurbeleid en het Bekostigingsbesluit cultuuruitingen. De wet van 30 december 1949 kan dan ook zonder bezwaar worden ingetrokken. Met de NKS zal worden bezien of de statutaire bevoegdheden van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen thans kunnen komen te vervallen."
De wet van 30 december 1949 werd ingetrokken bij de wet van 30 oktober 1997, Stb. 528.

Tot slot

In vergelijking tot 1996 was 1997 voor de NKS een wat rustiger jaar. Een jaar ook van gewenning aan het nieuwe kantoor. Het naderende vertrek van directeur Mijsberg en de onzekerheid over zijn opvolging, alsook de discussies over de toekomstige structuur van de NKS schiepen echter ook een wat onzekere sfeer op het bureau, dat overigens zoals al jaren onder een grote werkdruk gebukt ging. Gehoopt moet worden dat op korte termijn duidelijk wordt welke koers de NKS verder gaat varen in het belang van het behoud van het Nederlandse kastelenbezit.
Het bestuur van de NKS is de directeur en de reguliere medewerkers op het bureau alsook de incidentele vrijwillige medewerkers zeer erkentelijk voor hun inzet in het verslagjaar. Zonder hun niet aflatende inspanningen zou de NKS niet draaiend gehouden kunnen worden.

Verslagen en Mededelingen

Van de redactie

De meeste ontvangers van Castellogica zullen, evenals wij, met zorg geconstateerd hebben dat Band III van ons tijdschrift vol raakt. De grote vraag wordt nu: doorgaan met de volgende, nieuwe band of overgaan op een uitgave in andere vorm.
Uiteraard heeft iedere vorm voor- en nadelen. De beslissing zal in overwegende mate beïnvloed worden door de daaraan verbonden kosten.

De trouwe lezer zal opmerken dat de publicatie van ir. T.C.Bauer over het Genhoes in deze aflevering van Castellogica slechts het eerste gedeelte omvat van de lijvige verhandeling. In ieder geval laat zich nu reeds vaststellen dat wanneer we niet tot een Band IV besluiten , het wenselijk is het tweede deel van de bedoelde verhandeling nog in Band III onder te brengen. In een aflevering die in het voorjaar van 1999 behoort te verschijnen.

Voor velen zal dit geen bezwaar opleveren, daar zij de verhandelingen en de Verslagen en Mededelingen steeds van elkaar gescheiden hebben. Dat wil zeggen: de publicaties in de blauwe ringband en de Verslagen en Mededelingen in een andere map.
Nu nog een volgende aflevering in oude vorm uitbrengen is echter voor diegenen die alles in de ringband hebben ondergebracht een probleem. Om aan hun bezwaren tegemoet te komen moge als pleister op de wonde medegedeeld worden, dat er nog een beperkt aantal ringbanden voorradig zijn die voor de gereduceerde prijs van *f* 14,95 worden aangeboden.

Wij verzoeken belangstellenden zich snel tot het secretariaat te wenden. Wie het eerst komt, het eerst maalt!

Tentoonstellingen

Naar aanleiding van de herdenking van de sterfdag van Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde (15 december 1598) werd er op 12 december in Vlissingen een symposium gehouden en herbergt het Wijkcentrum "Het Bolwerk" in Oostsouburg (ca. 10 min. van het station Westsouburg) een overzicht van afbeeldingen van het verdwenen kasteel van St. Aldegonde. De tentoonstelling loopt tot 14 februari 1999.
Tegelijkertijd vindt men in Middelburg in de Zeeuwse Bibliotheek (Kousteense Dijk) – op ca. 10 min. van het station Middelburg – een tentoonstelling met Philips van Marnix en zijn kasteel als onderwerp, waar vele portretten van Philips en afbeeldingen van zijn kasteel mitsgaders vondsten uit de opgraving te zien zullen zijn. De tentoonstelling loopt van 15 december tot 30 januari 1999 en is geopend op dinsdag t/m vrijdag van 10.00 uur tot 21.00 uur. 's-Zaterdags van 10.00 uur tot 13.00 uur.
Alhier is ook het jubileumboek verkrijgbaar.

Boeken

Th. A.A.M. Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296.*
Eindelijk, na meer dan een eeuw is er bij Verloren/Hilversum een boek verschenen, dat alle gegevens tot op de huidige dag betreffende de Heren van Amstel weer eens samenvat. Een lijvig boekwerk van 280 blz., waar men vrijwel alle archiefsprokkelingen bijeengebracht vindt en de publicaties van de laatste jaren de nodige aandacht hebben gekregen.

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN

JAARVERSLAG 1995
NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING

Bestuur
De samenstelling van het Dagelijks Bestuur is als volgt:

- Jhr.mr.R.E.W.van Weede, voorzitter,
  Laan Ampsen 8A, 7241 NG Lochem.
- J.C.Repko, secretaris/penningmeester,
  Bloemendaalseweg 193, 2051 GB Overveen.
- Jhr.mr.ing.K.H.A.von Chrismar,
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn.
- Ir.C.J.M.van der Burg,
  Hoofdstraat 84, 3972 LB Driebergen.
- Mr.G.W.van Herwaarden,
  Kapelweg 13, 2587 BJ Den Haag.
- Mr.W.W.de Nijs Bik,
  Keizersgracht 446D, 1016 GD Amsterdam.

Toegevoegd:
- Prof.dr.J.G.N.Renaud, wetenschappelijk adviseur,
  Breestraat 36, 3811 BK Amersfoort.
- Prof.drs.H.L.Janssen, wetenschappelijk adviseur,
  Stadhouderslaan 93, 3538 JG Utrecht.
- H.Mijsberg, directeur,
  Dr.Ariënslaan 17, 3601 GA Maarssen.
- Mevr.drs.J.M.M.Kylstra-Wielinga,
  wetenschappelijk medewerker,
  Wethouder van Damstraat 9, 3945 BT Cothen.

De Raad van Beheer had in 1995 de volgende samenstelling:

- Mr.J.D.baron van Asbeck
- K.Bos
- Mevr.drs.C.L.van Groningen
- Ir.P.W.Havik
- Ir.D.B.M.Hermans
- Drs.J.L.M.Kits Nieuwenkamp/
- Drs.E.Munnig Schmidt
- D.E.L.baron de Loë
- Ir.E.J.Nusselder
- Mr.A.F.L.graaf van Rechteren Limpurg
- Drs.ing.W.L.F.Rietbergen
- Mr.P.F.J.Rive
- Mr.K.W.Sluyterman van Loo
- Ir.T.S.Smith
- Drs.H.Stoepker
- Dr.A.W.Vliegenthart.

De heer drs. J.L.M.Kits Nieuwenkamp (namens de Kastelenstichting Holland en Zeeland) zag zich helaas genoodzaakt zijn bestuursfunctie wegens drukke werkzaamheden op te geven. Zijn plaats werd ingenomen door de heer drs. E. Munnig Schmidt namens de zelfde organisatie.

Het secretariaat:

H.Mijsberg,	directeur
Mevr.drs.J.M.M.Kylstra-Wielinga,	wetensch.medewerker

Vrijwillige medewerkers:

Mevr.H.Ricardo,	administratie
H.Dedecker,	administratie
K.J.H.Doude van Troostwijk,	excursies

HUISVESTING
Het zoeken naar een goede werk- en expositieruimte kreeg in 1995 een gunstige wending. In februari werd bekend dat de gemeente Wijk bij Duurstede een passende bestemming zocht voor een uit 1662 stammend gebouw, het voormalig raadhuis. Dit in het centrum van de stad gelegen historische pand zou in de loop van 1995 beschikbaar komen.
Overleg werd gestart om te bezien of men kon komen tot een huurovereenkomst.
Behalve het al in het gebouw gehuisveste VVV-kantoor van de gemeente Wijk bij Duurstede zou de NKS als hoofdhuurder in het pand gevestigd worden. De NKS zou het

grootste deel van het pand gaan gebruiken. De raadzaal en tevens de trouwzaal van de gemeente, zou deze functie blijven behouden, een en ander in goed overleg. De collectie uit de erfenis Iddekinge zou uitstekend in dit gebouw tot zijn recht kunnen komen.
Na de eerste contacten werd er hard gewerkt de plannen en gemaakte afspraken uit te werken.

JUBILEUM

In 1995 vierde de stichting haar 50-jarig jubileum. Hieraan werd publiciteit gegeven in een speciaal katern in het decembernummer van 'Monumenten' (zie ook onder 'PUBLICATIES'), een artikel in de nieuwsbrief van het Nationaal Contact Monumenten (NCM) en in de nieuwsbrief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

In het kader van het jubileum werden de volgende activiteiten ontplooid:

* Het jubileumboek.
De bedoeling van dit boek is een overzicht te geven van de bouwontwikkeling van het Nederlands kasteel, vanaf ± 1000 n.Chr. tot en met de twintigste eeuw toe. De laatste stand op het gebied van het kastelenonderzoek wordt in dit boek verwerkt. In 1995 tekenden via een voorintekenactie ruim driehonderd NKS-begunstigers in op dit boek. Dit werk zal in 1996 bij de uitgeverij Matrijs verschijnen.

*Jubileumexcursies.
De voorjaarsexcursie 1995 voerde de deelnemers naar een aantal kastelen in de omgeving van Namen en Luik. De historische banden die er bestaan tussen Nederland en België waren aanleiding tot deze keuze. De belangstelling voor deze excursie was zo groot, dat het bestuur besloot in 1997 wederom een buitenlandse excursie te organiseren.
Het verslag van de excursie naar Namen en Luik is verschenen bij het jaarverslag van 1994.

Voor de najaarsstudiedagen werd het Paleis op de Dam te Amsterdam uitgekozen. De belangstelling voor deze dagen was minder groot dan verwacht. Toch bleek dat op beide dagen bijna het maximum aantal deelnemers kon worden ingeschreven. Ook van deze dagen kan gezegd worden dat de keuze van gebouw en sprekers uitstekend was. Professor dr.K.A.Ottenheym, hoogleraar kunstgeschiedenis in Utrecht, en mevrouw J.Van Dijk van 't Velde-Radermacher Schorer, tot voor kort nauw betrokken bij het Paleis op de Dam, hielden een voordracht. Professor Ottenheym sprak over de bouwactiviteiten van Jacob van Campen, over de bouwstijlen in zijn periode en over verschillende bouwverschijnselen. Mevrouw van Dijk van 't Velde nam de deelnemers aan de hand van dia's mee door het Paleis en liet ons in detail allerlei belangwekkende zaken zien. De rondleidingen waren informatief en geanimeerd.

*Jubileumgeschenk.
Het in 1994 opgevatte plan een geschenk aan te bieden aan een van de Nederlandse kastelen kreeg gestalte in het besluit onder de NKS-begunstigers een inzamelactie te starten voor een financiële bijdrage voor de restauratie van het Geldersche kasteel Nederhemert. Aan het einde van 1995 was reeds ruim *f* 7000,- bijeengebracht. Het bestuur dankt alle gevers voor de door hen gedane schenkingen.
Het bestuur zal zich in 1996 bezinnen op een goede gelegenheid dit geld aan te bieden aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen.

EDUCATIE

Het boekje "Kastelen" in de Informatie-reeks Junior is gratis voor leerlingen van het basisonderwijs beschikbaar en al jaren een gewild artikel. Het boekje is bruikbaar voor de groepen 4, 5 en 6. Het kan, net als alle andere door de NKS ontwikkelde lesmaterialen, zowel in combinatie met het lespakket als afzonderlijk gebruikt worden.

Het lespakket over middeleeuwse kastelen voorziet duidelijk in een behoefte. Naar aanleiding van reacties bleek dat er ook behoefte bestaat aan materiaal over landhuizen, dat wil zeggen over de huizen gebouwd na ± 1500. Daarom werden de eerste aanzetten tot een lespakket over landhuizen verder uitgewerkt.
Wederom werd voor de uitvoering gebruik gemaakt van stagiaires van de Universiteit Utrecht. Dit leverde een basistekst op die eind november 1994 gereed kwam. In het voorjaar van 1995 werd deze tekst geschikt gemaakt voor het basisonderwijs. Met wat aanpassingen kan hij wellicht ook voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs dienst doen. De ervaringen met de opzet van het eerste pakket kunnen worden gebruikt voor dit tweede pakket. Met de uitvoering van plannen voor bijlagen voor de onder-en middenbouw werd eveneens een aanvang gemaakt.

In aansluiting op het reeds bestaande lesmateriaal heeft de NKS een op de basisschool gerichte videofilm uitgebracht. Deze vijftien minuten durende film - met tekenfilmpjes, figuranten en muziek - kwam in oktober 1995 op de markt en is te koop voor *f* 24,95 inclusief verzendkosten.
Voor zowel deze film als ook voor de andere lesmaterialen werden advertentiecampagnes gestart. Het effect hiervan is duidelijk merkbaar.

De film werd mede mogelijk gemaakt door steun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

BEDREIGDE KASTELEN

De bemoeienissen van de NKS betreffende de bedreigde kastelen gingen onverminderd door. In 1995 was er wederom een aantal gevallen die aandacht en zorg vroegen.

Het Nijenhuis te Heino *(Overijssel)*

In dit kasteel, in bezit van de provincie Overijssel, is de Hannema-de Stuers Fundatie gevestigd, die de collectie kunst van wijlen dr. D.Hannema beheert alsmede nieuwe aanwinsten. Daar de expositieruimte te klein werd, ontwikkelden de Fundatie en het provinciaal bestuur ideeën teneinde ruimte te scheppen. De NKS heeft hiertegen geprotesteerd daar naar de mening van het bestuur het bijzondere karakter van deze havezate aangetast zou worden, zowel wat het exterieur, het interieur als de infrastructuur betreft. De infrastructuur rondom het kasteel zou in nadelige zin worden beïnvloed door de aanleg van parkeervoorzieningen en de verbreding en uitbreiding van de toegangswegen. In haar bezwaren stond de NKS niet alleen.
Een comité tot behoud van het Nijenhuis is actief geworden, evenals de Stichting Buitengoed Overijssel. Ook de Bond Heemschut sprak zich uit tegen de plannen voor het Nijenhuis.

Vaeshartelt *(nabij Maastricht)*

De aanleg van een autoweg door het park van kasteel Vaeshartelt bedreigde zowel gebouw als omgeving. Bovendien zou de huidige bestemming van het kasteel, een internationaal studiecentrum, in gevaar gebracht worden en leken alle restauratieinvesteringen voor niets te zijn geweest. Ook tegen deze ontwikkelingen stelde de NKS zich te weer.
De NKS ijvert voor het behoud van kasteel en landgoed, waarbij samenwerking met provinciale organisaties gewenst is.

Het Warmelo *(Diepenheim)*

De gemeente Diepenheim wil al jarenlang woningbouw realiseren in de nabijheid van het Warmelo. De NKS steunt de eigenaren in hun oppositie tegen deze plannen. De kwestie werd reeds eerder door de Raad van State behandeld. Een definitief besluit is nog niet gevallen.

Kasteelterrein *(Delwijnen)*

In Delwijnen (gem. Kerkwijk) werd melding gemaakt van een terrein dat geschikt gemaakt moest worden voor kasbouw en waar onder het maaiveld van dit kasteelterrein de resten lagen van een aantal opeenliggende bouwlagen. De oudste daarvan zou een 11e-eeuwse woontoren kunnen zijn. Helaas bleken de bemoeienissen van de verschillende instanties en organisaties, waaronder de NKS, om dit terrein ongemoeid te laten, tevergeefs.
[Voor meer informatie over dit kasteelterrein zij verwezen naar de aparte bijlage op pag. XXX]

PUBLICATIES

- Monumenten
  In het kader van het jubileumjaar kreeg de NKS van de redactie van het blad 'Monumenten' het aanbod een speciaal katern te vullen over de activiteiten van de stichting. Daar is dankbaar gebruik van gemaakt. In het decembernummer van deze periodiek is, met gebruikmaking van het fotomateriaal van de heer H.Hageman (begunstiger van de stichting en tevens externe SKD-medewerker), ruim aandacht besteed aan het jubileum, aan de bedreigde kastelen en het overige werk van de stichting. Belangstellenden kunnen bij het secretariaat een kopie van de tekst aanvragen.

- De gidsen 'Kastelen opengesteld voor bezoek' en 'Kastelen geschikt voor evenementen'.
  Ook in 1995 mochten deze twee informatieve gidsen zich verheugen in een grote afname. Voor de 'Evenementengids' wordt in 1996 een herdruk gepland (de derde).

- Woonstede
  In 1995 is een aantal artikelen in dit tijdschrift verschenen die zeer de moeite waard zijn.

Schulte, A.G.	Middeleeuwse kastelen in Limburg Woonstede nr. 105 (1995), 44-59
Haaksma, R.J.H.	Nieuw-Amelisweerd Woonstede nr. 106 (1995), 16-28
Schaik, J.W.C. van	De ridderhofstad Oudegein Woonstede nr. 107 (1995), 26-40
Immerseel, R.H.N.van	Kasteel Loon op Zand en het geslacht van Immerseel Woonstede nr. 108 (1195), 22-36

- Monografieën
  Helaas verscheen er in de serie monografieën "Nederlandse Kastelen" in 1995 geen nieuw deeltje. Zowel financiële als praktisch-inhoudelijke redenen waren daar de oorzaak van. Het bestuur bezint zich op mogelijkheden de serie weer te laten verschijnen.

MEERJARENBEGROTING

Voor het indienen van subsidieverzoeken kwamen in 1995 nieuwe regels van de zijde van de Rijksoverheid. Geldt voor 1996 nog een overgangsregeling op min of meer de oude wijze, voor de jaren daarna (1997-2000) moest een meerjarenbegroting en -planning worden ingediend. Het aanvragen van subsidie op basis van projecten was reeds geruime tijd de te volgen methode. Nu moeten organisaties als de NKS, meer dan voorheen, zich gaan bezinnen op de projecten voor de komende jaren - en niet alleen voor het volgend jaar - en aangeven welk beleid zij zich voorstellen te gaan voeren.

STRUCTUUR EN TOEKOMSTBELEID

In verband met alle veranderingen op het gebied van monumentenbescherming, de erfenis van de familie Van Iddekinge, de verandering in de financiële positie en het feit dat besloten werd dat in 1996 de Stichting Kastelendocumentatie in de NKS te incorporeren als de Schellart/SKD bibliotheek, bleek het noodzakelijk de structuur en het functioneren van de NKS onder de loep te nemen.
Reeds in 1994 werd hierover intern beraad gevoerd, dat in 1995 werd voortgezet. Op dit moment is het de bedoeling te komen tot een vorm waarin de NKS als organisatie verdeeld wordt in een Exploitatiestichting (met daarin o.a. de Schellart/SKD-bibliotheek) en een Beheersstichting.

LEERSTOEL

In het verslagjaar werd met prof.drs. H.L.Janssen, bijzonder hoogleraar namens de NKS aan de Universiteit Utrecht een meer bevredigende rechtspositionele regeling getroffen.

FINANCIELE ADMINISTRATIE

In 1995 nam het bestuur het besluit van de diensten van een accountantsbureau gebruik te maken. Ondermeer de erfenis "Iddekinge" en de noodzaak tot verdergaande professionalisering van het kantoor gaven aanleiding tot dit besluit. Het bureau Van Ree accountants te Doorn werd voor dit doel aangezocht.

STICHTING KASTELENDOCUMENTATIE

In 1995 werd definitief besloten en vastgelegd dat de SKD met ingang van 18 januari 1996 zou opgaan in de NKS.
De vroegere directeur van de NKS, de heer A.I.J.M. Schellart die in 1987 overleed, bracht zijn omvangrijke boeken- en documentatiebezit op het terrein van kastelen, landhuizen en aanverwante onderwerpen onder in de SKD. Deze stichting beschikte zelf niet over financiële middelen. Dankzij steun van het Prins Bernhard Fonds kon gedurende een aantal jaren gewerkt worden aan de ontsluiting en ordening van het boekenbezit en het documentatiemateriaal.
Omdat deze subsidie bestemd was voor een speciaal project en de stichting dus geen eigen financiële basis had, werd besloten de SKD te incorporeren in de NKS met ingang van 18 januari 1996.
Door deze stap is het voortbestaan van de bibliotheek en de documentatie gewaarborgd.

Het SKD-bestuur verbond als voorwaarde aan deze integratie dat aan de bibliotheek de naam van de stichter, de heer Schellart, zou worden verbonden. Vanaf 18 januari 1996 is de naam van de bibliotheek Schellart/SKD-bibliotheek.

De plaatsing van het volgende artikel is, na welwillende toestemming van de auteur, de heer ir.D.B.M.Hermans, overgenomen uit de Nieuwsbrief van de Stichting Kastelen Lexicon Nederland (jrg. 2, nr. 1, p.3-5)

HET 'HOGE HUYS' te Delwijnen
(*XId-+1994)
Delwijnen is gelegen in de Bommelerwaard en maakt deel uit van de gemeente Kerkwijk. De Bommelerwaard is rijk geweest aan kastelen en naast Delwijnen vinden we er Loevestein, Poederoijen, Brakel, Aalst, Zuilichem, Gameren, Rossum, Bruchem, Teisterbant en mogelijk Hurwenen. Loevestein is nog intact. Teisterbant ten dele, van Brakel rest een ruïne en van de kastelen te Bruchem en Delwijnen slechts een kasteelheuvel, dat wil zeggen tot voor kort, want op de late avond van 23 november 1994 werd de kasteelheuvel van Delwijnen, gelegen aan de Delwijnsestraat, met instemming van de eigenaar door een bulldozer weggevaagd.

De vroegst bekende vermelding van een kasteel te Delwijnen dateert van 4 november 1462, het wordt dan omschreven als 'dat Hoge Huys te Delwynen mitten cyngel ende graven' en was in eigendom bij een lid van de familie De Cocq van Delwijnen, voortgekomen uit het 13de-eeuwse geslacht De Cocq van Waardenburg. De geschiedenis van Delwijnen gaat echter veel verder terug.

Het gaat hier om één van de zogenaamde 'curtes', adellijke hoven met een grote landbouwhoeve als centrum, die, dikwijls al vanaf de 10de/11de eeuw, het centrum vormden van het adellijke en kloosterlijke grootgrondbezit. De kern van deze curtes werd gevormd door de woning van de grootgrondbezitter zelf. Aanvankelijk waren deze woningen waarschijnlijk onversterkt of slechts van lichte versterkingen voorzien. Met het doorzetten van het feodaliseringsproces in onze gebieden vanaf de late 11de eeuw ontwikkelden deze curtes zich waarschijnlijk op dezelfde lokatie tot bescheiden verdedigbare kasteeltjes. Naar analogie van de mottes werd ook op deze curtes een heuveltje opgeworpen, waarop kleine torentjes werden gebouwd uit hout en vakwerk, soms op een stenen voeting. Globaal vindt deze ontwikkeling plaats tussen de 11de en de 13de eeuw.

De hiervoor geschetste algemene ontwikkeling is, of beter gezegd was, terug te vinden in Delwijnen. Het oudste bewoningsniveau liep vanaf de (late) 11de eeuw tot het midden van de 13de eeuw. Daarboven bevonden zich drie andere bewoningslagen, die uiteindelijk hebben geresulteerd in de kasteelheuvel. De heuvel had een vierkante vorm aan het maaiveld 47 x 47 m., op de top 27 x 27 m. en een hoogte van ruim 1,5 m., maar was in oorsprong hoger (mogelijk 3,5 m.) en omgracht. De datering van de drie woonlagen liep aansluitend vanaf het midden van de 13de eeuw tot in de tweede helft van de 14de eeuw, de periode waarin de kasteelheuvel als onderdeel van een nederzetting haar hoogtepunt had. In de top van de heuvel werden vondsten van meer recente datum gedaan. De laatste belening waarin melding wordt gemaakt van het hoge huis, dateert van 1513. Het huis is wellicht kort daarna verwoest, mogelijk in de oorlog tussen Gelre en Bourgondië. Daarna heeft er tot in de 18de eeuw nog wel een boerderij gestaan.

Door onder meer de uitzonderlijke goede conservering van de heuvel en de uitzonderlijke hoge zeldzaamheidswaarde had de kasteelheuvel onvoorwaardelijk beschermd moeten worden. De ontwikkeling van curtis tot bescheiden kasteeltje is archeologisch in Nederland, maar ook elders in Noorwest Europa, nog nauwelijks gedocumenteerd. De zeldzaamheidswaarde reikt dus tot over de huidige landsgrenzen. De heuvel had echter geen enkele monumentstatus.

In juni 1991 vroeg dhr.G.van de Werken, eigenaar van de kasteelheuvel, vergunning bij de provincie Gelderland aan om een stuk land, aansluitend aan zijn kassen, te mogen afgraven. Door de ontgronding kon hij zijn kassencomplex uitbreiden. Tegen de ontgrondingsaanvraag is bij de provincie bezwaar aangetekend door de gemeente Kerkwijk, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), de Historische Kring Bommelerwaard, de heer Groen namens een aantal inwoners van Delwijnen en door dhr. de Cocq van Delwijnen uit Huizen. De ontgrondingsaanvraag is na afweging van de diverse belangen door de Provincie afgewezen. Ook werd een aanvraag bij de gemeente om het kassencomplex te mogen uitbreiden afgewezen.
Dhr. van de Werken ging bij de Kroon tegen deze weigeringen in beroep. Op 10 november 1993 kwam de uitspraak van de Kroon betreffende de uitbreiding van de kassen: vanwege het economisch belang werd goed gevonden dat het kassencomplex werd uitgebreid, maar dan niet op het kasteelterrein, tenzij door grondig archeologisch onderzoek zou blijken, dat verdere bescherming van het terrein overbodig zou zijn. Alle partijen hadden dus groot belang bij een archeologisch onderzoek. Hiermee werd door de ROB op 9 februari 1994 gestart. Opdrachtgever was dhr.van de Werken.

De resultaten hebben het hiervoor omschreven beeld van de ontwikkeling van de heuvel opgeleverd. Fundamenten van een (bak)stenen kasteel zijn niet gevonden, mogelijk

was er wel een bakstenen ringmuur. De bebouwing heeft waarschijnlijk bestaan uit een combinatie van houtbouw met lemen wanden op een bakstenen voeting. De vondst van rode zandsteen suggereert een bewoningselement (omlijsting van een deur of raam of sierelement), dat een zekere status uitstraalt. In juli 1994 verscheen een voorlopig rapport en werkte de ROB aan een voordracht van het terrein als beschermd Rijksmonument.

Op 30 januari 1995 diende uiteindelijk de zaak betreffende de ontgrondigsaanvraag voor de Raad van State. In juni 1995 volgde pas de uitslag: het beroep dat dhr.G.van de Werken tegen de weigering van de ontgrondingsaanvraag had ingediend werd afgewezen. Het archeologisch belang woog zwaarder dan het economisch belang van de tuinder en zijn kassencomplex kon ook aan een andere zijde worden uitgebreid.

De kasteelheuvel zelf heeft deze voor de Nederlandse castellologie belangrijke uitspraak niet meer mogen meemaken. Die was, zoals reeds is gemeld, op 23 november 1994 met instemming van de eigenaar van de aardbodem weggevaagd. Het openbaar ministerie in Arnhem heeft de tegen dhr.van de Werken aangespannen strafzaak nog in behandeling.

Taco Hermans i.s.m. Hans Janssen en Trees Blom

Nabericht: De NKS raakte eerst in 1995 hierbij betrokken. De stichting heeft dus alleen in de laatste fase haar steun kunnen verlenen.

Verslagen en mededelingen

Geruchten uit de Librije I

Men begrijpe mij goed: er worden geen opdrachten meer verstrekt om kastelen te bouwen. Hoogstens kan een liefhebber, of een groep liefhebbers, soms niet de aandrang weerstaan te trachten een bekend kasteel te herbouwen.
Oude en bekende voorbeelden zijn Sypesteyn te Loosdrecht en de donjon van Nijenrode, en dan laten we kasteel De Haar maar buiten beschouwen. Momenteel kan men nog wel eens wat rumoer beluisteren betreffende het huis Kostverloren bij Amsterdam, de toren van Frederik Barbarossa in Nijmegen of de ruïne van het kasteel Valkenburg in Limburg.
De minnaar van de middeleeuwse bouwkunst reageert hier op al naar zijn aard: van het fronsen van de wenkbrauwen en het dichthouden van de knip tot vlammende protesten. Hij ziet liever kastelen oprijzen uit waardevolle geïllustreerde publicaties.
Nu stemt het tot tevredenheid, dat er de laatste tijd steeds weer nieuwe boeken verschijnen die vanuit zich, soms verrassend, ontwikkelende gezichtspunten met het kasteel bezighouden. Men moet toegeven, dat het in zijn tijd baanbrekende boek van E.H.Ter Kuile (1954) zo langzamerhand verouderd was. Het 50-jarig jubileum van de NKS gaf aanleiding tot het vragen aan een reeks van deskundigen een boek samen te stellen betreffende de ontwikkeling van functie en vormgeving van het kasteel door de eeuwen heen.
Het was een aangename ontdekking te ervaren, dat er vele instanties en stichtingen bereid gevonden werden om met forse subsidies het realiseren van de stoutmoedige plannen te helpen verwezenlijken.
In den regel beschouwen we het als een daad van eenvoudige rechtvaardiging om op een van de eerste bladzijden van het boek in dankbaarheid melding te maken van die instellingen die door hun financiële steun de uitgave mogelijk maakten. Naast de bekende organisaties zoals het Prins Bernhardfonds of de, vooral in Utrecht welbekende, stichting het K.F. Heinfonds ontdekt men zelfs minder bekende geldgevers als het Thurkowfonds.
Door een uitermate betreurenswaardige samenloop van omstandigheden zoekt de vertrouwde bezoeker van subsidieland een goede bekende tevergeefs:de M.A.O.C. gravin van Bylandtstichting. Een instelling die er ook in dit geval naar vermogen toe heeft bijgedragen dat "1000 jaar kastelen in Nederland" kon verschijnen. Het in drukkerskringen vaak optredende kwaadaardige duiveltje heeft de redactie ook nu dwars gezeten. Daarom voor alle duidelijkheid: Het bestuur van de Nederlandse Kastelenstichting dankt ook de M.A.O.C. gravin van Bylandtstichting te 's-Gravenhage bijzonder voor zijn bijdrage.

Geruchten uit de Librije II

Het is er ! Na jaren van onderzoek op het terrein en speurwerk in de archieven heeft de auteur John Zimmer het Luxemburgse kastelenboek bijeen geschreven en getekend. Voor ons ligt een uit twee delen bestaand prachtwerk, mede dankzij de royale ondersteuningen van Luxemburgse zijde. De liefhebber die het koste wat het kost wil hebben zal er met plezier zijn laatste geld aan uitgeven. Wie even stiekem wil kijken of hij echt wel waar voor zijn geld krijgt, kan het in de bibliotheek van de Nederlandse Kastelenstichting te Wijk bij Duurstde inkijken. Ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg of de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag zullen zich gehaast hebben deze prachtuitgave aan te schaffen.
Men vindt er de verwerking van jarenlang bouwhistorisch onderzoek op Vianden of Bourscheid in, de verantwoording van de hoogst ingewikkelde bouwgeschiedenis van La Rochette of een nieuwe kijk op het stamslot van de Luxemburgers in Luxemburg zelf.
Het kloeke eerste deel behandelt de burchten Befort (Beaufort), Bourscheid, Fels (La Rochette), Luxemburg en Vianden; voor archeologisch belangstellenden maakt het ongetwijfeld iets uit, dat ook de bij het onderzoek aan de dag getreden vondsten uitvoerig behandeld zijn.
Het tweede deel verschaft tal van geschiedkundige en bouwhistorische gegevens betreffende de Luxemburgse kastelen in het algemeen onder de veelbelovende titel "Burgen von A-Z".

Het boek werd in de handel gebracht onder de titel: "Die Burgen des Luxemburger Landes" (2 dln.), Luxemburg 1996.
ISBN Band 1: 2-919883-06-2; Band 2: 2-919880-07-0; Kassette (1+2): 2-919883-0504.

J.G.N.Renaud, voorjaar 1997

Nieuws aangaande de kastelen van graaf Floris V

Reeds lang hebben de liefhebbers van de oudheidkunde belangstelling ontplooid voor de kastelen van de hollandse graaf Floris V.
Muiden en in mindere mate Medemblik droegen ertoe bij deze belangstelling gaande te houden. Daarnaast beijverden diverse schrijvers zich andere, door de middeleeuwse kroniekschrijver Melis Stoke genoemde kastelen in Noord-Holland terug te vinden.
Middelburg en Nieuwburg – bij Alkmaar – werden in 1517 door de Zwarte Hoop, een troep wilde rabauwen onder commando van Grote Pier, verwoest en vervolgens op last van de Grafelijkheid in Den Haag afgebroken. Nieuwendoorn was reeds in de tweede helft van de 14de eeuw bij een doorbraak van de Westfriese Zeedijk ten gronde gegaan. Men zocht het kasteel aanvankelijk ter plaatse van het dorpje Eenigenburg. Maar in onze dagen bleek dat op de terp van dit dorp een middeleeuwse kerk heeft gestaan. De Nieuwendoorn – Nyendeuren op oude kaarten – werd tijdens een ruilverkaveling teruggevonden in een knik van de Oude Westfriese Zeedijk bij Warmenhuizen en na opgraving geconsolideerd.

In het ongewisse bleef de plaats van het Huys te Wijdenes. Niet, dat er ten aanzien van de grafelijke sterkte geen vermoedens werden gekoesterd, maar duidelijke aanwijzingen bleven ontbreken. Wel waren er die de mening verdedigden, dat de plaats van Wijdenes in zee gezocht diende te worden. Sedert de moord op Floris V zou in Wijdenes het beloop van de Zuiderzeedijk sterk verlegd zijn. Het huis was trouwens door de opstandige West-Friezen afgebroken.
Dit vermoeden heeft onlangs nieuw voedsel gekregen. In de eerste helft van januari 1997 werd in de kranten bericht dat duikers op de bodem van de Hoornse Hop middeleeuwse baksteen hadden opgedoken: de echte onvervalste kloostermop met de gebuikelijke lengte van ongeveer 0,30 m.
Terzijde: we hebben ook wel eens vernomen, dat de zeedijk versterkt was met afbraakpuin van het Huys te Wijdenens, maar we kunnen de neiging niet weerstaan die berichten wat onwillig achter ons weg te moffelen!

J.G.N. Renaud, voorjaar 1997

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag Nederlandse Kastelenstichting 1996

Bestuur

Het Dagelijks Bestuur van de stichting was als volgt samengesteld:

jhr mr R.E.W. van Weede, voorzitter
mr G.W. van Herwaarden, secretaris
mr W.W. de Nijs Bik, penningmeester
ir C.J.M. van der Burg, lid
jhr mr ing. K.H.A. von Chrismar, lid
prof. dr J.G.N. Renaud, wetenschappelijk adviseur
prof. drs. H.L. Janssen, wetenschappelijk adviseur.

De Raad van Beheer had de volgende samenstelling:

mr J.D. baron van Asbeck
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
K. Bos
St. Vrienden der Geld. Kasteelen
mevr. drs. C.L. van Groningen
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
ir P.W. Havik
Groninger Borgenstichting
ir D.B.M. Hermans
Het Geld. Genootschap
D.E.L. baron de Loë
drs. E. Munnig Schmidt
Kastelenstichting Holland en Zeeland
ir E.J. Nusselder
Rijksgebouwendienst
mr A.F.L. graaf van Rechteren Limpurg
drs. ing. W.L.F. Rietbergen
ANWB
mr P.F.J. Rive
St. Utrechtse Kastelen
mr K.W. Sluyterman van Loo
St. tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen
ir T.S. Smith
door het Min. van Landbouw gedetacheerd bij de RDMZ
drs. H. Stoepker
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
dr A.W. Vliegenthart
Rijksmuseum Paleis Het Loo
mevr. drs. C.C.S. Wilmer
Gemeentearchief Utrecht.

In de vergadering van de Raad van Beheer op 12 november deelde de voorzitter mee, dat de heer Von Chrismar en hijzelf uit het bestuur van de NKS wilden treden. De Raad stemde ermee in dat hun plaatsen zouden worden ingenomen door de heren mr L.J.R.J.B.W.G.E.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, die zich bereid had verklaard het voorzitterschap van de stichting op zich te nemen, en mr ir A.P. de Weerd als lid.

Bureau

De bezetting van het bureau was als volgt:
H. Mijsberg, directeur
mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, wetenschappelijk medewerkster
H. Dedecker, ledenadministratie
K.J.H. Doude van Troostwijk, excursies
mevr. H. Ricardo, administratie.

Nieuwe huisvesting

Het jaar 1996 stond in het teken van het voorbereiden van de verhuizing naar en het inrichten van het nieuwe kantoor van de NKS in het oude raadhuis aan de Markt 24 te Wijk bij Duurstede. Deze operatie, die in de loop van augustus zijn beslag kreeg, vroeg zeer veel aandacht en zorg van het bureau. De plaatsing van de waardevolle objecten, verkregen uit de nalatenschap-Van Iddekinge, vereiste een grote mate van zorgvuldigheid. In verband met het beheer en de conservering van deze collectie, die op aanvraag te bezichtigen is, werd bij verschillende musea, zoals Amerongen, Sypestein en Huis Doorn advies ingewonnen. Nadat in 1995 met de eigenaar van het oude raadhuis,

de gemeente Wijk bij Duurstede, overeenstemming was bereikt over het huren van het pand, werd het pand onder leiding van architect ir P.S.A. de Wit gerenoveerd, waarbij met de wensen van zowel de gemeente, die de raadszaal als trouwzaal wilde blijven gebruiken, als de NKS met het oog op de nieuwe functie van enerzijds kantoor en anderzijds studiecentrum/bibliotheek rekening kon worden gehouden. Ook met de medehuurder van het pand, de VVV van Wijk bij Duurstede, konden goede afspraken worden gemaakt.
Op 18 oktober kon het nieuwe kantoor officieel in gebruik worden genomen. Van deze taak kweet zich na afloop van een door ongeveer 300 relaties van de NKS bijgewoonde bijeenkomst in de Nederlands Hervormde Kerk naast het oude raadhuis aan de Markt de voorzitter van het Prins Bernhard Fonds, mr S. Patijn. Mede dankzij een bijdrage van dit fonds kon de inrichting van de nieuwe behuizing van de NKS worden gefinancierd. Naast felicitaties met het nieuwe fraai ingerichte kantoor deelde de heer Patijn mee, dat de NKS steeds op een gewillig oor bij het PBF mocht rekenen.
Nadat de heer A.C. Houtsma als burgemeester van Wijk bij Duurstede zijn vreugde had uitgesproken over de komst van de NKS naar zijn gemeente, hield prof. dr H. Pleij, hoogleraar in de Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, als gastspreker een prikkelend betoog over het leven in de middeleeuwen. "Bisschop David van Bourgondië" gaf tot slot in bloemrijke bewoordingen uiting aan zijn voldoening over het feit, dat hij in "zijn kerk" "zijn raadhuis" aan een stichting met een cultureel doel kon aanbieden.
De aanwezigen namen vervolgens tijdens een geanimeerde ontvangst het nieuwe kantoor, waarin de collectie-Van Iddekinge goed tot zijn recht komt, in ogenschouw.
De verhuizing en inrichting werd voorts mede mogelijk gemaakt door bijdragen van het K.F. Heinfonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandtstichting.

Jubileumboek

Het lag in de bedoeling bij de viering van het 50-jarig bestaan van de NKS in 1995 een jubileumboek te presenteren. Dat werd, zoals zich wel meer bij jubileumboeken voordoet, niet gehaald. Het boek, getiteld "1000 jaar Kastelen in Nederland; functie en vorm door de eeuwen heen", werd tijdens een bijeenkomst in de raadszaal van het kantoor op 3 december, gepresenteerd. Namens uitgeverij Matrijs voerde drs. T. Maas het woord. Het eerste exemplaar werd door NKS-voorzitter Van Weede aangeboden aan de echtgenote van de nestor van de Nederlandse kastelenkunde, mevrouw H. Renaud-Maartense. De van vele illustraties voorziene en fraai vormgegeven uitgave, tot stand gekomen onder de redactie van mevrouw Kylstra en de heren Janssen en Olde Meierink, bevat bijdragen van prof. drs H.L. Janssen (met medewerking van ir D.B.M. Hermans), drs Barbara de Rijk, drs Ben Olde Meierink, dr J.C. Bierens de Haan, dr A.J.C. van Leeuwen en prof. dr J.G.N. Renaud. Voor wie geïnteresseerd is in een actueel, goed gedocumenteerd boek over het verschijnsel "kasteel" in ons land, is het een "must". De publicatie kon tot stand worden gebracht dankzij bijdragen van de ABN-AMRO Bank, Koninklijke Ahold BV, het Prins Bernhard Fonds, de Brediusstichting, de M.A.O.C. Gravin van Bylandtstichting, het K.F. Heinfonds, de J.E. Jurriaansestichting, het Thurkowfonds, het VSB-fonds en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Beleid

In de loop van het verslagjaar is zowel binnen het Dagelijks Bestuur als binnen de Raad van Beheer uitvoerig van gedachten gewisseld over de structuur van de stichting en over de richting, waarin de NKS zich verder zou moeten ontwikkelen. De nieuwe behuizing geeft de NKS niet alleen meer armslag en nieuwe mogelijkheden, er moet ook worden ingespeeld op nieuwe ontwikkelingen op het terrein van de monumentenzorg, die gekenmerkt worden door decentralisatie, een terugtredende overheid en een toenemende automatisering en digitalisering. De vraag, die zich voordoet, is op welke wijze bestuur en bureau van de stichting gestructureerd moeten worden om "bij de tijd te blijven". De NKS zou zich, zo is de gedachte, moeten ontwikkelen tot hét centrale kennis- en informatiecentrum met een databank op het gebied van kastelen en alles wat daarmee samenhangt, een instituut waar men terecht kan voor vragen op zowel toeristisch gebied als van wetenschappelijke en (bouw- en kunst)historische aard. Ook bij de RDMZ leeft de wens, dat de NKS zich in deze richting verder ontwikkelt. Dat maakt een herbezinning over de doelstelling van de stichting zeer actueel. Het denken hierover vraagt de nodige zorgvuldigheid en is een proces van langdurige aard. De afronding van de discussie hierover vond dan ook nog niet in het verslagjaar plaats.

De Schellart/SKD-bibliotheek

Op 18 januari werd de Stichting Kastelen Documentatie (SKD) formeel opgeheven en werden de door deze stichting beheerde collecties, waarvoor de basis werd gelegd door de in 1987 overleden oud-directeur van de NKS, de heer A.I.J.M. Schellart, aan de NKS

overgedragen. De Schellart/SKD-bibliotheek heeft in het nieuwe kantoor een goed geoutilleerd onderkomen gevonden en groeit uit tot een waar documentatiecentrum op het terrein van de kastelenkunde. De collectie kan door belangstellenden op afspraak geraadpleegd worden. De voormalige directeur van de SKD, mevr. Kylstra, beheert de collectie. De leden van het voormalige SKD-bestuur vormen nu de NKS-bibliotheekcommissie, terzijde gestaan door de heren Renaud en Janssen als deskundige adviseurs. Mevr. W. van Alphen-Idzenga en de heren J.L.M. Voets, H. Hageman, P. Kruft en R. Evers zijn als vrijwilligers in de bibliotheek werkzaam.

De Stichting Kastelen Lexicon Nederland

Nauw aan de NKS gelieerd is de Stichting Kastelen Lexicon Nederland (SKLN), in 1992 op initiatief van prof. Janssen tot stand gekomen met als doel een lexicon te doen samenstellen van alle bestaande en niet meer bestaande kastelen op het grondgebied van ons land. De stichting is thans eveneens in Wijk bij Duurstede gevestigd. De heer Voets is daar op dinsdag aanwezig voor het verwerken van de gegevens en het verstrekken van informatie over de stichting. Literatuuronderzoek ten behoeve van het lexicon werd verricht door de heren J.W.F. Voogt en drs. J.M.L. Ingen Housz. Het materiaal en de gegevens, die in het kader van dit project worden verzameld, worden opgenomen in de collecties van de NKS. De stichting gaf in juni een derde Nieuwsbrief uit. De jaarlijkse contactdag vond op 2 november in het Limburgs Museum te Venlo plaats.

Collecties

In 1996 heeft de NKS geen nieuwe collecties voor de bibliotheek ontvangen. Met het oog op de beperkt beschikbare ruimte wordt overigens met betrekking tot het in ontvangst nemen van nieuwe verzamelingen van particulieren een voorzichtig beleid gevoerd. Boeken werden o.a. geschonken door de heer J. Harenberg te Zutphen en de heer R. Evers te IJsselstein. De heer Evers was zo vriendelijk ook te zorgen voor overdrukken van oudere artikelen uit diverse tijdschriften. De NKS is hen erkentelijk voor hun steun aan de bibliotheek.
In de aan de NKS vermaakte nalatenschap-Van Iddekinge bevonden zich niet alleen porselein, meubels en antiquiteiten, maar ook een omvangrijke collectie boeken op zeer verschillende terreinen. Met het inventariseren van deze collectie werd een aanvang gemaakt door de heren Repko en Voets. Wanneer de catalogus is afgerond, kan door de bibliotheekcommissie worden bepaald welke boeken in de collectie van de NKS moeten worden opgenomen en aan welke boeken eventueel een andere bestemming moet worden gegeven.

Publicaties

In het verslagjaar verscheen één aflevering van Castellogica. Hoewel de hoofdredacteur, prof. dr J.G.N. Renaud, zich heeft ingezet voor het gereedmaken van meer afleveringen, belette zijn verminderde gezondheidstoestand hem het redactiewerk uit te oefenen op de wijze die wij van hem gewend waren.
In "De Woonstede door de eeuwen heen", het tijdschrift van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België, de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen en de Nederlandse Kastelenstichting, verschenen de volgende artikelen over Nederlandse landhuizen:

nr. 109: *C.L. van Groningen:*
Het huis Bisdom van Vliet te Haastrecht
nr. 110: *R.H.M. van Immerseel en H. Tromp:*
Voor de jacht, de wacht en de pracht
M. Dominicus-van Soest:
Aardse paradijzen
nr. 111: *F.J. Veldman:*
De Menkemaborg te Uithuizen.

Het lid van de Raad van Beheer, mevr. drs C.L. van Groningen, had zitting in de redactie van dit tijdschrift.
In de reeks monografieën van Nederlandse kastelen verscheen ook in 1996 weer geen nieuw deeltje. Onderzocht werd of het niet beter zou zijn de reeks een andere opzet te geven dan wel in een ander jasje te steken. De heren Repko en Doude van Troostwijk hielden zich bezig met het voorbereiden van een voorstel om de reeks nieuw leven in te blazen.
De gidsen "Kastelen in Nederland, opengesteld voor bezoek" en "Kastelen, geschikt voor evenementen" (de zgn. E-gids), voorzien al jaren in een behoefte. De eerstgenoemde gids werd in het verslagjaar opnieuw uitgebracht. Van de E-gids werd een herdruk in voorbereiding genomen.

Bedreigde kastelen

De NKS rekent het tot haar taak een standpunt naar voren te brengen als zich met betrekking tot een kasteel, kasteelterrein of kasteelruïne een situatie voordoet die een bedreiging vormt voor het voortbestaan van een dergelijk object of site. Soms worden acties van andere organisaties, zoals de provinciale kastelenstichtingen ondersteund, in andere gevallen komt de NKS zelf in het geweer.

Zo verhief de NKS haar stem tegen de nieuwbouw- en verbouwplannen bij het Nijenhuis te Heino. Naar het oordeel van de NKS, die zich daarbij gesteund weet door het door het bureau Olde Meierink/Stenvert uitgevoerde waardestellende onderzoek, zal realisering van deze plannen afbreuk doen aan de cultuurhistorische waarde van huis en omgeving. De NKS werkte in dit geval nauw samen met de nieuwe Stichting BuitenGoed Overijssel. Ook de Bond Heemschut heeft zich tegen de plannen uitgesproken. Welke beslissing genomen zal worden, werd in het verslagjaar nog niet duidelijk.
De vraag of er enkele woningen gebouwd zouden kunnen worden nabij het Warmelo te Diepenheim bleef de NKS bezighouden. De kwestie werd in het verslagjaar door de Raad van State in behandeling genomen.
Voorts werd door de NKS bezwaar gemaakt tegen plannen van de gemeente IJsselstein woningen te bouwen op het terrein van het voormalige kasteel IJsselstein.
De ontwikkelingen in Culemborg, waar de gemeente een plan ontwikkelde voor de bouw van woningen op de twee voorburchtterreinen van het kasteelterrein aldaar, werden door NKS nauwlettend gevolgd. Aanleiding voor het innemen van een standpunt was er echter nog niet.
De gemeente Sluis liet de NKS weten het al lang verdwenen kasteel Sluis te willen gebruiken als onderwerp voor de promotie van de gemeente. De NKS heeft de gemeente geadviseerd de omtrek van het kasteel aan te geven met passend materiaal, zoals buxushaagjes.
De situatie rondom de Ouborg te Swalmen in Limburg bleef de NKS zorgen baren. De plannen voor de aanleg van een snelweg over het terrein van deze kasteelruïne zullen funest zijn voor het behoud van dit complex. Ook hier volgde de NKS de ontwikkelingen nauwlettend.
Tenslotte bereidde de NKS een standpunt voor over het voornemen van de gemeente Nijmegen de in 1796 gesloopte Valkhofburcht te "herbouwen". In een op 9 januari 1997 aan het gemeentebestuur verzonden brief stelde de NKS zich afwijzend op ten aanzien van dit voornemen.

Educatie

Een belangrijke taak van de NKS is het geven van voorlichting en informatie over kastelen. In toenemende mate ontwikkelt de NKS educatieve produkten, die gretig worden afgenomen. Het in 1994 samengestelde lespakket "Het Kasteel Huys en Borg", bestemd voor de groepen 6 tot en met 8 van het basisonderwijs, vond inmiddels zijn weg naar de basisscholen. Een herdruk werd in voorbereiding genomen.
De videofilm "Kastelen zijn zo gek nog niet" met een oplage van 250 exemplaren raakte uitverkocht. Een nieuwe oplage werd in produktie genomen. Deze videofilm is niet alleen geschikt voor de basisscholen, maar ook voor tentoonstellingen, open dagen en dergelijke evenementen. Dit produkt bleek een schot in de roos te zijn.
De in 1993 ontwikkelde reizende panelententoonstelling werd weer vrijwel het gehele jaar in tal van scholen geplaatst. Ook van de kant van openbare bibliotheken bleek belangstelling te bestaan voor deze informatieve expositie.
Een lespakket voor de bovenbouw van de basisschool en de eerste twee klassen van het VO over landhuizen werd in voorbereiding genomen. De tekst kon grotendeels worden uitgewerkt met behulp van enkele stagiaires van de Universiteit Utrecht en het HBO.
Het boekje "Kastelen" in de serie Informatie Junior en het boekje "Kastelen zijn de moeite waard" werden weer gratis verspreid. De laatstgenoemde publicatie, samengesteld door drs T.J. Hoekstra, is aan actualisering toe.

Externe contacten

In het verslagjaar vond weer een groot aantal externe contacten plaats. Het contact met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dient in dat verband in de eerste plaats te worden genoemd. Met de RDMZ werd uitvoerig van gedachten gewisseld over de op 22 december 1995 aan de Dienst aangeboden beleidsnotitie met meerjarenbegroting. Voor de verschillende door de NKS voor subsidiëring voorgedragen projecten stelde de RDMZ een subsidie van ruim *f* 15.000,– beschikbaar. Het is hier de plaats om daarvan met erkentelijkheid gewag te maken.

De voorzitter van de NKS vertegenwoordigde de stichting in het bestuur van het Nationaal Contact Monumenten, de directeur nam deel aan de bijeenkomsten van de werkgroep, die zich onder leiding van de directeur van het NCM bezighoudt met de nieuwe rijkssubsidieregelingen. Ook nam de directeur deel aan de bijeenkomsten van het Algemeen Bestuur van het Platform Landschap en Cultuurhistorie. Zowel bestuursleden van de NKS als de directeur en mevr. Kylstra gaven bij tal van evenementen in de monumenten- en kastelenwereld acte de presence.

Excursies

De voorjaarsexcursie voor de begunstigers op 10 en 11 mei voerde de 195 deelnemers deels per bus deels

te voet langs een aantal kastelen in Vorden en omgeving. Deskundige voorlichting werd gegeven door medewerkers van de VVV te Vorden en door medewerkers van kasteel Hackfort.

Tijdens de kastelenstudiedagen op 11 en 12 oktober, die op kasteel Doddendael werden gehouden, werd de problematiek met betrekking tot de "herbouw" van de Valkhofburcht te Nijmegen centraal gesteld. Dr W.J. Pantus, wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Nijmegen, belichtte in zijn voordracht de geschiedenis en de historische betekenis van het Valkhof. Drs. A.V.M. Hubrecht hield een lezing over de actuele "herbouwplannen" van de Valkhofburcht. In de voordracht van mevrouw drs. E.C. barones van der Borch tot Verwolde kwamen de geschiedenis en de restauratie van kasteel Doddendael aan de orde. Aan deze studiedagen namen 90 personen deel.

Begunstigers en abonnees

Het aantal begunstigers van de NKS daalde in het verslagjaar enigszins en bedroeg aan het eind van het verslagjaar 1185. Deze ontwikkeling heeft de aandacht van het bestuur en roept de vraag op op welke wijze nieuwe begunstigers voor de NKS moeten worden aangeworven. Het aantal abonnees op het tijdschrift De Woonstede nam toe.

Financieel overzicht

De baten en lasten van de stichting hebben over 1996 een nadelig saldo te zien gegeven tot een bedrag van *f* 223.000,–. Door een vrijval van eigen fondsen ad *f* 122.000,– en een schenking van een derde fonds tot een bedrag van *f* 101.000,– resteert een eigen vermogen van *f* 106.000,–. In verband met zowel de verhuizing naar en de inrichting van het nieuwe kantoor in Wijk bij Duurstede als de officiële ingebruikstelling van het kantoor werden extra kosten gemaakt en ontstond een nadelig saldo. Dankzij bijdragen van fondsen en de steun van de RDMZ konden de werkzaamheden van de stichting doorgang vinden.

In 1996 werd een groot deel van de financiële administratie in handen gegeven van Van Ree Accountants te Doorn. Dit bureau stelde over 1996 voor de eerste maal het rapport samen. Onze indruk is na een jaar samenwerking, dat met dit bureau een goede keus is gedaan.
Het handmatige boekhoudsysteem werd op projectmatige basis opgezet en met de automatisering van het systeem werd een begin gemaakt. Vanaf 1 januari 1997 zal de financiële administratie van de NKS geheel geautomatiseerd functioneren.

Tot slot

1996 was voor bestuur, directie en medewerkers van de NKS een lastig jaar. Aan de verhuizing en de officiële opening moest veel aandacht en zorg worden besteed, maar de normale werkzaamheden mochten daaronder niet leiden. Ook het gereedmaken van het jubileumboek vereiste veel werk. Onontkoombaar was, dat toch enkele aspecten van het werk van de NKS wat in het gedrang kwamen, zoals de regelmatige verschijning van Castellogica en het weer nieuw leven inblazen van de reeks kastelenmonografieën. Niettemin overheerst tevredenheid over hetgeen in dit voor de NKS gedenkwaardige jaar dankzij de inzet van velen en in het bijzonder van de directeur en zijn medewerkers tot stand werd gebracht. Hen allen dient daarvoor dank te worden gebracht en dat geldt ook voor de begunstigers, de fondsen en de organisaties, die dankzij hun bijdragen het mogelijk konden maken, dat de NKS op een goed verlopen jaar 1996 kan terugzien. De NKS gaat in Wijk bij Duurstede, naar wij hopen en verwachten, een goede nieuwe toekomst tegemoet in het belang van datgene, waarvoor de NKS staat: het behoud van het Nederlandse kasteel.

Geruchten uit de Librije III

J.van Susante jr., Cl.Molle, M.Flokstra. J.Kamphuis en A.Viersen, ONDERWEG NAAR...

De Stichting Nieuwland, gevestigd te Geysteren, heeft zich sedert de oprichting in 1975 niet alleen op het terrein van de landgoederen bewogen, maar tevens een open oog gehad voor de architectuur, die zo nauw met de landgoederen verweven is: die van landhuizen en kastelen; ja, landelijke bouwkunst in het algemeen. Zo verwierf de stichting in 1977 de Wittemer molen, om maar een voorbeeld te geven. De belangstelling voor natuurbehoud leidde tot de aankoop van de kleigroeve Egypte, op de grens van Venlo en Tegelen. Velen zegt het iets, wanneer in dit verband aan de Onderste en Bovenste Molen herinnerd wordt.
Al sedert 1976 ging de aandacht van het Stichtingsbestuur uit naar het Steenen Huys in Sint Geertruid, dat zijn geslaagde redding zonder twijfel aan de Stichting te danken heeft.
Hoewel er van het middeleeuwse kasteel Meerloo niet zo erg veel behouden is gebleven, suggereert de ligging van het nog bestaande gebouwencomplex in het dal van de Grote Molenbeek een stuk plaatselijke geschiedenis, dat de moeite van het ophalen zeer zeker waard is. Het historisch onderzoek van M.Flokstra stelt de lezer in staat kennis te maken met het geslacht van Mierloo, dat een overheersende rol in de streek heeft gespeeld. Jacob van Mierlaer (1275-1336) staat boven aan de minutieus uitgewerkte stamreeks van de heren van Mierlaer, waaronder we een Domproost van Utrecht aantreffen, benevens een erfhofmeester van Gelre. Voorwaar geen figuren van het tweede plan.
Zo in het voorbijgaan heeft de auteur er bovendien even de aandacht op gevestigd, dat dit Limburgse Meerloo niet verwisseld mag worden met het Brabantse. Beslist geen overbodige opmerking. Gelukkig is hij daarbij niet in dezelfde valkuil terecht gekomen als Winsen in het bekende boekje, dat nu alweer jarenlang als leiddraad gevolgd wordt.
Pas in de 15de eeuw vererft Meerloo via de erfdochter Goda van Meerloo (Mirlaer) in een ander geslacht.
De bouwkundig ingenieurs J.Kamphuis en A.Viersen hebben van de bouwkundige geschiedenis nog gemaakt wat er van te maken viel. Helaas was het middeleeuwse complex in de Tachtigjarige Opstand volledig verwoest. Het is zelfs niet overtuigend bewezen, dat het middeleeuse kasteel op dezelfde plaats heeft gestaan als het huidige kasteeltje, hoewel de in de grond aangetroffen kloostermoppen de suggestie wekken, dat de huidige gebouwen inderdaad op de plek van het middeleeuwse kasteel staan.
De plattegrond uit 1742 in het kaartboek van Adam Blum – bewaard in het Gemeentearchief Meerlo-Wanssum – geeft dienaangaande weinig uitsluitsel, maar ondersteunt niettemin de veronderstelling (p.44).
Het Stichtingsbestuur, onder aanvoering van zijn voorzitter J.L.M.van Susante, heeft een kostelijk, mooi geïllustreerd boekje doen verschijnen dat een welkome aanvulling voor de streekgeschiedenis bevat.